
V. 1.

ओम् । प्राणभृत उपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः प्राणानेवैतदुपदधाति ताः प्रथमायां चिताऽउपदधाति पूर्वार्ध एषोऽग्नेर्यत्प्रथमा चितिः पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणाः ॥१॥ ता दश-दशोपदधाति । दश वै प्राणा यद्व वाऽअपि बहु कृत्वो दश-दश दशैव तत्पञ्च कृत्वो दश-दशोपदधाति पञ्च वाऽएतान्पशूनुपदधाति दश-दश वाऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य उपदधात्यनन्तर्हितांस्तत्पशुभ्यः प्राणान्दधाति सर्वत उपदधाति सर्वत एवैष्वेतत्प्राणान्दधाति ॥२॥ यद्वेव प्राणभृत उपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्प्राणा उदक्रामन्देवता भूत्वा तानब्रवीदुप मेत प्रति मऽएतद्धत्त येन मे यूयमुदक्रमिष्टेति स वै तदन्नꣳ सृजस्व यत्ते वयं पश्यन्त उपवसामेति ते वाऽउभये सृजामहाऽइति तथेति ते प्राणाश्च प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजन्तैताः प्राणभृतः ॥३॥ स पुरस्तादुपदधाति । अयं पुरो भुव इत्यग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर इति प्राञ्चꣳ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव इत्याहाग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीदꣳ सर्वं भवति प्राणो ह्यग्निर्भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥४॥ तस्य प्राणो भौवायन इति । प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमीत वसन्तः प्राणायन इति वसन्तमृतुं प्राणान्निरमिमीत गायत्री वासन्तीति गायत्रीं छन्दो वसन्तादृतोर्निरमिमीत गायत्र्यै गायत्रमिति गायत्र्यै छन्दसो गायत्रꣳ साम निरमिमीत गायत्रादुपाꣳशुरिति गायत्रात्साम्न उपाꣳशुं ग्रहं निरमिमीतोपाꣳशोस्त्रिवृदित्युपाꣳशोर्ग्रहात्त्रिवृतꣳ स्तोमं निरमिमीत त्रिवृतो रथन्तरमिति त्रिवृत स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत ॥५॥

वसिष्ठ ऋषिरिति । प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिर्यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठोऽथो यद्वस्तृतमो वसति तेनोऽएव वसिष्ठः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतत्प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्य इति प्राणं पुरस्तात्प्रापादयत नानोपदधाति ये नानाकामाः प्राणे तांस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तत्प्राणं करोत्यथ यन्नाना सादयेत्प्राणꣳ ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका यजुः सादनꣳ सूददोहास्तत्त्रिवृत्त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ ६॥ अथ दक्षिणतः । अयं दक्षिणा विश्वकर्मेत्ययं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवतऽएष हीदꣳ सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति मनो ह वायुर्भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ७॥ ॥ शतम् ४३०० ॥ ॥ तस्य मनो वैश्वकर्मणमिति । मनस्तस्माद्रूपाद्वायोर्निरमिमीत ग्रीष्मो मानस इति ग्रीष्ममृतुं मनसो निरमिमीत त्रिष्टुब्ग्रैष्मीति त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मादृतोर्निरमिमीत त्रिष्टुभः स्वारमिति त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारꣳ साम निरमिमीत स्वारादन्तर्याम इति स्वारात्साम्नोऽन्तर्यामं ग्रहं निरमिमीतान्तर्यामात्पञ्चदश इत्यन्तर्यामाद्ग्रहात्पञ्चदशꣳ स्तोमं निरमिमीत पञ्चदशाद्बृहदिति पञ्चदशात्स्तोमाद्बृहत्पृष्ठं निरमिमीत ॥ ८॥ भरद्वाज ऋषिरिति । मनो वै भरद्वाज ऋषिरन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतन्मनो गृह्णामि प्रजाभ्य इति मनो दक्षिणतः प्रापादयत नानोपदधाति ये नानाकामा मनसि तांस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तन्मनः करोत्यथ यन्नाना सादयेन्मनो ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९॥ ब्राह्मणम् ॥ १॥

अथ पश्चात् । अयं पश्चाद्विश्वव्यचा इत्यसौ वाऽआदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष उदेत्यथेदꣳ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्ति चक्षुर्ह्यादित्यो भूत्वा पश्चात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १॥ तस्य

चक्षुर्वैश्वव्यचसमिति । चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्यान्निरमिमीत वर्षाश्चाक्षुष्य इति वर्षा
ऋतुं चक्षुषो निरमिमीत जगती वार्षीति जगतीं छन्दो वर्षाभ्य ऋतोर्निरमिमीत
जगत्या ऋक्सममिति जगत्यै छन्दस ऋक्समꣳ साम निरमिमीत ऋक्समाच्छुक्र इत्यृ-
क्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहं निरमिमीत शुक्रात्सप्तदश इति शुक्राद्ग्रहात्सप्तदशꣳ स्तो-
मं निरमिमीत सप्तदशाद्वैरूपमिति सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमिमीत ॥२॥ ज-
मदग्निर्ऋषिरिति । चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्यदेनेन जगत्पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्ज-
मदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतच्चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्य
इति चक्षुः पश्चात्प्रापादयत नानोपदधाति ये नानाकामाश्चक्षुषि तांस्तद्दधाति स-
कृत्सादयत्येकं तच्चक्षुः करोत्यथ यन्नाना सादयेच्चक्षुर्ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्ट-
का तस्योक्तो बन्धुः ॥३॥ अथोत्तरतः । इदमुत्तरात्स्वरिति दिशो वा उत्तरात्त-
द्यत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा ह्यस्मात्सर्वस्माद्दिशोऽथ यत्स्वरित्याह स्वर्गो हि लो-
को दिशः श्रोत्रꣳ ह दिशो भूत्वोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥४॥ तस्य
श्रोत्रꣳ सौवमिति । श्रोत्रं तस्माद्रूपाद्दिग्भ्यो निरमिमीत शरच्छ्रौत्रीति शरदमृतुꣳ
श्रोत्रान्निरमिमीतानुष्टुप्शारदीत्यनुष्टुभं छन्दः शरद ऋतोर्निरमिमीतानुष्टुभ ऐड-
मित्यनुष्टुभश्छन्दस ऐडꣳ साम निरमिमीतैडान्मन्थीत्यैडात्साम्नो मन्थिनं ग्रहं नि-
रमिमीत मन्थिन एकविꣳश इति मन्थिनो ग्रहादेकविꣳशꣳ स्तोमं निरमिमीतै-
कविꣳशाद्वैराजमित्येकविꣳशात्स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमिमीत ॥५॥ विश्वामित्र ऋ-
षिरिति । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्यदेनेन सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो
मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्ट-
या त्वयेत्येतच्छ्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्य इति श्रोत्रमुत्तरतः प्रापादयत नानोपदधाति
ये नानाकामाः श्रोत्रे तांस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोत्यथ यन्नाना सा-
दयेच्छ्रोत्रꣳ ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥६॥ अथ मध्ये । इ-

यमुपरि मतिरिति चन्द्रमा वाऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदꣳ सर्वं मनुते वागु चन्द्रमा भूत्वोपरिष्टात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥७॥ तस्यै वाङ्मात्येति । वाचं तस्माद्रूपाच्चन्द्रमसो निरमिमीत हेमन्तो वाच्य इति हेमन्तमृतुं वाचो निरमिमीत पङ्क्तिर्हैमन्तीति पङ्क्तिं छन्दो हेमन्तादृतोर्निरमिमीत पङ्क्त्यै निधनवदिति पङ्क्त्यै छन्दसो निधनवत्साम निरमिमीत निधनवत आग्रयण इति निधनवतः साम्न आग्रयणं ग्रहं निरमिमीताग्रयणात्त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशावित्याग्रयणाद्ग्रहात्त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ स्तोमौ निरमिमीत त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याꣳ शाक्वररैवतेऽइति त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याꣳ स्तोमाभ्याꣳ शाक्वररैवते पृष्ठे निरमिमीत ॥८॥ विश्वकर्मऽऋषिरिति । वाग्वै विश्वकर्मऽर्षिर्वाचा हीदꣳ सर्वं कृतं तस्माद्वाग्विश्वकर्मऽर्षिः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति प्रजापतिसृष्टया त्वयेत्येतद्वाचं गृह्णामि प्रजाभ्य इति वाचमुपरिष्टात्प्रापादयत नानोपदधाति ये नानाकामा वाचि तांस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोत्यथ यन्नाना सादयेद्वाचꣳ ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥९॥ एतद्वै तदन्नम् । यत्तत्प्राणाश्च प्रजापतिश्चासृजन्तैतावान्वै सर्वो यज्ञो यज्ञ उ देवानामन्नम् ॥१०॥ ता दश-दशोपदधाति । दशाक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नꣳ सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति सर्वत उपदधाति सर्वत एवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ता हैता विराज एतान्प्राणान्बिभ्रति यत्प्राणान्बिभ्रति तस्मात्प्राणभृतः ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥२॥

तदाहुः । किं प्राणाः किं प्राणभृत इति प्राणा एव प्राणा अङ्गानि प्राणभृन्त्यङ्गानि हि प्राणान्बिभ्रति प्राणास्त्वेव प्राणा अन्नं प्राणभृदन्नꣳ हि प्राणान्बिभर्ति ॥१॥ तदाहुः । कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति यदेव सर्वास्वाह प्रजापतिगृहीतया त्वयेत्येवमु हास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्ति ॥२॥ तदाहुः ।

यद्ग्रहाय गृहीताय स्तुवतेऽथ शꣳसत्यथ कस्मात्पुरस्ताद्ग्रहाणामृचश्च सामानि चोपदधातीति सꣳस्था वै कर्मणोऽन्वीक्षितव्यꣳर्चा वै प्रतिपदा ग्रहो गृह्यतेऽऋचि साम गीयते तदस्यैतद्यत्पुरस्ताद्ग्रहाणामृचश्च सामानि चोपदधात्यथ यदुपरिष्टाद्ग्रहाणाꣳ स्तुतशस्त्रे भवतस्तदस्यैतद्यदुपरिष्टाद्ग्रहाणाꣳ स्तोमांश्च पृष्ठानि चोपदधाति ॥३॥ तदाहुः । यदेतत्त्रयꣳ सह क्रियते ग्रह स्तोत्रꣳ शस्त्रमथात्र ग्रहं चैव स्तोत्रं चोपदधाति कथमस्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवतीति यद्वाव स्तोत्रं तच्छस्त्रं यासु ह्येव स्तुवते ता उऽएवानुशꣳसत्येवमु हास्यात्रापि शस्त्रमुपहितं भवति ॥४॥ तदाहुः । यद्यथा पितुः पुत्रमेवं त्रीणि प्रथमान्याहाथ कस्मादृक्सामयोः संक्रामतीति साम वाऽऋचः पतिस्तद्यत्तत्रापि यथा पितुः पुत्रमेवं ब्रूयाद्यथा पतिꣳ सन्तं पुत्रं ब्रूयात्तादृक्तत्तस्मादृक्सामयोः संक्रामति कस्मादु त्रिः संतनोतीति पितरं पुत्रं पौत्रं तांस्तत्संतनोति तस्मादु तेभ्य एक एव ददाति ॥५॥ तद्याः पुरस्तादुपदधाति । ताः प्राणभृतोऽथ याः पश्चात्ताश्चक्षुर्भृतस्ता अपानभृतोऽथ या दक्षिणतस्ता मनोभृतस्ता उ व्यानभृतोऽथ या उत्तरतस्ताः श्रोत्रभृतस्ता उदानभृतोऽथ या मध्ये ता वाग्भृतस्ता उ समानभृतः ॥६॥ तदु ह चरकाध्वर्यवः । अन्या एवापानभृतो व्यानभृत उदानभृतः समानभृतश्चक्षुर्भृतो मनोभृतः श्रोत्रभृतो वाग्भृत इत्युपदधति न तथा कुर्यादत्यह्वैव रेचयन्त्यत्रोऽएवैतानि सर्वाणि रूपाण्युपधीयन्ते ॥७॥ स वै पुरस्तादुपधाय पश्चादुपदधाति । प्राणो ह्यपानो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य इति संचरत्यपान उ ह प्राणो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य इति संचरति तद्यत्पुरस्तादुपधाय पश्चादुपदधात्येतावेवैतत्प्राणौ संतनोति संदधाति तस्मादेतौ प्राणौ संततौ सꣳहितौ ॥८॥ अथ दक्षिणत उपधायोत्तरत उपदधाति । व्यानो ह्युदानो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य इति संचरत्युदान उ ह व्यानो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य इति संचरति तद्यद्दक्षिणत उपधायोत्तरत उपदधात्येतावेवैतत्प्राणौ संतनोति संदधाति तस्मादेतौ प्रा-

MMMM*

णौ संततौ सꣳहितौ ॥ ९ ॥ अथ या मध्यऽउपदधाति । स प्राणस्ता रेतःसिचोर्वि-
लयोपदधाति पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवास्मिन्नेतत्प्राणं दधा-
ति सर्वत उपदधाति सर्वत एवास्मिन्नेतत्प्राणं दधात्यथोऽएवꣳ ह्येष गुदः प्राणः
समन्तं नाभिं पर्यक्तोऽनूचीश्च तिरश्चीश्चोपदधाति तस्मादिमेऽन्वञ्चश्च तिर्यञ्चश्चात्म-
न्प्राणाः सꣳस्पृष्टा उपदधाति प्राणानेवैतत्संतनोति संदधाति तस्मादिमे प्राणाः
संतताः सꣳहिताः ॥ १० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ॥

ता हैके पुरुषमुपार्श्व्योपदधति । एष वै प्राणस्तमेता बिभ्रति यत्प्राणं बिभ्रति
तस्मात्प्राणभृत इति न तथा कुर्यादेषोऽहैव प्राणो य एष हिरण्मयः पुरुषस्तस्य
त्वयमात्मा यावदिदमभ्ययमग्निर्विहितस्तद्यद्धास्यैता अङ्गं नाभिप्राप्नुयुः प्राणो ह्यस्य
तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यद्वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति वा वै तन्म्लायति वा
तस्मादेनाः परिश्रित्स्वेवोपार्श्व्योपदध्यादथ या मध्यऽउपदधाति ताभिरस्यैष आत्मा
पूर्णस्ता उऽएवैतस्मादनन्तर्हिताः ॥ १ ॥ तदाहुः । यदयं पुरो भुवोऽयं दक्षिणा वि-
श्वकर्मायं पश्चाद्विश्वव्यचा इदमुत्तरात्स्वरियमुपरि मतिरिति सम्प्रति दिशोऽभ्यनू-
च्यन्तेऽथ कस्मादेना अक्ष्णयादेशेषूपदधातीति प्राणा वै प्राणभृतस्ता यत्सम्प्रति
दिश उपदध्यात्प्रागपꣳ हैवायं प्राणः संचरेदथ यदेना एवमभ्यनूक्ताः सतीरक्ष्णया-
देशेषूपदधाति तस्मादयं प्रागपं प्राणः सन्नक्ष्णया सर्वाण्यङ्गानि सर्वमात्मानमनुसं-
चरति ॥ २ ॥ स एष पशुर्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य याः पुर-
स्तादुपदधाति तौ बाहूऽअथ याः पश्चात्ते सक्थ्यावथ या मध्यऽउपदधाति स आ-
त्मा ता रेतःसिचोर्विलयोपदधाति पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यतो
ह्ययमात्मा सर्वत उपदधाति सर्वतो ह्ययमात्मा ॥ ३ ॥ तदाहुः । यत्पूर्वेषु गणे-
ष्वेकैकꣳ स्तोममेकैकं पृष्ठमुपदधात्यथ कस्मादत्र द्वौ स्तोमौ द्वे पृष्ठेऽउपदधाती-
त्यात्मा वाऽअस्यैष आत्मानं तदङ्गानां ज्येष्ठं वरिष्ठं वीर्यवत्तमं करोति तस्मा-

द्यमात्माङ्गानां ज्येष्ठो वरिष्ठो वीर्यवत्तमः ॥४॥ तदाहुः । कथमस्यैषोऽग्निः सर्वः कृत्स्न इष्टकायामिष्टकायाᳲ संस्कृतो भवतीति मज्जा यजुरस्थीष्टका माᳲसᳲ सादनं त्वक्सूददोह्या लोम पुरीषस्य यजुरन्नं पुरीषमेवमु हास्यैषोऽग्निः सर्वः कृत्स्न इष्टकायामिष्टकायाᳲ संस्कृतो भवति ॥५॥ स एष सार्वायुषोऽग्निः । स यो हैतमेवᳲ सार्वायुषमग्निं वेद सर्वᳲ हैवायुरेति ॥६॥ अथातः समञ्चनप्रसारणस्यैव । संचितᳲ हैके समञ्चनप्रसारणेनेत्यभिमृशन्ति पशुरेष यदग्निर्यदा वै पशुरङ्गानि सं चाञ्चति प्र च सारयत्यथ स तैर्वीर्यं करोति ॥७॥ संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि । इदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि उषसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां मासास्ते कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्ताᳲ संवत्सरस्ते कल्पताम् प्रेत्याऽएत्यै सं चाञ्च प्र च सारय सुपर्णचिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीदेति ॥८॥ अपि ह स्माह शाट्यायनिः । स्फोटतोर्हैकः पक्षयोरुपशुश्राव तेनाभिमृष्टस्य तस्मादेनमेतेनाभ्येव मृशेदिति ॥९॥ अथ ह स्माह स्वर्जिन्नाग्नजितः । नग्नजिद्वा गान्धारः प्राणो वै समञ्चनप्रसारणं यस्मिन्वाऽअङ्गे प्राणो भवति तत्सं चाञ्चति प्र च सारयति संचितमेवैनं बहिष्टादभ्यन्यात्तदस्मिन्प्राणᳲ समञ्चनप्रसारणं दधाति तथा सं चाञ्चति प्र च सारयतीति तद्धैव समञ्चनप्रसारणं यत्स तदुवाच राजन्यबन्धुरिव त्वेव तदुवाच यन्नु शतं कृत्वोऽथो सहस्रं बहिष्टादभ्यन्युर्न वै तस्मिंस्ते प्राणं दध्युर्यो वाऽआत्मन्प्राणः स एव प्राणस्तद्यत्प्राणभृत उपदधाति तदस्मिन्प्राणᳲ समञ्चनप्रसारणं दधाति तथा सं चाञ्चति प्र च सारयत्यथ लोकम्पृणेऽउपदधात्यस्याᳲ स्रक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥४॥ प्रथमोऽध्यायः [४१] ॥ ॥

द्वितीयां चितिमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्रथमां चितिं चित्वा समारोहन्नयं वै लोकः प्रथमा चितिरिममेव तल्लोकᳲ संस्कृत्य समारोहन् ॥१॥ तेऽब्रुवन् । चे-

तयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वमिच्छतेति ते चेतयमाना एतां
द्वितीयां चितिमपश्यन्यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकोऽध्रुव इ-
वाप्रतिष्ठित-इव मनस्यासीत् ॥२॥ तेऽश्विनावब्रुवन् । युवं वै ब्रह्माणौ भिष-
जौ स्थो युवं न इमां द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति किं नौ ततो भविष्यतीति यु-
वमेव नोऽस्याऽअग्निचित्यायाऽअध्वर्यू भविष्यथ इति तथेति तेभ्य एतामश्विनौ
द्वितीयां चितिमुपाधत्तां तस्मादाहुरश्विनावेव देवानामध्वर्यूऽइति ॥३॥ स उपद-
धाति । ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासीति यद्धि स्थिरं यत्प्रतिष्ठितं तद्ध्रुवमथ वाऽए-
षामेष लोकोऽध्रुव-इवाप्रतिष्ठित-इव मनस्यासीत्तमेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्य-
धत्तां ध्रुवं योनिमासीद साधुयेति स्थिरं योनिमासीद साधुयेत्येतदुख्यस्य केतुं प्र-
थमं जुषाणेत्ययं वाऽअग्निरुख्यस्तस्यैष प्रथमः केतुर्यत्प्रथमा चितिस्तं जुषाणेत्येत-
दश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ ह्यध्वर्यूऽउपाधत्ताम् ॥४॥ कुलायिनी घृत-
वती पुरंधिरिति । कुलायमिव वै द्वितीया चितिः स्योने सीद सदने पृथिव्या
इति पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्योने सीद सदनऽइत्येतदभि त्वा रुद्रा
वसवो गृणन्त्वित्येतास्त्वां देवता अभिगृणन्त्वित्येतदिमा ब्रह्म पीपिहि सौभगा-
येतीमा ब्रह्माव सौभगायेत्येतदश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ ह्यध्वर्यूऽउपा-
धत्ताम् ॥५॥ स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीदेति । स्वेन वीर्येणेह सीदेत्येतद्देवानाꣳ
सुम्ने बृहते रणायेति देवानाꣳ सुम्नाय महते रणायेत्येतत्पितेवैधि सूनवऽआ सु-
शेवेति यथा पिता पुत्राय स्योनः सुशेव एवꣳ सुशेवैधीत्येतत्स्वावेशा तन्वा सं-
विशस्वेत्यात्मा वै तनूः स्वावेशेनात्मना संविशस्वेत्येतदश्विनाध्वर्यू सादयतामिह
त्वेत्यश्विनौ ह्यध्वर्यूऽउपाधत्ताम् ॥६॥ पृथिव्याः पुरीषमसीति । पृथिवी वै प्रथमा
चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद्द्वितीयाप्सो नामेति रसो नामेत्येतत्तां त्वा विश्वे
ऽअभिगृणन्तु देवा इति तां त्वा सर्वेऽभिगृणन्तु देवा इत्येतत्स्तोमपृष्ठा घृतवतीह

सीदेति यान्त्स्तोमानस्यां तꣳस्यमानो भवति तैरेषा स्तोमपृष्ठा प्रजावदस्मे द्रवि-
णायजस्वेति प्रजावदस्मे द्रविणामायजस्वेत्येतदश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ
ह्यध्वर्यूऽउपाधत्ताम् ॥७॥ ता एता दिशः । ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधातीमे वै रे-
तःसिचावनयोस्तद्दिशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्वत उपदधाति सर्वतस्तद्दिशो
दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति त-
स्मात्सर्वतः समीच्यो दिशस्ता नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसा-
ऽधिवदति नाना हि दिशः ॥८॥ अथ पञ्चमीं दिश्यामुपदधाति । ऊर्ध्वा ह सा
दिक्सा या सोर्ध्वा दिगसौ स आदित्योऽमुमेवैतदादित्यमुपदधाति तामन्तरेण द-
क्षिणां दिश्यामुपदधात्यमुं तदादित्यमन्तरेण दक्षिणां दिशं दधाति तस्मादेषोऽन्त-
रेण दक्षिणां दिशमेति ॥९॥ अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयामीति । इयं वाऽअदितिर-
स्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयत्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं दिशामधिपत्नीं
भुवनानामित्यन्तरिक्षस्य ह्येष धर्ता विष्टम्भनो दिशामधिपतिर्भुवनानामूर्मिर्द्रप्सो
ऽअपामसीति रसो वाऽऊर्मिर्विश्वकर्मा तऽऋषिरिति प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा प्र-
जापतिसृष्टासीत्येतदश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ ह्यध्वर्यूऽउपाधत्ताम् ॥१०॥
यद्वेवैता आश्विनीरुपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामंस्तस्य
यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात्तदस्याश्विनावादायोत्क्रम्यातिष्ठताम् ॥११॥ ता-
वब्रवीत् । उप मेतं प्रति मऽएतद्धत्तं येन मे युवमुदक्रमिष्टमिति किं नौ ततो
भविष्यतीति युवद्देवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदश्वि-
नौ प्रत्यधत्ताम् ॥१२॥ तस्मा एताः पञ्चाश्विन्यः । एतदस्य तदात्मनस्तद्यदेता अ-
त्रोपदधाति यदेवास्यैता आत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता अत्रोपदधाति
॥१३॥ ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासीति । यद्वै स्थिरं यत्प्रतिष्ठितं तद्ध्रुवमथ वाऽअ-
स्यैतदस्थिरमिवाध्रुवमिवात्मन आसीत्तदेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्ताम् ॥१४॥

कुलायिनी घृतवती पुरंधिरिति । कुलायमिव वाऽअस्यैतदात्मनः स्वैर्दक्षैर्दक्षपि-
तेह सीदित्यदक्षयतामेवास्यैतदात्मनः पृथिव्याः पुरीषमसीति पुरीषसꣳहितमिव
वाऽअस्यैतदात्मनो रेतःसिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ पृष्टिसाचयमिव वा
ऽअस्यैतदात्मनः सर्वत उपदधाति सर्वतो ह्यस्यैतदश्विनावात्मनः प्रत्यधत्ताम्
॥१५॥ अथऽर्तव्येऽउपदधाति । ऋतव एते यदृतव्येऽऋतूनेवैतदुपदधाति शुक्रश्च
शुचिश्च ग्रैष्मावृतूऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधाति द्वेऽइष्ट-
के भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोति ॥१६॥ तद्यदेतेऽअ-
त्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निरिमऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्य यदूर्ध्वं पृथिव्या अ-
र्वाचीनमन्तरिक्षात्तदस्यैषा द्वितीया चितिस्तद्वस्य ग्रीष्म ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधा-
ति यद्वेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥१७॥
यद्वेवैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य यदूर्ध्वं प्र-
तिष्ठाया अवाचीनं मध्यात्तदस्यैषा द्वितीया चितिस्तद्वस्य ग्रीष्म ऋतुस्तद्यदेतेऽअ-
त्रोपदधाति यद्वेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति
॥१८॥ ब्राह्मणम् ॥५ [२. १.] ॥ ॥

अथ वैश्वदेवीरुपदधाति । एषा वै सा द्वितीया चितिर्यामिभ्यस्तदश्विनाऽउपा-
धत्तां तामुपधायेदꣳ सर्वमभवतां यदिदं किं च ॥१॥ ते देवा अब्रुवन् । अश्विनौ
वाऽइदꣳ सर्वमभूतामुप तज्जानीत यथा वयमिहाप्यसामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति
चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथा वयमिहाप्यसामेति ते चेतयमाना ए-
ता इष्टका अपश्यन्वैश्वदेवीः ॥२॥ तेऽब्रुवन् । अश्विनौ वाऽइदꣳ सर्वमभूताम-
श्विभ्यामेवाश्विनोश्चितिमनूपदधामहाऽइति तेऽश्विभ्यामेवाश्विनोश्चितिमनूपादधत
तस्मादेतामाश्विनी चितिरित्याचक्षते तस्माद्यथैव पूर्वासामुदर्क एवमेतासामश्वि-
भ्याꣳ ह्येवाश्विनोश्चितिमनूपादधत ॥३॥ यद्वेव वैश्वदेवीरुपदधाति । ये वै ते विश्वे

देवा एतां द्वितीयां चितिमपश्यन्ये तꣳ एतेन रसेनोपायंस्तꣳ एते तानेवैतदुपदधाति ता एताः सर्वाः प्रजास्ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधातीमे वै रेतःसिचावनयोस्तत्प्रजा दधाति तस्मादनयोः प्रजाः सर्वत उपदधाति सर्वतस्तत्प्रजा दधाति तस्मात्सर्वतः प्रजा दिश्या अनूपदधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु प्रजाः ॥४॥ यद्वेव वैश्वदेवीरुपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्सर्वाः प्रजा मध्यत उदक्रामन्नेतस्या अधि योनेस्ता एनमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिष्ठिते प्रापद्यन्त ॥५॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या अस्मात्ताः प्रजा मध्यत उदक्रामन्नेतास्ता वैश्वदेव्य इष्टकास्तद्यदेता उपदधाति या एवास्मात्ताः प्रजा मध्यत उदक्रामंस्ता अस्मिन्नेतत्प्रपादयति रेतःसिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्वत उपदधाति सर्वत एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥६॥ यद्वेव वैश्वदेवीरुपदधाति । एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिष्ठितेऽकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति स ऋतुभिरद्भिः प्राणैः संवत्सरेणाश्विभ्याꣳ सयुग्भूवैताः प्रजाः प्राजनयत्तथैवैतद्यजमान एताभिर्देवताभिः सयुग्भूवैताः प्रजाः प्रजनयति तस्मादु सर्वास्वेव सजूः-सजूरित्यनुवर्तते ॥७॥ सजूर्ऋतुभिरिति । तदृतून्प्राजनयदृतुभिर्वै सयुग्भूवा प्राजनयत्सजूर्विधाभिरित्यापो वै विधा अद्भिर्हीदꣳ सर्वं विहितमद्भिर्वै सयुग्भूवा प्राजनयत्सजूर्देवैरिति तद्देवान्प्राजनयद्यद्देवा इत्याचक्षते सजूर्देवैर्वयोनाधैरिति प्राणा वै देवा वयोनाधाः प्राणैर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धमथो छन्दाꣳसि वै देवा वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धं प्राणैर्वै सयुग्भूवा प्राजनयदग्नये त्वा वैश्वानरायेति संवत्सरो वाऽअग्निर्वैश्वानरः संवत्सरेण वै सयुग्भूवा प्राजनयदश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वेत्यश्विभ्यां वै सयुग्भूवा प्राजनयत् ॥८॥ सजूर्वसुभिरिति दक्षिणतः । तद्वसून्प्राजनयत्सजू रुद्रैरिति पश्चात्तद्रुद्रान्प्राजनयत्सजूरादित्यैरित्युत्तरतस्तदादित्यान्प्राजनयत्सजूर्विश्वैर्देवैरित्युप-

रिष्टात्तद्विश्वान्देवान्प्राजनयत्ता वै समानप्रभृतयः समानोदर्का नाना मध्यतस्ता
यत्समानप्रभृतयः समानोदर्काः समानीभिर्हि देवताभिः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च सयु-
ग्भूत्वा प्राजनयदथ यन्नाना मध्यतोऽन्या-अन्या हि प्रजा मध्यतः प्राजनयत् ॥ १ ॥
ब्राह्मणम् ॥ ६ [२. २.] ॥ ॥

अथ प्राणभृत उपदधाति । एतद्वै देवा अब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वा-
व तदब्रुवंस्ते चेतयमाना वायुमेव चितिमपश्यंस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्द-
धाति ॥ १ ॥ प्राणभृत उपदधाति । प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतद्दधाति रेतःसि-
चोर्वेलयेमे वै रेतःसिचावनयोस्तद्वायुं दधाति तस्मादनयोर्वायुः सर्वत उदपधाति
सर्वतस्तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वतो वायुः सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्सम्यञ्चं वायुं
दधाति तस्मात्सर्वतः सम्यङ्भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वाति दिश्या अनूपदधाति दि-
क्षु तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ २ ॥ यद्वेव प्राणभृत उपदधाति ।
आस्वेवैतत्प्रजासु प्राणान्दधाति ता अनन्तर्हिता वैश्वदेवीभ्य उपदधात्यनन्तर्हितां-
स्तत्प्रजाभ्यः प्राणान्दधाति प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्म
ऽउर्व्या विभाहि श्रोत्रं मे श्लोकयेत्येतानेवास्वेतत्क्लृप्तान्प्राणान्दधाति ॥ ३ ॥ अथा-
पस्या उपदधाति । एतद्वै देवा अब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्ते
चेतयमाना वृष्टिमेव चितिमपश्यंस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ ४ ॥ अ-
पस्या उपदधाति । आपो वै वृष्टिर्वृष्टिमेवास्मिन्नेतद्दधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै
रेतःसिचावनयोस्तद्वृष्टिं दधाति तस्मादनयोर्वर्षति सर्वत उपदधाति सर्वतस्तद्वृ-
ष्टिं दधाति तस्मात्सर्वतो वर्षति सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीं वृष्टिं दधाति
तस्मात्सर्वतः सम्यङ्भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वर्षति वायव्या अनूपदधाति वायौ
तद्वृष्टिं दधाति तस्माद्यां दिशं वायुरेति तां दिशं वृष्टिरन्वेति ॥ ५ ॥ यद्वेवापस्या
उपदधाति । एष्वेवैतत्प्राणेष्वपो दधाति ता अनन्तर्हिताः प्राणभृद्भ्य उपदधात्यन-

न्तर्हितास्तत्प्राणेभ्योऽपो दधात्यथोऽअन्नं वाऽआपोऽनन्तर्हितं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधात्यपः पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपादव चतुष्पात्पाहि दिवो वृष्टिमेरयेत्येता एवैष्वेतत्क्लृप्ता अपो दधाति ॥६॥ अथ छन्दस्या उपदधाति । एतद्वै देवा अब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्ते चेतयमानाः पशूनेव चितिमपश्यंस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥७॥ छन्दस्या उपदधाति । पशवो वै छन्दाꣳसि पशूनेवास्मिन्नेतद्दधाति सर्वत उपदधाति सर्वतस्तत्पशून्दधाति तस्मात्सर्वतः पशवोऽपस्या अनूपदधात्यप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति तस्माद्यदा वर्षत्यथ पशवः प्रतितिष्ठन्ति ॥८॥ यद्वेव छन्दस्या उपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्पशव उदक्रामंश्छन्दाꣳसि भूत्वा तान्गायत्री छन्दो भूत्वा वयसाप्नोत्तद्यद्गायत्र्याप्नोदेतद्धि छन्द आशिष्ठꣳ सा तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्पशून्वयसाप्नोत् ॥९॥ मूर्धा वय इति । प्रजापतिर्वै मूर्धा स वयोऽभवत्प्रजापतिश्छन्द इति प्रजापतिरेव छन्दोऽभवत् ॥१०॥ क्षत्रं वय इति । प्रजापतिर्वै क्षत्रꣳ स वयोऽभवन्मयंदं छन्द इति यद्वाऽअनिरुक्तं तन्मयंदमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवत् ॥११॥ विष्टम्भो वय इति । प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्छन्द इति प्रजापतिर्वाऽअधिपतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवत् ॥१२॥ विश्वकर्मा वय इति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स वयोऽभवत्परमेष्ठी छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवत् ॥१३॥ तानि वाऽएतानि । चत्वारि वयाꣳसि चत्वारि छन्दाꣳसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्पशून्वयसाप्नोत्तस्माज्जीर्णं पशुं वयसाप इत्याचक्षते तस्मादु सर्वास्वेव वयो वय इत्यनुवर्ततेऽथ येऽस्मात्ते पशव उदक्रामन्नेते ते पञ्चदशोत्तरे वज्रो वै पशवो वज्रः पञ्चदशस्तस्माद्यस्य पशवो भवन्त्यपैव स पाप्मानꣳ हते वज्रो हैव तस्य पाप्मानमपहन्ति तस्माद्यां कां च दिशं पशुमानेति

वज्रविहृताꣳ ह्येव तामन्वेति ॥ १४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ७ [२. ३.] ॥ ॥

बस्तो वय इति बस्तं वयसाप्नोद्विवलं छन्द इत्येकपदा वै विवलं छन्द एकपदा ह भूत्वाजा उच्चक्रमुः ॥ १ ॥ वृष्णिर्वय इति । वृष्णिं वयसाप्नोद्विशालं छन्द इति द्विपदा वै विशालं छन्दो द्विपदा ह भूत्वावय उच्चक्रमुः ॥ २ ॥ पुरुषो वय इति । पुरुषं वयसाप्नोत्तन्द्रं छन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुः ॥ ३ ॥ व्याघ्रो वय इति । व्याघ्रं वयसाप्नोदनाधृष्टं छन्द इति विराड्वा ऽअन्नमनाधृष्टं छन्दोऽन्नं वै विराडन्नमनाधृष्टं विराड् भूत्वा व्याघ्रा उच्चक्रमुः ॥ ४ ॥ सिꣳहो वय इति । सिꣳहं वयसाप्नोच्छदिश्छन्द इत्यतिछन्दा वै छदिश्छन्दः सा हि सर्वाणि छन्दाꣳसि छादयत्यतिछन्दा ह भूत्वा सिꣳहा उच्चक्रमुरथातो निरुक्तानेव पशून्निरुक्तानि छन्दाꣳस्युपदधाति ॥ ५ ॥ पष्ठवाड्वय इति । पष्ठवाहं वयसाप्नोद्बृहती छन्द इति बृहती ह भूत्वा पष्ठवाह उच्चक्रमुः ॥ ६ ॥ उक्षा वय इति । उक्षाणं वयसाप्नोत्ककुप्छन्द इति ककुब्भ भूत्वोक्षाण उच्चक्रमुः ॥ ७ ॥ ऋषभो वय इति । ऋषभं वयसाप्नोत्सतोबृहती छन्द इति सतोबृहती ह भूत्वर्षभा उच्चक्रमुः ॥ ८ ॥ अनड्वान्वय इति । अनड्वाहं वयसाप्नोत्पङ्क्तिश्छन्द इति पङ्क्तिर्ह भूत्वानड्वाह उच्चक्रमुः ॥ ९ ॥ धेनुर्वय इति । धेनुं वयसाप्नोज्जगती छन्द इति जगती ह भूत्वा धेनव उच्चक्रमुः ॥ १० ॥ त्र्यविर्वय इति । त्र्यविं वयसाप्नोत्त्रिष्टुप्छन्द इति त्रिष्टुब्भ भूत्वा त्र्यवय उच्चक्रमुः ॥ ११ ॥ दित्यवाड्वय इति । दित्यवाहं वयसाप्नोद्विराट् छन्द इति विराड् भूत्वा दित्यवाह उच्चक्रमुः ॥ १२ ॥ पञ्चाविर्वय इति । पञ्चाविं वयसाप्नोद्गायत्री छन्द इति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय उच्चक्रमुः ॥ १३ ॥ त्रिवत्सो वय इति । त्रिवत्सं वयसाप्नोदुष्णिक्छन्द इत्युष्णिग्घ भूत्वा त्रिवत्सा उच्चक्रमुः ॥ १४ ॥ तुर्यवाड्वय इति । तुर्यवाहं वयसाप्नोदनुष्टुप्छन्द इत्यनुष्टुब्भ भूत्वा तुर्यवाह उच्चक्रमुः ॥ १५ ॥ एते वै ते पशवः । यांस्तत्प्रजापतिर्वयसाप्नोत्स वै पशुं प्रथममाहाथ

वयोऽथ छन्दो वयसा च श्येनांश्छन्दसा च परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनानयमेतद्वयसा चैव छन्दसा च परिगत्यात्मन्धत्तऽआत्मन्कुरुते ॥१६॥ स एष पशुर्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य याः पुरस्तादुपदधाति शिरोऽस्य ता अथ या दक्षिणतश्चोत्तरतश्च स आत्माथ याः पश्चात्तत्पुच्छम् ॥१७॥ स वै पुरस्तादेवाग्रऽउपदधाति । शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायतेऽथ दक्षिणत उपधायोत्तरत उपदधाति सार्धमयमात्मा जायाताऽइत्यथ पश्चात्पुच्छꣳ ह्यन्ततो जायमानस्य जायते ॥१८॥ तद्यानि वर्षिष्ठानि छन्दाꣳसि । ये स्थविष्ठाः पशवस्तान्मध्यऽउपदधाति मध्यं तत्प्रति पशुं वरिष्ठं करोति तस्मान्मध्यं प्रति पशुर्वरिष्ठोऽथ ये वीर्यवत्तमाः पशवस्तान्दक्षिणत उपदधाति दक्षिणं तदर्धं पशोर्वीर्यवत्तरं करोति तस्माद्दक्षिणोऽर्धः पशोर्वीर्यवत्तरः ॥१९॥ पूर्वार्धं च जघनार्धं चाणिष्ठौ करोति । यद्ध्यमूश्चतस्रस्तेनैना अणिष्ठा अथ यदिह ह्रसिष्ठान्पशूनुपदधाति तेनो ऽएता अणिष्ठाः पूर्वार्धं च तज्जघनार्धं च पशोरणिष्ठौ करोति तस्मात्पूर्वार्धश्च जघनार्धश्च पशोरणिष्ठौ तस्मात्पूर्वार्धेन च जघनार्धेन च पशुरुच्च तिष्ठति सं च विशत्यथ लोकम्पृणेऽउपदधात्यस्याꣳ स्रक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥२०॥ ब्राह्मणम् ॥८ [२. ४.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [५०.] ॥ ॥

तृतीयां चितिमुपदधाति । एतद्वै देवा द्वितीयां चितिं चित्वा समारोहन्यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥१॥ तेऽब्रुवन् । चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वमिच्छतेति ते चेतयमाना अन्तरिक्षमेव बृहतीं तृतीयां चितिमपश्यंस्तेभ्य एष लोकोऽच्छन्दयत् ॥२॥ तऽइन्द्राग्नीऽअब्रुवन् । युवं न इमां तृतीयां चितिमुपधत्तमिति किं नौ ततो भविष्यतीति युवमेव नः श्रेष्ठौ भविष्यथ इति तथेति तेभ्य एतामिन्द्राग्नी तृतीयां चितिमुपाधत्तां तस्मादाहुरिन्द्राग्नीऽएव देवानाꣳ श्रेष्ठाविति ॥३॥ स वाऽइन्द्राग्निभ्यामुप-

दधाति । विश्वकर्मणा सादयतीन्द्राग्नी च वै विश्वकर्मा चैतां तृतीयां चितिमपश्यं-स्तस्मादिन्द्राग्निभ्यामुपदधाति विश्वकर्मणा सादयति ॥४॥ यद्वेवेन्द्राग्निभ्यामुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयति प्रजापतिं विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामंस्तस्येन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च मध्यमादायोत्क्रम्यातिष्ठन् ॥५॥ तानब्रवीत् । उप मेत प्रति मऽएतद्धत्त येन मे यूयमुदक्रमिष्टेति किं नस्ततो भविष्यतीति युष्मद्देवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च प्रत्यदधुः ॥६॥ ॥ शतम् ४४०० ॥ ॥ तद्वैषा मध्यमा स्वयमातृण्णा । एतदस्य तदात्मनस्तद्यदेतामत्रोपदधाति यदेवास्यैषात्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥७॥ इन्द्राग्नीऽअव्यथमानाम् । इष्टकां दृꣳहतं युवमिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः पृष्ठेन द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विबाधसऽइति पृष्ठेन ह्येषा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विबाधते ॥८॥ विश्वकर्मा त्वा सादयत्विति । विश्वकर्मा ह्येतां तृतीयां चितिमपश्यदन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमित्यन्तरिक्षस्य ह्येतत्पृष्ठं व्यचस्वत्प्रथस्वदन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृꣳहान्तरिक्षं मा हिꣳसीरित्यात्मानं यच्छात्मानं दृꣳहात्मानं मा हिꣳसीरित्येतत् ॥९॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्यानायोदानायेति प्राणो वै स्वयमातृण्णा सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणः प्रतिष्ठायै चरित्रायेतीमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा इमऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रं वायुष्ट्वाभिपात्विति वायुष्ट्वाभिगोपायत्वित्येतन्मह्या स्वस्त्येति महत्या स्वस्त्येत्येतच्छर्दिषा शंतमेनेति यच्छर्दिः शंतमं तेनेत्येतत्सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुरथ साम गायति तस्योपरि बन्धुः ॥१०॥ अथ दिश्या उपदधाति । दिशो वै दिश्या दिश एवैतदुपदधाति तद्याभिरदो वायुर्दिग्भिरन्तर्हिताभिरुपैत्ता एतास्ता एवैतदुपदधाति ता उऽएवामूः पुरस्ताद्दर्भस्तम्बं च लोगेष्टकाश्चोपदधात्यसौ वाऽआदित्य एता अमुं तदादित्यं दिक्ष्वध्यूहति दिक्षु चिनोति ता यत्त्रैव स्युर्बहिर्धा

तत्स्युर्बह्निर्धी वाऽएतद्योनिरग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्ता यदिन्द्वाद्धत्योपदधाति तदेना योनौ पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति तथो हैना अबह्निर्धा भवन्ति ता अनन्तर्हिताः स्वयमातृण्णाया उपदधात्यन्तरिक्षं वै मध्यमा स्वयमातृण्णानन्तर्हितास्तदन्तरिक्षाद्दिशो दधात्युत्तरा उत्तरास्तदन्तरिक्षाद्दिशो दधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसिचावनयोस्तद्दिशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्वत उपदधाति सर्वतस्तद्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतः समीच्यो दिशः ॥ ११ ॥ यद्वेव दिश्या उपदधाति । छन्दाꣳसि वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक्त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरूर्ध्वा पशवो वै छन्दाꣳस्यन्तरिक्षं मध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशून्दधाति तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ १२ ॥ यद्वेव दिश्या उपदधाति । छन्दाꣳसि वै दिशः पशवो वै छन्दाꣳस्यन्नं पशवो मध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ता अनन्तर्हिताः स्वयमातृण्णायाऽउपदधाति प्राणो वै स्वयमातृण्णानन्तर्हितं तत्प्राणादन्नं दधात्युत्तरा उत्तरं तत्प्राणादन्नं दधाति रेतःसिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति सर्वत उपदधाति सर्वत एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १३ ॥ राज्ञ्यसि प्राची दिक् । विराडसि दक्षिणा दिक्सम्राडसि प्रतीची दिक्स्वराडस्युदीची दिगधिपत्न्यसि बृहती दिगिति नामान्यासामेतानि नामग्राहमेवैना एतदुपदधाति ता नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना हि दिशः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [३. १.] ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या ११५ ॥ ॥

अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । वायुर्वै मध्यमा विश्वज्योतिर्वायुर्ह्येवान्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिर्वायुमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य उपदधाति दिक्षु तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ १ ॥ यद्वेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति तामनन्त-

र्हितां दिश्याभ्य उपदधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु प्रजाः ॥२॥
विश्वकर्मा त्वा सादयत्विति । विश्वकर्मा ह्येतां तृतीयां चितिमपश्यदन्तरिक्षस्य पृष्ठे
ज्योतिष्मतीमित्यन्तरिक्षस्य ह्ययं पृष्ठे ज्योतिष्मान्वायुः ॥३॥ विश्वस्मै प्राणाया-
पानाय । व्यानायेति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणो विश्वं
ज्योतिर्यच्छेति सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्येतद्वायुष्टेऽधिपतिरिति वायुमेवास्या अधिपतिं क-
रोति सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥४॥ अथर्तव्या उपदधाति
। ऋतव एते यदृतव्या ऋतूनेवैतदुपदधाति नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतूऽइति
नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधाति द्वेऽइष्टके भवतो द्वौ हि मा-
सावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोत्यवकासूपदधात्यवकाभिः प्रच्छादयत्यापो वा
ऽअवका अपस्तदेतस्मिन्नृतौ दधाति तस्मादेतस्मिन्नृतौ भूयिष्ठं वर्षति ॥५॥ अ-
थोत्तरे । इषश्चोर्जश्च शारदावृतूऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदु-
पदधाति द्वेऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोत्यव-
कासूपदधात्यापो वाऽअवका अपस्तदेतस्यर्तोः पुरस्ताद्दधाति तस्मादेतस्यर्तोः
पुरस्ताद्वर्षति नोपरिष्टात्प्रच्छादयति तस्मान्न तथेवोपरिष्टाद्वर्षति ॥६॥ तद्यदेता
अत्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निरिमऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्यान्तरिक्षमेव मध्य-
मा चितिरन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृतू तद्यदेता अत्रोपदधाति यदेवास्यैता आत्म-
नस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥७॥ यद्वेवैता अत्रोपदधाति
। प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य मध्यमेव मध्यमा चितिर्मध्यमस्य
वर्षाशरदावृतू तद्यदेता अत्रोपदधाति यदेवास्यैता आत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधा-
ति तस्मादेता अत्रोपदधाति ॥८॥ ता वाऽएताः । चतस्र ऋतव्या मध्यमायां चि-
ताऽउपदधाति द्वे-द्वेऽइतरासु चितिषु चतुष्पादा वै पशवोऽन्तरिक्षं मध्यमा चि-
तिरन्तरिक्षे तत्पशून्दधाति तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥९॥ यद्वेव चतस्रः ।

चतुष्पादा वै पशवोऽन्नं पशवो मध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ॥१०॥ यद्वेव चतस्रः । चतुरक्षरं वाऽअन्तरिक्षं द्व्यक्षरा इतराश्चितयस्तद्यावदन्तरिक्षं तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥११॥ यद्वेव चतस्रः । पशुरेष यदग्निर्मध्यं तत्प्रति पशुं वरिष्ठं करोति तस्मान्मध्यं प्रति पशुर्वरिष्ठः ॥१२॥ ता वाऽएताः । चतस्र ऋतव्यास्तासां विश्वज्योतिः पञ्चमी पञ्च दिश्यास्तद्दश दशाक्षरा विराडन्नं विराण्मध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ता अनन्तर्हिताः स्वयमातृण्णाया उपदधाति प्राणो वै स्वयमातृण्णानन्तर्हितं तत्प्राणादन्नं दधात्युत्तरा उत्तरं तत्प्राणादन्नं दधाति ॥१३॥ अथ प्राणभृत उपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः प्राणानेवैतदुपदधाति ता दश भवन्ति दश वै प्राणाः पूर्वार्धऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमे प्राणा आयुर्मे पाहि ज्योतिर्मे यच्छेति प्राणो वै ज्योतिः प्राणं मे यच्छेत्येवैतदाह ता अनन्तर्हिता ऋतव्याभ्य उपदधाति प्राणो वै वायुर्ऋतुषु तद्वायुं प्रतिष्ठापयति ॥१४॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [३. २.] ॥ ॥

अथ छन्दस्या उपदधाति । पशवो वै छन्दांस्यन्तरिक्षं मध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशुं दधाति तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥१॥ यद्वेव छन्दस्या उपदधाति । पशवो वै छन्दांस्यन्नं पशवो मध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ॥२॥ ता द्वादश-द्वादशोपदधाति । द्वादशाक्षरा वै जगती पशवो जगत्यन्तरिक्षं मध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशून्दधाति तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥३॥ यद्वेव द्वादश-द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती पशवो वै जगत्यन्नं पशवो मध्यं मध्यमा चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ता अनन्तर्हिताः प्राणभृद्भ्य उपदधात्यनन्तर्हितं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधात्युत्तरा उत्तरं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधाति ॥४॥ मा छन्द इति । अयं वै लोको माऽयं हि लोको मित-इव प्रमा छन्द इत्यन्तरिक्षलोको वै प्रमान्तरिक्षलोको ह्यस्माल्लोकात्प्रमित-इव प्रतिमा छन्द इत्यसौ वै लोकः प्रतिमैष ह्यन्तरिक्षलो-

के प्रतिमित-इवास्त्रीवयश्छन्द इत्यन्नमस्त्रीवयस्तच्छदेषु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयोऽथो
यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नꣳ स्रवति तदस्त्रीवयोऽथातो निरुक्तान्येव छन्दाꣳस्युपदधाति
॥५॥ पङ्क्तिश्छन्दः । उष्णिक्छन्दो बृहती छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो विराट् छन्दो गायत्री
छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जगती छन्द इत्येतानि निरुक्तानि विराडष्टमानि छन्दाꣳस्युपद-
धाति पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षं छन्द इति यान्येतद्देवत्यानि छन्दाꣳसि तान्येवैतदु-
पदधात्यग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै देवताश्छन्दाꣳसि तान्येवैतदुपदधाति ॥६॥
स वै निरुक्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति । स यत्सर्वाणि निरुक्तान्युपाधास्य-
दन्तवद्धान्नमभविष्यद्क्षेष्यत हाथ यत्सर्वाण्यनिरुक्तानि परोऽक्षꣳ हान्नमभविष्यन्न
हैनदक्ष्यंश्चन निरुक्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति तस्मान्निरुक्तमन्नमद्यमानं न
क्षीयते ॥७॥ तानि वा एतानि । त्रीणि द्वादशान्युपदधाति तत्षट्त्रिꣳशत्षट्त्रिꣳ-
शदक्षरा बृहत्येषा वै सा बृहती यां तद्देवा अन्तरिक्षं बृहतीं तृतीयां चितिम-
पश्यंस्तस्या एतस्यै देवा उत्तमाः ॥८॥ यद्वेवैता इष्टका उपदधाति । प्रजापतेर्वि-
स्रस्तात्सर्वाणि भूतानि सर्वा दिशोऽनु व्युदक्रामन् ॥९॥ स यः स प्रजापतिर्व्य-
स्रꣳसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्यस्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्नेता-
स्ता इष्टकास्तद्यदेता उपदधाति यान्येवास्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामंस्तान्यस्मिन्ने-
तत्प्रतिदधाति ॥१०॥ तद्या दश प्रथमा उपदधाति । स चन्द्रमास्ता दश भवन्ति
दशाक्षरा विराडन्नं विराडन्नमु चन्द्रमा अथ या उत्तराः षट्त्रिꣳशदर्धमासाश्च ते
मासाश्च चतुर्विꣳशतिरर्धमासा द्वादश मासाश्चन्द्रमा वै संवत्सरः सर्वाणि भूतानि
॥११॥ तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतानि सर्वाणि भूतानि मध्यतोऽद-
धुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ता अनन्तर्हिता ऋतव्याभ्य उपदधात्यृतुषु तत्सर्वाणि
भूतानि प्रतिष्ठापयति ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥२ [३. ३.] ॥॥

अथ वालखिल्या उपदधाति । प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति

ता यद्वालखिल्या नाम यद्वाऽउर्वरयोरसम्भिन्नं भवति खिल इति वै तदाचक्षते
वालमात्राडु हेमे प्राणा असम्भिन्नास्ते यद्वालमात्रादसम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः
॥१॥ स वै सप्त पुरस्तादुपदधाति । सप्त पश्चात्तद्याः सप्त पुरस्तादुपदधाति यऽए-
वेमे सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ॥२॥ अथ याः सप्त पश्चात् । एषा-
मेवैतत्प्राणानामेतान्प्राणान्प्रतिप्रतीन्करोति तस्माद्यदेभिरन्नमत्ति तदेतैरत्येति
॥३॥ यद्वेव सप्त पुरस्तादुपदधाति । सप्त वाऽइमे पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्बाहु-
वाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राण एते वै सप्त पुरस्तात्प्रा-
णास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ॥४॥ अथ याः सप्त पश्चात् । सप्त वाऽइमे पश्चात्प्राणा-
श्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राण एते वै सप्त प-
श्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ॥५॥ मूर्धासि राडु । ध्रुवासि धरुणा धर्त्र्यसि धरणी
यन्त्री राड्यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्रीत्येतानेवास्मिन्नेतद्ध्रुवान्प्राणान्यच्छति ॥६॥
यद्वेव वालखिल्या उपदधाति । एतद्वै देवा वालखिल्याभिरिमांल्लोकान्त्समयु-
रितश्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचस्तथैवैतद्यजमानो वालखिल्याभिरिमांल्लोकान्त्संयातीत-
श्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचः ॥७॥ मूर्धासि राडितीमं लोकमरोहन् । ध्रुवासि धरुणेत्य-
न्तरिक्षलोकं धर्त्र्यसि धरणीत्यमुं लोकमायुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वे-
ति चत्वारश्चतुष्पादाः पशवोऽन्नं पशवस्तऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पदैः पशुभिरेतेनान्ने-
नामुष्मिंल्लोके प्रत्यतिष्ठंस्तथैवैतद्यजमान एतैश्चतुर्भिश्चतुष्पदैः पशुभिरेतेनान्नेना-
मुष्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥८॥ स स पराङिव रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा ते देवा
इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यायंस्तथैवैतद्यजमान इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्येति ॥९॥ यन्त्री रा-
डित्यमुं लोकमरोहन् । यन्त्र्यसि यमनीत्यन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धरित्रीतीमं लो-
कमिषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशवोऽन्नं पशवस्त
ऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पदैः पशुभिरेतेनान्नेनास्मिंल्लोके प्रत्यतिष्ठंस्तथैवैतद्यजमान ए-

तैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनास्मिंलोके प्रतितिष्ठति ॥१०॥ अथातः संस्कृतिरेव । या अमूरेकादशेष्टका उपदधाति योऽसौ प्रथमोऽनुवाकस्तदन्तरिक्षꣳ स आत्मा तद्यत्ता एकादश भवन्त्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभमन्तरिक्षमथ या उत्तराः षष्टिः स वायुः स प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः ॥११॥ तस्याः पुरस्तादुपदधाति । शिरोऽस्य तास्ता दश भवन्ति दश वै प्राणाः प्राणा उ वै शिरः पूर्वार्ध ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदꣳ शिरः ॥१२॥ अथ या दक्षिणतः । यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनꣳ शीर्ष्णस्तदस्य ता अथ याः पश्चाद्यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात्तदस्य ताः प्रतिष्ठैवोत्तरतः ॥१३॥ तस्याः सप्त पुरस्ताद्वालखिल्या उपदधाति । यऽएवेमे सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ता अनन्तर्हिता एताभ्यो दशभ्य उपदधात्यनन्तर्हितांस्तच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति ॥१४॥ अथ याः सप्त पश्चात् । यऽएवेमे सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ता अनन्तर्हिता एताभ्यो द्वादशभ्य उपदधात्यनन्तर्हितांस्तदात्मनः प्राणान्दधाति स एष वायुः प्रजापतिरस्मिंस्त्रैष्टुभेऽन्तरिक्षे समन्तं पर्यक्तस्तद्यत्तृतीयां चितिमुपदधाति वायुं चैव तदन्तरिक्षं च संस्कृत्योपधत्तेऽथ लोकम्पृणेऽउपदधात्यस्याꣳ स्रक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥३ [३. ४.] ॥ तृतीयोऽध्यायः [५१.] ॥ ॥

चतुर्थीं चितिमुपदधाति । एतद्वै देवास्तृतीयां चितिं चित्वा समारोहन्नन्तरिक्षं वै तृतीया चितिरन्तरिक्षमेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥१॥ तेऽब्रुवन् । चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वमिच्छतेति ते चेतयमाना एतां चतुर्थीं चितिमपश्यन्यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेषामेष लोकोऽध्रुव-इवाप्रतिष्ठित-इव मनस्यासीत् ॥२॥ ते ब्रह्माब्रुवन् । त्वामिहोपदधामहाऽइति किं मे ततो भविष्यतीति त्वमेव नः श्रेष्ठं भविष्यसीति तथेति तेऽत्र ब्रह्मोपादधत तस्मादाहुर्ब्रह्मैव देवानाꣳ श्रेष्ठमिति तदेतया वै चतुर्थ्या चित्येमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे ब्रह्म

वै चतुर्थी चितिस्तस्मादाहुर्ब्रह्मणा द्यावापृथिवी विष्टब्धेऽइति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधाति ॥३॥ यद्वेव स्तोमानुपदधाति । एतद्ध देवाः प्रजापतिमब्रुवंस्त्वामिहोपदधामहाऽइति तथेति स वै नाब्रवीत्किं मे ततो भविष्यतीति यद्ध ह किं च प्रजापतिर्देवेष्वीषे किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवोचुस्तस्माद्धैतद्यत्पिता पुत्रेष्विच्छते किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवाहुरथ यत्पुत्राः पितरि तथेत्येवाहैवꣳ हि तदग्रे प्रजापतिश्च देवाश्च समवदन्त स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै प्रजापतिः प्रजापतिमेवैतदुपदधाति ॥४॥ यद्वेव स्तोमानुपदधाति । ये वै ते प्राणा ऋषय एतां चतुर्थीं चितिमपश्यन्ये तऽएतेन रसेनोपायंस्तऽएते तानेवैतदुपदधाति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वाऽऋषय ऋषीनेवैतदुपदधाति ॥५॥ यद्वेव स्तोमानुपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामंस्तस्य यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनꣳ शीर्ष्णस्तदस्य वायुरादायोत्क्रम्यातिष्ठद्देवताश्च भूत्वा संवत्सररूपाणि च ॥६॥ तमब्रवीत् । उप मेहि प्रति मऽएतद्धेहि येन मे त्वमुदक्रमीरिति किं मे ततो भविष्यतीति त्वद्देवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतद्वायुः प्रत्यदधात् ॥७॥ तस्या एता अष्टादश प्रथमाः । एतदस्य तदात्मनस्तद्यदेता अत्रोपदधाति यदेवास्यैता आत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता अत्रोपदधाति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै वायुर्वायुमेवैतदुपदधाति ॥८॥ स पुरस्तादुपदधाति । आशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वाऽआशुस्त्रिवृत्स एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥९॥ भान्तः पञ्चदश इति । य एव पञ्चदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो

चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः स च पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्त-
माह भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रू-
पमुपदधाति ॥ १० ॥ व्योमा सप्तदश इति । य एव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति
तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वाव
व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि
संवत्सरः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ११ ॥ धरुण ए-
कविꣳश इति । य एवैकविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण इति
प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविꣳशोऽथोऽअसौ वाऽआदित्यो धरुण एकविꣳशस्त-
स्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावेवादित्यो धरुण एकविꣳशस्त-
द्यत्तमाह धरुण इति यदा ह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदꣳ सर्वं ध्रियतऽआदित्यो ह भूत्वा
पश्चात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधात्यथ संवत्सररूपाण्युपदधाति ॥ १२ ॥ प्रतूर्तिरष्टादश
इति । य एवाष्टादश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्तिरष्टादशस्त-
स्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति
संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १३ ॥ तपो नव-
दश इति । य एव नवदश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नव-
दशस्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तप
इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ १४ ॥ अभी-
वर्तः सविꣳश इति । य एव सविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वा
ऽअभीवर्तः सविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्तवः संवत्सर एवाभीवर्तः सविꣳ-
शस्तद्यत्तमाहाभीवर्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते तदेव तद्रूप-
मुपदधाति ॥ १५ ॥ वर्चो द्वाविꣳश इति । य एव द्वाविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधा-
त्यथो संवत्सरो वाव वर्चो द्वाविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्तवो द्वेऽअहोरात्रे

संवत्सर एव वर्चो द्वाविꣳशस्तद्यत्तमाह वर्च इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥१६॥ सम्भरणस्त्रयोविꣳश इति य एव त्रयोविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयोविꣳशस्तस्य त्रयोदश मासा सप्तऽर्तवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एव सम्भरणस्त्रयोविꣳशस्तद्यत्तमाह सम्भरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥१७॥ योनिश्चतुर्विꣳश इति । य एव चतुर्विꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्विꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासास्तद्यत्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥१८॥ गर्भाः पञ्चविꣳश इति । य एव पञ्चविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्चविꣳशस्तद्यत्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वऽर्तून्प्रविशति तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥१९॥ ओजस्त्रिणव इति । य एव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज इति वज्रो वाऽओजो वज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वाऽओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासा द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिणवस्तद्यत्तमाहौज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥२०॥ क्रतुरेकत्रिꣳश इति । य एवैकत्रिꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सर एव क्रतुरेकत्रिꣳशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोति तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥२१॥ प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिꣳश इति । य एव त्रयस्त्रिꣳश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठा हि त्रयस्त्रिꣳशोऽथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः षडृतवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिꣳशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥२२॥

ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳश इति । य एत चतुस्त्रिꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः सप्तऽर्तवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳशस्तद्यत्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपꣳ स्वाराज्यं चतुस्त्रिꣳशस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥२३॥ नाकः षट्त्रिꣳश इति । य एव षट्त्रिꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासा द्वादश मासास्तद्यत्तमाह नाक इति न हि तत्र गताय कस्मै चनाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥२४॥ विवर्तोऽष्टाचत्वारिꣳश इति । य एवाष्टाचत्वारिꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिꣳशस्तस्य षड्विꣳशतिरर्धमासास्त्रयोदश मासाः सप्तऽर्तवो द्वेऽअहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त इति संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥२५॥ धर्त्रं चतुष्टोम इति । य एव चतुष्टोम स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स आभिश्चतसृभिर्दिग्भि स्तुते तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं वायुरु सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्रूपमुपदधाति स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णाति ॥२६॥ ता वाऽएताः । अष्टादशेष्टका उपदधाति । तौ द्वौ त्रिवृतौ प्राणो वै त्रिवृद्वायुरु प्राणो वायुरेषा चितिः ॥२७॥ यद्वेवाष्टादश । अष्टादशो वै संवत्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवः संवत्सर एव प्रजापतिरष्टादशः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥२८॥ ब्राह्मणम् ॥४ [४. १.] ॥॥

अथ स्पृत उपदधाति । एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवत्तान्यस्य गर्भऽएव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥१॥ स देवानब्रवीत्

। युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणवानीति किं नस्ततो
भविष्यतीति वृणीध्वमित्यब्रवीत्तं भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वि-
त्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणो-
द्यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैवैतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति तस्मात्तु सर्वास्वेव स्पृतꣳ-स्पृतमित्यनुवर्तते
॥२॥ अग्नेर्भागोऽसि । दीक्षाया आधिपत्यमिति वाग्वै दीक्षाग्नये भागं कृत्वा वा-
चऽआधिपत्यमकरोद्ब्रह्म स्पृतं त्रिवृत्स्तोम इति ब्रह्म प्रजानां त्रिवृता स्तोमेन
पाप्मना मृत्योरस्पृणोत् ॥३॥ इन्द्रस्य भागोऽसि । विष्णोराधिपत्यमितीन्द्राय
भागं कृत्वा विष्णवऽआधिपत्यमकरोत्क्षत्रꣳ स्पृतं पञ्चदश स्तोम इति क्षत्रं प्रजा-
नां पञ्चदशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥४॥ नृचक्षसां भागोऽसि । धा-
तुराधिपत्यमिति देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्रऽआधिपत्यमकरोज्ज-
नित्रꣳ स्पृतꣳ सप्तदश स्तोम इति विड्वै जनित्रं विशं प्रजानाꣳ सप्तदशेन स्तो-
मेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥५॥ मित्रस्य भागोऽसि । वरुणस्याधिपत्यमिति
प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोद्दिवो वृ-
ष्टिर्वात स्पृत एकविꣳश स्तोम इति वृष्टिं च वातं च प्रजानामेकविꣳशेन स्तो-
मेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥६॥ वसूनां भागोऽसि । रुद्राणामाधिपत्यमिति
वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोच्चतुष्पात्स्पृतं चतुर्विꣳश स्तोम इति
चतुष्पात्प्रजानां चतुर्विꣳशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥७॥ आदित्यानां
भागोऽसि । मरुतामाधिपत्यमित्यादित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य आधिपत्यमकरो-
द्गर्भा स्पृताः पञ्चविꣳश स्तोम इति गर्भान्प्रजानां पञ्चविꣳशेन स्तोमेन पाप्मनो
मृत्योरस्पृणोत् ॥८॥ अदित्यै भागोऽसि । पूष्ण आधिपत्यमितीयं वाऽअदितिरस्यै
भागं कृत्वा पूष्णऽआधिपत्यमकरोदोज स्पृतं त्रिणव स्तोम इत्योजः प्रजानां त्रि-

णवेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ९ ॥ देवस्य सवितुर्भागोऽसि । बृह-
स्पतेराधिपत्यमिति देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतयऽग्राधिपत्यमकरोत्समी-
चीर्दिश स्पृताश्चतुष्टोम स्तोम इति सर्वा दिशः प्रजानां चतुष्टोमेन स्तोमेन पा-
प्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ १० ॥ यवानां भागोऽसि । ग्रयवानामाधिपत्यमिति पूर्व-
पक्षा वै यवा ग्रपरपक्षा ग्रयवास्ते हीदछ सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो
भागं कृत्वापरपक्षेभ्य ग्राधिपत्यमकरोत्प्रजा स्पृताश्चतुश्चत्वारिछश स्तोम इति सर्वाः
प्रजाश्चतुश्चत्वारिछशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ११ ॥ ऋभूणां भागोऽसि
। विश्वेषां देवानामाधिपत्यमित्यृभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य ग्राधिपत्यम-
करोद्भूतछ स्पृतं त्रयस्त्रिछश स्तोम इति सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिछशेन स्तोमेन
पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत्तथैवैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिछशेन स्तोमेन
पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति ॥ १२ ॥ ता वाऽएता दशेष्टका उपदधाति । दशाक्षरा वि-
राड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा ग्रग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैव तदेतानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति ॥ १३ ॥ ग्रथऽर्तव्ये
ऽउपदधाति । ऋतव एते यदृतव्ये ऋतूनेवैतदुपदधाति सहश्च सहस्यश्च हैमन्ति-
कावृतूऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधाति द्वेऽइष्टके भवतो
द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोति ॥ १४ ॥ तद्यदेतेऽग्रत्रोपदधाति
। संवत्सर एषोऽग्निरिमऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्य यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिव-
स्तदस्यैषा चतुर्थी चितिस्तद्वस्य हेमन्त ऋतुस्तद्यदेतेऽग्रत्रोपदधाति यदेवास्यैते
ऽग्रात्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽग्रत्रोपदधाति ॥ १५ ॥ यद्वेवैतेऽग्रत्रोपद-
धाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनछ शीर्ष्ण-
स्तदस्यैषा चतुर्थी चितिस्तद्वस्य हेमन्त ऋतुस्तद्यदेतेऽग्रत्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽग्रा-
त्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽग्रत्रोपदधाति ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [४.२.] ॥ ॥

अथ सृष्टीरुपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वा-
कामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति ॥१॥ स प्राणानब्रवीत् । युष्माभिः सहेमाः प्र-
जाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोष्यामहऽइति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति
ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवत यद्ध ह किं च देवाः कुर्वते स्तोमेनैव त-
त्कुर्वते यज्ञो वै स्तोमो यज्ञेनैव तत्कुर्वते तस्माद्ध सर्वास्वेवास्तुवतास्तुवतेत्य-
नुवर्तते ॥२॥ एकयास्तुवतेति । वाग्वाऽएका वाचैव तदस्तुवत प्रजा अधीयन्ते-
ति प्रजा अत्राधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीदिति प्रजापतिरत्राधिपतिरासीत् ॥३॥
तिसृभिरस्तुवतेति । त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तैरेव तदस्तुवत ब्रह्मा-
सृज्यतेति ब्रह्मात्रासृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीदिति ब्रह्मणस्पतिरत्राधिपति-
रासीत् ॥४॥ पञ्चभिरस्तुवतेति । यऽएवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवत
भूतान्यसृज्यन्तेति भूतान्यत्रासृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीदिति भूतानां पतिर-
त्राधिपतिरासीत् ॥५॥ सप्तभिरस्तुवतेति । यऽएवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तैरेव त-
दस्तुवत सप्तऽऋषयोऽसृज्यन्तेति सप्तऽर्षयोऽत्रासृज्यन्त धाताधिपतिरासीदिति धा-
तात्राधिपतिरासीत् ॥६॥ नवभिरस्तुवतेति । नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ
द्वौ तैरेव तदस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तेति पितरोऽत्रासृज्यन्तादितिरधिपत्न्यासीदि-
त्यदितिरत्राधिपत्न्यासीत् ॥७॥ ॥ शतम् ४५०० ॥ ॥ एकादशभिरस्तुवतेति । दश
प्राणा आत्मैकादशस्तेनैव तदस्तुवतऽऋतवोऽसृज्यन्तेत्यृतवोऽत्रासृज्यन्तार्तवा अ-
धिपतय आसन्नित्यार्तवा अत्राधिपतय आसन् ॥८॥ त्रयोदशभिरस्तुवतेति । दश
प्राणा द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयोदशस्तेनैव तदस्तुवत मासा असृज्यन्तेति मासा अ-
त्रासृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीदिति संवत्सरोऽत्राधिपतिरासीत् ॥९॥ पञ्चदश-
भिरस्तुवतेति । दश हस्त्या अङ्गुलयश्चत्वारि दोर्बाहवाणि यदूर्ध्वं नाभेस्तत्पञ्चदशं
तेनैव तदस्तुवत क्षत्रमसृज्यतेति क्षत्रमत्रासृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीदितीन्द्रोऽत्रा-

धिपतिरासीत् ॥१०॥ सप्तदशभिरस्तुवतेति । दश पाद्या अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि
द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तदशं तेनैव तदस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्तेति ग्रा-
म्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीदिति बृहस्पतिरत्राधिपतिरासीत्
॥११॥ नवदशभिरस्तुवतेति । दश हस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणास्तैरेव तदस्तु-
वत शूद्रार्यावसृज्येतामिति शूद्रार्यावत्रासृज्येतामहोरात्रेऽअधिपत्नीऽआस्तामित्य-
होरात्रेऽअत्राधिपत्नीऽआस्ताम् ॥१२॥ एकविꣳशत्यास्तुवतेति । दश हस्त्या अ-
ङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविꣳशस्तेनैव तदस्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्तेत्येक-
शफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीदिति वरुणोऽत्राधिपतिरासीत् ॥१३॥
त्रयोविꣳशत्यास्तुवतेति । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा
त्रयोविꣳशस्तेनैव तदस्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्तेति क्षुद्राः पशवोऽत्रासृज्यन्त
पूषाधिपतिरासीदिति पूषात्राधिपतिरासीत् ॥१४॥ पञ्चविꣳशत्यास्तुवतेति । दश
हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविꣳशस्तेनैव तदस्तुवतारण्याः
पशवोऽसृज्यन्तेत्यारण्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त वायुरधिपतिरासीदिति वायुरत्राधिप-
तिरासीत् ॥१५॥ सप्तविꣳशत्यास्तुवतेति । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्च-
त्वार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा सप्तविꣳशस्तेनैव तदस्तुवत द्यावापृथिवी व्यैतामि-
ति द्यावापृथिवीऽअत्र व्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायन्निति वसवो रुद्रा
आदित्या अत्रानुव्यायंस्तऽएवाधिपतय आसन्निति तऽउऽएवात्राधिपतय आसन्
॥१६॥ नवविꣳशत्यास्तुवतेति । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा-
स्तैरेव तदस्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्तेति वनस्पतयोऽत्रासृज्यन्त सोमोऽधिपति-
रासीदिति सोमोऽत्राधिपतिरासीत् ॥१७॥ एकत्रिꣳशतास्तुवतेति । दश हस्त्या
अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिꣳशस्तेनैव तदस्तुवत प्रजा असृज्यन्ते-
ति प्रजा अत्रासृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन्निति पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधि-

पतय आसन् ॥ १८ ॥ त्रयस्त्रिꣳशतास्तुवतेति । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे ऽआत्मा त्रयस्त्रिꣳशस्तेनैव तदस्तुवत भूतान्यशाम्यन्निति सर्वाणि भूतान्यत्राशाम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीदिति प्रजापतिः परमेष्ठ्यत्राधिपतिरासीत् ॥ १९ ॥ ता वा ऽएताः । सप्तदशेष्टका उपदधाति सप्तदशो वै संवत्सरः प्रजापतिः स प्रजनयिता तदेतेन वै सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना प्रजनयित्रैताः प्रजाः प्राजनयद्यत्प्राजनयदसृजत तद्यदसृजत तस्मात्सृष्टयस्ताः सृष्ट्वात्मन्प्रापादयत तथैवैतद्यजमान एतेन सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना प्रजनयित्रैताः प्रजाः प्रजनयति ताः सृष्ट्वात्मन्प्रपादयते रेतःसिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्वत उपदधाति सर्वत एवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥ २० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [४. ३.] ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०५ ॥ ॥

अथातो ऽन्वावृतम् । त्रिवृद्वतीं पुरस्तादुपदधात्येकविꣳशवतीं पश्चात्पञ्चदशवतीं दक्षिणतः सप्तदशवतीमुत्तरतः ॥ १ ॥ एतद्वै प्रजापतिम् । त्रिवृद्वत्यामुपहितायां पञ्चदशवत्यां मृत्युरसीददिमामत उपधास्यते तमत्र ग्रहीष्यामीति तं प्रापश्यत्तं प्रख्याय परिक्रम्यैकविꣳशवतीमुपाधत्तैकविꣳशवतीं मृत्युरागच्छत्पञ्चदशवतीमुपाधत्त पञ्चदशवतीं मृत्युरागच्छत्सप्तदशवतीमुपाधत्त सो ऽत्रैव मृत्युं न्यकरोदत्रामोक्ष्यत्तथैवैतद्यजमानो ऽत्रैव सर्वान्पाप्मनो निकरोत्यत्र मोक्ष्यति ॥ २ ॥ अथोत्तराः । त्रिवृद्वत्यामेव त्रिवृद्वतीमनूपदधात्येकविꣳशवत्यामेकविꣳशवतीं पञ्चदशवत्याꣳ सप्तदशवतीꣳ सप्तदशवत्यां पञ्चदशवतीं ता यदेवं व्यतिहारमुपदधाति तस्मादन्नायास्तोमीया अथो यदेते स्तोमा अतो ऽन्यथानुपूर्वं तस्माद्वेवान्नायास्तोमीया अथो ऽएवं देवा उपादधतेतरथासुरास्ततो देवा अभवन्परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ स एष पशुर्यदग्निः । सो ऽत्रैव

सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य त्रिवृद्वत्यावेव शिरस्ते यत्त्रिवृद्वत्यौ भवतस्त्रिवृद्धि शिरो द्वे भवतो द्विकपालꣳ हि शिरः पूर्वार्धऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदꣳ शिरः ॥४॥ प्रतिष्ठैकविꣳशवत्यौ । ते यदेकविꣳशवत्यौ भवतः प्रतिष्ठा ह्येकविꣳशो द्वे भवतो द्वन्द्वꣳ हि प्रतिष्ठा पश्चादुपदधाति पश्चाद्धीयं प्रतिष्ठा ॥५॥ बाहू पञ्चदशवत्यौ । ते यत्पञ्चदशवत्यौ भवतः पञ्चदशौ हि बाहू द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू पार्श्वत उपदधाति पार्श्वतो हीमौ बाहू ॥६॥ अन्नꣳ सप्तदशवत्यौ । ते यत्सप्तदशवत्यौ भवतः सप्तदशꣳ ह्यन्नं द्वे भवतो द्व्यक्षरꣳ ह्यन्नं तेऽअनन्तर्हिते पञ्चदशवतीभ्यामुपदधात्यनन्तर्हितं तद्बाहुभ्यामन्नं दधाति बाह्ये पञ्चदशवत्यौ भवतोऽन्तरे सप्तदशवत्यौ बाहुभ्यां तदुभयतोऽन्नं परिगृह्णाति ॥७॥ अथ या मध्यऽउपदधाति । स आत्मा ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यतो ह्ययमात्मा सर्वत उपदधाति सर्वतो ह्ययमात्माथ यदतोऽन्यदतिरिक्तं तद्यद्वै देवानामतिरिक्तं छन्दाꣳसि तानि तद्यानि तानि छन्दाꣳसि पशवस्ते तद्ये ते पशवः पुण्यास्ता लक्ष्म्यस्तद्यास्ताः पुण्या लक्ष्म्योऽसौ स आदित्यः स आसामेष दक्षिणतः ॥८॥ ता हैकेऽनन्तर्हितास्त्रिवृद्वतीभ्यामुपदधति । जिह्वाहनूऽइति वदन्तो याश्चतुर्दश ते हनू याः षट् सा जिह्वेति न तथा कुर्यादति ते रेचयन्ति यथा पूर्वयोर्हन्वोरपरे हनूऽअनूपदध्याद्यथा पूर्वस्यां जिह्वायामपरां जिह्वामनूपदध्यात्तादृक्तद्यत्राह्येव शिरस्तदेव हनू तज्जिह्वा ॥९॥ अस्मिन्नु हैकेऽवान्तरदेशऽउपदधति । असौ वाऽआदित्य एता अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दध्म इति न तथा कुर्यादन्यानि वाव तानि कर्माणि यैरेतमत्र दधाति ॥१०॥ दक्षिणत उ हैकऽउपदधति । तदेताः पुण्या लक्ष्मीर्दक्षिणतो दध्महऽइति तस्माद्यस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक इत्याचक्षतऽउत्तरत स्त्रिया उत्तरतआयतना हि स्त्री तत्तत्कृतमेव पुरस्ताद्विवेनाऽउपदध्याद्यत्राह्येव शिरस्तदेव हनू तज्जिह्वा-

थैताः पुण्या लक्ष्मीर्मुखतो धत्ते तस्माद्यस्य मुखे लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक इत्याचक्षते ॥ ११ ॥ सैषा ब्रह्मचितिः । यद्ब्रह्मोपादधत तस्माद्ब्रह्मचितिः सा प्रजापतिचितिर्यत्प्रजापतिमुपादधत तस्मात्प्रजापतिचितिः सꣳर्षिचितिर्यदृषीनुपादधत तस्मादृषिचितिः सा वायुचितिर्यद्वायुमुपादधत तस्माद्वायुचितिः सा स्तोमचितिर्यत्स्तोमानुपादधत तस्मात्स्तोमचितिः सा प्राणचितिर्यत्प्राणानुपादधत तस्मात्प्राणचितिरतो यतमदेव कतमच्च विद्यात्तेन हैवास्यैषार्षेयवती बन्धुमती चितिर्भवत्यथ लोकम्पृणेऽउपदधात्यस्याꣳ स्रक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ १२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [४. ४.] । चतुर्थोऽध्यायः [५२.] ॥ ॥

पञ्चमीं चितिमुपदधाति । एतद्वै देवाश्चतुर्थीं चितिं चित्वा समारोहन्यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वमिच्छतेति ते चेतयमाना दिवमेव विराजं पञ्चमीं चितिमपश्यंस्तेभ्य एष लोकोऽच्छन्दयत् ॥ २ ॥ तेऽकामयन्त । असपत्नमिमं लोकमनुपबाधं कुर्वीमहीति तेऽब्रुवन्नुप तज्जानीत यथेमं लोकमसपत्नमनुपबाधं करवामहाऽइति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेमं लोकमसपत्नमनुपबाधं करवामहाऽइति ॥ ३ ॥ ते चेतयमानाः । एता इष्टका अपश्यन्नसपत्नास्ता उपादधत ताभिरेतं लोकमसपत्नमनुपबाधमकुर्वत तद्यदेताभिरिमं लोकमसपत्नमनुपबाधमकुर्वत तस्मादेता असपत्नास्तथैवैतद्यजमानो यदेता उपदधात्येतमेवैतल्लोकमसपत्नमनुपबाधं कुरुते सर्वत उपदधाति सर्वत एवैतदेतं लोकमसपत्नमनुपबाधं कुरुते परार्धऽउपदधाति सर्वमेवैतदेतं लोकमसपत्नमनुपबाधं कुरुते ॥ ४ ॥ अथ विराज उपदधाति । एषा वै सा विराड्यां तद्देवा विराजं पञ्चमीं चितिमपश्यंस्ता दश-दशोपदधाति दशाक्षरा विराड्विराडेषा चितिः सर्वत उपदधाति यो वाऽएकस्यां दिशि विराजति न वै स विराजति यो वाव

सर्वासु दिक्षु विराजति स एव विराजति ॥५॥ यद्वेवैता असपत्ना उपदधाति । एतद्वै प्रजापतिमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वतः पाप्मोपायतत स एता इष्टका अपश्यदसपत्नास्ता उपाधत्त ताभिस्तं पाप्मानमपाहत पाप्मा वै सपत्नस्तद्यदेताभिः पाप्मानꣳ सपत्नमपाहत तस्मादेता असपत्नाः ॥६॥ तद्वा एतत्क्रियते । यद्वेवा अकुर्वन्निदं न्विमꣳ स पाप्मा नोपयतते यद्वेतत्करोति यद्वेवा अकुर्वंस्तत्करवाणीत्यथो य एव पाप्मा यः सपत्नस्तमेताभिरपहते तद्यदेताभिः पाप्मानꣳ सपत्नमपहते तस्मादेता असपत्नाः सर्वत उपदधाति सर्वत एवैतत्पाप्मानꣳ सपत्नमपहते परार्ध उपदधाति सर्वस्मादेवैतदात्मनः पाप्मानꣳ सपत्नमपहते ॥७॥ स पुरस्तादुपदधाति । अग्ने जातान्प्रणुदा नः सपत्नानिति यथैव यजुस्तथा बन्धुरथ पश्चात्सहसा जातान्प्रणुदा नः सपत्नानिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥८॥ सा या पुरस्तादग्निः सा । या पश्चादग्निः साग्निनैव तत्पुरस्तात्पाप्मानमपाहताग्निना पश्चात्तथैवैतद्यजमानोऽग्निनैव पुरस्तात्पाप्मानमपहतेऽग्निना पश्चात् ॥९॥ अथ दक्षिणतः । षोडशी स्तोम ओजो द्रविणमित्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभमन्तरिक्षं चतस्रो दिश एष एव वज्रः पञ्चदशस्तस्यासावेवादित्यः षोडशी वज्रस्य भर्ता स एतेन पञ्चदशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमपाहत तथैवैतद्यजमान एतेन पञ्चदशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमपहते ॥१०॥ अथोत्तरतः । चतुश्चत्वारिꣳश स्तोमो वर्चो द्रविणमिति चतुश्चत्वारिꣳशदक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभो वज्रः स एतेन चतुश्चत्वारिꣳशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमपाहत तथैवैतद्यजमान एतेन चतुश्चत्वारिꣳशेन वज्रेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमपहते ॥११॥ अथ मध्ये । अग्नेः पुरीषमसीति ब्रह्म वै चतुर्थी चितिरग्निरु वै ब्रह्म तस्या एतत्पुरीषमिव यत्पञ्चम्यप्सो नामेति तस्योक्तो बन्धुः ॥१२॥ तां प्राचीं तिरश्चीमुपदधाति । एतद्वैतया प्रजापतिः पाप्मनो मूलमवृश्चत्तथैवैनयायमेतत्पाप्मनो

मूलं वृश्चति दक्षिणतो दक्षिणतउद्यामो हि वज्रोऽन्तरेण दक्षिणां दिश्यामुद्यामाय ह तमवकाशं करोति ॥१३॥ स या पुरस्तात्प्राणः सा । या पश्चादपानः सा प्राणेनैव तत्पुरस्तात्पाप्मानमपाहतापानेन पश्चात्तथैवैतद्यजमानः प्राणेनैव पुरस्तात्पाप्मानमपहतेऽपानेन पश्चात् ॥१४॥ अथ येऽअभितः । तौ बाहू स यो ऽस्याभितः पाप्मासीद्बाहुभ्यां तमपाहत तथैवैतद्यजमानो योऽस्याभितः पाप्मा भवति बाहुभ्यामेव तमपहते ॥१५॥ अन्नं पुरीषवती । स योऽस्योपरिष्टात्पाप्मासीदन्नेन तमपाहत तथैवैतद्यजमानो योऽस्योपरिष्टात्पाप्मा भवत्यन्नेनैव तमपहते ॥१६॥ स यद्ध वाऽएवंवित्प्राणिति । योऽस्य पुरस्तात्पाप्मा भवति तं तेनापहतेऽथ यदपानिति तेन तं यः पश्चादथ यद्बाहुभ्यां कर्म कुरुते तेन तं यो ऽभितोऽथ यदन्नमत्ति तेन तं य उपरिष्टात्सर्वदा ह वाऽएवंवित्पाप्मानमपहते ऽपि स्वपंस्तस्मादेवं विदुषः पापं न कीर्तयेन्नेदस्य पाप्मासानीति ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥२ [५. १.] ॥॥

अथ छन्दस्या उपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वान्नमैच्छत्तस्मादु हैतदुपतापी वसीयान्भूत्वान्नमिच्छति तस्मिन्नाशाऽसत्तेऽन्नमिच्छति जीविष्यतीति तस्मै देवा एतदन्नं प्रायच्छन्नेताश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दाऽस्यन्नं पशवस्तान्यस्मा ऽअच्छदयंस्तानि यदस्माऽअच्छदयंस्तस्माच्छन्दाऽसि ॥१॥ ता दश-दशोपदधाति । दशाक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नऽ सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति सर्वत उपदधाति सर्वत एवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥२॥ एवश्छन्द इति । अयं वै लोक एवश्छन्दो वरिवश्छन्द इत्यन्तरिक्षं वै वरिवश्छन्दः शम्भूश्छन्द इति द्यौर्वै शम्भूश्छन्दः परिभूश्छन्द इति दिशो वै परिभूश्छन्द आच्छच्छन्द इत्यन्नं वाऽआच्छच्छन्दो मनश्छन्द इति प्रजापतिर्वै मनश्छन्दो व्यचश्छन्द इत्यसौ वाऽआदित्यो व्यचश्छन्दः ॥३॥ सिन्धुश्छन्द इति । प्राणो वै सिन्धुश्छन्दः समुद्रश्छन्द इति मनो

वै समुद्रश्छन्दः सरिरं छन्द इति वाग्वै सरिरं छन्दः ककुप्छन्द इति प्राणो वै ककुप्छन्दस्त्रिककुप्छन्द इत्युदानो वै त्रिककुप्छन्दः काव्यं छन्द इति त्रयी वै विद्या काव्यं छन्दोऽङ्कुपं छन्द इत्यापो वाऽअङ्कुपं छन्दोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द इत्यसौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्द इत्ययं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टारपङ्क्तिश्छन्द इति दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः क्षुरो भ्रजश्छन्द इत्यसौ वाऽआदित्यः क्षुरो भ्रजश्छन्द आछच्छन्दः प्रछच्छन्द इत्यन्नं वाऽआछच्छन्दोऽन्नं प्रछच्छन्दः ॥४॥ संयच्छन्द इति । रात्रिर्वै संयच्छन्दो वियच्छन्द इत्यहर्वै वियच्छन्दो बृहच्छन्द इत्यसौ वै लोको बृहच्छन्दो रथन्तरं छन्द इत्ययं वै लोको रथन्तरं छन्दो निकायश्छन्द इति वायुर्वै निकायश्छन्दो विवधश्छन्द इत्यन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दो गिरश्छन्द इत्यन्नं वै गिरश्छन्दो भ्रजश्छन्द इत्यग्निर्वै भ्रजश्छन्दः सꣳस्तुप्छन्दोऽनुष्टुप्छन्द इति वागेव सꣳस्तुप्छन्दो वागनुष्टुप्छन्द एवश्छन्दो वरिवश्छन्द इति तस्योक्तो बन्धुः ॥५॥ वयश्छन्द इति । अन्नं वै वयश्छन्दो वयस्कृच्छन्द इत्यग्निर्वै वयस्कृच्छन्दो विष्पर्धाश्छन्द इत्यसौ वै लोको विष्पर्धाश्छन्दो विशालं छन्द इत्ययं वै लोको विशालं छन्दश्छदिश्छन्द इत्यन्तरिक्षं वै छदिश्छन्दो दूरोहणं छन्द इत्यसौ वाऽआदित्यो दूरोहणं छन्दस्तन्द्रं छन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दोऽङ्काङ्कं छन्द इत्यापो वाऽअङ्काङ्कं छन्दः ॥६॥ तद्याः पुरस्तादुपदधाति । प्राणास्तासां प्रथमा व्यानो द्वितीयोदानस्तृतीयोदानश्चतुर्थी व्यानः पञ्चमी प्राणः षष्ठी प्राणः सप्तमी व्यानोऽष्टम्युदानो नवमी यजमान एवात्र दशमी स एष यजमान एतस्यां विराज्यध्यूढः प्रतिष्ठितः प्राणमय्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादिमे प्राणा अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥७॥ अथ या दक्षिणतो । ऽग्निस्तासां प्रथमा वायुर्द्वितीयादित्यस्तृतीयादित्यश्चतुर्थी वायुः पञ्चम्यग्निः षष्ठ्यग्निः सप्तमी वायुरष्टम्यादित्यो नवमी यजमान एवात्र दशमी स एष यजमान एतस्यां विराज्यध्यूढः प्रतिष्ठितो देवता-

मध्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादेते देवा अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥८॥ अथ याः पश्चात् । अयं लोकस्तासां प्रथमान्तरिक्षं द्वितीया द्यौस्तृतीया द्यौश्चतुर्थ्यन्तरिक्षं पञ्चम्ययं लोकः षष्ठ्ययं लोकः सप्तम्यन्तरिक्षमष्टमी द्यौर्नवमी यजमान एवात्र दशमी स एष यजमान एतस्यां विराज्यध्यूढः प्रतिष्ठितो लोकमध्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादिमे लोका अर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥९॥ अथ या उत्तरतः । ग्रीष्मस्तासां प्रथमा वर्षा द्वितीया हेमन्तस्तृतीया हेमन्तश्चतुर्थी वर्षाः पञ्चमी ग्रीष्मः षष्ठी ग्रीष्मः सप्तमी वर्षा अष्टमी हेमन्तो नवमी यजमान एवात्र दशमी स एष यजमान एतस्यां विराज्यध्यूढः प्रतिष्ठित ऋतुमध्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादेतऽऋतवोऽर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥१०॥ अथ पुनरेव । याः पुरस्तादुपदधाति प्राणास्ते ता दश भवन्ति दश वै प्राणाः पूर्वार्धऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमे प्राणाः ॥११॥ अथ या दक्षिणतः । एतास्ता देवता अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चान्नं चापश्च ॥१२॥ अथ याः पश्चात् । दिशस्ताश्चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिश ऊर्ध्वा चेयं च ॥१३॥ अथ या उत्तरतः । मासास्ते वासन्तिकौ द्वौ ग्रैष्मौ द्वौ वार्षिकौ द्वौ शारदौ द्वौ हैमन्तिकौ द्वौ ॥१४॥ अथ पुनरेव । या प्रथमा दशदयꣳ स लोको या द्वितीयान्तरिक्षं तद्या तृतीया द्यौः सेममेव लोकं प्रथमया दशतारोहन्नन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया तथैवैतद्यजमान इममेव लोकं प्रथमया दशता रोहत्यन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया ॥१५॥ स स पराङिव रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा ते देवा इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यायंस्तथैवैतद्यजमान इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यैत्यथ योत्तमा दशदयꣳ स लोकस्तस्माद्यथैव प्रथमायै दशतः प्रभृतिरेवमुत्तमायै समानꣳ ह्येतद्यदेते दशतावयमेव लोकः ॥१६॥ ता वाऽएताः । चत्वारिꣳशदिष्टकाश्चत्वारिꣳशद्यजूꣳषि तदशीतिरन्नमशीतिस्तद्यदेतदाह्व तदस्माऽअन्नमशीतिं कृत्वा प्रयच्छति

तेनैनं प्रीणाति ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [५. २.] ॥ ॥

अथ स्तोमभागा उपदधाति । एतद्वै प्रजापते रेतदन्नमिन्द्रोऽभ्यध्यायत्सोऽस्मादुदचिक्रमिषत्तमब्रवीत्कथोत्क्रामसि कथा मा जह्रासीति स वै मेऽस्यान्नस्य रसं प्रयच्छेति तेन वै मा सह प्रपद्यस्वेति तथेति तस्माऽएतस्यान्नस्य रसं प्रायच्छत्तेनैनꣳ सह प्रापद्यत ॥१॥ स यः स प्रजापतिः । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यत्तदन्नमेतास्ताश्छन्दस्या अथ यः सोऽन्नस्य रस एतास्ता स्तोमभागा अथ यः स इन्द्रोऽसौ स आदित्यः स एष एव स्तोमो यद्धि किं च स्तुवतऽएतमेव तेन स्तुवन्ति तस्माऽएतस्मै स्तोमयितं भागं प्रायच्छत्तद्यदेतस्मै स्तोमयितं भागं प्रायच्छत्तस्मात्स्तोमभागाः ॥२॥ रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्वेति । एष वै रश्मिरन्नꣳ रश्मिरेतं च तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयते प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्वेत्येष वै प्रेतिरन्नं प्रेतिरेतं च तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयतेऽन्वित्या दिवा दिवं जिन्वेत्येष वाऽअन्वितिरन्नमन्वितिरेतं च तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयते तद्यदेतदाह तच्च तद्रसं च संधायात्मन्प्रपादयतेऽमुनादो जिन्वादोऽस्यमुष्मै त्वाधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति त्रेधाविहितास्त्रेधाविहितꣳ ह्यन्नम् ॥३॥ यद्वेव स्तोमभागा उपदधाति । एतद्वै देवा विराजं चितिं चित्वा समारोहꣳस्तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्ते चेतयमाना नाकमेव स्वर्गं लोकमपश्यंस्तमुपादधत स यः स नाकः स्वर्गो लोक एतास्ता स्तोमभागास्तद्यदेता उपदधाति नाकमेवैतत्स्वर्गं लोकमुपधत्ते ॥४॥ तद्यास्तिस्रः प्रथमाः । अयꣳ स लोको या द्वितीया अन्तरिक्षं तद्यास्तृतीया द्यौः सा याश्चतुर्थ्यः प्राची सा दिग्याः पञ्चम्यो दक्षिणा सा याः षष्ठ्यः प्रतीची सा याः सप्तम्य उदीची सा ॥५॥ ता वाऽएताः । एकविꣳशतिरिष्टका इमे च लोका दिशश्चेमे च वै लोका दिशश्च प्रतिष्ठेमे च लोका दिशश्चैकविꣳशस्तस्मादाहुः प्रतिष्ठैकविꣳश इति ॥६॥ अथ या अष्टाविष्टका अतियन्ति । सा-

ष्टाक्षरा गायत्री ब्रह्म गायत्री तद्यत्तद्ब्रह्मैतत्तद्यदेतन्मण्डलं तपति तदेतस्मिन्नेक-
विꣳशे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितं तपति तस्मान्नावपद्यते ॥७॥ तद्धैके । वेषश्रीः क्ष-
त्राय क्षत्रं जिन्वेति त्रिꣳशत्तमीमुपदधति त्रिꣳशदक्षरा विराड्विराडेषा चितिरिति
न तथा कुर्यादिति ते रेचयन्त्येकविꣳशसम्पदमथो गायत्रीसम्पदमथोऽइन्द्रलोको
ह्येष येषान्यूना विराडिन्द्राय ह तऽइन्द्रलोके द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कु-
र्वन्तीन्द्रमिन्द्रलोकान्नुदन्ते यजमानो वै स्वे यज्ञऽइन्द्रो यजमानाय ह ते यजमा-
नलोके द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्वन्ति यजमानं यजमानलोकान्नुदन्ते यं वा
ऽएतमग्निमाहरन्त्येष एव यजमानं आयतनेनैष उऽएवात्र त्रिꣳशत्तमी ॥८॥
ब्राह्मणम् ॥४ [५. ३.] ॥ ॥

ता अषाढयै वेलयोपदधाति । वाग्वाऽअषाढा रस एष वाचि तद्रसं दधाति
तस्मात्सर्वेषामङ्गानां वाचैवान्नस्य रसं विजानाति ॥१॥ यद्वेवाषाढयै । इयं वा
ऽअषाढासावादित्य स्तोमभागा अमुं तदादित्यमस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥२॥
यद्वेवाषाढयै । इयं वाऽअषाढा हृदयꣳ स्तोमभागा अस्यां तद्धृदयं मनो दधाति
तस्मादस्याꣳ हृदयेन मनसा चेतयते सर्वत उपदधाति सर्वतस्तद्धृदयं मनो दधाति
तस्मादस्याꣳ सर्वतो हृदयेन मनसा चेतयतेऽथो पुण्या ह्येता लक्ष्म्यस्ता एतत्स-
र्वतो धत्ते तस्माद्यस्य सर्वतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक इत्याचक्षते ॥३॥
अथैनाः पुरीषेण प्रच्छादयति । अन्नं वै पुरीषꣳ रस एष तमेतत्तिरः करोति त-
स्मात्तिर-इवान्नस्य रसः ॥४॥ यद्वेव पुरीषेण । अन्नं वै पुरीषꣳ रस एषोऽन्नं च
तद्रसं च संतनोति संदधाति ॥५॥ यद्वेव पुरीषेण । हृदयं वै स्तोमभागाः पुरी-
तत्पुरीषꣳ हृदयं तत्पुरीतता प्रच्छादयति ॥६॥ यद्वेव पुरीषेण । संवत्सर एषो
ऽग्निस्तमेतच्चितिपुरीषैर्व्यावर्तयति तद्याश्चतस्रः प्रथमाश्चितयस्ते चत्वार ऋतवोऽथ
स्तोमभागा उपधाय पुरीषं निवपति सा पञ्चमी चितिः स पञ्चम ऋतुः ॥७॥

तदाहुः । यल्लोकम्पृणान्ता अन्याश्चितयो भवन्ति नात्र लोकम्पृणामुपदधाति कात्र लोकम्पृणेत्यसौ वाऽआदित्यो लोकम्पृणैष उऽएषा चितिः सैषा स्वयं लोकम्पृणा चितिरथ यदत ऊर्ध्वमा पुरीषात्सा षष्ठी चितिः स षष्ठ ऋतुः ॥८॥ अथ पुरीषं निवपति । तत्र विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति सा सप्तमी चितिः स सप्तम ऋतुः ॥९॥ ता उ वै षडेव । यद्धि विकर्णी च स्वयमातृण्णा च षष्ठ्या एव तच्चितेः ॥१०॥ ता उ वै पञ्चैव । यजुषान्यासु पुरीषं निवपति तूष्णीमत्र तेनैषा न चितिरथो लोकम्पृणान्ता अन्याश्चितयो भवन्ति नात्र लोकम्पृणामुपदधाति तेनोऽएवैषा न चितिः ॥११॥ ता उ वै तिस्र एव । अयमेव लोकः प्रथमा चितिर्द्यौरुत्तमाथ या एतास्तिस्रस्तदन्तरिक्षं तद्वाऽइदमेकमिवैवान्तरिक्षं ता एवं तिस्र एवं पञ्चैवꣳ षडेवꣳ सप्त ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥५ [५. ४.] ॥ ॥ पञ्चमोऽध्यायः [५३.] ॥ ॥

नाकसद उपदधाति । देवा वै नाकसदोऽत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र नाकः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्देवा असीदंस्तद्यदेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके देवा असीदंस्तस्माद्देवा नाकसदस्तथैवैतद्यजमानो यदेता उपदधात्येतस्मिन्नेवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥१॥ यद्वेव नाकसद उपदधाति । एतद्वै देवा एतं नाकꣳ स्वर्गं लोकमपश्यन्नेता स्तोमभागास्तेऽब्रुवन्नुप तज्जानीत यथास्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथास्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति ॥२॥ ते चेतयमानाः । एता इष्टका अपश्यन्नाकसदस्ता उपादधत ताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तद्यदेताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तस्मादेता नाकसदस्तथैवैतद्यजमानो यदेता उपदधात्येतस्मिन्नेवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥३॥ दिक्षूपदधाति । दिशो वै स नाकः स्वर्गो लोकः स्वर्गऽएवैना एतल्लोके सादयत्यृतव्यानां वेलया संवत्सरो वाऽऋतव्याः संवत्स-

रः स्वर्गो लोकः स्वर्गऽएवैना एतल्लोके सादयत्यन्तस्तोमभागमेष वै स नाकः
स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैना एतत्प्रतिष्ठापयति ॥४॥ स पुरस्तादुपदधाति । राज्ञ्यसि
प्राची दिगिति राज्ञी ह नामैषा प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतय इति वसवो
ह्येतस्यै दिशो देवा अधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्तेत्यग्निर्ह्येवात्र हेतीनां प्रतिधर्ता
त्रिवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयत्विति त्रिवृता ह्येषा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिताज्यमु-
क्थमव्यथायै स्तभ्नात्वित्याज्येन ह्येषोक्थेनाव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा रथन्तरं सा-
म प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽइति रथन्तरेण ह्येषा साम्ना प्रतिष्ठितान्तरिक्षऽऋषयस्त्वा
प्रथमजा देवेष्विति प्राणा वाऽऋषयः प्रथमजास्तद्धि ब्रह्म प्रथमजं दिवो मात्रया
वरिम्णा प्रथन्त्विति यावती द्यौस्तावतीं वरिम्णा प्रथन्त्वित्येतद्विधर्ता चायमधि-
पतिश्चेति वाक्च तौ मनश्च तौ हीदं सर्वं विधारयतस्ते त्वा सर्वे संविदाना
नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्त्विति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥५॥
अथ दक्षिणतः । विराडसि दक्षिणा दिगिति विराड्ढ नामैषा दक्षिणा दिग्रुद्रास्ते
देवा अधिपतय इति रुद्रा ह्येतस्यै दिशो देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रति-
धर्तेतीन्द्रो ह्येवात्र हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां श्रयत्विति प-
ञ्चदशेन ह्येषा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिता प्रउगमुक्थमव्यथायै स्तभ्नात्विति प्रउगेण
ह्येषोक्थेनाव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा बृहत्साम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽइति बृह-
ता ह्येषा साम्ना प्रतिष्ठितान्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः
॥६॥ अथ पश्चात् । सम्राडसि प्रतीची दिगिति सम्राड्ढ नामैषा प्रतीची दिगादि-
त्यास्ते देवा अधिपतय इत्यादित्या ह्येतस्यै दिशो देवा अधिपतयो वरुणो हेती-
नां प्रतिधर्तेति वरुणो ह्येवात्र हेतीनां प्रतिधर्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां
श्रयत्विति सप्तदशेन ह्येषा स्तोमेन पृथिव्यां श्रिता मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्त-
भ्नात्विति मरुत्वतीयेन ह्येषोक्थेनाव्यथायै पृथिव्यां स्तब्धा वैरूपं साम प्रति-

ष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽइति वैरूपेण ह्येषा साम्ना प्रतिष्ठितान्तरिक्षेऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७॥ अथोत्तरतः स्वराडस्युदीची दिगिति स्वराड् नामैषोदीची दिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतय इति मरुतो ह्येतस्यै दिशो देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्तेति सोमो ह्येवात्र हेतीनां प्रतिधर्त्तैकविꣳशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयत्वित्येकविꣳशेन ह्येषा स्तोमेन पृथिव्याꣳ श्रिता निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नात्विति निष्केवल्येन ह्येषोक्थेनाव्यथायै पृथिव्याꣳ स्तब्धा वैराजꣳ साम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽइति वैराजेन ह्येषा साम्ना प्रतिष्ठितान्तरिक्षेऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८॥ अथ मध्ये । अधिपत्न्यसि बृहती दिगित्यधिपत्नी ह नामैषा बृहती दिग्विश्वे ते देवा अधिपतय इति विश्वे ह्येतस्यै दिशो देवा अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्त्तेति बृहस्पतिर्ह्येवात्र हेतीनां प्रतिधर्त्ता त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्याꣳ श्रयतामिति त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याꣳ ह्येषा स्तोमाभ्यां पृथिव्याꣳ श्रिता वैश्वदेवाग्निमारुतेऽउक्थेऽअव्यथायै स्तभ्नीतामिति वैश्वदेवाग्निमारुताभ्याꣳ ह्येषोक्थाभ्यामव्यथायै पृथिव्याꣳ स्तब्धा शाक्वररैवते सामनी प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽइति शाक्वररैवताभ्याꣳ ह्येषा सामभ्यां प्रतिष्ठितान्तरिक्षेऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९॥ एतावान्वै सर्वो यज्ञः । यज्ञ उ देवानामात्मा यज्ञमेव तद्देवा आत्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदꣳस्तथैवैतद्यजमानो यज्ञमेवात्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ १०॥ अथ पञ्चचूडा उपदधाति । यज्ञो वै नाकसदो यज्ञ उऽएव पञ्चचूडास्तद्यऽइमे चत्वार ऋत्विजो गृहपतिपञ्चमास्ते नाकसदो होत्राः पञ्चचूडा अतिरिक्तं वै तद्यद्धोत्रा यद्वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चातिरिक्ता तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ ११॥ यद्वेव नाकसत्पञ्चचूडा उपदधाति । आत्मा वै नाकसदो मिथुनं पञ्चचूडा अर्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः

कृत्स्नतायै ॥१२॥ यद्वेव नाकसत्पञ्चचूडा उपदधाति । आत्मा वै नाकसदः प्रजा पञ्चचूडा अतिरिक्तं वै तदात्मनो यत्प्रजा यद्वु वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तस्मात्पञ्चचूडाः ॥१३॥ यद्वेव नाकसत्पञ्चचूडा उपदधाति । दिशो वै नाकसदो दिश उऽएव पञ्चचूडास्तद्या अमुष्मादादित्यादर्वाच्यः पञ्च दिशस्ता नाकसदो याः पराच्यस्ताः पञ्चचूडा अतिरिक्ता वै ता दिशो या अमुष्मादादित्यात्पराच्यो यद्वु वाऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तस्मात्पञ्चचूडाः ॥१४॥ यद्वेव पञ्चचूडा उपदधाति । एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इमांल्लोकानुपरिष्टाद्रक्षाᳪंसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तऽएतानेषां लोकानामुपरिष्टाद्गोप्तॄनकुर्वत यऽएते हेतयश्च प्रहेतयश्च तथैवैतद्यजमान एतानेषां लोकानामुपरिष्टाद्गोप्तॄन्कुरुते यऽएते हेतयश्च प्रहेतयश्च ॥१५॥ स पुरस्तादुपदधाति । अयं पुरो हरिकेश इत्यग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर इति प्राञ्चᳪं ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्धरिकेश इत्याह हरिरिव ह्यग्निः सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव ह्यग्ने रश्मयस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्याविति वासन्तिकौ तावृतू पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिः सेना च तु ते समितिश्च दङ्क्ष्णावः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिति यद्धि सेनायां च समितौ चऽर्तीयन्ते ते दङ्क्ष्णावः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिति यदन्योऽन्यं घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्त्विति तेभ्य एव नमस्करोति ते नो मृडयन्त्विति तऽएवास्मै मृडयन्ति ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्म इति यमेव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधात्यमुमेषां जम्भे दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततोऽह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव स यमेवंविद्द्वेष्टि ॥१६॥ अथ दक्षिणतः । अयं दक्षिणा विश्वकर्मेत्ययं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवतऽएष हीदᳪं सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं

वाति तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्याविति ग्रैष्मौ तावृतू मेनका
च सहजन्या चाप्सरसाविति दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिरिमे तु ते
द्यावापृथिवी यातुधाना हेती रक्षांसि प्रहेतिरिति यातुधाना हैवात्र हेती र-
क्षांसि प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽस्त्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥१७॥ अथ पश्चात् । अयं
पश्चाद्विश्वव्यचा इत्यसौ वाऽआदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष उदेत्यथेदं सर्वं
व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्ति तस्य र-
थप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्याविति वार्षिकौ तावृतू प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती
चाप्सरसाविति दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिरहोरात्रे तु ते ते हि प्र
च म्लोचतोऽनु च म्लोचतो व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिरिति व्याघ्रा हैवात्र हेतिः
सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽस्त्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥१८॥ अथोत्तरतः । अय-
मुत्तरात्संयद्वसुरिति यज्ञो वाऽउत्तरात्तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरतउपचारो हि यज्ञो
ऽथ यत्संयद्वसुरित्याह यज्ञं हि संयन्तीतीदं वस्विति तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च
सेनानीग्रामण्याविति शारदौ तावृतू विश्वाची च घृताची चाप्सरसाविति दि-
क्चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिर्वेदिश्च तु ते स्रुक्च वेदिरेव विश्वाची स्रु-
ग्घृताच्यापो हेतिर्वातः प्रहेतिरित्यापो हैवात्र हेतिर्वातः प्रहेतिरतो ह्येवोष्णो
वात्यतः शीतस्तेभ्यो नमोऽस्त्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥१९॥ अथ मध्ये । अयमु-
पर्यर्वाग्वसुरिति पर्जन्यो वाऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यद-
र्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयते तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च
सेनानीग्रामण्याविति हैमन्तिकौ तावृतूऽउर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाविति दि-
क्चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिराहुतिश्च तु ते दक्षिणा चावस्फूर्जन्हेति-
र्विद्युत्प्रहेतिरित्यवस्फूर्जन्हैवात्र हेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽस्त्विति तस्यो-
क्तो बन्धुः ॥२०॥ एते वै ते हेतयश्च प्रहेतयश्च । यांस्तद्देवा एषां लोकानामुप-

रिष्टाद्धोमॄनकुर्वताथ यास्ताः प्रजा एते ते सेनानीग्रामण्योऽथ यत्तन्मिथुनमेतास्ता अप्सरसः सर्वऽएव तद्देवाः कृत्स्ना भूत्वा सह प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तथैवैतद्यजमानः सर्व एव कृत्स्नो भूत्वा सह प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥२१॥ ॥ शतम् ४६०० ॥॥ ता वाऽएताः । दशेष्टका उपदधाति दशाक्षरा विराड्विराडेषा चितिस्ता उ वै पञ्चैव द्वे-द्वे ह्युपदधाति ता हैता अग्नेराशिषस्ता उत्तमायां चितावुपदधात्यन्त एषोऽग्नेर्यदुत्तमा चितिरन्ततस्तदग्नेराशिषो निराह पञ्च भवन्ति पञ्च हि यज्ञऽआशिषोऽथैनेऽअन्तरा पुरीषं निवपत्यग्नी हैतौ यदेतेऽइष्टके नेदिमावग्नी सꣳशोचात इत्यथोऽअन्नं वै पुरीषमन्नेनैवाभ्यामेतत्सꣳज्ञां करोति ॥२२॥ अथातोऽन्वावृतम् । पुरस्तादुपधाय दक्षिणतः पश्चादुत्तरतो मध्यऽउपदधात्यथोत्तराः पुरस्तादेवाग्रऽउपधाय दक्षिणत उत्तरतो मध्ये पश्चादुपदधात्यवस्तात्प्रपदनो ह स्वर्गो लोक एतद्वै देवा इमांल्लोकान्त्सर्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रापद्यन्त तथैवैतद्यजमान इमांल्लोकान्त्सर्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रपद्यते ॥२३॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [६. १.] ॥॥

छन्दस्या उपदधाति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र श्रियमैच्छन्नो हैषो ऽतः पुरा तस्माऽअलमास यच्छ्रियमधारयिष्यत्तस्मादिदमप्येतर्ह्याहुर्न वाऽएषोऽलꣳ श्रियै धारणाय राज्याय वा ग्रामणीथ्याय वेति तस्मै देवा एताꣳ श्रियं प्रायच्छन्नेताश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दाꣳस्यन्नं पशवोऽन्नमु श्रीः ॥१॥ त्रिचान्युपदधाति । त्रिवृद्धि पशुः पिता माता पुत्रोऽथो गर्भ उल्बं जराय्वथो त्रिवृद्धाऽअन्नं कृषिर्वृष्टिर्बीजमेकैवातिच्छन्दा भवत्येका ह्येव सा सर्वाणि छन्दाꣳस्यति सा या सा श्रीर्महत्तदुक्थं तद्यत्तन्महदुक्थमेतास्ताश्छन्दस्याः ॥२॥ तस्य शिरो गायत्र्यः । आत्मा त्रिष्टुभोऽनूकं जगत्यः पक्षौ पङ्क्तयोऽथैतासां ककुभां चत्वारि-चत्वार्यक्षराण्या-

RRRR*

दायातिछन्दस्युपदधाति सा सातिछन्दा एव भवति गायत्र्य इतराः सम्पद्यन्ते सैव गायत्र्यशीतिर्या बृहत्यः सा बार्हती या उष्णिहः सौष्णिह्यथ यद्दशो यदर्धर्चो यदैन्द्राग्नं यदावपनं तदतिछन्दा अथ यन्नदो यत्सूददोहा यत्पदनुषङ्गा यत्किंचात्रानुष्टुप्कर्मीणं तदनुष्टुभः ॥३॥ प्रतिष्ठा द्विपदाः । एतावद्वै महदुक्थं महदुक्थꣳ श्रीः सर्वमिवास्माऽएतां देवाः श्रियं प्रायच्छंस्तथैवास्माऽअयमेताꣳ सर्वाꣳ श्रियं प्रयच्छति ॥४॥ यद्वेव छन्दस्या उपदधाति । एतद्वै देवा एतं नाकꣳ स्वर्गं लोकमपश्यन्नेता स्तोमभागास्तस्मिन्नविशंस्तेषां विशतां प्रजापतिरुत्तमोऽविशत्स यः स प्रजापतिरेतास्ताश्छन्दस्याः ॥५॥ तस्य शिरो गायत्र्यः । ता यद्गायत्र्यो भवन्ति गायत्रꣳ हि शिरस्तिस्रो भवन्ति त्रिवृद्धि शिरः पूर्वार्धऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदꣳ शिरः ॥६॥ उरस्त्रिष्टुभः । ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति पृष्टयो वै रेतःसिचाऽउरो वै प्रति पृष्टयः ॥७॥ श्रोणी जगत्यः । स यावति पुरस्तात्स्वयमातृण्णायै त्रिष्टुभ उपदधाति तावति पश्चाज्जगतीर्यो वाऽअयं मध्ये प्राणस्तदेषा स्वयमातृण्णा यावत्यु वाऽएतस्मात्प्राणात्पुरस्तादुरस्तावति पश्चाच्छ्रोणी ॥८॥ सक्थ्यावनुष्टुभः । ता अनन्तर्हिता जगतीभ्य उपदधात्यनन्तर्हिते तच्छ्रोणिभ्यꣳ सक्थ्यौ दधाति ॥९॥ पर्शवो बृहत्यः । कीकसाः ककुभः सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च बृहतीरुपदधाति तस्मादिमा उभयत्र पर्शवो बद्धाः कीकसासु च जत्रुषु च ॥१०॥ ग्रीवा उष्णिहः । ता अनन्तर्हिता गायत्रीभ्य उपदधात्यनन्तर्हितास्तच्छीर्ष्णो ग्रीवा दधाति ॥११॥ पक्षौ पङ्क्तयः । ता यत्पङ्क्तयो भवन्ति पाङ्क्तौ हि पक्षौ पार्श्वत उपदधाति पार्श्वतो हीमौ पक्षौ यद्वर्षीयश्छन्दस्तद्दक्षिणत उपदधाति दक्षिणं तदर्धं पशोर्वीर्यवत्तरं करोति तस्माद्दक्षिणोऽर्धः पशोर्वीर्यवत्तरः ॥१२॥ उदरमतिछन्दाः । पशवो वै छन्दाꣳस्यन्नं पशव उदरं वाऽअन्नमत्त्युदरꣳ हि वाऽअन्नमत्ति तस्माद्यदोदरमन्नं प्राप्नोत्यथ तज्जग्धं यातयामरूपं भवति तद्यदेषा पशूꣳश्छन्दाꣳस्यत्ति तस्मादत्तिछन्दा

अतिछन्दा ह वै तामतिछन्दा इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाः ॥१३॥ योनिः पुरीषवती । ते सꣳस्पृष्टेऽउपदधाति सꣳस्पृष्टे ह्युदरं च योनिश्च पुरीषसꣳहिते भवतो माꣳसं वै पुरीषं माꣳसेन वाऽउदरं च योनिश्च सꣳहिते पूर्वातिछन्दा भवत्यपरा पुरीषवत्युत्तरꣳ ह्युदरमधरा योनिः ॥१४॥ ते प्राच्याऽउपदधाति । प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयतेऽथो प्राग्वै प्राच उदरं प्राची योनिर्बहिस्तोमभागꣳ हृदयं वै स्तोमभागा हृदयमु वाऽउत्तममथोदरमथ योनिः ॥१५॥ ते दक्षिणतः स्वयमातृण्णायाऽउपदधाति । अथ प्रथमायां चिताऽउत्तरतः स्वयमातृण्णाया ऽउदरं च योनिं चोपदधाति यो वाऽअयं मध्ये प्राणस्तदेषा स्वयमातृण्णैतस्य तत्प्राणस्योभयत उदरं च योनिं च दधाति तस्मादेतस्य प्राणस्योभयत उदरं च योनिश्च ॥१६॥ प्रतिष्ठा द्विपदाः । ता यद्विपदा भवन्ति द्वन्द्वꣳ हि प्रतिष्ठा तिस्रो भवन्ति त्रिवृद्धि प्रतिष्ठा पश्चादुपदधाति पश्चाद्धीयं प्रतिष्ठा ॥१७॥ सोऽस्यैष सुकृत आत्मा । तद्यस्य हैतमेवꣳ सुकृतमात्मानं कुर्वन्त्येतꣳ ह स सुकृतमात्मानमभिसम्भवत्यथ यस्य हैतमतोऽन्यथा कुर्वन्ति दुष्कृतꣳ ह तस्यात्मानं कुर्वन्ति स ह स दुष्कृतमेवात्मानमभिसम्भवति ॥१८॥ तदेते सामनिधनेऽअभ्युक्ते । अर्को देवानां परमे व्योमन्नर्कस्य देवाः परमे व्योमन्नित्येतद्धै देवानां विशतां प्रजापतिरुत्तमोऽविशत्तस्मादाहार्को देवानां परमे व्योमन्नित्यथ यदाहार्कस्य देवाः परमे व्योमन्नित्ययं वाऽअग्निरर्कस्तस्यैतदुत्तमायां चितौ सर्वे देवा विष्टास्तस्मादाहार्कस्य देवाः परमे व्योमन्निति ॥१९॥ ब्राह्मणम् ॥७ [६. २.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०८ ॥ ॥

गार्हपत्यमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्राप्य राद्धेवामन्यन्त तेऽब्रुवन्केनेदमरात्स्मेति गार्हपत्येनेवेत्यब्रुवन्गार्हपत्यं वै चित्वा समारुह्य प्रथमां चितिमपश्याम प्रथमायै द्वितीयां द्वितीयायै तृतीयां तृतीयायै चतुर्थीं चतुर्थ्यै पञ्चमीं पञ्चम्या इदमिति

॥१॥ तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथेयमस्मास्वेव राद्धिरसदिति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेयमस्मास्वेव राद्धिरसदिति ॥२॥ ते चेतयमानाः । एतदपश्यन्निहेममाहृत्योपदधामहाऽइति तमिहाहृत्योपादधत तस्मिन्व्यवदन्त वसवः पुरस्ताद्रुद्रा दक्षिणत आदित्याः पश्चान्मरुत उत्तरतो विश्वे देवा उपरिष्टादिहोपदधामेहोपदधामेति ॥३॥ तेऽब्रुवन् । मध्यऽएवोपदधामहै स नो मध्यऽउपहितः सर्वेषां भविष्यतीति तं मध्यऽउपादधत तदेताꣳ राद्धिमात्मन्नदधत मध्यतो मध्यत एवैतदेताꣳ राद्धिमात्मन्नदधत तथैवैतद्यजमानो यद्गार्हपत्यमुपदधात्येतामेवैतद्राद्धिमात्मन्धत्ते मध्यतो मध्यत एवैतदेताꣳ राद्धिमात्मन्धत्ते ॥४॥ यद्वेव गार्हपत्यमुपदधाति । अन्नं वै गार्हपत्योऽत्तायमग्निश्चितोऽन्नऽएवैतदन्नमपिदधाति मध्यतो मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥५॥ यद्वेव गार्हपत्यमुपदधाति । वेदिर्वै देवलोकोऽथ वाऽएष बहिर्वेदि चितो भवति तं यदिहाहृत्योपदधाति तदेनं वेदौ देवलोके प्रतिष्ठापयति ॥६॥ यद्वेव गार्हपत्यमुपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णमथ वाऽएष बहिर्योनि चितो भवति बहिर्धा वाऽएतद्योनेरग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्तं यदिहाहृत्योपदधाति तदेनं योनौ पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति तथो हैषोऽबहिर्धा भवत्यष्टाविष्टका उपदधाति तस्योक्तो बन्धुस्तं वाऽएतैरेव यजुर्भिरेतयावृता चिनोति यो ह्येवासौ स एवायं तमेवैतदाहृत्येहोपदधाति ॥७॥ अथ पुनश्चितिमुपदधाति । एतद्वै देवा गार्हपत्यं चित्वा तस्मिन्राद्धिं नापश्यन्योनिर्वै गार्हपत्या चितिरेषो वै योने राद्धिर्यद्रेतः प्रजातिस्तस्यामेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिं नापश्यन् ॥८॥ तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथास्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथास्यां योनौ रेतः प्रजातिं दधामेति ॥९॥ ते चेतयमानाः । एतां पुनश्चितिमपश्यंस्तामुपादधत तदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिमदधुर्मध्यतो मध्यत एवै-

तदेतस्यां योनौ रेतः प्रजातिमदधुस्तथैवैतद्यजमानो यत्पुनश्चितिमुपदधात्येतस्या-
मेवैतद्योनौ रेतः प्रजातिं दधाति मध्यतो मध्यत एवैतदेतस्यां योनौ रेतः प्रजा-
तिं दधाति ॥ १० ॥ तां हैके जघनार्धऽउपदधति । जघनार्धाद्धि रेतः सिच्यते पुच्छ-
संधौ पुच्छाद्धि रेतः सिच्यतऽइति न तथा कुर्याद्बहिर्धा ह ते योने रेतः प्रजातिं
दधति ये तथा कुर्वन्ति मध्यऽएवोपदध्यात्तत्सम्प्रति योनौ रेतः प्रजातिं दधाति
॥ ११ ॥ अष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्य-
स्य मात्रा तावतैवैनमेतद्रेतो भूतं सिञ्चति पञ्च कृत्वः सादयति पञ्चचितिको
ऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमे-
तद्रेतो भूतं सिञ्चत्यष्टाविष्टकाः पञ्च कृत्वः सादयति तत्त्रयोदश त्रयोदश मासाः
संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥
यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । एतद्वाऽएतद्यथायथं करोति यदाहवनीयाद्गार्हपत्य-
मुत्तरं चिनोति तद्यत्पुनश्चितिमुपदधाति य एवायमग्निश्चितस्तमेवैतदाहुत्यास्यो-
परिष्टात्पुनश्चिनोति तद्यच्चितं सन्तं पुनश्चिनोति तस्मात्पुनश्चितिः ॥ १३ ॥ तद्धैके
। जघनार्धे गार्हपत्यमुपदधति पूर्वार्धे पुनश्चितिमाहवनीयश्च वाऽएतौ गार्हपत्य-
श्चैवं वाऽएतावग्नीऽइति न तथा कुर्यादयं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीय
उत्तरो वाऽअसावस्यै तस्मादेनामुत्तरामेवोपदध्यात् ॥ १४ ॥ यद्वेव गार्हपत्यं च पु-
नश्चितिं चोपदधाति । वेदिश्च हैतेऽअग्नेरुत्तरवेदिश्चाथ येऽअमू पूर्वे निवपत्यध्व-
रस्य तेऽअथ हैतेऽअग्नेस्तद्यदेतेऽउपधायाग्निं निदधाति वेदौ चैवैनमेतदुत्तरवेदौ
च प्रतिष्ठापयति ॥ १५ ॥ यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । पुनर्यज्ञो हैष उत्तरा हैषा
देवयज्या पुनर्यज्ञमेवैतदुपधत्तऽउत्तरामेव देवयज्यामुप हैनं पुनर्यज्ञो नमति ॥ १६ ॥
यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । यं वै तं प्राणा ऋषयोऽग्रेऽग्निं समस्कुर्वंस्त एष त-
मेवैतत्पुनश्चिनोति तद्यच्चितं सन्तं पुनश्चिनोति तस्माद्वेव पुनश्चितिः ॥ १७ ॥

येनऽऋषयस्तपसा सत्त्रमायन्निति । अमूनेतदृषीनाहेन्धाना अग्निꣳ स्वराभरन्त इ-
तीन्धाना अग्निꣳ स्वर्गं लोकमाहरन्त इत्येतत्तस्मिन्नहं निदधे नाकेऽअग्निमिति
स्वर्गो वै लोको नाको यमाहुर्मनव स्तीर्णबर्हिषमिति ये विद्वाꣳसस्ते मनव
स्तीर्णबर्हिषमिति सर्वदा हैव स स्तीर्णबर्हिः ॥१८॥ तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः
। पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैरित्येतेनैनꣳ सर्वेणानुगच्छेमेत्येतन्नाकं गृभ्णानाः सुकृ-
तस्य लोकऽइति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं लोकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोक
ऽइत्येतत्तृतीये पृष्ठेऽअधि रोचने दिव इत्येतद्ध तृतीयं पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैष
एतत्तपति ॥१९॥ आ वाचो मध्यमरुहद्भुरण्युरिति । एतद्ध वाचो मध्यं यत्रैष
एतच्चीयते भुरण्युरिति भर्तेत्येतदयमग्निः सत्पतिश्चेकितान इत्ययमग्निः सतां पति-
श्चेतयमान इत्येतत्पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदिति पृष्ठे पृथिव्या निहितो
दीप्यमान इत्येतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यव इत्यधस्पदं कुरुताꣳ सर्वान्पाप्मन
इत्येतत् ॥२०॥ अयमग्निर्वीरतमो वयोधा इति । अयमग्निर्वीर्यवत्तमो वयोधा
इत्येतत्सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन्निति सहस्रियो दीप्यतामप्रमत्त इत्येतद्विभ्राज-
मानः सरिरस्य मध्यऽइतीमे वै लोकाः सरिरं दीप्यमान एषु लोकेष्वित्येतदुप
प्रयाहि दिव्यानि धामेत्युप प्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतत् ॥२१॥ सम्प्रच्यवध्वमुप
सम्प्रयातेति । अमूनेतदृषीनाह समेनं प्रच्यवध्वमुप चैनꣳ सम्प्रयातेत्यग्ने पथो दे-
वयानान्कृणुध्वमिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः पुनः कृण्वाना पितरा युवानेति वा-
क्च वै मनश्च पितरा युवाना वाक्च मनश्चैतावग्नीऽअन्वाताꣳसीत्त्वयि तन्तुमेत-
मिति योऽसावृषिभिस्तन्तुस्ततस्तमेतदाह ॥२२॥ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमि-
ति । इममेतदग्निमाहोच्चैनं बुध्यस्व प्रति चैनं जागृहीतीष्टापूर्ते सꣳसृजेथामयं चेति
यथैव यजुस्तथा बन्धुरस्मिन्त्सधस्थेऽअध्युत्तरस्मिन्निति द्यौर्वाऽउत्तरꣳ सधस्थं विश्वे
देवा यजमानश्च सीदतेति तद्विश्वैर्देवैः सह यजमानꣳ सादयति ॥२३॥ येन व-

हसि सहस्रम् । येनाग्ने सर्ववेदसमित्येतद्धास्य प्रतिज्ञाततमं धाम येन सहस्रं वहति येन सर्ववेदसं तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवऽइति तेन न इमं यज्ञं नय स्वर्गं लोकं देवेषु गन्तवऽइत्येतदयं ते योनिर्ऋत्विय इति तस्योक्तो बन्धुरष्टाविष्टका उपदधाति तस्योऽएवोक्तः ॥२४॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [६. ३.] ॥ षष्ठोऽध्यायः [५४.] ॥ ॥

ऋतव्या उपदधाति । ऋतव एते यदृतव्या ऋतूनेवैतदुपदधाति तदेतत्सर्वं यदृतव्याः संवत्सरो वाऽऋतव्याः संवत्सर इदꣳ सर्वमिदमेवैतत्सर्वमुपदधात्यथो प्रजननमेतत्संवत्सरो वाऽऋतव्याः संवत्सरः प्रजननं प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥१॥ यद्वेवर्तव्या उपदधाति । क्षत्रं वाऽऋतव्या विश इमा इतरा इष्टकाः क्षत्रं तद्विश्यत्तारं दधाति ताः सर्वासु चितिषूपदधाति सर्वस्यां तद्विशि क्षत्रमत्तारं दधाति ॥२॥ यद्वेवर्तव्या उपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निः स ऋतव्याभिः सꣳहितः संवत्सरमेवैतदृतुभिः संतनोति संदधाति ता वै नानाप्रभृतयः समानोदर्का ऋतवो वाऽअसृज्यन्त ते सृष्टा नानैवासन् ॥३॥ तेऽब्रुवन् । न वाऽइत्थꣳ सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुꣳ रूपैः समायामेति तऽएकैकमृतुꣳ रूपैः समायंस्तस्मादेकैकस्मिन्नृतौ सर्वेषामृतूनाꣳ रूपं ता यन्नानाप्रभृतयो नाना ह्यसृज्यन्ताथ यत्समानोदर्का रूपैर्हि समायन् ॥४॥ स उपदधाति । तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतूऽइति नामनीऽएनयोरेते नामभ्यामेवैनेऽएतदुपदधात्यसौ वाऽआदित्यस्तपस्तस्मादेतावृतूऽअनन्तर्हितौ तद्यदेतस्मादेतावृतूऽअनन्तर्हितौ तस्मादेतौ तपश्च तपस्यश्च ॥५॥ अग्नेरन्तःश्लेषोऽसीति । संवत्सर एषोऽग्निः स ऋतव्याभिः सꣳहितः संवत्सरमेवैतदृतुभिः संतनोति संदधाति कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधय इतीदमेवैतत्सर्वमृतुभिः कल्पयति कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रता इत्यग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टकास्ते यथानयोर्ऋत्वोर्ज्यैष्ठ्याय कल्पेरन्नेवमेतदाह येऽअग्नयः समन-

सोऽन्तरा द्यावापृथिवीऽइमेऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः शैशिरावृतूऽअभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्त्विति यथेन्द्रं देवा अभिसंविष्टा एवमिमावृतू ज्यैष्ठ्यायाभिसंविशन्त्वित्येतद्द्वेऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोति ॥६॥ तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति । संवत्सर एषोऽग्निरिमऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्य द्यौरेव पञ्चमी चितिर्द्यौरस्य शिशिर ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥७॥ यद्वेवैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य शिर एव पञ्चमी चितिः शिरोऽस्य शिशिर ऋतुस्तद्यदेतेऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैतेऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतेऽअत्रोपदधाति ॥८॥ स पुरस्तात्स्वयमातृण्णायै च विश्वज्योतिषश्चऽर्तव्येऽउपदधाति । द्यौर्वाऽउत्तमा स्वयमातृण्णादित्य उत्तमा विश्वज्योतिरर्वाचीनं तद्दिवश्चादित्याच्चऽर्तून्दधाति तस्मादर्वाचीनमेवात ऋतवोऽथो प्रजननमेतदर्वाचीनं तद्दिवश्चादित्याच्च प्रजननं दधाति तस्मादर्वाचीनमेवातः प्रजायते स्थितꣳ हैवातः पराक्प्रजननं यावन्तो ह्येव सनाग्रे देवास्तावन्तो देवाः ॥९॥ अथ प्रथमायै स्वयमातृण्णायै प्रथमायै च विश्वज्योतिष उपरिष्टादृतव्येऽउपदधाति । इयं वै प्रथमा स्वयमातृण्णाग्निः प्रथमा विश्वज्योतिस्तदूर्ध्वानृतून्दधाति तस्मादित ऊर्ध्वा ऋतवोऽथो प्रजननमेतदितस्तदूर्ध्वं प्रजननं दधाति तस्मादित ऊर्ध्वमेव प्रजायते ॥१०॥ ता न व्यूहेत् । नेदृतून्व्यूहानीति यो वै म्रियतऽऋतवो ह तस्मै व्युच्छन्ते तस्माद्यत्रैव प्रथमेऽउपदधाति तत्सर्वा उपदध्यात् ॥११॥ अथोऽइमे वै लोका ऋतव्याः । इमांस्तल्लोकानूर्ध्वाश्चितिभिश्चिनोत्यथो क्षत्रं वा ऋतव्याः क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोत्यथो संवत्सरो वाऽऋतव्याः संवत्सरं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोति ता नान्यया यजुष्मत्येष्टकयोपरिष्टादभ्युपदध्यान्नेत्क्षत्रं विशाभ्युपदधानीति ॥१२॥ ता द्वैता एव संयान्यः । एतद्वै देवा ऋतव्याभिरेवेमांल्लो-

कान्त्समयुरितश्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचस्तथैवैतद्यजमान ऋतव्याभिरेवेमांल्लोकान्त्संयातीतश्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचः ॥१३॥ तदु ह चरकाध्वर्यवः । अन्या एव संयानीरित्युपदधति न तथा कुर्यादत्यह्वैव रेचयन्त्येता उ एव संयान्यः ॥१४॥ अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । आदित्यो वाऽउत्तमा विश्वज्योतिरादित्यो ह्येवामुष्मिंल्लोके विश्वज्योतिरादित्यमेवैतदुपदधाति ॥१५॥ यद्वेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥१६॥ स पुरस्तात्स्वयमातृण्णायै विश्वज्योतिषमुपदधाति । द्यौर्वाऽउत्तमा स्वयमातृण्णादित्य उत्तमा विश्वज्योतिरर्वाचीनं तद्दिव आदित्यं दधाति तस्मादेषोऽर्वाचीनमेवातस्तपत्यथो प्रजननमेतदर्वाचीनं तद्दिवः प्रजननं दधाति तस्मादर्वाचीनमेवातः प्रजायते ॥१७॥ अथ प्रथमायै स्वयमातृण्णायै । उपरिष्टाद्विश्वज्योतिषमुपदधातीयं वै प्रथमा स्वयमातृण्णाग्निः प्रथमा विश्वज्योतिरितस्तदूर्ध्वमग्निं दधाति तस्मादित ऊर्ध्वोऽग्निर्दीप्यतेऽथो प्रजननमेतदितस्तदूर्ध्वं प्रजननं दधाति तस्मादित ऊर्ध्वमेव प्रजायते ॥१८॥ अथ मध्यमायै स्वयमातृण्णायै । उपरिष्टाद्विश्वज्योतिषमुपदधात्यन्तरिक्षं वै मध्यमा स्वयमातृण्णा वायुर्मध्यमा विश्वज्योतिरन्तरिक्षे तद्वायुं दधाति तस्मादयमन्तरिक्षे वायुः ॥१९॥ तान्येतानि ज्योतींषि । तद्यदेता एवमुपदधात्येतान्येवैतज्ज्योतींषि सम्यञ्चि दधाति तस्मादित ऊर्ध्वोऽग्निर्दीप्यतेऽर्वाङसावादित्यस्तपत्यन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् वायुः पवते ॥२०॥ परमेष्ठी त्वा सादयत्विति । परमेष्ठी ह्येतां पञ्चमीं चितिमपश्यद्दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति दिवो ह्यसौ पृष्ठे ज्योतिष्मानादित्यः ॥२१॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्यानायेति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणो विश्वं ज्योतिर्यच्छति सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्येतत्सूर्यस्तेऽधिपतिरिति सूर्यमेवास्या अधिपतिं करोति सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥२२॥ ता हैता एव संयान्यः । एतद्वै देवा विश्वज्योतिर्भिरेवे-

मांल्लोकान्त्समयुरितश्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचस्तथैवैतद्यजमानो विश्वज्योतिर्भिरेवेमां-
ल्लोकान्त्संयातीतश्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचः ॥२३॥ तद्ध ह चरकाध्वर्यवो । ऽन्या एव
संयानीरित्युपदधति न तथा कुर्यादत्यहैव रेचयन्त्येता उ एव संयान्यः ॥२४॥
ब्राह्मणम् ॥२ [७. १.] ॥॥

अथ लोकम्पृणामुपदधाति । असौ वाऽआदित्यो लोकम्पृणैष हीमांल्लोकान्पू-
रयत्यमुमेवैतदादित्यमुपदधाति ताꣳ सर्वासु चितिषूपदधातीमे वै लोका एताश्चि-
तयोऽमुं तदादित्यमेषु लोकेषु दधाति तस्मादेष सर्वेभ्य एवैभ्यो लोकेभ्यस्तपति
॥१॥ यद्वेव लोकम्पृणामुपदधाति । क्षत्रं वै लोकम्पृणा विश इमा इतरा इष्ट-
काः क्षत्रं तद्विश्यत्तारं दधाति ताꣳ सर्वासु चितिषूपदधाति सर्वस्यां तद्विशि क्ष-
त्रमत्तारं दधाति ॥२॥ सैषैकैव भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थाꣳ श्रियं करोत्यथ
या द्वितीया मिथुनं तदर्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्वो
ऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायाऽएकेन यजुषा बह्वीरिष्टका उपदधाति क्षत्रं तद्वीर्येणात्या-
दधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोत्यथेतराः पृथङ्नाना यजुर्भिरुपदधाति विशं
तत्क्षत्रादवीर्यतरां करोति पृथग्वादिनीं नानाचेतसम् ॥३॥ स वाऽअस्याꣳ स्र-
क्त्यां प्रथमेऽउपदधाति । अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दधात्यथेतस्तस्मादतोऽनुपर्यै-
त्यथेतस्तस्मादतोऽनुपर्यैत्यथेतस्तस्मादतोऽनुपर्यैत्यथातस्तस्मादतोऽनुपर्यैति ॥४॥
स यत्रैव प्रथमेऽउपदधाति । तदुत्तमे अनूपदध्यात्सकृद्धैवासावादित्य इमांल्लो-
कान्पर्येत्य नातिप्रच्यवेतातिहृत्य पूर्वेऽउत्तमेऽअनूपदधात्यमुं तदादित्यमिमांल्लो-
काननतिप्रच्यावयति तस्मादसावादित्य इमांल्लोकानसꣳस्थितो दक्षिणावृत्पुनः-पु-
नरनुपर्यैति ॥५॥ लोकं पृण छिद्रं पृणेति । लोकं च पूरय छिद्रं च पूरयेत्येत-
दथो सीद ध्रुवा त्वमित्यथो सीद स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतदिन्द्राग्नी त्वा बृहस्पति-
रस्मिन्योनावसीषदन्नितीन्द्राग्नी च त्वा बृहस्पतिश्चास्मिन्योनौ प्रत्यतिष्ठिपन्नित्ये-

तदनुष्टुभा वाग्वा ऽअनुष्टुब्वागिन्द्र इन्द्रो लोकम्पृणा न सादयत्यसन्नो ह्येष सू-
ददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणेनैवैनमेतत्संतनोति संदधाति ॥६॥
तदाहुः । कथमेषा लोकम्पृणायातयाम्नी भवतीत्यसौ वा ऽआदित्यो लोकम्पृणा-
यातयामा वा ऽएषोऽथो वाग्वै लोकम्पृणायातयाम्न्यु वै वाक् ॥७॥ स वै यजु-
ष्मतीरुपधाय । लोकम्पृणया प्रच्छादयत्यन्नं वै यजुष्मत्य इष्टका आत्मा लोकम्पृ-
णान्नं तदात्मना परिदधाति तस्मादन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥८॥ स
वा ऽआत्मन्नेव । यजुष्मतीरुपदधाति न पक्षपुच्छेष्वात्मंस्तदन्नं दधाति यद्व वा ऽआ-
त्मन्नन्नं धीयते तदात्मानमवति तत्पक्षपुच्छान्यथ यत्पक्षपुच्छेषु नैव तदात्मानमव-
ति न पक्षपुच्छानि ॥९॥ उभयीर्यजुष्मतीश्च लोकम्पृणाश्चात्मन्नुपदधाति । तस्माद-
यमात्मा द्विगुणो बहुलतर इव लोकम्पृणा एव पक्षपुच्छेषु तस्मात्पक्षपुच्छानि
तनीयांसीवानूचीश्च तिरश्चीश्चात्मन्नुपदधात्यस्थीनि वा ऽइष्टकास्तस्मादिमान्यन्व-
ञ्चि च तिर्यञ्चि चात्मन्नस्थीनि पराचीरेव पक्षपुच्छेषु न हि किं चन पक्षपुच्छेषु
तिर्यगस्थ्यस्ति तद्वैतदेव चितस्य चाचितस्य च विज्ञानमेवमेव चित इतरथाचितः
॥१०॥ स वै स्वयमातृण्णां लोकम्पृणया प्रच्छादयति । प्राणो वै स्वयमातृण्णादि-
त्यो लोकम्पृणा प्राणं तदादित्येन समिन्द्धे तस्मादयमुष्णः प्राणस्तया सर्वमात्मानं
प्रच्छादयति सर्वं तदात्मानमादित्येन समिन्द्धे तस्मादयं सर्व एवात्मोष्णस्तद्वैतदेव
जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञानमुष्ण एव जीविष्यञ्छीतो मरिष्यन् ॥११॥ स य-
स्यां स्रक्त्यां प्रथमे ऽउपदधाति । ततो दशभिर्दशभिः संछादयन्नेत्या स्वयमातृण्णायै
स तेनैव दक्षिणावृज्जघनेन स्वयमातृण्णां संछादयन्नेत्यानूक्याया ऽअथ पुनरेत्य
तमवधिं संछादयति ॥१२॥ आत्मानमग्रे संछादयति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः
सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्राथो ऽएवं वा ऽअ-
सावादित्य इमांलोकान्दक्षिणावृदनुपर्यैति ॥१३॥ स एष प्राण एव यल्लोकम्पृ-

णा । तया सर्वमात्मानं प्रछादयति सर्वस्मिंस्तदात्मन्प्राणं दधाति तद्यद्धास्यैषाङ्गं नाभिप्राप्नुयात्प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यद्यु वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति वा वै तन्म्लायति वा तस्मादेनꣳ सर्वमेवैतया प्रछादयेत् ॥१४॥ स वाऽआत्मन एवाधि पक्षपुछानि चिनोति । आत्मनो ह्येवाध्यङ्गानि प्ररोहन्त्यथ यत्पुरस्तादर्वाचीरुपदध्याद्यथान्यत आहृत्याङ्गं प्रतिदध्यात्तादृक्तत् ॥१५॥ न भिन्नां न कृष्णामुपदध्यात् । आर्छति वाऽएषा या भिद्यतऽआर्तम्वेतद्रूपं यत्कृष्णं नेदार्तमात्मानमभिसंस्करवाऽइति नाभिन्नां परास्येन्नेदनार्तमात्मनो बहिर्धा करवाणीति धिष्ण्येभ्यः प्रतिसंख्याय या विराजमतिरिच्येरन्नोत्तरामुद्वपेयुस्तद्धि खलु ता आर्छन्ति ता भित्त्वोत्करऽउत्किरेदुत्करो वाऽअतिरिक्तस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा तदेवैना एतत्प्रतिष्ठापयति ॥१६॥ अथात इष्टकामात्राणामेव । पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्योरुपदध्यात्प्रतिष्ठा वै पादो यो वै पादः स ह्रस्त ऊर्वस्थमात्र्यो वर्षिष्ठाः स्युर्न ह्यूर्वस्थात्किं चन वर्षीयोऽस्त्यस्ति त्र्यालिखितवत्यस्तिस्रश्चितयः स्युस्त्रिवृतो हीमे लोका अपरिमितालिखिते द्वे रसो ह्येते चितीऽअपरिमित उ वै रसः सर्वास्त्वेव त्र्यालिखितवत्यः स्युः सर्वे ह्येवेमे लोकास्त्रिवृतः ॥१७॥ अथात इष्टकानामेवावपनस्य । यां कां च यजुष्मतीमिष्टकां विद्यात्तां मध्यमायां चिताऽउपदध्यादन्तरिक्षं वै मध्यमा चितिरन्तरिक्षमु वै सर्वेषां भूतानामावपनमथोऽअन्नं वै यजुष्मत्य इष्टका उदरं मध्यमा चितिरुदरे तदन्नं दधाति ॥१८॥ तदाहुः । नोपदध्यान्नेदतिरेचयानीति स वाऽउपैव दध्यात्कामेभ्यो वाऽएता इष्टका उपधीयन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति स वै नैवोपदध्यादेतावद्वाऽएतद्देवा अकुर्वन् ॥१९॥ ब्राह्मणम् ॥३ [७. २.] ॥ ॥

अथ पुरीषं निवपति । माꣳसं वै पुरीषं माꣳसेनैवैनमेतत्प्रछादयतीष्टका उपधायास्थीष्टका अस्थि तन्माꣳसैः संछादयति ॥१॥ स वै स्वयमातृण्णायामावपति ।

प्राणो वै स्वयमातृण्णान्नं पुरीषं प्राणे तदन्नं दधाति तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति तस्माद्यत्प्राणेऽन्नं धीयते सर्वमात्मानमवति सर्वमात्मानमनुव्येति ॥२॥ न स्वयमातृण्णायामावपेदित्यु हैकऽआहुः । प्राणः स्वयमातृण्णा नेत्प्राणानपिदधानीति स वाऽएव वपेदन्नेन वै प्राणा विष्टब्धा यो वाऽअन्नं नात्ति सं वै तस्य प्राणा रोहन्ति तद्यस्य ह तथा कुर्वन्ति यथा शुष्का सूर्मी सुषिरैवᳪ ह सोऽमुष्मिंल्लोके सम्भवति तस्मात्स्वयमातृण्णायामेव वपेत् ॥३॥ स्वयमातृण्णायामोप्य । अनूक्यया संछादयन्नेत्या परिश्रिद्भ्यः स तेनैव दक्षिणावृज्जघनेन स्वयमातृण्णाᳪ संछादयन्नेत्या पुनरनूक्याये ॥४॥ आत्मानमग्रे संछादयति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥५॥ स एष प्राण एव यत्पुरीषम् । तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिंस्तदात्मन्प्राणं दधाति तद्यद्धास्यैतदङ्गं नाभिप्राप्नुयात्प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यद्वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति वा वै तन्म्लायति वा तस्मादेनᳪ सर्वमेवैतेन प्रच्छादयेत् ॥६॥ इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति । इन्द्रᳪ हि सर्वाणि भूतानि वर्धयन्ति समुद्रव्यचसं गिर इति महिमानमस्यैतदाह रथीतमᳪ रथीनामिति रथितमो ह्येष रथिनां वाजानाᳪ सत्पतिं पतिमित्यन्नं वै वाजा अन्नानाᳪ सत्पतिं पतिमित्येतदैन्द्र्यानुष्टुभा निवपत्यैन्द्रᳪ हि पुरीषं तदेतदर्धमग्नेर्यत्पुरीषमर्धमैष्टकम् ॥७॥ तदाहुः । यत्सर्वैश्छन्दोभिः सर्वाभिर्देवताभिरिष्टका उपदधात्यथैतदेकयैकदेवत्यया निवपति कथमेतदर्धमग्नेरितीन्द्रो वै सर्वान्देवान्प्रतिप्रतिस्तद्यदैन्द्र्या निवपति तेनैतदर्धमग्नेरथ यदनुष्टुभा वाग्वाऽअनुष्टुब्वागु सर्वाणि छन्दाᳪसि तेनोऽएवार्धम् ॥८॥ अथ विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति । वायुर्वै विकर्णी द्यौरुत्तमा स्वयमातृण्णा वायुं च तद्दिवं चोपदधात्युत्तमेऽउपदधात्युत्तमे हि वायुश्च द्यौश्च सᳪस्पृष्टे सᳪस्पृष्टे हि वायुश्च द्यौश्च पूर्वां विकर्णीमुपदधात्यर्वाचीनं तद्दिवो वायुं दधाति तस्माद-

षोऽर्वाचीनमेव वातः पवते ॥ ९॥ यद्वेव विकर्णीमुपदधाति । यत्र वाऽअदोऽग्नं चितिमवघ्रापयति तदसावादित्य इमांल्लोकान्त्सूत्रे समावयते तद्यत्तत्सूत्रं वायुः स स यः स वायुरेषा सा विकर्णी तद्यदेतामुपदधात्यसावेव तदादित्य इमांल्लोकान्त्सूत्रे समावयते ॥१०॥ यद्वेव विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति । आयुर्वै विकर्णी प्राणः स्वयमातृण्णायुश्च तत्प्राणं चोपदधात्युत्तमेऽउपदधात्युत्तमे ह्यायुश्च प्राणश्च सꣳस्पृष्टे सꣳस्पृष्टे ह्यायुश्च प्राणश्च पूर्वामुत्तरां विकर्णीमुपदधात्यायुषा तत्प्राणमुभयतः परिगृह्णाति ॥११॥ प्रोथदश्वो न यवसे । ऽविष्यन्यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् आदस्य वातोऽअनुवाति शोचिरध स्म ते व्रजनं कृष्णमस्तीति यदा वाऽएतस्य वातोऽनुवाति शोचिरथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवति त्रिष्टुभोपदधाति त्रैष्टुभो हि वायुराग्नेय्याग्निकर्म ह्यनिरुक्तयानिरुक्तो हि वायुरथ यद्वात इत्याह वातो हि वायुः ॥१२॥ ॥शतम् ४७००॥ ॥ अथ स्वयमातृण्णामुपदधाति । आयोष्ट्वा सदने सादयामीत्येष वाऽआयुस्तस्यैतत्सदनमवत इत्येष हीदꣳ सर्वमवति छायायामित्येतस्य हीदꣳ सर्वं छायायाꣳ समुद्रस्य हृदयऽइति समुद्रस्य ह्येतद्धृदयꣳ रश्मीवतीं भास्वतीमिति रश्मीवती हि द्यौर्भास्वत्या या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षमित्येवꣳ ह्येष इमांल्लोकानाभाति ॥१३॥ परमेष्ठी त्वा सादयत्विति । परमेष्ठी ह्येतां पञ्चमीं चितिमपश्यत् ॥१४॥ यद्वेव परमेष्ठिनोपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामंस्तस्य परमेष्ठी शिर आदायोत्क्रम्यातिष्ठत् ॥१५॥ तमब्रवीत् । उप मेहि प्रति मऽएतद्धेहि येन मे त्वमुदक्रमीरिति किं मे ततो भविष्यतीति त्वद्देवत्यमेव मऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतत्परमेष्ठी प्रत्यदधात् ॥१६॥ तस्यैषोत्तमा स्वयमातृण्णा । एतदस्य तदात्मनस्तद्यदेतामत्रोपदधाति यदेवास्यैषात्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥१७॥ दिवस्पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमिति । दिवो ह्येतत्पृष्ठं व्यचस्वत्प्रथस्तद्दिवं यछ

दिवं दृꣳह दिवं मा हिꣳसीरित्यात्मानं यज्ञात्मानं दृꣳहात्मानं मा हिꣳसीरित्ये-
तत् ॥१८॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्यानायोदानायेति प्राणो वै स्वयमातृण्णा
सर्वस्माऽउ वाऽएतस्मै प्राणः प्रतिष्ठायै चरित्रायेतीमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा
इमऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रꣳ सूर्यस्त्वाभिपात्विति सूर्यस्त्वाभिगोपायत्वित्येतन्मह्या
स्वस्त्येति मह्त्या स्वस्त्येत्येतच्छर्दिषा शंतमेनेति यच्छर्दिः शंतमं तेनेत्येतत्
॥१९॥ नानोपदधाति । नाना हि वायुश्च द्यौश्च सकृत्सादयति समानं तत्करो-
ति समानꣳ ह्यायुश्च प्राणश्च ते वाऽउभेऽएव शर्करे भवत उभे स्वयमातृण्णे स-
मानꣳ ह्येवायुश्च प्राणश्चाथैने सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणेनैवैने
ऽएतत्संतनोति संदधाति ॥२०॥ ता अस्य सूददोहस इति । आपो वै सूदोऽन्नं
दोहः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नय इत्यन्नं वै पृश्नि जन्मन्देवानामिति संवत्सरो वै दे-
वानां जन्म विश इति यज्ञो वै विशो यज्ञे हि सर्वाणि भूतानि विष्टानि त्रिषा
रोचने दिव इति सवनानि वै त्रीणि रोचनानि सवनान्येतदाहानुष्टुभा वाग्वा
ऽअनुष्टुब्वागु सर्वे प्राणा वाचा चैवैनेऽएतत्प्राणेन च संतनोति संदधाति सा
वाऽएषैका सती सूददोहाः सर्वा इष्टका अनुसंचरति प्राणो वै सूददोहास्त-
स्मादयमेक एव प्राणः सन्त्सर्वाण्यङ्गानि सर्वमात्मानमनुसंचरति ॥२१॥ ब्राह्म-
णम् ॥४ [७. ३.] ॥ ॥

अथ स्वयमातृण्णासु सामानि गायति । इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णास्ता एताः
शर्करास्ता देवा उपधायैतादृशीरिवापश्यन्यथैताः शुष्काः शर्कराः ॥१॥ तेऽब्रुवन्
। उप तज्जानीत यथैषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चि-
तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथैषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति ॥२॥
ते चेतयमानाः । एतानि सामान्यपश्यंस्तान्यगायंस्तैरेषु लोकेषु रसमुपजीवनम-
दधुस्तथैवैतद्यजमानो यदेतानि सामानि गायत्येष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधा-

ति ॥३॥ स्वयमातृणासु गायति । इमे वै लोकाः स्वयमातृणा एष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥४॥ स वै भूर्भुवः स्वरिति । एतासु व्याहृतिषु गायति भूरिति वाऽअयं लोको भुव इत्यन्तरिक्षलोकः स्वरित्यसौ लोक एष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥५॥ तानि वै नानाप्रस्तावानि । समाननिधनानि तानि यन्नानाप्रस्तावानि नाना ह्यपश्यन्नथ यत्समाननिधनान्येका ह्येव यज्ञस्य प्रतिष्ठैकं निधनꣳ स्वर्ग एव लोकस्तस्मात्स्वर्ज्योतिर्निधनानि ॥६॥ अथैनꣳ हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा एतदमृतꣳ रूपमुत्तममदधुस्तथैवा-स्मिन्नयमेतदमृतꣳ रूपमुत्तमं दधाति ॥७॥ यद्वेवैनꣳ हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । ए-तद्वाऽअस्मिन्नदोऽमूं पुरस्ताद्रूम्यां तनूं मध्यतो दधाति रुक्मं च पुरुषं चाथैनमेत-त्सर्वमेवोपरिष्टाद्रूम्यया तन्वा प्रच्छादयति ॥८॥ द्वाभ्यां-द्वाभ्याꣳ शताभ्याम् । द्वि-पाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदमृतꣳ रूप-मुत्तमं दधाति पञ्च कृत्वः पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्या-वानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदमृतꣳ रूपमुत्तमं दधाति सहस्रेण सर्वं वै सहस्रꣳ सर्वेणैवास्मिन्नेतदमृतꣳ रूपमुत्तमं दधाति ॥९॥ पश्चादग्रे प्राङ् तिष्ठन् । अथोत्तरतो दक्षिणाथ पुरस्तात्प्रत्यङ्ङथ जघनेन परीत्य दक्षिणात उदङ् तिष्ठं-स्तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्राथानुपरीत्य पश्चात्प्राङ् तिष्ठंस्तथो हास्यैतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥१०॥ सहस्रस्य प्रमासि । सहस्रस्य प्रतिमासि सहस्रस्योन्मासि सा-हस्रोऽसि सहस्राय त्वेति सर्वं वै सहस्रꣳ सर्वमसि सर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥११॥ अ-थातश्चितिपुरीषाणामेव मीमाꣳसा । अयमेव लोकः प्रथमा चितिः पशवः पुरीषं यत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रच्छादयतीमं तल्लोकं पशुभिः प्रच्छादयति ॥१२॥ अन्त-रिक्षमेव द्वितीया चितिः । वयाꣳसि पुरीषं यद्द्वितीयां चितिं पुरीषेण प्रच्छादय-त्यन्तरिक्षं तद्वयोभिः प्रच्छादयति ॥१३॥ द्यौरेव तृतीया चितिः । नक्षत्राणि पु-

रीषं यत्तृतीयां चितिं पुरीषेण प्रछादयति दिवं तन्नक्षत्रैः प्रछादयति ॥१४॥ यज्ञ एव चतुर्थी चितिः । दक्षिणाः पुरीषं यच्चतुर्थीं चितिं पुरीषेण प्रछादयति यज्ञं तद्दक्षिणाभिः प्रछादयति ॥१५॥ यजमान एव पञ्चमी चितिः । प्रजा पुरीषं यत्पञ्चमीं चितिं पुरीषेण प्रछादयति यजमानं तत्प्रजया प्रछादयति ॥१६॥ स्वर्ग एव लोकः षष्ठी चितिः । देवाः पुरीषं यत्षष्ठीं चितिं पुरीषेण प्रछादयति स्वर्गं तल्लोकं देवैः प्रछादयति ॥१७॥ अमृतमेव सप्तमी चितिः । तामुत्तमामुपदधात्यमृतं तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमं तस्माद्देवा अनन्तर्हितास्तस्मादु तेऽमृता इत्यधिदेवतम् ॥१८॥ अथाध्यात्मम् । यैवेयं प्रतिष्ठा यश्चायमवाङ् प्राणस्तत्प्रथमा चितिर्माꣳसं पुरीषं यत्प्रथमां चितिं पुरीषेण प्रछादयत्येतस्य तदात्मनो माꣳसैः संछादयतीष्टका उपधायास्थीष्टका अस्थि तन्माꣳसैः संछादयति नाधस्तात्संछादयति तस्मादिमे प्राणा अधस्तादसंछन्ना उपरिष्टात्तु प्रछादयत्येतदस्य तदात्मन उपरिष्टान्माꣳसैः संछादयति तस्मादस्यैतदात्मन उपरिष्टान्माꣳसैः संछन्नं नावकाशते ॥१९॥ यदूर्ध्वं प्रतिष्ठायाऽअवाचीनं मध्यात् । तद्द्वितीया चितिर्माꣳसं पुरीषं यद्द्वितीयां चितिं पुरीषेण प्रछादयत्येतदस्य तदात्मनो माꣳसैः संछादयतीष्टका उपधायास्थीष्टका अस्थि तन्माꣳसैः संछादयति पुरीषऽउपदधाति पुरीषेण प्रछादयत्येतदस्य तदात्मन उभयतो माꣳसैः संछादयति तस्मादस्यैतदात्मन उभयतो माꣳसैः संछन्नं नावकाशते ॥२०॥ मध्यमेव तृतीया चितिः । यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनं ग्रीवाभ्यस्तच्चतुर्थी चितिर्ग्रीवा एव पञ्चमी चितिः शिर एव षष्ठी चितिः प्राणा एव सप्तमी चितिस्तामुत्तमामुपदधाति प्राणांस्तदस्य सर्वस्योत्तमान्दधाति तस्मादस्य सर्वस्य प्राणा उत्तमाः पुरीषऽउपदधाति माꣳसं वै पुरीषं माꣳसेन तत्प्राणान्प्रतिष्ठापयति नोपरिष्टात्प्रछादयति तस्मादिमे प्राणा उपरिष्टादसंछन्नाः ॥२१॥ ब्राह्मणम् ॥५ [७. ४.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०९

TTTT*

॥ सप्तमोऽध्यायः [५५.] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या४३७ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चितिनामाष्टमं काण्डं समाप्तम् ॥८॥ ॥

VARIOUS READINGS.

Adhyâya १. २. ४ भूवोत्तरं तस्थौ B. - ६ वाग्वै विश्वकर्म ऋषि° A1. B. - *Ibid.* तस्माद्वाग्विश्वकर्म ऋषिः A1. B. - ३. १? प्राणभृत्यंगानि A. प्राणभूत्यंगानि B. - ४. १० बह्लिष्ठा° A. बह्लिष्वा° B in the first instance, बह्लिष्का° in the second. —

Adhyâya २. ४. ४ विराढ् A. विराड्व B. —

Adhyâya ३. १. २ लोको छंदयत B. - २. २ दिव्नु प्रज्ञा A. - ४. ५ Read: द्वे प्रतिष्ठे. - ६ राज्ञ्यस्ति B. पत्नी is here and १०. (as well as Vâj. S. १४. २२) paroxytonon in the first instance, oxytonon in the second! —

Adhyâya ४. १. ११ तद्यत्तमाह्न A2! B. - २३ °र्धमासाः सप्त AB. - २. ११ युवात चायुवात च A. युवान वायुवते च B. - ३. २० °च्चत्प्राजनयदसृजत AB.! —

Adhyâya ५. १. २ लोको छदयत् A. छंदयत् B. - ७ यवेतत्करोति A. यन्वेतत्करोति B. - २. १ °छदंयंस्त° AB. - ५ Vâj. S. १५. ५ reads विवध°. - ३. ८ thus the Kâṇvâs. —

Adhyâya ६. १. ४ i. e. अन्तःस्तोमभागम् - ५ प्रतिह्र्तर्त्य° A. - ६-८ °राढ् AB. - १५ °ष्टाद्गोप्त्रेनकुर्वत and °प्त्रेन्कुरुते AB. - १६ Vâj. S. १५. १५ adds ते नोऽवन्तु after नमोऽअस्तु. - २१ °ष्टाद्गोप्त्रेनकुर्वत A. °प्त्रेज्ञकुर्वत B. - २. २ °ष्टिबींज्ञि° AB. - ३ °ष्टुप्कर्मीणि A. - १५ i. e. बह्लिःस्तोमभागम्. - ३. १ राधिवा° AB. —

ओम् । अथातः शतरुद्रियं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र रुद्रो देवता तस्मिन्देवा एतदमृतं रूपमुत्तममदधुः स एषोऽत्र दीप्यमानोऽतिष्ठदन्नमिच्छमानस्तस्माद्देवा अबिभयुर्यद्वै नोऽयं न हिंस्यादिति ॥१॥ तेऽब्रुवन् । अन्नमस्मै सम्भराम तेनैनं शमयामेति तस्मा एतदन्नं समभरञ्छान्तदेवत्यं तेनैनमशमयंस्तद्यदेतं देवमेतेनाशमयंस्तस्माच्छान्तदेवत्यं शान्तदेवत्यं ह वै तच्छतरुद्रियमित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति स एषोऽत्र दीप्यमानस्तिष्ठत्यन्नमिच्छमानस्तस्मा एतदन्नं सम्भरति शान्तदेवत्यं तेनैनं शमयति ॥२॥ जर्तिलैर्जुहोति । जायत एष एतद्यच्चीयते स एष सर्वस्मा अन्नाय जायत उभयम्वेतदन्नं यज्जर्तिला यच्च ग्राम्यं यच्चारण्यं यदह तिलास्तेन ग्राम्यं यदकृष्टे पच्यन्ते तेनारण्यमुभयेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ग्राम्येण चारण्येन च ॥३॥ अर्कपर्णेन जुहोति । अन्नमर्कोऽन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति ॥४॥ परिश्रित्सु जुहोति । अग्नय एते यत्परिश्रितस्तथो हास्यैता अग्निमत्येवाहुतयो हुता भवन्ति ॥५॥ यद्वेवैतच्छतरुद्रियं जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्देवता उदक्रामंस्तमेक एव देवो नाजहान्मन्युरेव सोऽस्मिन्नन्तर्विततोऽतिष्ठत्सोऽरोदीत्तस्य यान्यश्रूणि प्रास्कन्दंस्तान्यस्मिन्मन्यौ प्रत्यतिष्ठन्त्स एव शतशीर्षा रुद्रः समभवत्सहस्राक्षः शतेषुधिरथ या अन्या विप्रुषोऽपतंस्ता असंख्याता सहस्राणीमांल्लोकाननुप्राविशंस्तद्यद्रुदितात्समभवंस्तस्माद्रुद्राः सोऽयं शतशीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरधिज्यधन्वा प्रतिहितायी भीषयमाणोऽतिष्ठदन्नमिच्छमा-

नस्तस्माद्देवा अबिभयुः ॥६॥ ते प्रजापतिमब्रुवन् । अस्माद्वै बिभीमो यद्वै नोऽयं
न हिनस्यादिति सोऽब्रवीदन्नमस्मै सम्भरत तेनैनं शमयतेति तस्माऽएतदन्नं
समभरंछतरुद्रियं तेनैनमशमयंस्तद्यदेतं शतशीर्षाणं रुद्रमेतेनाशमयंस्तस्माच्छ-
तशीर्षरुद्रशमनीयं शतशीर्षरुद्रशमनीयं ह वै तच्छतरुद्रियमित्याचक्षते परोऽक्षं
परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्माऽअयमेतदन्नं सम्भरति शतरुद्रियं तेनैनं श-
मयति ॥७॥ गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत्र वै सा देवता विस्रस्ताशयत्ततो गवे-
धुकाः समभवंस्स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥८॥ अर्कपर्णेन जुहो-
ति । एतस्य वै देवस्याशयादर्कः समभवत्स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणा-
ति ॥९॥ परिश्रित्सु जुहोति । लोमानि वै परिश्रितो न वै लोमसु विषं न
किं चन हिनस्त्युत्तरार्धेऽग्नेरुदङ् तिष्ठञ्जुहोत्येतस्यां ह दिश्येतस्य देवस्य गृहाः
स्वायामेवैनमेतद्दिशि प्रीणाति स्वायां दिश्यवयजते ॥१०॥ स वै जानुदघ्ने प्रथमं
स्वाहाकरोति । अध-इव वै तद्यज्जानुदघ्नमध-इव तद्यदयं लोकस्तद्यऽइमं लो-
कं रुद्राः प्राविशंस्तांस्तत्प्रीणाति ॥११॥ अथ नाभिदघ्ने । मध्यमिव वै तद्यन्ना-
भिदघ्नं मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्येऽन्तरिक्षलोकं रुद्राः प्राविशंस्तांस्तत्प्रीणाति
॥१२॥ अथ मुखदघ्ने । ऽउपरीव वै तद्यन्मुखदघ्नमुपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्येऽमुं
लोकं रुद्राः प्राविशंस्तांस्तत्प्रीणाति स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहाकारोऽन्नेनैवै-
नानेतत्प्रीणाति ॥१३॥ नमस्ते रुद्र मन्यवऽइति । य एवास्मिन्त्सोऽन्तर्मन्युर्वि-
ततोऽतिष्ठत्तस्माऽएतन्नमस्करोत्युतो तऽइषवे नमो बाहुभ्यामुत ते नम इती-
ष्वा च हि बाहुभ्यां च भीषयमाणोऽतिष्ठत् ॥१४॥ स एष क्षत्रं देवः । यः स
शतशीर्षा समभवद्विश इमऽइतरे ये विप्रुड्भ्यः समभवंस्तस्माऽएतस्मै क्षत्रायैता
विश एतं पुरस्तादुद्धारमुदहरन्य एष प्रथमोऽनुवाकस्तेनैनमप्रीणंस्तथैवास्माऽअ-
यमेतं पुरस्तादुद्धारमुद्धरति तेनैनं प्रीणाति तस्मादेष एकदेवत्यो भवति रौद्रः

एतᳪ ह्येतेन प्रीणाति ॥१५॥ चतुर्दशैतानि यजूᳪषि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः प्रजापतिश्चतुर्दशः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति नमो नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवैनमेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्मादु ह नायज्ञियं ब्रूयान्नमस्तऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्तऽइति तादृक्तत् ॥१६॥ अथ द्वन्द्विभ्यो जुहोति । नमोऽमुष्मै चामुष्मै चेति तद्यथा वै ब्रूयादसौ त्वं च न एष च मा हिᳪसिष्टमित्येवमेतदाह नतराᳪ हि विदित आमन्त्रितो हिनस्ति ॥१७॥ नमो हिरण्यबाहवे । सेनान्ये दिशां च पतये नम इत्येष एव हिरण्यबाहुः सेनानीरेष दिशां पतिस्तद्यत्किं चात्रैकदेवत्यमेतमेव तेन प्रीणाति क्षत्रमेव तद्विश्यपिभागं करोति तस्माद्यद्विशस्तस्मिन्क्षत्रियोऽपिभागोऽथ या असंख्याता सहस्राणीमांल्लोकाननुप्राविशन्नेतास्ता देवता याभ्य एतज्जुहोति ॥१८॥ अथ जातिभ्यो जुहोति । एतानि ह जातान्येते रुद्रा अनुप्रविविशुर्यत्र-यत्रैते तद्वैनानेतत्प्रीणात्यथोऽएवᳪ हैतानि रुद्राणां जातानि देवानां वै विधामनु मनुष्यास्तस्मादु हेमानि मनुष्याणां जातानि यथाजातमेवैनानेतत्प्रीणाति ॥१९॥ तेषां वाऽउभयतोनमस्कारा अन्ये । ऽन्यतरतोनमस्कारा अन्ये ते ह ते घोरतरा अशान्ततरा यऽउभयतोनमस्कारा उभयत एवैनानेतद्यज्ञेन नमस्कारेण शमयति ॥२०॥ स वाऽअशीत्यां च स्वाहाकरोति । प्रथमे चानुवाकेऽथाशीत्यामथाशीत्यां च यानि चोर्ध्वानि यजूᳪष्यावतानिभ्योऽन्नमशीतयोऽन्नेनैवैनानेतत्प्रीणाति ॥२१॥ अथैतानि यजूᳪषि जपति । नमो वः किरिकेभ्य इत्येतद्धास्य प्रतिज्ञाततमं धाम यथा प्रियो वा पुत्रो हृदयं वा तस्माद्यत्रैतस्माद्देवाद्धङ्केत तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयादुप हैवैतस्य देवस्य प्रियं धाम गच्छति तथो हैनमेष देवो न हिनस्ति ॥२२॥ नमो वः किरिकेभ्य इति । एते हीदᳪ सर्वं कुर्वन्ति देवानाᳪ हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि ह तानि देवानाᳪ हृदयानि नमो विचिन्वत्केभ्य-

इत्येते हीद७ सर्वं विचिन्वन्ति नमो विक्षिणत्केभ्य इत्येते वै तं विक्षिणन्ति यं विचिक्षीषन्ति नम आनिर्हतेभ्य इत्येते हीभ्यो लोकेभ्योऽनिर्हताः ॥२३॥ अथोत्तराणि जपति । द्रापेऽअन्धसस्पतऽइत्येष वै द्रापिरेष वै तं द्रापयति यं दिद्रापयिषत्यन्धसस्पतऽइति सोमस्य पतऽइत्येतद्दरिद्र नीललोहितेति नामानि चास्यैतानि रूपाणि च नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणात्यासां प्रजानामेषां पशूनां मा भेर्मा रोङ्मो च नः किं चनाममदिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥२४॥ स एष क्षत्रं देवः । तस्माऽएतस्मै क्षत्रायैता विशोऽमुं पुरस्ताद्धारमुदहरन्योऽसौ प्रथमोऽनुवाकोऽथास्माऽएतमुपरिष्टाद्धारमुदहरंस्तेनैनमप्रीणंस्तथैवास्माऽअयमेतमुपरिष्टाद्धारमुद्धरति तेनैनं प्रीणाति तस्माद्प्येष एकदेवत्यो भवति रौद्र एवैत७ ह्येवैतेन प्रीणाति ॥२५॥ सप्तैतानि यजू७षि भवन्ति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति तान्युभयान्येकवि७शतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकवि७श एतामभिसम्पदम् ॥२६॥ अथावतानान्जुहोति । एतद्वाऽएनान्देवा एतेनान्नेन प्रीत्वाथैषामेतैरवतानैर्धनू७ष्यवातन्वंस्तथैवैनानयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वाथैषामेतैरवतानैर्धनू७ष्यवतनोति न ह्यवततेन धनुषा कं चन हिनस्ति ॥२७॥ तद्ध सहस्रयोजनऽइति । एतद्ध परमं दूरं यत्सहस्रयोजनं तद्यदेव परमं दूरं तदेवैषामेतद्धनू७ष्यवतनोति ॥२८॥ यद्वेवाह सहस्रयोजनऽइति । अयमग्निः सहस्रयोजनं न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति तद्यदग्नौ जुहोति तदेवैषा७ सहस्रयोजने धनू७ष्यवतनोति ॥२९॥ असंख्याता सहस्राणि । अस्मिन्महत्यर्णवऽइति यत्र-यत्र ते तदेवैषामेतद्धनू७ष्यवतनोति ॥३०॥ दशैतानवतानान्जुहोति । दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैषामेतद्धनू७ष्यवतनोति ॥३१॥ अथ प्रत्यवरो-

हान्जुहोति । एतद्वाऽएतदिमांल्लोकानित ऊर्ध्वो रोहति स स पराङिव रोह इ-
यमु वै प्रतिष्ठा ते देवा इमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यायंस्तथैवैतद्यजमान इमां प्रतिष्ठाम-
भिप्रत्यैति ॥३२॥ यद्वेव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽएनानेतत्प्रीणानन्ववैति तत ए-
वैतदात्मानमपोद्धरते जीवावै तथो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥३३॥ यद्वेव प्र-
त्यवरोहति । एतद्वाऽएतदेतान्रुद्रानित ऊर्ध्वान्प्रीणाति तान्पुनरमुतोऽर्वाचः ॥३४॥
नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति । तद्येऽमुष्मिंल्लोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति ये-
षां वर्षमिषव इति वर्षं ह तेषामिषवो वर्षेण ह ते हिंसन्ति यं जिहिंसिषन्ति ॥३५॥ नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षऽइति । तद्येऽन्तरिक्षलोके रुद्रास्तेभ्य
एतन्नमस्करोति येषां वात इषव इति वातो ह तेषामिषवो वातेन ह ते हिं-
सन्ति यं जिहिंसिषन्ति ॥३६॥ नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिति । तद्येऽस्मिं-
ल्लोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषामन्नमिषव इत्यन्नं ह तेषामिषवोऽन्नेन ह
ते हिंसन्ति यं जिहिंसिषन्ति ॥३७॥ तेभ्यो दश प्राचीः । दश दक्षिणा दश
प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वा इति दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश
प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनानेतदन्नेन प्रीणाति ॥३८॥
यद्वेवाह दश-दशेति । दश वाऽअञ्जलेरङ्गुलयो दिशि-दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं क-
रोति तस्मादु हैतद्भीतोऽञ्जलिं करोति तेभ्यो नमोऽअस्त्विति तेभ्य एव नमस्क-
रोति ते नो मृडयन्त्विति तऽएवास्मै मृडयन्ति ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमे-
षां जम्भे दध्म इति यमेव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधात्यमुमेषां जम्भे द-
धामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततोऽह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो
ह्येव स यमेवंविद्द्वेष्टि ॥३९॥ त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावतैवैनानेतदन्नेन प्रीणाति स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहाकारोऽन्ने-
नैवैनानेतत्प्रीणाति त्रिरित ऊर्ध्वो रोहति तत्षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥४०॥ यद्वेव

त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्व ऊर्ध्वो रोहति तद्यावत्कृत्व ऊर्ध्वो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥४१॥ अथ तदर्कपर्णं चात्वाले प्रास्यति । एतद्वाऽएनेनैतद्रौद्रं कर्म करोति तदेतदशान्तं तदेतत्तिरः करोति नेदिदमशान्तं कश्चिदभितिष्ठात्तन्नेद्धिनसदिति तस्माच्चात्वाले यद्वेव चात्वालेऽग्निरेष यच्चात्वालस्तथो ह्येनदेषोऽग्निः संदहत्यथातः सम्पदेव ॥४२॥ तदाहुः । कथमस्यैतच्छतरुद्रियꣳ संवत्सरमग्निमाप्नोति कथꣳ संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽइति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रियमथ त्रिꣳशदथ पञ्चत्रिꣳशत्ततो यानि षष्टिश्च त्रीणि च शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत्संवत्सरस्याहान्याप्नोत्यथ यानि त्रिꣳशत्त्रिꣳशन्मासस्य रात्रयस्तन्मासस्य रात्रीराप्नोति तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोत्यथ यानि पञ्चत्रिꣳशत्स त्रयोदशो मासः स आत्मा त्रिꣳशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर एव पञ्चत्रिꣳशमेतावान्वै संवत्सर एवमु हास्यैतच्छतरुद्रियꣳ संवत्सरमग्निमाप्नोत्येवꣳ संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽएतावत्य उ वै शाण्डिलेऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्य इष्टका उपधीयन्तेऽग्नयो ह्येते पृथग्यदेता इष्टका एवमु हास्यैतेऽग्नयः पृथक्शतरुद्रियेणाभिहुता भवन्ति ॥४३॥ तदाहुः । कथमस्यैतच्छतरुद्रियं महदुक्थमाप्नोति कथं महतोक्थेन सम्पद्यतऽइति यान्यमूनि पञ्चविꣳशतिर्यजूꣳष्यभितोऽशीतीः स पञ्चविꣳश आत्मा यत्र वाऽआत्मा तदेव शिरस्तत्पक्षपुच्छान्यथ या अशीतयः सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यदूर्ध्वमशीतिभ्यो यदेवादो महत उक्थस्योर्ध्वमशीतिभ्य एतदस्य तदेवमु हास्यैतच्छतरुद्रियं महदुक्थमाप्नोत्येवं महतोक्थेन सम्पद्यते ॥४४॥ ब्राह्मणम् ॥१॥ ॥

अथैनमतः परिषिञ्चति । एतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण शमयित्वाथैनमेतद्भूय एवाशमयंस्तथैवैनमेवमेतच्छतरुद्रियेण शमयित्वाथैनमेतद्भूय एव शमयति ॥१॥ अद्भिः परिषिञ्चति । शान्तिर्वाऽआपः शमयत्येवैनमेतत्सर्वतः परिषिञ्चति सर्वत

एवैनमेतच्छमयति त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
तैवैनमेतच्छमयति ॥२॥ यद्वेवैनं परिषिञ्चति । इमे वै लोका एषोऽग्निरिमांस्त-
ल्लोकानद्भिः परितनोति समुद्रेण हैनांस्तत्परितनोति सर्वतस्तस्मादिमांल्लोका-
न्त्सर्वतः समुद्रः पर्येति दक्षिणावृत्तस्मादिमांल्लोकान्दक्षिणावृत्समुद्रः पर्येति ॥३॥
अग्नीत्परिषिञ्चति । अग्निरेष यदाग्नीध्रो नो वाऽआत्मात्मानꣳ हिनस्त्यहिꣳसाया
ऽअश्मनोऽध्यश्मनो ह्यापः प्रभवन्ति निकक्षान्निकक्षाद्ध्यापः प्रभवन्ति दक्षिणान्नि-
कक्षाद्दक्षिणाद्धि निकक्षादापः प्रभवन्ति ॥४॥ अश्मन्नूर्जं पर्वते शिश्रियाणामिति
। अश्मनि वाऽएषोर्क्पर्वतेषु श्रिता यदापोऽद्भ्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽअधि
सम्भृतं पय इत्येतस्माद्ध्येतत्सर्वस्मादधि सम्भृतं पयस्तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः
सꣳरराणा इति मरुतो वै वर्षस्येशतेऽश्मंस्ते क्षुदिति निदधाति तदश्मनि क्षुधं
दधाति तस्मादश्मानाद्योऽथो स्थिरो वाऽअश्मा स्थिरा क्षुत्स्थिरऽएव तत्स्थिरं द-
धाति मयि तऽऊर्गित्युपादत्ते तदात्मन्नूर्जं धत्ते तथा द्वितीयं तथा तृतीयम् ॥५॥
निधायोदहरणं त्रिर्विपल्ययते । एतद्वाऽएनमेतच्छघूयतीव यदेनꣳ समन्तं पर्येति
तस्माऽएवैतन्निह्नुतेऽहिꣳसायै ॥६॥ यद्वेव विपल्ययते । एतद्वाऽएनमेतदन्ववैति
तत्त एवैतदात्मानमपोद्धरते जीवावै तथो ह्यनेनात्मना सर्वमायुरेति ॥७॥ त्रि-
र्विपल्ययते । त्रिर्हि कृत्वः पर्येति तद्यावत्कृत्वः पर्येति तावत्कृत्वो विपल्ययते
॥८॥ अथ तमश्मानमुदहरणेऽवधाय । एतां दिशꣳ हरन्त्येषा वै नैर्ऋती दिङ्नैर्ऋ-
त्यामेव तद्दिशि शुचं दधाति ॥९॥ एतद्वाऽएनं देवाः । शतरुद्रियेण चाद्भिश्च श-
मयित्वाथास्यैतेन शुचं पाप्मानमपाघ्नंस्तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा-
थास्यैतेन शुचं पाप्मानमपहन्ति ॥१०॥ बाह्येनाग्निꣳ हरति । इमे वै लोकाऽए-
षोऽग्निरेभ्यस्तल्लोकेभ्यो बहिर्धा शुचं दधाति बहिर्वेदीयं वै वेदिरस्यै तद्बहिर्धा
शुचं दधाति ॥११॥ स वेदेर्दक्षिणायाꣳ श्रोणौ । प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणा निरस्यति

यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्विति यमेव द्वेष्टि तमस्य शुगृच्छत्यमुं ते शुगृच्छत्विति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततो ह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव स यमेवंविद्वेष्टि यदि न भिद्येत भेत्तवै ब्रूयाद्यदा ह्येव स भिद्यतेऽथ तं शुगृच्छति यं द्वेष्ट्यप्रतीक्षमायन्त्यप्रतीक्षमेव तच्छुचं पाप्मानं जहति ॥१२॥ प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते । एतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूरकुर्वत तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ॥१३॥ आसीनः कुर्वीतेत्यु हैक ऽआहुः । आसीनो वै धेनुं दोग्धीति तिष्ठंस्त्वेव कुर्वीतेमे वै लोका एषोऽग्निस्तिष्ठन्तीव वाऽइमे लोका अथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥१४॥ उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । पुरस्ताद्वाऽएषा प्रतीची यजमानं धेनुरुपतिष्ठते दक्षिणतो वै प्रतीचीं धेनुं तिष्ठन्तीमुपसीदन्ति ॥१५॥ स यत्राभ्याप्नोति । तदभिमृश्यैतद्यजुर्जपतीमा मेऽअग्नऽइष्टका धेनवः सन्त्वित्यग्निर्हैतासां धेनुकरणस्येष्टे तस्मादेतावतीनां देवतानामग्निमेवामन्त्रयतऽएका च दश चान्तश्च परार्धश्चेत्येष ह्यवरार्ध्यो भूमा यदेका च दश चाथ ह्येष परार्ध्यो भूमा यदन्तश्च परार्धश्चावरार्धतश्चैवैना एतत्परार्धतश्च परिगृह्य देवा धेनूरकुर्वत तथैवैना अयमेतदवरार्धतश्चैव परार्धतश्च परिगृह्य धेनूः कुरुते तस्मादपि नाद्रियेत बह्वीः कर्तुममुत्र वाऽएष एता ब्रह्मणा यजुषा बह्वीः कुरुतेऽथ यत्संतनोति कामानेव तत्संतनोति ॥१६॥ यद्वेवेष्टका धेनूः कुरुते । वाग्वाऽअयमग्निर्वाचा हि चितः स यदाहैका च दश चान्तश्च परार्धश्चेति वाग्वाऽएका वाग्दश वागन्तो वाक्परार्धो वाचमेव तद्देवा धेनुमकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वाचमेव धेनुं कुरुतेऽथ यत्संतनोति वाचमेव तत्संतनोत्येता मेऽअग्नऽइष्टका धेनवः सन्त्वमुत्रामुष्मिंलोकऽइत्येतद्वाऽएना अस्मिंलोके धेनूः कुरुतेऽथैना एतदमुष्मिंलोके धेनूः कुरुते तथो हैनमेता उभयोर्लोकयोर्भुञ्जन्त्यस्मिंश्चामुष्मिंश्च ॥१७॥

ऋतव स्थेति । ऋतवो ह्येता ऋतावृध इति सत्यवृध इत्येतदृतुधा स्थ ऋतावृध इत्यहोरात्राणि वाऽइष्टका ऋतुषु वाऽअहोरात्राणि तिष्ठन्ति घृतश्चुतो मधुश्चुत इति तदेना घृतश्चुतश्च मधुश्चुतश्च कुरुते ॥१८॥ विराजो नामेति । एतद्वै देवा एता इष्टका नामभिरुपाह्वयन्त यथा-यथैना एतदाचक्षते ता एनानभ्युपावर्तन्ताथ लोकम्पृणा एव पराच्यस्तस्थुरहितनाम्न्यो निमिमिहत्यस्ता विराजो नामाकुर्वत ता एनानभ्युपावर्तन्त तस्माद्दश-दशेष्टका उपधाय लोकम्पृणयाभिमन्त्रयते तदेना विराजः कुरुते दशाक्षरा हि विराट् कामदुघा अक्षीयमाणा इति तदेनाः कामदुघा अक्षीयमाणाः कुरुते ॥१९॥ अथैनं विकर्षति । मण्डूकेनावकया वेतसशाखयैतद्वाऽएनं देवाः शतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्याथैनमेतद्भूय एवाशमयंस्तथैवैनमयमेतच्छतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमहत्याथैनमेतद्भूय एव शमयति सर्वतो विकर्षति सर्वत एवैनमेतच्छमयति ॥२०॥ यद्वेवैनं विकर्षति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऋषयोऽग्रेऽग्निᳫं समस्कुर्वंस्तमद्भिरवोक्षंस्ता आपः समस्कन्दंस्ते मण्डूका अभवन् ॥२१॥ ताः प्रजापतिमब्रुवन् । यद्वै नः कमभूदवाक्तदगादिति सोऽब्रवीदेष व एतस्य वनस्पतिर्वेत्त्विति वेत्तु संवेत्तु सोऽह वै तं वेतस इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ यदब्रुवन्नवाङ्कमगादिति ता अवाक्का अभवन्नवाक्का ह वै ता अवका इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्ता हैतास्त्रय्य आपो यन्मण्डूकोऽवका वेतसशाखेताभिरेवैनमेतत्त्रयीभिरद्भिः शमयति ॥२२॥ यद्वेवैनं विकर्षति । जायत ऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्वस्माऽअन्नाय जायते सर्वम्वेतदन्नं यन्मण्डूकोऽवका वेतसशाखा पशवश्च ह्येता आपश्च वनस्पतयश्च सर्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥२३॥ मण्डूकेन पशूनाम् । तस्मान्मण्डूकः पशूनामनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सोऽवकाभिरपां तस्मादवका अपामनुपजीवनीयतमा यातयाम्न्यो हि ता वे-

तसेन वनस्पतीनां तस्माद्धितमो वनस्पतीनामनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सः ॥२४॥ तानि वꣳशे प्रबध्य । दक्षिणार्धेनाग्नेरुत्तरेण परिश्रितः प्रागग्रे विकर्षति समुद्रस्य त्वावकयाग्ने परि व्ययामसि पावकोऽअस्मभ्यꣳ शिवो भवेति समुद्रियाभिस्त्वाद्भिः शमयाम इत्येतत् ॥२५॥ अथ जघनार्धेनोदक् । हिमस्य त्वा जरायुणाग्ने परि व्ययामसि पावकोऽअस्मभ्यꣳ शिवो भवेति यद्वै शीतस्य प्रशीतं तद्धिमस्य जरायु शीतस्य त्वा प्रशीतेन शमयाम इत्येतत् ॥२६॥ ॥ शतम् ४८०० ॥ ॥ अथोत्तरार्धेन प्राक् । उप ज्मन्नुप वेतसेऽवतर नदीष्वा अग्ने पित्तमपामसि मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यज्ञं पावकवर्णꣳ शिवं कृधीति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥२७॥ अथ पूर्वार्धेन दक्षिणा । अपामिदं न्ययनꣳ समुद्रस्य निवेशनम् अन्यांस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यꣳ शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुरित्यग्रे विकर्षत्यथेति अथेत्यथेति तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥२८॥ आत्मानमग्रे विकर्षति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥२९॥ अभ्यात्मं पक्षपुच्छानि विकर्षति । अभ्यात्ममेव तच्छान्तिं धत्ते परस्तादर्वाक्परस्तादेव तदर्वाचीꣳ शान्तिं धत्तेऽग्ने पावक रोचिषेति दक्षिणं पक्षꣳ स नः पावक दीदिव इति पुच्छं पावकया यश्चितयन्त्या कृपेत्युत्तरं पावकं पावकमिति यद्वै शिवꣳ शान्तं तत्पावकꣳ शमयत्येवैनमेतत् ॥३०॥ सप्तभिर्विकर्षति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्विकर्षति तं वꣳशमुत्करे न्यस्य ॥३१॥ अथैनꣳ सामभिः परिगायति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा एतदमृतꣳ रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतꣳ रूपमुत्तमं दधाति सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यमृतमु वै प्राणा अमृतमेवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति सर्वतः परिगायति सर्वत एवास्मिन्नेतदमृतꣳ रूपमुत्तमं दधाति ॥३२॥ यद्वेवैनꣳ सामभिः

परिगायति । एतद्धि देवा अकामयन्तानस्थिकमिमममृतमात्मानं कुर्वीमहीति तेऽब्रुवन्नुप तज्जानीत यथेममात्मानमनस्थिकममृतं करवामहाऽइति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेममात्मानमनस्थिकममृतं करवामहाऽइति ॥३३॥ ते चेतयमानाः । एतानि सामान्यपश्यंस्तैरेनं पर्यगायंस्तैरेतमात्मानमनस्थिकममृतमकुर्वत तथैवैतद्यजमानो यदेनꣳ सामभिः परिगायत्येतमेवैतदात्मानमनस्थिकममृतं कुरुते सर्वतः परिगायति सर्वत एवैतदेतमात्मानमनस्थिकममृतं कुरुते तिष्ठन्गायति तिष्ठन्तीव वाऽइमे लोका अथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरो हिङ्कृत्य गायति तत्र हि सर्वं कृत्स्नꣳ साम भवति ॥३४॥ गायत्रं पुरस्ताद्गायति । अग्निर्वै गायत्रमग्निमेवास्यैतच्छिरः करोत्यथो शिर एवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥३५॥ रथन्तरं दक्षिणे पक्षे । इयं वै रथन्तरमियमु वाऽएषां लोकानाꣳ रसतमोऽस्याꣳ हीमे सर्वे रसा रसंतमꣳ ह वै तद्रथन्तरमित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा इमामेवास्यैतद्दक्षिणं पक्षं करोत्यथो दक्षिणमेवास्यैतत्पक्षमनस्थिकममृतं करोति ॥३६॥ बृहदुत्तरे पक्षे । द्यौर्वै बृहद्द्यौर्हि बर्हिष्ठा दिवमेवास्यैतदुत्तरं पक्षं करोत्यथोऽउत्तरमेवास्यैतत्पक्षमनस्थिकममृतं करोति ॥३७॥ वामदेव्यमात्मन् । प्राणो वै वामदेव्यं वायुरु प्राणः सर्वेषामु ह्येष देवानामात्मा यद्वायुर्वायुमेवास्यैतदात्मानं करोत्यथोऽआत्मानमेवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥३८॥ यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियं यो हि कश्च यज्ञः संतिष्ठतऽएतमेव तस्याहुतीनाꣳ रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो-यज्ञोऽप्येति तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमसमेवास्यैतत्पुच्छं करोत्यथो पुच्छमेवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥३९॥ अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वाऽआदित्यो हृदयꣳ श्लक्ष्ण एष श्लक्ष्णꣳ हृदयं परिमण्डल एष परिमण्डलꣳ हृदयमात्मन्गायत्यात्मन्हि हृदयं निकक्षे निकक्षे हि हृदयं दक्षिणे निकक्षेऽतो हि हृदयं नेदीय आदित्य-

मेवास्यैतद्धृदयं करोत्यथो हृदयमेवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥४०॥ प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । तद्यत्प्रजासु गायति तत्प्रजासु हृदयं दधात्यथ यत्प्रजापतौ गायति तदग्नौ हृदयं दधाति ॥४१॥ यद्वेव प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । अयं वा अग्निः प्रजाश्च प्रजापतिश्च तद्यदग्नौ गायति तदेव प्रजासु च प्रजापतौ च हृदयं दधाति ॥४२॥ ता हैता अमृतेष्टकाः । ता उत्तमा उपदधात्यमृतं तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमं नान्योऽध्वर्योर्गायेदिष्टका वाऽएता विचितो ह स्याद्यदन्योऽध्वर्योर्गायेत् ॥४३॥ ब्राह्मणम् ॥२॥ प्रथमोऽध्यायः [५६.] ॥ ॥

उपवसथीयेऽहन्प्रातरुदितऽआदित्ये । वाचं विसृजते वाचं विसृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृह्णीते तत्र पञ्च हिरण्यशकलान्प्रास्यत्यथैतत्त्रयꣳ समासिक्तं भवति दधि मधु घृतं पात्र्यां वा स्थाल्यां वोरुबिल्यां तदुपरिष्टाद्दर्भमुष्टिं निदधाति ॥१॥ अथाग्निमारोहति । नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्तेऽअस्त्वर्चिषऽइत्यत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र तस्माऽअलं यद्धिꣳस्याद्यं जिहिꣳसिषेद्यमु वाऽएष हिनस्ति हरसा वैनꣳ शोचिषा वार्चिषा वा हिनस्ति तथो हैनमेष एतैर्न हिनस्त्यन्यांस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यꣳ शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥२॥ आरुह्याग्निꣳ स्वयमातृण्णां व्याघारयति । आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥३॥ स्वयमातृण्णां व्याघारयति । प्राणः स्वयमातृण्णा प्राणे तदन्नं दधाति ॥४॥ यद्वेव स्वयमातृण्णां व्याघारयति । उत्तरवेदिर्हैषाग्नेरथ याममूं पूर्वां व्याघारयत्यध्वरस्य साथ हैषाग्नेस्तामेतद्व्याघारयति ॥५॥ पश्यंस्तत्र हिरण्यं व्याघारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्पश्यति प्रत्यक्षꣳ सोत्तरवेदिः प्रास्ता एवेह भवन्ति परोऽक्षं वै तद्यत्प्रास्ताः परोऽक्षमियमुत्तरवेदिः ॥६॥ स्वाहाकारेण तां व्याघारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्स्वाहाकारः प्रत्यक्षꣳ सोत्तरवेदिर्वषट्कारेणेमां परोऽक्षं वै तद्यद्वषट्कारः

परोऽक्षमियमुत्तरवेदिराज्येनाज्येन ह्युत्तरवेदिं व्याघारयन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चगृहीतेन ह्युत्तरवेदिं व्याघारयन्ति व्यतिहारं व्यतिहारꣳ ह्युत्तरवेदिं व्याघारयन्ति ॥७॥ नृषदे वेडिति । प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत्प्रीणात्यप्सुषदे वेडिति योऽप्स्वग्निस्तमेतत्प्रीणाति बर्हिषदे वेडिति य ओषधिष्वग्निस्तमेतत्प्रीणाति वनसदे वेडिति यो वनस्पतिष्वग्निस्तमेतत्प्रीणाति स्वर्विदे वेडित्ययमग्निः स्वर्विदिममेवैतदग्निं प्रीणाति ॥८॥ यद्वेवाह । नृषदे वेडप्सुषदे वेडित्यस्यैवैतान्यग्नेर्नामानि तान्येतत्प्रीणाति तानि हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथोऽएतान्येवैतदग्नीनस्मिन्नग्नौ नामग्राहं दधाति ॥९॥ पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥१०॥ अथैनꣳ समुक्षति । दध्ना मधुना घृतेन जायतऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्वस्माऽअन्नाय जायते सर्वम्वेतदन्नं यद्दधि मधु घृतꣳ सर्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति सर्वतः समुक्षति सर्वत एवैनमेतत्सर्वेणान्नेन प्रीणाति ॥११॥ यद्वेवैनꣳ समुक्षति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा एतद्रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधात्यन्नं वै रूपमेतदु परममन्नं यद्दधि मधु घृतं तस्माद्देव परमꣳ रूपं तदस्मिन्नेतदुत्तमं दधाति सर्वतः समुक्षत्यपि बाह्येन परिश्रितः सर्वत एवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति दर्भैस्ते हि शुद्धा मेध्या अग्रैरग्रꣳ हि देवानाम् ॥१२॥ यद्वेवैनꣳ समुक्षति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऋषयोऽग्रेऽग्निꣳ समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नदोऽमुं पुरस्ताद्भागमकुर्वतादः सन्नूरब्दीयमथास्मिन्नेतꣳ संचितऽउपरिष्टाद्भागमकुर्वत तद्यत्समुक्षति यऽएवास्मिंस्ते प्राणा ऋषयः संचितऽउपरिष्टाद्भागमकुर्वत तानेवैतत्प्रीणाति दध्ना मधुना घृतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥१३॥ ये देवा देवानाम् । यज्ञिया यज्ञियानामिति देवा ह्येते देवानां यज्ञिया उ यज्ञियानाꣳ

संवत्सरीणमुप भागमासतऽइति संवत्सरीणꣳ ह्येतऽएतं भागमुपासतेऽहुतादो हविषो यज्ञेऽअस्मिन्नित्यहुतादो हि प्राणाः स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्येति स्वयमस्य पिबन्तु मधुनश्च घृतस्य चेत्येतत् ॥१४॥ ये देवा देवेषु । अधि देवत्वमायन्निति देवा ह्येते देवेष्वधि देवत्वमायन्ये ब्रह्मणः पुरएतारोऽअस्येत्ययमग्निर्ब्रह्म तस्यैते पुरएतारो येभ्यो नऽऋते पवते धाम किं चनेति न हि प्राणेभ्य ऋते पवते धाम किं चन न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुष्विति नैव ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राणभृत्तस्मिंस्तऽइत्येतत् ॥१५॥ द्वाभ्याꣳ समुद्धति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समुद्धति ॥१६॥ अथ प्रत्यवरोहति । प्राणदा अपानदा इति सर्वे ह्येते प्राणा योऽयमग्निश्चितः स यदेतामत्रात्मनः परिदां न वदेतात्र हैवास्यैष प्राणान्वृञ्जीताथ यदेतामत्रात्मनः परिदां वदते तथो हास्यैष प्राणान्न वृङ्क्ते प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चोदा वरिवोदा इत्येतद्वा मेऽसीत्येवैतदाहान्यांस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यꣳ शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥१७॥ प्रत्येत्य प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति । प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्याथास्मै व्रतं वार्धव्रतं वा प्रयच्छत्यथ प्रवर्ग्योपसद्भ्यामथ प्रवर्ग्यमुत्सादयत्याप्त्वा तं कामं यस्मै कामायैनं प्रवृणक्ति ॥१८॥ तं वै परिष्यन्दऽउत्सादयेत् । तप्तो वाऽएष शुशुचानो भवति तं यदस्यामुत्सादयेदिमामस्य शुगृच्छेद्यदप्सूत्सादयेदपोऽस्य शुगृच्छेदथ यत्परिष्यन्दऽउत्सादयति तथो ह नैवापो हिनस्ति नेमां यद्वाप्सु न प्रास्यति तेनापो न हिनस्त्यथ यत्समन्तमापः परियन्ति शान्तिर्वाऽआपस्तेनोऽइमां न हिनस्ति तस्मात्परिष्यन्दऽउत्सादयेत् ॥१९॥ अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । इमे वै लोका एषोऽग्निरापः परिश्रितस्तं यदग्नाऽउत्सादयति तद्देवैनं परिष्यन्दऽउत्सादयति ॥२०॥ यद्वेवाग्नाऽउत्सादयति । इमे वै लोका एषोऽग्निरग्निर्वायुरादित्यस्तदेते प्रवर्ग्याः स यदन्यत्राग्नेरुत्सादयेदेतांस्तद्देवान्बहिर्धैभ्यो

लोकेभ्यो दध्यादथ यदग्नाऽउत्सादयत्येतानेवैतद्द्वानिषु लोकेषु दधाति ॥२१॥
यद्वेवाग्नाऽउत्सादयति । शिर एतद्यज्ञस्य यत्प्रवर्ग्य आत्मायमग्निश्चितः स यदन्य-
त्राग्नेरुत्सादयेद्बहिर्धास्माच्छिरो दध्यादथ यदग्नाऽउत्सादयत्यात्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य
शिरः प्रतिदधाति ॥२२॥ स्वयमातृण्णया सꣳस्पृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति । प्राणः
स्वयमातृण्णा शिरः प्रवर्ग्य आत्मायमग्निश्चितः शिरश्च तदात्मानं च प्राणेन संत-
नोति संदधात्युत्साद्य प्रवर्ग्यं यथा तस्योत्सादनम् ॥२३॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [२. १.]
॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या११० ॥ ॥

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन् । आहुतीश्च जुहोति समिधश्चादधात्येतद्वाऽएनं देवा
एष्यन्तं पुरस्तादन्नेनाप्रीणन्नाहुतिभिश्च समिद्भिश्च तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन
प्रीणात्याहुतिभिश्च समिद्भिश्च स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते तस्योक्तो बन्धुः ॥१॥ अ-
थ षोडशगृहीतं गृह्णीते । षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसंमितेनैवैन-
मेतदन्नेन प्रीणाति यद्वु वाऽआत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हि-
नस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति समान्याꣳ स्रुचि गृह्णीते समानो हि स यमेत-
त्प्रीणाति वैश्वकर्मणाभ्यां जुहोति विश्वकर्मायमग्निस्तमेवैतत्प्रीणाति तिस्र आहु-
तीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥२॥
अथ समिध आदधाति । यथा तर्पयित्वा परिवेविष्यात्तादृक्तदौदुम्बर्यौ भवन्त्यूर्ग्वै
रस उदुम्बर ऊर्जैवैनमेतद्रसेन प्रीणात्यार्द्रा भवन्त्येतद्धि वनस्पतीनामनार्तं जीवं
यदार्द्रं तद्यदेव वनस्पतीनामनार्तं जीवं तेनैनमेतत्प्रीणाति घृते न्युत्ता भवन्त्या-
ग्नेयं वै घृतꣳ स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति सर्वाꣳ रात्रिं वसन्ति तत्र
हि ता रसेन सम्पद्यन्ते तिस्रः समिध आदधाति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मा-
त्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥३॥ यद्वेवैता आहुतीर्जुहोति । एतद्वाऽएनं
देवा एष्यन्तं पुरस्तादन्नेन समस्कुर्वन्नेताभिराहुतिभिस्तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्ता-

दन्नेन संस्करोत्येताभिराहुतिभिः ॥४॥ स वै पञ्चगृहीतं गृह्णाति । पञ्चधाविहितो वाऽअयꣳ शीर्षन्प्राणो मनो वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमेतमेवास्मिन्नेतत्पञ्चधाविहितꣳ शीर्षन्प्राणं दधात्यग्निस्तिग्मेन शोचिषेति तिग्मवत्या शिर एवास्यैतया सꣳश्यति तिग्मतायै ॥५॥ अथ षोडशगृहीतं गृह्णाति । अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गान्येतामभि-सम्पदꣳ समान्याꣳ स्रुचि गृह्णाति समाने ह्येवात्मन्नङ्गानि च प्राणाश्च भवन्ति ना-ना जुहोत्यङ्गेभ्यश्च तत्प्राणेभ्यश्च विधृतिं करोति वैश्वकर्मणाभ्यां जुहोति विश्व-कर्मायमग्निस्तमेवैतत्संस्करोति तिस्र आहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन संस्करोति सप्तदशभिर्ऋग्भिः सप्तदशः प्रजापतिः प्रजाप-तिरग्निर्यावानाग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्संस्करोत्येकविꣳशतिगृहीतेन द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविꣳश एतामभिसम्प-दम् ॥६॥ यद्वेवैताः समिध आदधाति । एतद्वाऽएनं देवाः सर्वं कृत्स्नꣳ संस्कृत्या-थैनमेतेनान्नेनाप्रीणन्नेताभिः समिद्भिस्तथैवैनमयमेतत्सर्वं कृत्स्नꣳ संस्कृत्याथैनमेते-नान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्भिरौदुम्बर्यो भवन्त्यार्द्रा घृते न्युत्ता सर्वाꣳ रात्रिं व-सन्ति तस्योक्तो बन्धुरुदेनमुत्तरां नयेन्द्रेमं प्रतरां नय यस्य कुर्मो गृहे हविरिति यथा यजुस्तथा बन्धुस्तिस्रः समिध आदधाति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति तिस्र आहुतीर्जुहोति तत्षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥१ [२. २.] ॥॥

अथातः सम्प्रेष्यति । उद्यच्छेध्ममुपयच्छोपयमनीरग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूह्यग्नी-देकस्फ्ययानूदेहि ब्रह्मन्नप्रतिरथं जपेति ॥१॥ एतद्वै देवानुपप्रैष्यतः । एतं यज्ञं तꣳस्यमानान्दक्षिणतोऽसुरा रक्षाꣳसि नाष्ट्रा अजिघाꣳसन्न यक्ष्यध्वे न यज्ञं तꣳस्यध्व ऽइति ॥२॥ ते देवा इन्द्रमब्रुवन् । त्वं वै नः श्रेष्ठो बलिष्ठो वीर्यवत्तमोऽसि त्वमिमानि रक्षाꣳसि प्रतियतस्वेति तस्य वै मे ब्रह्म द्वितीयमस्त्विति तथेति तस्मै

वै बृहस्पतिं द्वितीयमकुर्वन्ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तऽइन्द्रेण चैव बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान्रक्षाᳫंसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञमतन्वत ॥३॥ तद्वाऽएतत्क्रियते । यद्देवा अकुर्वन्निदं नु तानि रक्षाᳫंसि देवैरेवापहतानि यत्त्वेतत्करोति यद्देवा अकुर्वंस्तत्करवाणीत्यथोऽइन्द्रेण चैवैतद्बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान्रक्षाᳫंसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञं तनुते ॥४॥ स यः स इन्द्रः । एष सोऽप्रतिरथोऽथ यः स बृहस्पतिरेष स ब्रह्मा तद्यद्ब्रह्माप्रतिरथं जपतीन्द्रेण चैवैतद्बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान्रक्षाᳫंसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञं तनुते तस्माद्ब्रह्माप्रतिरथं जपति ॥५॥ आशुः शिशानो वृषभो न भीम इति । ऐन्द्र्योऽभिरूपा द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्दक्षिणतोऽसुरान्रक्षाᳫंसि नाष्ट्रा अपहन्ति त्रिष्टुब्भिर्वज्रो वै त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्दक्षिणतोऽसुरान्रक्षाᳫंसि नाष्ट्रा अपहन्ति ता द्वाविᳫंशतिर्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते तदाग्नेय्यो भवन्त्यग्निकर्म ह्दि ॥६॥ अथैनमुद्यच्छति । उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति तस्योक्तो बन्धुः ॥७॥ अथाभिप्रयन्ति । पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरिति देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या दिक्ष्वस्पर्धन्त ते देवा असुराणां दिशोऽवृञ्जत तथैवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य दिशो वृङ्क्ते दैवीरिति तदेना दैवीः कुरुते यज्ञमवन्तु देवीरिति यज्ञमिममवन्तु देवीरित्येतदपामतिं दुर्मतिं बाधमाना इत्यशनाया वाऽअमतिरशनायामपबाधमाना इत्येतद्रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्तीरिति रय्यां च पोषे च यज्ञपतिमाभजन्तीरित्येतद्रायस्पोषेऽअधि यज्ञोऽअस्थादिति रय्यां च पोषे चाधि यज्ञोऽस्थादित्येतत् ॥८॥ समिद्धेऽअग्नावधि मामहान इति । यजमानो वै मामहान उक्थपत्र इत्युक्थानि ह्येतस्य पत्राणीड्य इति यज्ञियं इत्येतद्गृभीत इति धारित इत्येतत्तप्तं घर्मं परिगृह्यायजन्तेति तप्तᳫं ह्येतं घर्मं परिगृह्यायजन्तोर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवा इत्यूर्जा

ह्येतं यज्ञमयजन्त देवाः ॥ ९॥ देव्याय धर्त्रे जोष्ट्रऽइति । देवो ह्येष धर्ता जोषयि-
तृतमो देवश्रीः श्रीमनाः शतपया इति देवश्रीर्ह्येष श्रीमनाः शतपयाः परिगृह्य
देवा यज्ञमायन्निति परिगृह्य ह्येतं देवा यज्ञमायन्देवा देवेभ्योऽअध्वर्यन्तो अस्थु-
रित्यध्वरो वै यज्ञो देवा देवेभ्यो यज्ञियन्तोऽस्थुरित्येतत् ॥ १०॥ वीतꣳ हविः श-
मितꣳ शमिता यजध्याऽइति । इष्टꣳ स्विष्टमित्येतत्तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेती-
त्यध्वर्युः पुरस्ताद्यजूꣳषि जपति होता पश्चादृचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं
जपत्येष एव तुरीयो यज्ञस्ततो वाका आशिषो नो जुषन्तामिति ततो नो वा-
काश्चाशिषश्च जुषन्तामित्येतत् ॥ ११॥ सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् । सविता ज्यो-
तिरुदयां अजस्रमित्यसौ वाऽआदित्य एषोऽग्निः स एष सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुर-
स्तात्सवितैतज्ज्योतिरुद्यच्छत्यजस्रं तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वानिति पशवो वै
पूषा तऽएतस्य प्रसवे प्रेरते सम्पश्यन्विश्वा भुवनानि गोपा इत्येष वाऽइदꣳ
सर्वꣳ सम्पश्यत्येष उऽएवास्य सर्वस्य भुवनस्य गोप्ता ॥ १२॥ तद्या अमुष्मादादि-
त्यादर्वाच्यः पञ्च दिशः । ता एतद्देवा असुराणामवृञ्जताथो ता एवैतत्समारोहं-
स्ता उऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्तेऽथो ता एवैतत्समारोहत्यथोऽए-
तद्वाऽएताभिर्देवा आतः सम्प्राप्नुवंस्तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ १३॥ अ-
थाश्मानं पृश्निमुपदधाति । असौ वाऽआदित्योऽश्मा पृश्निरमुमेवैतदादित्यमुपद-
धाति पृश्निर्भवति रश्मिभिर्हि मण्डलं पृश्नि तमन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चो-
पदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीय एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधा-
ति तस्मादेष इमौ लोकावन्तरेण तपति ॥ १४॥ आग्नीध्रवेलायाम् । अन्तरिक्षं
वाऽआग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधाति तस्मादेषोऽन्तरिक्षायतनो व्यध्रे व्यध्रे ह्येष
इतः ॥ १५॥ स एष प्राणः । प्राणमेवैतदात्मन्धत्ते तदेतदायुरायुरेवैतदात्मन्धत्ते
तदेतदन्नमायुर्ह्येतदन्नमु वाऽआयुरश्मा भवति स्थिरो वाऽअश्मा स्थिरं तदायुः

कुरुते पृश्निर्भवति पृश्नीव ह्यन्नम् ॥१६॥ स उपदधाति । विमान एष दिवो मध्य ऽआस्तऽइति विमानो ह्येष दिवो मध्यऽआस्तऽआपप्रिवान्रोदसी अन्तरिक्षमित्यु-द्यन्वाऽएष इमांलोकानापूरयति स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरिति स्रुचश्चैतद्वेदी-श्चाहान्तरा पूर्वमपरं च केतुमित्यन्तरेमं च लोकममुं चेत्येतदथो यच्चेदमेतर्हि ची-यते यच्चादः पूर्वमचीयतेति ॥१७॥ उक्षा समुद्रोऽअरुणः सुपर्ण इति । उक्षा ह्ये-ष समुद्रोऽरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुराविवेशेति पूर्वस्य ह्येष एतं योनिं पितुराविशति मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मेति मध्ये ह्येष दिवो निहितः पृश्नि-रश्मा विचक्रमे रजसस्पात्यन्ताविति विक्रममाणो वाऽएष एषां लोकानामन्ता-न्पाति ॥१८॥ द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुब्भ्यां त्रैष्टुभो ह्येष न सादयत्यसन्नो ह्येष न सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राण एष किं प्राणे प्राणं दध्यामिति तं निधाय यथा न नश्येत् ॥१९॥ अथोपायन्ति । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति तस्यो-क्तो बन्धुर्देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत्सुम्नहूर्यज्ञ आ च वक्षदिति देवहूश्चैव यज्ञः सुम्न-हूश्च यक्षदग्निर्देवो देवाँ२॥ऽआ च वक्षदिति यक्षच्चैवाग्निर्देवो देवाना च वक्ष-दित्येतत् ॥२०॥ वाजस्य मा प्रसवः । उद्ग्राभेणोदग्रभीत् अधा सपत्नानिन्द्रो मे निग्राभेणाधराँ२॥ऽअकरिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥२१॥ उद्ग्राभं च निग्राभं च । ब्रह्म देवा अवीवृधन् अधा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान्व्यस्यतामिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥२२॥ तद्वा अमुष्मादादित्यादूर्ध्वाश्चतस्रो दिशः । ता ए-तद्देवा असुराणामवृञ्जताथो ता एवैतत्समारोहंस्ता उऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्तेऽथो ता एवैतत्समारोहत्यथोऽएतद्वाऽएताभिर्देवा आतः सम्प्रा-प्नुवंस्तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥२३॥ अथाग्निमारोहन्ति । क्रमध्वमग्निना नाकमिति स्वर्गो वै लोको नाकः क्रमध्वमनेनाग्निनैतꣳ स्वर्गं लोकमित्येतदुख्यꣳ

हस्तेषु बिभ्रत इत्युख्यꣳ ह्येतऽएतꣳ हस्तेषु बिभ्रति दिवस्पृष्ठꣳ स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराधमिति दिवस्पृष्ठꣳ स्वर्गं लोकं गत्वा मिश्रा देवेभिराधमित्येतत् ॥२४॥ प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानिति । प्राची वै दिगग्नेः स्वामनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्येतदग्नेरग्ने पुरोऽअग्निर्भवेहेत्यस्य त्वमग्नेरग्ने पुरोऽग्निर्भवेहेत्येतद्विश्वा आशा दीद्यानो विभाहीति सर्वा आशा दीप्यमानो विभाहीत्येतदूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदऽइत्याशिषमाशास्ते ॥२५॥ पृथिव्या अहम् । उदन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्दिवमारुहमिति गार्हपत्याद्ध्याग्नीध्रीयमागच्छत्याग्नीध्रीयादाहवनीयं दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्ज्योतिरगामहमिति दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्गं लोकमगामहमित्येतत् ॥२६॥ स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते । आ द्याꣳ रोहन्ति रोदसीऽइति न हैव तेऽपेक्षन्ते ये स्वर्गं लोकं यन्ति यज्ञं ये विश्वतोधारꣳ सुविद्वाꣳसो वितेनिरऽइत्येष एव यज्ञो विश्वतोधार एतऽउऽएव सुविद्वाꣳसो यऽएतं वितन्वते ॥२७॥ अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतामिति । इममेतदग्निमाह त्वमेषां प्रेहि प्रथमो देवयतामिति चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानामित्युभयेषाꣳ ह्येतद्देवमनुष्याणां चक्षुरियक्षमाणा भृगुभिः सजोषा इति यजमाना भृगुभिः सजोषा इत्येतत्स्वर्यन्तु यजमानाः स्वस्तीति स्वर्गं लोकं यन्तु यजमानाः स्वस्तीत्येतत् ॥२८॥ तस्या अमुष्मिंल्लोके पञ्च दिशः । ता एतद्देवा असुराणामवृञ्जताथो ता एवैतत्समारोहंस्ता उऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्तेऽथो ता एवैतत्समारोहत्यथोऽएतद्वाऽएताभिर्देवा आतः सम्प्राप्नुवंस्तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥२९॥ अथैनमभिजुहोति । एतद्वाऽएनं देवा ईयिवाꣳसमुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन्नेतयाहुत्या तथैवैनमयमेतदीयिवाꣳसमुपरिष्टादन्नेन प्रीणात्येतयाहुत्या कृष्णायै शुक्लवत्सायै पयसा रात्रिर्वै कृष्णा शुक्लवत्सा तस्या असावादित्यो वत्सः स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणात्युपरि धार्यमाण उपरि हि स यमेतत्प्रीणाति दोहनेन दोहनेन हि पयः प्रदीयते ॥३०॥ यद्वेवैनमभि-

जुहोति । शिर एतद्यज्ञस्य यदग्निः प्राणाः पयः शीर्षंस्तत्प्राणं दधाति यथा स्वय-
मातृण्णामभिप्रदद्याद्देवमभिजुहुयात्प्राणाः स्वयमातृण्णा रस एष शिरश्च तत्प्राणं च
रसेन संतनोति संदधाति नक्तोषासा समनसा विरूपेऽइति तस्योक्तो बन्धुः
॥३१॥ अग्ने सहस्राक्षेति । हिरण्यशकलैर्वाऽएष सहस्राक्षः शतमूर्धन्निति यद्वै
शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यत शतं ते प्राणाः सहस्रं व्याना इति शतꣳ ह्येव तस्य प्रा-
णाः सहस्रं व्याना यः शतशीर्षा त्वꣳ साहस्रस्य राय ईशिषेऽइति त्वꣳ सर्वस्यै
रय्याऽईशिषेऽइत्येतत्तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्येष वै वाजस्तमेतत्प्रीणाति
॥३२॥ द्वाभ्यामभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मा-
त्रा तावतैवैनमेतदभिजुहोति ॥३३॥ अथैनं निदधाति । सुपर्णोऽसि गरुत्मानि-
त्येतद्वाऽएनमदो विकृत्या सुपर्णं गरुत्मन्तं विकरोति तꣳ सुपर्णं गरुत्मन्तं चि-
नोति तꣳ सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा ततो निदधाति पृष्ठे पृथिव्याः सीद भासान्त-
रिक्षमापृण ज्योतिषा दिवमुत्तभान तेजसा दिश उदृꣳहेत्येवꣳ ह्येष एतत्सर्वं क-
रोति ॥३४॥ आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादिति । आजुह्वानो नः सुप्रतीकः पुर-
स्तादित्येतदग्ने त्वं योनिमासीद साधुयेत्येष वाऽअस्य स्वो योनिस्तꣳ साध्वासी-
देत्येतदस्मिन्त्सधस्थेऽअध्युत्तरस्मिन्निति द्यौर्वाऽउत्तरꣳ सधस्थं विश्वे देवा यजमा-
नश्च सीदतेति तद्विश्वैर्देवैः सह यजमानꣳ सादयति द्वाभ्यां निदधाति तस्योक्तो
बन्धुर्वषट्कारेण तस्योपरि बन्धुः ॥३५॥ अथास्मिन्त्समिध आदधाति । एतद्वाऽएनं
देवा ईयिवाꣳसमुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन्त्समिद्भिश्चाहुतिभिश्च तथैवैनमयमेतदीयिवाꣳ-
समुपरिष्टादन्नेन प्रीणाति समिद्भिश्चाहुतिभिश्च ॥३६॥ स वै शमीमयीं प्रथमामा-
दधाति । एतद्वाऽएष एतस्यामाहुत्याꣳ हुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत्तस्माद्देवा अबि-
भयुर्यद्वै नोऽयं न हिꣳस्यादिति तऽएताꣳ शमीमपश्यंस्तयैनमशमयंस्तद्यदेतꣳ श-
म्याशमयंस्तस्माच्छमी तथैवैनमयमेतच्छम्या शमयति शान्त्याऽएव न ज्ञग्धी ॥३७॥

ताꣳ सवितुर्वरेण्यस्य । चित्रामाहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् यामस्य कण्वो ऽअदुहत्प्रपीनाꣳ सहस्रधारां पयसा महीं गामिति कण्वो हैनां ददर्श सा हास्मै सहस्रधारा सर्वान्कामान्दुदुहे तथैवैतद्यजमानाय सहस्रधारा सर्वान्कामान्दुहे ॥३८॥ अथ वैकङ्कतीमादधाति । तस्या उक्तो बन्धुर्विधेम ते परमे जन्मन्नग्नऽइति द्यौर्वाऽअस्य परमं जन्म विधेम स्तोमैरवरे सधस्थ इत्यन्तरिक्षं वाऽअवरꣳ सधस्थं यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तमित्येष वाऽअस्य स्वो योनिस्तं यजऽइत्येतत्प्र त्वे हवीꣳषि जुहुरे समिद्धऽइति यदा वाऽएष समिध्यतेऽथैतस्मिन्हवीꣳषि प्रजुह्वति ॥३९॥ अथौदुम्बरीमादधाति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्जैवैनमेद्रसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पशवो वै कर्णकाः पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणाति यदि कर्णकवतीं न विन्देद्दधिद्रप्समुपहत्यादध्यात्तद्यद्दधिद्रप्स उपतिष्ठते तदेव पशुरूपं प्रेद्धोऽअग्ने दीदिहि पुरो न इति विराजादधात्यन्नं विराडन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति तिस्रः समिध आदधाति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥४०॥ अथाहुतीर्जुहोति । यथा परिविष्यानुपाययेत्तादृक्तत्स्रुवेण पूर्वे स्रुचोत्तरामग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रꣳ हृदिस्पृशम् ऋध्यामा तऽओहैरिति यस्ते हृदिस्पृक्स्तोमस्तं तऽऋध्यासमित्येतत्पङ्क्त्या जुहोति पञ्चपदा पङ्क्तिः पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥४१॥ अथ वैश्वकर्मणीं जुहोति । विश्वकर्मायमग्निस्तमेवैतत्प्रीणाति चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेनेति चित्तमेषां जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतद्यथा देवा इहागमन्निति यथा देवा इहागच्छानित्येतद्वीतिहोत्रा ऋतावृध इति सत्यवृध इत्येतत्पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणऽइति योऽस्य सर्वस्य भूतस्य पतिस्तस्मै जुहोमि विश्वकर्मणऽइत्येतद्विश्वाहादाभ्यꣳ हविरिति सर्वदैवाहितꣳ हविरित्येतत् ॥४२॥ अथ पूर्णाहुतिं जुहोति ।

सर्वमेतद्यत्पूर्णꣳ सर्वेणैवैनमेतत्प्रीणाति ॥४३॥ सप्त तेऽअग्ने समिध इति । प्रा-
णा वै समिधः प्राणा ह्येतꣳ समिन्धते सप्त जिह्वा इति यानमून्त्सप्त पुरुषानेकं
पुरुषमकुर्वꣳस्तेषामेतदाह सप्तऽऋषय इति सप्त हि तऽऋषय आसन्त्सप्त धाम प्रि-
याणीति छन्दाꣳस्येतदाह छन्दाꣳसि वाऽअस्य सप्त धाम प्रियाणि सप्त होत्राः स-
प्तधा त्वा यजन्तीति सप्त ह्येतꣳ होत्राः सप्तधा यजन्ति सप्त योनीरिति चितीरेत-
दाहापृणस्वेत्या प्रजायस्वेत्येतद्घृतेनेति रेतो वै घृतꣳ रेत एवैतदेषु लोकेषु दधा-
ति स्वाहेति यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञियमेवैतदिदꣳ सकृत्सर्वं करोति ॥४४॥
सप्त सप्तेति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्प्रीणाति तिस्र आहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति तिस्रः समिध आदधाति तत्षट् त-
स्योक्तो बन्धुः ॥४५॥ तिष्ठन्त्समिध आदधाति । अस्थीनि वै समिधस्तिष्ठन्तीव वा
ऽअस्थीन्यासीन आहुतीर्जुहोति माꣳसानि वाऽआहुतय आसतऽइव वै माꣳसा-
न्यन्तराः समिधो भवन्ति बाह्या आहुतयोऽन्तराणि ह्यस्थीनि बाह्यानि माꣳसा-
नि ॥४६॥ अथातः सम्पदेव । षट् पुरस्ताज्जुहोति षडुपरिष्टात्षड्भिराश्मनः पृश्ने-
र्यन्ति द्वाभ्यामश्मानं पृश्निमुपदधाति चतुर्भिराग्नेर्यन्ति पञ्चभिरग्निमारोहन्ति तदेकां
न त्रिꣳशदाहुतिरेव त्रिꣳशत्तमी द्वाभ्यामग्निं निदधाति तद्द्वात्रिꣳशद्द्वात्रिꣳशदक्षरा-
नुष्टुप्सैषानुष्टुप् ॥४७॥ तद्या अमूस्तिस्रोऽनुष्टुभः । गार्हपत्ये सम्पादयन्ति तासा-
मेतामत्रैकामाहरन्ति तद्यदेतामत्राहरन्त्यत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र तस्मै
नालमासीद्यदन्नमात्स्यत् ॥४८॥ सोऽग्निमब्रवीत् । त्वयान्नमदानीति तथेति तस्मा-
द्यदेवैतमत्राहरन्त्यथैषोऽलमन्नायालमाहुतिभ्यो भवति ॥४९॥ अथो आहुः । प्र-
जापतिरेवैतं प्रियं पुत्रमुरस्याधत्तऽइति स यो हैतदेवं वेद हैवं प्रियं पुत्रमुरसि
धत्ते ॥५०॥ यद्वेवैतमत्राहरन्ति । यान्वै तान्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्नयमेव स

योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यामेषां तामूर्ध्वाꣳ श्रियꣳ रसꣳ समुदौहन्नेष स यमेतमत्राग्निमाहरन्ति तद्यदेतमत्राहरन्ति यैवैतेषाꣳ सन्नानां पुरुषाणाꣳ श्रीर्यो रसस्तमेतदूर्ध्वꣳ समुद्धरन्ति तदस्यैतच्छिर आत्मायमग्निश्चित आत्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥५१॥ ब्राह्मणम् ॥२ [२. ३.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [५७.] ॥ ॥

अथातो वैश्वानरं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र वैश्वानरो देवता तस्मा एतद्धविर्जुहोति तदेनꣳ हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः ॥१॥ यद्वेवैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वा एतमग्निं जनयिष्यन्भवति तमदः पुरस्ताद्दीक्षणीयायाꣳ रेतो भूतꣳ सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग्जायते तद्यत्तत्र वैश्वानरꣳ रेतो भूतꣳ सिञ्चति तस्मादयमिह वैश्वानरो जायत उपाꣳशु तत्र भवति रेतो वै तत्र यज्ञ उपाꣳशु वै रेतः सिच्यते निरुक्त इह निरुक्तꣳ हि रेतो जातं भवति ॥२॥ ॥ शतम् ४१०० ॥ ॥ स यः स वैश्वानरः । इमे स लोका इयमेव पृथिवी विश्वमग्निर्नरोऽन्तरिक्षमेव विश्वं वायुर्नरो द्यौरेव विश्वमादित्यो नरः ॥३॥ ते ये तऽइमे लोकाः । इदं तच्छिर इदमेव पृथिव्योषधयः श्मश्रूणि तदेतद्विश्वं वागेवाग्निः स नरः सोपरिष्टादस्य भवत्युपरिष्टाद्ध्यस्या अग्निः ॥४॥ इदमेवान्तरिक्षम् । तस्मादेतदलोमकमलोमकमिव ह्यन्तरिक्षं तदेतद्विश्वं प्राण एव वायुः स नरः स मध्येनास्य भवति मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य वायुः ॥५॥ शिर एव द्यौः । नक्षत्राणि केशास्तदेतद्विश्वं चक्षुरेवादित्यः स नरस्तदवस्ताच्छीर्ष्णो भवत्यवस्ताद्धि दिव आदित्यस्तदस्यैतच्छिरो वैश्वानर आत्मायमग्निश्चित आत्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥६॥ अथ मारुताञ्जुहोति । प्राणा वै मारुताः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति वैश्वानरꣳ हुत्वा शिरो वै वैश्वानरः शीर्षंस्तत्प्राणान्दधाति ॥७॥ एक एष भवति । एकमिव हि शिरः

सप्तेतरे सप्तकपाला यद्व वाऽअपि बहु कृत्वः सप्त-सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव तत्सप्त
प्राणान्दधाति ॥८॥ निरुक्त एष भवति । निरुक्तमिव हि शिरोऽनिरुक्ता इतरे
ऽनिरुक्ता-इव हि प्राणास्तिष्ठन्नेतं जुहोति तिष्ठतीव हि शिर आसीन इतराना-
सत-इव हि प्राणाः ॥९॥ तद्यौ प्रथमौ मारुतौ जुहोति । इमौ तौ प्राणौ तौ
मध्ये वैश्वानरस्य जुहोति मध्ये हीमौ शीर्ष्णः प्राणौ ॥१०॥ अथ यौ द्वितीयौ ।
इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ ॥११॥ अथ
यौ तृतीयौ । इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ
वागेवारण्येऽनूच्यः सोऽरण्येऽनूच्यो भवति बहु हि वाचा घोरं निगच्छति ॥१२॥
यद्वेव वैश्वानरमारुतान्जुहोति । क्षत्रं वै वैश्वानरो विण्मारुताः क्षत्रं च तद्विशं
च करोति वैश्वानरं पूर्वं जुहोति क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥१३॥ एक एष
भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थां श्रियं करोति बह्व्य इतरे विशि तद्भूमानं द-
धाति ॥१४॥ निरुक्त एष भवति । निरुक्तमिव हि क्षत्रमनिरुक्ता इतरेऽनिरु-
क्तेव हि विट् तिष्ठन्नेतं जुहोति तिष्ठतीव हि क्षत्रमासीन इतरानास्तऽइव हि
विट् ॥१५॥ तं वाऽएतम् । पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं वषट्कृते स्रुचा जुहो-
ति हस्तेनैवेतरानासीनः स्वाहाकारेण क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं
करोति ॥१६॥ तदाहुः । कथमस्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते
स्रुचा हुता भवन्तीत्येतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदा-
नि सा त्रिपदा गायत्री पुरोऽनुवाक्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा त्रिष्टु-
ब्याज्येदमेव कपुच्छलमयं दण्डः स्वाहाकारो वषट्कार एवमु हास्यैते पुरोऽनुवा-
क्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते स्रुचा हुता भवन्ति ॥१७॥ तद्यं प्रथमं दक्षिणतो
मारुतं जुहोति । याः सप्त प्राच्यः स्रवन्ति ताः स स सप्तकपालो भवति सप्त हि
ता याः प्राच्यः स्रवन्ति ॥१८॥ अथ यं प्रथममुत्तरतो जुहोति । ऋतवः स स स-

सप्तकपालो भवति सप्त ह्यृतवः ॥१९॥ अथ यं द्वितीयं दक्षिणतो जुहोति । पशवः स स सप्तकपालो भवति सप्त हि ग्राम्याः पशवस्तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति ॥२०॥ अथ यं द्वितीयमुत्तरतो जुहोति । सप्तऽऋषयः स स सप्तकपालो भवति सप्त हि सप्तऽर्षयस्तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यृतुषु तदृषीन्प्रतिष्ठापयति ॥२१॥ अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति । प्राणाः स स सप्तकपालो भवति सप्त हि शीर्षन्प्राणास्तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हितांस्तच्छीर्ष्णः प्राणान्दधाति ॥२२॥ अथ यं तृतीयमुत्तरतो जुहोति । छन्दाꣳसि स स सप्तकपालो भवति सप्त हि चतुरुत्तराणि छन्दाꣳसि तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हितानि तदृषिभ्यश्छन्दाꣳसि दधाति ॥२३॥ अथ याः सप्त प्रतीच्यः स्रवन्ति । सोऽरण्येऽनूच्यः स सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याः प्रतीच्यः स्रवन्ति सोऽस्यैषोऽवाङ् प्राण एतस्य प्रजापतेः सोऽरण्येऽनूच्यो भवति तिर-इव तद्यदरण्यं तिर-इव तद्यदवाङ् प्राणस्तस्माद्यऽएतासां नदीनां पिबन्ति रिप्रतराः शपनतरा आहनस्यवादितरा भवन्ति तद्यदेतदाहेदं मारुता इति तदस्माऽअन्नं कृत्वापिदधाति तेनैनं प्रीणाति ॥२४॥ स यः स वैश्वानरो । ऽसौ स आदित्योऽथ ये ते मारुता रश्मयस्ते ते सप्त सप्तकपाला भवन्ति सप्त-सप्त हि मारुता गणाः ॥२५॥ स जुहोति । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्चेति नामान्येषामेतानि मण्डलमेवैतत्संस्कृत्याथास्मिन्नेतान्रश्मीन्नामग्राहं प्रतिदधाति ॥२६॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [३. १.] ॥ ॥

अथातो वसोर्धारां जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र वसुस्तस्मै देवा एतां धारां प्रागृह्णंस्तयैनमप्रीणंस्तद्यदेतस्मै वसवऽएतां धारां प्रागृह्णंस्तस्मादेनां वसोर्धारेत्याचक्षते तथैवास्माऽअयमेतां धारां प्रगृह्णाति तयैनं प्रीणाति ॥१॥ यद्वेवैतां वसोर्धारां जुहोति । अभिषेक एवास्यैष एतद्वाऽएनं देवाः सर्व

कृत्स्नꣳ संस्कृत्यार्थिनमेतैः कामैरभ्यषिञ्चन्नेतया वसोर्धारया तथैवैनमयमेतत्सर्वं कृत्स्नꣳ संस्कृत्यार्थिनमेतैः कामैरभिषिञ्चत्येतया वसोर्धारयाज्येन पञ्चगृहीतेनौदुम्बर्या स्रुचा तस्योक्तो बन्धुः ॥२॥ वैश्वानरꣳ हुत्वा । शिरो वै वैश्वानरः शीर्ष्णो वाऽअन्नमद्यतेऽथो शीर्षतो वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते मारुतान्हुत्वा प्राणा वै मारुताः प्राणेषु वाऽअन्नमद्यतेऽथो प्राणेषु वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते ॥३॥ तद्वाऽअरण्येऽनूच्यं । वाग्वाऽअरण्येऽनूच्यो वाचो वाऽअन्नमद्यतेऽथो वाचा वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते तदेतत्सर्वं वसु सर्वे ह्येते कामाः सैषा वसुमयी धारा यथा क्षीरस्य वा सर्पिषो वैवमारम्भायैवेयमाज्याहुतिर्हूयते तद्यदेषा वसुमयी धारा तस्मादेनां वसोर्धारेत्याचक्षते ॥४॥ स आह । इदं च मऽइदं च मऽइत्यनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन चानेन च त्वाभिषिञ्चाम्यनेन चेत्येतदथोऽइदं च मे देहीदं च मऽइति सा यदैवैषा धाराग्निं प्राप्नुयादथैतद्यजुः प्रतिपद्येत ॥५॥ एतद्वाऽएनं देवाः । एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया वसोर्धारयार्थिनमेतान्कामानयाचन्त तेभ्य इष्टः प्रीतोऽभिषिक्त एतान्कामान्प्रायच्छत्तथैवैनमयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया वसोर्धारयार्थिनमेतान्कामान्याचते तस्माऽइष्टः प्रीतोऽभिषिक्त एतान्कामान्प्रयच्छति द्वौ-द्वौ कामौ संयुनक्त्यव्यवच्छेदाय यथा व्योकसौ संयुञ्ज्यादेवं यज्ञेन कल्पन्तामिति ॥६॥ एतद्वै देवा अब्रुवन् । केनेमान्कामान्प्रतिग्रहीष्याम इत्यात्मनैवेत्यब्रुवन्यज्ञो वै देवानामात्मा यज्ञ उऽएव यजमानस्य स यदाह यज्ञेन कल्पन्तामित्यात्मना मे कल्पन्तामित्येवैतदाह ॥७॥ द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो तावतैवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति चतुर्दशसु कल्पयत्यष्टासु कल्पयति दशसु कल्पयति त्रयोदशसु कल्पयति ॥८॥ अथार्धेन्द्राणि जुहोति । सर्वमेतद्यदर्धेन्द्राणि सर्वेणैवैनमेतत्प्रीणात्यथो सर्वेणैवैनमेतदभि-

षिञ्चति ॥९॥ अथ ग्रहाञ्जुहोति । यज्ञो वै ग्रहा यज्ञेनैवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो यज्ञेनैवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [३. २.] ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१४ ॥ ॥

अथैतान्यज्ञक्रतूञ्जुहोति । अग्निश्च मे घर्मश्च मऽइत्येतैरेवैनमेतद्यज्ञक्रतुभिः प्रीणात्यथोऽएतैरेवैनमेतद्यज्ञक्रतुभिरभिषिञ्चति ॥१॥ अथायुजः स्तोमाञ्जुहोति । एतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वायुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वायुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥२॥ तद्वै त्रयस्त्रिꣳशादिति । अन्तो वै त्रयस्त्रिꣳशोऽयुजाꣳ स्तोमानामन्तत एव तद्देवाः स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमानोऽन्तत एव स्वर्गं लोकमेति ॥३॥ अथ युग्मतो जुहोति । एतद्वै छन्दाꣳस्यब्रुवन्यातयामा वाऽअयुजः स्तोमा युग्मभिर्वयꣳ स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तानि युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥४॥ तद्वाऽअष्टाचत्वरिꣳशादिति । अन्तो वाऽअष्टाचत्वारिꣳशो युग्मताꣳ स्तोमानामन्तत एव तच्छन्दाꣳसि स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमानोऽन्तत एव स्वर्गं लोकमेति ॥५॥ स आह । एका च मे तिस्रश्च मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च मऽइति यथा वृक्षꣳ रोहन्नुत्तरामुत्तराꣳ शाखाꣳ समालम्भꣳ रोहेत्तादृक्तद्यद्वेव स्तोमाञ्जुहोत्यन्नं वै स्तोमा अन्नेनैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥६॥ अथ वयाꣳसि जुहोति । पशवो वै वयाꣳसि पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति ॥७॥ अथ नामग्राहं जुहोति । एतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वाथैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वाथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणाति वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहेति नामान्यस्यैतानि नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणाति ॥८॥ त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्निश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्प्रीणाति यद्वेव नामग्राहं

जुहोति नामग्राहमेवैनमेतदभिषिञ्चति ॥९॥ अथाह । इयं ते राण्मित्राय यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेत्यन्नं वाऽऊर्गन्नं वृष्टिरन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति ॥१०॥ यद्वेवाह । इयं ते राण्मित्राय यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यन्तासि यमन ऊर्जे च नोऽसि वृष्ट्यै च नोऽसि प्रजानां च न आधिपत्यायासीत्युपब्रुवतऽएवैनमेतदेतस्मै नः सर्वस्माऽअस्येतस्मै त्वा सर्वस्माऽअभ्यषिचामहीति तस्माद्ध हेदं मानुषꣳ राजानमभिषिक्तमुपब्रुवते ॥११॥ अथ कल्पाञ्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधात्यायुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्येतानेवास्मिन्नेतत्क्लृप्तान्प्राणान्दधाति ॥१२॥ द्वादश कल्पाञ्जुहोति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतत्क्लृप्तान्प्राणान्दधाति यद्वेव कल्पाञ्जुहोति प्राणा वै कल्पा अमृतमु वै प्राणा अमृतेनैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥१३॥ अथाह । स्तोमश्च यजुश्चऽऋक्च साम च बृहच्च रथन्तरं चेति त्रयी ह्येषा विद्यान्नं वै त्रयी विद्यान्नेनैवैनमेतत्प्रीणात्यथोऽअन्नेनैवैनमेतदभिषिञ्चति स्वर्देवा अगन्मामृता अभूमेति स्वर्हि गच्छत्यमृतो हि भवति प्रजापतेः प्रजा अभूमेति प्रजापतेर्हि प्रजा भवति वेट् स्वाहेति वषट्कारो ह्येष परोऽक्षं यद्वेट्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते तदेनमेताभ्यामुभाभ्यां प्रीणाति वषट्कारेण च स्वाहाकारेण चाथोऽएताभ्यामेवैनमेतदुभाभ्यामभिषिञ्चत्यत्र ताꣳ स्रुचमनुप्रास्यति यदत्राज्यलिप्तं तन्नेद्बहिर्धाग्नेरसदिति ॥१४॥ तस्यै वाऽएतस्यै वसोर्धारायै । द्यौरेवात्माभ्रमूधो विद्युत्स्तनो धारेव धारा दिवोऽधि गामागच्छति ॥१५॥ तस्यै गौरेवात्मा । ऊध एवोध स्तन स्तनो धारेव धारा गोरधि यजमानम् ॥१६॥ तस्यै यजमान एवात्मा । बाहूऊधः स्रुकस्तनो धारेव धारा यजमानादधि देवान्देवेभ्योऽधि गां गोरधि यजमानं तदेतदनन्तमक्षय्यं देवा-

नामन्नं परिप्लवते स यो हैतदेवं वेदैवꣳ हैवास्यैतदनन्तमक्षय्यमन्नं भवत्यथातः सम्पदेव ॥१७॥ तदाहुः । कथमस्यैषा वसोर्धारा संवत्सरमग्निमाप्नोति कथꣳ संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽइति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा वसोर्धाराथ षडथ पञ्चत्रिꣳशत्ततो यानि षष्टिश्च त्रीणि च शतानि तावन्ति संवत्सरस्याह्नानि तत्संवत्सरस्याह्नान्याप्नोत्यथ यानि षट् षड्वाऽऋतवस्तदृतूनाꣳ रात्रीराप्नोति तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोत्यथ यानि पञ्चत्रिꣳशत्स त्रयोदशो मासः स आत्मा त्रिꣳशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर एव पञ्चत्रिꣳशमेतावान्वै संवत्सर एवमु हास्यैषा वसोर्धारा संवत्सरमग्निमाप्नोत्येवꣳ संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यतऽएतावत्य उ वै शाण्डिलेऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्य इष्टका उपधीयन्तेऽग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टका एवमु हास्यैतेऽग्नयः पृथग्वसोर्धारयाभिहुता भवन्ति ॥१८॥ तदाहुः । कथमस्यैषा वसोर्धारा महदुक्थमाप्नोति कथं महतोक्थेन सम्पद्यतऽइत्येतस्याऽएव वसोर्धारायै यानि नव प्रथमानि यजूꣳषि तत्त्रिवृच्छिरोऽथ यान्यष्टाचत्वारिꣳशत्तौ चतुर्विꣳशौ पक्षावथ यानि पञ्चविꣳशतिः स पञ्चविꣳश आत्माथ यान्येकविꣳशतिस्तदेकविꣳशं पुच्छमथ यानि त्रयस्त्रिꣳशत्स वशोऽथ या अशीतयः सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यदूर्ध्वमशीतिभ्यो यदेवादो महत उक्थस्योर्ध्वमशीतिभ्य एतदस्य तदेवमु हास्यैषा वसोर्धारा महदुक्थमाप्नोत्येवं महतोक्थेन सम्पद्यते ॥१९॥ ब्राह्मणम् ॥१ [३. ३.] ॥ ॥

अथातो वाजप्रसवीयं जुहोति । अन्नं वै वाजोऽन्नप्रसवीयꣳ हास्यैतदन्नमेवास्माऽएतेन प्रसौति ॥१॥ एतद्वाऽएनं देवाः । एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया वसोर्धारयाथैनमेतद्भूय एवाप्रीणंस्तथैवैनमयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया वसोर्धारयाथैनमेतद्भूय एव प्रीणाति ॥२॥ यद्वेवैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति । अभिषेक एवास्यैष एतद्वाऽएनं देवा एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया व-

सोर्धारयाथैनमेतद्भूय एवाभ्यषिञ्चंस्तथैवैनमयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषि-
च्यैतया वसोर्धारयाथैनमेतद्भूय एवाभिषिञ्चति ॥३॥ सर्वौषधं भवति । सर्वमेत-
दन्नं यत्सर्वौषधꣳ सर्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो सर्वेणैवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति
तेषामेकमन्नमुद्धरेत्तस्य नाश्नीयाद्यावज्जीवमौदुम्बरेण चमसेनौदुम्बरेण स्रुवेण
तयोरुक्तो बन्धुश्चतुःस्रक्ती भवतश्चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन
प्रीणात्यथो सर्वाभ्य एवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेनाभिषिञ्चति ॥४॥ यद्वेवैतद्वाजप्रसवीयं
जुहोति । एता ह देवताः सुता एतेन सवेन येनैतत्सोष्यमाणो भवति ता ए-
वैतत्प्रीणाति ताऽअस्माऽइष्टाः प्रीता एतꣳ सवमनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः सूयते
यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यदग्नौ जुहोति
तदग्निमभिषिञ्चत्यथ यदेताभ्यो देवताभ्यो जुहोति तद्ध तान्देवान्प्रीणाति यऽए-
तस्य सवस्येशते ॥५॥ अथ वाऽएतत्पार्थान्यपि जुहोति । एतद्वै देवा अकामय-
न्तात्रैव सर्वैः सवैः सूयेमहीति तेऽत्रैव सर्वैः सवैरसूयन्त तथैवैतद्यजमानोऽत्रैव
सर्वैः सवैः सूयते ॥६॥ तद्यानि पार्थानि । तानि राजसूयस्य वाजप्रसवीयं तद्य-
त्तानि जुहोति तद्राजसूयेन सूयतेऽथ यानि चतुर्दशोत्तराणि ततो यानि सप्त पू-
र्वाणि तानि वाजपेयस्य वाजप्रसवीयं तद्यत्तानि जुहोति तद्वाजपेयेन सूयतेऽथ
यानि सप्तोत्तराणि तान्यग्नेस्तद्यत्तानि जुहोति तदग्निसवेन सूयते ॥७॥ स वै
राजसूयस्य पूर्वाणि जुहोति । अथ वाजपेयस्य राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्रा-
ड्वाजपेयेन राज्यमु वाऽअग्रेऽथ साम्राज्यं तस्माद्वाजपेयेनेष्ट्वा न राजसूयेन यजेत
प्रत्यवरोहः स यथा सम्राट् सन्राजा स्यात्तादृक्तत् ॥८॥ अग्नेरुत्तमानि जुहोति ।
सर्वे ह्येते सवा यदग्निसवः सर्वꣳ ह्येतदग्निसवेन सुतो भवति राजा च सम्राट् त-
स्मादग्नेरुत्तमानि जुहोति ॥९॥ अथैनं कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं
यज्ञऽएवैनमेतदभिषिञ्चति लोमतश्छन्दाꣳसि वै लोमानि छन्दःस्वेवैनमेतदभि-

ZZZZ*

षिञ्चत्युत्तरतस्तस्योपरि बन्धुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥१०॥ तꣳ हैके दक्षिणतोऽग्नेरभिषिञ्चन्ति । दक्षिणतो वाऽअन्नस्योपचारस्तदेनमन्नस्यार्धादभिषिञ्चाम इति न तथा कुर्यादेषा वै दिक्पितॄणां क्षिप्रे हैतां दिशं प्रैति यं तथाभिषिञ्चन्ति ॥११॥ आहवनीयऽउ हैकेऽभिषिञ्चन्ति । स्वर्गो वै लोक आहवनीयस्तदेनꣳ स्वर्गे लोकेऽभिषिञ्चाम इति न तथा कुर्याद्दैवो वाऽअस्यैष आत्मा मानुषोऽयमनेन हास्य ते मर्त्येनात्मनैतं दैवमात्मानमनुप्रसजन्ति यं तथाभिषिञ्चन्ति ॥१२॥ उत्तरत एवैनमभिषिञ्चेत् । एषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राची स्वायामेवैनमेतद्दिश्यायत्ने प्रतिष्ठितमभिषिञ्चति न वै स्वऽआयतने प्रतिष्ठितो रिष्यति ॥१३॥ आसीनं भूतमभिषिञ्चेत् । आस्तऽइव वै भूतस्तिष्ठन्तं बुभूषन्तं तिष्ठतीव वै बुभूषन्बस्ताजिने पुष्टिकाममभिषिञ्चेत्कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकाममुभयोरुभयकामं तदुत्तरतः पुच्छस्योत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति ॥१४॥ आस्पृष्टं परिश्रितः । तद्यत्कृष्णाजिनमास्पृष्टं परिश्रितो भवति तद्यो ह्यस्यैष दैव आत्मा कृष्णाजिनेऽभिषिक्तो भवत्यथ यदेनमन्वारब्धमग्निं तिष्ठन्तमभिषिञ्चति तथा हैतस्माद्दैवादभिषेकान्न व्यवच्छिद्यते ॥१५॥ अग्नौ हुत्वाथैनमभिषिञ्चति । दैवो वाऽअस्यैष आत्मा मानुषोऽयं देवा उ वाऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाथैनं तस्यैव परिशिष्टेनाभिषिञ्चत्यत्र तꣳ स्रुवमनुप्रास्यति ॥१६॥ अथैनं दक्षिणं बाहुमनुपर्यावृत्याभिषिञ्चति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याꣳ सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति वाग्वै सरस्वती तस्या इदꣳ सर्वं यन्त्रꣳ सवितृप्रसूत एवैनमेतदनेन सर्वेण सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चत्यत्र तं चमसमनुप्रास्यति यदत्र विलिप्तं तन्नेद्बहिर्धाग्निरसदिति ॥१७॥ तं वै मध्ये पार्थानामभिषिञ्चति । संवत्सरो वै पार्थानि संवत्सरस्यैवैनमेतन्मध्यत आदधाति षट् पुरस्ताज्जुहोति षडुपरिष्टात्षड्वाऽऋतव ऋतुभिरेवैन-

मेतत्सुषुवाणमुभयतः परिगृह्णाति बृहस्पतिः पूर्वेषामुत्तमो भवतीन्द्र उत्तरेषां प्रथमो ब्रह्म वै बृहस्पतिः क्षत्रमिन्द्रो ब्रह्मणा चैवैनमेतत्क्षत्रेण च सुषुवाणमुभयतः परिगृह्णाति ॥१८॥ ब्राह्मणम् ॥२ [३. ४.] ॥ तृतीयोऽध्यायः [५८.] ॥ ॥

अथातो राष्ट्रभृतो जुहोति । राजानो वै राष्ट्रभृतस्ते हि राष्ट्राणि बिभ्रत्येता ह देवताः सुता एतेन सवेन येनैतत्सोष्यमाणो भवति ता एवैतत्प्रीणाति ता अस्मा इष्टाः प्रीता एतꣳ सवमनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यद्राजानो राष्ट्राणि बिभ्रति राजान उ एते देवास्तस्मादेता राष्ट्रभृतः ॥१॥ यद्वेवैता राष्ट्रभृतो जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्तान्मिथुनान्युदक्रामन्गन्धर्वाप्सरसो भूत्वा तानि रथो भूत्वा पर्यगच्छत्तानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनान्ययमेतत्परिगत्यात्मन्धत्त आत्मन्कुरुते ॥२॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्यस्मात्तानि मिथुनान्युदक्रामन्नेतास्ता देवता याभ्य एतज्जुहोति ॥३॥ गन्धर्वाप्सरोभ्यो जुहोति । गन्धर्वाप्सरसो हि भूत्वोदक्रामन्नथो गन्धेन च वै रूपेण च गन्धर्वाप्सरसश्चरन्ति तस्माद्यः कश्च मिथुनमुपप्रैति गन्धं चैव स रूपं च कामयते ॥४॥ मिथुनानि जुहोति । मिथुनाद्वा अधि प्रजातिर्यो वै प्रजायते स राष्ट्रं भवत्यराष्ट्रं वै स भवति यो न प्रजायते तद्यन्मिथुनानि राष्ट्रं बिभ्रति मिथुना उ एते देवास्तस्मादेता राष्ट्रभृत आज्येन द्वादशगृहीतेन ता उ द्वादशैवाहुतयो भवन्ति तस्योक्तो बन्धुः ॥५॥ पुꣳसे पूर्वस्मै जुहोति । अथ स्त्रीभ्यः पुमाꣳसं तद्वीर्येणात्यादधात्येकस्मा इव पुꣳसे जुहोति बह्वीभ्य इव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पुꣳसो बह्व्यो जाया भवन्त्युभाभ्यां वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च पुꣳसे जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमाꣳसमेव तद्वीर्येणात्यादधाति ॥६॥ ऋताषाडृतधामेति । सत्यसाड् सत्यधामेत्येतदग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरस इत्यग्निर्ह गन्धर्व ओषधिभिरप्सरो-

भिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम मुदो नामेत्योषधयो वै मुद ओषधिभिर्हीदꣳ सर्वं मोदते स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहेति तस्योक्तो बन्धुः ॥७॥ सꣳहित इति । असौ वाऽआदित्यः सꣳहित एष ह्यहोरात्रे संदधाति विश्वसामेत्येष ह्येव सर्वꣳ साम सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस इति सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामायुवो नामेत्यायुवाना-इव हि मरीचयः प्लवन्ते स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥८॥ सुषुम्णा इति । सुयज्ञिय इत्येतत्सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरस इति चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामैते भाꣳ हि नक्षत्राणि कुर्वन्ति स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥९॥ इषिर इति । क्षिप्र इत्येतद्विश्वव्यचा इत्येष हीदꣳ सर्वं व्यचः करोति वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽअप्सरस इति वातो ह गन्धर्वोऽद्भिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामोर्जो नामेत्यापो वाऽऊर्जोऽद्भ्यो ह्यूर्ग्जायते स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥१०॥ भुज्युः सुपर्ण इति । यज्ञो वै भुज्युर्यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरस इति यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम स्तावा नामेति दक्षिणा वै स्तावा दक्षिणाभिर्हि यज्ञ स्तूयतेऽथो यो वै कश्च दक्षिणां ददाति स्तूयतऽएव स स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥११॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मेति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स हीदꣳ सर्वमकरोन्मनो गन्धर्वस्तस्यऽऋक्सामान्यप्सरस इति मनो ह गन्धर्व ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेष्टयो नामेत्यृक्सामानि वाऽएष्टय ऋक्सामैर्ह्याशासतऽइति नोऽस्त्वित्यं नोऽस्त्विति स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पात्विति तस्योक्तो बन्धुः ॥१२॥ अथ रथशीर्षे जुहोति । एष वै स सव एतद्धि तत्सूयते यमस्मै तमेता देवताः सवम-

नुमन्यन्ते याभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै नात्येन पञ्चगृहीतेन ता उ पञ्चैवाहुतयो हुता भवन्ति तस्योक्तो बन्धुः ॥१३॥ शीर्षतः । शीर्षतो वाऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यतऽउपरि धार्यमाणऽउपरि ह्यि स यमेतदभिषिञ्चति समानेन मन्त्रेण समानो ह्यि स यमेतदभिषिञ्चति सर्वतः परिहारं सर्वत एवैनमेतदभिषिञ्चति ॥१४॥ यद्वेव रथशीर्षे जुहोति । असौ वाऽआदित्य एष रथ एतद्वै तद्रूपं कृत्वा प्रजापतिरेतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनान्ययमेतत्परिगत्यात्मन्धत्तऽआत्मन्कुरुतऽउपरि धार्यमाणऽउपरि ह्यि स य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत समानेन मन्त्रेण समानो ह्यि स य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत सर्वतः परिहारं सर्वतो ह्यि स य एतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत ॥१५॥ स नो भुवनस्य पते प्रजापतऽइति । भुवनस्य ह्येष पतिः प्रजापतिर्यस्य तऽउपरि गृहा यस्य वेहेत्युपरि च ह्येतस्य गृहा इह चास्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायेत्ययं वाऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं च महि शर्म यच्छ स्वाहेति महच्छर्म यच्छ स्वाहेत्येतत् ॥१६॥ ब्राह्मणम् ॥३ [४. १.] ॥ ॥

अथ वातहोमाञ्जुहोति । इमे वै लोका एषोऽग्निर्वायुर्वातहोमा एषु तल्लोकेषु वायुं दधाति तस्मादयमेषु लोकेषु वायुः ॥१॥ बाह्येनाग्निमाहरति । आप्तो वाऽअस्य स वायुर्य एषु लोकेष्वथ य इमांल्लोकान्परेण वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥२॥ बहिर्वेदेरियं वै वेदिः । आप्तो वाऽअस्य स वायुर्योऽस्यामथ य इमां परेण वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥३॥ अञ्जलिना । न ह्येतस्येतीवाभिपत्तिरस्ति स्वाहाकारेण जुहोति ह्यधोऽधो धुरमसौ वाऽआदित्य एष रथोऽर्वाचीनं तदादित्याद्वायुं दधाति तस्मादेषोऽर्वाचीनमेवातः पवते ॥४॥ समुद्रोऽसि नभस्वानिति । असौ वै लोकः समुद्रो नभस्वानार्द्रदानुरित्येष ह्यार्द्रं ददाति तदमुष्मु-

ष्मिँल्लोके वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहेति शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥५॥ मारुतोऽसि मरुतां गण इति । अन्तरिक्षलोको वै मारुतो मरुतां गणस्तद्योऽन्तरिक्षलोके वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहेति शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥६॥ अवस्यूरसि दुवस्वानिति । अयं वै लोकोऽवस्यूर्दुवस्वांस्तद्योऽस्मिँल्लोके वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहेति शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥७॥ त्रिभिर्जुहोति । त्रय इमे लोका अथो त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तदेषु लोकेषु वायुं दधाति ॥८॥ यद्वेव वातहोमाञ्जुहोति । एतमेवैतद्रथं युनक्त्येतद्वै देवा एतꣳ रथꣳ सर्वेभ्यः कामेभ्योऽयुञ्जत युक्तेन समश्नवामहा इति तेन युक्तेन सर्वान्कामान्त्समाश्नुवत तथैवैतद्यजमान एतꣳ रथꣳ सर्वेभ्यः कामेभ्यो युङ्क्ते युक्तेन समश्नवा इति तेन युक्तेन सर्वान्कामान्त्समश्नुते ॥९॥ वातहोमैर्युनक्ति । प्राणा वै वातहोमाः प्राणैरेवैनमेतद्युनक्ति त्रिभिर्युनक्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तैरेवैनमेतद्युनक्त्यधोऽधो धुरमधोऽधो हि धुरं योग्यं युञ्जन्ति हस्ताभ्याꣳ हस्ताभ्याꣳ हि योग्यं युञ्जन्ति विपरिक्रामं विपरिक्रामꣳ हि योग्यं युञ्जन्ति ॥१०॥ स दक्षिणायुग्यमेवाग्रे युनक्ति । अथ सव्यायुग्यमथ दक्षिणाप्रष्टिमेवं देवत्रेतरथा मानुषे तं नाभियुञ्ज्यान्नेद्युक्तमभियुनजानीति वाहनं तु दद्याद्युक्तेन भुनजा इति तमुपर्येव हृत्वाध्वर्योरावसथादुपरि ह्येष तमध्वर्यवे ददाति स हि तेन करोति तं तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥११॥ अथ रुङ्मतीर्जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र रुचमैच्छत्तस्मिन्देवा एताभी रुङ्मतीभी रुचमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥१२॥ यद्वेव रुङ्मतीर्जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्रुगुदक्रामत्तां यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेताभी रुङ्मतीभी रुचमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥१३॥ ॥ शतम् ५००० ॥ ॥ यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचः । या

वो देवाः सूर्ये रुचो रुचं नो धेहि ब्राह्मणेष्विति रुचᳪं रुचमित्यमृतत्वं वै रुग-
मृतत्वमेवास्मिन्नेतद्दधाति तिस्र आहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवास्मिन्नेतद्रुचं दधाति ॥१४॥ अथ वारुणीं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः
संस्कृतः स एषोऽत्र वरुणो देवता तस्मा एतद्धविर्जुहोति तदेनᳪं हविषा देव-
तां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते वा-
रुण्यर्चा स्वेनैवैनमेतदात्मना स्वया देवतया प्रीणाति ॥१५॥ यद्वेव वारुणीं
जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्वीर्यमुदक्रामत्तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेतया वी-
र्यमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति वारुण्यर्चा क्षत्रं वै वरुणो वीर्यं वै क्षत्रं वीर्ये-
णैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥१६॥ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति । तत्त्वा याचे
ब्रह्मणा वन्दमान इत्येतत्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिरिति तदयमाशास्ते यज-
मानो हविर्भिरित्येतदहेडमानो वरुणेह बोधीत्यक्रुध्यन्नो वरुणेह बोधीत्येतदु-
रुशᳪंस मा न आयुः प्रमोषीरित्यात्मनः परिदां वदते ॥१७॥ अथार्काश्वमेधयोः
संततीर्जुहोति । अयं वाऽअग्निरर्कोऽसावादित्योऽश्वमेधस्तौ सृष्टौ नानेवास्तां
तौ देवा एताभिराहुतिभिः समतन्वन्त्समदधुस्तथैवैनावयमेतदेताभिराहुतिभिः सं-
तनोति संदधाति ॥१८॥ स्वर्ण घर्मः स्वाहेति । असौ वाऽआदित्यो घर्मोऽमुं
तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति ॥१९॥ स्वर्णार्कः स्वाहेति । अयमग्निरर्क इमं
तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति ॥२०॥ स्वर्ण शुक्रः स्वाहेति । असौ वाऽआ-
दित्यः शुक्रस्तं पुनरमुत्र दधाति ॥२१॥ स्वर्ण ज्योतिः स्वाहेति । अयमग्निर्ज्यो-
तिस्तं पुनरिह दधाति ॥२२॥ स्वर्ण सूर्यः स्वाहेति । असौ वाऽआदित्यः सूर्यो
ऽमुं तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेषोऽस्य सर्वस्योत्तमः ॥२३॥ पञ्चै-
ता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनावेतत्संतनोति संदधाति ॥२४॥ यद्वेवाह । स्वर्ण

घर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहेत्यस्यैवैतान्यग्नेर्नामानि तान्येतत्प्रीणाति तानि हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथोऽएतानेवैतदग्नीनस्मिन्नग्नौ नामग्राहं दधाति ॥२५॥ पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥२६॥ अथात आहुतीनामेवावपनस्य । यां कां च ब्राह्मणवतीमाहुतिं विद्यात्तामेतस्मिन्काले जुहुयात्कामेभ्यो वाऽएतꣳ रथं युङ्क्ते तस्यां कां चात्राहुतिं जुहोत्याप्तां ताꣳ सतीं जुहोति ॥२७॥ तदाहुः । न जुहुयान्नेदतिरेचयानीति स वै जुहुयादेव कामेभ्यो वाऽएता आहुतयो हूयन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति ॥२८॥ ब्राह्मणम्॥ ४ [४. २.] ॥ ॥

अथ प्रत्येत्य धिष्ण्यानां काले धिष्ण्यान्निवपति । अग्नय एते यद्धिष्ण्या अग्नीनेवैतच्चिनोति ता एता विशः क्षत्रमयमग्निश्चितः क्षत्रं च तद्विशं च करोत्यमुं पूर्वं चिनोत्यथेमान्क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥१॥ एक एष भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्याꣳ श्रियं करोति बहव इतरे विशि तद्भूमानं दधाति ॥२॥ पञ्चचितिक एष भवति । एकचितिका इतरे क्षत्रं तद्वीर्येणात्यादधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोत्यूर्ध्वमेतं चिनोति क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोति तिरश्च इतरान्क्षत्राय तद्विशमधस्तादुपनिषादिनीं करोति ॥३॥ उभाभ्यां यजुष्मत्या च लोकम्पृणया चैतं चिनोति । लोकम्पृणयैवेमान्क्षत्रमेव तद्वीर्येणात्यादधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोति विशं क्षत्रादवीर्यतराम् ॥४॥ स यदिमांल्लोकम्पृणयैव चिनोति क्षत्रं वै लोकम्पृणा क्षत्रं तद्विश्यत्तारं दधात्युभयांश्चिनोत्यधरस्य चाग्नेश्चाधरस्य पूर्वानथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुर्य-यमेवाधरधिष्ण्यं निवपति तं-तं चिनोत्याग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोति तꣳ हि प्रथमं निवपति दक्षिणात उदङ्ङासीनस्तस्योक्तो बन्धुः ॥५॥ तस्मिन्नष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

मात्रा तावत्तमेवैनमेतच्चिनोति तासामश्मा पृश्निर्नवमो नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्न-वाञ्चौ द्वौ तानेवास्मिन्नेतद्दधाति यश्चितेऽग्निर्निधीयते स दशमो दश वै प्राणा मध्यमाग्नीध्रं मध्यतस्तत्प्राणान्दधाति मध्ये ह्य वाऽएतत्प्राणाः सन्त इति चेति चात्मानमनुव्युच्चरन्ति ॥ ६॥ एकविꣳशतिꣳ ह्योत्रीयऽउपदधाति । एकविꣳशतिर्वैव परिश्रितस्तस्योक्तो बन्धुरेकादश ब्राह्मणाच्छꣳस्यऽएकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभ इन्द्र ऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छꣳस्यष्टावष्टावितरेषु तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७॥ षण्मार्जालीये । षड्वाऽऋतवः पितरस्तꣳ ह्येतमृतवः पितरो दक्षिणातः पर्यूहिरे स एषामेष दक्षिणातः स वाऽइतीममुपदधातीतीमानित्यमुं विशं तत्क्षत्रमभिसंमुखां करोति ॥ ८॥ अथैनान्परिश्रिद्भिः परिश्रयति । आपो वै परिश्रितोऽद्भिरेवैनांस्तत्परितनोति स वै पर्येव निदधाति क्षत्रꣳ ह्येता अपां याः खातेन यन्त्यथ ह्येता विशो यानीमानि वृथोदकानि स यदमुं खातेन परिश्रयति क्षत्रे तत्क्षत्रं दधाति क्षत्रं क्षत्रेण परिश्रयत्यथ यदिमान्पर्येव निदधाति विशि तद्विशं दधाति विशा विशं परिश्रयति तेषां वै यावत्य एव यजुष्मत्यस्तावत्यः परिश्रितो यावत्यो ह्येवामुष्य यजुष्मत्यस्तावत्यः परिश्रितः क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति ॥ ९॥ अथैषु पुरीषं निवपति । तस्योक्तो बन्धुस्तूष्णीमनिरुक्ता हि विडथाग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु दिशामवेष्टीनिर्वपति दिश एषोऽग्निस्ताभ्य एतानि हवीꣳषि निर्वपति तदेना हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते पञ्च भवन्ति पञ्च हि दिशः ॥ १०॥ तदाहुः । दशहविषमेवैतामिष्टिं निर्वपेत्सा सर्वस्तोमा सर्वपृष्ठा सर्वाणि छन्दाꣳसि सर्वा दिशः सर्वऽऋतवः सर्वम्वेतदयमग्निस्तदेनꣳ हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते दश भवन्ति दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-

तैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ११॥ तन्वै देवस्वामेव । एतानि हवीᳬषि निर्वपेदे-
ता ह देवताः सुता एतेन सवेन यैनैतत्सोष्यमाणो भवति ता एवैतत्प्रीणाति
ताऽअस्माऽइष्टाः प्रीता एतᳬ सवमनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजा-
नो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यदेता देवताः सुता एतेन
सवेन यद्वैनमेता देवता एतस्मै सवाय सुवते तस्मादेता देवस्वः ॥ १२॥ ता वै
द्विनाम्न्यो भवन्ति । द्विनामा वै सवेन सुतो भवति यस्मै वै सवाय सूयते येन
वा सवेन सूयते तदस्य द्वितीयं नाम ॥ १३॥ अष्टौ भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १४॥ तदा-
हुः । नैतानि हवीᳬषि निर्वपेन्नेदतिरेचयानीति तानि वै निर्वपेदेव कामेभ्यो
वाऽएतानि हवीᳬषि निरुप्यन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति यद्वै किं च पशुपु-
रोडाशमनु हविर्निरुप्यते पशावेव स मध्यतो मेधो धीयतऽउभयानि निर्वपत्य-
धरस्य चाग्निश्चाधरस्य पूर्वमथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुरुच्चैः पशुपुरोडाशो भवत्युपाᳬश्वे-
तानीष्टिर्ह्यनुब्रूहि प्रेष्येति पशुपुरोडाशस्याह्वानुब्रूहि यजेत्येतेषामिष्टिर्हि समानः
स्विष्टकृत्समानीडेष्टा देवता भवन्त्यसमवह्नितᳬ स्विष्टकृते ॥ १५॥ अथैनं पूर्वा-
भिषेकेणाभिमृशति । सविता त्वा सवानाᳬ सुवतामेष वोऽमी राजा सोमोऽस्मा-
कं ब्राह्मणानाᳬ राजेति ब्राह्मणानेवापोद्धरत्यनाद्यान्करोति ॥ १६॥ ब्राह्मणम्
॥ ५ [४. ३.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१७ ॥ ॥

अथ प्रातः प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् । अग्निं युनक्ति युक्तेन समश्नवाऽइति
तेन युक्तेन सर्वान्कामान्त्समश्नुते तं वै पुरस्तात्सर्वस्य कर्मणो युनक्ति तद्यत्किं
चात्र ऊर्ध्वं क्रियते युक्ते तत्सर्वᳬ समाधीयते ॥ १॥ परिधिषु युनक्ति । अग्नय एते
यत्परिधयोऽग्निभिरेव तदग्निं युनक्ति ॥ २॥ स मध्यमं परिधिमुपस्पृश्य । एतद्य-
जुर्जपत्यग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति बलं वै शवोऽग्निं युनज्मि बलेन च घृतेन

चेत्येतद्दिव्यꣳ सुपर्णं वयसा बृहन्तमिति दिव्यो वाऽएष सुपर्णो वयसो बृहन्धूमेन तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपꣳ स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तममिति स्वर्गो वै लोको नाकस्तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपꣳ स्वर्गं लोकꣳ रोहन्तोऽधि नाकमुत्तममित्येतत् ॥३॥ अथ दक्षिणे । इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणौ याभ्याꣳ रक्षाꣳस्यपहꣳस्यग्ने ताभ्यां पतेम सुकृतामु लोकं यत्रऽऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणा इत्यमूनेतदृषीनाह ॥४॥ अथोत्तरे । इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युरित्यमृतं वै हिरण्यममृतपक्षः शकुनो भर्तेत्येतन्महाꣳसधस्थे ध्रुव आ निषत्तो नमस्तेऽअस्तु मा मा हिꣳसीरित्यात्मनः परिदां वदते ॥५॥ तद्यन्मध्यमं यजुः । स आत्माथ येऽअभितस्तौ पक्षौ तस्मात्ते पक्षवती भवतः पक्षौ हि तौ ॥६॥ त्रिभिर्युनक्ति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्युनक्ति ॥७॥ अथ राजानमभिषुत्याग्नौ जुहोति । एष वै स सव एतद्वै तत्सूयते यमस्मै तमेता देवताः सवमनुमन्यन्ते याभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यदग्नौ जुहोति तदग्निमभिषिञ्चति सोऽस्यैष दैव आत्मा सोमाभिषिक्तो भवत्यमृताभिषिक्तोऽथ भक्षयति तदात्मानमभिषिञ्चति सोऽस्यायमात्मा सोमाभिषिक्तो भवत्यमृताभिषिक्तः ॥८॥ अग्नौ हुत्वाथ भक्षयति । दैवो वाऽअस्यैष आत्मा मानुषोऽयं देवा उ वाऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाथ भक्षयति ॥९॥ अथैनं विमुञ्चति । आप्त्वा तं कामं यस्मै कामायैनं युङ्क्ते यज्ञायज्ञियꣳ स्तोत्रमुपाकरिष्यन्त्स्वर्गो वै लोको यज्ञायज्ञियमेतस्य वै गत्याऽएनं युङ्क्ते तदाप्त्वा तं कामं यस्मै कामायैनं युङ्क्ते ॥१०॥ तं वै पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति । स यदुपरिष्टात्स्तोत्रस्य विमुञ्चेत्पराङ् हैतꣳ स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येदथ यत्पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति तत्सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चति ॥११॥ परिधिषु विमुञ्चति । परिधिषु ह्येनं युनक्ति यत्र वाव योग्यं युञ्जन्ति तदेव

तद्विमुञ्चन्ति ॥१२॥ स संध्योरुपस्पृश्य । एते यजुषी जपति तथा द्वे यजुषी त्रीन्परिधीननुविभवतो दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिरिति दक्षिणे विश्वस्य मूर्धन्नधि तिष्ठसि श्रित इत्युत्तरे मूर्धवतीभ्यां मूर्धा ह्यस्यैषोऽप्सुमतीभ्यामग्ने रेतद्वैश्वानरस्य स्तोत्रं यद्यज्ञायज्ञियꣳ शान्तिर्वा आपस्तस्मादप्सुमतीभ्याम् ॥१३॥ द्वाभ्यां विमुञ्चति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्विमुञ्चति त्रिभिर्युनक्ति तत्पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥१४॥ तꣳ हैके । प्रायणीयऽएवातिरात्रे युञ्जन्त्युदयनीये विमुञ्चन्ति सꣳस्थारूपं वाऽएतद्यद्विमोचनं किं पुरा सꣳस्थायै सꣳस्थारूपं कुर्यामेति न तथा कुर्यादहरहर्वाऽएष यज्ञस्तायतेऽहरहः संतिष्ठतेऽहरहरेनꣳ स्वर्गस्य लोकस्य गत्यै युङ्क्तेऽहरहरेनेन स्वर्गं लोकं गच्छति तस्मादहरहरेव युञ्ज्यादहरहर्विमुञ्चेत् ॥१५॥ अथो यथा प्रायणीयेऽतिरात्रे । सामिधेनीरनूच्य ब्रूयादुदयनीयऽएवातोऽनुवक्तास्मीति तादृक्तत्तस्मादहरहरेव युञ्ज्यादहरहर्विमुञ्चेत् ॥१६॥ तद्धैतच्छाण्डिल्यः । कङ्कतीयेभ्योऽहरहःकर्म प्रदिश्य प्रवव्राजाहरहरेव वो युनजानहरहर्विमुञ्चानिति तस्मादहरहरेव युञ्ज्यादहरहर्विमुञ्चेत् ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥१ [४. ४.] ॥ चतुर्थोऽध्यायः [५६.] ॥ ॥

अथातः पयोव्रततायै । पयोव्रतो दीक्षितः स्याद्देवेभ्यो ह वाऽअमृतमपचक्राम ॥१॥ ते होचुः । श्रमेण तपसेदमन्विच्छामेति तच्छ्रमेण तपसान्वैच्छꣳस्ते दीक्षिवा पयोव्रता अभवन्नेतद्वै तपो यो दीक्षिवा पयोव्रतोऽसत्तस्य घोषमाशुश्रुवुः ॥२॥ ते होचुः । नेदीयो वै भवति भूयस्तप उपायामेति ते त्रीन्स्तनानुपेयुस्तत्परादद्दृशुः ॥३॥ ते होचुः । नेदीयो वै भवति भूयस्तप उपायामेति ते द्वौ स्तनाऽउपेयुस्तन्नेदीयसः परादद्दृशुः ॥४॥ ते होचुः । नेदीयो वै भवति भूयस्तप उपायामेति तऽएकꣳ स्तनमुपेयुस्तद्धिजगाम न त्वभिपत्तुꣳ शेकुः ॥५॥ ते होचुः ।

अधि वा ऽ अगन्न त्वभिपत्तुꣳ शक्नुमः सर्वं तप उपायामेति त ऽ उपवसथे ऽ नाशक-
मुपेयुरेतद्धि सर्वं तपो यदनाशकस्तस्मादुपवसथे नाश्नीयात् ॥६॥ तत्प्रातरभिषुत्य
। अभिषुत्याग्नावजुहवुस्तदग्नावमृतमदधुः सर्वेषामु ह्येष देवानामात्मा यदग्निस्तद्य-
दग्नावमृतमदधुस्तदात्मन्नमृतमदधत ततो देवा अमृता अभवन् ॥७॥ तद्यत्तदमृ-
तꣳ सोमः स । तद्याापि यजमानः श्रमेण तपसान्विच्छति स दीक्षित्वा पयोव्रतो
भवत्येतद्धि तपो यो दीक्षित्वा पयोव्रतो ऽसत्तस्य घोषमाशृणोतीत्यद्धे क्रय इति
॥८॥ स त्रींस्तनानुपैति । तत्परापश्यति स द्वौ स्तना ऽ उपैति तन्नेदीयसः परा-
पश्यति स ऽ एकꣳ स्तनमुपैति तदधिगच्छति न त्वभिपत्तुꣳ शक्नोति स उपवसथे
ऽनाशकमुपैत्येतद्धि सर्वं तपो यदनाशकस्तस्मादुपवसथे नाश्नीयात् ॥९॥ तत्प्रा-
तरभिषुत्य । अभिषुत्याग्नौ जुहोति तदग्नावमृतं दधात्यथ भक्षयति तदात्मन्नमृतं
धत्ते सो ऽमृतो भवत्येतद्धि मनुष्यस्यामृतत्वं यत्सर्वमायुरेति तथो हानेनात्मना
सर्वमायुरेति ॥१०॥ अग्नौ हुत्वाथ भक्षयति । दैवो वा ऽ अस्यैष आत्मा मानुषो
ऽयं देवा उ वा ऽ अग्रे ऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाथ भक्षयति ॥११॥ अथातः स-
मिष्टयजुषामेव मीमाꣳसा । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपे-
युर्वाचमेव सत्यानृते सत्यं चैवानृतं च त ऽ उभय ऽ एव सत्यमवदन्नुभये ऽनृतं ते ह
सदृशं वदन्तः सदृशा एवासुः ॥१२॥ ते देवा उत्सृज्यानृतम् । सत्यमन्वालेभिरे
ऽसुरा उ होत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालेभिरे ॥१३॥ तद्धेदꣳ सत्यमीक्षां चक्रे । यद-
सुरेष्वास देवा वा ऽ उत्सृज्यानृतꣳ सत्यमन्वालप्सत हन्त तद्यानीति तद्देवाना-
जगाम ॥१४॥ अनृतमु हेक्षां चक्रे । यद्देवेष्वासासुरा वा ऽ उत्सृज्य सत्यमनृतमन्वा-
लप्सत हन्त तद्यानीति तदसुरानाजगाम ॥१५॥ ते देवाः । सर्वꣳ सत्यमवदन्त्स-
र्वमसुरा अनृतं ते देवा आसक्ति सत्यं वदन्त ऐषावीरतरा-इवासुरनाढ्यतरा-इव
तस्मादु हैतद्य आसक्ति सत्यं वदत्यैषावीरतर-इवैव भवत्यनाढ्यतर-इव स ह

त्वेवान्ततो भवति देवा ह्येवान्ततोऽभवन् ॥१६॥ अथ हासुराः । आसन्नयनृतं व-
दन्त ऊष-इव पिपिसुराढ्या-इवासुस्तस्माद्ध हैतद्य आसन्नयनृतं वदत्यूषऽइवैव
पिस्यत्याढ्य-इव भवति परा ह त्वेवान्ततो भवति परा ह्यसुरा अभवन् ॥१७॥
तद्यत्तत्सत्यम् । त्रयी सा विद्या ते देवा अब्रुवन्यज्ञं कृत्वेदꣳ सत्यं तनवामहा
ऽइति ॥१८॥ ते दीक्षणीयां निरवपन् । तद्ध हासुरा अनुबुबुधिरे यज्ञं वै कृत्वा
तद्देवाः सत्यं तन्वते प्रेत तदाहरिष्यामो यदस्माकं तत्रेति तस्य समिष्टयजुरकृत-
मासाथाजग्मुस्तस्मात्तस्य यज्ञस्य समिष्टयजुर्न जुह्वति ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य स-
मुत्सृप्य यज्ञमन्यत्कर्तुं दध्रिरेऽन्यद्धि कुर्वन्तीति पुनः प्रेयुः ॥१९॥ तेषु प्रेतेषु । प्रा-
यणीयं निरवपंस्तद्ध हासुरा अन्वेव बुबुधिरे तस्य शम्योरुक्तमासाथाजग्मुस्तस्मा-
त्स यज्ञः शम्य्वन्तस्ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुत्सृप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दध्रिरेऽन्य-
द्धि कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥२०॥ तेषु प्रेतेषु । राजानं क्रीत्वा पर्युह्याथास्मा
ऽआतिथ्यꣳ हविर्निरवपंस्तद्ध हासुरा अन्वेव बुबुधिरे तस्येडोपहूतासाथाजग्मु-
स्तस्मात्स यज्ञ इडान्तस्ते देवा असुरान्प्रतिदृश्य समुत्सृप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दध्रिरे
ऽन्यद्धि कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥२१॥ तेषु प्रेतेषु । उपसदोऽतन्वत ते तिस्र
एव सामिधेनीरनूच्य देवता एवायजन्न प्रयाजान्नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योदसाद-
यन्भूयिष्ठꣳ हि तत्राक्रन्त तस्मादुपसत्सु तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य देवता एव
यजति न प्रयाजान्नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योत्सादयति ॥२२॥ तऽउपवसथेऽग्नीषो-
मीयं पशुमालेभिरे । तद्ध हासुरा अन्वेव बुबुधिरे तस्य समिष्टयजूꣳष्यकृतान्या-
सुरथाजग्मुस्तस्मात्तस्य पशोः समिष्टयजूꣳषि न जुह्वति ते देवा असुरान्प्र॰ ॥२३॥
तेषु प्रेतेषु । प्रातः प्रातःसवनमतन्वत तद्ध हासुरा अन्वेव बुबुधिरे तस्यैताव-
त्कृतमास यावत्प्रातःसवनमथाजग्मुस्ते देवा असुरान्प्र॰ ॥२४॥ तेषु प्रेतेषु । माध्य-
न्दिनꣳ सवनमतन्वत तद्ध हासुरा अन्वेव बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावन्मा-

ध्यन्दिनमथाजग्मुस्ते देवा असुरान्प्र° ॥२५॥ तेषु प्रेतेषु । सवनीयेन पशुनाचरंस्तद्ध ह्यसुरा अन्वेव बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावदेतस्य पशोः क्रियतेऽथाजग्मुस्ते देवा असुरान्प्र° ॥२६॥ तेषु प्रेतेषु । तृतीयसवनमतन्वत तत्समस्थापयन्यत्समस्थापयंस्तत्सर्वꣳ सत्यमाप्नुवंस्ततोऽसुरा अपपुप्रुविरे ततो देवा अभवन्परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥२७॥ ते देवा अब्रुवन् । ये न इमे यज्ञाः सामिसꣳस्थिता यानिमान्विजह्रतोऽगामोप तज्जानीत यथेमान्सꣳस्थापयामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेमान्यज्ञान्सꣳस्थापयामेति ॥२८॥ ते चेतयमानाः । एतानि समिष्टयजूꣳष्यपश्यंस्तान्यजुह्वुस्तैरेतान्यज्ञान्समस्थापयन्यत्समस्थापयंस्तस्मात्सꣳस्थितयजूꣳष्यथ यत्समयजंस्तस्मात्समिष्टयजूꣳषि ॥२९॥ ते वा एते नव यज्ञाः । नवैतानि समिष्टयजूꣳषि तद्यदेतानि जुहोत्येतानेवैतद्यज्ञान्सꣳस्थापयत्युभयानि जुहोत्यधरस्य चाग्नेश्चाधरस्य पूर्वाण्यथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुः ॥३०॥ द्वेऽग्नेर्जुहोति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्यज्ञꣳ सꣳस्थापयतीष्टो यज्ञो भृगुभिरिष्टोऽअग्निराज्ञतः पिपर्तु न इति ॥३१॥ तान्युभयान्येकादश सम्पद्यन्ते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वीर्यमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥३२॥ यद्वेवैकादश । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभ इन्द्र इन्द्रो यज्ञस्यात्मेन्द्रो देवता तद्य एव यज्ञस्यात्मा या देवता तस्मिन्नेवैतद्यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥३३॥ समिष्टयजूꣳषि हुत्वावभृथं यन्ति । अवभृथादुदेत्योदयनीयेन चरित्वानूबन्ध्यस्य पशुपुरोडाशमनु देविकानाꣳ हवीꣳषि निर्वपति ॥३३॥ एतद्वै प्रजापतिः । प्राप्य राद्ध्वेवामन्यत स दिक्षु प्रतिष्ठायेदꣳ सर्वं दधद्विदधदतिष्ठद्यद्दधद्विदधदतिष्ठत्तस्माद्धाता तथैवैतद्यजमानो दिक्षु प्रतिष्ठायेदꣳ सर्वं दधद्विदधत्तिष्ठति ॥३५॥ यद्वेवैतानि हवीꣳषि निर्वपति । दिश एषोऽग्निस्ता उ एवामूः पुरस्ताद्दर्भस्तम्बं च लोगेष्टकाश्चोपदधाति

ताः प्राणभृतः प्रथमायां चितौ सर्वैव द्वितीया सर्वा तृतीया सर्वा चतुर्थ्यथ पञ्च-
म्यै चितेरसपत्ना नाकसदः पञ्चचूडास्ता ऊर्ध्वा उत्क्रामन्त्य आयंस्ताभ्यः प्रजापति-
रबिभेत्सर्वं वाऽइदमिमाः पराच्योऽत्येष्यन्तीति ता धाता भूत्वा पर्यगच्छत्तासु प्रत्य-
तिष्ठत् ॥३६॥ स यः स धातासौ स आदित्यः । अथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तमेतत्त-
स्मिन्नेष एतत्प्रतिष्ठितस्तपति ॥३७॥ स यः स धातायमेव स धात्रः । द्वादश-
कपालः पुरोडाशो द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः
प्रजापतिर्धाताथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तमेतानि तानि पूर्वाणि हवीꣳष्यनुमत्यै चरू
राकायै चरुः सिनीवाल्यै चरुः कुह्वै चरुस्तद्यदेतानि निर्वपति यदेव तद्दिशां प-
रमं क्रान्तं तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तꣳ सर्वं जुहोत्येतस्यैव कृत्स्नतायै ॥३८॥
ता वाऽएता देव्यः । दिशो ह्येताश्छन्दाꣳसि वै दिशश्छन्दाꣳसि देव्योऽथैष कः
प्रजापतिस्तद्यद्देव्यश्च कश्च तस्माद्देविकाः पञ्च भवन्ति पञ्च हि दिशः ॥३९॥ त-
दाहुः । नैतानि हवीꣳषि निर्वपेन्नेदतिरेचयानीति तानि वै निर्वपेदेव कामे-
भ्यो वाऽएतानि हवीꣳषि निरुप्यन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति यद्धि किं च
पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते पशावेव स मध्यतो मेधो धीयतऽउभयानि निर्व-
पत्यधरस्य चाग्नेश्चाधरस्य पूर्वमथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुरुच्चैः पशुपुरोडाशो भवत्युपाꣳ-
श्वेतानीष्टिर्ह्यनुब्रूहि प्रेष्येति पशुपुरोडाशस्याहानुब्रूहि यजेत्येतेषामिष्टिर्हि समा-
नः स्विष्टकृत्समानीडा ॥४०॥ तस्य वाऽएतस्य पशोः । जुह्वति समिष्टयजूꣳष्य-
भ्यवयन्ति हृदयशूलेनावभृथꣳ सꣳस्था ह्येष पशुर्हृदयशूलेन चरित्वा ॥४१॥ प्रत्ये-
त्य वैश्वकर्मणानि जुहोति । विश्वानि कर्माण्ययमग्निस्तान्यस्यात्र सर्वाणि कर्मा-
णि कृतानि भवन्ति तान्येतत्प्रीणाति तानि हविषा देवतां करोति यस्यै वै दे-
वतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो विश्वकर्मायमग्निस्तमे-
वैतत्प्रीणाति ॥४२॥ यद्वेव वैश्वकर्मणानि जुहोति । प्रायणं च ह्यग्नेरुदयनं च

सावित्राणि प्रायणं वैश्वकर्मणान्युदयनꣳ स यत्सावित्राण्येव जुहुयान्न वैश्वकर्म-
णानि यथा प्रायणमेव कुर्यान्नोदयनं तादृक्तदथ यद्वैश्वकर्मणान्येव जुहुयान्न सावि-
त्राणि यथोदयनमेव कुर्यान्न प्रायणं तादृक्तदुभयानि जुहोति प्रायणं च तदुदयनं
च करोति ॥४३॥ अष्टावमूनि भवन्ति । एवमिमानि तद्यथा प्रायणं तथोदयनं
करोति स्वाहाकारोऽमीषां नवमो भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करो-
त्याहुतिरमीषां दशमी भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोति संततां
तत्राहुतिं जुहोति रेतो वै तत्र यज्ञो रेतसोऽविच्छेदाय स्रुवेणोह स्वाहाकारं नि-
रुक्तꣳ हि रेतो जातं भवति ॥४४॥ यदाकूतात् । समसुस्रोद्धृदो वा मनसो वा
सम्भृतं चक्षुषो वेत्येतस्माद्धेतत्सर्वस्मादग्रे कर्म समभवत्तदनु प्रेत सुकृतामु लोकं
यत्रऽऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणा इत्यमूनेतदृषीनाह ॥४५॥ एतꣳ सधस्थ ।
परि ते ददामीति स्वर्गो वै लोकः सधस्थस्तदेनꣳ स्वर्गाय लोकाय परिददाति य-
मावहाच्छेवधिं जातवेदाः अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वोऽअत्र तꣳ स्म जानीत परमे
व्योमन्निति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥४६॥ एतं जानाथ । परमे व्योमन्देवाः सध-
स्था विद रूपमस्य यदागच्छात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणवथाविरस्माऽइति य-
थैव यजुस्तथा बन्धुरुद्बुध्यस्वाग्ने येन वहसीति तयोरुक्तो बन्धुः ॥४७॥ प्रस्तरेण
परिधिना । स्रुचा वेद्या च बर्हिषा ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवऽइ-
त्येतैर्नो यज्ञस्य रूपैः स्वर्गं लोकं गमयेत्येतत् ॥४८॥ यद्दत्तं यत्परादानम् । य-
त्पूर्तं याश्च दक्षिणाः तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधदिति यच्चैव सम्प्रति
दद्मो यच्चासम्प्रति तन्नोऽयमग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्गे लोके दधात्वित्येतत् ॥४९॥ यत्र
धारा अनपेताः । मधोर्घृतस्य च याः तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु णो दधदिति
यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥५०॥ अष्टौ वैश्वकर्मणानि जुहोति । अष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥५१॥ वैश्व-

BBBBB*

कर्मणानि कृत्वा नाम करोति । यदा वै सर्वः कृत्स्नो जातो भवत्यथ नाम कुर्वन्त्यत्र वाऽएष सर्वः कृत्स्नो जातो भवति ॥५२॥ ॥ शतम् ५१०० ॥ ॥ नाम कृत्वाथैनमुपतिष्ठते । सर्वेण वाऽएष एतमात्मना चिनोति स यदेतामत्रात्मनः परिदां न वदेतात्र हैवास्यैष आत्मानं वृञ्जीताथ यदेतामत्रात्मनः परिदां वदते तथो हास्यैष आत्मानं न वृङ्क्ते येऽग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुवेति ये के चाग्नयः पञ्चचितिका अस्यां पृथिव्यामधि तेषामसि त्वꣳ सत्तमः प्रोऽअस्माञ्जीवनाय सुवेत्येतदनुष्टुभा वाग्वाऽअनुष्टुब्वागु सर्वाणि छन्दाꣳसि सर्वैरेवास्माऽएतच्छन्दोभिर्निह्नुतऽउपस्थायाग्निꣳ समारोह्य निर्मथ्योदवसानीयया यजते ॥५३॥ अथ मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । देवत्रा वाऽएष भवति य एतत्कर्म करोति दैवम्वेतन्मिथुनं यन्मित्रावरुणौ स यदेतयानिष्ट्वा मानुष्यां चरेत्प्रत्यवरोहः स यथा देवः सन्मानुषः स्यात्तादृक्तदथ यदेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते दैवमेवैतन्मिथुनमुपैत्येतयेष्ट्वा कामं यथाप्रतिरूपं चरेत् ॥५४॥ यद्वेवैतया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्रेतः परापतत्तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया रेतोऽदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥५५॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यदस्मात्तद्रेतः परापतदेषा सा पयस्या मैत्रावरुणी भवति प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानाऽउ वै रेतः सिक्तं विकुरुतः पयस्या भवति पयो हि रेतो यज्ञो भवति यज्ञो ह्येव यज्ञस्य रेत उपाꣳशु भवत्युपाꣳशु हि रेतः सिच्यतेऽन्ततो भवत्यन्ततो हि रेतो धीयते ॥५६॥ तस्यै वाजिनेन चरन्ति । तस्मिन्दक्षिणां दधाति तूपरौ मिथुनौ दद्यादित्यभ्याम्नायेनैव मन्यऽइति ह स्माह माहित्थिः स्ववत्यु हैषाग्निचित आहुतिः सोमाहुतिर्यामनिष्टके जुहोति ॥५७॥ स स्वयमातृण्णा एवोपदधीत । इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा इमऽउ लोका एषोऽग्निश्चितः ॥५८॥

ऋतव्या एवोपदधीत । संवत्सरो वाऽऋतव्याः संवत्सर एषोऽग्निश्चितः ॥ ५९ ॥ विश्वज्योतिष एवोपदधीत । एता वै देवता विश्वज्योतिष एता उ देवता एषोऽग्निश्चितः ॥ ६० ॥ पुनश्चितिमेवोपदधीत । पुनर्यज्ञो ह्येष उत्तरा ह्येषा देवयज्या पुनर्यज्ञमेवैतदुपधत्तऽउत्तरामेव देवयज्यामुप ह्येनं पुनर्यज्ञो नमतीति न तथा कुर्याद्यो वाव चितेऽग्निर्निधीयते तामेवेष्टकामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते तद्यदग्नौ जुहोति तदेवास्य यथा सर्वस्मिन्त्स्थाण्डिलेऽग्नौ संचिते पक्षपुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युरेवमस्यैता आहुतयो हुता भवन्ति ॥ ६१ ॥ सर्वाणि वाऽएष भूतानि । सर्वान्देवान्गर्भी भवति योऽग्निं बिभर्ति स योऽसंवत्सरभृतं चिनुतऽएतानि ह स सर्वाणि भूतानि गर्भं भूतं निर्हते यो न्वेव मानुषं गर्भं निर्हन्ति तन्न्वेव परिचक्षतेऽथ किं य एतं देवो ह्येष नासंवत्सरभृतस्यऽर्विज्ञा भवितव्यमिति ह स्माह वात्स्यो नेदस्य देवरेतसस्य निर्हण्यमानस्य मेद्यसानीति ॥ ६२ ॥ षण्मास्यमन्त्यं चिन्वीतेत्याहुः । षण्मास्या वाऽअन्तमा गर्भा जाता जीवन्तीति स यद्यसंवत्सरभृते महदुक्थं शंसेद्‌गशीतीः शंसेदसर्वं वै तद्यदसंवत्सरभृतोऽसर्वं तद्यद्‌गशीतयो विकृष्टं त्वेनं स भूयो विकर्षेद्यदि चैव संवत्सरभृतः स्याद्यदि चासंवत्सरभृतः सर्वमेव महदुक्थं शंसेत् ॥ ६३ ॥ अथ ह शाण्डिल्यायनः प्राच्यां जगाम । तं ह दैयाम्पातिरुवाच शाण्डिल्यायन कथमग्निश्चेतव्यो ग्लायामोऽह संवत्सरभृतायाग्निमु चिकीषामहऽइति ॥ ६४ ॥ स होवाच । कामं न्वाऽएनं स चिन्वीत येन पुरा संवत्सरं भृतः स्यात्तं ह्येव तं भृतं सन्तं चिनुतऽइति ॥ ६५ ॥ कामम्वेवैनं स चिन्वीत । यः संवत्सरमभिषविष्यन्त्स्यादेष वाऽएनं प्रत्यक्षमन्नेन बिभर्त्येताभिराहुतिभिः ॥ ६६ ॥ कामम्वेवैनं स चिन्वीत । यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयाद्बिभर्ति वाऽएनमेष योऽग्निहोत्रं जुहोति ॥ ६७ ॥ कामम्वेवैनं स चिन्वीत । यः संवत्सरं जातः स्यात्प्राणो वाऽअग्निस्तमेतद्बिभर्त्यथ ह वै रेतः

सिक्तं प्राणोऽन्ववरोहति तद्विन्दते तद्यज्जातं-जातं विन्दते तस्माज्जातवेदास्त-
स्मादप्येवंवित्कामꣳ सद्योभूतं चिन्वीत यद्व ह वाऽएवंवित्पिबति वा पाययति
वा तदेवास्य यथा सर्वस्मिञ्छाण्डिलेऽग्नौ संचिते पक्षपुच्छवत्याहुतयो हुताः स्यु-
रेवमस्यैता आहुतयो हुता भवन्ति ॥ ६८ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [५. १.] ॥ ॥

इन्द्र एतत्सप्तर्चमपश्यत् । न्यूनस्याप्त्याऽअतिरिक्तस्यानतिरिक्त्यै व्यृद्धस्य समृ-
द्ध्याऽअथ ह वाऽईश्वरोऽग्निं चित्वा किंचिद्दौरितमापत्तोर्वि वा ह्वलितोर्यद्वा यद्
ह वा एतच्छ्यापर्णः सायकायनः शुश्रावाथ हैतत्कर्मोपदधर्ष ॥ १ ॥ सैषा त्रयस्य
समृद्धिः । अग्नेः समृद्धिर्योऽग्निं चिनुते तस्य समृद्धिर्योऽग्निं चिनोति तस्य समृद्धिः
॥ २ ॥ तद्यदेतेनोपतिष्ठते । यदेवास्यात्र विद्वान्वाविद्वान्वाति वा रेचयति न
वाभ्यापयति तदेवास्यैतेन सर्वमाप्तं भवति यदस्य किं चानाप्तं य उ तस्यामनु-
ष्टुभ्यृचि कामोऽत्रैव तमाप्नोत्यथोऽएतस्मादेवैतत्कर्मणो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा अपहन्ति
नो हैनमनुव्याहारिण स्तृण्वते तस्मादप्येवंवित्कामं परस्माऽअग्निं चिनुयादीश्वरो
ह श्रेयान्भवितोः ॥ ३ ॥ वार्त्रहत्याय शवसे । सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमिति वा-
र्त्रघ्नीभ्यां प्रथमाभ्यामुपतिष्ठतऽएतद्वै देवा वृत्रं पाप्मानꣳ हत्वापहतपाप्मान एत-
त्कर्माकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वृत्रं पाप्मानꣳ हत्वापहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ४ ॥
वि न इन्द्र मृधो जहि । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा इति वैमृधीभ्यां द्विती-
याभ्यामेतद्वै देवा मृधः पाप्मानꣳ हत्वापहतपाप्मान एतत्कर्माकुर्वत तथैवैतद्य-
जमानो मृधः पाप्मानꣳ हत्वापहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ५ ॥ वैश्वानरो न ऊतये
। पृष्टो दिवि पृष्टोऽअग्निः पृथिव्यामिति वैश्वानरीभ्यां तृतीयाभ्यामेतद्वै देवा वै-
श्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वापहतपाप्मान एतत्कर्माकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वैश्वान-
रेण पाप्मानं दग्ध्वापहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ६ ॥ अश्याम तं काममग्ने तवोती-
ति । एकया कामवत्यैतद्वै देवाः षडृचेन पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यैकधान्ततः

सर्वान्कामानात्मन्नकुर्वत तथैवैतद्यजमानः षडृचेन पाप्मानमपहत्यैकया कामव-
त्यैकधात्ततः सर्वान्कामानात्मन्कुरुते ॥७॥ सप्तर्चं भवति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्त
ऽर्तवः सप्त दिशः सप्त देवलोकाः सप्त स्तोमाः सप्त पृष्ठानि सप्त छन्दाᳪसि सप्त
ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः सप्त शीर्षन्प्राणा यत्किं च सप्तविधमधिदेवतमध्यात्मं
तदेनेन सर्वमाप्नोति ता अनुष्टुभमभिसम्पद्यन्ते वाग्वाऽअनुष्टुब्वाचैवास्य तदा-
प्नोति यदस्य किं चानाप्तम् ॥८॥ अष्टर्चेनोपतिष्ठेतेत्यु हैकऽआहुः । वयं तेऽअ-
द्य ररिमा हि काममिति द्वितीयया कामवत्या सप्त पूर्वास्तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्त-
मथोऽएवᳪ समं देवते भजेतेऽइति न तथा कुर्यादेता वाव सप्ताष्टावनुष्टुभो भ-
वन्ति स योऽष्टर्चे कामोऽत्रैव तमाप्नोति ॥९॥ ऐन्द्राग्नीभिरुपतिष्ठते । ऐन्द्राग्नो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तमिन्द्रा-
ग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नो-
ति यदस्य किं चानाप्तम् ॥१०॥ तद्धैके । कर्मणः-कर्मण एवैतां प्रतिपदं कुर्वते
ऽपहतपाप्मान एतत्कर्म करवामहाऽइति पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेतेत्यु है-
कऽआहुस्तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवतीति स यथा कामयेत तथा कुर्यादिति
नु चयनस्याथातोऽचयनस्य ॥११॥ त्रयो ह वै समुद्राः । अग्निर्यजुषां महाव्रतᳪ
साम्नां महदुक्थमृचाᳪ स य एतानि परस्मै करोत्येतान्ह स समुद्राञ्छोषयते
ताञ्छुष्यतोऽन्वस्य छन्दाᳪसि शुष्यन्ति छन्दाᳪस्यनु लोको लोकमन्वात्मात्मान-
मनु प्रजा पशवः स ह श्वः-श्व एव पापीयान्भवति य एतानि परस्मै करोति
॥१२॥ अथ य एतान्यकृत्वा । परस्माऽअपि सर्वैरन्यैर्यज्ञक्रतुभिर्याजयेदेतेभ्यो है-
वास्य समुद्रेभ्यश्छन्दाᳪसि पुनराप्यायन्ते छन्दाᳪस्यनु लोको लोकमन्वात्मात्मान-
मनु प्रजा पशवः स ह श्वः-श्व एव श्रेयान्भवति य एतानि परस्मै न करोत्यथैष

ह वा ऽअस्य दैवो ऽमृत ऽआत्मा स य ऽएतानि परस्मै करोत्येतँ ह स दैवमात्मानं परस्मै प्रयच्छत्यथ शुष्क ऽएव स्थाणुः परिशिष्यते ॥१३॥ तद्धैके । कृत्वा कुर्वते वा प्रति वा कारयन्त ऽएषा प्रायश्चित्तिरिति न तथा कुर्याद्यथा शुष्कँ स्थाणुमुदकेनाभिषिञ्चेत्तादृक्तत्पूयेद्वा वै स वि वा म्रियेत नैतस्य प्रायश्चित्तिरस्तीत्येव विद्यात् ॥१४॥ अथ ह स्माह शाण्डिल्यः । तुरो ह कावषेयः कारोत्यां देवेभ्यो ऽग्निं चिकाय तँ ह देवाः पप्रच्छुर्मुने यदलोक्यामग्निचित्यामाहुरथ कस्मादचैषीरिति ॥१५॥ स होवाच । किं नु लोक्यं किमलोक्यमात्मा वै यज्ञस्य यजमानो ऽङ्गान्यृत्विजो यत्र वा ऽआत्मा तदङ्गानि यत्रो ऽअङ्गानि तदात्मा यदि वा ऽऋत्विजो ऽलोका भवन्त्यलोक ऽउ तर्हि यजमान ऽउभये हि समानलोका भवन्ति दक्षिणासु त्वेव न संवदितव्यँ संवादेनैव ऽऋत्विजो ऽलोका ऽइति ॥१६॥ ब्राह्मणम् ॥३ [५. २.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०७ ॥ पञ्चमो ऽध्यायः [६०] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ४०२ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे संचितिनाम नवमं काण्डं समाप्तम् ॥९॥ ॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF SÂYAṆÂCÂRYA.

चितीनामुपधानं हि काण्डे ऽष्टम ऽउदीरितम् अथास्मिन्नवमे कर्म संचितस्याभिधास्यते ॥ तत्रादौ तावच्छतरुद्रियहोमं विधत्ते । विहितो ऽयं होमो रुद्ररूपतापन्नस्याग्नेरुपशमनार्थः ॥१॥ शान्तदेवत्यं शान्तदेवतार्थं देवताशान्त्यर्थम् ॥२॥ जर्तिला आरण्यतिलाः ॥३॥ चितीः परितो निक्षिप्ताः क्षुद्रपाषाणाः परिश्रितः ॥५॥ गवेधुका आरण्या गोधूमाः तेषां पिष्टैः । सा प्रजापतिरूपा देवता ॥८॥ आशयो हृदयदेशः ॥९॥ लोमसु विषसंस्पृष्टेष्वपि बाधाभावात् । अत एतदुत्तरार्धहोमेन स्वस्यामेव (!) दिशि एनं रुद्रं प्रीणाति स्वस्यामेव तमवयजते पृथक्करोति ॥१०॥ स वा ऽअशीत्यां च स्वाहाकरोतीत्यादिना (क° २१) तिसृष्वशीतिषु स्वाहाकारः क्रियत ऽइत्युपरिष्टाद्वक्ष्यते तत्र कस्मिन्प्रदेशे स्वाहाकार इति तत्राह जानुदघ्न ऽइति जानुप्रमाणप्रदेशे सो ऽध्वर्युः प्रथमं स्वाहाकरोति ॥११॥ उज्जारं भागम् ॥१५॥ प्रथमानुवाके षोडश मन्त्राः तत्र चतुर्दश मन्त्रानवयुत्य स्तौति ॥१६॥ नमो हिरण्यबाहव ऽइत्यादिषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्या देवता द्वन्द्विनः तत्र [द्वयो]र्द्वयोर्देवतयोः प्रतिपादनात् । दिशां च पतये नम इत्येतद्धिरण्य-

बाहवे सेनान्यऽइत्येतयोर्विशेषणम् ॥१८॥ एतत् मन्त्रचतुष्टयम् ॥२२॥ एतानि देवानां हृद्यानि यथा हृदयं प्रधानं तद्वदेतेऽपि प्रधानानि । विचिन्वन्ति अभ्यवहारार्थम् अतस्तत्परिहाराय तेभ्यो नम इत्याह ॥२३॥ दिद्रापयिषति कुत्सितं कर्तुमिच्छति ॥२४॥ अधिमासापेक्षया संवत्सरे सप्तऽर्तवो भवन्ति । यैषा संख्यासम्पत्तिस्तामभिलक्ष्य भवति तथाविधा संख्यासम्पत्तिरत्र सम्पादिता भवति ॥२६॥ एतस्मिन्काले खलु एतेन होमेन इमान्पृथिव्यादीन्लोकानित ऊर्ध्वो भूत्वा रोहति स यजमानः ॥३२॥ तमेषां जम्भे दध्म इत्यत्र तमित्यस्य स्थाने अमुमिति प्रयुञ्ज्यादिति कस्यचिन्मतं पूर्वपक्षयितुमाह अमुमेषामिति । अमुमिति तन्नामनिर्देशः । नामधेयग्रहणं तन्निर्देशसिद्ध्यर्थं भवति स च निर्देशो यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषामित्यभिधानादेव सिद्ध इति तथा न कुर्यात् ॥३९॥ जान्वादिमुखान्तेषु त्रिषु प्रमाणेषु होमकरणादित ऊर्ध्वं त्रिः कृत्वो रोहत्विति पुनश्च त्रिःकृत्वः प्रत्यवरोहति तथा सति षट्संख्या सम्पद्यते ॥४०॥ एतच्छतरुद्रियं षष्ट्युत्तराणि त्रीणि शतानि यजूंषि पञ्चात्त्रिंशत्ततः पञ्चत्रिंशत् । अथावशिष्टानि यानि पञ्चत्रिंशद्विद्यन्ते तानि त्रयोदशो मासः स चाधिको मासः संवत्सरस्यात्मा मध्यभागः   द्वे यजुषी पादौ प्रतिष्ठाशब्देन पादावुच्येते   पुनर्द्वे यजुषी प्राणा इन्द्रियाणि यद्यपि ते प्राणा बहवस्तथापि याभि (!) पञ्चत्रिंशद्दिनाधिकमासवत्संवत्सरान्तःपातित्वमभिदधत् (°मासवसंव° !) तन्मासात्मकेन पञ्चत्रिंशता संवत्सरः व्रणावरणादिविशिष्टपुरुषाकारतया (!) प्रदर्श्यते । शाण्डिलदृष्टेऽस्मिन्नग्नौ (स्मिन) मध्यतो मध्यप्रदेशे एतावत्यः षष्ट्युत्तरशतत्रयसंख्याका इष्टका मन्त्रवत्य उपधीयन्ते ॥४३॥ महदुक्थमिति प्रयहाजर्तसाहव्यपदेशं (?) शस्त्रान्तेनानुशंसनीयं स्तोत्रं (?शस्त्रन्तेना°) पक्ष्याकारं भवति तत्र पञ्चविंश स्तोम आत्मभागः अतश्चात्रापि अशीतीनामभितो विद्यमानानि यानि (? तानि) पञ्चविंशतिर्यजूंषि तान्येव महदुक्थे पञ्चविंशस्तोमात्मक आत्मभागः । आत्मभागादेव तेषां सर्वेषामुत्पत्तेः आत्मभागे तानि सर्वाण्यन्तर्भूतानि । अद इति महदुक्थात्परं मन्त्रजातं बुद्धिस्थं परामृश्यते ॥४४॥ ॥१॥१॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे शतरुद्रीयहोमोऽभिहितः अथास्मिन्नग्नौ परिषेकधेनुकरणविकर्षणादिकं कर्माभिधास्यते ॥१॥ कस्मादध्वर्युपरित्यागेनाग्नीध्रः परिगृह्यतऽइत्यत्राह अग्निरेष इति परिषेक्तव्यस्याग्नेरशमनेन क्षयदध्वर्यौ (?) परिषेक्तरि नो (!) हिंसा संभाविता स्यात् आग्नीध्रस्य पुनरग्न्यात्मकत्वेन आत्मनैवात्मनो हिंसाया असम्भवादहिंसार्थं तस्य परिग्रहः । निकक्षः कक्षप्रादेशः (!) तत्संधिस्थानम् । सर्वतः स्तेरुस्थस्थाने (?) पाषाणं निधाय तत आरभ्य परिषिञ्चेत् ॥४॥ परिषेकानन्तरमश्मंस्तऽइत्यनेन मन्त्रेण पाषाणे कुम्भं निदध्यात् अश्मनि कुम्भस्य निधाने परिषेकेण शान्तस्य रुद्रस्य क्षुधं पाषाणे निहितवान्भवति ॥५॥ विपल्ययते प्रतिपर्येति । लघूयति लघुमिवाचरति । निह्नुते स्वकृतं तद्विषयमपराधमपमार्ष्टि ॥६॥ साश्मानं कुम्भं नैरृत्यां दिशि प्रक्षिपेत् । एतां दिशमिति नैर्ऋतीं दिशं हस्तेनाभिनीय दर्शयति ॥९॥ प्रक्षेपार्थं हरणावसर अग्नेर्बाह्यभागेन हरेत् ॥११॥ धेनुकरणं नाम वक्ष्यमाणमन्त्रजपपूर्वकं धेनुरूपेणानुसंधानम् ॥१३॥ अतश्च पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकस्याग्नेरवयवीभूतानामिष्टकानां धेनुकरणं स्थित्वा सम्पाद्यम् यथा धेनवोऽभिमतं पयो (तं या) दुहन्ति तद्वदेवैता अपीष्टकाः स्वाभिलषितं दुहन्तीति (हंति) बुद्ध्या धेनुरूपेणानुसंधानं क्रियते   धेनवश्च वीर्यवत्तरेण दुह्यमा-

ना भूयः पयो दुहन्ति न पुनर्दुर्बलेन ॥१४॥ एष यजमानोऽमुष्मिन्लोके उपलक्षणमेतत् इ-हलोकेऽपि (? इहाताकेऽपि) ब्रह्मणा बृहता वीर्यवता तेन यजुर्मन्त्रेण एता इष्टका बह्वीः एकादिपरार्धान्तसंख्याकाः कुरुते मन्त्रसामर्थ्यादल्पस्य बहुवचनम् ॥१६॥ भुञ्जन्ति पालयन्ति ॥१७॥ अत्यर्थं मूत्रं विसृजन्त्यः । अन्यासामिष्टकानां स्वयमातृष्णरेतःसिग्विश्वज्योतिरपस्याप्राणभृदित्यादिकानि नामानि विद्यन्ते लोकम्पृणानां तु तथा प्रातिस्विकनामधेयाभावादिष्टकावत्स्वनामानाम्नानेन विमुखा भूता अवस्थिताः पश्चाद्देवास्ता इष्टका विराजनाम्नीरन्वकुर्वत ॥१९॥ एनमग्निमग्निस्थलम् ॥२०॥ संस्कारप्रकारस्तु षष्ठकाण्डस्यादावुक्तः ॥२१॥ पक्षादीनां विकर्षणमात्मभागमभिलक्ष्य कुर्यात् अग्न्यात्मानमभि अभ्यात्मम् ॥३०॥ पञ्च चितयो नित्याः इतरे द्वे चिती नैमित्तिके । अधिमासापेक्षया सप्तऽर्तवः ॥३१॥ अभि त्वा शूर नोनुम इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम रथन्तरम् । अतिशयरसाधारत्वेन रसतमः रसतम एव रसंतमः ॥३६॥ त्वामिद्धि हवामहऽइत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम बृहत् ॥३७॥ कया नश्चित्र आभुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नं साम वामदेव्यम् ॥३८॥ यज्ञा यज्ञा वोऽअग्नय इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम् ह्रस्य ईयादेशः ह्रस्वत्वं छान्दसम् ॥३९॥ प्रजापतेर्हृदयमिति किंचित्साम तदप्यत्र गायेत् । आत्मन् आत्मभागे ॥४०॥ प्रजापतेर्हृदयं गायत्रादिसामवत्कस्यां चिदृचि न गीयते अपि तु केवलं प्रजाशब्दे [प्रजापतिशब्दे] च गीयते अत एवापस्तम्बेन सूत्रितम् प्रजापतेः सामानृचं गायतीति ॥४१॥ एतानि गायत्र्यादीनि सामानीष्टकारूपेण स्तौति ता हैता इति स्त्रीलिङ्गविशेषेयेष्टकापक्षे (!) । वृतस्य (?) गातृत्वे तदुपधानवैधुर्येणाध्वर्युः विजितः पराभूतो भवेत् ॥४३॥२॥१॥

औपवसथ्यदिवसात्प्राचीने दिवसे कर्तव्यं प्रयोगमभिधाय तथा तस्मिन्दिवसे कर्तव्यमभिधत्ते । यजमानस्य वाग्विसर्जनमध्वर्योराज्यग्रहणम् । पात्री शरावाकारा स्थाली तु पिठरांकामु[रुवि]ल्यां (!) महामुख्यां व्यत्ययेन ङीप्रत्ययः ॥१॥ व्याघारणं नाम एकस्मात्कोणात्कोणान्तरं प्रत्याज्यधाराक्षारणम् ॥३॥ याममूम् बृहती परामर्शः पूर्वामुत्तरवेदिं व्याघारयति सा पुनः सोमयागस्य ॥५॥ व्यतिहारमित्यनेन पूर्वं दक्षिणांसे व्याघारणं तत उत्तरश्रोणौ पश्चाद्दक्षिणश्रोणौ तत उत्तरांसे तत मध्ये इत्ययं क्रमो विवक्षितः ॥७॥ वेडिति सम्प्रदानार्थीयो निपातः । स्वर्गं लभयतीति स्वर्वित् ॥८॥ तददः काले अदःशब्दस्तस्य कालस्य विप्रकर्षमभिधत्ते । अमुं भागमिति यदुक्तं तदेवाह अतः (!) सजूरब्दीयमिति सजूरब्दोऽअयवोभिरित्येतेन मन्त्रेण प्रतिपादितं होमरूपमन्नम् (? पं अत्रं) ॥१३॥ व्रतं पयः । अथ तदानीमेवापराह्णिकाभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य ॥१८॥ परितः स्यन्दो जलस्रवणं यस्य परिष्यन्दो द्वीपः ॥१९॥ अग्नावुत्सादयतीति लोपः शाकल्यस्येति (पा° ८. ३. १९.) वकारलोपः ॥२१॥ तस्य प्रवर्ग्यस्य यथा येन प्रकारेण प्रवर्ग्यकाण्डोक्तप्रकारेण उत्सादनमुक्तं तेन प्रकारेण प्रवर्ग्यमुत्सादयेत् ॥२३॥१॥२॥

प्रवर्ग्योद्वासनानन्तरं संचिते इष्टकासमूहे स्थापनायाग्निं प्रणेतुं तावद्गार्हपत्ये आज्यहोमं समिद्धोमं च विधत्ते । प्रहरिष्यन्प्रणेष्यन् । विहितहोम आहवनीयप्रदेशं समिद्धस्याग्नेः (°मिध्याताग्नेः) प्रणयनाय पुरस्तादन्नेन (°दंत्रेन) सम्पाद्यतऽइत्याह एतद्वाऽएनमित्यादिना ॥१॥ अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गानीत्येतैः (? °त्येग्नेः) षोडशावयवः प्रजापतिः ॥२॥ पूर्वेद्युरात्रौ सर्वस्या-

मेव घृते वसन्ति ॥३॥ विधृतिं विभेदेन धारणमसंकीर्णताम् । अग्निस्तिग्मेनेत्यनया ऋचा पञ्चगृहीतं हूयते य इमा विश्वेत्यादिभिरष्टाभिर्ऋग्भिः षोडशगृहीतार्धं हूयते अवशिष्टं चक्षुषः पितेत्यादिभिरष्टाभिर्हूयते ॥६॥२॥२॥.

इत्थमग्निप्रणयनार्थं यथोक्तं होमं विधायाथ तत्प्रयोगौपायिकीः (? तस्मायाणोपयिकीः) क्रियाः कर्तुं तदुचितं सम्प्रैषमाह । प्रणेष्यमाणाग्निसिद्ध्यर्थं गार्हपत्ये प्रक्षिप्तं काष्ठमिध्मस्तदुच्यते (मिकातंड°) अग्निधारणार्थमधस्तात्क्रियमाणाः सिकता उपयमन्यः ताश्चोपयच्छेति एतदुभयं प्रतिप्रस्थातारं प्रत्युच्यते । हे होतः प्रणीयमानायाग्नयेऽनुब्रूहि अग्निप्रणयनीया ऋचोऽनुब्रूहि । हे अग्नीत् यच्चयंरान्या (एकस्फ्यया?) स्फ्यरेखया अनुगच्छ । हे ब्रह्मन् आशुः शिशान इत्येतदप्रतिरथाख्यं सूक्तं जपेति एवं तत्र-तत्र व्यापारे तं-तं सम्प्रेष्यति विनियुञ्ज्यात् ॥१॥ चतुश्चत्वारिंशदक्षरा द्वादश त्रिष्टुभः सम्भूयाष्टाविंशतिपञ्चशताक्षराणि सम्पद्यन्ते चतुर्विंशत्यक्षराणां गायत्रीणां द्वाविंशतिस्तावदक्षरा भवन्ति अतो द्वादश त्रिष्टुभो मिलित्वा द्वाविंशतिर्गायत्र्यस्ताश्चाग्नेय्यो (? °गायत्र्यश्चा°) भवन्ति अग्निना सहोत्पन्नत्वात् ॥६॥ उपयमनानन्तरमध्वर्युप्रभृतीनां चित्यं प्रति [आग्नीध्रपर्यन्तं] गमनम् ॥८॥ अग्नेरुक्थानि स्तोत्रशस्त्राणि पत्रवदङ्गानि भवन्ति ॥९॥ अतः सूर्यावस्थानप्रदेशलक्षणान्तरिक्षपर्यन्तं सम्प्राप्नुवन् । अतः अन्तरिक्षात्मकाग्नीध्रमण्ड(प)पर्यन्तं सम्प्राप्नोति ॥१३॥ पृश्निशब्देन श्वैत्यमुच्यते (! श्वैत्य° or चैत्य°?) पृश्नेरश्मन उपधानेनादित्यस्यैवोपधानं भवति ॥१४॥ व्यध्व इत्यर्धमार्ग उच्यते तत्रैतस्याश्मन उपधानं क्रियते तस्मादितः प्रदेशादूर्ध्वे (! °शादूव्यध्वे?) ऽर्धमार्गे एष सूर्यस्तपति ॥१५॥ एष सूर्यस्त्रिष्टुभोऽन्तरिक्षे वर्तमानत्वात् । एष सूर्यः असन्नः क्वचिदेवावस्थितो न भवति सर्वत्र परिभ्रमणात् ॥१६॥ आहवनीयदेशं प्रति ॥२०॥ चित्याग्निसमीपगमनानन्तरं (गनामंवरं) क्रमध्वमित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैस्तस्यारोहणम् । एतमित्यभिनयेन निर्देशः एतं स्वर्गम् ॥२४॥ चित्याग्निसमारोहणानन्तरमस्मिन्नग्नौ होमं विधत्ते ॥३०॥ प्रोक्षणे विनियुक्तैः (८.७.४.७.) सहस्रसंख्याकैः (हयंख्याकैः) हिरण्यशकलैः ॥३२॥ अभिहोमानन्तरमुख्याग्नेश्चितोनामुपरि निधानम् । विकृत्या विकृतिसाधनभूतेन मन्त्रेण ॥३४॥ निधानानन्तरमस्मिन्नग्नौ समिधामाधानं विधाय ताः समिधश्चित्याग्निं प्राप्तस्याग्नेरुपरिष्टादन्नरूपेण (°ग्नेरूपरितत्रान्नरूपेण) स्तौति ॥३६॥ न्यग्धिर्भक्षणं भक्षणाभावाय अहिंसायै ॥३७॥ एनां शमीरूपां गाम् ॥३८॥ तस्या वैकङ्कतसमिद्धोमब्राह्मणं प्रागेव षष्ठकाण्डेऽभिहितम् ॥३९॥ कर्णकशब्देनात्र पत्रशाखादिकं विवक्ष्यते । पत्रादीनां पशुपुष्टिसाधनत्वेन (? पशुषुष्टि°) पशुत्वात्तथाविधायाः समिधो होमेन पशुरूपेणैवैनं प्रीणाति । दधिविन्दुम् ॥४०॥ समिद्धोमानन्तरमाज्याहुतीर्विधत्ते । लोके भुञ्जानस्य यथा शाकसूपौदनादिकं परिविष्य पश्चाज्जलादिकं पेपयायत् (पाययेत्) ॥४१॥ पूर्णा चासावाहुतिश्चेति पूर्णाहुतिः आज्यपूर्णया स्रुचा सम्पाद्यमाना आहुतिः ॥४३॥ अथास्याग्निप्रणयनात्मकस्य कर्मणः सम्पत्तिमभिधातुं प्रतिजानीते अथात इति । तामेव दर्शयति षट् पुरस्तादित्यादिना प्रणयनात्पूर्वं तिस्र आज्याहुतीस्तिस्रः समिदाहुतीश्च जुहोति अतस्तत्र षण्मन्त्रा भवन्ति यद्यपि द्वितीयराज्याहुत्योः (!) षोडश मन्त्राः प्रयुज्यन्ते तथापि आहुत्यनुसारेण ते सर्वेऽपि द्वावेव (? द्वाय) मन्त्राविति परिगण्येते (°ण्याते) । उपरिष्टादग्निनिधानात्पश्चात्तिस्रः समिदाहुतीस्तिस्र आज्याहुतीश्च जुहोतीति तेऽपि षण्मन्त्राः । आग्नीध्रमण्डपेऽपि (? मंडेऽपि) पृश्निरश्मोपधो-

यते तात्पर्यं षड्भिर्मन्त्रैर्गच्छन्ति अत्र यद्यपि पञ्च दिशो दैवीरित्यादयः पञ्चैव मन्त्रा गमने विनियुक्ताः तथाप्युद्व वेत्यादिना मन्त्रेण सहैते षड्भवन्ति इति षण्णामपि मन्त्राणां गमनसाधनत्वाभिधानं गमनमन्त्रबाहुल्याभिप्रायम् ॥४७॥ सप्तमकाण्डे गार्हपत्यचयनाभिधाना[न]न्तरं तत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पाद्य तासां मध्ये एकामाहवनीयं प्रत्यन्तग्नवंत्युक्ताम् (? see ७.१.२.११.) । अत्रोक्तप्रकारेणानुष्टुभः सम्पादने (°पानने) तासामेकामनुष्टुभमत्राह्वतवन्तो (°मेका सा अनु°) भवन्तीत्याह तद्या अमूरिति । गार्हपत्यात्खल्वग्निराहवनीयस्थानं प्रति प्रणीतोऽतस्त्वाग्निप्रणयने विद्यमानमन्त्राङ्कतिसंख्याद्वारास्यानुष्टुभः (!) सम्पादनात् गार्हपत्ये सम्पादितानामनुष्टुभामेकामत्राह्वतवन्तो भवन्तीत्युच्यते ॥४८॥ स चित्याग्निः प्रणेष्यमाणमग्निमब्रवीत् । तस्माद्यस्मिन्नवसरे एतमग्निं गार्हपत्यादत्र चित्याग्नावाहरन्ति अथ पश्चादेष आङ्कतिरूपायान्नाय समर्थो भवति अग्निप्रणयनानन्तरमेव चित्याग्नेराङ्कतिसम्बन्धादिति भावः ॥४१॥ चित्याग्निरूपः प्रजापतिः ॥५०॥३॥२॥

पूर्वस्मिन्नध्याये स्वयमातृण्णाया व्याघारणसमुच्चणादि कर्माभिहितम् अथास्मिन्नध्याये वैश्वानरमारुतवसोर्धारादिहोमलक्षणं कर्माभिधास्यते ॥१॥ अदःशब्दो दीक्षणीयेष्टिकालं परामृशति । दीक्षणीयायां वैश्वानरं रेतोरूपेण सिक्तवानिति यत् तस्मादयमग्निरिहापि तदनुरोधेन वैश्वानर एव जायते अतश्च वैश्वानररूपेणोत्पादनाय वैश्वानरदेवत्यं हविर्जुह्वयादिति भावः । निरुक्तमुच्चैः प्रकाशम् ॥२॥ इदमिति मुखं श्मश्रुविशिष्टं हस्तेन प्रदर्शने (°र्श्यंते ?) ॥४॥ इदमिति मुखाडुपरितनं दन्तनेत्रनासिकाललाटस्थानं निर्दिश्यते । अलोमकमिव व्यन्तरिक्षमिति तत्र पृथिवीवत् महीधरमहीरुहादीनामभावात् । स प्राणोऽस्य निर्दिष्टप्रदेशस्य मध्येन वर्तते ॥५॥ शिर एवेति अत्र शिरःशब्देन ललाटाडुपरितनं केशोद्गमस्थानमुच्यते इदं तच्छिर इत्यत्र गलाडुपरितनं सर्वमपि शिरसां ह्रसीजन (प्रसिद्धेन ?) विवक्षितम् अन्यथा पूर्वोक्तस्यानुपपत्तेः ॥६॥ वैश्वानरयागानन्तरं मारुतानां होमं विधाय तान्प्राणात्मना प्रशंसति ॥७॥ प्राणयोर्हस्तेन निर्देशः । अनयोः श्रोत्रयोः शिरोमध्येऽवस्थानात् ॥१०॥ इमाविति चक्षुषोर्निर्देशः ॥११॥ इमाविति नासाविवरयोर्निर्देशः । अरण्येऽनूच्यः कश्चिदनुवाकः तेन ह्रयमानोऽपि पुरोडाशोऽरण्येऽनूच्यो भवति ॥१२॥ प्रजायास्तु तदाज्ञाधीनत्वान्नीचैर्वक्तैरनिरुक्तत्वम् ॥१५॥ पुरोऽनुवाक्यवत्तं याज्यवन्तमिति छान्दसो ह्रस्वः ॥१६॥ एतेषां वै सप्तपदानामित्यत्र मारुतशब्देन तद्धोमसाधनभूताः शुक्रज्योतिश्चेत्यादयो मन्त्रा विवक्ष्यन्ते ते च सप्तपदा भवन्ति । इयमेव चिति (! इदमेवेति) प्रसृतिरभिनयेन प्रदर्श्यते कपुशलामेव (!) वक्ताङ्गमुखमुच्यते (? स्नुङ्मु° ?) । अयमिति बाहुदण्डः प्रदर्श्यते एवं बाहुरेव क्रामित्युक्तं (? स्नुगि° ?) भवति ॥१७॥ अथ होमक्रमेण तान्मारुतान्प्रत्येकं नद्यादिरूपेण प्रशंसति तद्यमिति । प्राच्यः प्राङ्मुखाः पूर्वसमुद्रगामिन्यो गङ्गायमुनादयः सप्त नद्यः ॥१८॥ रिप्रतराः रिप्रमिति पापमुच्यते पापिष्ठाः । शपनमिति व्यत्ययेन पकारस्य फकाध्रुवः (!?) अत्यर्थमुपालम्भनीयाः । आहनमिति प्रीचोक्तिमुच्यते (!?) तस्या अत्यर्थं वादितारो भवन्तीति मूत्ररूपत्वात्तासां नदीनां पयः पिबन्तो तितरा (!) नीचा भवन्तीत्यर्थः ॥२४॥१॥३॥

अथ पुनस्तामेव वसोर्धारां संस्कृतस्याग्नेरभिषेकात्मना प्रशंसति ॥२॥ इदं च मऽइदं च मऽइति वाजश्च मे प्रसवश्च मऽइत्यादिमन्त्राणां निर्देशः ॥५॥ व्योकसौ विभिन्नदेशस्था-

वाचार्यौ (°र्या) यथा संयुञ्ज्यात् ॥६॥ ननु सर्वत्र द्वादशस्वेव कल्पयेदिति नेत्याह चतुर्दशसु च (!) कल्पयंतीति ॥८॥ वाजश्च मे प्रसवश्च मऽइत्यारभ्याष्टाभिरनुवाकैरेषा वसोर्धारा हूयते तत्रैकस्मिन्ननुवाके अग्निश्च मऽइन्द्रश्च मे सोमश्च मऽइन्द्रश्च मऽइत्यादिमन्त्राः समाम्नाताः तत्र द्वौ-द्वौ संयुनक्तीति वचनेन द्वयोर्द्वयोरवसानविधानान्मन्त्रद्वयस्येन्द्रश्च मऽइत्येतदर्धं (त्ये इ र्धे) भवति अतस्ते मन्त्रा अर्धेन्द्रशब्देनोच्यन्ते ॥१॥ अंशुश्च मे रश्मिश्च मऽइत्यादयो मन्त्रा ग्रहप्रतिपादकत्वाद्ग्रहाः तत्साध्यमपि होममनूद्य प्रशंसति ॥१॥२॥३॥

अथ पूर्ववद्यज्ञकर्मक्रतुमन्त्रसाध्यहोमं (°तुर्मंत्र°) प्रशंसति ॥१॥ एका च मे तिस्रश्च मऽइत्यादयो मन्त्रा अयुज स्तोमाः तत्साध्यं होमं प्रशंसति अथायुज इति । स्तोमशब्द स्तोत्रीया आचष्टे ॥२॥ चतस्रश्च मेऽष्टौ च मऽइत्यादयो मन्त्राः युग्मतः (!) ॥४॥ सप्त चितयः सप्तमचितौ पुरीषाभावात्षडेव पुरीषाणीति मिलित्वा चितिपुरीषाणि त्रयोदश भवन्ति ॥९॥ वाजाय स्वाहेत्यादिमन्त्रहोमानन्तरमियं ते राडिति मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते ॥१०॥ अथ कल्पहोमं शंसति । क्लृपिधातुसाहित्येन मन्त्राणां कल्पशब्देनाभिधानम् ॥१२॥ अत्रिमं मन्त्रं व्याचष्टे अथाहेति । आज्यलिप्तम् लिप्तमाज्यमाहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायां परनिपातः अत्र स्रुचि यच्छिष्टमाज्यम् ॥१४॥ जलधारेव धारा । उक्तप्रकारेण द्युलोके गवाकारा (°रे) वसोर्धारा दिवः सकाशाद्ग्राममध्यागच्छति ॥१५॥ क्षीरधारा । एवं गवि गवाकारा ॥१६॥३॥३॥

अथ वाजप्रसवीयहोमं विधाय तत्प्रयोजनकथनद्वारा तस्य पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति अथात इति । प्रसौति अनुजानाति ॥१॥ वाजप्रसवीयहविः सर्वौषधं सर्वाभिरोषधिभिः सम्पादितं भवति । अत्र सर्वा ओषधय इति सप्त ग्राम्याः सप्तारण्याः परिगृह्यन्ते ॥४॥ येनैतदित्येतच्छब्देनाभिषेककालः परामृश्यते एतस्मिन्काले ॥५॥ यानि सप्त पूर्वाणि वाजस्येममित्यादिमन्त्रसाध्यानि कर्माणि तानि वाजपेयस्य वाजप्रसवीयं कर्म यानि सप्त वाजस्य नु प्रसव इति मन्त्रसाध्यानि कर्माणि तान्यग्निचयनस्य वाजप्रसवीयम् ॥७॥ यजमानस्य कृष्णाजिनेऽभिषेकः । उत्तरतः उत्तरभागे ॥१०॥ अस्य यजमानस्यैव आहवनीयो देवसम्बन्धी आत्मा अग्निचयनेन यजमानस्याग्नित्वप्राप्तेः । अयमिति यजमानो निर्दिश्यते अयं पुनर्मानुष आत्मा । एवं चाहवनीयसमीपेऽभिषिञ्चन्तस्ते ऋत्विजोऽस्य यजमानस्य दैवमात्मानं मर्त्येनात्मनानुप्रसजन्ति मेलयन्ति द्वावप्यात्मानौ संकीर्णौ कुर्वन्ति ॥१२॥ भूतः प्राप्तैश्वर्यः ऐश्वर्यं प्राप्तुमिच्छन्बुभूषन् ॥१४॥ आस्पृष्टं परिश्रितः तृतीयार्थे षष्ठी आङीषदर्थे परिश्रिता किंचित्स्पृष्टम् । अग्निमन्वारब्धं स्पृष्टवन्तम् ॥१५॥ पार्थादिहोमस्याभिषेकस्य च पौर्वापर्यमुपपादयति ॥१६॥ यजमानस्य दक्षिणबाहुसमीपं गत्वा ॥१७॥४॥३॥

राष्ट्रभृदाख्यान्होमान्कुर्यात् राष्ट्रभरणसाधारण्येनैतेषां राष्ट्रभृतां राजत्वमाह राजानो वाऽइति ॥१॥ गन्धोन विशतीति (!) गन्धर्वाः अप्रशब्देन (!) रूपमभिधीयते तेन विशिष्टाश्चरन्तीति अप्सरसः ॥४॥ स्वाहा वाट् इति शब्दद्वयमपि प्रदानार्थम् ॥७॥ आयुवाना मिश्रयन्त्य-इव ॥८॥ भास्तेजांसि (! भां ते°) ॥९॥ इष्यमाणसाधनत्वादिष्टयः आ इष्टयः एष्टयः ॥१२॥ एष आहवनीयस्योपरि धार्यमाणो रथः असौ आकाशमध्ये वितयमान (!) आदित्यात्मकः । रथस्यादित्यात्मकत्वमादित्यवन्मण्डलाकाररथाङ्गवत्वात् शीघ्रगामित्वाद्वा ॥१५॥१॥४॥

उक्तहोमानन्तरं वातहोमान्कुर्यात् ॥१॥ होष्यमाणो वायुरग्नेर्बाह्यप्रदेशादाहरणीयः । ततो

बहिरवस्थितस्य वायोर्निधानमस्मिन्नग्नौ सम्पाद्यते ॥२॥ इतीवेत्यभिनयेन दर्शनम् एतस्य वायोरितीवाग्न्यादिवत्स्कन्दनादिविपत्तिर्नास्ति (! °भ्नादिवि°) अविपत्तिरिति (!) पदविभागः । उपरि धार्यमाणस्य रथस्य धुरोऽधोऽधोभागे ॥४॥ असौ लोकः स्वर्लोकः सर्वदा वृष्टिप्रदानेन सम्प्रदानशीलत्वात्समुद्रः । नभ इति नक्षत्रनाम नभस्वान्नक्षत्रविशिष्टः । तेन समुद्रोऽसीत्यादिना मन्त्रप्रयोगेण अमुष्मिन्लोके यो वायुः बहिःप्रदेशादाहृतोऽस्ति तमेवास्मिन्नग्नौ निदधाति ॥५॥ तमश्वं नाभियुञ्ज्यात् अभियोजनं नाम युक्ते पुनर्योजनम् । तं रथमध्वर्युगृहपर्यन्तमुपर्येव हरेयुः ॥११॥ रुक्शब्दसम्बन्धाद्धोमसाधनभूता ऋचो रुङ्मत्यः तत्साध्यान्होमान्कुर्यात् ॥१२॥ अयमिदानीं संचितोऽग्निरेवार्कः असाविति दूरदेशवर्ती सूर्यो निर्दिश्यते तस्य चाश्वमेधत्वमश्वमेधसम्बन्धिनोऽश्वस्य तदात्मनानुसंधातव्यत्वात् ॥१८॥ आवपनं प्रक्षेपः तस्य मीमांसात्र क्रियत इति शेषः । ब्राह्मणवतीं ब्राह्मणसंयुक्तां शाखान्तरेष्वग्निचयनब्राह्मणोक्तामनारभ्याधीताम् ॥२७॥२॥४॥

अग्निचयनस्य धिष्ण्यचयनस्य पौर्वापर्यात्पूर्वं क्षत्रं कृत्वाथ विशं कृतवान्भवति ॥१॥ सोमयागसम्बन्धिनोऽग्निचयनसम्बन्धिनश्चेत्युभयानपि धिष्ण्यान् चिनोति ॥५॥ यस्मिन्नृतौ यो म्रियेत स जनः स एवर्तुर्भवति अयमर्थस्तैत्तिरीयके श्रूयते यदि वसन्ते प्रमीयते वसन्तो भवतीत्यादिना । ते ऋत्वात्मकाः पितरस्तं मार्जालीयं धिष्ण्यं प्रदक्षिणभागे व्यवस्थापितवन्तः अत इदानीं स एष मार्जालीय एषां देवानां दक्षिणभागेऽवतिष्ठते एवमृत्वात्मकपितृसम्बन्धात्तत्रोपधेयानामिष्टकानामृतुसंख्यानविधानमुपपन्नम् । अथ धिष्ण्यानां चित्याग्नेश्च संस्थानं प्रशंसति स वा इति अ(त्र) इतीति आग्नीध्रदेशं धिष्ण्योपधानप्रकारं हस्तेन दर्शयति इतोमानित्यत्रेतिशब्देन सदसि होत्रीयादिधिष्ण्यानामुपधानप्रकारम् इत्यमुमितीतिशब्देन चित्याग्न्युपधानप्रकारम् ॥८॥ इष्टकाभिश्चितानां धिष्ण्यानां परिश्रिद्भिः परिश्रयणम् । समुद्रगता आपो यथा पृथिवीं परिश्रयन्ति तद्वत्परिश्रितोऽपि धिष्ण्यान्परिश्रयन्ति ॥९॥ दिशामवेष्टीरिति बहुवचनं हविर्बहुत्वापेक्षम् इष्टेरेकत्वात् ॥१०॥ विहितामिष्टिं पूर्वपक्षीकृत्य तत्रेष्ट्यन्तरं विधत्ते तदाहुरिति तन्त्रत्राग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशे विहितेष्टिस्थाने दशहविषमेवैतामिष्टिं निर्वपेत् पूर्वोक्तामिष्टिमतिक्रम्यैतदिष्टिस्वीकारे कारणमाह सा सर्वस्तोमेति सेष्टिः त्रिवृदादिभिः सर्वैः स्तोमैः रथन्तरादिभिः सर्वैः पृष्ठैश्च विशिष्टा सर्वाणि च छन्दांसि तद्विशिष्टत्वात् सर्वाश्च दिशः तदीयानां पुरोऽनुवाक्यानां तल्लिङ्गत्वात् सर्वे च ऋतवः तद्विशिष्टत्वात् अत एव तैत्तिरीयके श्रूयते अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथन्तराय वासन्तायाष्टाकपाल इत्यादि दिग्वतीः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सर्वासां दिशामभिहित्या (°तित्या) इति च । अयमग्निः एतत्सर्वजगदात्मकः तथा च सर्वात्मकायाग्नये सर्वस्तोमादिविशिष्टेष्टिरूपसम्पन्ना ॥११॥ पूर्ववदेव तामपीष्टिं पक्षीकृत्येष्ट्यन्तरं विधत्ते तद्वै (!) देवस्वामेवेति ॥१२॥ अथैतासामग्न्यादिदेवतानां नामद्वयसम्बन्धमुपपादयति ता वै द्विनाम्न्य इति । तदेव द्वितीयं नामं भवति तथा वाजपेययाजीत्येवमादि ॥१३॥ इष्टिर्हीति काम्येष्टिषु प्रधानस्योपांशुत्वमिति व्यवस्थितत्वात् अस्या अपि कामार्थेष्टित्वात् । इच्छामध्वरवन्मैत्रावरुणो नास्तीति अनुब्रूहि यजेत्येव ब्रूयात् ॥१५॥ देवतायागानन्तरं स्विष्टकृदत्तदानात्पूर्वं (! °दवदा°?) सविता त्वेत्यादिना पूर्वाभिषेकाख्येन मन्त्रेणैनमग्निमभिमृशेत् ॥१६॥३॥४॥

इत्थमौपवसथ्यदिवसप्रयोगमभिधायाथ सुत्याहःप्रयोगं विवक्षुः प्रथममग्नियोगं विधत्ते । प्रातर्यावभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहीत्येवं सम्प्रैषः प्रातरनुवाकस्योपाकरणम् । यथा लोके नियुक्ताश्वेन रथेन जिगमिषितप्रदेशान्गच्छन्ति तद्वन्नियमितेनानेन सर्वान्कामानाप्नवानीति यजमानोऽध्वर्युमुखेनाग्निं नियच्छति ॥ १ ॥ ऋषिशब्देन षष्ठकाण्डस्यादावभिहितानृषीनाहेति व्याचष्टे अमूनेतदिति ॥ ४ ॥ स एषोऽग्निरस्य यजमानस्य दैव ग्रात्मा एवं च यजमान एवाभिषिक्तो भवति । सोमस्यामृतत्वात्सोमाभिषेकेणामृताभिषिक्तो भवति ॥ ८ ॥ संध्योः परिधिसंध्योः । पूर्वं त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिष्वपि परिधिष्वग्नेर्युक्तत्वात्तथैव विमोचनमपि कर्तव्यम् अस्याग्नेरेष विमोचनलक्षणः प्रयोगः मूर्धा मूर्धवत्सर्वस्याप्युपरितनो भवति । अप्सुमतोभ्यामित्यत्रोत्तरमन्त्रे अप्सुशब्दप्रयोगादुपचारेण प्रथममन्त्रस्या(प्य)प्सुमत्त्वम् यज्ञायज्ञियं स्तोत्रं वैश्वानरस्याग्नेः सम्बन्धि भवति तद्देवत्यत्वात् अनेनास्याशान्तत्वमुक्तम् आपस्तु शान्तिः तस्माद्यज्ञायज्ञियस्तोत्रे कर्तव्यं विमोचनमप्सुमतीभ्यामृग्भ्यां क्रियते ॥ १३ ॥ यथा सामिधेन्योऽनूच्यन्ते तासां कर्माङ्गत्वेन प्रत्यहं परिसमाप्ये कर्मणि-कर्मण्यनूच्यत्वात् अतस्तत्समानत्वेन योजनविमोचनेऽपि प्रत्यहमेव कुर्यात् ॥ १६ ॥ ४ ॥ ४ ॥

अथातः शिष्टः कृत्स्नोऽपि योगः प्रकृतिवदेवेति अभिप्रायेण तमनभिधाय पयोव्रतस्य मीमांसा क्रियतऽइति वाक्यशेषः । व्रतशब्देनात्राभ्यवहार उच्यते ॥ १ ॥ ग्रासक्ति सत्यं केवलं सत्यं वदन्तस्तदानीमवीरतरा-इव अनाढ्यतरा-इवाभवन् एषेति (!) शब्दः तदानीमित्यस्मिन्नर्थे वर्तते केवलं सत्यं वदतां कार्यानुरोधेन वचनस्यासम्भवात्तदानीमसमर्था-इवानाढ्या-इव भवन्ति ॥ १६ ॥ पिपिसुः (!) पिसु (!) अवषवे (!) अवयविन-इव बभूवुः पिष्टा-इव (पुष्टा-इव ?) बभूवुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ समिष्टयजुषः पूर्वभावि कर्म कृतं समिष्टयजुर्न कृतं तस्मिन्नवसरे ग्रागताः ॥ १९ ॥ The explanation of क° २०-२७. as well as of ३४. ३५. ५७. ६२. and part of ६३. is wanting in AB. । एते असमापिता दीक्षणीयादयो यज्ञा नव भवन्ति ॥ ३० ॥ ताः दिगात्मिका दर्भस्तम्बादिरूपा दिशः इष्टकाः तत्रैव प्रथमायां चितौ प्रागादिक्रमेण पञ्चसु दिक्षु प्राणभृतामुपधापनात् (!) दिगात्मिकाः प्राणभृतश्च द्वितीयादिषु चतुर्थ्यन्तासु तिसृषु चितिषु सर्वासामपीष्टकानां प्रागादिक्रमेणैवोपधानात् तासां दिगात्मकत्वम् ताश्च पञ्चम्याश्चितेः सम्बन्धिन्यः असपत्ना नाकसदः पञ्चचूडा इत्येता अपि तथैवोपधानाद्दिगात्मिकाः ता एताः सर्वा अपि दिग्रूपा इष्टकाः ऊर्ध्वा उत्क्रामन्त्यो गताः ॥ ३६ ॥ एतेषां हविषां निर्वापेण दर्भस्तम्बादीष्टकालक्षणासु उत्क्रान्तासु दिक्षु प्रजापतिं प्रतिष्ठापितवान्भवति ॥ ३८ ॥ ता एता अनुमत्यादयो देव्यः ॥ ३९ ॥ अस्य पशोः समाप्तिरूपत्वात् ॥ ४१ ॥ प्रायणं प्रारम्भः उदयनं समापनम् ॥ ४३ ॥ पुरस्तात्षष्ठेऽभिहितं तूष्णीमभिधत्तऽइत्याह अमूनेतदिति ॥ ४५ ॥ एतं यजमानम् ॥ ४६ ॥ सम्प्रति युक्तामन्यूनानतिरिक्ताम् [असम्प्रति] न्यूनातिरिक्ताम् ॥ ४९ ॥ तच्च नाम कात्यायनेनोक्तम् (१८. ६. २३.) नाम करोति चित्योऽसीतीति (चित्रो!) ॥ ५२ ॥ यो यजमानः एतदग्निचयनाख्यं कर्म करोति एतेन देवेषु भवति । मानुष्यां त्वियाम ॥ ५४ ॥ तर्हि पूर्ववदेव किमग्निचयनं कृत्स्नमपि कुर्यादिति तत्राह स इति सोऽध्वर्युरनन्तरं क्रियमाणे क्रतौ स्वयमातृषा एवोपदधीत [न] पुनरिष्टकान्तराम् एतावता कथं तस्याग्नेः सिद्धिरिति तत्राह इमऽइति प्रथममध्यमोत्तमासूपधीयमानास्तिस्रः स्वयमातृषाः पृथिव्यादिलोकत्र-

यात्मिका एष संचितोऽग्निरपि प्रजापतिरूपत्वाल्लोकत्रयात्मिकः (!) एवं च स्वयमातृण्णोपधानेनैव स संचितोऽग्निः सेत्स्यति ॥५८॥ अथ वा ऋतव्या वा विश्वज्योतिषो वा पुनश्चितिं वोपदधीतेत्याह ऋतव्या एवेति अत्र सर्वत्र एवकारस्यावधारणार्थत्वादितरनिषेधसिद्धौ स्वयमातृण्णादीनां सर्वासामपि विधिनिषेधे सम्भवात् (ऽस°?) षोडशिग्रहणवद्विकल्पसिद्धिः (°णावद्वि°) ॥५९॥ एता अग्निवाय्वादित्यात्मिका देवता विश्वज्योतिषः ॥६०॥ संचितेऽग्नौ य एवाग्निर्निधीयते तदग्निरूपामेवेष्टकामभिलक्ष्य एष सर्वोऽपि चित्याग्निः सम्पद्यते उपरि निधायमानायामग्निरूपायामिष्टकायामिष्टकासमुच्चयरूपः(°पायामेतिविष्ट°)कृत्स्नोऽप्यग्निस्तर्भवति ॥६१॥ तदा सर्वदापि सर्वमेव महदुक्थं शंसेत् न ऋगशीतीरेव ॥६३॥ अथाग्निभरणविषये अन्यानपि कांश्चित्पक्षान्दर्शयितुमुपोद्घातयति अथ हेति ॥६४॥ न तस्य संवत्सरभरणनियमः किं तु कानिचिद्दिनानि भृत्वा चयनम् ॥६५॥ गवामयनादौ संवत्सरं सोमस्याभिषवात् ॥६६॥ यः द्वादशसु मासेषु पूर्णेषु जातः स्यात् ॥६८॥२॥५॥

अथ येऽग्नय इत्यस्य मन्त्रस्यानन्तरं वार्त्रहत्यायेत्यादयः सप्त मन्त्राः समाम्नायन्ते तेषामिदानीं विनियोगमभिधातुमुपोद्घातमाह इन्द्र इति । न्यूनस्याकृतस्य कर्मणः प्राप्त्यै आधिक्येन कृतस्यानाधिक्याय अन्यथाकृतस्य चानन्यथाकरणाय । the rest is wanting in AB.

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये नवमकाण्डव्याख्या समाप्ता ॥९॥ ॥

VARIOUS READINGS.

Adhy. १. १. १० स्वस्याम् Sây. - १६ मूयान्न° B. with a dot in the मू (and thus ब्रू is generally expressed in B.). - १७ ब्रूयादसौ ABC. - २. ४३ विजितो A 2. Sây. — *Adhy*. २. ३. ३१ इत्येतत्प्र ABC. — *Adhy*. ३. १. १२ नियच्छति Sây. - १७ कपुत्स° A. B 1. कपुछ° C. B 2. इयमेवं कपुशा° Sây. - २४ शफन° Sây. (?). - ३. १४ अभूमेति स्वर्ह्हि ABC. — *Adhy*. ४. १. ६ नामेते! ABC.- Sây. unites the two first brâhma*n*as into one. - २. ४ आविपत्तिः (?) Sây. - ३. १२ तत्वे A. तवे or तन्वे BC. - १७ प्रतीष्य (!) Sây. — *Adhy*. ५. १. १५ Sây. divides ऐषावीर into ऐष and अवीर. - ibid. सह् वेवा° A 2. B. C. - १७ पिपिशु° पिश्य° Sây. - ५७ °ह्याये° C. ग्र्याये B 2. - ६२ तन्वेव ABC. - ६५ कामन्वा ABC. - २. १ °पर्यः A. - १६ °ज्ञो लोका ABC. —

ओम् । अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । संवत्सर उपरिष्टान्महदुक्थꣳ शस्यते प्रजा-
पतेर्विस्रंस्तस्याग्रꣳ रसोऽगच्छत् ॥१॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । संवत्सरः सो
ऽथ यान्यस्य तानि पर्वाणि व्यस्रꣳसन्ताहोरात्राणि तानि ॥२॥ स यः स संवत्स-
रः प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्यस्य तान्यहोरात्रा-
णि पर्वाणि व्यस्रꣳसन्तेष्टका एव तास्ता यदेता उपदधाति यान्येवास्य तान्यहोरा-
त्राणि पर्वाणि व्यस्रꣳसन्त तान्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तदेतदत्रैव यजुश्चितमत्राप्तम्
॥३॥ अथ योऽस्य सोऽग्रꣳ रसोऽगच्छत् । महत्तदुक्थं तमस्य तꣳ रसमृक्सामा-
भ्यामनुयन्ति तद्यत्तत्र यजुः पुरस्तादेत्यभिनेतैव तदेति यथादो मेऽमुत्रैकं तदाह-
रिष्यामीत्येवं तद्यजुः पुरस्तादेति तꣳ संवत्सरऽआप्नुवन्ति ॥४॥ तमध्वर्युर्ग्रहेण गृ-
ह्णाति । यद्गृह्णाति तस्माद्ग्रहस्तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसं दधाति सर्वाणि हैता-
नि सामानि यन्महाव्रतं तदस्मिन्त्सर्वैः सामभी रसं दधाति तस्मिन्होता महतो-
क्थेन रसं दधाति सर्वा हैता ऋचो यन्महदुक्थं तदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रसं दधा-
ति ॥५॥ ते यदा स्तुवते यदानुशꣳसति । अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति तदेन-
मेष रसोऽप्येति न वै महाव्रतमिदꣳ स्तुतꣳ शेतऽइति पश्यन्ति नो महदिदमु-
क्थमित्यग्निमेव पश्यन्त्यात्मा ह्यग्निस्तदेनमेतेऽउभे रसो भूत्वापीत ऋक्च साम च
तदुभेऽऋक्सामे यजुरपीतः ॥६॥ स एष मिथुनोऽग्निः । प्रथमा च चितिर्द्वितीया
च तृतीया च चतुर्थी चाथ पञ्चम्यै चितेर्यश्चितेऽग्निर्निधीयते तन्मिथुनं मिथुन उ
ऽएवायमात्मा ॥७॥ अङ्गुष्ठा इति पुमाꣳसः । अङ्गुलय इति स्त्रियः कर्णाविति

पुमाꣳसौ भ्रुवाविति स्त्रियाऽओष्ठाविति पुमाꣳसौ नासिकेऽइति स्त्रियौ दन्ता इति पुमाꣳसो जिह्वेति स्त्री सर्व एव मिथुनः सोऽनेन मिथुनेनात्मनैतं मिथुनमग्निमप्येति ॥ ८॥ एषात्रापीतिः । अप्यहैवं मिथुन इत्यꣳ ह त्वेवापि मिथुनो वागेवेयं योऽयमग्निश्चितो वाचा हि चीयतेऽथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते स प्राणः प्राणो वै वाचो वृषा प्राणो मिथुनं वाग्वेवायमात्माथ य आत्मन्प्राणास्तन्मिथुनꣳ सोऽनेन मिथुनेनात्मनैतं मिथुनमग्निमप्येति ॥ ९॥ एषोऽअत्रापीतिः । न ह वाऽअस्यापुत्रतायै का चन शङ्का भवति य एवमेतौ मिथुनावात्मानं चाग्निं च वेदान्नꣳ ह त्वेवायमात्मा दक्षिणान्नं वनुते यो न आत्मेति ह्यप्यृषिणाभ्युक्तम् ॥ १०॥ तदिदमन्नं जग्धं द्वेधा भवति । यदस्यामृतमूर्ध्वं तन्नाभेरूर्ध्वैः प्राणैरुच्चरति तद्वायुमप्येत्यथ यन्मर्त्यं पराक् तन्नाभिमत्येति तद्द्वयं भूत्वेमामप्येति मूत्रं च पुरीषं च तद्यदिमामप्येति योऽयमग्निश्चितस्तं तदप्येत्यथ यद्वायुमप्येति यश्चितेऽग्निर्निधीयते तं तदप्येत्येषोऽएवात्रापीतिः ॥ ११॥ ब्राह्मणम् ॥ १॥

प्रजापतिरिमांल्लोकानैप्सत् । स एतं वयोविधमात्मानमपश्यदग्निं तं व्यधत्त तेनेमं लोकमाप्नोत्स द्वितीयं वयोविधमात्मानमपश्यन्महाव्रतं तद्व्यधत्त तेनान्तरिक्षमाप्नोत्स तृतीयं वयोविधमात्मानमपश्यन्महदुक्थं तद्व्यधत्त तेन दिवमाप्नोत् ॥ १॥ अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः । अन्तरिक्षं महाव्रतं द्यौर्महदुक्थं तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयादग्निं महाव्रतं महदुक्थꣳ सह हीमे लोका असृज्यन्त तद्यदग्निः प्रथमश्चीयतेऽयꣳ ह्येषां लोकानां प्रथमोऽसृज्यतेत्यधिदेवतम् ॥ २॥ अथाध्यात्मम् । मन एवाग्निः प्राणो महाव्रतं वाङ्महदुक्थं तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह हि मनः प्राणो वाक्तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते मनो हि प्रथमं प्राणानाम् ॥ ३॥ आत्मैवाग्निः । प्राणो महाव्रतं वाङ् महदुक्थं तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह ह्यात्मा प्राणो वाक्तद्यदग्निः प्रथमश्चीयतऽआत्मा हि प्रथमः सम्भ-

वतः सम्भवति ॥४॥ शिर एवाग्निः । प्राणो महाव्रतमात्मा महदुक्थं तस्मादे-
तानि सर्वाणि सहोपेयात्सह हि शिरः प्राण आत्मा तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते शि-
रो हि प्रथमं जायमानस्य जायते तस्मादत्रैतानि सर्वाणि सह क्रियन्ते महदेवो-
क्थमातमां व्यायतऽआत्मा हि महदुक्थम् ॥५॥ तदाहुः । यदेतानि सर्वाणि
सह दुरुपापानि कैतेषामुपाप्तिरिति ज्योतिष्टोमऽएवाग्निष्टोमे ज्योतिष्टोमेनैवा-
ग्निष्टोमेन यजेत ॥६॥ तस्य वाऽएतस्य ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमस्य । त्रिवृद्बहिष्प-
वमानं तद्वतस्य शिरः पञ्चदशसप्तदशाऽउत्तरौ पवमानौ तौ पक्षौ पञ्चदशꣳ हो-
तुराज्यꣳ सप्तदशं पृष्ठमेकविꣳशं यज्ञायज्ञियं तत्पुच्छम् ॥७॥ तयोर्वाऽएतयोः । पञ्च-
दशसप्तदशयोर्द्वात्रिꣳशत्स्तोत्रियास्ततो याः पञ्चविꣳशतिः स पञ्चविꣳश आत्माथ
याः सप्तातियन्ति ताः परिमादः पशवो हैताः पशवः परिमाद एतावद्वै महाव्रतं
तदेतदत्रैव महाव्रतमाप्नोति ॥८॥ अथ होता सप्त छन्दाꣳसि शꣳसति । चतुरुत्त-
राण्येकर्चानि विराडष्टमानि तेषां तिस्रश्चाशीतयोऽन्तराणि पञ्चचत्वारिꣳशच्च ततो
या अशीतयः सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यानि पञ्च-
चत्वारिꣳशत्ततो यानि पञ्चविꣳशतिः स पञ्चविꣳश आत्मा यत्र वाऽआत्मा तदेव
शिरस्तत्पक्षपुच्छान्यथ यानि विꣳशतिस्तदावपनमेतावद्वै महदुक्थं तदेतदत्रैव
महदुक्थमाप्नोति तानि वाऽएतानि सर्वाणि ज्योतिष्टोमऽएवाग्निष्टोमऽआप्यन्ते
तस्मादु ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥२॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत । स ऊर्ध्वेभ्य एव प्राणेभ्यो देवानसृजत येऽवाञ्चः प्रा-
णास्तेभ्यो मर्त्याः प्रजा अथोर्ध्वमेव मृत्युं प्रजाभ्योऽत्तारमसृजत ॥१॥ तस्य ह प्र-
जापतेः । अर्धमेव मर्त्यमासीदर्धममृतं तद्यदस्य मर्त्यमासीत्तेन मृत्योरबिभेत्स बि-
भ्यदिमां प्राविशद्द्वयं भूत्वा मृच्चापश्च ॥२॥ स मृत्युर्देवानब्रवीत् । क्व नु सोऽभू-
द्यो नोऽसृष्टेति त्वद्बिभ्यदिमां प्राविक्षदिति सोऽब्रवीत्तं वाऽअन्विच्छाम तꣳ सम्भ-

राम न वाऽअहं तᳪ हिᳪसिष्यामीति तं देवा अस्याऽअधि समभरन्यदस्यास्वा-
सीत्ता अपः समभरन्नथ यदस्यां तां मृदं तदुभयᳪ सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टकामकुर्व-
स्तस्मादेतदुभयमिष्टका भवति मृच्चापश्च ॥३॥ तदेता वाऽअस्य ताः। पञ्च मर्त्या-
स्तन्व आसंल्लोम त्वङ्माᳪसमस्थि मज्जाथैता अमृता मनो वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रम्
॥४॥ स यः स प्रजापतिः। अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या अस्य ताः पञ्च
मर्त्यास्तन्व आसन्नेतास्ताः पुरीषचितयोऽथ या अमृता एतास्ता इष्टकाचितयः
॥५॥ ते देवा अब्रुवन्। अमृतमिमं करवामेति तस्यैताभ्याममृताभ्यां तनूभ्यामे-
तां मर्त्यां तनूं परिगृह्यामृतामकुर्वन्निष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिं तथा द्वितीयां त-
था तृतीयां तथा चतुर्थीम्॥६॥ अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय। पुरीषं निवपति
तत्र विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति
सा सप्तमी चितिस्तदमृतमेवमस्यैताभ्याममृताभ्यां तनूभ्यामेतां मर्त्यां तनूं परिगृह्या-
मृतामकुर्वन्निष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिं ततो वै प्रजापतिरमृतोऽभवत्तथैवैतद्यज-
मान एतममृतमात्मानं कृत्वा सोऽमृतो भवति ॥७॥ ते वै देवास्तं नाविदुः।
यद्येनᳪ सर्वं वाकुर्वन्न वा सर्वं यद्यति वारेचयन्न वाभ्यापयंस्तऽएतामृचमपश्य-
न्धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः सचेतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः
शुभऽइति ॥८॥ तस्या अस्त्येवाग्नेयम्। अस्त्यैन्द्रमस्ति वैश्वदेवं तद्यदस्या आग्नेयं
यदेवैतस्याग्निराग्नेयं तदस्य तेन समस्कुर्वन्यदैन्द्रं तदैन्द्रेण यद्वैश्वदेवं तद्वैश्वदेवेन त-
मत्रैव सर्वं कृत्स्नᳪ समस्कुर्वन्॥९॥ तद्यदेतयोपतिष्ठते। यदेवास्यात्र विद्वान्वा-
विद्वान्वाति वा रेचयति न वाभ्यापयति तदेवास्यैतया सर्वमाप्नोति यदस्य किं
चानाप्तमनुष्टुब्धामच्छद्भवति वाग्वाऽअनुष्टुब्वाग्धामच्छद्वाचैवास्य तदाप्नोति यदस्य
किं चानाप्तं पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेतेत्यु हैकऽआहुस्तत्र हि सा सर्वा कृ-
त्स्ना भवतीति ॥१०॥ तदु वाऽआहुः। यविष्ठवत्यैवोपतिष्ठेतैतद्वास्य प्रियं धाम

यच्चविष्ठ इति तद्यदस्य प्रियं धाम तेनास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तमाग्नेय्याग्निकर्म हि गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तमनिरुक्तया सर्वं वाऽअनिरुक्तꣳ सर्वेणैवास्य तदाप्नोति यदस्य किं चानाप्तं त्वं यविष्ठ दाशुष इति तस्योक्तो बन्धुः पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेत तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवति ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥३॥ ॥

उभयꣳ हैतदग्रे प्रजापतिरास । मर्त्यं चैवामृतं च तस्य प्राणा एवामृता आसुः शरीरं मर्त्यꣳ स एतेन कर्मणैतयावृतैकधाजरममृतमात्मानमकुरुत तथैवैतद्यजमान उभयमेव भवति मर्त्यं चैवामृतं च तस्य प्राणा एवामृता भवन्ति शरीरं मर्त्यꣳ स एतेन कर्मणैतयावृतैकधाजरममृतमात्मानं कुरुते ॥१॥ स प्रथमां चितिं चिनोति । सा हास्यैषा प्राण एव तद्धि तदमृतममृतꣳ हि प्राणः सैषामृतचितिरथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतन्मज्जैव तद्धि तन्मर्त्यं मर्त्या हि मज्जा तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥२॥ द्वितीयां चितिं चिनोति । सा हास्यैषापान एव तद्धि तदमृतममृतꣳ ह्यपानः सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतदस्थ्येव तद्धि तन्मर्त्यं मर्त्यꣳ ह्यस्थि तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥३॥ तृतीयां चितिं चिनोति । सा हास्यैषा व्यान एव तद्धि तदमृतममृतꣳ हि व्यानः सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतत्स्नावैव तद्धि तन्मर्त्यं मर्त्यꣳ हि स्नाव तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥४॥ चतुर्थीं चितिं चिनोति । सा हास्यैषोदान एव तद्धि तदमृतममृतꣳ ह्युदानः सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतन्माꣳसमेव तद्धि तन्मर्त्यं मर्त्यꣳ हि माꣳसं तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति

॥५॥ पञ्चमीं चितिं चिनोति । सा ह्यस्यैषा समान एव तद्धि तदमृतममृतꣳ हि समानः सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतन्मेद एव तद्धि तन्मर्त्यं मर्त्यꣳ हि मेदस्तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥६॥ षष्ठीं चितिं चिनोति । सा ह्यास्यैषा वागेव तद्धि तदमृतममृतꣳ हि वाक्सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतदसृगेव त्वगेव तद्धि तन्मर्त्यं मर्त्यꣳ ह्यसृक्च त्वक्च तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥७॥ ता वा एताः । षडिष्टकाचितयः षट् पुरीषचितयस्तद्द्वादश द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्प्रजापतिरेकधाजरममृतमात्मानमकुरुत तथैवैतद्यजमान एकधाजरममृतमात्मानं कुरुते ॥८॥ अथ विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपधाय । हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति रूपमेव तत्प्रजापतिर्हिरण्मयमत्तत आत्मनोऽकुरुत तद्यदत्ततस्तस्मादिदमत्त्यमात्मनो रूपं तस्मादाहुर्हिरण्मयः प्रजापतिरिति तथैवैतद्यजमानो रूपमेव हिरण्मयमत्तत आत्मनः कुरुते तद्यदत्ततस्तस्मादिदमत्त्यमात्मनो रूपं तस्माद्ये चैतद्विदुर्ये च न हिरण्मयोऽग्निचिदमुष्मिंल्लोके सम्भवतीत्येवाहुः ॥९॥ तद्धैतच्छाण्डिल्यश्च साप्तरथवाहनिश्च । आचार्यान्तेवासिनौ व्यूदाते रूपमेवास्यैतदिति ह स्माह शाण्डिल्यो लोमानीति साप्तरथवाहनिः ॥१०॥ स होवाच शाण्डिल्यः । रूपं वाव लोमवद्रूपमलोमकꣳ रूपमेवास्यैतदिति तद्धि तत्तथा यथा तच्छाण्डिल्य उवाच संचितेऽग्निः प्रणीयते प्रणीतादूर्ध्वꣳ समिध आहुतय इति हूयन्ते ॥११॥ प्राणेन वै देवा अन्नमदन्ति । अग्निरु देवानां प्राणस्तस्मात्प्राग्देवेभ्यो जुह्वति प्राणेन हि देवा अन्नमदन्त्यपानेन मनुष्या अन्नमदन्ति तस्मात्प्रत्यङ्मनुष्येष्वन्नं धीयतेऽपानेन हि मनुष्या अन्नमदन्ति ॥१२॥ तदाहुः । न वयसोऽग्निचिदश्नीयाद्वयो वा एष

रूपं भवति योऽग्निं चिनुतऽईश्वर आर्तिमार्तोस्तस्मान्न वयसोऽग्निचिदश्नीयादिति तद्ध काममेवैवंविदश्नीयादग्निर्वाऽएष रूपं भवति योऽग्निं चिनुते सर्वं वाऽइदमग्नेरन्नꣳ सर्वं मऽइदमन्नमित्येवैवंविद्विद्यादिति ॥१३॥ तदाहुः । किं तदग्नौ क्रियते येन यजमानः पुनर्मृत्युमपजयतीत्यग्निर्वाऽएष देवता भवति योऽग्निं चिनुतेऽमृतमु वाऽअग्निः श्रीर्देवाः श्रियं गच्छति यशो देवा यशो ह भवति य एवं वेद ॥१४॥ ब्राह्मणम् ॥४॥ ॥

सर्वे ह्येते यज्ञा योऽयमग्निश्चितः । स यत्पशुमालभते तदग्न्याधेयमथ यदुखाꣳ सम्भरति तान्यग्न्याधेयहवींꣳष्यथ यद्दीक्षते तदग्निहोत्रमथ यद्दीक्षितः समिधावादधाति तेऽअग्निहोत्राहुती ॥१॥ ते वै सायंप्रातरादधाति । सायंप्रातर्ह्यग्निहोत्राहुती जुह्वति समानेन मन्त्रेण समानेन हि मन्त्रेणाग्निहोत्राहुती जुह्वत्यथ यद्वनीवाहनं च भस्मनश्चाभ्यवहरणं तौ दर्शपूर्णमासावथ यद्गार्हपत्यं चिनोति तानि चातुर्मास्यान्यथ यदूर्ध्वं गार्हपत्यादा सर्वौषधात्ता इष्टयोऽथ यदूर्ध्वꣳ सर्वौषधात्प्राचीनं चितिभ्यस्ते पशुबन्धा यऽएवैतेषु यज्ञेषु विष्णुक्रमास्ते विष्णुक्रमा यज्जप्यं तद्वात्सप्रम् ॥२॥ सौम्योऽध्वरः प्रथमा चितिः । यत्प्राचीनꣳ सर्वेभ्यो राजसूयो द्वितीया वाजपेयस्तृतीयाश्वमेधश्चतुर्थ्यग्निसवः पञ्चमी यैश्चितꣳ सामभिः परिगायति तन्महाव्रतमथ यत्तत्रोद्गातुः पुरस्ताज्जप्यं तच्छतरुद्रियं वसोर्धारा महदुक्थमथ यदूर्ध्वꣳ सामभ्यः प्राचीनं वसोर्धारायै यदेव तत्र होतुः पुरस्ताज्जप्यं तत्तदथ यदूर्ध्वं वसोर्धारायै ते गृहमेधा एतावन्तो वै सर्वे यज्ञास्तानग्निनाप्नोति ॥३॥ अथातो यज्ञवीर्याणामेव । सायंप्रातर्ह वाऽअमुष्मिंल्लोकेऽग्निहोत्रहुदश्नाति तावती ह तस्मिन्यज्ञऽऊर्गर्धमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासयाजी चतुर्षु-चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्ययाजी षट्सु-षट्सु पशुबन्धयाजी संवत्सरे-संवत्सरे सोमयाजी शते-शते संवत्सरेष्वग्निचित्काममश्नाति कामं न तद्धैतद्यावच्छतꣳ संवत्सरास्तावदमृतमनन्तमपर्यन्तꣳ स

यो हैतदेवं वेदैवꣳ हैवास्यैतदमृतमनन्तमपर्यन्तं भवति तस्य यदपीषीकयेवोपहन्यात्तदेवास्यामृतमनन्तमपर्यन्तं भवति ॥ ४॥ ब्राह्मणम् ॥ ५॥ प्रथमोऽध्यायः [६१.] ॥ ॥

प्रजापतिः स्वर्गं लोकमजिगाꣳसत् । सर्वे वै पशवः प्रजापतिः पुरुषोऽश्वो गौरविरजः स एतै रूपैर्नाशक्नोत्स एतं वयोविधमात्मानमपश्यदग्निं तं व्यधत्त सोऽनुपसमुह्यानुपाधायोदपिपतिषत्स नाशक्नोत्स उपसमुह्योपाधायोदपतत्तस्माद्यप्येतर्हि वयाꣳसि यदैव पक्षाऽउपसमूहन्ते यदा पत्राणि विसृजन्तेऽथोत्पतितुꣳ शक्नुवन्ति ॥ १॥ तं वाऽअङ्गुलिभिर्मिमीते । पुरुषो वै यज्ञस्तेनेदꣳ सर्वं मितं तस्यैषावमा मात्रा यदङ्गुलयस्तद्यास्यावमा मात्रा तामस्य तदाप्नोति तयैनं तन्मिमीते ॥ २॥ चतुर्विꣳशत्याङ्गुलिभिर्मिमीते । चतुर्विꣳशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनं तन्मिमीते ॥ ३॥ स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तरत उपसमूहति । चतुरङ्गुलमुभयतो बाह्यतो व्युदूहति तद्यावदेवोपसमूहति तावद्व्युदूहति तन्नाहैवातिरेचयति नो कनीयः करोति तथा पुच्छस्य तथोत्तरस्य पक्षस्य ॥ ४॥ अथ निर्णामौ पक्षयोः करोति । निर्णामौ हि वयसः पक्षयोर्भवतो वितृतीये वितृतीये हि वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतोऽन्तरे वितृतीयेऽन्तरे हि वितृतीये वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतः स चतुरङ्गुलमेव पुरस्तादुदूहति चतुरङ्गुलं पश्चादुपसमूहति तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तन्नाहैवातिरेचयति नो कनीयः करोति ॥ ५॥ स तस्मिन्निर्णामे । एकामिष्टकामुपदधाति तद्येयं वयसः पततो निर्णामादेका नाड्युपशेते तां तत्करोत्यथोऽइदम् ॥ ६॥ अथ वक्रौ पक्षौ करोति । वक्रौ हि वयसः पक्षौ भवतः स चतुरङ्गुलमेव पश्चादुदूहति चतुरङ्गुलं पुरस्तादुपसमूहति तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तन्नाहैवातिरेचयति नो कनीयः करोति ॥ ७॥ अथ रूपमुत्तमं करोति । अत्रैष

सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा एतद्रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधाति स सहस्रमृग्वालिखिता इष्टकाः करोति सहस्रमित्यालिखिताः सहस्रमित्यालिखिताः ॥८॥ अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय । त्रेधाग्निं विमिमीते स मध्यमे वितृतीये सहस्रमृग्वालिखिता इष्टका उपदधाति तद्यानीमानि वयसः प्रत्यञ्चि शीर्ष्ण आ पुच्छादृजूनि लोमानि तानि तत्करोति ॥९॥ अथ सहस्रमित्यालिखिता दक्षिणत उपदधाति । तद्यानीमानि वयसो दक्षिणतो वक्राणि लोमानि तानि तत्करोति ॥१०॥ अथ सहस्रमित्यालिखिता उत्तरत उपदधाति । तद्यानीमानि वयस उत्तरतो वक्राणि लोमानि तानि तत्करोति सहस्रेण सर्वं वै सहस्रं सर्वेणैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति त्रिभिः सहस्रैस्त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [२. १.] ॥ ॥

यान्वै तान्त्सप्त पुरुषान् । एकं पुरुषमकुर्वंस्त्स प्रजापतिरभवत्स प्रजा असृजत स प्रजाः सृष्ट्वोर्ध्व उदक्रामत्स एतं लोकमगच्छद्यत्रैष एतत्तपति नो ह तर्ह्यन्य एतस्मादत्र यज्ञिय आस तं देवा यज्ञेनैव यष्टुमध्रियन्त ॥१॥ तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति यज्ञेन हि तं यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति ते हि धर्माः प्रथमेऽक्रियन्त ते ह नाकं महिमानः सचन्तेति स्वर्गो वै लोको नाको देवा महिमानस्ते देवाः स्वर्गं लोकं सचन्त ये तं यज्ञमयजन्नित्येतत् ॥२॥ यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा इति । प्राणा वै साध्या देवास्त एतमग्र एवमसाधयन्नेतदेव बुभूषन्तस्त उ एवाप्येतर्हि साधयन्ति पश्चेदमन्यदभवद्यज्ञत्रममर्त्यस्य भुवनस्य भूनेति पश्चाद्धीदमन्यद्यज्ञियमास यत्किं चामृतम् ॥३॥ सुपर्णोऽअङ्ग सवितुर्गरुत्मान् । पूर्वो जातः स उ अस्यानु धर्मेति प्रजापतिर्वै सुपर्णो गरुत्मानेष सवितैतस्य प्रजापतिरनु धर्ममित्येतत् ॥४॥ स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषो यच्चत्वार आत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि च-

वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुच्छानि ॥५॥ तं वा ऽउद्बाहुना पुरुषेण मिमीते । पुरुषो वै यज्ञस्तेनेदꣳ सर्वं मितं तस्यैषा परमा मात्रा यदुद्बाहुस्तद्यास्य परमा मात्रा तामस्य तदाप्नोति तयैनं तन्मिमीते तत्रोप यत्प्रपदेनाभ्युच्छ्रितो भवति तत्परिश्रिद्भिराप्नोति तस्मादु बाह्येनैव लेखां परिश्रिद्भ्यः खनेत् ॥६॥ अथ पक्षयोररत्नी ऽउपादधाति । पक्षयोस्तद्वीर्यं दधाति बाहू वै पक्षौ बाहुभ्यामु वा ऽअन्नमद्यते ऽन्नायैव तमवकाशं करोति तद्यत्पक्षयोररत्नी ऽउपादधात्यरत्निमात्राद्ध्यन्नमद्यते ॥७॥ अथ पुच्छे वितस्तिमुपादधाति । प्रतिष्ठायां तद्वीर्यं दधाति प्रतिष्ठा वै पुच्छꣳ हस्तो वितस्तिर्हस्तेन वा ऽअन्नमद्यते ऽन्नायैव तमवकाशं करोति तद्यत्पुच्छे वितस्तिमुपादधात्यन्न ऽएवैनं तत्प्रतिष्ठापयति तद्यत्तत्र कनीय ऽउपादधात्यन्ने ह्येवैनं तत्प्रतिष्ठापयत्यथो ऽएतावद्वा ऽइदं मितं भवत्येतावदिदं तद्यदेवं मिमीत ऽएतस्यैवाप्त्यै ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥७ [२. २.] ॥ ॥

या वा ऽइयं वेदिः सप्तविधस्य । एषा वेदेर्मात्रा स देवयजनमध्यवसाय पूर्वया द्वारा पत्नीशालं प्रपद्य गार्हपत्यायोद्धत्यावोक्षति गार्हपत्यस्योद्धतात्सप्त प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति ततः प्राञ्चं व्यामं विमिमीते तस्य मध्य ऽआहवनीयायोद्धत्यावोक्षति पूर्वार्धाद्व्यामस्य त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति स वेद्यन्तः ॥१॥ ॥शतम् ५२००॥॥ ते वा ऽएते । व्यामैकादशाः प्रक्रमा अन्तरा वेद्यन्तं च गार्हपत्यं चैकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्ताद्यज्ञमुखाद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा अपहन्ति ॥२॥ सैषा वेदेर्योनिः । एतस्यै वै योनेर्देवा वेदिं प्राजनयन्नथ य एष व्यामः सा गार्हपत्यस्य योनिरेतस्यै वै योनेर्देवा गार्हपत्यं प्राजनयन्गार्हपत्यादाहवनीयम् ॥३॥ स वेद्यन्तात् । षट्त्रिꣳशत्प्रक्रमां प्राचीं वेदिं विमिमीते त्रिꣳशतं पश्चात्तिरश्चीं चतुर्विꣳशतिं पुरस्तात्तन्नवतिः सैषा नवतिप्रक्रमा वेदिस्तस्याꣳ सप्तविधमग्निं विदधाति ॥४॥ तदाहुः । कथमेष सप्तविध ऽएतया वेद्या सम्प-

च्यतऽइति दश वाऽइमे पुरुषे प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदश एवं द्वितीयऽएवं
तृतीये षट्सु पुरुषेषु नवतिरथैकः पुरुषोऽत्येति पाङ्क्तो वै पुरुषो लोम त्वङ्माꣳ-
समस्थि मज्जा पाङ्क्तोऽइयं वेदिश्चतस्रो दिश आत्मा पञ्चम्येवमेष सप्तविध एतया
वेद्या सम्पद्यते ॥५॥ तद्धैके । उत्तरा विधा विधास्यन्त एतांश्च प्रक्रमानितं च
व्याममनुवर्धयन्ति योनिमनुवर्धयाम इति न तथा कुर्यान्न वै जातं गर्भं योनिरनु-
वर्धते यावद्वाव योनावन्तर्गर्भो भवति तावदेव योनिर्वर्धतऽएतावत्तु वाऽअत्र
गर्भस्य वृद्धिः ॥६॥ ते ये ह तथा कुर्वन्ति । एतꣳ ह ते पितरं प्रजापतिꣳ सम्प-
दश्च्यावयन्ति तऽइष्ट्वा पापीयाꣳसो भवन्ति पितरꣳ हि प्रजापतिꣳ सम्पदश्च्याव-
यन्ति सा यावत्येषा सप्तविधस्य वेदिस्तावतीं चतुर्दश कृत्वऽएकशतविधस्य वेदिं
विमिमीते ॥७॥ अथ षट्त्रिꣳशत्प्रक्रमाꣳ रज्जुं मिमीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति
तस्यै त्रीन्भागान्प्राच उपदधाति निःसृजति चतुरः ॥८॥ अथ त्रिꣳशत्प्रक्रमां मि-
मीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्पश्चादुपदधाति निःसृजति चतुरः
॥९॥ अथ चतुर्विꣳशतिप्रक्रमां मिमीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागा-
न्पुरस्तादुपदधाति निःसृजति चतुर इति नु वेदिविमानम् ॥१०॥ अथाग्नेर्विधाः ।
अष्टाविꣳशतिः प्राञ्चः पुरुषा अष्टाविꣳशतिस्तिर्यञ्चः स आत्मा चतुर्दश पुरुषा द-
क्षिणः पक्षश्चतुर्दशोत्तरश्चतुर्दश पुच्छं चतुर्दशारत्नीन्दक्षिणे पक्षऽउपदधाति चतुर्द-
शोत्तरे चतुर्दश वितस्तीः पुच्छऽइति न्वष्टानवतेः पुरुषाणां मात्रा साधिमाना-
नाम् ॥११॥ अथ त्रिपुरुषाꣳ रज्जुं मिमीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै चतुरो
भागानात्मन्नुपदधाति त्रीन्पक्षपुच्छेषु ॥१२॥ अथारत्निमात्रीं मिमीते । ताꣳ स-
प्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्दक्षिणे पक्षऽउपदधाति त्रीनेवोत्तरे निःसृजति
चतुरः ॥१३॥ अथ वितस्तिमात्रीं मिमीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भा-
गान्पुच्छऽउपदधाति निःसृजति चतुर एवमेष एकशतविध एतया वेद्या सम्पद्यते

॥१४॥ तदाहुः । यत्त्रयोदश पुरुषा अतियन्ति कथमेते सम्पदो न च्यवन्तऽइति या वाऽएतस्य सप्तमस्य पुरुषस्य सम्पत्सैवैतेषाꣳ सर्वेषाꣳ सम्पत् ॥१५॥ अथोऽआहुः । प्रजापतिरेवात्मानं विधाय तस्य यत्र-यत्र न्यूनमासीत्तदेतैः समापूरयत तेनोऽएवापि सम्पन्न इति ॥१६॥ तद्वैके । एकविधं प्रथमं विदधत्यथैकोत्तरमा-परिमितविधान्न तथा कुर्यात् ॥१७॥ सप्तविधो वाऽअग्रे प्रजापतिरसृज्यत । स आत्मानं विदधान ऐत्स एकशतविधेऽतिष्ठत स योऽर्वाचीनꣳ सप्तविधाद्विधत्तऽएतꣳ ह स पितरं प्रजापतिं विच्छिनत्ति स इष्ट्वा पापीयान्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वाथ य एकशतविधमतिविधत्तेऽस्मात्स सर्वस्माद्बहिर्धा निष्पद्यते सर्वमु ह्येदं प्रजापतिस्तस्मादु सप्तविधमेव प्रथमं विदधीताथैकोत्तरमैकशतविधादेकश-तविधं तु नातिविदधीत नाह्येतं पितरं प्रजापतिं विच्छिनत्ति नोऽअस्मात्सर्वस्मा-द्बहिर्धा निष्पद्यते ॥१८॥ ब्राह्मणम् ॥८ [२. ३.] ॥ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिः । अग्निरु सर्वे कामाः सोऽयꣳ संवत्सरः प्रजापतिर-कामयताग्निꣳ सर्वान्कामानात्मानमभिसंचिन्वीयेति स एकशतधात्मानं व्यधत्त स एकशतधात्मानं विधायाग्निꣳ सर्वान्कामानात्मानमभिसमचिनुत स सर्वे कामा अभवत्तस्मान्न कश्चन बहिर्धा कामोऽभवत्तस्मादाहुः संवत्सरः सर्वे कामा इति न ह संवत्सरात्कश्चन बहिर्धा कामोऽस्ति ॥१॥ तथैवैतद्यजमानः । एकशतधा-त्मानं विधायाग्निꣳ सर्वान्कामानात्मानमभिसंचिनुते स सर्वे कामा भवति तस्मान्न कश्चन बहिर्धा कामो भवति ॥२॥ स यः स संवत्सरोऽसौ स आदित्यः । स एष एकशतविधस्तस्य रश्मयः शतं विधा एष एवैकशततमो य एष तपत्यस्मिन्त्सर्व-स्मिन्प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमान एकशतधात्मानं विधायास्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतितिष्ठति ॥३॥ अथ वाऽएकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यतऽएकशतधा वाऽअसावा-दित्यो विहितः सप्तसु देवलोकेषु प्रतिष्ठितः सप्त वै देवलोकाश्चतस्रो दिशस्त्रय

इमे लोका एते वै सप्त देवलोकास्तेष्वेष प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमान एकशतधात्मानं विधाय सप्तसु देवलोकेषु प्रतितिष्ठति ॥४॥ यद्वेवैकशतविधः। सप्तविधमभिसम्पद्यतऽएकशतधा वाऽअसावादित्यो विहितः सप्तस्वृतुषु सप्तसु स्तोमेषु सप्तसु पृष्ठेषु सप्तसु छन्दःसु सप्तसु प्राणेषु सप्तसु दिक्षु प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमान एकशतधात्मानं विधायैतस्मिंत्सर्वस्मिन्प्रतितिष्ठति ॥५॥ यद्वेवैकशतविधः। सप्तविधमभिसम्पद्यतऽएकशतधा वाऽअसावादित्यो विहितः सप्ताक्षरे ब्रह्मन्प्रतिष्ठितः सप्ताक्षरं वै ब्रह्मऽर्गित्येकमक्षरं यजुरिति द्वे सामेति द्वेऽअथ यदतोऽन्यद्ब्रह्मैव तद्द्व्यक्षरं वै ब्रह्म तदेतत्सर्वं सप्ताक्षरं ब्रह्म तस्मिन्नेष प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमान एकशतधात्मानं विधाय सप्ताक्षरे ब्रह्मन्प्रतितिष्ठति ॥६॥ तस्मादु सप्तभिः-सप्तभिः परिश्रयन्ति। तस्मादेकशतविधः सप्तविधमभिसम्पद्यतेऽथ वै सप्तविध एकशतविधमभिसम्पद्यते ॥७॥ सप्तविधो वाऽअग्रे प्रजापतिरसृज्यत। स एतमेकशतधात्मानं विहितमपश्यत्प्राणभृत्सु पञ्चाशदिष्टकाः पञ्चाशद्यजूंषि तद्शतं सादनं च सूददोहाश्चैकशततमे तत्समानं सादयित्वा हि सूददोहसाधिवदति स एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिमजयदिमां व्यष्टिं व्याश्नुत तथैवैतद्यजमान एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिं जयतीमां व्यष्टिं व्यश्नुतऽएवमु सप्तविध एकशतविधमभिसम्पद्यते स य एवैकशतविधः स सप्तविधो यः सप्तविधः स एकशतविध इति नु विधानाम् ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥१ [२. ४.] ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १४ ॥

अथातश्चयनस्यैव। अन्तरोपसदौ चिनोत्येतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तऽएताः पुरोऽपश्यन्नुपसद इमानेव लोकानिमे वै लोकाः पुरस्ताः प्रापद्यन्त ताः प्रपद्याभयेऽनाष्ट्रऽएतमात्मानं समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमान एताः पुरः प्रपद्याभयेऽनाष्ट्रऽएतमात्मानं संस्कुरुते ॥१॥ यद्वेवान्तरो-

पसदौ चिनोति । एतद्धै देवा अबिभयुर्यद्वै न इममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्यु-
रितिऽतऽएतान्वज्रानपश्यन्नुपसदो वज्रा वाऽउपसदस्तान्प्रापद्यन्त तान्प्रपद्याभये
ऽनाष्ट्रऽएतमात्मानꣳ समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमान एतान्वज्रान्प्रपद्याभयेऽनाष्ट्रऽए-
तमात्मानꣳ संस्कुरुते ॥२॥ एतद्ध स्म यज्ञे तपः । यदुपसदस्तपो वाऽउपसदस्तद्य-
त्तपसि चीयते तस्मात्तापश्चितस्तद्वै यावदेवोपसद्भिश्चरन्ति तावत्प्रवर्ग्येण संवत्स-
रमेवोपसद्भिश्चरन्ति संवत्सरं प्रवर्ग्येण ॥३॥ अहोरात्राणि वाऽउपसदः । आदि-
त्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमहोरात्रेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेषोऽहोरात्रेषु प्रतिष्ठितः
॥४॥ अथ यदि चतुर्विꣳशतिः । चतुर्विꣳशतिर्वाऽअर्धमासा अर्धमासा उपसद आ-
दित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमर्धमासेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेषोऽर्धमासेषु प्रतिष्ठि-
तः ॥५॥ अथ यदि द्वादश । द्वादश वै मासा मासा उपसद आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं
तदादित्यं मासेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेष मासेषु प्रतिष्ठितः ॥६॥ अथ यदि षट्
। षड्वाऽऋतव ऋतव उपसद आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमृतुषु प्रतिष्ठापयति
तस्मादेष ऋतुषु प्रतिष्ठितः ॥७॥ अथ यदि तिस्रः । त्रयो वाऽइमे लोका इमे
लोका उपसद आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमेषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेष
एषु लोकेषु प्रतिष्ठितः ॥८॥ अथातश्चितिपुरीषाणामेव मीमाꣳसा । मासं प्रथमा
चितिर्मासं पुरीषमेतावान्वासन्तिकऽऋतौ कामस्तद्यावान्वासन्तिकऽऋतौ कामस्तं
तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥९॥ मासं द्वितीया । मासं पुरीषमेतावान्ग्रैष्मऽऋतौ
कामस्तद्यावान्ग्रैष्मऽऋतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥१०॥ मासं तृ-
तीया । मासं पुरीषमेतावान्वार्षिकऽऋतौ कामस्तद्यावान्वार्षिकऽऋतौ कामस्तं
तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥११॥ मासं चतुर्थी । मासं पुरीषमेतावाञ्छारदऽऋ-
तौ कामस्तद्यावाञ्छारदऽऋतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥१२॥ अथ
पञ्चम्यै चितेः । असपत्ना विराजश्च प्रथमाहमुपदधाति स्तोमभागा एकैकामन्वहं

ताः सकृत्सादयति सकृत्सूददोहसाधिवदति तूष्णीं माꣳसꣳ स्तोमभागापुरीषमभिह-
रत्येतावान्हैमन्तिकऽऋतौ कामस्तद्यावान्हैमन्तिकऽऋतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मा-
नमभिसंचिनुते ॥१३॥ माꣳसꣳ षष्ठी । माꣳसं पुरीषमेतावाञ्छैशिरऽऋतौ कामस्त-
द्यावाञ्छैशिरऽऋतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुतऽएतावान्वै द्वादशसु
मासेषु कामः षट्स्वृतुषु तद्यावान्द्वादशसु मासेषु कामः षट्स्वृतुषु तं तत्सर्वमा-
त्मानमभिसंचिनुते ॥१४॥ अथ त्रीण्यहान्युपातियन्ति । यदहः शतरुद्रियं जुहोति
यदहरुपवसथो यदहः प्रसुतस्तद्यत्तेष्वहःसूपसदा चरन्ति तानि तस्य मासस्याहो-
रात्राण्यथ यत्प्रवर्ग्येण तद्ध तस्मिन्नृतावादित्यं प्रतिष्ठापयत्येतावान्वै त्रयोदशसु
मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु तद्यावांस्त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु तं तत्सर्व-
मात्मानमभिसंचिनुते ॥१५॥ स संवत्सरं प्रसुतः स्यात् । सर्वं वै संवत्सरः सर्व-
मेकशतविधः सर्वेणैव तत्सर्वमाप्नोति यदि संवत्सरं न शक्नुयाद्विश्वजिता सर्वपृ-
ष्ठेनातिरात्रेण यजेत तस्मिन्त्सर्ववेदसं दद्यात्सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः
सर्वꣳ सर्ववेदसꣳ सर्वमेकशतविधः सर्वेणैव तत्सर्वमाप्नोति ॥१६॥ ब्राह्मणम्
॥१ [२.५.] ॥ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिरेकशतविधः । तस्याहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः
षष्टिर्मासस्याहोरात्राणि मासि वै संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्यन्ते चतुर्विꣳशतिरर्धमा-
सास्त्रयोदश मासास्त्रय ऋतवस्ताः शतं विधाः संवत्सर एवैकशततमी विधा ॥१॥
स ऋतुभिरेव सप्तविधः । षडृतवः संवत्सर एव सप्तमी विधा तस्यैतस्य संवत्स-
रस्यैतत्तेजो य एष तपति तस्य रश्मयः शतं विधा मण्डलमेवैकशततमी विधा
॥२॥ स दिग्भिरेव सप्तविधः । ये प्राच्यां दिशि रश्मयः सैका विधा ये दक्षिणा-
याꣳ सैका ये प्रतीच्याꣳ सैका यऽउदीच्याꣳ सैका यऽऊर्ध्वायाꣳ सैका येऽवाच्याꣳ
सैका मण्डलमेव सप्तमी विधा ॥३॥ तस्यैतस्य परस्तात्कामप्रो लोकः । अमृतं

वै कामप्रममृतमेवास्य तत्परस्तात्तद्यत्तदमृतमेतत्तद्यदेतदर्चिर्दीप्यते ॥४॥ तदेतद्ध सुचित्रꣳ राधः । तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजत्यप्योषधिभ्योऽपि वनस्पतिभ्यो भूय-इव ह्येकाभ्यः प्रयच्छति कनीय-इवैकाभ्यस्तद्याभ्यो भूयः प्रयच्छति ता ज्योक्तमां जीवन्ति याभ्यः कनीयः कनीयस्ताः ॥५॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् । विभक्तारꣳ हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः सवितारं नृचक्षसमिति तदेतत्सर्वमायुर्दीर्घमनन्तꣳ हि तद्यदिदमाहुर्दीर्घं तऽआयुरस्तु सर्वमायुरिहीत्येष ते लोक एतत्तेऽस्त्विति हैवैतत् ॥६॥ पश्यन्ती वाग्वदति । तदेतदेकशतविधेन वैवाप्तव्यꣳ शतायुतया वा य एवैकशतविधं विधत्ते यो वा शतं वर्षाणि जीवति स हैवैतदमृतमाप्नोति तस्माद्ये चैतद्विदुर्ये च न लोक्या शतायुतेत्येवाहुस्तस्मादु ह न पुरायुषः स्वकामी प्रेयादलोक्यꣳ हैतऽउ वाव लोका यदहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरः ॥७॥ तद्येऽर्वाग्विꣳशेषु वर्षेषु प्रयन्ति । अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्यन्तेऽथ ये परोविꣳशेष्वर्वाक्चत्वारिꣳशेष्वर्धमासेषु तेऽथ ये परश्चत्वारिꣳशेष्वर्वाक्षष्टिषु मासेषु तेऽथ ये परःषष्टेष्वर्वागशीतिष्वृतुषु तेऽथ ये परोऽशीतिष्वर्वाक्शतेषु संवत्सरे तेऽथ य एव शतं वर्षाणि यो वा भूयाꣳसि जीवति स हैवैतदमृतमाप्नोति ॥८॥ बहुभिर्ह वै यज्ञैः । एकमहरेका रात्रिर्मिता स य एवैकशतविधं विधत्ते यो वा शतं वर्षाणि जीवति स हैवैनदज्ञातमामाप्नोत्येष वाऽएकशतविधं विधत्ते य एनꣳ संवत्सरं बिभर्ति तस्मादेनꣳ संवत्सरभृतमेव चिन्वीतेत्यधिदेवतम् ॥९॥ अथाधियज्ञम् । यानमूनेकशतमुद्बाहून्पुरुषान्मिमीते स विधैकशतविधः स चितिभिरेव सप्तविधः षडृतव्यवत्यश्चितयोऽग्निरेव सप्तमी विधा ॥१०॥ सऽउ वाऽइष्टकैकशतविधः । याः पञ्चाशत्प्रथमा इष्टका याश्चोत्तमास्ताः शतं विधा अथ या एतदन्तरेणेष्टका उपधीयन्ते सैवैकशततमी विधा ॥११॥ स उ एव यजुस्तेजाः । यजुरेकशतविधो यानि पञ्चाशत्प्रथमानि यजूꣳषि यानि

चोत्तमानि ताः शतं विधा अथ यान्येतदन्तरेण यजूꣳषि क्रियन्ते सैवैकशततमी
विधैवमु सप्तविध एकशतविधो भवति स यः शतायुतायां कामो य एकशतविधे
सप्तविधेन हैव तमेवंविदाप्नोति ॥१२॥ एवं वाव सर्वे यज्ञाः । एकशतविधा
अग्निहोत्रादृग्भिर्यजुर्भिः पदैरक्षरैः कर्मभिः सामभिः स यः शतायुतायां कामो य
एकशतविधे यः सप्तविधे यज्ञेन यज्ञेन हैव तमेवंविदाप्नोतीत्यु एवाधियज्ञम् ॥१३॥
अथाध्यात्मम् । पञ्चेमाश्चतुर्विधा अङ्गुलयो द्वे कक्कुषी दोरꣳसफलकं चाक्षश्च त-
त्पञ्चविꣳशतिरेवमिमानीतराण्यङ्गानि ताः शतं विधा आत्मैवैकशततमी विधो-
क्तꣳ सप्तविधतायै ॥१४॥ स उ एव प्राणतेजाः । प्राणैकशतविधोऽन्वङ्गमङ्गेऽङ्गे
हि प्राणः स यः शतायुतायां कामो य एकशतविधे यः सप्तविधे यः सर्वेषु यज्ञे-
षु विद्यया हैव तमेवंविदाप्नोति सर्वैर्हि यज्ञैरात्मानꣳ सम्पन्नं विदे ॥१५॥ त्री-
णि वा इमानि पञ्चविधानि । संवत्सरोऽग्निः पुरुषस्तेषां पञ्च विधा अन्नं पानꣳ
श्रीर्ज्योतिरमृतं यदेव संवत्सरेऽन्नं तदन्नं या आपस्तत्पानꣳ रात्रिरेव श्रीः श्रियाꣳ
हैतद्रात्र्याꣳ सर्वाणि भूतानि संवसन्त्यहर्ज्योतिरादित्योऽमृतमित्यधिदेवतम् ॥१६॥
अथाधियज्ञम् । यदेवाग्नावन्नमुपधीयते तदन्नं या आपस्तत्पानं परिश्रित एव श्री-
स्तद्धि रात्रीणाꣳ रूपं यजुष्मत्यो ज्योतिस्तद्ध्यह्नाꣳ रूपमग्निरमृतं तद्ध्यादित्यस्य रू-
पमित्यु एवाधियज्ञम् ॥१७॥ अथाध्यात्मम् । यदेव पुरुषेऽन्नं तदन्नं या आपस्त-
त्पानमस्थीन्येव श्रीस्तद्धि परिश्रिताꣳ रूपं मज्जानो ज्योतिस्तद्धि यजुष्मतीनाꣳ
रूपं प्राणोऽमृतं तद्ध्यग्ने रूपं प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमित्यु वा आहुः ॥१८॥ अन्ना-
द्वा अशनाया निवर्तते । पानात्पिपासा श्रियै पाप्मा ज्योतिषस्तमोऽमृतान्मृत्यु-
र्नि ह वा अस्मादेतानि सर्वाणि वर्तन्तेऽप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति य एवं
वेद तदेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीतायुरितीह प्राण इति हैक उपासते प्राणोऽग्निः
प्राणोऽमृतमिति वदन्तो न तथा विद्याद्ध्रुवं वै तद्यत्प्राणस्तं ते विद्याम्यायुषो

न मध्यादिति ह्यपि यजुषाभ्युक्तं तस्मादेनदमृतमित्येवामुत्रोपासीतायुरितीह तथो ह सर्वमायुरेति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [२. ६.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [६२.] ॥ ॥

प्राणो गायत्री । चक्षुरुष्णिग्वागनुष्टुम्मनो बृहती श्रोत्रं पङ्क्तिर्य एवायं प्रजननः प्राण एष त्रिष्टुबथ योऽयमवाङ् प्राण एष जगती तानि वा एतानि सप्त छन्दाᳬसि चतुरुत्तराण्यग्नौ क्रियन्ते ॥ १ ॥ प्राणो गायत्रीति । तद्य एव प्राणस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं प्राणस्यैवैतद्वीर्यं यद्यस्य चिन्वतः प्राण उत्क्रामित्तत एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष गायत्रीः संचितो भवति ॥ २ ॥ चक्षुरुष्णिगिति । तद्य एव चक्षुषो महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं चक्षुष एवैतद्वीर्यं यद्यस्य चिन्वतश्चक्षुरुत्क्रामित्तत एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष उष्णिहः संचितो भवति ॥ ३ ॥ वागनुष्टुबिति । तद्य एव वाचो महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं वाच एवैतद्वीर्यं यद्यस्य चिन्वतो वागुत्क्रामित्तत एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेषोऽनुष्टुभः संचितो भवति ॥ ४ ॥ मनो बृहतीति । तद्य एव मनसो महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं मनस एवैतद्वीर्यं यद्यस्य चिन्वतो मन उत्क्रामित्तत एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष बृहतीः संचितो भवति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं पङ्क्तिरिति । तद्य एव श्रोत्रस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्ᳬ श्रोत्रस्यैवैतद्वीर्यं यद्यस्य चिन्वतः श्रोत्रमुत्क्रामित्तत एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष पङ्क्तीः संचितो भवति ॥ ६ ॥ य एवायं प्रजननः प्राणः । एष त्रिष्टुबिति तद्य एवैतस्य प्राणस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रमेतस्यैवैतत्प्राणस्य वीर्यं यद्यस्य चिन्वत एष प्राण आलुभ्येत्तत एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष त्रिष्टुभः संचितो भवति ॥ ७ ॥ अथ योऽयमवाङ् प्राणः । एष जगतीति तद्य एवैतस्य प्राणस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रमेतस्यैवैतत्प्राणस्य वीर्यं यद्यस्य चिन्वत एष प्राण आलुभ्येत्तत एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवा-

स्य रूपेण सहस्रमेष जगतीः संचितो भवति ॥८॥ तानि वा एतानि । सप्त छन्दाᳪंसि चतुरुत्तराण्यन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि सप्तेमे पुरुषे प्राणा अन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितास्तद्यावन्तमेवंविच्छन्दसां गणमन्वाह छन्दसश्छन्दसो हैवास्य सोऽनूक्तो भवति स्तुतो वा शस्तो वोपहितो वा ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥३ [३. १.] ॥ ॥

तदाहुः । किं छन्दः का देवताग्निः शिर इति गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता शिरः ॥१॥ किं छन्दः । का देवता ग्रीवा इत्युष्णिक्छन्दः सविता देवता ग्रीवाः ॥२॥ किं छन्दः । का देवतानूकमिति बृहती छन्दो बृहस्पतिर्देवतानूकम् ॥३॥ किं छन्दः । का देवता पक्षाविति बृहद्रथन्तरे छन्दो द्यावापृथिवी देवते पक्षौ ॥४॥ किं छन्दः । का देवता मध्यमिति त्रिष्टुप्छन्द इन्द्रो देवता मध्यम् ॥५॥ किं छन्दः । का देवता श्रोणी इति जगती छन्द आदित्यो देवता श्रोणी ॥६॥ किं छन्दः । का देवता यस्मादिदं प्राणाद्रेतः सिच्यतऽइत्यतिछन्दाश्छन्दः प्रजापतिर्देवता ॥७॥ किं छन्दः । का देवता योऽयमवाङ् प्राण इति यज्ञायज्ञियं छन्दो वैश्वानरो देवता ॥८॥ किं छन्दः । का देवतोरूऽइत्यनुष्टुप्छन्दो विश्वे देवा देवतोरू ॥९॥ किं छन्दः । का देवताष्ठीवन्ताविति पङ्क्तिश्छन्दो मरुतो देवताष्ठीवन्तौ ॥१०॥ किं छन्दः । का देवता प्रतिष्ठेऽइति द्विपदा छन्दो विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे ॥११॥ किं छन्दः । का देवता प्राणा इति विछन्दाश्छन्दो वायुर्देवता प्राणाः ॥१२॥ किं छन्दः । का देवतोनातिरिक्तानीति न्यूनाक्षरा छन्द आपो देवतोनातिरिक्तानि सैषात्मविद्यैवैतन्मयो हैवैता देवता एतमात्मानमभिसम्भवति न हात्रान्या लोक्यताया आशीरस्ति ॥१३॥ ब्राह्मणम् ॥४ [३. २.] ॥ ॥

धीरो ह शातपर्णेयः । महाशालं जाबालमुपोत्ससाद तᳪं होवाच किं मा विद्वानुपोदसद इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति वाचमिति यस्तमग्निं वेद किᳪं स भवतीति वाग्मी भवतीति होवाच नैनं वाग्जहातीति ॥१॥ वेत्थाग्निमिति हो-

वाच । किमेव मा विद्वानुपोदसद इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति चक्षुरिति य-
स्तमग्निं वेद किꣳ स भवतीति चक्षुष्मान्भवतीति होवाच नैनं चक्षुर्जहातीति
॥२॥ वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्वानुपोदसद इत्यग्निं वेदेति कमग्निं
वेत्थेति मन इति यस्तमग्निं वेद किꣳ स भवतीति मनस्वी भवतीति होवाच
नैनं मनो जहातीति ॥३॥ वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्वानुपोदसद
इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति श्रोत्रमिति यस्तमग्निं वेद किꣳ स भवतीति श्रो-
त्रवान्भवतीति होवाच नैनꣳ श्रोत्रं जहातीति ॥४॥ वेत्थाग्निमिति होवाच ।
किमेव मा विद्वानुपोदसद इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति य एतत्सर्वमग्निस्तं वे-
देति तस्मिन्होक्तऽउपावरुरोहाधीहि भोस्तमग्निमिति ॥५॥ स होवाच । प्रा-
णो वाव सोऽग्निर्यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं
मनः प्राणꣳ श्रोत्रं यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्तऽइत्यध्यात्मम् ॥६॥ अ-
थाधिदैवतम् । या वै सा वागग्निरेव स यत्तच्चक्षुरसौ स आदित्यो यत्तन्मन एष
स चन्द्रमा यत्तच्छ्रोत्रं दिश एव तदथ यः स प्राणोऽयमेव स वायुर्योऽयं पवते
॥७॥ यदा वाऽअग्निरनुगच्छति । वायुं तर्ह्यनूद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्वा-
युꣳ ह्यनूद्वाति यदादित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ दि-
शः प्रतिष्ठिता वायोरेवाधि पुनर्जायन्ते स यदेवंविदस्माल्लोकात्प्रैति वाचैवाग्नि-
मप्येति चक्षुषादित्यं मनसा चन्द्रꣳ श्रोत्रेण दिशः प्राणेन वायुꣳ स एतन्मय एव
भूत्वैतासां देवतानां यां-यां कामयते सा भूत्वेलयति ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥५ [३.३.] ॥

श्वेतकेतुर्हारुणेयः । यक्ष्यमाण आस तꣳ ह पितोवाच कान्वृत्विजोऽवृथा इति
स होवाचायं न्वेव मे वैश्वावसव्यो होतेति तꣳ ह पप्रच्छ वेत्थ ब्राह्मणं वैश्वा-
वसव्य ॥१॥ चत्वारि महान्ती३ऽइति । वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि म-
हतां महान्ती३ऽइति वेद भो३ऽइति होवोच वेत्थ चत्वारि व्रतानी३ऽइति वेद

भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि व्रतानां व्रतानी३ऽइति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि क्यानी३ऽइति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि क्यानां क्यानी३ऽइति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चतुरोऽर्का३निति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चतुरोऽर्काणामर्का३निति वेद भो३ऽइति होवाच ॥२॥ वेत्थार्कमिति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कपर्णेऽइत्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कपुष्पेऽइत्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्ककोश्यावित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कसमुद्गावित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कधाना इत्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्काष्ठीलामित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कमूलमित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति ॥३॥ स ह वै यत्तदुवाच । वेत्थ चत्वारि महान्ति वेत्थ चत्वारि महतां महान्तीत्यग्निर्महांस्तस्य महतो महदोषधयश्च वनस्पतयश्च तद्ध्यस्यान्नं वायुर्महांस्तस्य महतो महदापस्तद्ध्यस्यान्नमादित्यो महांस्तस्य महतो महच्चन्द्रमास्तद्ध्यस्यान्नं पुरुषो महांस्तस्य महतो महत्पशवस्तद्ध्यस्यान्नमेतान्येव चत्वारि महान्त्येतानि चत्वारि महतां महान्त्येतान्येव चत्वारि व्रतान्येतानि चत्वारि व्रतानां व्रतान्येतान्येव चत्वारि क्यान्येतानि चत्वारि क्यानां क्यान्येतऽएव चत्वारोऽर्का एते चत्वारोऽर्काणामर्काः ॥४॥ अथ ह वै यत्तदुवाच । वेत्थार्कमिति पुरुषꣳ हैव तदुवाच । वेत्थार्कपर्णेऽइति कर्णौ हैव तदुवाच वेत्थार्कपुष्पेऽइत्यक्षिणी हैव तदुवाच वेत्थार्ककोश्याविति नासिके हैव तदुवाच वेत्थार्कसमुद्गावित्योष्ठौ हैव तदुवाच वेत्थार्कधाना इति दन्तान्हैव तदुवाच वेत्थार्काष्ठीलामिति जिह्वाꣳ हैव तदुवाच वेत्थार्कमूलमित्यन्नꣳ हैव तदुवाच स एषोऽग्निरर्को यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निमर्कं पुरुषमुपास्तेऽयमहमग्निरर्कोऽस्मीति विद्यया हैवास्यैष आत्मन्नग्निरर्कश्चितो भवति ॥५॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [३.४.] ॥ ॥

अयं वाव यजुर्योऽयं पवते । एष हि यन्नेवेदꣳ सर्वं जनयत्येतं यन्तमिदमनु

प्रजायते तस्माद्वायुरेव यजुः ॥१॥ अयमेवाकाशो जूः । यदिदमन्तरिक्षमेतद्ध्या-
काशमनु जवते तदेतद्यजुर्वायुश्चान्तरिक्षं च यच्च जूश्च तस्माद्यजुरेष एव यदेष ह्ये-
ति तदेतद्यजुर्ऋक्सामयोः प्रतिष्ठितमृक्सामे वहतस्तस्मात्समान एवाध्वर्युर्ग्रहैः कर्म
करोत्यन्यान्यन्यानि स्तुतशस्त्राणि भवन्ति यथा पूर्वाभ्याꣳ स्यन्त्वापराभ्यां धावये-
त्तादृक्तत् ॥२॥ अग्निरेव पुरः । अग्निꣳ हि पुरस्कृत्येमाः प्रजा उपासतऽआदित्य
एव चरणं यदा ह्येवैष उदेत्यथेदꣳ सर्वं चरति तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदैवतम्
॥३॥ अथाध्यात्मम् । प्राण एव यजुः प्राणो हि यन्नेवेदꣳ सर्वं जनयति प्राणं य-
न्तमिदमनु प्रजायते तस्मात्प्राण एव यजुः ॥४॥ अयमेवाकाशो जूः । योऽयमन्त-
रात्मन्नाकाश एतꣳ ह्याकाशमनु जवते तदेतद्यजुः प्राणश्चाकाशश्च यच्च जूश्च त-
स्माद्यजुः प्राण एव यत्प्राणो ह्येति ॥५॥ ॥ शतम् ५३०० ॥ ॥ अन्नमेव यजुः । अ-
न्नेन हि जायतेऽन्नेन जवते तदेतद्यजुरन्ने प्रतिष्ठितमन्नं वहति तस्मात्समानऽएव
प्राणेऽन्यदन्यदन्नं धीयते ॥६॥ मन एव पुरः । मनो हि प्रथमं प्राणानां चक्षुरेव
चरणं चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदैवतं चाध्यात्मं च प्र-
तिष्ठितꣳ स यो हैतदेवं यजुः सपुरश्चरणमधिदैवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद
॥७॥ अरिष्टो हैवानार्तः । स्वस्ति यज्ञस्योदृचमश्नुते स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुरएता भव-
त्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद ॥८॥ य उ हैवंविदꣳ । स्वेषु प्रतिप्रतिर्बुभूषति न
हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वै तमनु भार्यान्बुभूर्षति स है-
वालं भार्येभ्यो भवति ॥९॥ तदेतज्ज्येष्ठं ब्रह्म । न ह्येतस्मात्किं चन ज्यायोऽस्ति
ज्येष्ठो ह वै श्रेष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद ॥१०॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमपरवत् ।
स यो हैतदेवं ब्रह्मापूर्वमपरवद्वेद न हास्मात्कश्चन श्रेयान्त्समानेषु भवति श्रे-
याꣳसः-श्रेयाꣳसो हैवास्मादपरपुरुषा जायन्ते तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्त्स्याद्दिशोऽस्मा-
त्पूर्वा इत्युपासीत तथो हैनं न हिनस्ति ॥११॥ तस्य वाऽएतस्य यजुषः । रस

एवोपनिषत्तस्माद्यावन्मात्रेण यजुषाध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति स उभे स्तुतशस्त्रेऽअनुविभ-
वत्युभे स्तुतशस्त्रेऽअनुव्यश्नुते तस्माद्यावन्मात्र-इवान्नस्य रसः सर्वमन्नमवति सर्व-
मन्नमनुव्येति ॥१२॥ तृप्तिरेवास्य गतिः । तस्माद्यदान्नस्य तृप्यत्यथ स गत-इव
मन्यतऽआनन्द एवास्य विज्ञानमात्मानन्दात्मानो हैव सर्वे देवाः सा हैषैव दे-
वानामद्धाविद्या स ह स न मनुष्यो य एवंविद्देवानाꣳ हैव स एकः ॥१३॥ ए-
तद्ध स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रौहिणायन आह । वायुं वात्मानन्दस्तऽआत्मे-
तो वा वाहीतो वेति स ह स्म तथैव वाति तस्माद्यां देवेष्वाशिषमिच्छेदेतेनै-
वोपतिष्ठेतानन्दो व आत्मासौ मे कामः स मे समृध्यतामिति सꣳ हैवास्मै स
काम ऋध्यते यत्कामो भवत्येताꣳ ह वै तृप्तिमेतां गतिमेतमानन्दमेतमात्मानम-
भिसम्भवति य एवं वेद ॥१४॥ तदेतद्यजुरुपाꣳश्वनिरुक्तम् । प्राणो वै यजुरुपाꣳ-
श्वायतनो वै प्राणस्तद्य एनं निर्ब्रुवन्तं ब्रूयादनिरुक्तां देवतां निरवोचत्प्राण एनꣳ
हास्यतीति तथा हैव स्यात् ॥१५॥ तस्य ह यो निरुक्तमाविर्भावं वेद । आ-
विर्भवति कीर्त्या यशसोपाꣳशु यजुषाध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति गृहीतः सन्न आविर्भव-
त्युपाꣳशु यजुषाग्निं चिनोति चितः संचित आविर्भवत्युपाꣳशु यजुषा हविर्निर्वप-
ति शृतं निष्ठितमाविर्भवत्येवं यत्किं चोपाꣳशु करोति कृतं निष्ठितमाविर्भवति
तस्य ह य एतमेवं निरुक्तमाविर्भावं वेदाविर्भवति कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन
क्षिप्रऽउ हैवाविदं गच्छति स ह यजुरेव भवति यजुषैनमाचक्षते ॥१६॥ ब्राह्म-
णम् ॥६ [३.५.] ॥ तृतीयोऽध्यायः [६३.] ॥॥

प्रजापतिं विस्रस्तम् । यत्र देवाः समस्कुर्वस्तमुखायां योनौ रेतो भूतमसिञ्च-
न्योनिर्वाऽउखा तस्माऽएतत्संवत्सरेऽन्नꣳ समस्कुर्वन्योऽयमग्निश्चितस्तदात्मना प-
र्यदधुस्तदात्मना परिहितमात्मैवाभवत्तस्मादन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति
॥१॥ तथैवैतद्यजमानः । आत्मानमुखायां योनौ रेतो भूतꣳ सिञ्चति योनिर्वा

ऽउत्वा तस्मा एतत्संवत्सरेऽन्नꣳ संस्करोति योऽयमग्निश्चितस्तदात्मना परिदधा-
ति तदात्मना परिहितमात्मैव भवति तस्मादन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति
॥२॥ तं निदधाति । वौषडिति वौगिति वाऽएष षडितीदꣳ षड्वितिकमन्नं कृ-
त्वास्माऽअपिदधात्यात्मसंमितं यद्वै वाऽआत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति य-
द्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥३॥ स एष एवार्कः । यमेतमत्राग्निमा-
हरन्ति तस्यैतदन्नं कं योऽयमग्निश्चितस्तदर्क्यं यजुष्ट एष एव महांस्तस्यैतदन्नं व्र-
तं तन्महाव्रतꣳ सामत एष उऽएवोक्तस्यैतदन्नं थं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकꣳ स-
त्त्रेधाख्यायते ॥४॥ अथेन्द्राग्नी वाऽअसृज्येताम् । ब्रह्म च क्षत्रं चाग्निरेव ब्रह्मेन्द्रः
क्षत्रं तौ सृष्टौ नानैवास्तां तावब्रूतां न वाऽइत्थꣳ सन्तौ शक्ष्यावः प्रजाः प्रजन-
यितुमेकꣳ रूपमुभावसावेति ताविकꣳ रूपमुभावभवताम् ॥५॥ तौ यौ ताविन्द्रा-
ग्नीं । एतौ तौ रुक्मश्च पुरुषश्च रुक्म एवेन्द्रः पुरुषोऽग्निस्तौ हिरण्मयौ भवतो
ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरिन्द्राग्नीऽअमृतꣳ हिरण्यममृतमिन्द्राग्नी ॥६॥ तावेता-
विन्द्राग्नीऽएव चिन्वन्ति । यद्धि किं चेष्टकमग्निरेव तत्तस्मात्तदग्निना पचन्ति यद्धि
किं चाग्निना पचन्त्यग्निरेव तदथ यत्पुरीषꣳ स इन्द्रस्तस्मात्तदग्निना न पचन्ति ने-
दग्निरेवासन्नेन्द्र इति तस्मादेताविन्द्राग्नीऽएव चितौ ॥७॥ अथ यश्चितेऽग्निर्निधी-
यते । तदेकꣳ रूपमुभौ भवतस्तस्मात्तावेतेनैव रूपेणेमाः प्रजाः प्रजनयतः सैषैके-
वेष्टकाग्निरेव तामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवेष्टकासम्पत्तदेतदेकमेवाक्षरं वौ-
गिति तदेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवाक्षरसम्पत् ॥८॥ तद्धैतत्पश्यन्नृषिरभ्यनूवा-
द । भूतं भविष्यत्प्रस्तौमि महद्ब्रह्मैकमक्षरं बहु ब्रह्मैकमक्षरमित्येतद्ध्येवाक्षरꣳ
सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्यभिसम्पद्यन्ते तदेतद्ब्रह्म च क्षत्रं चाग्निरेव ब्रह्मेन्द्रः क्ष-
त्रमिन्द्राग्नी वै विश्वे देवा विड् विश्वे देवास्तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् ॥९॥ एतद्ध स्म
वै तद्विद्वाञ्छ्यापर्णः सायकायन आह । यद्वै मऽइदं कर्म समाप्स्यत ममैव प्रजा

सल्वानाꣳ राजानोऽभविष्यन्मम ब्राह्मणा मम वैश्या यत्तु मऽएतावत्कर्मणः स-
मापि तेन मऽउभयथा सल्वान्प्रजातिरेक्ष्यतऽइति स एष एव श्रीरेष यश एषो
ऽन्नादः ॥१०॥ एतद्ध वै तच्छाण्डिल्यः । वामकक्षायणाय प्रोच्योवाच श्रीमान्यश-
स्व्यन्नादो भविष्यसीति श्रीमान्ह वै यशस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥११॥ स
एषोऽग्निः प्रजापतिरेव । तं देवा एतमग्निं प्रजापतिꣳ संस्कृत्याथास्माऽएतत्संव-
त्सरेऽन्नꣳ समस्कुर्वन्य एष महाव्रतीयो ग्रहः ॥१२॥ तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति । य-
द्गृह्णाति तस्माद्ग्रहस्तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसं दधाति सर्वाणि हैतानि सामानि
यन्महाव्रतं तदस्मिन्त्सर्वैः सामभी रसं दधाति तस्मिन्होता महतोक्थेन रसं द-
धाति सर्वा हैता ऋचो यन्महदुक्थं तदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रसं दधाति ॥१३॥ ते
यदा स्तुवते यदानुशꣳसति । अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति वौगिति वाऽएष
षडितीदꣳ षड्विधमन्नं कृत्वास्माऽअपिदधात्यात्मसंमितं यद्वा वाऽआत्मसंमितमन्नं त-
दवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥१४॥ स एष
एवार्कः । योऽयमग्निश्चितस्तस्यैतदन्नं क्यमेष महाव्रतीयो ग्रहस्तदर्क्यं यजुष्ट एष
एव महांस्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महाव्रतꣳ सामत एष उऽएवोक्तदन्नं थं तदुक्थ-
मृक्तस्तदेतदेकꣳ सत्त्रेधाख्यायते ॥१५॥ स एष संवत्सरः प्रजापतिरग्निः । तस्यार्ध-
मेव सावित्राण्यर्धं वैश्वकर्मणान्यष्टाविवास्य कलाः सावित्राण्यष्टौ वैश्वकर्मणान्यथ
यदेतदन्तरेण कर्म क्रियते स एव सप्तदशः प्रजापतिर्या वै कला मनुष्याणामक्षरं
तद्देवानाम् ॥१६॥ तद्वै लोमेति द्वेऽअक्षरे । त्वगिति द्वेऽअसृगिति द्वे मेद इति
द्वे माꣳसमिति द्वे स्नावेति द्वेऽअस्थीति द्वे मज्जेति द्वे ताः षोडश कला अथ य
एतदन्तरेण प्राणः संचरति स एव सप्तदशः प्रजापतिः ॥१७॥ तस्माऽएतस्मै प्रा-
णाय । एताः षोडश कला अन्नमभिहरन्ति ता यदानभिहर्तुं ध्रियन्तेऽथैता एव
जग्ध्वोत्क्रामति तस्मादु हैतदशिशिषतस्तृप्रमिव भवति प्राणैरध्मानस्य तस्मादु

ह्येतदुपतापी कृश-इव भवति प्राणैर्हि जग्धो भवति ॥१८॥ तस्माऽएतस्मै सप्तदशाय प्रजापतये । एतत्सप्तदशमन्नꣳ समस्कुर्वन्य एष सौम्योऽध्वरोऽथ या अस्य ताः षोडश कला एते ते षोडशऽर्त्विजस्तस्मान्न सप्तदशमृत्विजं कुर्वीत नेदतिरेचयानीत्यथ य एवात्र रसो या आहुतयो हूयन्ते तदेव सप्तदशमन्नम् ॥१९॥ ते यदा स्तुवते यदानुशꣳसति । अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति वौगिति वाऽएष षडितीदꣳ षड्विधमन्नं कृत्वास्माऽअपिदधात्यात्मसंमितं यद्वै वाऽआत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥२०॥ स एष एवार्कः । योऽयमग्निश्चितस्तस्यैतदन्नं कमेष सौम्योऽध्वरस्तदर्क्यं यजुष्ट एष एव महांस्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महाव्रतꣳ सामत एष उऽएवोक्तस्यैतदन्नं थं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकꣳ सत्त्रेधाख्यायते स एतेनान्नेन सहोर्ध्व उदक्रामत्स यः स उदक्रामदसौ स आदित्योऽथ येन तेनान्नेन सहोदक्रामदेष स चन्द्रमाः ॥२१॥ स एष एवार्को य एष तपति । तस्यैतदन्नं कमेष चन्द्रमास्तदर्क्यं यजुष्ट एष एव महांस्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महाव्रतꣳ सामत एष उऽएवोक्तस्यैतदन्नं थं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकꣳ सत्त्रेधाख्यायतऽइत्यधिदेवतम् ॥२२॥ अथाध्यात्मम् । प्राणो वाऽअर्कस्तस्यान्नमेव कं तदर्क्यं यजुष्टः प्राण एव महांस्तस्यान्नमेव व्रतं तन्महाव्रतꣳ सामतः प्राण उऽएवोक्तस्यान्नमेव थं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकꣳ सत्त्रेधाख्यायते स एष एवैषोऽधिदेवतमयमध्यात्मम् ॥२३॥ ब्राह्मणम् ॥७ [४. १.] ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०१ ॥ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिरग्निः । सोमो राजा चन्द्रमाः स ह स्वयमेवात्मानं प्रोचे यज्ञवचसे राजस्तम्बायनाय यावन्ति वाव मे ज्योतीꣳषि तावत्यो मऽइष्टका इति ॥१॥ तस्य वाऽएतस्य संवत्सरस्य प्रजापतेः । सप्त च शतानि विꣳशतिश्चाहोरात्राणि ज्योतीꣳषि ता इष्टकाः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः षष्टिश्च

त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यः सोऽयꣳ संवत्सरः प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि ससृजे
यच्च प्राणि यच्चाप्राणमुभयान्देवमनुष्यान्त्स सर्वाणि भूतानि सृष्ट्वा रिरिचान-इव
मेने स मृत्योर्बिभयां चकार ॥२॥ स हेक्षां चक्रे । कथं न्वहमिमानि सर्वाणि
भूतानि पुनरात्मन्नावपेय पुनरात्मन्दधीय कथं न्वहमेवैषाꣳ सर्वेषां भूतानां पुन-
रात्मा स्यामिति ॥३॥ स द्वेधात्मानं व्यौहत् । षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यन्यतर-
स्येष्टका अभवन्नेवमन्यतरस्य स न व्याप्नोत् ॥४॥ त्रीनात्मनोऽकुरुत । तिस्रस्ति-
स्रोऽशीतय एकैकस्येष्टका अभवन्त्स नैव व्याप्नोत् ॥५॥ चतुर आत्मनोऽकुरुत
। अशीतिशतेष्टकान्त्स नैव व्याप्नोत् ॥६॥ पञ्चात्मनोऽकुरुत । चतुश्चत्वारिꣳशꣳ
शतमेकैकस्येष्टका अभवन्त्स नैव व्याप्नोत् ॥७॥ षडात्मनोऽकुरुत । विꣳशतिश-
तेष्टकान्त्स नैव व्याप्नोन्न सप्तधा व्यभवत् ॥८॥ अष्टावात्मनोऽकुरुत । नवती-
ष्टकान्त्स नैव व्याप्नोत् ॥९॥ नवात्मनोऽकुरुत । अशीतीष्टकान्त्स नैव व्याप्नोत्
॥१०॥ दशात्मनोऽकुरुत । द्वासप्ततीष्टकान्त्स नैव व्याप्नोन्नैकादशधा व्यभवत्
॥११॥ द्वादशात्मनोऽकुरुत । षष्टीष्टकान्त्स नैव व्याप्नोन्न त्रयोदशधा व्यभवन्न
चतुर्दशधा ॥१२॥ पञ्चदशात्मनोऽकुरुत । अष्टाचत्वारिꣳशदिष्टकान्त्स नैव व्या-
प्नोत् ॥१३॥ षोडशात्मनोऽकुरुत । पञ्चचत्वारिꣳशदिष्टकान्त्स नैव व्याप्नोन्न सप्त-
दशधा व्यभवत् ॥१४॥ अष्टादशात्मनोऽकुरुत । चत्वारिꣳशदिष्टकान्त्स नैव व्या-
प्नोन्नैकां-न-विꣳशतिधा व्यभवत् ॥१५॥ विꣳशतिमात्मनोऽकुरुत । षट्त्रिꣳशदि-
ष्टकान्त्स नैव व्याप्नोन्नैकविꣳशतिधा व्यभवन्न द्वाविꣳशतिधा न त्रयोविꣳशतिधा
॥१६॥ चतुर्विꣳशतिमात्मनोऽकुरुत । त्रिꣳशदिष्टकान्त्सोऽत्रातिष्ठत पञ्चदशे व्यूहे
तद्यत्पञ्चदशे व्यूहेऽतिष्ठत तस्मात्पञ्चदशापूर्यमाणस्य रूपाणि पञ्चदशापक्षीयमा-
णस्य ॥१७॥ अथ यच्चतुर्विꣳशतिमात्मनोऽकुरुत । तस्माच्चतुर्विꣳशत्यर्धमासः सं-
वत्सरः स एतैश्चतुर्विꣳशत्या त्रिꣳशदिष्टकैरात्मभिर्न व्यभवत्स पञ्चदशाह्नो रूपा-

एवपश्यदात्मनस्तन्वो मुहूर्त्ताँल्लोकम्पृणाः पञ्चदशैव रात्रेस्तद्यन्मुहु त्रायन्ते तस्मा-
न्मुहूर्त्ता अथ यत्क्षुद्राः सन्त इमांल्लोकानापूरयन्ति तस्माल्लोकम्पृणाः ॥१८॥ एष
वाऽइदꣳ सर्वं पचति । अहोरात्रैरर्धमासैर्मासैर्ऋतुभिः संवत्सरेण तदमुना पक्वमयं
पचति पक्वस्य पक्तेति ह स्माह भारद्वाजोऽग्निममुना हि पक्वमयं पचतीति ॥१९॥
तानि संवत्सरे । दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि समपद्यन्त सोऽत्रातिष्ठत दश-
सु च सहस्रेष्वष्टासु च शतेषु ॥२०॥ अथ सर्वाणि भूतानि पर्यैक्षत् । स त्रय्या-
मेव विद्यायाꣳ सर्वाणि भूतान्यपश्यदत्र हि सर्वेषां छन्दसामात्मा सर्वेषाꣳ स्तो-
मानाꣳ सर्वेषां प्राणानाꣳ सर्वेषां देवानामेतद्वाऽअस्त्येतद्ध्यमृतं यद्ध्यमृतं तद्ध्यस्त्ये-
तदु तद्यन्मर्त्यम् ॥२१॥ स ऐक्षत प्रजापतिः । त्रय्यां वाव विद्यायाꣳ सर्वाणि भू-
तानि हन्त त्रयीमेव विद्यामात्मानमभिसंस्करवाऽइति ॥२२॥ स ऋचो व्यौहत्
। द्वादश बृहतीसहस्राण्येतावत्यो हर्चो याः प्रजापतिसृष्टास्तास्त्रिꣳशत्तमे व्यूहे
पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त ता यत्त्रिꣳशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठन्त तस्मात्त्रिꣳशन्मासस्य रात्रयोऽथ य-
त्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्क्तः प्रजापतिस्ता अष्टाशतꣳ शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥२३॥ अ-
थेतरौ वेदौ व्यौहत् । द्वादशैव बृहतीसहस्राण्यष्टौ यजुषां चत्वारि साम्नामेता-
वद्धैतयोर्वेदयोर्यत्प्रजापतिसृष्टं तौ त्रिꣳशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठेतां तौ यत्त्रिꣳशत्तमे
व्यूहेऽतिष्ठेतां तस्मात्त्रिꣳशन्मासस्य रात्रयोऽथ यत्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्क्तः प्रजापतिस्ता
अष्टाशतमेव शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥२४॥ ते सर्वे त्रयो वेदाः । दश च सह-
स्राण्यष्टौ च शतान्यशीतीनामभवन्त्स मुहूर्तेन-मुहूर्तेनाशीतिमाप्नोन्मुहूर्तेन-मुहू-
र्तेनाशीतिः समपद्यत ॥२५॥ स एषु त्रिषु लोकेषूखायाम् । योनौ रेतो भूतमात्मा-
नमसिञ्चच्छन्दोमयꣳ स्तोममयं प्राणमयं देवतामयं तस्यार्धमासे प्रथम आत्मा स-
मस्क्रियत दवीयसि परो दवीयसि परः संवत्सरऽएव सर्वः कृत्स्नः समस्क्रियत
॥२६॥ तद्यत्परिश्रितमुपाधत्त । तद्रात्रिमुपाधत्त तदनु पञ्चदश मुहूर्त्तान्मुहूर्त्ताननु

पञ्चदशाशीतीरथ यद्यजुष्मतीमुपाधत्त तदहरुपाधत्त तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्ता-
ननु पञ्चदशाशीतीरेवमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपतात्मन्नकुरुत सोऽत्रैव सर्वे-
षां भूतानामात्माभवच्छन्दोमय स्तोममयः प्राणमयो देवतामयः स एतन्मय एव
भूत्वोर्ध्व उदक्रामत्स यः स उदक्रामदेष स चन्द्रमाः ॥२७॥ तस्यैषा प्रतिष्ठा । य
एष तपत्येतस्मादेवाध्यचीयतैतस्मिन्नध्यचीयतात्मन एवैनं तन्निरमिमीतात्मनः प्रा-
जनयत् ॥२८॥ स यदग्निं चेष्यमाणो दीक्षते । यथैव तत्प्रजापतिरेषु त्रिषु लोके-
ष्वुखायां योनौ रेतो भूतमात्मानमसिञ्चदेवमेवैष एतदात्मानमुखायां योनौ रेतो
भूतꣳ सिञ्चति छन्दोमयꣳ स्तोममयं प्राणमयं देवतामयं तस्यार्धमासे प्रथम आत्मा
संस्क्रियते द्वीयसि परो द्वीयसि परः संवत्सरऽएव सर्वः कृत्स्नः संस्क्रियते
॥२९॥ तद्यत्परिश्रितमुपधत्ते । तद्रात्रिमुपधत्ते तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्ताननु
पञ्चदशाशीतीरथ यद्यजुष्मतीमुपधत्ते तदहरुपधत्ते तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्ता-
ननु पञ्चदशाशीतीरेवमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपतऽआत्मन्कुरुते सोऽत्रैव स-
र्वेषां भूतानामात्मा भवति छन्दोमय स्तोममयः प्राणमयो देवतामयः स एतन्मय
एव भूत्वोर्ध्व उत्क्रामति ॥३०॥ तस्यैषा प्रतिष्ठा । य एष तपत्येतस्मादेवाधिची-
यतऽएतस्मिन्नधिचीयतऽआत्मन एवैनं तन्निर्मितीतऽआत्मनः प्रजनयति स यदे-
वंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति छन्दोमयꣳ स्तोममयं प्राणमयं
देवतामयꣳ स एतन्मय एव भूत्वोर्ध्व उत्क्रामति य एवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते यो
वैतदेवं वेद ॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [४. २.] ॥ ॥

एष वै मृत्युर्यत्संवत्सरः । एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोत्यथ म्रि-
यन्ते तस्मादेष एव मृत्युः स यो हैतं मृत्युꣳ संवत्सरं वेद न हास्यैष पुरा जर-
सोऽहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति सर्वꣳ हैवायुरेति ॥१॥ एष उऽएवान्तकः । एष
हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छत्यथ म्रियन्ते तस्मादेष एवान्तकः स यो

हैतमन्तकं मृत्युꣳ संवत्सरं वेद न हास्यैष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छति सर्वꣳ हैवायुरेति ॥२॥ ते देवाः । एतस्मादन्तकान्मृत्योः संवत्सरात्प्रजापतेर्बिभयां चक्रुर्यद्वै नोऽयमहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं न गच्छेदिति ॥३॥ तऽएतान्यज्ञक्रतूंस्तेनिरे । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धꣳ सौम्यमध्वरं तऽएतैर्यज्ञक्रतुभिर्यजमाना नामृतत्वमानशिरे ॥४॥ ते हाप्यग्निं चिक्यिरे । तेऽपरिमिता एव परिश्रित उपदधुरपरिमिता यजुष्मतीरपरिमिता लोकम्पृणा यथेदमप्येतर्ह्येकऽउपदधतीति देवा अकुर्वन्निति ते ह नैवामृतत्वमानशिरे ॥५॥ तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । अमृतत्वमवरुरुत्समानास्तान्ह प्रजापतिरुवाच न वै मे सर्वाणि रूपाण्युपधत्थाति वैव रेचयथ न वाभ्यापयथ तस्मान्नामृता भवथेति ॥६॥ ते होचुः । तेभ्यो वै नस्त्वमेव तद्ब्रूहि यथा ते सर्वाणि रूपाण्युपदधामेति ॥७॥ स होवाच । षष्टिं च त्रीणि च शतानि परिश्रित उपधत्त षष्टिं च त्रीणि च शतानि यजुष्मतीरधि षट्त्रिꣳशतमथ लोकम्पृणा दश च सहस्राण्यष्टौ च शतान्युपधत्ताथ मे सर्वाणि रूपाण्युपधास्यथाथामृता भविष्यथेति ते ह तथा देवा उपदधुस्ततो देवा अमृता आसुः ॥८॥ स मृत्युर्देवानब्रवीत् । इत्थमेव सर्वे मनुष्या अमृता भविष्यन्त्यथ को मह्यं भागो भविष्यतीति ते होचुर्नातोऽपरः कश्चन सह शरीरेणामृतोऽसद्यदेव त्वमेतं भागꣳ हरासाऽअथ व्यावृत्य शरीरेणामृतोऽसद्योऽमृतोऽसद्विद्यया वा कर्मणा वेति यद्वै तदब्रुवन्विद्यया वा कर्मणा वेत्येषा हैव सा विद्या यदग्निरेतदु हैव तत्कर्म यदग्निः ॥९॥ ते यऽएवमेतद्विदुः । ये वैतत्कर्म कुर्वते मृत्वा पुनः सम्भवन्ति ते सम्भवन्त एवामृतत्वमभिसम्भवन्त्यथ यऽएवं न विदुर्ये वैतत्कर्म न कुर्वते मृत्वा पुनः सम्भवन्ति तऽएतस्यैवान्नं पुनः-पुनर्भवन्ति ॥१०॥ स यदग्निं चिनुते । एतमेव तदन्तकं मृत्युꣳ संवत्सरं प्रजापतिमग्निमाप्नोति यं देवा आप्नुवन्नेतमुपधत्ते यथैवैनमदो देवा उपादधत ॥११॥ परिश्रिद्भिरि-

वास्य रात्रीराप्नोति । यजुष्मतीभिरहान्यर्धमासान्मासानृतूँल्लोकम्पृणाभिर्मुहूर्तान् ॥१२॥ तस्याः परिश्रितः । रात्रिलोकास्ता रात्रीणामेव साप्तिः क्रियते रात्रीणां प्रतिमा ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्य रात्रयस्तासामेकविꣳशतिं गार्हपत्ये परिश्रयति द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्येषु द्वेऽएकषष्टे शतेऽआहवनीये ॥१३॥ अथ यजुष्मत्यः । दर्भस्तम्बो लोगेष्टकाः पुष्करपर्णꣳ रुक्मपुरुषौ स्रुचौ स्वयमातृण्णा दूर्वेष्टका द्वियजू रेतःसिचौ विश्वज्योतिर्ऋतव्येऽअषाढा कूर्म उलूखलमुसलेऽउखा पञ्च पशुशीर्षाणि पञ्चदशापस्याः पञ्च छन्दस्याः पञ्चाशत्प्राणभृतस्ता द्वाभ्यां न शतं प्रथमा चितिः ॥१४॥ अथ द्वितीया । पञ्चाश्विन्यो द्वेऽऋतव्ये पञ्च वैश्वदेव्यः पञ्च प्राणभृतः पञ्चापस्या एकया न विꣳशतिर्वयस्यास्ता एकचत्वारिꣳशद्द्वितीया चितिः ॥१५॥ अथ तृतीया । स्वयमातृण्णा पञ्च दिश्या विश्वज्योतिश्चतस्र ऋतव्या दश प्राणभृतः षट्त्रिꣳशच्छन्दस्याश्चतुर्दश वालखिल्यास्ता एकसप्ततिस्तृतीया चितिः ॥१६॥ अथ चतुर्थी । अष्टादश प्रथमा अथ द्वादशाथ सप्तदश ताः सप्तचत्वारिꣳशच्चतुर्थी चितिः ॥१७॥ अथ पञ्चमी । पञ्चासपत्नाश्चत्वारिꣳशद्विराज एकया न त्रिꣳशत्स्तोमभागाः पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडा एकत्रिꣳशच्छन्दस्या अष्टौ गार्हपत्या चितिरष्टौ पुनश्चितिर्ऋतव्ये विश्वज्योतिर्विकर्णी च स्वयमातृण्णा चाश्मा पृश्निर्यश्चितेऽग्निर्निधीयते ता अष्टात्रिꣳशꣳ शतं पञ्चमी चितिः ॥१८॥ ताः सर्वाः पञ्चभिर्न चत्वारि शतानि । ततो याः षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यहर्लोकास्ता अह्नामेव साप्तिः क्रियतेऽह्नां प्रतिमा ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहान्यथ याः षट्त्रिꣳशत्पुरीषं तासाꣳ षट्त्रिꣳशी ततो याश्चतुर्विꣳशतिरर्धमासलोकास्ता अर्धमासानामेव साप्तिः क्रियतेऽर्धमासानां प्रतिमाथ या द्वादश मासलोकास्ता मासानामेव साप्तिः क्रियते मासानां प्रतिमा ता उ द्वे-द्वे सहर्तु-

लोका ऋतूनामशून्यतायै ॥१९॥ अथ या लोकम्पृणाः । मुहूर्तलोकास्ता मुहूर्तानामेव साप्तिः क्रियते मुहूर्तानां प्रतिमा ता दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि भवन्त्येतावन्तो हि संवत्सरस्य मुहूर्तास्तासामेकविꣳशतिं गार्हपत्यऽउपदधाति द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्येष्वाहवनीयऽइतरा एतावन्ति वै संवत्सरस्य रूपाणि तान्यस्यात्रासान्युपहितानि भवन्ति ॥२०॥ तद्वैके । आहवनीयऽएवैताꣳ सम्पदमापिपयिषन्त्यन्ये वाऽएतेऽग्नयश्चिताः किमन्यत्रोपहिता इह सम्पश्येमेति न तथा कुर्याद्दश वाऽएतानग्नीꣳश्चिनुतेऽष्टौ धिष्ण्यानाहवनीयं च गार्हपत्यं च तस्मादाहुर्विराडग्निरिति दशाक्षरा हि विराट् तान्नु सर्वानेकमिवैवाचक्षतेऽग्निरित्येतस्य ह्यैवैतानि सर्वाणि रूपाणि यथा संवत्सरस्याहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतव एवमस्यैतानि सर्वाणि रूपाणि ॥२१॥ ते ये ह तथा कुर्वन्ति । एतानि हास्य ते रूपाणि बहिर्धा कुर्वन्त्यथो पापवस्यसं कुर्वन्ति क्षत्राय विशं प्रतिप्रतिनीं प्रत्युद्यामिनीमाग्नीध्रीये वाऽअश्मानं पृश्निमुपदधात्यथ तꣳ सम्पश्यति किमु तꣳ सम्पश्यन्नितरा न सम्पश्येद्धैनैव निर्ऋतिं पाप्मानमपहते स एकादशः ॥२२॥ तदाहुः । कथमु ता अत्र न सम्पश्यतीति न ह्येना अभिजुहोत्याहुत्या वाऽइष्टका सर्वा कृत्स्ना भवतीति ॥२३॥ तदाहुः । कथमस्यैता अनतिरिक्ता उपहिता भवन्तीति वीर्यं वाऽअस्यैता अनतिरिक्तं वै पुरुषं वीर्यꣳ स ह वाऽएतꣳ सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति य एवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेद ॥२४॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [४. ३.] ॥ ॥

प्रजापतिं वै प्रजाः सृजमानम् । पाप्मा मृत्युरभिपरिजघान स तपोऽतप्यत सहस्रꣳ संवत्सरान्पाप्मानं विजिहासन् ॥१॥ तस्य तपस्तेपानस्य । एभ्यो लोमगर्तेभ्य ऊर्ध्वानि ज्योतीꣳष्यायंस्तद्यानि तानि ज्योतीꣳष्येतानि तानि नक्षत्राणि यावन्त्येतानि नक्षत्राणि तावन्तो लोमगर्ता यावन्तो लोमगर्तास्तावन्तः सहस्रसं-

वत्सरस्य मुहूर्ताः ॥२॥ स सहस्रतमे संवत्सरे । सर्वोऽत्यपवत स यः सोऽत्यपवतायमेव स वायुर्योऽयं पवतेऽथ यं तं पाप्मानमत्यपवतेदं तच्छरीरं क उ तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरमवरुन्धीत विद्यया ह वाऽएवंवित्सहस्रसंवत्सरमवरुन्द्धे ॥३॥ सर्वा एवैता इष्टकाः साहस्रीरुपासीत । रात्रिसहस्रेण-रात्रिसहस्रेणैकैकां परिश्रितꣳ सम्पन्नामुपासीताहःसहस्रेणाहःसहस्रेणैकैकामर्धमासभाजमर्धमाससहस्रेणार्धमाससहस्रेणैकैकामर्धमासभाजं माससहस्रेण-माससहस्रेणैकैकां मासभाजमृतुसहस्रेणाऽर्तुसहस्रेणैकैकामृतुभाजं मुहूर्तसहस्रेण-मुहूर्तसहस्रेणैकैकां मुहूर्तभाजꣳ संवत्सरसहस्रेण संवत्सरं ते यऽएतमेवमग्निꣳ संवत्सरेण सम्पन्नं विदुः सहस्रतमीꣳ हास्य ते कलां विदुरथ यऽएनमेवं न विदुर्न हास्य ते सहस्रतमीं चन कलां विदुरथ य एवैवं वेद यो वैतत्कर्म कुरुते स हैवैतꣳ सर्वं कृत्स्नं प्राजापत्यमग्निमाप्नोति यं प्रजापतिराप्नोत्तस्मादेवंवित्तप एव तप्येत यद्व ह वाऽएवंवित्तप तप्यतऽआ मैथुनात्सर्वꣳ हास्य तत्स्वर्ग्यं लोकमभिसम्भवति ॥४॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् । न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा इति न हैवैवं विदुषः किं चन मृषा श्रान्तं भवति तथो हास्यैतत्सर्वं देवा अवन्ति ॥५॥ ब्राह्मणम् ॥३ [४.४.] ॥॥

अथादेशा उपनिषदाम् । वायुरग्निरिति ह शाकायनिन उपासतऽआदित्योऽग्निरित्यु हैकऽआहुरथ ह स्माह श्रौमत्यो वा हालिङ्गवो वा वायुरेवाग्निस्तस्माद्यद्देवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥१॥ शाट्यायनिरु ह स्माह । संवत्सर एवाग्निस्तस्य वसन्तः शिरो ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षो वर्षा उत्तरः शरदृतुर्मध्यमात्मा हेमन्तशिशिरावृतू पुच्छं प्रतिष्ठा वागग्निः प्राणो वायुश्चक्षुरादित्यो मनश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिश आपो मिथुनं तपः प्रतिष्ठा मासाः पर्वाण्यर्धमासा नाड्योऽहोरात्राणि रजतसुवर्णानि पत्राणि स एवं देवानप्येतीति संवत्सरोऽग्निरित्यु हैव विद्यादेतन्मयो भवतीति त्वेव विद्यात् ॥२॥ चेलक उ ह स्माह शाण्डि-

ल्यायनः । इमऽएव लोकास्तिस्रः स्वयमातृषवत्यश्चितयो यजमानश्चतुर्थी सर्वे कामाः पञ्चमीमांश्च लोकान्त्संस्कुर्वऽआत्मानं च सर्वांश्च कामानित्येव विद्यादिति ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥४ [४. ५.] ॥ चतुर्थोऽध्यायः [६४.] ॥ ॥

तस्य वाऽएतस्याग्नेः । वागेवोपनिषद्वाचा हि चीयतऽऋचा यजुषा साम्नेति नु दैव्याथ यन्मानुष्या वाचाहेतीदं कुरुतेतीदं कुरुतेति तद्व ह तया चीयते ॥१॥ सा वाऽएषा वाक्त्रेधाविहिता । ऋचो यजूꣳषि सामानि तेनाग्निस्त्रेधाविहित एतेन हि त्रयेण चीयतेऽप्यहैवं त्रेधाविहित इत्यꣳ ह त्वेवापि त्रेधाविहितो यदस्मिंस्त्रेधाविहिता इष्टका उपधीयन्ते पुंनाम्न्यः स्त्रीनाम्न्यो नपुꣳसकनाम्न्यस्त्रेधाविहितान्युऽएवेमानि पुरुषस्याङ्गानि पुंनामानि स्त्रीनामानि नपुꣳसकनामानि ॥२॥ ॥ शततꣳ५४०० ॥ ॥ सोऽयमात्मा त्रेधाविहित एव । सोऽनेन त्रेधाविहितेनात्मनैतं त्रेधाविहितं दैवममृतमाप्नोति ता उ सर्वा इष्टका इत्येवाचक्षते नेष्टक इति नेष्टकमिति वाचो रूपेण वाग्घ्येवैतत्सर्वं यत्स्त्री पुमान्नपुꣳसकं वाचा ह्येवैतत्सर्वमाप्तं तस्मादेना अङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्येव सर्वाः सादयति नाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीदेति नाङ्गिरस्वद्ध्रुवꣳ सीदेति वाचꣳ ह्येवैताꣳ संस्कुरुते ॥३॥ सा या सा वागसौ स आदित्यः । स एष मृत्युस्तद्यत्किं चार्वाचीनमादित्यात्सर्वं तन्मृत्युनाप्तꣳ स यो हैनमतोऽर्वाचीनं चिनुते मृत्युना हैनꣳ स आप्तं चिनुते मृत्यवे ह स आत्मानमपिदधात्यथ य एनमत ऊर्ध्वं चिनुते स पुनर्मृत्युमपजयति विद्यया ह वाऽअस्यैषोऽत ऊर्ध्वं चितो भवति ॥४॥ सा वाऽएषा वाक्त्रेधाविहिता । ऋचो यजूꣳषि सामानि मण्डलमेवर्चोऽर्चिः सामानि पुरुषो यजूꣳष्यथैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यतऽइदं तत्पुष्करपर्णं तद्यत्पुष्करपर्णमुपधायाग्निं चिनोत्येतस्मिन्नेवैतदमृतऽऋङ्मयं यजुर्मयꣳ साममयमात्मानꣳ संस्कुरुते सोऽमृतो भवति ॥५॥ ब्राह्मणम् ॥५ [५. १.] ॥ ॥

यदेतन्मण्डलं तपति । तन्महदुक्थं ता ऋचः स ऋचां लोकोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूꣳषि स यजुषां लोकः ॥१॥ सैषा त्रय्येव विद्या तपति । तद्धैतदप्यविद्वाꣳस आहुस्त्रयी वाऽएषा विद्या तपतीति वाग्घैव तत्पश्यन्ती वदति ॥२॥ स एष एव मृत्युः । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽथैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यते तस्मान्मृत्युर्न म्रियतेऽमृते ह्यन्तस्तस्मादु न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तः ॥३॥ तदेष श्लोको भवति । अन्तरं मृत्योरमृतमित्यवरꣳ ह्येतन्मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितमित्येतस्मिन्हि पुरुषऽएतन्मण्डलं प्रतिष्ठितं तपति मृत्युर्विवस्वन्तं वस्तऽइत्यसौ वाऽआदित्यो विवस्वानेष ह्यहोरात्रे विवस्ते तमेष वस्ते सर्वतो ह्येनेन परिवृतो मृत्योरात्मा विवस्वतीत्येतस्मिन्हि मण्डलऽएतस्य पुरुषस्यात्मैतदेष श्लोको भवति ॥४॥ तयोर्वाऽएतयोः । उभयोरेतस्य चार्चिष एतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा तस्मान्महदुक्थं परस्मै न शꣳसेन्नेदेतां प्रतिष्ठां छिनदाऽइत्येताꣳ ह स प्रतिष्ठां छिनत्ति यो महदुक्थं परस्मै शꣳसति तस्मादुक्थशसं भूयिष्ठं परिचक्षते प्रतिष्ठाच्छिन्नो हि भवतीत्यधिदेवतम् ॥५॥ अथाधियज्ञम् । यदेतन्मण्डलं तपत्ययꣳ स रुक्मोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यतऽइदं तत्पुष्करपर्णमापो ह्येता आपः पुष्करपर्णमथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽयमेव स योऽयꣳ हिरण्मयः पुरुषस्तदेतदेवैतदयꣳ संस्कृत्येहोपधत्ते तद्यजमानस्यैवानु सꣳस्थामूर्ध्वमुत्क्रामति तदेतमप्येति य एष तपति तस्मादग्निं नाद्रियेत परिह्वलुममुत्र ह्येष तदा भवतीत्युऽएवाधियज्ञम् ॥६॥ अथाध्यात्मम् । यदेतन्मण्डलं तपति यश्चैष रुक्म इदं तच्छुक्लमक्षन्नथ यदेतदर्चिर्दीप्यते यच्चैतत्पुष्करपर्णमिदं तत्कृष्णमक्षन्नथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चैष हिरण्मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ॥७॥ स एष एव लोकम्पृणा । तामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते तस्यैतन्मिथुनं योऽयꣳ

सव्येऽक्षन्पुरुषोऽर्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्वोऽथ
कृत्स्नः कृत्स्नतायै तद्यत्ते द्वे भवतो द्वन्द्वꣳ हि मिथुनं प्रजननं तस्माद्द्वे-द्वे लोक-
म्पृणेऽउपधीयेते तस्मादु द्वाभ्यां चितिं प्रणयन्ति ॥८॥ स एष एवेन्द्रः । योऽयं
दक्षिणेऽक्षन्पुरुषोऽथेयमिन्द्राणी ताभ्यां देवा एतां विधृतिमकुर्वन्नासिकां तस्मा-
ज्जायाया अन्ते नाश्नीयाद्वीर्यवान्हास्माज्जायते वीर्यवन्तमु ह सा जनयति यस्या
अन्ते नाश्नाति ॥९॥ तदेतद्देवव्रतꣳ । राजन्यबन्धवो मनुष्याणामनुतमां गोपायन्ति
तस्मादु तेषु वीर्यवाञ्जायतेऽमृतवाका वयसाꣳ सा क्षिप्रश्येनं जनयति ॥१०॥
तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य । मिथुनीभवतस्तौ यदा मिथुनस्यान्तं गच्छतोऽथ है-
तत्पुरुषः स्वपिति तद्यथा हैवेदं मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वासंविद-इव भवत्ये-
वꣳ हैवैतदसंविद-इव भवति दैवꣳ ह्येतन्मिथुनं परमो ह्येष आनन्दः ॥११॥
तस्मादेवंवित्स्वप्यात् । लोक्यꣳ हैतेऽएव तद्देवते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्ध-
यति तस्मादु ह स्वपन्तं धुरेव न बोधयेन्नेदेते देवते मिथुनीभवन्त्यौ हिनसानी-
ति तस्मादु हैतत्सुषुपुषः श्लेष्मणमिव मुखं भवत्येतेऽएव तद्देवते रेतः सिञ्चत-
स्तस्माद्रेतस इदꣳ सर्वꣳ सम्भवति यदिदं किं च ॥१२॥ स एष एव मृत्युः । य
एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादाव-
तिहितौ तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति स यदोत्क्रामत्यथ हैतत्पुरुषो म्रियते तस्मादु
हैतत्प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति ॥१३॥ एष उऽएव प्राणः । एष हीमाः सर्वाः प्रजाः
प्रणयति तस्यैते प्राणाः स्वाः स यदा स्वपित्यथैनमेते प्राणाः स्वा अपियन्ति त-
स्मात्स्वाप्ययः स्वाप्ययो ह वै तꣳ स्वप्न इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि
देवाः ॥१४॥ स एतैः सुप्तः । न कस्य चन वेद न मनसा संकल्पयति न वा-
चान्नस्य रसं विजानाति न प्राणेन गन्धं विजानाति न चक्षुषा पश्यति न श्रो-
त्रेण शृणोत्येतꣳ ह्येते तदापीता भवन्ति स एष एकः सन्प्रजासु बहुधा व्यावि-

ष्टस्तस्मादेका सती लोकम्पृणा सर्वमग्निमनुविभवत्यथ यदेक एव तस्मादेका ॥१५॥ तदाहुः । एको मृत्युर्बहवा३ इत्येकश्च बहवश्चेति ह ब्रूयाद्यदहासावमुत्र तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहवः ॥१६॥ तदाहुः । अन्तिके मृत्युर्दूरा३ इत्यन्तिके च दूरे चेति ह ब्रूयाद्यदहायमिहाध्यात्मं तेनान्तिकेऽथ यदसावमुत्र तेनो दूरे ॥१७॥ तदेष श्लोको भवति । अन्ने भात्यपश्रितो रसानाᳫं संचरेऽमृत इति यदेतन्मण्डलं तपति तदन्नमथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽत्ता स एतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भातीत्यधिदेवतम् ॥१८॥ अथाध्यात्मम् । इदमेव शरीरमन्नमथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः सोऽत्ता स एतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भाति ॥१९॥ तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते । यजुरित्येष हीदᳫं सर्वं युनक्ति सामेति छन्दोगा एतस्मिन्हीदᳫं सर्वᳫं समानमुक्थमिति बह्वृचा एष हीदᳫं सर्वमुत्थापयति यातुरिति यातुविद एतेन हीदᳫं सर्वं यतं विषमिति सर्पाः सर्प इति सर्पविद ऊर्गिति देवा रयिरिति मनुष्या मायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा गन्ध इत्यप्सरसस्तं यथा-यथोपासते तदेव भवति तद्धैनान्भूत्वावति तस्मादेतमेवंवित्सर्वैरेवैतैरुपासीत सर्वᳫं हैतद्भवति सर्वᳫं हैनमेतद्भूत्वावति ॥२०॥ स एष त्रीष्टकोऽग्निः । ऋगेका यजुरेका सामैका तद्यां कां चात्रर्चोपदधाति रुक्म एव तस्या आयतनमथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या आयतनमथ याᳫं साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं त्रीष्टकः ॥२१॥ ते वा एते । उभेऽएष च रुक्म एतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुषमपीत उभे ह्यृक्सामे यजुरपीत एवम्वेकेष्टकः ॥२२॥ स एष एव मृत्युः । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः स एष एवंविद आत्मा भवति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति सोऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति ॥२३॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [५. २.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या ९१ ॥ ॥

नेव वाऽइदमग्रेऽसदासीन्नेव सदासीत् । आसीदिव वाऽइदमग्रे नेवासीत्तद्ध तन्मन एवास ॥१॥ तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति नेव हि सन्मनो नेवासत् ॥२॥ तदिदं मनः सृष्टमाविरबुभूषत् । निरुक्ततरं मूर्त्ततरं तदात्मानमन्वैछत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्छत्तत्षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितस्ते मनसैवाधीयन्त मनसाचीयन्त मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त मनसास्तुवत मनसाशंसन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत तद्यत्किं चेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शंसन्त्येतावती वै मनसो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावन्मनः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥३॥ तन्मनो वाचमसृजत । सेयं वाक्सृष्टाविरबुभूषन्निरुक्ततरा मूर्त्ततरा सात्मानमन्वैछत्सा तपोऽतप्यत सा प्रामूर्छत्सा षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्वाङ्मयान्वाक्चितस्ते वाचैवाधीयन्त वाचाचीयन्त वाचैषु ग्रहा अगृह्यन्त वाचास्तुवत वाचाशंसन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञियं कर्म वाचैव तेषु तद्वाङ्मयेषु वाक्चित्सु वाङ्मयमक्रियत तद्यत्किं चेमानि भूतानि वाचा वदन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शंसन्त्येतावती वै वाचो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावती वाक्षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥४॥ सा वाक्प्राणमसृजत । सोऽयं प्राणः सृष्ट आविरबुभूषन्निरुक्ततरो मूर्त्ततरः स आत्मानमन्वैछत्स तपोऽतप्यत स प्रामूर्छत्स षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्प्राणमयान्प्राणचितस्ते प्राणेनैवाधीयन्त प्राणेनाचीयन्त प्राणेनैषु ग्रहा अगृह्यन्त प्राणेनास्तुवत प्राणेनाशंसन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञियं

कर्म प्राणेनैव तेषु तत्प्राणमयेषु प्राणचित्सु प्राणमयमक्रियत तद्यत्किं चेमानि भूतानि प्राणेन प्राणन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवाद्धति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वै प्राणस्य विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावान्प्राणः षट्त्रिꣳश° ॥५॥ स प्राणश्चक्षुरसृजत । तदिदं चक्षुः सृष्टमाविरबुभूषन्निरुक्ततरं मूर्ततरं तदात्मानमन्वैच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्छत्तत्षट्त्रिꣳशतꣳ सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कांश्चक्षुर्मयांश्चक्षुश्चितस्ते चक्षुषैवाधीयन्त चक्षुषाचीयन्त चक्षुषैषु ग्रहा अगृह्यन्त चक्षुषास्तुवत चक्षुषाशꣳसन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञियं कर्म चक्षुषैव तेषु तच्चक्षुर्मयेषु चक्षुश्चित्सु चक्षुर्मयमक्रियत तद्यत्किं चेमानि भूतानि चक्षुषा पश्यन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवाद्धति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वै चक्षुषो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावच्चक्षुः षट्त्रिꣳश° ॥६॥ तच्चक्षुः श्रोत्रमसृजत । तदिदꣳ श्रोत्रꣳ सृष्टमाविरबुभूषन्निरुक्ततरं मूर्ततरं तदात्मानमन्वैच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्छत्तत्षट्त्रिꣳशतꣳ सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्काञ्छ्रोत्रमयाञ्छ्रोत्रचितस्ते श्रोत्रेणैवाधीयन्त श्रोत्रेणाचीयन्त श्रोत्रेणैषु ग्रहा अगृह्यन्त श्रोत्रेणास्तुवत श्रोत्रेणाशꣳसन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञियं कर्म श्रोत्रेणैव तेषु तच्छ्रोत्रमयेषु श्रोत्रचित्सु श्रोत्रमयमक्रियत तद्यत्किं चेमानि भूतानि श्रोत्रेण शृण्वन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवाद्धति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वै श्रोत्रस्य विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावच्छ्रोत्रꣳ षट्त्रिꣳश° ॥७॥ तच्छ्रोत्रं कर्मासृजत । तत्प्राणानभिसममूर्छदिमꣳ संदेहमन्नसंदेहमकृत्स्नं वै कर्मर्ते प्राणेभ्योऽकृत्स्ना उ वै प्राणा ऋते कर्मणः ॥८॥ तदिदं कर्म सृष्टमाविरबुभूषत् । निरुक्ततरं मूर्ततरं तदात्मानमन्वैच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्छत्तत्षट्त्रिꣳशतꣳ सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्कर्ममयान्कर्मचितस्ते कर्मणैवाधीयन्त कर्म-

णाचीयन्त कर्मणेषु ग्रहा अगृह्यन्त कर्मणास्तुवत कर्मणाशꣳसन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञियं कर्म कर्मणैव तेषु तत्कर्ममयेषु कर्मचित्सु कर्ममयमक्रियत तद्यत्किं चेमानि भूतानि कर्म कुर्वते तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वै कर्मणो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावत्कर्म षट्त्रिꣳश॰ ॥ ९ ॥ तत्कर्माग्निमसृजत । आविस्तरां वाऽअग्निः कर्मणः कर्मणा ह्येनं जनयन्ति कर्मणेन्धते ॥ १० ॥ सोऽयमग्निः सृष्ट आविरबुभूषत् । निरुक्ततरो मूर्ततरः स आत्मानमन्वैक्षत स तपोऽतप्यत स प्रामूर्छत्स षट्त्रिꣳशतꣳ सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कानग्निमयानग्निचितस्तेऽग्निनैवाधीयन्ताग्निनाचीयन्ताग्निनैषु ग्रहा अगृह्यन्ताग्निनास्तुवताग्निनाशꣳसन्यत्किं च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किं च यज्ञियं कर्माग्निनैव तेषु तदग्निमयेष्वग्निचित्स्वग्निमयमक्रियत तद्यत्किं चेमानि भूतान्यग्निमिन्धते तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वाऽअग्नेर्विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावानग्निः षट्त्रिꣳशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ११ ॥ ते हैते विद्याचित एव । तान्हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते विद्यया हैवैतऽएवंविदश्चिता भवन्ति ॥ १२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [५. ३.] ॥ ॥

अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः । तस्याप एव परिश्रितो मनुष्या यजुष्मत्य इष्टकाः सूददोहा ओषधयश्च वनस्पतयश्च पुरीषमाहुतयः समिधोऽग्निर्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वमग्निमेवाभिसम्पद्यते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १ ॥ अन्तरिक्षꣳ ह्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य द्यावापृथिव्योरेव संधिः परिश्रितः परेण ह्यन्तरिक्षं द्यावापृथिवी संधत्तस्ताः परिश्रितो वयाꣳसि यजुष्मत्य इष्टका वर्षꣳ सूददोहा मरीचयः

पुरीषमाहुतयः समिधो वायुर्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वं वायुमेवाभिसम्पद्यते त-
त्सर्वोऽग्निर्लो° ॥२॥ द्यौर्ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्याप एव परिश्रितो यथा ह
वाऽइदं कोशः समुब्जित एवमिमे लोका अप्स्वन्तस्तद्या इमांल्लोकान्परेणापस्ताः
परिश्रितो देवा यजुष्मत्य इष्टका यद्देवेतस्मिंल्लोकेऽन्नं तत्सूददोहा नक्षत्राणि पु-
रीषमाहुतयः समिध आदित्यो लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वमादित्यमेवाभिसम्पद्यते
तत्सर्वोऽग्निर्लो° ॥३॥ आदित्यो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य दिश एव परिश्रि-
तस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं
दिशः समन्तं परियन्ति रश्मयो यजुष्मत्य इष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि
भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यस्य रश्मयस्तद्यत्परिश्रित्सु यजुष्मतीः
प्रत्यर्पयति रश्मींस्तद्दिक्षु प्रत्यर्पयत्यथ यदन्तरा दिशश्च रश्मींश्च तत्सूददोहा अथ
यद्दिक्षु च रश्मिषु चान्नं तत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः समिधोऽथ यद्दिश इति च
रश्मय इति चाख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वं दिश इति चैव रश्मय इति
चाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लो° ॥४॥ नक्षत्राणि ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तानि वाऽए-
तानि सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि सप्तविंशतिः-सप्तविंशतिर्होपनक्षत्राण्येकैकं नक्ष-
त्रमनूपतिष्ठन्ते तानि सप्त च शतानि विंशतिश्चाधि षट्त्रिंशत्ततो यानि सप्त
च शतानि विंशतिश्चेष्टका एव ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः षष्टि-
श्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्योऽथ यान्यधि षट्त्रिंशत्स त्रयोदशो मासः स आ-
त्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर एव षट्त्रिंश्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो
द्व्यक्षरं हि शिरोऽथ यदन्तरा नक्षत्रे तत्सूददोहा अथ यन्नक्षत्रेष्वन्नं तत्पुरीषं ता
आहुतयस्ताः समिधोऽथ यन्नक्षत्राणीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वं न-
क्षत्राणीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लो° ॥५॥ ता वाऽएताः । एकविंशतिर्बृहत्य
एकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्प-

द्यतऽएकविꣳशं च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥ ६॥ छन्दाꣳसि ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तानि वाऽएतानि सप्त छन्दाꣳसि चतुरुत्तराणि त्रिचानि तेषाꣳ सप्त च शतानि विꣳशतिश्चाक्षराण्यधि षट्त्रिꣳशत्ततो यानि सप्त च शतानि विꣳशतिश्चेष्टका एव ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यो ऽथ यान्यधि षट्त्रिꣳशत्स त्रयोदशो मासः स आत्मा त्रिꣳशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर एव षट्त्रिꣳश्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो द्व्यक्षरꣳ हि शिरः ॥ ७॥ तस्यै वाऽएतस्यै षट्त्रिꣳशदक्षरायै बृहत्यै । यानि दश प्रथमान्यक्षराणि सा दशाक्षरैकपदाथ यानि विꣳशतिः सा विꣳशत्यक्षरा द्विपदाथ यानि त्रिꣳशत्सा त्रिꣳशदक्षरा विराडथ यानि त्रयस्त्रिꣳशत्सा त्रयस्त्रिꣳशदक्षराथ यानि चतुस्त्रिꣳशत्सा चतुस्त्रिꣳशदक्षरा स्वराडथ यत्सर्वैश्छन्दोभिरयमग्निश्चितस्तदतिछन्दास्ता उ सर्वा इष्टका एवेष्टकेति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनैष गायत्रोऽग्निर्मृदाप इति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनोऽएवैष गायत्रोऽथ यदन्तरा छन्दसी तत्सूददोह्या अथ यच्छन्दःस्वन्नं तत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः समिधोऽथ यच्छन्दाꣳसीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वं छन्दाꣳसीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लो° ॥ ८॥ ता वाऽएताः । एकविꣳशतिर्बृहत्य एकविꣳशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽएकविꣳशं च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥ ९॥ संवत्सरो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य रात्रय एव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्य रात्रयोऽहानि यजुष्मत्य इष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहान्यथ या अमूः षट्त्रिꣳशदिष्टका अतियन्ति यः स त्रयोदशो मास आत्मार्धमासाश्च ते मासाश्च चतुर्विꣳशतिरर्धमासा द्वादश मासा अथ यदन्तराहोरात्रे तत्सूददोह्या अथ यदहोरात्रेष्वन्नं तत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः समिधोऽथ

यदहोरात्राणीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वमहोरात्राणीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लो॰ ॥१०॥ ता वाऽएताः । एकविंशतिर्बृहत्य एकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यत एकविंशं च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥११॥ आत्मा ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्यास्थीन्येव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्यास्थीनि मज्जानो यजुष्मत्य इष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्य मज्जानोऽथ या अमूः षट्त्रिंशदिष्टका अतियन्ति यः स त्रयोदशो मास आत्मा प्राणः स तस्य त्रिंशदात्मन्विधाः प्रतिष्ठायां द्वे प्राणेषु द्वे शीर्षन्द्वे तद्यत्ते द्वे भवतो द्विकपालं हि शिरोऽथ येनेमानि पर्वाणि संततानि तत्सूददोहा अथैतत्त्रयं येनायमात्मा प्रच्छन्नो लोम त्वङ्मांसमिति तत्पुरीषं यत्पिबति ता आहुतयो यदश्नाति ताः समिधोऽथ यदात्मेत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वमात्मेत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लो॰ ॥१२॥ ता वाऽएताः । एकविंशतिर्बृह॰ ॥१३॥ सर्वाणि ह त्वेव भूतानि । सर्वे देवा एषोऽग्निश्चित आपो वै सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि ता हैता आप एवैषोऽग्निश्चितस्तस्य नाव्या एव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्याः समन्तं परियन्ति नाव्या उऽएव यजुष्मत्य इष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिक्षरन्त्यथ यदन्तरा नाव्ये तत्सूददोहा अथ या अमूः षट्त्रिंशदिष्टका अतियन्ति यः स त्रयोदशो मास आत्मायमेव स योऽयं हिरण्मयः पुरुषः ॥१४॥ तस्यैते प्रतिष्ठे । रुक्मश्च पुष्करपर्णं चापश्चादित्यमण्डलं च स्रुचौ बाहू ताविन्द्राग्नी द्वे स्वयमातृण्णेऽइयं चान्तरिक्षं च तिस्रो विश्वज्योतिष एता देवता अग्निर्वायुरादित्य एता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिर्द्वादशर्तव्याः स

संवत्सरः स आत्मा पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडाः स यज्ञस्ते देवा अथ यद्विकर्णी च स्वयमातृषा चाश्मा पृश्निर्यश्चितेऽग्निर्निधीयते सा पञ्चत्रिंशी लोकम्पृणायै यजुः षट्त्रिंशी सोऽस्यैष सर्वस्यात्मैवात्मा स एष सर्वासामपां मध्ये स एष सर्वैः कामैः सम्पन्न आपो वै सर्वे कामाः स एषोऽकामः सर्वकामो न ह्येतं कस्य चन कामः ॥१५॥ तदेष श्लोको भवति । विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विन इति न हैव तं लोकं दक्षिणाभिर्न तपसानेवंविदश्नुतऽएवंविदां हैव स लोकः ॥१६॥ अभ्रं पुरीषम् । चन्द्रमा आहुतयो नक्षत्राणि समिधो यच्चन्द्रमा नक्षत्रे वसत्याहुतिस्तत्समिधि वसत्येतद्व वाऽआहुतेरन्नमेषा प्रतिष्ठा तस्मादाहुतिर्न क्षीयतऽएतद्ध्यस्या अन्नमेषा प्रतिष्ठाथ यद्देवा इत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वं देवा इत्येवाख्यायते ॥१७॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् । विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुरिति सर्वाणि ह्यत्र भूतानि सर्वे देवा यजुरेव भवन्ति तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥१८॥ ता वाऽएताः । एकविंशतिर्बृहत्य एकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽएकविंशं च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥१९॥ ब्राह्मणम् ॥२ [५.४.] ॥॥

कुश्रिर्ह वाजश्रवसोऽग्निं चिक्ये । तं होवाच सुश्रवाः कौष्यो गौतम यदग्निमचैषीः प्राञ्चमेनमचैषीः प्रत्यञ्चमेनमचैषीर्न्यञ्चमेनमचैषीरुत्तानमेनमचैषीः ॥१॥ यद्ध्येनं प्राञ्चमचैषीः । यथा पराचऽआसीनाय पृष्ठतोऽन्नाद्यमुपाहरेत्तादृक्तन्न ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥२॥ यद्यु वाऽएनं प्रत्यञ्चमचैषीः । कस्मादस्य तर्हि पश्चात्पुच्छमकार्षीः ॥३॥ यद्यु वाऽएनं न्यञ्चमचैषीः । यथा नीचः शयानस्य पृष्ठेऽन्नाद्यं प्रतिष्ठापयेत्तादृक्तन्नैव ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥४॥ यद्यु वाऽएनमुत्तानमचैषीः । न वाऽउत्तानं वयः स्वर्गं लोकमभिवहति न त्वा स्वर्गं लोकमभिवक्ष्यत्यस्वर्ग्य

उ ते भविष्यतीति ॥५॥ स होवाच । प्राञ्चमेनमचैषं प्रत्यञ्चमेनमचैषं न्यञ्चमेनमचैषमुत्तानमेनमचैषꣳ सर्वा अनु दिश एनमचैषमिति ॥६॥ स यत्प्राञ्चं पुरुषमुपदधाति । प्राच्यौ स्रुचौ तत्प्राङ् चीयतेऽथ यत्प्रत्यञ्चं कूर्ममुपदधाति प्रत्यञ्चि पशुशीर्षाणि तत्प्रत्यङ् चीयतेऽथ यन्न्यञ्चं कूर्ममुपदधाति न्यञ्चि पशुशीर्षाणि नीचीरिष्टकास्तन्न्यङ् चीयतेऽथ यदुत्तानं पुरुषमुपदधात्युत्ताने स्रुचाऽउत्तानमुलूखलमुत्तानामुखां तदुत्तानश्चीयतेऽथ यत्सर्वा अनु दिशः परिसर्पमिष्टका उपदधाति तत्सर्वतश्चीयते ॥७॥ अथ ह कोषा धावयन्तः । निरूढशिरसमग्निमुपाधावयां चक्रुस्तेषाꣳ हैक उवाच श्रीर्वै शिरः श्रियमस्य निरौहीत्सर्वज्यानिं ज्यास्यतऽइति स ह तथैवास ॥८॥ अथ हैक उवाच । प्राणा वै शिरः प्राणानस्य निरौहीत्क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यतीति स उ ह तथैवास ॥९॥ ऊर्ध्वो वाऽएष एतच्चीयते । यद्दर्भस्तम्बो लोगेष्टकाः पुष्करपर्णꣳ रुक्मपुरुषौ स्रुचौ स्वयमातृण्णा दूर्वेष्टका द्वियजू रेतःसिचौ विश्वज्योतिर्ऋतव्येऽअषाढा कूर्मोऽथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमाꣳ शिरो यश्चितेऽग्निर्निधीयते तस्मान्न निरूहेत् ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [५. ५.] ॥ पञ्चमोऽध्यायः [६५.] ॥ ॥

अथ हैतेऽरुणे । औपवेशी समाजग्मुः सत्ययज्ञः पौलुषिर्महाशालो जाबालो बुडिल आश्वतराश्विरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यस्ते ह वैश्वानरे समासत तेषाꣳ ह वैश्वानरे न समियाय ॥१॥ ते होचुः । अश्वपतिर्वाऽअयं कैकेयः सम्प्रति वैश्वानरं वेद तं गच्छामेति ते हाश्वपतिं कैकेयमाजग्मुस्तेभ्यो ह पृथगावसथान्पृथगपचितीः पृथक्साहस्रान्सोमान्प्रोवाच ते ह प्रातरसंविदाना एव समित्पाणयः प्रतिचक्रमिरऽउप त्वायामेति ॥२॥ स होवाच । यन्नु भगवन्तोऽनूचाना अनूचानपुत्राः किमिदमिति ते होचुर्वैश्वानरꣳ ह भगवान्सम्प्रति वेद तं नो ब्रूहीति स होवाच सम्प्रति खलु त्वाऽअहं वैश्वानरं वेदाभ्याधत्त समिध

उपेता स्थेति ॥३॥ स होवाचारुणिमौपवेशिम् । गौतम कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति पृथिवीमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर एतꣳ हि वै त्वं प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितः प्रजया पशुभिरसि यो वाऽएतं प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति पादौ त्वाऽएतौ वैश्वानरस्य पादौ तेऽम्लास्यतां यदि ह नागमिष्य इति पादौ तेऽविदितावभविष्यतां यदि ह नागमिष्य इति वा ॥४॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिम् । प्राचीनयोग्य कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्यप एव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै रयिर्वैश्वानर एतꣳ हि वै त्वꣳ रयिं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वꣳ रयिमान्पुष्टिमानसि यो वाऽएतꣳ रयिं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति वस्तिस्त्वाऽएष वैश्वानरस्य वस्तिस्त्वाद्धास्यद्यदि ह नागमिष्य इति वस्तिस्तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा ॥५॥ अथ होवाच महाशालं जाबालम् । औपमन्यव कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्याकाशमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै बहुलो वैश्वानर एतꣳ हि वै त्वं बहुलं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वं बहुः प्रजया पशुभिरसि यो वाऽएतं बहुलं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेत्यात्मा त्वाऽएष वैश्वानरस्यात्मा त्वाद्धास्यद्यदि ह नागमिष्य इत्यात्मा तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा ॥६॥ अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम् । वैयाघ्रपद्य कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति वायुमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर एतꣳ हि वै त्वं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वां पृथग्रथश्रेणयोऽनुयान्ति यो वाऽएतं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति प्राणस्त्वाऽएष वैश्वानरस्य प्राणस्त्वाद्धास्यद्यदि ह नागमिष्य इति प्राणस्तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा ॥७॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयम् । वैयाघ्रपद्य कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्यादित्यमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष

वै सुततेजा वैश्वानर एतꣳ हि वै त्वꣳ सुततेजसं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्तवैष सु-
तोऽद्यमानः पच्यमानोऽक्षीयमाणो गृहेषु तिष्ठति यो वाऽएतꣳ सुततेजसं वै-
श्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति चक्षुस्त्वाऽएतद्वैश्वानरस्य चक्षुस्त्वाहा-
स्यद्यदि ह नागमिष्य इति चक्षुस्तेऽविदितमभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा
॥८॥ अथ होवाच जनꣳ शार्कराक्ष्यम् । सायवस कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति दिव-
मेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वाऽअतिष्ठा वैश्वानर एतꣳ हि वै त्व-
मतिष्ठां वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वꣳ समानानतितिष्ठसि यो वाऽएतमतिष्ठां वैश्वा-
नरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति मूर्धा त्वाऽएष वैश्वानरस्य मूर्धा त्वाहा-
स्यद्यदि ह नागमिष्य इति मूर्धा तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा
॥९॥ तान्होवाच । एते वै यूयं पृथग्वैश्वानरान्विद्वाꣳसः पृथगन्नमघस्त प्रादेश-
मात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नास्तथा तु व एनान्वक्ष्यामि यथा प्रा-
देशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति ॥१०॥ स होवाच । मूर्धानमुपदिशन्नेष वा
ऽअतिष्ठा वैश्वानर इति चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुततेजा वैश्वानर इति ना-
सिकेऽउपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष
वै बहुलो वैश्वानर इति मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानर इति चु-
बुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स
यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति
सर्वमायुरेति न हास्य ब्रुवाणं चन वैश्वानरो हिनस्ति ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥४ [६.१.]॥

द्वयं वाऽइदमत्ता चैवाद्यं च । तद्यदोभयꣳ समागच्छत्यत्तैवाख्यायते नाद्यम्
॥१॥ स वै यः सोऽत्ताग्निरेव सः । तस्मिन्यत्किं चाभ्यादधत्याहितय एवास्य ता
आहितयो ह वै ता आहुतय इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाः
॥२॥ आदित्यो वाऽअत्ता । तस्य चन्द्रमा एवाहितयश्चन्द्रमसꣳ ह्यादित्यऽआद-

धतीत्यधिदेवतम् ॥३॥ अथाध्यात्मम् । प्राणो वाऽअत्ता तस्यान्नमेवाहुतयोऽन्नꣳ हि प्राणऽआदधतीति न्वग्नेः ॥४॥ अथार्कस्य । अग्निर्वाऽअर्कस्तस्याहुतय एव कमाहुतयो ह्यग्नये कम् ॥५॥ आदित्यो वाऽअर्कः । तस्य चन्द्रमा एव कं चन्द्रमा ह्यादित्याय कमित्यधिदेवतम् ॥६॥ अथाध्यात्मम् । प्राणो वाऽअर्कस्तस्यान्नमेव कमन्नꣳ हि प्राणाय कमिति न्वेवार्कस्य ॥७॥ अथोक्थस्य । अग्निर्वाऽउक्तस्याहुतय एव थमाहुतिभिर्ह्यग्निरुत्तिष्ठति ॥८॥ आदित्यो वाऽउक् । तस्य चन्द्रमा एव थं चन्द्रमसा ह्यादित्य उत्तिष्ठतीत्यधिदेवतम् ॥९॥ अथाध्यात्मम् । प्राणो वाऽउक्तस्यान्नमेव थमन्नेन हि प्राण उत्तिष्ठतीति न्वेवोक्थस्य स एषोऽग्निविधोऽर्कविध उक्थविधो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निविधमर्कविधमुक्थविधं पुरुषमुपास्ते विदुषो हैवास्यैवं भ्रातृव्यो म्लायति ॥१०॥ प्राणेन वाऽअग्निर्दीप्यते । अग्निना वायुर्वायुनादित्य आदित्येन चन्द्रमाश्चन्द्रमसा नक्षत्राणि नक्षत्रैर्विद्युदेतावती वै दीप्तिरस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च सर्वाꣳ हैतां दीप्तिं दीप्यतेऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एवं वेद ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [६. २.] ॥ ॥

सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत । अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात्प्रैत्येवंक्रतुर्हामुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति ॥१॥ स आत्मानमुपासीत । मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाकाशात्मानं कामरूपिणं मनोजवसं सत्यसंकल्पꣳ सत्यधृतिꣳ सर्वगन्धꣳ सर्वरसꣳ सर्वा अनु दिशः प्रभूतꣳ सर्वमिदमभ्याप्तमवाक्कमनादरं यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयो यथा ज्योतिरधूममेवं ज्यायान्दिवो ज्यायानाकाशाज्ज्यायानस्यै पृथिव्यै ज्यायान्त्सर्वेभ्यो भूतेभ्यः स प्राणस्यात्मैष मऽआत्मैतमित आत्मानं प्रेत्याभिसम्भविष्यामीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्य एवमेतदिति ॥२॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [६. ३.] ॥ ॥

उषा वाऽअश्वस्य मेध्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माश्वस्य मेध्यस्य द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वेऽअवान्तरदिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो माꣳसान्यूवध्यꣳ सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्धो निम्लोचञ्जघनार्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वागहर्वाऽअश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वाऽअश्वं महिमानावभितः सम्बभूवतुर्हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वासुरानश्वो मनुष्यान्त्समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥७ [६. ४.]

नैवेह किं चनाग्रऽआसीत् । मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाययाशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्क्यस्यार्कत्वं कꣳ ह वाऽअस्मै भवति य एवमेतदर्क्यस्यार्कत्वं वेद ॥१॥ आपो वाऽअर्कः । तद्यदपाꣳ शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्निः ॥२॥ स त्रेधात्मानं व्यकुरुत । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयꣳ स एष प्राणस्त्रेधाविहितस्तस्य प्राची दिक्शिरोऽसौ चासौ चेर्मावथास्य प्रतीची दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥३॥ सोऽकामयत । द्वितीयो मऽआत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवदशनायां मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमबिभर्यावान्त्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव

वागभवत् ॥४॥ स ऐक्षत । यदि वाऽइममभिमꣳस्ये कनीयोऽन्नं करिष्यऽइति स तया वाचा तेनात्मनेदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किं चऽर्चो यजूꣳषि सामानि छन्दाꣳसि यज्ञान्प्रजां पशून्त्स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वाऽअत्तीति तददितेरदितित्वꣳ सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥५॥ सोऽकामयत । भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत्प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य शरीरऽएव मन आसीत् ॥६॥ सोऽकामयत । मेध्यं मऽइदꣳ स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमेष ह वाऽअश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद ॥७॥ तमनवरुध्येवामन्यत । तꣳ संवत्सरस्य परस्तादात्मनऽआलभत पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत्तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्तऽएष वाऽअश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्मायमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवति सर्वमायुरेत्येतासां देवतानामेको भवति य एवं वेद ॥८॥ ॥ शतम् ५५०० ॥ ॥

अथ वꣳशः । समानमा सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥८ [६.५.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या७५ ॥ षष्ठोऽध्यायः [६६.] ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या३६१ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणेऽग्निरहस्यनाम दशमं काण्डं समाप्तम् ॥१०॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF SÂYAṆÂCÂRYA.

षष्ठादिकाण्डचतुष्टये उखासम्भरणादि संचितकर्मान्तमग्निचयनं साङ्गं निरूपितम् तत्र
कर्मणां भावनापुरःसरमनुष्ठाने फलविशेषो भविष्यतीति प्रतिपादयितुं दशमकाण्डमारभ्यते
। षष्ठादिकाण्डचतुष्टयेन प्रतिपादितकर्मणो भावनोपयोगितया अनुष्ठानाङ्गयुक्तकर्मप्रतिपादक-
तया च सर्वशेषत्वादस्य काण्डस्याग्निरहस्यमिति संज्ञा । रहसि भवं रहस्यम् अग्निविषयं रह-
स्यज्ञानमित्यर्थः । तत्र अग्निशब्देन आहवनीयाधिकरणं सप्तपुरुषाद्येकशतपुरुषपरिमितं चितं
क्षेत्रमभिधीयते इष्टकाभिरग्निं चिनोतीति श्रुतेः तथाग्निमारोहति अग्निं प्रोक्षतीति च आरोहण-
प्रोक्षणे स्थलस्यैवोच्येते तस्य चित्याग्नेरुपरि निधीयमान आहवनीयोऽग्निस्तत्कर्म चाग्निश-
ब्देनोच्यते तद्विषयं पूर्वमनुक्तमग्निमानादिकं तद्रहस्यं च ध्यानभागोऽस्मिन्काण्डे वक्ष्यत
ऽइति अग्निरहस्यमिति नामधेयं युक्तम् ॥ तत्राग्निं चिनुतऽइत्यनारभ्य-विहितस्य अन्तरोपसदौ
चिनोति प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं युनक्ति चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीयोऽथ राजानं
क्रीणातीत्येवमादिगुणयोगादग्नेः सोमयागाङ्गत्वेऽपि तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयादग्निं महा-
व्रतं महदुक्थमिति समाम्नानात् महाव्रतस्य क्रतुविशेषे नियमदर्शनादन्यत्र प्रथमज्योतिष्टो-
माग्निष्टोमसंस्थाव्यतिरिक्तेऽपीक्ष्यानुष्ठानम् । महाव्रतं नाम संवत्सरसाध्यस्य गवामयनस्यो-
पान्त्यमहः तत्राग्निचयनमहाव्रतसामबृहदुक्थानां नियमेन सहप्रयोज्यत्वात्तानि त्रीण्येवं सह-
भावीनीति वक्तुमग्निबृहदुक्थे प्रथममनुवदति अग्निरेष इति आद्यन्तवर्तिचयनोक्थयोर्ग्रहणेन
तन्मध्यपतितं महाव्रतसामापि संगृहीतं भवति एषोऽग्निः संवत्सरात्मकः पुरस्तात्पूर्वं चीयते
इष्टकाभिः अग्नेः संवत्सरात्मकत्वं षष्ठे काण्डे प्रतिपादितम् उपरिष्टान्मरुत्वतीयशस्त्रादनन्तरं म-
हाव्रतसामोद्गात्रा गीयते तस्मादनन्तरं महदुक्थं नाम बृहतीसहस्रात्मकं शस्त्रं होत्रा शस्यते
। संवत्सरात्मकाग्नेः पूर्वं चयनं बृहदुक्थस्यान्ते शंसनमिति यदुक्तं तत्प्रशंसितुमाह प्रजापते-
रिति अग्निचयनं नाम प्रजापतिसंधानार्थमिति षष्ठे प्रपञ्चेन प्रतिपादितम् ॥१॥ प्रजापतेः सं-
वत्सररूपतामाह ॥२॥ चीयमानाग्नेः संवत्सरप्रजापतिरूपतामाह । इष्टकाश्च किंचिदधिकैका-
दशसहस्रसंमिता उपधेयाः अत्र यावत्य इष्टका यजुर्मन्त्रैरुपहिताः तावत्य एव प्रजापत्यव-
यवात्मना प्रतिसंहिता इत्याह तदेतदत्रैवेति अत्रैवाग्नौ एतद्यजुष्मितं यजुर्भिर्मन्त्रैरिष्टकाभिश्च-
यनं कृतं तदत्र प्रजापतौ आप्तं प्रतिसंहितमवयवात्मना युक्तं संवत्सरसम्बन्धिनामहोरात्रा-
णां पर्वरूपाणां यजुष्मतीनामिष्टकानां च संख्यासाम्यात्ताभिरेव कृत्स्नं प्रजापतिशरीरमापद्यत
ऽइत्यभिप्रायः ॥३॥ एवं चित्यमग्निं प्रजापत्यात्मना स्तुत्वा स्तोत्रशस्त्रे स्तोतुमाह अथ यो
ऽस्येति । अत्रोक्थशब्द स्तुतशस्त्रसाधारणः उत्तरत्र द्वयोरपि स्तूयमानत्वात् ग्रहं वा गृहीत्वा
चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति ग्रहग्रहणं वा चमसोन्नयनं वा स्तोत्रप्रारम्भकाल(:) स्तु-
तमनुशंसतीति स्तोत्रादनन्तरं शस्त्रं शसनीयम् अत इदानीं तत्पूर्वभावि ग्रहग्रहणं प्रशंसितुं
तत्र ग्रहे सेव्यमानं च संस्तौति तमस्य तं रसमिति । अनुयन्ति अनुगमयन्ति । लोके यथा
अमुत्र विप्रकृष्टे प्रदेशे अद इष्टं मे मदीयमेकं वस्तु आहरिष्याम्यहमिति पूर्वं गच्छति यद्य-
जुर्मन्त्रः ऋक्सामाभ्यां रसानयनाय प्रथमं गतः तं रसं संवत्सरसाध्यगवामयनोपान्त्यदिवस-

निष्पाद्ये महाव्रते आप्नुवन्ति ॥४॥ तस्मिन्निति निमित्तसप्तमी यजुषा ग्रहे गृहीते । तत्र प्रजननगायत्रबृहद्रथन्तरभद्राख्यानि (!) पञ्च सामानि विद्यन्ते । बृहदुक्थस्य गायत्र्यौष्णिहबार्हततृचाशीतित्रयात्मकत्वात्सर्वा ऋचो महदुक्थमित्युपपन्नम् ॥५॥ पूर्वं प्रजापते रससंयुक्तता स्यात् अन्यथा रसाभावे शरीरमदृढं भवेदितीमामाशङ्कां रसस्थापनेन व्युदस्यति ते यदेति । यस्मिन्काले स्तुवते उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तारः यदा चानुशंसति स्तोत्रमनुलक्ष्य शस्त्रं पठेत् होता अथ शस्त्रादनन्तरं वषट्कृते शस्त्रयाज्यान्ते वषट्कारे कृते एनं गृहीतं स्तोत्रशस्त्राभ्यां संस्कृतं रसमस्मिन्नग्नौ प्रजापतिरूपे जुहोति तत्तेन होमेन एनं प्रजापतिं एष हुतो रसोऽप्येति अपिगच्छति संयुक्तो भवति । इदानीमस्मिन् चयनप्रदेशे महाव्रतं साम स्तुतं शेते तिष्ठतीति न पश्यन्ति । किं तु अग्निं चितमेव पश्यन्ति अग्निर्हि आत्मा स्थूलं शरीरम् तत्तस्मादेनं चित्याग्निमितेऽउभे महाव्रतबृहदुक्थे रसो भूत्वापीतः अपिगच्छतः एकीभवतः उभे च ऋक्सामे ग्रहग्रहणायजुरपीतः ऋक्सामाभ्यां पुरस्ताद्यजुर्मन्त्रेण ग्रहणात् ॥६॥ चित्याग्निं मिथुनरूपेण प्रशंसति । चिते चित्याग्नौ योऽग्निराहवनीयो निधीयते । अतः पञ्चमी चितिः तस्या उपरि निधीयमान आहवनीयोऽग्निरिति द्वयमेकं मिथुनम् । अयमात्मा स्थूलं शरीरं मिथुनरूप एव भवति ॥७॥ मिथुनत्वं नाम स्त्रीपुंसयुगलम् तच्छरीरे प्रदर्शयति अङ्गुष्ठा इति । स वषट्कारान्ते हुतो रसः अनेन मिथुनेनात्मना शरीरेण एतं चितिद्वन्द्वमिथुनरूपमग्निमपिगच्छति ॥८॥ उक्तमिथुनरूपेणाप्ययनप्रकारः प्रदर्शितः पुनश्चित्याग्निं मिथुनरूपेण प्रस्तोतुं प्रकारान्तरेण मिथुनत्वं प्रतिजानीते अप्यहैवमिति ॥९॥ मिथुनपरम्परावेदितुः फलमाह न ह वाऽइति । प्रकारान्तरेणाप्ययप्रकारं वक्तुमात्मनोऽन्नरूपत्वमाह अन्नं ह त्वेवेति अयमात्मा अन्नमेव तत्साध्यत्वात् उक्तार्थे मन्त्रं संवादयति (१०. १०७. ७.) ॥१०॥ भूमावग्निश्चीयते अत आधाराधेययोरभेदोपचारेण भूमेरग्नित्वं सम्पन्नम् । चितोऽग्निर्जघान्नस्थविष्ठभागात्मना भावनीयः तस्योपरि निहित आहवनीयोऽग्निरन्नस्याणिष्ठभागात्मना ध्येयः ॥११॥१॥१॥

पूर्वं महाव्रतयज्ञे सह प्रयुक्तानि अग्निचयनमहाव्रतसाममहदुक्थशस्त्राणि त्रीण्यपि पथ्याकाराणि अधिदैवं पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मकानि अध्यात्मं मनःप्राणवाग्रूपाणि चेति द्वितीयब्राह्मणे प्रतिपाद्यते ज्योतिष्टोमयज्ञऽएवैतेषां त्रयाणां सम्पादनाप्रकारश्चोच्यते ॥ अग्निं चित्याग्निं व्यधत्त । तृतीयं पथ्याकारमात्मानं बृहदुक्थं बृहतीसहस्रात्मकं शस्त्रं व्यधत्त ॥१॥ यस्मादिमे त्रयो लोकाः सहासृज्यन्त तस्मादेतानि त्रीणि अग्निमहाव्रतबृहदुक्थानि सहानुतिष्ठेत् ॥२॥ उत्पद्यमानस्य पुरुषस्य प्रथममात्मा मध्यशरीरं सम्भवति ॥४॥ तत्र महदुक्थमाख्यायते तमां सम्पूर्णमुच्यते बृहतीसहस्रात्मकत्वात्सम्पूर्णोक्तिः । सम्यगुक्तौ युक्त्यन्तरमप्याह आत्मा हीति आत्मनस्तु सर्वाङ्गेभ्योऽपि स्थूलत्वात् ॥५॥ अधुना प्रथमसंस्थारूपज्योतिष्टोमाग्निष्टोमं महाव्रतयज्ञात्मना स्तोतुं तत्रैवाग्निचयनादित्रयस्योपादानाद्ब्रह्मवादिप्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति । सह युगपत् दुरुपापानि आप्तुमशक्यानि सर्वेषां महाव्रतयज्ञानुष्ठाने प्रयोगबाहुल्येन ऋत्विक्सम्पादनादेः दुष्करत्वेन चानधिकारात् । तत्राग्निष्टोम इति पदेनाग्निस्तवनोक्तेरग्निचयनमुक्तमिति मन्तव्यम् ॥६॥ पथ्याकारस्य महाव्रतसाम्नो हि शिरःपक्षमध्यपुच्छात्मकाः पञ्चावयवाः शिरो गायत्रं रथन्तरं दक्षिणः पक्षः बृहदुत्तरः पक्षः भद्रमस्य पुच्छं राजनसाम (!) च्यात्मेति तत्सर्वमग्निष्टोमे सम्पादयति तस्य वाऽइति ऋक्त्रयात्मकमेकं सूक्तं तादृशानि त्रीणि

सूक्तानि त्रिवृतोऽवयवा यस्य स्तोमस्य तदिदं त्रिवृद्बहिष्पवमानम् प्रातःसवनिकं तृचसूक्तत्रयात्मकं बहिष्पवमानं महाव्रतस्य शिरो भवति बहिष्पवमानमपि गायत्रीछन्दस्कैस्तृचैर्गातव्यम् माध्यन्दिन(ः) पञ्चदशस्तोत्रियात्मकः पवमानः तृतीयसवने सप्तदशस्तोत्रियात्मकः आर्भवः पवमानः पक्षस्थानीयौ । होत्रानुशंसनीयं प्रथममाज्यस्तोत्रम् सप्तदशस्तोत्रियात्मकं पृष्ठनामकं होतुः प्रथमं स्तोत्रम् तदुभयं मध्यात्मरूपम् । एकविंशत्यावृत्तिरूपं यज्ञा यज्ञा वोऽग्नय इत्यत्रोत्पन्नं साम पुच्छस्थानीयम् ॥७॥ आज्यं पृष्ठमित्युभयोर्मध्यात्मरूपतामाह । आज्यस्तोत्रं पञ्चदशस्तोत्रियात्मकम् । परिमादः परितो हर्षहेतवः महाव्रते क्रियमाणानि यानि परिमान्नामकानि सामानि तत्स्थानीयास्ताः ॥८॥ महदुकथेऽपि गायत्रबार्हतौष्णिहतृचाशीतयः पक्षमध्यपुच्छात्मकाश्चावयवाः सन्ति तत्सर्वमग्निष्टोमे दर्शयति । प्रातरनुवाके गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि धाय्यादिषु विराट्छन्दश्चाष्टमं होता शंसति । विराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षराणि [५.४.८.] । ता महदुकथगतास्तिस्रोऽशीतयः । बृहदुकथे शिरःपक्षाद्यवयवाः सन्तीत्युक्तं तद्दर्शयति अथ यानि पञ्चचत्वारिंशदिति तत्र यानि पञ्चविंशतिसंख्यान्यक्षराणि तान्यात्मा मध्यशरीरम् अनेन शिरःपक्षद्वयपुच्छान्यवयवा अप्युक्ता वेदितव्याः अथ यान्यवशिष्टानि विंशतिरक्षराणि तदावपनं नाम महदुकथशस्त्रस्योरुभागात्मकत्वेन (शं)सनीयेषु सूक्तेषु वने न वा यो न्यधायि चाकन् (१०.२१.१.) यो जात एव प्रथमो मनस्वान् (२.१२.१.) इत्यनयोः सूक्तयोर्मध्ये आयुष्कामयजमानार्थं तासां कासां चिदृचां शंसनम् ॥१॥२॥१॥

अग्निचयनेष्टकाहेतवो मृदापश्च चित्याग्नेः पञ्चेष्टकाचितयः पञ्च पुरीषचितयः चित्युपस्थानमन्त्रश्च तत्र प्रजापतिरूपेणेष्टकाः पुरीषेष्टकाचितयः प्रजापतेर्मर्त्यामृतशरीरात्मना मन्त्रोपस्थानं कृत्स्नशरीरसम्पादकत्वेन च तृतीयब्राह्मणे स्तूयते ॥ मर्त्यप्रजानां भक्षयितारम् ॥१॥ पञ्चम्या इष्टकाचितेरुपरि निहितायाः पञ्चम्याः पुरीषचितेरुपरि विकर्णीनामिकामिष्टकां स्वयमातृण्णानामेकां चोपधाय हिरण्यशकलैः सम्प्रोक्ष्य तत्राहवनीयाग्नेराधानं सप्तमी चितिरिति व्यवह्रियते अतः पञ्चमीसप्तमीभ्यामिष्टकाचितिभ्यां तन्मध्यस्थितायाः पुरीषचितेरमृतीकरणम् ॥७॥ चित्याग्नेर्न्यूनातिरिक्तपरिहाराय मन्त्रेणोपस्थानं देवाः कृतवन्तः ॥८॥ ऋग्गतमनुष्टुप्छन्दो वाग्रूपेण प्रशंसति धामच्छदग्निरित्यृगनुष्टुब्वाग्रूपा चतुष्पात्त्वसाम्यात् चत्वारि वाक्परिमिता पदानीति वाचः पादचतुष्टयमाम्नातम् । अन्तिमां पुरीषवतीं चितिं चित्वानेन मन्त्रेणोपस्थानम् ॥१०॥ यविष्ठपदवत्या । अनिरुक्तयास्पष्टाग्निलिङ्ग्या । निर्वक्तुमनर्हमनिरुक्तम् । यद्यप्यग्न्यादिपदं स्पष्टतया न प्रतीयते सूक्तस्याग्नेयत्वादस्या अप्याग्नेयत्वं प्रकरणादवसीयते ॥११॥३॥१॥

चतुर्थब्राह्मणे षट्संख्याका इष्टकाचितयः प्रजापतेर्मरणधर्मकस्थूलशरीरगतमज्जास्थिस्नावमांसमेदोऽसृक्त्वग्वाग्रूपत्वेन च एकैकस्या इष्टकाचितेरुपरि निधीयमानाया एकैकस्याः पुरीषचितेरमृतत्वसम्पत्त्यामन्तिमायाश्चितेरुपरि निहितविकर्णीस्वयमातृण्णेष्टकाहिरण्यशकलाहवनीयनिधानं प्रजापतेर्हिरण्यरूपत्वेन प्रणीतेऽग्नौ हूयमानाः समिधो देवानामन्नत्वेन स्तूयन्ते अथाग्निचितः पक्षिभक्षणावर्जनं व्रतं च प्रतिपाद्यते ॥ एतेनाग्निकर्मणा एतयावृता क्रियया एकधा एकप्रकारमात्मानं जरामरणधर्मरहितं कृतवान् ॥१॥ अग्निं चितवान्यजमानोऽमुष्मिन्स्वर्गे लोके हिरण्यसमानवर्णः सम्भवति ॥२॥ चित्याग्निमभिलक्ष्य आहवनीयाग्नेः प्राङ्मुखत्वेन प्र-

पायनम् । संचिते इष्टकाचितेऽग्नौ । प्रणीतादूर्ध्वं प्रणीतेऽग्नौ । इत्येवम् ॥ ११ ॥ प्राणस्योर्ध्वगतिवाद्देवेभ्यः प्राक् प्राचा हस्तेनोर्ध्वं होमं कुर्वन्ति । तस्मादग्नेः प्रणयनं देवानां प्राङ्मुखत्वेन हवनमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ४ ॥ १ ॥

अग्निचयनकर्म अग्न्याधानाग्न्याधेयहविरग्निहोत्रदर्शपूर्णमासेष्टिपशुचातुर्मास्यसोमाध्वरराजसूयादिसर्वयज्ञात्मकमिति पञ्चमब्राह्मणे स्तूयते यज्ञवीर्याणां मीमांसा च वक्ष्यते ॥ सोऽग्निं चिकीर्षमाणः पशुं पुरुषाश्वादीन्पशूनालभते आधानप्रथमकरणसाम्यात्पश्वालम्भनमेवाधानरूपत्वेन स्तूयते ॥ १ ॥ समानेन मन्त्रेण प्रातःकालीन एक एव मन्त्रः सायंतनोऽप्येक एव रात्रिमप्रयावमिति सायंतनो मन्त्रः अहरहरप्रयावमिति प्रातःकालीनो मन्त्रः । देवयजनं प्रत्यग्नेः प्रणयनम् अप्सूख्यभस्मावपनम् । एतेषु दर्शपूर्णमासादियज्ञेषु ये विष्णुक्रमास्तऽएव अग्निचयने क्रियमाणा विष्णुक्रमाः । यज्ञेषु यज्जप्यं तद्वात्सप्रं सूक्तम् ॥ २ ॥ चितमग्निं यैः सामभी रथन्तरादिभिः परिगायति तत्सामजातं महाव्रतम् । तत्र महाव्रतयज्ञे सामगानात्प्राङ्होत्रा पुरस्ताज्जप्यो मन्त्रोऽस्ति तदत्र शतरुद्रियम् । वसोर्धारा नाम चमकसूक्तेन (वाजस° सं° १८. १-२७.) हूयमानाज्यधारा सा बृहदुक्थं बृहतीसहस्रात्मकं शस्त्रम् । गृहमेधाः सत्त्रयागाः ॥ ३ ॥ पशुबन्धः षट्सु-षट्सु मासेषु क्रियते । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति सोमयागः संवत्सरे विधीयते । उपहन्यात्पृथकक्कुर्यात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ १ ॥

एवं पूर्वाध्यायेन महाव्रतयज्ञे अग्निचयनमहाव्रतबृहदुकथानि सह प्रयोक्तव्यानीत्युक्त्वा तानि च सर्वैरग्निष्टोमऽएवाप्तुं शक्यानीत्यग्निष्टोमगतसामशस्त्राण्येव महाव्रतसाममहदुकथात्मना स्तुत्वा चित्याग्निं प्रजापत्यात्मना प्रस्तुत्य पञ्चेष्टकाचितीः पुरीषचितीश्च प्रजापतेर्मर्त्यामृतशरीरात्मना प्रतिपाद्य हिरण्यशकलप्रोक्षणमाहवनीयस्थापनं हिरण्मयरूपत्वेन स्तुत्वा अग्निचितः वयोभक्षणवर्जननियमादनन्तरमग्निचयनस्य पुनर्मृत्युजयरूपं फलं तस्याग्निकर्मणः सर्वयज्ञात्मना स्तुतिरुक्ता । अथ द्वितीयेऽध्याये चित्याग्निविषयो विचारो वक्ष्यते । तत्र प्रथमब्राह्मणे चित्याग्नेः पक्षिरूपत्वं पक्षपुच्छयोः प्रमाणं च विधीयते ॥ पुरुषादिपञ्चपशवः प्रजापतिः सर्वात्मकत्वात्तस्य । अनुपसमुह्य मध्यप्रदेशे अवष्टम्भमकृत्वा अनुपाधाय कांचिदाधारमकृत्वा यद्वा पक्षाभ्यां मध्यभागमनवष्टभ्य पक्षाग्राणि अविस्तीर्य । यदैव पक्षौ उपसमूहन्ते पक्षाभ्यां मध्यभागं समूहन्ते पक्षमूलभागं मध्यभागसमीपे संकोचयन्ति यदा च पक्षाग्राणि विसृजन्ति विकिरन्ति ॥ १ ॥ चित्याग्नेः अङ्गुलिपरिमाणं दर्शयति ॥ २ ॥ अरत्निपरिमाणं विधत्ते । वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः वितस्तिद्वयमरत्निः सा चतुर्विंशत्यङ्गुलिपरिमाणा तया मिमीते ॥ ३ ॥ उभयतः पक्षस्य पार्श्वद्वये अन्तरतः चित्याग्नेर्मध्यदेशे । व्युद्वहति अन्ते विवर्धयति ॥ ४ ॥ नितरां (!) नामो नमनं निर्नामः । वितृतीयऽइति पक्षभागं त्रेधा विभज्य अन्तरे तृतीयभागे ॥ ५ ॥ उद्वहति विकर्षति समूहति संकर्षति ॥ ७ ॥ अथ पञ्चेष्टकाचित्युपधानानन्तरमात्ममध्यपक्षद्वयेन ऋज्वालिखितदक्षिणावृत्सव्यावृतः सहस्रत्रयसंख्याका इष्टका उपधेयाः तदुपधानं प्रशंसति अथ रूपमिति उत्तममन्तिमम् अत्रान्तिमे रूपे एष सर्वोऽग्निः संस्कृतः इष्टकाभिश्चितः । ऋज्वालिखिताः ऋजुलेखा अकुटिलरेखाः इत्यालिखिताः इतिशब्दोऽभिनये एवमालिखिता इत्यनेन दक्षिणावृतः द्वितीयेत्यालिखितशब्देन सव्यावृतः ॥ ८ ॥ पञ्चमीमिष्टकाचितिमुपधाय अग्निं स-

सप्तपुरुषसंमितं त्रेधा विभज्य मध्यमे तृतीयभागे अङ्गुलेखा इष्टका उपदध्यात् ॥३॥ अग्नेस्त्रिवृत्त्वं षष्ठे प्रतिपादितम् (६.१.३.१८.) ॥११॥१॥२॥

द्वितीयब्राह्मणे चित्याग्नेः सप्तपुरुषप्रमाणतां पक्षपुच्छयोश्च अरत्निवितस्तिप्रमाणतां विधत्ते । वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः (६.१.१.३.) ॥१॥ स सुपर्णरूपः प्रजापतिः सप्तपुरुषसंमितोऽभवत् ॥५॥ समस्थितेन यजमानेनोर्ध्वबाहुना चित्याग्नेर्मानं कुर्यात् । एवं प्रपदेन पादाग्रेणावस्थानादुन्नतो भवतीति यत्प्रमाणमस्ति तत्परिश्रिद्भिः शर्कराभिराप्तवान्भवति ॥६॥ चित्याग्निः सार्धसप्तपुरुषप्रमाण इत्यापस्तम्बवचनम् अत्र तु सप्तपुरुषप्रमाणमेवोच्यते अधिकमर्धपुरुषप्रमाणं नोक्तमिति तद्विधत्ते अथ पक्षयोरिति पुरुषः पञ्चारत्निक इत्युक्तम् पक्षद्वये अरत्निद्वयं पुच्छे वितस्तिरिति वक्ष्यते उभयं मिलित्वा सार्धमरत्निद्वयमर्धपुरुषप्रमाणं लभ्यते ॥७॥ मणिबन्धादारभ्य साङ्गुलिरग्रकरो वितस्तिः ॥८॥२॥२॥

प्राकृतस्य सप्तविधाग्नेः वैकृतेष्वन्त्यस्यैकशतविधाग्नेश्च वेदिमानं तृतीयब्राह्मणे विधत्ते ॥ या इयं वेदिः सौमिकी प्रसिद्धा सा सप्तविधस्याग्नेः मात्रा भवति । महावेदेर्मानं विधातुं प्राचीनवंशगतवेदेर्मानं सेतिकर्तव्यताकं विधत्ते स देवयजनमिति सोऽध्वर्युः देवयजनक्षेत्रं निश्चित्य पूर्वद्वारेण पत्नीशालं प्राग्वंशं प्रविश्य गार्हपत्यार्थं खात्वा तत्क्षेत्रं जलेन सिञ्चेत् गार्हपत्यार्थं कल्पितात्प्रदेशात्सप्त प्रक्रमान्प्रागायतान्गृह्णीयात् पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः सप्त प्रक्रमा गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यम् ततः सप्त प्रक्रमेभ्यः प्राञ्चं व्यामं विमिमीते व्यामश्चतुररत्निप्रमाणः तस्य व्यामस्य मध्ये आहवनीयस्थानं कल्पयेत् एष आहवनीयो वक्ष्यमाणायाश्चयनमहावेदेर्गार्हपत्यो भवति । स प्रक्रमत्रयान्तप्रदेशो महावेदेः पश्चिमभागस्यान्तः ॥१॥ व्यामैकादशप्रक्रमकृतां वेदिं महावेदेर्योनित्वेन प्रशंसति सैषेति । एतस्या व्यामरूपाया योनेर्गार्हपत्यचित्यात्मकमग्निं जनितवन्तः गार्हपत्यादाहवनीयं महावेदिगतमाहवनीयचित्यात्मकमजनयन् ॥३॥ सप्तविधं सप्तपुरुषप्रमाणम् ॥४॥ अथ यथा सप्तविधस्य प्राकृताग्नेर्व्यामैकादशाः प्रक्रमाः एवमष्टविधनवविधादिपुरुषप्रमाणानामेकशतविधपर्यन्तानामग्नीनामेकादशप्रक्रमा प्राकृती वेदिः किं पुरुषसंख्यया वर्धयितव्या आहोस्विन्नेति संशयं व्युदसितुं पूर्वपक्षयति तद्धैकऽइति । उत्तरा विधाः अष्टविधाद्येकशतपर्यन्ता अग्निप्रकारान्करिष्यन्तः । अष्टविधाद्यग्निमहावेदीनां योनिभूतवेदिवृद्धिं विना वृद्धिः कर्तुं न युक्ता । अग्निर्गर्भः स हि सप्तपुरुषप्रमाणमेव प्राकृतेऽष्टविधादीनामपि भवति जातस्यैव तस्याष्टविधादिरूपेण वृद्धिः अतस्तस्य योनिभूता वेदिर्व्यामैकादशप्रक्रममात्रैव । तस्मादष्टविधाद्येकशतविधान्तासु विकृतिषु प्राग्वंशगता वेदिर्गार्हपत्या चितिश्च प्रकृतिभूतसप्तविधैकपरिमाणैव कार्या अग्निक्षेत्रं महावेदीष्टका इत्येतत्सर्वमुत्तरोत्तरं विवर्धते ॥६॥ प्रथमं वेद्यन्तात्प्रागायतषट्त्रिंशत्प्रक्रमा रज्जुर्मिता तां सप्तधा विभज्य तस्या रज्ज्वाः सप्तसु भागेषु मध्ये प्राचस्त्रीन्भागानुपदधाति इष्टकाभिरुपदध्यात् अवशिष्टांश्चतुरो भागानुपधानार्थं न विनियुञ्जीत किं तु हविर्धानसदःप्रभृत्यर्थं परित्यजेत् ॥८॥ अथ चित्याग्नेः प्रकारान्प्रतिजानीते अथाग्नेरिति विधाः प्रकारा उच्यन्तऽइति शेषः । साधिमानानाम् पक्षपुच्छेष्वाधिक्येन निक्षिप्तारत्निवितस्तिप्रमाणसहितानाम् ॥११॥ सप्तपुरुषाश्चतुर्दशभिर्गुणानेनाष्टानवतिः सम्पद्यते अत्र त्रिपुरुषप्रमापयोजनेन एकशतविधोऽग्निरुत्पद्यते ॥१२॥ एवमेकशतपुरुषप्रमाणं मध्यपक्षपुच्छेषु दर्शयित्वा

प्राकृताग्निवत्पञ्चपुरुषेष्वधिकं योजनीयं प्रमाणमाह ॥१३॥ प्राकृतसप्तविधे सप्तमस्य या संख्या-सम्पत्तिरुक्ता अथैकः पुरुषोऽत्यैतीत्यादिना (क° ५.) सा सम्पत्तिरितरेषु त्रयोदशसु पुरुषेषु द्रष्टव्या ॥१५॥ प्रकारान्तरेण सम्पत्तिमाह ॥१६॥३॥२॥

चतुर्थब्राह्मणे एकशतविधस्याग्नेः सर्वकामरूपत्वेन आदित्यात्मना स्तुतिः तस्य सप्तविधप्राकृताग्निसंख्यया सम्पत्तिप्रकारः (४-७.) सप्तविधस्य चैकशतविधसंख्यया सम्पत्तिश्च (८.) प्रदर्श्यते ॥१॥ अधिमासेन सह सप्तऽर्तवः । सप्तसु स्तोमेषु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशचतुर्विंशतित्रिणवत्रयस्त्रिंशेषु । बृहद्रथन्तरवैरूपवैराजशाक्वरादिषु सप्तसु पृष्ठेषु । सप्तसु शीर्षण्येषु प्राणेषु । प्राच्यादयश्चतस्र ऊर्ध्वावाच्यौ द्वे सूर्यमण्डलमेव सप्तमी दिगिति सप्त दिशः ॥५॥४॥२॥

एवं चित्याग्नेर्वेदेश्च मानमुक्तम् अथ चयनविषयविचारो वक्ष्यते । तत्र कालं विधत्ते पौर्वाह्णिक्यापराह्णिक्योरुपसदोर्मध्ये चिनुयात् । तत्र साग्निकप्रकृतावग्निष्टोमे तिस्र उपसदः साग्निकऽऐकाहिके क्रतौ तिस्र उपसदः द्वादशाहगवामयनतापश्चिदादिषु(!) अहीनसत्त्रसंवत्सरेषु द्वादशचतुर्विंशतिषष्ट्युत्तरत्रिशतसंख्या उपसद इति वक्ष्यते ताश्च त्रिवादिपक्षेष्वपि एकैकस्मिन्दिने पूर्वाह्णापराह्णयोः उपसदः कार्याः ॥१॥ यावतीरुपसदः कुर्यात्तावद्भिः प्रवर्ग्यैश्चरितव्यम् उपसदः तापश्चिते चयने संवत्सरसंमिताः ॥३॥ उपसत्सु प्रवर्ग्यचरणं प्रशंसति अहोरात्राणि वाऽइति यतः संवत्सरमिता (?रंश्चिता C. रश्चित्तः A.) उपसदः अतोऽहोरात्राणि तत्र चैकैकस्मिन्दिने द्वे-द्वेऽइति तयोरहोरात्ररूपत्वम् ॥४॥ न केवलमत्रैव तापश्चितीषु किं तु यत्र-यत्राधिका न्यूना वाऽउपसदः तत्र-तत्र प्रवर्ग्यचरणेनादित्यस्थापनं कृतं भवति । क्रतुविशेषे चतुर्विंशतिसंख्या उपसदः कार्याः ॥५॥ द्वादशाहे ॥६॥ सामान्येन षट् ॥७॥ प्रकृतौ तिस्रः ॥८॥ तत्रोपसदां मध्येऽनुष्ठातव्यस्य चयनस्येष्टकाचितिपुरीषनिवपनयोरनुष्ठानप्रकारा वक्ष्यन्तऽइति प्रतिजानीते अथात इति । अग्नौ षडिष्टकाचितयः षट् पुरीषचितयः ताश्च तापश्चिते क्रतौ प्रतिमासमेकैका उपधेयाः तथा च वसन्तादिषु षट्स्वृतुषु यो-यः कामः तं सर्वमात्मानमभिलक्ष्य सम्पादितवान्भवति ॥१॥ असपत्नानामधेयाः पञ्च विराट्संज्ञकाश्चत्वारिंशदिष्टकाः प्रथमदिवसे उपदध्यात् स्तोमभागा नामेष्टका एकोनत्रिंशत् प्रतिदिवसमेकैकामिष्टकामुपदध्यात् मासान्ते सर्वासामेकवारं सादनं तया देवतयेति मन्त्रेण तथा ता अस्य सूददोहस इत्यनेनैतासां सकृदधिवदनम् ॥१३॥ नाकसत्पञ्चचूडादीष्टकाभिः षष्ठी चितिः सम्पादिता ॥१४॥ द्वादशस्य मासस्याष्टाविंशतिसंख्याकैरहोभिः पुरीषनिवपनम् तत उत्तमे द्वेऽअहनी परिशिष्येते एकमेव सुत्यमहरावृत्त्या (?वृत्या) संवत्सरो भवतीति तदेकमहरतिरिच्यते (? तदेकमहरित्युच्यते A. तदेमहरित्यच्यते C1. तदेतदहत्रयमतिरिच्यते C2.) तानि त्रीण्यहानि पुरीषचितेरतिरिक्तानि भवन्ति तान्यहानि विशिनष्टि यदहरिति । तेष्वहस्सु यत्प्रवर्ग्योपसदामनुष्ठानं तेन तस्य संसपर्याहस्पतिसंज्ञकस्य (?) त्रयोदशमासात्मकस्य सम्बन्धिष्वहोरात्रेषु आदित्यात्मकस्य सप्तमर्तोः स्थापनं कृतं भवति ॥१५॥ सुत्यानां संख्यां विधत्ते स संवत्सरमिति संवत्सरपर्यन्तं प्रसुतः सोमयागः स्यात् प्रतिदिवसमेकैकः सोमयाग इति षष्ट्युत्तरत्रिशतसंख्याकाः सोमयागा भवन्ति । तत्र तापश्चिते कर्तव्यमग्निविशेषं प्रदर्शयन्स्तौति

सर्वमेकशतविध इति अतः सर्वेण संवत्सरपर्यन्तं क्रियमाणेन एकशतविधाग्निमता सोमया-
गेन सर्वमाप्तवान्भवति । अतिरात्रसंस्थेन सर्वपृष्ठवता विश्वजिदाख्येन ॥१६॥५॥२॥

पूर्वं संवत्सररूपप्रजापतेरेकशतविधाग्नित्वमुक्तम् तस्यादित्यरूपत्वं शतसंख्याकररश्मिभिर्म-
ण्डलेनैकशतसंख्यापूरकेण सम्पन्नमिति चोक्तम् अधुना प्रकारान्तरेणैकशतसंख्याकत्वं सप्तवि-
धाग्निना सम्पत्तिश्च वक्ष्यते चयनस्य अमृतत्वप्राप्तिः फलमिति च ॥ मलिम्लुचसाहित्येन त्र-
योदश मासाः । द्वौ-द्वावृतू एकीकृत्य त्रय ऋतवः ॥१॥ सप्तविधाद्येकशतपर्यन्ताग्निचयनस्य
सूर्यलोकः फलमिति दर्शयति तस्यैतस्येति एतस्य सवितुर्मण्डलस्य परस्तादुपरिभागे सर्व-
कामपूरकः मरणधर्मरहितो लोकोऽस्ति । यदेतदर्चिस्तेजो दीप्यते सोऽमृतलोकः ॥४॥ अर्चि-
षोऽमृतफलत्वं सवितृसम्बन्धित्वं च प्रदर्शयति तदेतदिति ॥५॥ एतदर्थजातं पश्यन्तो विचा-
रयन्तो वाक्च दीर्घं तऽआयुरस्त्वित्यादिका वदति । शतायुता शतवर्षजीवनं लोक्या लोकहिता
पुण्यलोकहेतुः यस्माच्छतायुर्जीवनं लोकहितं तस्मादायुषः पूर्वं स्वकामी स्वहितमिच्छन्
स्वेच्छया न म्रियते तन्मरणमलोक्यममृतत्वरूपलोकसाधनं न भवति । शतादर्वाचीनेषु वर्षेषु
मरणं पुण्यलोकसाधनं न भवति ॥७॥ ये विंशतिवर्षादर्वाचीनेषु वर्षेषु म्रियन्ते ते अहोरा-
त्ररूपेषु लोकेषु सज्यन्ते सम्बध्यन्ते ॥८॥ एकदिनजीवनमेकरात्रिजीवनमपि बह्वयज्ञफलं कि-
मुत शतं वर्षाणि जीवितवतः अमृतत्वप्राप्तिः । यः पुरुषः एनमुख्याग्निं संवत्सरपर्यन्तं बि-
भर्ति एष एकशतविधं चित्याग्निं विधातुं योग्यः । संवत्सरभृतमिव इवशब्दोऽप्यवधारणे
वर्षपर्यन्तं भृतमेवाग्निं चिन्वीत ॥१॥ विधाभिः पुरुषैरेकशतविधः । प्रतिचिति ऋतव्ये ॥१०॥
याः प्रथमाः प्रथमचितावुपहिताः प्राणभृतः पञ्चाशदिष्टकाः याश्चोत्तमचितावुपहिता विराड्ना-
कसत्पञ्चचूडाख्याः पञ्चाशत् ताः शतम् आसामाद्यन्तोपहितानां मध्ये या इष्टकाः उपधीयन्ते
ताः सर्वा अपि एकशततमी विधा ॥११॥ उपधानमन्त्रसंख्ययाप्येकशतविधत्वम् । यजूंष्येव
तेजो यस्याग्नेः स तद्यजुर्मन्त्रैरेकशतसंख्याकः ॥१२॥ एवं सप्तविधस्यैकशतसम्पत्तिन्यायवदे-
काहाहीनसत्त्रादिकाः अग्निहोत्रावसानाः सर्वेऽपि यज्ञा एकशतविधा भवन्ति एतदेव दर्श-
यति ऋग्भिर्यजुर्भिरिति एकस्मिन्पक्षे आदितः पञ्चाशदृचः अन्ते च पञ्चाशत्तन्मध्यवर्तिनः सर्वा
अप्यृचः एकशततमी विधेति एवमेकस्य यज्ञस्यैकशतविधत्वमेवं सर्वेषां यज्ञानां यजुरादिभि-
रेकशतविधत्वमूह्यम् । तेषामेवमेकशतविधानां सर्वेषां यज्ञानां पूर्वमुक्तं फलमादिशति स य
इति यज्ञेन-यज्ञेनेति वीप्सया सर्वैर्यज्ञैरपि उक्तं फलमाप्नोति ॥१३॥ कल्कुषी मणिबन्धारत्नी
। अक्षः अंसाग्रे वर्तमानं ग्रीवायामक्षवत्प्रोतमस्थि । एवमेकस्मिन्हस्ते पञ्चविंशतिः तथान्य-
स्मिन्हस्ते पादद्वये च । आत्मा मध्यदेहः ॥१४॥ अध्यात्मं प्रकारान्तरेणैकशतविधत्वं निरूपयति
॥१५॥ अधिदैवाधियज्ञाध्यात्मत्रयविषये संवत्सरचित्याग्निपुरुषाणां पञ्चविधत्वमाह ॥१६॥६॥२॥

चयने पक्केष्टकाः किंचिदधिकैकादशसहस्रसंमिताः उपधेयाः । यद्यपि दर्भस्तम्बपुष्क-
रपर्णरुक्मपुरुषाः स्रुगुलूखलपशुशीर्षकूर्मादयो यजुष्मदिष्टकामध्ये परिगणिताः तथापि ते प-
क्केष्टका न भवन्तीति न तेषामत्र परिगणनम् तत्रोक्तसंख्यानां पक्केष्टकानां मध्ये लोकम्पृणेष्ट-
का अष्टशतोत्तरदशसहस्रसंख्याकाः शिष्टा यजुष्मत्यः । प्रथमा चितिः पञ्चाशदूनद्विसहस्रलो-
कम्पृणेष्टकायुक्ता एवमुत्तरास्तिस्रो द्वितीयाद्याः एवं चतसृणां चितीनां शतद्वयेनाष्टसहस्राणि
पञ्चमी चितिः त्रिसहस्रर्गुसव्यदक्षिणरेखावदिष्टकायुक्ता । ताश्च पञ्चम्यां चितावुपधेयाः त्रिस-

हस्रसंमिताः द्वितीयाध्याये (२. १. ८-११.) सुपर्णचित्याग्नेर्मध्यदक्षिणोत्तरभागत्रये लोमरूपत्वेन स्तुता इति तत्सहस्रत्रयं परित्यज्य अवशिष्टानां सप्तानां सहस्राणां शिरःप्रभृति पादपर्यन्तमुपहितानामेव शत्रुरूपत्वेन (? रशनुरू C1. शरीरू C2. शत्रुरू A.) स्थितानां गायत्र्यादिसप्तछन्दोवीर्यत्वेन स्तुतिः तृतीयाध्यायप्रथमब्राह्मणे क्रियते । यद्यप्यष्टौ शतान्यतिरिच्यन्ते तथापि सहस्रत्वेन स्तोतुमयोग्यत्वात्तासां स्तुतिरत्र न क्रियते ॥ यद्वा अष्टमकाण्डे चरमचितौ छन्दस्या उपदधातीति (८. ६. २. १.) सप्तानां छन्दसामुपधानमुक्तं तेषां छन्दसां स्तुतिः क्रियते चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः प्राणो गायत्रीति । प्राणः प्राणसंचारस्थानं नासिकोच्यते शीर्षण्याः प्राणाश्चत्वार उक्ताः द्वाववाञ्चावाह य एवायमिति मनस्तु सर्वेन्द्रियसंगतमेकमिति सप्त प्राणाः पूर्वमपि प्रजापतिः सप्तभिः प्राणैः सप्तपुरुषात्मक एकः पुरुषः सृष्ट इति विवक्षया सप्तावयवा उक्ता इति तात्पर्यम् ॥१॥ एवं छन्दसां प्राणाद्यात्मकत्वमुक्तम् तत्र वियुज्यानुवदति प्राण इति ॥२॥ प्रजननः प्राण आलुम्पेदिति प्रजननशक्तिरहितो भवेत् एषोऽग्निर्न चीयेत नपुंसकस्य कर्मानधिकारात् ॥७॥ अवाङ् प्राण आलुम्पेदिति दुश्चिकित्समूलरोगराजयक्ष्मादिगृहीतः पुरुषः कर्मणि नाधिक्रियते ॥८॥ यतः छन्दांसि परस्परमन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि गायत्र्यां तावत्तस्याश्चतुर्विंशत्यक्षराणां सर्वछन्दःस्वनुगमात् तथा जगत्यामन्तिमछन्दसि सकलछन्दोऽक्षरसद्भावात् एवं मध्यमानि छन्दांस्यूह्यानि ॥९॥१॥३॥

एवं चित्याग्नेः चक्षुरादिसप्तावयवानां छन्दोमयत्वमुक्तम् अथ शिरोग्रीवादीनां छन्दोमयत्वं वेदवादिप्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयति ॥१॥ यज्ञा यज्ञा वोऽग्नय इत्यत्रोत्पन्नं यज्ञायज्ञियम् तदेव छन्दः बृहतीत्यर्थः ॥८॥ विविधछन्दस्का ऋक् विछन्दाः ॥१२॥ आत्मविद्या आत्मनः उदीरितछन्दोदेवतासमष्टिरूपविराडात्मकस्य सम्बन्धिनः स्वस्य विद्या । स एतन्मयः अत्रोक्तानि (!) सवित्रादिदेवतास्वरूपः एतमात्मानमेवंविधं छन्दोदेवतारूपावयवयुक्तं शरीरमभिलक्ष्य सम्भवत्युत्पद्यते । अत्राग्नौ लोक्यतायै पुण्यलोकावाप्तये अन्या उक्तव्यतिरिक्ता आशीः प्रार्थना नास्ति ॥१३॥२॥३॥

तृतीयब्राह्मणेऽग्नेः सर्वदेवतासमष्टिरूपप्राणवाय्वात्मकत्वं (? वाद्या° AC.) धीरमहाशालनाम्नोर्महर्ष्योः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रतिपाद्यते ॥ उपोत्ससाद समीपमभ्यागतः तस्मात्सकाशाद्विद्यां ग्रहीतुमुपसत्तिं कृतवान् ॥१॥ वागादिसर्वात्मकमग्निमजानानो महाशालस्तस्माद्धीरात्सकाशादग्निं परिजिज्ञासितुमासनादुपावरूढः भो धीर तं सर्वात्मकमग्निमधीहि अध्यापयेति उपसन्नः ॥५॥ अनुगच्छति नश्यति । वायुमनुलक्ष्य उद्वाति नश्यति वायावधिकं वाति सति अग्निर्विनिष्टो भवति । सा-सा देवता भूत्वा एलयति संचरति चेष्टते ॥८॥३॥३॥

उत्तरब्राह्मणे अग्निवाय्वादित्यपुरुषाणामोषधिवनस्पत्युदकचन्द्रपशूनां बहुविधनामव्यपदेश्यत्वेन स्तुतिः तत्रापि पुरुषस्य अर्करूपतया च स्तुतिरनेकैः प्रश्नप्रतिवचनैः प्रतिपद्यते ॥१॥ महान्ति सर्वेभ्योऽपि महान्ति वस्तूनि कः प्रजापतिः तस्मै हितानि क्यानि । अर्काः अर्चनीयाः ॥२॥ वेत्थार्कमिति श्वेतकेतुपित्रा पृष्टो होता स्वयमर्कस्वरूपमजानानस्तस्मात्पितुः सकाशात्संजिज्ञासुराह अथ वै न इति ॥३॥ अर्ककोश्यौ कोश्याकारे फले (A. पुटके C.) । अर्कसमुद्गाविति अर्ककोशाग्रे विदलितौष्ठभागौ । धानापदेन अर्कबीजानि । अकाष्ठीलामिति अर्ककोशमध्ये विस्तरेण वर्तमाना तूली (C. °ध्ये जिह्वास्तारणवर्तमानः । A.) ॥५॥४॥३॥

अत्र यजुस्तद्विधायकब्राह्मणयोर्निर्वचनपुरःसरमधिदैवाध्यात्मभेदेनार्थः (? त्मपत्रेनार्थं C1. त्मभेदेनार्थं C2. त्मप्रत्रवेनार्थ A.) मन्त्रब्राह्मणप्रसङ्गाउपनिषद् स्तुतिः तत्स्वरूपं तद्विदुषः फलमानन्दावाप्तिः फलं यजुषां चोपांश्वनुष्ठानं चेति पञ्चमब्राह्मणप्रतिपादितार्थसंग्रहः ॥ यजुषः शब्देन वायुं निर्ब्रुवन्नधिदैवमर्थमाह अयं वावेति ॥१॥ यजुर्मन्त्रः ऋक्सामयोः प्रतिष्ठितः मध्यस्थितः । अध्वर्युणा याजुषेण समानैरेव ग्रहैः प्रकृतिसोमयागगतैरैन्द्रवायवादिभिर्विकृतिष्वपि कर्म क्रियते सामगबह्वृचैः स्तुतशस्त्राणि स्तोत्रशस्त्राणि अन्यान्यन्यानि प्रकृतिगतव्यतिरिक्तानि क्रियन्ते यथा महाव्रतयज्ञे बृहद्रथन्तरयोर्वैकल्पिकयोः प्राकृतयोः पृष्ठसाम्नोः स्थाने पञ्च सामानि निष्केवल्यस्थाने महदुक्थम् । यथा पूर्वाभ्यामश्वाभ्यां स्यत्वा (!) गत्वा श्रान्तौ तौ विमुच्य पराभ्यामन्याभ्यां धावयेत्तद्वत् अन्यस्यान्यस्य स्तुतशस्त्रस्य करणम् स्यत्वेति स्यन्द् प्रस्रवणे क्त्वाप्रत्यये उदित्त्वादिडभावपक्षे (? उदित्वादि उभावपक्षे Codd.) रूपम् (पा॰ ७. २. ५६.) छान्दसो नकारलोपः (पा॰ ६. ४. ३१.) ॥२॥ अथ ब्राह्मणापरनामधेयस्य पुरश्चरणशब्दस्य पूर्ववन्निर्वचनपुरःसरमधिदैवमर्थमाह अग्निरेवेति ॥३॥ प्रतिबुभूषति प्रातिकूल्यमाचरितुमिच्छति ॥१॥ न हि हिरण्यगर्भसूत्रात्मनः परस्ताज्ज्यायो वस्त्वस्ति तस्यैव सर्वजगदाधारत्वात् ॥१०॥ अपूर्वं तस्मात्पूर्वो न विद्यते कारणरहितम् अपरवत्स्रष्टव्यजगद्रूपापरवत् ॥११॥ यजुर्मन्त्रब्राह्मणप्रसङ्गाउपनिषदोऽर्थं तत्स्वरूपं वेदितुः फलं च दर्शयति तस्य वाऽइति रसः सारः । अवति तर्पयति भोगयोग्यं करोति अनुव्येति व्याप्नोति । अत उपनिषत्सकलं साङ्गं वेदं व्याप्नोति ॥१२॥ अस्य अन्नात्मकस्य यजुषस्तृप्तिरेव गतिः फलावाप्तिः यथा लोके अन्नेन तृप्तः पुरुषः गतः प्राप्तप्रयोजन इव मन्यते । अस्य उपनिषदात्मकस्य रसस्य आनन्दो विज्ञानमेवात्मा सच्चिदानन्दैकरसमखण्डं वस्तु स्वरूपम् । एषा उपनिषत् अज्ञा अपरोक्षविद्या साक्षादज्ञरूपत्वात् ॥१३॥ उक्तं देवानामानन्दात्मत्वमुपजीव्य यजुरात्मकवायोरानन्तत्वपरिज्ञानफलं पुरावृत्तकथनेन दर्शयति एतद्ध स्मेति एतद्देवानामानन्दात्मत्वं यजूरसरूपाया उपनिषद आनन्दविज्ञानरूपं च विद्वान् । स वायुरपि स्वकीयानन्दलक्षणास्वरूपं वेदितुर्वाक्यमनतिलङ्घयन्निदानीमपि तथैव इतस्ततो वाति वायुवशीकरणं तस्य फलम् ॥१४॥ एवं वायुप्राणरूपत्वेन स्तुतस्य यजुष उपांश्वनुष्ठानं विधत्ते तदेतदिति । निर्वक्तुमनर्हमनिरुक्तम् । निर्ब्रुवन्तमुच्चैः पठन्तम् ॥१५॥ अग्न्यावुपांशु यजुषा कर्तव्यानि संगृह्णाति उपांशु यजुषेति । ऋतं पक्वं निष्ठितं प्रयोगार्हमवदानार्हम् । आविदं प्रसिद्धिं गच्छति अयं महान्पुरुष इति ॥१६॥५॥३॥

उत्तरब्राह्मणे आहवनीयाग्निरूपप्रजापतेः (? ग्निरूपप्रक्षिपतेः C1. ग्नेरुषाप्रक्षेपतः C2.) चित्याग्निमन्त्रत्वेन परिकल्प्य (? कल्प Codd.) तयोर्भोक्तृभोग्ययोः अग्निचित्ययोर्द्वन्द्वस्यार्कमहाव्रतोक्थनामभिर्ऋग्यजुःसामवेदत्रयपरिभाषासिद्धैर्व्यवहार्यत्वेन स्तुतिः अथ रुक्मपुरुषयोरिष्टकापुरीषचित्योश्चित्याहवनीययोश्चेन्द्राग्न्यात्मना स्तुतिः पश्चात्प्रजापतिरूपाहवनीयस्य तत्र क्षयमानमहाव्रतीयंग्रहरसस्य यद्द्वन्द्वं सम्पद्यते तस्यार्कव्रतोक्थनामभिर्व्यपदेश्यत्वम् कलाभिः सप्तदशात्मकस्य चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः सप्तदशात्मकः सोमयागोऽन्नं तयोरधिदैवमादित्यचन्द्रात्मना अध्यात्मं प्राणान्नात्मना च स्तुतिः त्रिष्वपि (? स्तुतिविष्वपि Codd.) स्थानेष्वर्कादिनामत्रयप्रतिपाद्यत्वमिति प्रतिपाद्यसंग्रहः ॥ अथादौ प्रजापतेर्भोक्तृत्वमाहवनीयरू-

एवमाह प्रजापतिमिति । उख्योऽग्निः संवत्सरं धारयितव्यः पश्चादिष्टकाचयनम् ॥१॥ यथा पूर्वं देवैर्विस्रस्तस्य प्रजापतेरुखायां रेतोरूपेण सेकः तस्मै समुत्पन्नाय प्रजापतये चित्याग्नेरन्नत्वेन संस्कारः तस्य चान्नस्य शरीरेण परिहितत्वादात्मत्वम् तत्सर्वमधुनातनानुष्ठातरि योजयति तथैवेति आत्मानं स्वरूपम् ॥२॥ चित्याग्नेरुपरि उख्याग्निनिधानमन्त्रो वौषडिति श्रूयते तस्याक्षरद्वयस्य यथाक्रममग्निचित्याग्निपरतां दर्शयति तमिति वौगिति पूर्वाक्षरेण एषोऽग्निरुच्यते वक्तृर्वौगिति पदनिष्पत्तिरुक्ता षडित्यक्षरेण षड्चितिकोऽग्निः तथा सति वौषडित्यस्यायमर्थः सम्पद्यते अस्माऽआहवनीयाग्नये षड्चितिकमग्निमन्नं कृत्वा आत्मसंमितमपि दधाति कृतवान्भवति ॥३॥ अग्निचित्याग्निद्वन्द्वस्य ऋग्यजुःसामवेदत्रयपरिभाषासिद्धोक्थार्कमहाव्रतनामभिर्व्यपदेश्यत्वं तत्तन्नामावयवनिर्वचनेन दर्शयति । योऽग्निराहवनीयोऽत्र षड्चितिकेऽग्नावाह्रियते निधीयते स एषोऽर्क आदित्यः यस्योपरि निहितः स हि तस्यान्नं कम् कः प्रजापतिः तस्मै हितमन्नं चित्याग्निरूपं कं भवतीति कृत्वोक्तम् अत अर्कः कमिति पदद्वयं यजुष्टे यजुर्वेदे अर्कमिति श्लिष्टोच्चारणेन व्यवहृतमित्यर्थः । सामतः सामवेदे । ऋक्तः ऋग्वेदे । बृहतीसहस्रस्योक्थमिति संज्ञा । तदेतदेकमग्निचित्याग्निद्वन्द्वं सत् त्रेधा वेदत्रये अर्कमहाव्रतोक्थनामभिराख्यायते ॥४॥ एतदग्निद्वयेन चेन्द्राग्न्यात्मना (?) स्तोतुमादाविन्द्राग्निसृष्टिमाह ॥५॥ प्रथमेष्टकाचितावुपधेयौ रुक्मपुरुषाविन्द्राग्न्यात्मना स्तौति ॥६॥ इष्टकापुरीषचितिद्वयमिन्द्राग्न्यात्मना स्तौति । ऐष्टकमिष्टकासमूहः ॥७॥ ऐकरूप्यमिष्टकासम्पत्त्या अक्षरसम्पत्त्या चोपपादयति ॥८॥ अक्षरस्यैकत्वं मन्त्रसंवादे द्रढयति । इन्द्राग्न्योरवयवशो ब्रह्मक्षत्ररूपत्वात्तदुभयरूपस्याग्नेस्तत्तादात्म्यं तयोर्विश्वदेवात्मकत्वाच्च विड्रूपता इन्द्रः सर्वदेवानां परमः अग्निरवमः तयोराद्यन्तवर्तिनोर्ग्रहणेन सर्वे देवाः संगृहीता इति तयोस्तदात्मकत्वम् विश्वदेवानां विट्त्वमिन्द्रप्रजात्वात् अतस्तदेकमग्न्यात्मकमक्षरं ब्रह्मक्षत्रवैश्यरूपम् ॥९॥ उक्तं वर्णत्रयात्मकत्वमुपजीव्य कर्मणा(:) श्रीयशोऽन्नादत्वलक्षणं फलं पुरावृत्तकथनेन दर्शयति । एतदग्न्यात्मकमक्षरं वर्णत्रयात्मकं जानानः । सायकपुत्रः । यदुभयथेति तस्यार्थं श्रुतिः स्वयमाह एषोऽग्निः श्रीरूपः तद्धेतुः यशोऽन्नादरूपः तद्धेतुः ॥१०॥ उक्तं श्रीयशःप्रभृतिकं फलं संवादेन द्रढयति ॥११॥ अथ प्रजापतिरूपाहवनीयाग्नेः तत्र हूयमानमहाव्रतीयग्रहरसस्य च यद्द्वन्द्वं तस्य पूर्ववदर्कमहाव्रतोक्थनामत्रयेणाभिधेयत्वं वक्तुं ग्रहग्रहणं स्तुतशस्त्रपठनं तस्य रसस्य वषट्कारान्ते होमं च क्रमेण दर्शयति । संवत्सरान्ते संवत्सरसाध्यगवामयनादौ [गवामयनोपान्त्यदिवसे] ॥१२॥ प्रथमाध्याये (१. १. ५.) व्याख्यातम् ॥१३॥ एषोऽग्निराहवनीयः । इदं महाव्रतग्रहरसं मधुरादिभेदेन षड्प्रकारमन्नम् । अस्मै प्रजापतिरूपायाग्नये ॥१४॥ पूर्वमाहवनीयाग्नेरर्कत्वमुक्तम् (क° ४.) अत्र तु विशिष्टस्य चित्याहवनीयस्यार्कत्वमिति विशेषः । तदिदमग्निरसद्वयमेकं सत् ॥१५॥ अधियज्ञं प्रजापतिसौम्याध्वरयोर्द्वन्द्वस्य अधिदैवमादित्यचन्द्रद्वयस्य अध्यात्मं प्राणान्नद्वयस्य चार्कादिनामत्रयभाक्त्वं (? °भाक्त Codd.) प्रदर्शयिष्यते ॥ स एष प्रजापतिरूपोऽग्निः संवत्सरः सप्तदशावयवः । आदौ युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादिभिर्यजुरष्टमाभिर्ऋग्भिः क्रियमाणानि सावित्राण्यष्टौ तदेकमग्नेरर्धम् षोडशगृहीतस्यार्धेन य इमा विश्वा भुवनानीत्यष्टभिर्ऋग्भिरेकाज्ञतिः अवशिष्टेनार्धेन चक्षुषः पिता मनसेत्यष्टभिरपरा अतोऽष्टशो विगृहीतत्वादष्टावेव वैश्वकर्मणानि तदपरमर्धम् तयोः सावित्रवैश्वकर्मणहोमयोर्मध्ये

उखासम्भरणादि यत्कर्म क्रियते स एष सप्तदशोऽग्निः प्रजापतिः ॥१६॥ षोडशकलः पुरुष इति मनुष्यसंकेते देवैः षोडशाक्षरः पुरुष इति व्यवह्रियते तान्येवाक्षराणि शरीरे दर्शयति ॥१७॥ यदा ताः कलाः अन्नमाहर्तुं न ध्रियन्ते न समर्थाः तदा प्राण एताः कलाः भक्षयित्वा देहान्निर्गच्छति तस्माल्लोके क्षुधितस्य पुरुषस्य तृप्रमिव भवति सं[दीप्त]तममिव (?) तृप्कि (!) संदीपे (धा° ३४. १३.) इति धातुः बुभुक्षितशरीरे धातुसंक्षयेण सदा व्यग्रो दृश्यते। यतः प्राणैरद्यते तस्माल्लोके उपतापो ज्वरादितः कृशो भवति ॥१८॥ सप्तदश ऋत्विक्‌ न कर्तव्यः सप्तदशसंख्यापूरकस्तु सोमरसपुरोडाशाज्याङ्गत्यात्मकः ॥१९॥ अत्रार्कशब्दो मुख्यः ॥२२॥ अधिदैवाध्यात्मद्वये समुदितमर्थमुपसंहरति स एष एवेति एष संतापक आदित्यो ऽधिदैवतमयं प्राणोऽध्यात्मम् ॥२३॥६॥३॥ [१॥४॥]

चतुर्थाध्याये प्रजापतिरूपचित्याग्नेः कालमन्त्रात्मकत्वं चयनफलं च मृत्युरूपत्वं सकलमुपधेयानामिष्टकानां संख्या तद्विभागश्च प्रतिपाद्यते ॥ तत्र प्रथमब्राह्मणेऽग्नेरिष्टकानां च संवत्सरतदवयवाहोरात्रमुहूर्तात्मकत्वं मन्त्ररूपत्वं च स्पष्टमाम्नायते। अथ प्रथमं संवत्सररूपप्रजापतेरग्नीषोमात्मकत्वमाह। तच्चन्द्रमसो वचनमुत्तरत्र प्रजापतेश्चन्द्रोक्तौ (क° २७.) उपयुज्यते ॥१॥ व्यौहत् व्यभजत्। परिश्रितामपि तया देवतयाङ्गिरस्वदिति मन्त्रेणोपधानादिष्टकाशब्दव्यवहार्यत्वम् ॥४॥ सप्तधाविभागं न कृतवान् ॥८॥ द्वित्रिचतुरादयः चतुर्दश व्यूहाः पूर्वस्त्वेक इति पञ्चदश व्यूहाः ॥१७॥ एकस्याहोरात्रस्य षष्टिर्घटिकाः ते द्वे-द्वे एकैको मुहूर्तः क्षुद्राः अल्पपरिमाणाः ॥१८॥ सूर्य एव प्रथमं सर्वं वस्तु पचति पश्चादयमग्निरमुना सूर्येण पक्वं पचति। पक्वस्य पक्तेति हि भरद्वाजेनाग्निर्व्यवहृतः। अतोऽग्निसूर्ययोः प्रजापत्यात्मनोरभेदादहोरात्रमासादिभिः जगत्परिपाकनिमित्तत्वात्सूर्यगत्यधीनाः संवत्सरावयवा अहोरात्रसम्बन्धिनो मुहूर्ता एव चित्याग्न्यवयवभूतलोकम्पृणेष्टका इति तात्पर्यार्थः ॥१९॥ पर्यैक्षत् (°क्षत् pr. manu) अन्विये‍ष व्याप्तुमिति शेषः। अस्ति सर्वदा विद्यते। यच्च मर्त्यं मरणधर्मकं मनुष्यादि तदप्येतत्त्रयीरूपमेव। अतो मर्त्यामृतात्मकं सर्वं जगदत्रान्तर्भूतम् ॥२१॥ एवं त्रय्याः अष्टशताधिकदशसहस्रपङ्क्तिरूपत्वसम्पादनया संवत्सरस्य प्रजापतेर्मुहूर्तसंख्यासाम्येन त्रयीशरीरकत्वमुक्तम् ॥२४॥ पङ्क्तिश्चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिद्वयमेकाशीतिर्भवति। अत उभयोः संख्यासाम्यान्मुहूर्तानामशीत्यात्मना सम्पत्तिः ॥२५॥ उक्तरीत्या प्रजापतेः संवत्सरात्मत्वं स्पष्टमुक्तमिति दर्शयति। त्रयीविद्यायां छन्दःस्तोमप्राणदेवाः सन्तीति प्रागुक्तम् (क° २१.) तन्मयमात्मानं सिक्तवान्। परोऽन्यः आत्मा दवीयसि दूरतरे मासतिथ्यात्मके वेदत्रयस्य त्रिंशद्विभागे चतुर्विंशतेर्दूरतरे ॥२६॥ यदुक्तं प्रजापतेः संवत्सरस्याहोरात्रमुहूर्तात्मकत्वं वेदत्रयरूपत्वं तत्सर्वं चित्याग्नौ विभज्य प्रजापतिकर्तृकोपधानवचनव्याजेन दर्शयति। परिश्रितं शर्कराम्। एकस्याः परिश्रितो यजुष्मत्याश्चोपधानेन रात्रिमहश्च त्रिंशल्लोकम्पृणोपधानेन तद्गतांस्त्रिंशन्मुहूर्तांस्त्रिंशतमशीतीश्चोपहितवान् एवं षष्ट्युत्तरत्रिशतसंख्याकानां परिश्रितां यजुष्मतीनां चोपधानेन संवत्सरगतानहोरात्रान् लोकम्पृणोपधानेन सर्वान्मुहूर्तान्सकलाशीतीश्च चित्याग्नावुपहितवान्। एवमग्निं चितवतः प्रजापतित्वं निदर्शयति स एतन्मय इति ॥२७॥ रुक्मपुरुषात्मकादेतस्मात्सूर्यादुपर्यध्यचीयत अत एतस्मिन्नेवाधारे सर्वोऽग्निश्रितः ॥२८॥१[२॥४॥

अथ संवत्सररूपप्रजापतेर्मृत्युवत्तकरूपत्वं तद्रूपोपासनस्य फलम् अग्निचयनस्यामृतलक्षणं फलं परिश्रिद्यजुष्मतीलोकम्पृणेष्टकानां संख्या द्वितीयब्राह्मणे प्रदर्श्यते ॥१॥ गच्छति अन्तर्भावितण्यर्थः गमयति ॥२॥ शरीरेण व्यावृत्य शरीरं विहाय ॥९॥ धिष्ण्या अष्टौ होतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकपोतृनेष्टृणां षट् आग्नीध्रीयमार्जालीयौ द्वौ ॥१३॥ दर्भस्तम्बस्य तूष्णीमुपधानात्कथं यजुष्मदिष्टकानाम्ना व्यपदेशः सत्यम् अस्योपरि समन्त्रहोमकरणादस्य यजुष्मत्त्वमुच्यते ॥१४॥ अष्टादश स्तोमाख्या इष्टकाः । दश स्पृतः सहस्र सहस्यश्चेति द्वे अन्तव्ये मिलित्वा अथ द्वादशेत्युक्तम् । सप्तदश सृष्टयः ॥१७॥ सुपर्णचिदसीति वषट्कारान्तमन्त्रेण निहितोऽग्निराहवनीयः इष्टका ॥१८॥ प्रतिमा प्रतिकृतयः । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति मन्त्रेण पुरीषमुपधीयते अतस्तस्यापि यजुष्मत्त्वाद्यजुष्मतीष्विष्टकासु मध्ये परिगणनम् ॥१९॥ के चन आहवनीयएव सकला अपि लोकम्पृणा उपधेया इत्याहुः । सम्पदं लोकम्पृणानां मुहूर्तरूपाणां सम्पत्तिम् । एते अग्नयः गार्हपत्यधिष्ण्यलक्षणाः । इहाहवनीयेऽग्नौ ॥२१॥ एतानि गार्हपत्यधिष्ण्यलक्षणानि रूपाणि । पृश्न्यश्मेति यजुष्मतीमध्ये परिगणितः तस्याग्नीध्रीयेऽग्नावुपधानम् तं सम्पश्यति यजुष्मतीषु मध्ये सम्भूय जानाति तद्वदितरधिष्ण्यगता अपि लोकम्पृणाः कथं न पश्येत् अन्यत्र स्थितानामपि पृश्न्यश्मवत्सम्पश्यत्यन्तर्भावो न विरुध्यते । येनाग्निना निर्ऋतिं पाप्मानमपहते स एकादशोऽग्निः एकादशसंख्यापूरकः ॥२२॥ यद्येवमन्यचितानामिष्टकानां सम्भूय परिगणनं तर्हि निर्ऋतिदेवत्यानां तिसृणामिष्टकानामप्यत्रैव संदर्शनं कर्तव्यम् तद्दूषयति आहुतिभिरिष्टकाः सम्पद्यन्ते नात्राहुतिरस्तीति इष्टकात्वमेव नास्ति कुतस्तासामिष्टकामध्ये परिगणनम् ॥२३॥ वीर्यं वीर्यरूपाः । अनतिरिक्तं वै पुरुष (!) इति पुरुषस्य वीर्यमनधिकम् ॥२४॥२ [३] ॥४॥

उत्तरेणाध्यायद्वयेन अग्निविषया उपासना वक्ष्यन्ते । तत्र प्रथमब्राह्मणे संवत्सररूपाग्नेः तदवयवानां च सहस्ररूपत्वेनोपासनं तत्फलं च प्रदर्श्यते ॥ सहस्रप्रसङ्गं प्रजापतिवृत्तान्तेन प्रस्तौति । विजिहासन् त्यक्तुमिच्छन् ॥१॥ सर्वोऽत्यपवत अत्यक्षरत् बहु संचरितः ॥३॥ साहस्रीः सहस्रसंमिताः । मुहूर्तभाजमिति लोकम्पृणाभिप्रायम् । मैथुनान्तव्यापारेषु सर्वेष्वपि एतदुपासनं कर्तुं युज्यते ॥४॥ व्यर्थः श्रमो न भवति ॥५॥१॥५॥ [४॥४॥]

एवं प्राजापत्यात्मकसमष्टिरूपोपासनामभिधाय व्यष्टिरूपाग्निविषयामुपासनां (षष्टि° Cod.) प्रतिजानीते अथात इति उपनिषदां रहस्यार्थानामुपदेशः । चित्याग्निम् ॥१॥ संवत्सरे शिरःपक्षपुच्छावयवाद्युपासनां दर्शयति ॥२॥ स्वयमातृण्णा नाम सहजच्छिद्रयुक्तपाषाणेष्टकाः ताश्च तिसृषु प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषूपधीयन्ते ॥३॥२॥५॥ [५ ॥४॥]

पूर्वमादित्योऽग्निरित्युक्तम् त(त्र) त्रयीमयादित्येऽग्न्युपासनास्मिन्ब्राह्मणे वक्ष्यते ॥ अथ तस्याग्नेस्त्रयीमयत्वं दर्शयति । उपनिषद्रहस्यं स्वरूपम् ॥१॥ तेनाग्निस्त्रेधा विहितः अग्निवायुसूर्यात्मनेत्यर्थः । पुंलिङ्गशब्दाभिधेयाः स्तोमाख्याः । नपुंसकशब्दाभिधेयाः शीर्षाख्याः ॥२॥ वाचः स्त्रीलिङ्गत्वं स्फुटम् ॥३॥ एवमग्नेर्वाग्रूपत्वमुक्तम् वाच आदित्यरूपत्वं चाह । अतः सूर्यादूर्ध्वं चयने मृत्युकर्तृकाक्रमणस्याभावात्पुनर्मृत्युजयः फलं भवति तत्कथं सूर्यादूर्ध्वं चयनमसम्भवं परीहत्वादित्याशङ्क्य तत्राप्युपायं दर्शयति विद्ययाह वाऽइति यद्यपि वस्तुस्थित्या आदित्यस्योपरि चयनाभावः तथापि ज्ञानेनोर्ध्वं चयनं सम्पादयितुं शक्यते ॥४॥ तद्विशदय-

ति । सूर्यमण्डले वाव त्रीणि विद्यन्ते ज्योतिर्मयमण्डलमर्चीषि तदन्तर्वर्ती पुरुष इति चयनेऽपि वेदत्रयमस्ति तत्र मण्डलमेव ऋग्रूपत्वेनोपासनीयमर्चिरेव सामरूपत्वेनान्तर्वर्तिपुरुष एव यजूरूपत्वेन ॥५॥३[१]॥५॥ .

सूर्यमण्डलार्चिःपुरुषत्रयस्याधिदैवाधियज्ञाध्यात्मपरत्वेनार्थ उच्यते । तत्राधिदैवमयमर्थः चयनगतबृहदुक्थमहाव्रताग्नित्रयं क्रमेण मण्डलार्चिःपुरुषरूपत्वेनोपासनीयमिति अधियज्ञमयमर्थः चयनगतरुक्मपुष्करपर्णहिरण्मयपुरुषाणां मण्डलादित्रयम् एवं दक्षिणाक्षिगतशुक्लकृष्णवर्णतदन्तर्वर्तिपुरुषाणां मण्डलादित्रयरूपत्वेनोपासनमिति लोचने हि शुक्लरूपं कृष्णरूपं चास्ति तदन्तर्वर्ती पुरुषश्च दृश्यते एतत्प्रसङ्गेन सव्यलोचनगतपुरुषस्य मिथुनत्वसम्पादनम् अथ पुरुषस्य मृत्युत्वमुपजीव्य मृत्युगतैकत्वबहुत्वान्तिकदूरत्वमीमांसा तस्यैव पुरुषस्य बहुधोपासनं तत्फलमिति मण्डलब्राह्मणप्रतिपादितार्थसंग्रहः ॥ उक्थमहाव्रतचित्याग्नीनां मण्डलार्चिःपुरुषात्मकत्वेन तस्य मण्डलादित्रयस्य ऋग्यजुःसामरूपत्वम् ॥१॥ उक्तमर्थस्वरूपं पश्यन्तो पर्यालोचयन्तो वाग्वदति त्रय्येव विद्या तपतीति ॥२॥ मण्डलस्थपुरुषस्य मृत्युरूपत्वमर्चिषोऽमृतरूपत्वं चाह ॥३॥ अमृतममृतरूपार्चिरधिकरणं मण्डलम् । अहोरात्रे विवासयति इदमहरेषा रात्रिरिति विभजति पुनः-पुनः करोतीति वा विवस्वानादित्यः मण्डलमित्यर्थः । वस्ते आच्छादयति सर्वतः स्वतेजसा परिवृणोति । अवरमधस्ताद्भावम् ॥४॥ परस्मै शंसितारं होतारं लोके बहु निन्दन्ति ॥५॥ तद्रुक्मपुरुषयोरधस्तादुपहितं पुष्करपर्णम् । आपो ह्येताः अर्चिषो ह्यापः सूर्यकिरणानामेव वृष्टिकर्तृत्वात्कार्यकारणयोरभेदेन अर्चिर्वाऽआप इत्युक्तम् पुष्करपर्णमपि अद्भ्य उत्पन्नत्वात्तदात्मकम् । एतद्रुक्मादित्रयं मण्डलाद्यात्मना संस्कृत्य भावयित्वा इहाग्नावुपधत्ते तदा यजमानस्य समाप्तिमनु ऊर्ध्वमुत्क्रामन्यजमानः एतं मण्डलादिरूपेण त्रिविधमादित्यमप्येति। यतोऽस्मिन्नग्निं चितवान्परत्रादित्यो भवति अतश्चितमग्निमिष्टकाविशेषेण नाशयितुमादरं न कुर्यात् कुतः एषोऽग्निरमुत्र भवति परलोके यजमानशरीरात्मनोत्पद्यतऽइति यद्वा परिहर्तुं प्राप्तुं स्प्रष्टुम् चित्याग्निस्पर्शने दोषश्रवणात् ॥६॥ स एष सूर्यमण्डलगतपुरुष एव लोकम्पृणा इष्टका (८.७.२.१.) तामभिलक्ष्य सर्वोऽग्निः सम्पद्यते लोकम्पृणाभिः सर्वोऽग्निः कृत्स्नः सम्पूर्यतऽइत्यर्थः । तस्य सूर्यपुरुषात्मकदक्षिणाक्षिपुरुषस्य सव्याक्षिगतः पुरुषो मिथुनं योषित् मिथुनं हि आत्मनोऽर्धमर्धभागः अर्धो वाऽएष आत्मनो यत्पत्नीति तैत्तिरीयश्रुतेः ॥८॥ विधृतिं व्यवधायकत्वस्थानीयाम् ॥९॥ देवव्रतं देवकल्पितं व्रतम् ॥१०॥ लोके मानुषस्य मैथुनस्यान्तं गत्वा असंविदा (!) अज्ञानानेवात्र स्त्री भवति ॥११॥ ध्रुवेव पीडयेव सहसा ॥१२॥ एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य मण्डलस्य पुरुषात्मनोपासनीयस्य दक्षिणाक्षिपुरुषस्य मृत्युरूपत्वमाह । अभिहतौ व्याप्तौ कीलितौ । तौ यदा पादावाक्षिप्योत्क्रामति पुरुषशरीरात् ॥१३॥ प्राणनिर्गमादनन्तरमेव शरीरपात इत्याशङ्क्य तस्यैवाक्षिपुरुषस्य प्राणात्मकतामाह ॥१४॥ वाचा रसनया प्राणेन नासिकया ॥१५॥ असावमुत्र द्युलोके आदित्यमण्डलवर्ती पुरुषः एकः ॥१६॥ अपश्रितः स्थितः ॥१८॥ यः पुरुषः परमात्मा ध्येयत्वेनोक्तः तस्य प्रशंसार्थं नानारूपैरुपासनं दर्शयति । अध्वर्यवः याजुषाः एतं पुरुषमग्निमिष्टकाचयनेन दिव्यादित्येऽग्निरित्युपासते यजुरिति च । सर्पविदः आहितुण्डिकाः ॥२०॥ रुक्मपुष्करपर्णयोः पुरुषाधारत्वमृक्सामयोश्च यजुरधीनत्वं तस्मादेकेष्टकोऽग्निः ॥२२॥४[२]॥५॥

उत्तरब्राह्मणे सकलपुरुषवर्तिमनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रकर्माग्निवृत्तिसम्पाद्यचित्याग्निविषया उपासना वक्ष्यते ॥ सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसः प्रामुख्यात्तत्सम्पाद्यमग्निं प्रस्तोतुं मनसः स्वरूपं तत्सृष्टिं चाह ॥१॥ तन्मन आत्मानं स्वकारणं परमात्मानं स्वस्वरूपं वा अन्वैच्छत् । ततः पर्यालोचनं कृत्वा प्रामूर्छत् मूर्छा मोहसमुच्छ्रययोः (! धा° ७. ३२.) समुच्छ्रितं बभूव । [पुरुषस्य शतसंवत्सरमितआयुषि षट्त्रिंशत्सहस्राणि दिनानि भवन्ति तत्रैकैकस्मिन्नाग्नेया मनोवृत्तिः तासु चाग्नित्वमारोप्यते] तन्मनः कर्तृ एतावत्संख्याकानर्कानर्चनीयान् मनोमयान्मनउपादानकान् मनश्चितः मनसा चीयमानान्मनःसम्पाद्यानात्मनोऽग्नीनपश्यत् । एतस्य मनश्चितोऽग्नेः क्रियामयाग्निप्रकरणमुपमृद्य (? मृद्व्य Cod.) स्वातन्त्र्यं प्रतिपत्तुं मनोव्यापारक्रियावयवमनुबध्नाति ते मनसेत्यादिना तेऽग्नयो मनसैवाधीयन्त आधाने मनोव्यापार एव कारणम् एवं चयनग्रहणस्तुतशस्त्रादिकरणं केवलं मनोव्यापारसिद्धम् । तेषामग्नीनां सा कृतिः तत्करणं भवति तानग्नीनेवादधति भूतानीति सर्वत्र सम्बध्यते । एतावतो वै मनस इति मनोमयषट्त्रिंशत्सहस्रसंख्याकाग्नय एव मनसो विभूतिः महिमा विसृष्टिर्विविधा विभक्ता सृष्टिः । पुनरप्यस्य मनश्चितोऽग्नेः (ग्निः Cod.) केवलविद्यामयत्वेन स्वातन्त्र्यं वक्तुं क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यं (त्म्य Cod.) मनोमयेऽतिदिशति तेषामेकैक एवेति असौ पूर्व इति पदाभ्यामिष्टकाचितोऽग्निर्विवक्ष्यते स यावान् परिश्रिद्यजुष्मतीलोकम्पृणाभेदेनाहोरात्रतन्मुहूर्तध्यानेन च यत्परिमाणः तेषां षट्त्रिंशत्सहस्रसंमितानाममग्नीनां मध्ये एकैकोऽग्निरपि तावान् तत्परिमाणो ध्येयः अनेन क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यस्य ज्ञानं (न Cod.) यत्तन्मनोमयऽएवेति सूत्रितम् (सूचितम् ?) । एवमुत्तरे वाक्चिदादयोऽग्निचित्पर्यन्ताः षट् पर्याया व्याख्येयाः तत्र वागादिसम्पाद्यानग्नीन्दर्शयितुं तत्तत्पर्यायादौ तस्य-तस्योत्पत्तिरुक्ता ॥२॥ श्रोत्रेण सृष्टं कर्म प्राणानभिसममूर्छत् अभिव्याप्नोत् इदं संदेह्यमन्नप्राणाश्रयं शरीरमुद्दिश्य समुच्छ्रितं बभूव स्वयमसंदेह्यमशरीरं सत् कर्मप्राणयोरन्योऽन्यसाहचर्यादभिवृद्धिं व्यतिरेकमुखेनाह अकृत्स्नं वाऽइति ॥८॥ कर्मसकाशादविस्तरां स्पष्टः ॥१०॥ एतेषां मनश्चित्प्रमुखाग्नीनां सर्वेषां स्वतन्त्रविद्यामयत्वोपोद्बलकानि श्रुतिलिङ्गवाक्यान्युदाहरति । विद्याचित एव विद्ययैव धीयमानाः एवकारश्रुतिः कर्माङ्गत्वं व्यावर्तयति ॥१२॥५[३]॥५॥

उत्तरब्राह्मणे भूम्यादिलोकत्रयादित्यनक्षत्रछन्दःसंवत्सरात्मा[पः] चित्याग्निरूपत्वेनोपासनीया उच्यन्ते । अत एव लोकादेः परिश्रिद्यजुष्मतीपशुपुरीषसमिदादिसामान्यधर्मवर्णनम् । अत्र केवलविद्याविधित्वे शब्दस्य तात्पर्यं लक्ष्यते न शुद्धकर्माङ्गविधित्वे तथा हि अस्मिन्नेव ब्राह्मणे विद्यया तदारोहन्तीत्यनेन श्लोकेन (क° १६.) केवलकर्मनिन्दापुरःसरं विद्याप्रशंसा ॥ अग्निना सर्वे सम्पन्नाः स्वव्यापारदक्षा भवन्ति यथा चित्याग्निर्लोकम्पृणेष्टकाभिः सम्पूर्णः । य एवं भूलोकं चित्याग्निरूपं वेद स लोकम्पृणाभूतमेनं लोकाधिष्ठातारमग्निमेव सम्पद्यते तदात्मको भवति ॥१॥ अन्तरिक्षं परेण परस्तादन्तऽइत्यर्थः द्यावापृथिवी संयुक्तौ (!) भवतः ॥२॥ कोशः पेटिका समुब्जितः सम्पिहितः ॥३॥ त्रिंशन्नक्षत्रः स आत्मा मध्यदेहः । द्वे नक्षत्रे प्रतिष्ठा पादरूपेण । द्वे नक्षत्रे प्राणाः चक्षुरादिप्राणानां द्वन्द्वशोऽवस्थानात् । द्वे नक्षत्रे शिरोरूपम् षट्त्रिंश्यावितिस्त्रीलिङ्गवचनमिष्टकाभिप्रायेण ॥५॥ नक्षत्रोपनक्षत्रसंख्यां बृहत्यात्मना स्तौति । स्वर्गस्त्वादित्य इति गम्यते एकविशतिसंख्यापूरकः । एकविंशतिस्तोत्रि-

यात्मकः एकविंश उच्यते ॥६॥ एवमधिकानां षट्त्रिंशदक्षराणां विभागमुक्त्वा तावद्भिरक्षरैर्बृहतीसम्पाद्यतां नानाछन्दोमयत्वेन सम्पादयति ॥८॥ अथोपासकेन स्वशरीरमेवाग्निरूपत्वेनोपासनीयमिति विधत्ते ॥१२॥ अथाप्सु अग्नित्वेनोपासनं विधित्सुरपां सर्वदेवभूतात्मकत्वमाह। आदित्यमण्डलं परिसरवर्तिन्यो नाव्या नावा तार्याः। अयं हिरण्मयः पुरुषः अधिदैवं मण्डलान्तर्वर्ती पुरुषोऽध्यियज्ञं प्रथमचितावुपहितः पुरुषोऽग्निरूपाणामपामात्मा ॥१४॥ तद्विभागमाह तस्याधियज्ञं रुक्मपुष्करपर्णाख्ये अधिदैवमापश्चादित्यमण्डलात्मके (!) द्वे इष्टके प्रतिष्ठे पादरूपेण ध्येये। बाहुरूपेण ध्येये द्वे स्रुचौ। भूम्यन्तरिक्षात्मके द्वे स्वयमातृण्णे इष्टके। अग्निवाय्वादित्यात्मना ध्येयास्तिस्रो विश्वज्योतिषः। द्वादशसंख्या ऋतव्येष्टकाः संवत्सररूपात्मत्वेन ध्येयाः। यज्ञात्मना देवात्मना च स्तुताः पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडाः। एवमेकत्रिंशज्जाताः। एवं षट्त्रिंशदिष्टकामयो हिरण्मयः पुरुष आत्मा सर्वभूतदेवात्मनामपामध्यात्मना ध्येयानां मध्ये वर्तत इत्याह सोऽस्यैष सर्वस्येति। सर्वात्मनामपां मध्यवर्ती आत्मा सर्वकामसम्पन्नः स्वयमकामः ॥१५॥ तादृग्रूप आत्मा सर्वैर्ज्ञानेन लभ्यो न कर्मशतैरिति मन्त्रसंवादेन प्रतिपादयति ॥१६॥ अब्रूपाग्नेः पुरीषाहुतिसमिष्टलोकम्पृणाः सम्पादयति। सर्वाणि भूतानि सर्वे देवा एषोऽग्निश्चित इत्यस्य पर्यायस्यादौ (क॰ १४) उक्तम् अतो देवा इत्याख्यातं लोकम्पृणेष्टका अतः सर्वं परिश्रिद्यजुष्मत्यादिकं देवा इत्युच्यत इत्यर्थः ॥१७॥ अधिदैवाध्यात्मादिभेदेन यद्यजुरात्मकं ब्रह्म प्रागुक्तमतस्तदात्मकाः सर्वे देवाः भवन्ति ॥१८॥ ६ [४] ॥५॥

उत्तरब्राह्मणे चित्याग्नेः सर्वदिगभिमुखत्वं (तिमुखत्व Cod.) पृथक् शिरसो निरूहणाभावः (पणा॰ Cod.) प्रतिपाद्यते ॥ तत्रैकैकदिगभिमुखत्वे दोषमुद्भावयितुं तान्पक्षान्पुरावृत्तेनानुवदति। कौश्यः कुशगोत्रजः ॥१॥ पक्षिरूपस्य चित्याग्नेरिष्टकोपधानक्रमेण कूर्मपशुशिरोऽपरोक्षमाहवनीयाग्निरिव प्रत्यक्षं शिरः न तु पक्षपुच्छवत्पृथक् शिरसः करणम्। कोषा नामऽर्षयः धावयन्तः आर्त्विज्याय गच्छन्तः याजयन्तः अग्निं निरूढशिरसमुपाधावयां चक्रुः यस्य कस्य चन यजमानस्य गृहे शिरः पृथक् चितवन्तः ॥८॥ शिरोरहितः स्यादिति मीमांसाशङ्कां परिहर्तुमिष्टकाभिरव परोक्ष शिरः सम्पादयति। एता इष्टकाः यथावयवरूपाः कल्पनीयाः कूर्मो मूर्धस्थानीयः ॥१०॥७ [५] ॥५॥

षष्ठाध्यायप्रथमब्राह्मणे वैश्वानरविद्या द्वितीयब्राह्मणे पुरुषस्याग्निविधार्कविधोक्थविधनिरूपणा तृतीये शाण्डिल्यविद्या चतुर्थेऽउषा वाऽअश्वस्येत्यस्मिन्नश्वस्योपासनम् एवमर्काग्न्युक्थोपासना (? मकश्युक्थो॰ Cod.) विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकमुनिवंशकथनमिति प्रतिपाद्यसंग्रहः ॥ न समियाय संगतः शक्तो नाभवत् ॥१॥ सम्प्रति इदानीम्। आवसथान्गृहान् अपचितीः पूजाः। सहस्रदक्षिणाकेषु सोमयज्ञेषु युष्मानृत्विजो वृत्वा तत्रैकैकस्य ऋषेः सहस्रं ददामीत्यर्थः। असंविदानाः संकेतमकुर्वाणाः राज्ञे स्वाशयमनाविष्कुर्वन्त एव ॥२॥ अनूचानाः साङ्गवेदाध्यायिनोऽनुष्ठातारः तादृशानां पुत्राः। त्वा इति समुदाय एकार्थवाची तु वाऽइति तुशब्दस्योकारं वैशब्दे परतो यजुषा लुम्पन्ति (? नु वा इति नु वा स्योभारं वैश प रतो याकुषा लुयंति Cod.) ॥३॥ ओमित्यङ्गीकारः। वा इति निपातद्वयं तुशब्दोकारं वैशब्दे त्वचोतो यजुषा लुम्पति (!)। म्लानौ गमनासमर्थावभविष्यताम्। पादौ ते विदिताविति

वैश्वानरस्य पादमात्रं त्वया विदितं न तु कृत्स्नो वैश्वानरः ॥४॥ एष रयिरूपोऽब्आत्मको वैश्वानरः वैश्वानरस्यावयविन ईश्वरस्य वस्तिर्मूत्राशय एव न समस्तमित्यर्थः ॥५॥ आत्मा मध्यशरीरम् ॥६॥ नाना वर्त्म मार्गो यस्य वायोः आवहोद्वहादिभेदेन वर्तमानस्य सोऽयं पृथग्वर्त्मा । रथश्रेणयो रथपङ्क्तयः ॥७॥ सुततेजा इति सुतमभिषुतसोमरूपं तेजो यस्य । सुतोऽभिषुतः सोमरसोऽद्यमानः एतद्रूपलक्षणं पुरोडाशादि पच्यमानः सर्वदा विनाशरहितस्तिष्ठति ॥८॥ अतीत्य सर्वमतिक्रम्य तिष्ठतीत्यतिष्ठाः । समानान्ज्ञातीन् ॥९॥ यदेवं यथोक्तावयवैः पृथिवीपादादिभिः द्युमूर्धान्तैरवयवैः विशिष्टमेकं वस्तु तत्प्रादेशमात्रं प्रादेशप्रमाणमिव देवाः सुविदिताः सम्यक् ज्ञातवन्तोऽभिसम्पन्नाः प्राप्तफला बभूवुः । एनान्वैश्वानरावयवान् ॥१०॥ अस्य वैश्वानराग्नेः व्यत्ययेन कर्मणि षष्ठी ब्रुवाणमुपदेष्टारम् ॥१२॥१॥६॥

द्वितीये पुरुषस्यैवाग्निविधत्वमर्कविधत्वमुकथविधत्वमुच्यते ॥ समागच्छति युक्तमेकीभूतं भवति ॥१॥ कं सुखहेतवः ॥५॥ वायुनादित्योऽवष्टम्भमात्रेण तद्दीपनम् ॥११॥२॥६॥

तृतीये शाण्डिल्यविद्योच्यते ॥ सत्यं ब्रह्मेति वक्ष्यमाणैर्मनोमयत्वादिभिर्गुणैरुपेतमात्मानमुपासीत । क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायः ॥१॥३॥६॥

उषा वाऽइत्यादिकमश्वावयवेषु विराडवयवोपासनापरं ब्राह्मणम् नैवेह किं चनाग्रऽआसीदित्यादिकमुपास्यहिरण्यगर्भस्वरूपप्रतिपादनपरं ब्राह्मणं चेत्येतद्द्वयं काण्वशाखानुसारेण बृहदारण्यकोपनिषदादौ प्रपञ्चेन वार्त्तिककारेणोपबृंहितं व्याख्यातमिति नेह पुनरुच्यते पाठसाम्यात् ॥ उत्तरत्र बृहदारण्यके वंशब्राह्मणसमाम्नास्यमानानां विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकानामृषीणां मध्येऽग्निरहस्यविद्याप्रवर्तकमृषिप्रवाहमनुक्रामति अथ वंश इति ॥१॥५॥६॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डव्याख्या समाप्ता ॥१०॥ ॥

VARIOUS READINGS.

Adhyâya १. २. १ बृहदुक्थं Sây. (and thus often alternately with महदुक्थ). — २ अधिदैवतं Sây. (thus also २, ६, १. १६. - ३, ३, ७. - ४, १, २३.). — ४. २ Read. तदमृतममृत७. - ४ द्धि स्नाव A. - १० सास्तरथवाह्णाणि° A. B1. B2. see पाणि° ८. ४. ८. - १४ पुनर्मृत्युमपजयतीत्य° A. —

Adhy. २. १. १ विसृजन्ति Sây. - ६ निर्नाम° Sây. - ८ अथ रूपमुपमं करोति A.— २. २ लोक७ सचंते ये A. pr. m. B1. pr. m. - ६ तत्रोप यन्त्रप° A. यत्प्रप°

B1. पत्रप° B2. — ४. ८ पञ्चाशदिष्टकाः पञ्चाश° A. - ibid. इति नु विधानामथातश्चयनस्यैव ॥८॥ निरवसानब्राह्मणं ॥९॥ B1. B2. Thus also in A., at the margin, the end of this brahma*n*a and the beginning of the next are joined together: इति नु विधानामथातश्चयनस्यैव. — ६. ७ °विधं विधत्ते A. - ibid. चैतद्विदुर्ये च न लोक्या A. - ९ य एवैकशतविधं विधत्ते A. - ibid. संवत्सरभृतमिव Sây. - १२ यजुरेकशतविधो A. - १३ Read: यज्ञेन-यज्ञेन. —

Adhy. ३. ३. १ °साद स होवाच Sây. — ५. २ स्यत्वा A. B1. B2. According to Sâya*n*a's explanation read स्यत्वा. - ibid. पराभ्यां Sây. - ३ °च्चनुः पुरश्चरणा° Sây. - ९ स्वेषु प्रतिबुभूषति Sây. - १६ यजुर्षैवेनमाचक्षते Sây. - Sâya*n*a closes this adhyâya with the next brâhma*n*a. —

Adhy. ४. १. १६ प्रजापतिर्यो वै A. - १८ आह्र्तुं न ध्रियन्ते Sây. - १९ एतत्सप्तदशमन्न७ सम - here B1. ends. — २. १३ अष्टाचत्वारि७शदिष्ट° A. - १४ पञ्चचत्वरि७शदिष्ट° A. - १५ °कान्नवि७शतिधा A. B2. - १८? °न्मुक्त त्रायन्ते A. मुक्त्त्तायन्ते B.2. मुक्तस्त्रायन्ते Sây. - २१ °मेतद्वाऽअस्त्येतद्ध्यमृतं यद्ध्यमृतं तद्ध्यस्त्येतद्व A. - २८ एवैनं तंनिरमि° A. — ३. ६? त्रूपाएयुपधत्ताति A. B.2. Sây. - १० ते सम्भवन्त एवामृ° A. - १४ लोकेष्टकाः Sây. - १५ एकचत्वारि७शद्वितीया A. - १६ एकसप्ततिस्तृतीया A. - १७ सप्तचत्वारि७शच्चतुर्थी A. - २४ पुरुषे Sây. (? पुरुष इति). - ibid. Sâya*n*a closes here the fourth adhyâya. — ४. २ सकृत्स्नसंवत्सरस्य A. - ३ सकृत्स्नसंवत्सरमवरुंधीत A. —

Adhy. ५. २. १३ अभिद्धती Sây. - २१ त्रीष्टकः ॥ A. - २२ यजुरपीत A. — ३. ८? °दिम७ संदेह्यमसंदेह्यमकृत्स्नं Sây. — ४. १६ तपस्तानेवंविद° A. — ५. १ कौश्यो Sây. - ३ °त्पुरुमकार्षीः A. —

MMMMM*

Adhy. ६. १. ४-६ अविदित° Sây. against the accent. - ८ चक्षु॒स्त्वा° and चक्षुस्ते॒ A. — ३. २ स॒त्यधृतिꣳ A. - ibid. विचिकित्सास्ती॒ति A. — ५. ५ इ॒ममभि॒-मꣳस्ये A. - ६ समान॒मा A. M. - ibid. ब्र॒ह्मणे॒ नमः A. M. The accentuation of the proper names too shows some irregularities: we read here कु॒श्रि instead of कुश्रि॒ (१०. ५. ५. १.), का॒वषेय instead of कावषेय॒ (६. ५. २. १५.), रा-जस्तम्बा॒यन instead of राजस्तम्बायन॒ (१०. ४. २. १.), वामकक्षायण॒ instead of वा॒मकक्षायण (७. १. २. ११. १०. ४. १. ११.).

ओम् । संवत्सरो वै यज्ञः प्रजापतिः । तस्यैतद्द्वारं यदमावास्या चन्द्रमा एव द्वारपिधानः ॥१॥ स यो ऽमावास्यायामग्नी ऽआधत्ते । यथा विवृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत स तत एव स्वर्गं लोकमियादेवं तद्यो ऽमावास्यायामाधत्ते ॥२॥ अथ यो नक्षत्र ऽआधत्ते । यथापिहितायां द्वार्यद्वारा पुरं प्रपित्सेत्स जिह्मः पुरः स्यादेवं तद्यो नक्षत्र ऽआधत्ते तस्मान्न नक्षत्र ऽआदधीत ॥३॥ यदहरेवैषः । न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृश्येत तदहरुपवसेत्तर्हि ह्येष इमं लोकमागच्छति तस्मिन्निह वसति ॥४॥ सर्वे देवा वसन्ति । सर्वाणि भूतानि सर्वा देवताः सर्व ऽऋतवः सर्वे स्तोमाः सर्वाणि पृष्ठानि सर्वाणि छन्दाᳪसि ॥५॥ सर्वेषु ह वा ऽअस्य देवेषु । सर्वेषु भूतेषु सर्वासु देवतासु सर्वेष्वृतुषु सर्वेषु स्तोमेषु सर्वेषु पृष्ठेषु सर्वेषु छन्दःस्वग्नी ऽआहितौ भवतो यो ऽमावास्यायामाधत्ते तस्मादमावास्यायामेवाग्नी ऽआदधीत ॥६॥ यो ऽसौ वैशाखस्यामावास्या तस्यामादधीत सा रोहिण्या सम्पद्यत ऽआत्मा वै प्रजा पशवो रोहिण्यात्मन्येवैतत्प्रजायां पशुषु प्रतितिष्ठत्यमावास्या वा ऽअग्न्याधेयरूपं तस्मादमावास्यायामेवाग्नी ऽआदधीत पौर्णमास्यामन्वारभेतामावास्यायां दीक्षेत ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥१॥ ॥

घ्नन्ति वा ऽएतद्यज्ञम् । यदेनं तन्वते यन्न्वेव राजानमभिषुण्वन्ति तत्तं घ्नन्ति यत्पशुᳪ संज्ञपयन्ति विशासति तत्तं घ्नन्त्युलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याᳪ हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥१॥ तᳪ हत्वा यज्ञम् । अग्नावेव योनौ रेतो भूतᳪ सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायते तद्दश ता आहुतीः सम्पादयेद्याभ्यो वषट्क्रियते ॥२॥ अयं वै यज्ञो यो ऽयं पवते । सो ऽयमेक-इवैव पवते सो ऽयं पुरुषे ऽन्तः प्रविष्टो

दशधाविहितः स एवं क्लृप्तैः प्राणैरङ्गैर्योनेरधिजायते सैषा दशाक्षरा विराट् सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥३॥ अथोऽअपि नव स्युः । तन्न्यूनां विराजं करोति प्रजननाय न्यूनाद्वाऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥४॥ अथोऽअप्येकातिरिक्ता स्यात् । सा प्रजापतिमभ्यतिरिच्यते सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥५॥ अथोऽअपि द्वेऽअतिरिक्ते स्याताम् । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥६॥ अथोऽअपि तिस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । द्वन्द्वमह मिथुनं प्रजननमथ यज्जायते तत्तृतीयꣳ सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥७॥ अथोऽअपि चतस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । तद्यथैकैवं चतस्रस्त्रयो वाऽइमे लोकास्तदिमानेव लोकांस्तिसृभिराप्नोति प्रजापतिर्वाऽअतीमांल्लोकांश्चतुर्थस्तत्प्रजापतिमेव चतुर्थ्याप्नोति सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥८॥ स यद्द्वाभ्यामूनं तदूनꣳ । सोऽयज्ञो यत्पञ्चभिरतिरिक्तं तदतिरिक्तꣳ सोऽयज्ञः सैषैव दशत्यधि सम्पदेषा विꣳशत्यामेषा सहस्रात् ॥९॥ आजिं वाऽएते धावन्ति । ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते स वै पञ्चदश वर्षाणि यजेत तेषां पञ्चदशानां वर्षाणां त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य रात्रयस्तद्रात्रीराप्नोति ॥१०॥ अथापराणि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत । तेषां पञ्चदशानां वर्षाणां त्रीणि चैव शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि तदहान्याप्नोति तद्धैव संवत्सरमाप्नोति ॥११॥ मर्त्या ह वाऽअग्रे देवा आसुः । स यदैव ते संवत्सरमापुरथामृता आसुः सर्वं वै संवत्सरः सर्वं वाऽअक्षय्यमेतेनो हास्याक्षय्यꣳ सुकृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ॥१२॥ स आजिसृतामेकः । य एवं विद्वांस्त्रिꣳशतं वर्षाणि यजते तस्माद्व त्रिꣳशतमेव वर्षाणि यजेत यद्यु दाक्षायणयज्ञी स्यादथोऽअपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतात्र ह्येव सा सम्पत्सम्पद्यते द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वेऽअमावास्येऽअत्रोऽएव खलु सा सम्पद्भवति ॥१३॥ ब्राह्मणम् ॥२॥

पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्यैवं यजतऽआमावास्ये-
नेष्ट्वादित्यै चरुमनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्यैवं यजते ॥१॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । इ-
न्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवताथैदग्नीषोमीयं पौर्णमासꣳ हविर्भ-
वति तत्र नेन्द्राय त्वेति किं चन क्रियतऽएतेनो हास्यैतत्सेन्द्रꣳ हविर्भवत्येतेन
सेन्द्रो यज्ञोऽथ यद्विमृधे त्वेति सर्वा उ हि मृधो नाष्ट्राः पौर्णमासेन हन्ति ॥२॥
अथ यदामावास्येनेष्ट्वा । अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं
यच्चन्द्रमाः स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तेनैतदनद्धेव हविर्भव-
ति तेनाप्रतिष्ठितमियं वै पृथिव्यदितिः सेयमद्धा सेयं प्रतिष्ठितैतेनो हास्यैतदद्धेव
हविर्भवत्येतेन प्रतिष्ठितमेतन्नु तद्यस्मादनुनिर्वपत्यथ यस्मान्नानुनिर्वपेत् ॥३॥
स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वो
वै यज्ञ इन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यज्ञ इन्द्रस्यैवैतेनो हास्यैतत्सेन्द्रꣳ हविर्भवत्येतेन
सेन्द्रो यज्ञः ॥४॥ अथ यदामावास्येनेष्ट्वा । अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्यामावास्यं वा
ऽअनुनिर्वाप्यं पौर्णमासेन वाऽइन्द्रो वृत्रमहंस्तस्माऽएतद्वृत्रं जघ्नुषे देवा एतद्ध-
विरनुनिरवपन्यदामावास्यं किमनुनिर्वाप्येऽनुनिर्वपेदिति तस्मान्नानुनिर्वपेत् ॥५॥
स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । अथान्यद्धविरनुनिर्वपत्यामावास्येनेष्ट्वाथान्यद्धविरनुनिर्वप-
ति द्विषन्तꣳ ह स भ्रातृव्यं प्रत्युच्छ्रयतेऽथ यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतऽआ-
मावास्येनामावास्यामसपत्ना हैवास्यानुपबाधा श्रीर्भवति ॥६॥ पौर्णमासेन वै दे-
वाः । पौर्णमासीं यजमाना आमावास्येनामावास्यां क्षिप्रऽएव पाप्मानमपाघ्नत
क्षिप्रे प्राजायन्त स यो हैवं विद्वान्पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतऽआमावास्येना-
मावास्यां क्षिप्रऽएव पाप्मानमपहते क्षिप्रे प्रजायते स यद्यनुनिर्वपेद्दद्याद्दक्षिणां
नादक्षिणꣳ हविः स्यादिति ह्याहुर्दर्शपूर्णमासयोर्ह्येवैषा दक्षिणा यदन्वाहार्य
इति न्वनुनिर्वाप्यस्याथाभ्युदितस्य ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥३॥

तद्धैके दृष्ट्वोपवसन्ति । श्वो नोदेतेत्यभ्रस्य वा हेतोरनिर्ज्ञाय वाथोतोपवसन्त्यथैनमुताभ्युदेति स यद्यगृहीतꣳ हविरभ्युदियात्प्रज्ञातमेव तदेषैव व्रतचर्या यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविरातञ्चनं तत्कुर्वन्ति प्रतिप्रमुञ्चन्ति वत्सांस्तान्पुनरपाकुर्वन्ति ॥१॥ तानपराह्णे पर्णशाखयापाकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यꣳ हविरेवमेव तद्यद्यु व्रतचर्यां वा नोदाशꣳसेत गृहीतं वा हविरभ्युदियादितरथो तर्हि कुर्यादितानेव तण्डुलान्सुफलीकृतान्कृत्वा स येऽणीयाꣳसस्तानग्नये दात्रेऽष्टाकपालं पुरोडाशꣳ श्रपयति ॥२॥ अथ यत्पूर्वेद्युः । -दुग्धं दधि तदिन्द्राय प्रदात्रेऽथ तदानींदुग्धे विष्णवे शिपिविष्टायैतांस्तण्डुलाञ्छृते चरुꣳ श्रपयति चरुरु ह्येव स यत्र क्व च तण्डुलानावपन्ति ॥३॥ तद्यदेवं भवति । एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमास्तमेतदुपैत्सीत्तमपारात्सीत्तमस्माऽअग्निर्दाता ददातीन्द्रः प्रदाता प्रयच्छति तमस्माऽइन्द्राग्नी यज्ञं दत्तस्तेनेन्द्राग्निभ्यां दत्तेन यज्ञेन यजतेऽथ यद्विष्णवे शिपिविष्टायेति यज्ञो वै विष्णुरथ यच्छिपिविष्टायेति यमुपैत्सीत्तमपारात्सीत्तच्छिपितमिव यज्ञस्य भवति तस्माच्छिपिविष्टायेति तन्नो यच्छक्नुयात्तद्ध्यानादक्षिणꣳ हविः स्यादिति ह्याहुरथ यदेव नोदियादथोपवसेत् ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥४॥ ॥

अद्यामावास्येति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्ददृशे स ह्येष दिव्यः श्वा स यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते तदपशव्यꣳ स्यादप्रायश्चित्तिकृत एतस्माद्ध हैतद्भीषावचन्द्रमसादिति ॥१॥ छायामुपसर्पन्ति । एतेनो हैतदुपतपदाचक्षते श्वलुचितमित्येतमु हैवैतदाचक्षते ॥२॥ शशश्चान्द्रमस इति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं तं पौर्णमास्यामभिषुण्वन्ति सोऽपरपक्षेऽप ओषधीः प्रविशति पशवो वाऽअप ओषधीरदन्ति तदेनमेताꣳ रात्रिं पशुभ्यः संनयति ॥३॥ सोऽद्यामावास्येति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्ददृशे तद्यजमानो यज्ञपथादेति तदाहुः कथं कुर्यादिवा यज्ञपथाद्यजेता३ न यजेता३ इति यजेत हैव न ह्यन्यदपक्रमणं भवति श्वः-श्व

एवैष ज्यायानुदेति स आमावास्यविधेनैवेष्ट्वाथेष्टिमनुनिर्वपति तदहर्वैव श्वो वा
॥४॥ तस्य त्रीणि हवींषि भवन्ति । अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशमिन्द्राय
वृत्रघ्नऽएकादशकपालमग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं ॥५॥ स यदग्नये
पथिकृते निर्वपति । अग्निर्वै पथः कर्ता स यस्माद्वादो यजमानो यज्ञपथादेति
तमेनमग्निः पन्थानमापादयति ॥६॥ अथ यदिन्द्राय वृत्रघ्ने । पाप्मा वै वृत्रो यो
भूतेर्वारयित्वा तिष्ठति कल्याणात्कर्मणः साधोस्तमेतदिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं
वृत्रं हन्ति तस्मादिन्द्राय वृत्रघ्ने ॥७॥ अथ यदग्नये वैश्वानराय । द्वादशकपालं
पुरोडाशं निर्वपति यत्र वाऽइन्द्रो वृत्रमहंस्तमग्निना वैश्वानरेण समदहत्तदस्य
सर्वं पाप्मानं समदहत्तथोऽएवैष एतदिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रं हत्वा त-
मग्निना वैश्वानरेण संदहति तदस्य सर्वं पाप्मानं संदहति स यो हैवं विद्वाने-
तयेष्ट्या यजते न हास्याल्पश्चन पाप्मा परिशिष्यते ॥८॥ तस्यै सप्तदश सामिधे-
न्यो भवन्ति । उपांशु देवता यजति याः कामयते ता याज्यानुवाक्याः करोत्ये-
वमाज्यभागाविव संयाज्ये ॥९॥ तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति । धन्वना वै श्वानं
बाधन्ते तदेतमेवैतद्बाधते यत्तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति ॥१०॥ दण्डं दक्षिणां ददा-
ति । दण्डेन वै श्वानं बाधन्ते तदेतमेवैतद्बाधते यद्दण्डं दक्षिणां ददात्येषा न्वादि-
ष्टा दक्षिणा दद्यात्त्वेवास्यामप्यन्यद्याऽइतरा दक्षिणास्तासां यत्सम्पद्येत सा हैषा
पशव्येष्टिस्तयाप्यनभ्युद्दृष्टो यजेतैव ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥५॥ ॥

आपो ह वाऽइदमग्रे सलिलमेवास । ता अकामयन्त कथं नु प्रजायेमहीति
ता अश्राम्यंस्तास्तपोऽतप्यन्त तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्मयमाण्डं सम्बभूवा-
जातो ह तर्हि संवत्सर आस तदिदं हिरण्मयमाण्डं यावत्संवत्सरस्य वेला ता-
वत्पर्यप्लवत ॥१॥ ततः संवत्सरे पुरुषः समभवत् । स प्रजापतिस्तस्माडु संवत्सर
ऽएव स्त्री वा गौर्वा वडबा वा विजायते संवत्सरे हि प्रजापतिरजायत स इदं

हिरण्मयमाण्डं व्यरुजन्नाह तर्हि का चन प्रतिष्ठास तदेनमिदमेव हिरण्मयमाण्डं
यावत्संवत्सरस्य वेलासीत्तावद्बिभ्रत्पर्यप्लवत ॥२॥ स संवत्सरे व्याजिहीर्षत् ।
स भूरिति व्याहरत्सेयं पृथिव्यभवद्भुव इति तदिदमन्तरिक्षमभवत्स्वरिति सासौ
द्यौरभवत्तस्मादु संवत्सरऽएव कुमारो व्याजिहीर्षति संवत्सरे हि प्रजापतिर्व्या-
हरत् ॥३॥ स वाऽएकाक्षरद्व्यक्षराण्येव । प्रथमं वदन्प्रजापतिरवदत्तस्मादेकाक्ष-
रद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन्कुमारो वदति ॥४॥ तानि वाऽएतानि । पञ्चाक्षराणि
तान्पञ्चऽर्तूनकुरुत तऽइमे पञ्चऽर्तवः स एवमिमांल्लोकाञ्जातान्त्संवत्सरे प्रजाप-
तिरभ्युदतिष्ठत्तस्मादु संवत्सरऽएव कुमार उत्तिष्ठासति संवत्सरे हि प्रजापतिरु-
दतिष्ठत् ॥५॥ स सहस्रायुर्जज्ञे । स यथा नद्यै पारं परापश्येदेवꣳ स्वस्यायुषः
पारं पराचख्यौ ॥६॥ सोऽर्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । स आत्मन्येव प्रजातिम-
धत्त स आस्येनैव देवानसृजत ते देवा दिवमभिपद्यासृज्यन्त तद्देवानां देवत्वं यद्दि-
वमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृजानाय दिवेवास तद्वेव देवानां देवत्वं यदस्मै ससृ-
जानाय दिवेवास ॥७॥ अथ योऽयमवाङ् प्राणः । तेनासुरानसृजत तऽइमामेव
पृथिवीमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृजानाय तम-इवास ॥८॥ सोऽवेत् । पाप्मानं
वाऽअसृक्षि यस्मै मे ससृजानाय तम-इवाभूदिति तांस्तत एव पाप्मनाविध्यत्ते
तत एव पराभवंस्तस्मादाहुर्नैतदस्ति यद्दैवासुरं यदिदमन्वाख्याने त्वदुद्यतऽइति-
हासे त्वत्ततो ह्येव तान्प्रजापतिः पाप्मनाविध्यत्ते तत एव पराभवन्निति ॥९॥
तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । न त्वं युयुत्से कतमच्चनाहर्न तेऽमित्रो मघवन्कश्च-
नास्ति मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं न नु पुरा युयुत्सऽइति ॥१०॥
स यदस्मै देवान्त्ससृजानाय । दिवेवास तदहरकुरुताथ यदस्माऽअसुरान्त्ससृजानाय
तम-इवास ताꣳ रात्रिमकुरुत तेऽअहोरात्रे ॥११॥ स ऐक्षत प्रजापतिः । सर्वं
वाऽअत्सारिषं य इमा देवता असृक्षीति स सर्वत्सरोऽभवत्सर्वत्सरो ह वै ना-

मेतद्यत्संवत्सर इति स यो हैवमेतत्संवत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद यो हैनं पाप्मा मायया त्सरति न हैनꣳ सो ऽभिभवत्यथ यमभिचरत्यभि हैवैनं भवति य एवमेतत्संवत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद ॥१२॥ स ऐक्षत प्रजापतिः । इमं वा ऽआत्मनः प्रतिमामसृक्षि यत्संवत्सरमिति तस्मादाहुः प्रजापतिः संवत्सर इत्यात्मनो ह्येतं प्रतिमामसृजत यद्वेव चतुरक्षरः संवत्सरश्चतुरक्षरः प्रजापतिस्तेनो हैवास्यैष प्रतिमा ॥१३॥ ता वा ऽएताः । प्रजापतेरधि देवता असृज्यन्ताग्निरिन्द्रः सोमः परमेष्ठी प्राजापत्यः ॥१४॥ ताः सहस्रायुषो जज्ञिरे । ता यथा नद्यै पारं परापश्येदेवꣳ स्वस्यायुषः पारं पराचख्युः ॥१५॥ ता अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चेरुः । तत एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यद्यद्दर्शपूर्णमासौ ताभ्यामयजत ताभ्यामिष्ट्वाकामयताहमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स आपो ऽभवदापो वा ऽइदꣳ सर्वं ता यत्परमे स्थाने तिष्ठन्ति यो ह्येहाभिखनेदप एवाभिविन्देत्परमाद्धा ऽएतत्स्थानाद्वर्षति यद्दिवस्तस्मात्परमेष्ठी नाम ॥१६॥ स परमेष्ठी प्रजापतिं पितरमब्रवीत् । कामप्रं वा ऽअहं यज्ञमदर्शं तेन त्वा याजयानीति तथेति तमयाजयत्स इष्ट्वाकामयताहमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स प्राणो ऽभवत्प्राणो वा ऽइदꣳ सर्वमयं वै प्राणो यो ऽयं पवते स प्रजापतिस्तस्य दृष्टिर्यदेव वेदेत्याह्वातीति यद्धि किं च प्राणि स प्रजापतिः स यो हैवमेतां प्रजापतेर्दृष्टिं वेदाविरिव हैव भवति ॥१७॥ स प्रजापतिरिन्द्रं पुत्रमब्रवीत् । अनेन त्वा कामप्रेण यज्ञेन याजयानि येन मामिदं परमेष्ठ्ययीयजदिति तथेति तमयाजयत्स इष्ट्वाकामयताहमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स वागभवद्वाग्वा ऽइदꣳ सर्वं तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति ॥१८॥ स इन्द्रो ऽग्नीषोमौ भ्रातरावब्रवीत् । अनेन वां कामप्रेण यज्ञेन याजयानि येन मामिदं पिता प्रजापतिरयीयजदिति तथेति तावयाजयत्ताविष्ट्वाकामयेतामावामेवेदꣳ सर्वꣳ स्यावेति तयोरन्नाद एवान्यतरो ऽभवदन्नमन्यतरो ऽन्नाद एवाग्निरभवदन्नꣳ सोमो ऽन्नादश्च वा ऽइदꣳ सर्वमन्नं च ॥१९॥

NNNNN*

ता वाऽएताः । पञ्च देवता एतेन कामप्रेण यज्ञेनायजन्त ता यत्कामा अयजन्त स आभ्यः कामः समार्ध्यत यत्कामो ह वाऽएतेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः समृध्यते ॥२०॥ तऽइष्ट्वा प्राचीं दिशमपश्यन् । तां प्राचीमेवाकुर्वत सेयं प्राच्येव दिक्तस्मादिमाः प्रजाः प्राच्यः सर्पन्ति प्राचीꣳ ह्येतामकुर्वतोपैनामितः कुर्वीमहीति तामूर्ध्वमकुर्वतेमां खलूर्ध्वं पश्येमेति सासौ द्यौरभवत् ॥२१॥ अथ दक्षिणां दिशमपश्यन् । तां दक्षिणामेवाकुर्वत सेयं दक्षिणैव दिक्तस्माद्ध दक्षिणत एव दक्षिणा उपतिष्ठन्ते दक्षिणतोऽभ्यवाजन्ति दक्षिणाꣳ ह्येतामकुर्वतोपैनामितः कुर्वीमहीति तं लोकमकुर्वतेमं खलु लोकं पश्येमेति तदिदमन्तरिक्षमभवदेष वै लोकः स यथा हैवेयं प्रतिष्ठाविरस्मिंल्लोके पृथिव्येवमु हैवैषा प्रतिष्ठाविरमुष्मिंल्लोकऽइदमन्तरिक्षꣳ स यदिह सन्नमुं लोकं न पश्यति तस्मादाहुः परोऽक्षमसौ लोक इति ॥२२॥ अथ प्रतीचीं दिशमपश्यन् । तामाशामकुर्वत तस्माद्यत्प्राङ् सृत्वा विन्दतऽएतामेव तेन दिशमेत्याशाꣳ ह्येतामकुर्वतोपैनामितः कुर्वीमहीति ताꣳ श्रियमकुर्वतेमां खलु श्रियं पश्येमेति सेयं पृथिव्यभवच्छ्रीर्वाऽइयं तस्माद्योऽस्यै भूयिष्ठं विन्दते स एव श्रेष्ठो भवति ॥२३॥ अथोदीचीं दिशमपश्यन् । तामपोऽकुर्वतोपैनामितः कुर्वीमहीति तं धर्ममकुर्वत धर्मो वाऽआपस्तस्माद्यदेमं लोकमाप आगच्छन्ति सर्वमेवेदं यथाधर्मं भवत्यथ यदावृष्टिर्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते धर्मो ह्यापः ॥२४॥ ता वाऽएताः । एकादश देवताः पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्टकृत्त्रयोऽनुयाजाः ॥२५॥ ता एकादशाहुतयः । एताभिर्वाऽआहुतिभिर्देवा इमांल्लोकानजयन्नेता दिशस्तथोऽएवैष एताभिराहुतिभिरिमांल्लोकाञ्जयत्येता दिशः ॥२६॥ चतस्रोऽवान्तरदिशः । तऽएव चत्वारः पत्नीसंयाजा अवान्तरदिशो वै देवाश्चतुर्भिः पत्नीसंयाजैरजयन्नवान्तरदिश उऽएवैष एतैर्जयति ॥२७॥ अथेडा । अन्नाद्यमेवैतया देवा अजयंस्तथोऽएवैष एतयान्नाद्यमेव

ज्ञयत्येषा नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोः सम्पत् ॥२८॥ अथाध्यात्मम् । पञ्चेमे पुरुषे प्राणा इति चक्षुर्भ्यां तऽएव पञ्च प्रयाजाश्चक्षुषीऽआज्यभागौ ॥२९॥ अयमेवावाङ् प्राणः स्विष्टकृत् । स यत्तमभ्यर्धऽइवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति तस्मादेतस्मात्प्राणात्सर्वे प्राणा बीभत्सन्तेऽथ यत्स्विष्टकृते सर्वेषाꣳ हविषामवद्यति तस्माद्यत्किं चेमान्प्राणानापद्यतऽएतमेव तत्सर्वꣳ समवैति ॥३०॥ त्रीणि शिश्नानि । तऽएव त्रयोऽनुयाजाः स योऽयं वर्षिष्ठोऽनुयाजस्तदिदं वर्षिष्ठमिव शिश्नं तं वाऽअनवानन्यजेदित्याहुस्तथो हास्यैतदमृध्रं भवतीति ॥३१॥ स वै सकृदवान्यात् । एकꣳ ह्येतस्य पर्वाथ यदपर्वकꣳ स्यात्प्रतृषं वैव तिष्ठेल्लम्बेत वा तस्मादेतदुच्च तिष्ठति पद्यते च तस्मात्सकृदवान्यात् ॥३२॥ द्वौ बाहू द्वाऽऊरू । तऽएव चत्वारः पत्नीसंयाजाः प्रतिष्ठायमेव प्राण इडा यत्तां नाग्नौ जुहोति यत्साप्रदग्धेव तस्मादयमनवतृण्णः प्राणः ॥३३॥ अस्थ्येव याज्यानुवाक्याः । माꣳसꣳ हविस्तन्मितं छन्दो यद्याज्यानुवाक्यास्तस्माडु समावन्त्येवास्थीनि मेद्यतश्च कृश्यतश्च भवन्त्यथ यद्भूयऽइव च हविर्गृह्णाति कनीयऽइव च तस्माडु माꣳसान्येव मेद्यतो मेद्यन्ति माꣳसानि कृश्यतः कृश्यन्ति तेनैतेन यज्ञेन यां कामयते देवतां तां यजति यस्यै हविर्भवति ॥३४॥ ता वाऽएताः । अनपोद्धार्या आहुतयो भवन्ति स यद्धैतासामपोद्धरेद्यथैकमङ्गꣳ शृणीयात्प्राणं वा निर्हण्यादेवं तदन्यान्येव हवीꣳष्युप चाह्रियन्तेऽप च ह्रियन्ते ॥३५॥ ता वाऽएताः । षोडशाहुतयो भवन्ति षोडशकलो वै पुरुषः पुरुषो यज्ञस्तस्मात्षोडशाहुतयो भवन्ति ॥३६॥ ब्राह्मणम् ॥६॥ ॥

तद्धाऽअदो व्रतोपायनऽउच्यते । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति यद्युऽअश्नाति देवानत्यश्नातीति तदारण्यमश्नीयादिति तत्र स्थापयन्ति ॥१॥ स यदि ग्राम्या ओषधीरश्नाति । पुरोडाशस्य मेधमश्नाति यद्यारण्या ओषधीरश्नाति बर्हिषो मेधमश्नाति यदि वानस्पत्यमश्नातीध्मस्य मेधमश्नाति यदि पयः पिबति सांनाय्यस्य

चाज्यस्य च मेधमश्नाति यद्यपः पिबति प्रणीतानां मेधमश्नाति यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति ॥२॥ तदाहुः । किमयनमिति स्वयं हैवैते रात्रीऽअग्निहोत्रं जुहुयात्स यद्धुत्वा प्राश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवत्याहुतिर्वाऽएषा स यदेवैतामात्मन्नाहुतिं जुहोति तेनोऽएतेषां मेधानां नाश्नाति ॥३॥ एते ह वै रात्री । सर्वा रात्रयः समवयन्ति या आपूर्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वाः पौर्णमासीं समवयन्ति या अपक्षीयमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वा अमावास्यां समवयन्ति स यो हैवं विद्वान्त्स्वयमुपवसथे जुहोति सर्वदा हैवास्य स्वयं हुतं भवति ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥७॥

देवाश्च वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा अतिमानेनैव कस्मिन्नु वयं जुहुयामेति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव पराबभूवुस्तस्मान्नातिमन्येत पराभवस्य हैतन्मुखं यदतिमानः ॥१॥ अथ देवाः । अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं प्रददौ यज्ञो हैषामास यज्ञो हि देवानामन्नं ॥२॥ स देवेभ्य आत्मानं प्रदाय । अथैतमात्मनः प्रतिमामसृजत यद्यज्ञं तस्मादाहुः प्रजापतिर्यज्ञ इत्यात्मनो ह्येतं प्रतिमामसृजत ॥३॥ स एतेन यज्ञेन । देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत स यद्व्रतमुपैति यथैव तत्प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं प्रायच्छदेवमेवैष एतद्देवेभ्य आत्मानं प्रयच्छति तस्मादु संयत एवैतां रात्रिं चिचरिषेद्यथा हविषा चरेदेवं हविर्ह्येष देवानां भवति ॥४॥ अथ यद्यज्ञं तनुते । यज्ञेनैवैतद्देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीते यथैव तत्प्रजापतिर्निरक्रीणीतैवमथ यद्धविर्निर्वपति हविषैवैतद्यज्ञं निष्क्रीणाति हविरनुवाक्ययानुवाक्यामवदानेनावदानं याज्यया याज्यां वषट्कारेण वषट्कारमाहुत्या तस्याहुतिरेवानिष्क्रीता भवति ॥५॥ स यथाग्रप्रशीर्णो वृक्षः । एवमस्यैष यज्ञो भवत्याहुतिमेवान्वाहार्येण निष्क्रीणाति तद्यदेतद्धीनं यज्ञस्यान्वाहरति तस्मादन्वाहार्यो नामैवमु हास्यैष सर्व

एव यज्ञो निष्क्रीतो भवत्येष ह वै यजमानस्यामुष्मिंल्लोकऽआत्मा भवति यद्यज्ञः स ह सर्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मिंल्लोके सम्भवति य एवं विद्वान्निष्क्रीत्या यजते ॥ ६॥ ब्राह्मणम् ॥ ८॥ प्रथमोऽध्यायः [६७.] ॥ ॥

त्रिर्ह वै पुरुषो जायते । एतन्न्वेव मातुश्चाधि पितुश्चाग्रे जायतेऽथ यं यज्ञ उपनमति स यद्यजते तद्द्वितीयं जायतेऽथ यत्र म्रियते यत्रैनमग्नावभ्यादधति स यत्ततः सम्भवति तत्तृतीयं जायते तस्मात्त्रिः पुरुषो जायतऽइत्याहुः ॥ १॥ ता वाऽएताः । एकादश सामिधेनीरन्वाह दश वाऽइमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एतावान्वै पुरुषस्तदेनं कृत्स्नं जनयत्यथ यदूर्ध्वꣳ सामिधेनीभ्यः सा प्रतिष्ठा तदेनं जनयित्वा प्रतिष्ठापयति ॥ २॥ नव प्रसवस्य व्याहृतयः । नवेमे पुरुषे प्राणास्तदेनं द्वितीयं जनयत्याश्रावणं प्रत्याश्रावणꣳ सा प्रतिष्ठाथ यदेवादः सृष्टौ जन्मोच्यते तदेनं तृतीयं जनयति पत्नीसंयाजा एव तत्र प्रतिष्ठा ॥ ३॥ त्रिर्ह वै पुरुषो जायते । एवमेवैनमेतद्यज्ञात्त्रिर्जनयति तासामेकादशानां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ४॥ ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा इडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शम्योर्वाकश्च तास्त्रयोदशाहुतयोऽथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ॥ ५॥ ताः पञ्चदशाहुतयः । तासां पञ्चदशानामाहुतीनामेता अनुवाक्या एताः पञ्चदश सामिधेन्य एतासामनुवाक्यानामेता याज्या य एवात्र मन्त्रो यो निगदस्तद्याज्यारूपमेतेनो ह्यस्यैता आहुतयोऽनुवाक्यवत्यो भवन्त्येताभिः सामिधेनीभिरेताभिराहुतिभिरेता अनुवाक्या याज्यवत्यश्चाहुतिवत्यश्च भवन्ति ॥ ६॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [२. १.] ॥ ॥

गायत्रीमनुवाक्यामन्वाह । त्रिपदा वै गायत्री त्रय इमे लोका इमानेवैतल्लोकान्देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ १॥ अथ त्रिष्टुभा यजति । चतुष्पदा वै त्रिष्टुप्चतुष्पादाः पशवस्तत्पशूनेवैतदेषु लोकेषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ २॥ द्य-

त्वारो वषट्काराः । द्विपाद्वै पुरुषस्तत्पुरुषमेवैतद्द्विपादमेषु पशुषु प्रतिष्ठितेषु प्रत्यष्ठापयन् ॥३॥ सोऽयं द्विपात्पुरुषः । पशुषु प्रतिष्ठित एवमेवैष एतल्लोकान्प्रतिष्ठापयति लोकेषु प्रतिष्ठितेषु पशून्प्रतिष्ठापयति पशुषु प्रतिष्ठितेष्वात्मानं प्रतिष्ठापयत्येवमेष पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितो यऽएवं विद्वान्यजते ॥४॥ अथ यद्वषट्कृते जुहोति । एष वै वषट्कारो य एष तपति स एष मृत्युस्तदेनमुपरिष्टान्मृत्योः संस्करोति तदेनमतो जनयति स एतं मृत्युमतिमुच्यते यज्ञो वाऽअस्यात्मा भवति तद्यज्ञ एव भूत्वैतन्मृत्युमतिमुच्यतऽएतेनो हास्य सर्वे यज्ञक्रतव एतं मृत्युमतिमुक्ताः ॥५॥ ॥शतम् ५६०० ॥ ॥ अथ यामेतामाहुतिं जुहोति । एषा ह वाऽअस्याहुतिरमुष्मिंल्लोकऽआत्मा भवति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैनमेषाहुतिरेतस्य पृष्ठ सत्याह्वयत्येह्यहं वै तऽइहात्मास्मीति तद्यदाह्वयति तस्मादाहुतिर्नाम ॥६॥ ब्राह्मणम् ॥१० [२. २.] ॥ ॥

ब्रह्म वाऽइदमग्रऽआसीत् । तद्देवानसृजत तद्देवान्त्सृष्ट्वैषु लोकेषु व्यारोहयदस्मिन्नेव लोकेऽग्निं वायुमन्तरिक्षे दिव्येव सूर्यम् ॥१॥ अथ येऽत ऊर्ध्वा लोकाः । तद्या अत ऊर्ध्वा देवतास्तेषु ता देवता व्यारोहयत्स यथा हैवेमऽआविर्लोका इमाश्च देवता एवमु हैव तऽआविर्लोकास्ताश्च देवता येषु ता देवता व्यारोहयत् ॥२॥ अथ ब्रह्मैव परार्धमगच्छत् । तत्परार्धं गत्वैक्षत कथं न्विमांल्लोकान्प्रत्यवेयामिति तद्द्वाभ्यामेव प्रत्यवैद्रूपेण चैव नाम्ना च स यस्य कस्य च नामास्ति तन्नाम यस्योऽअपि नाम नास्ति यद्वेद रूपेणेदꣳ रूपमिति तद्रूपमेतावद्वाऽइदं यावद्रूपं चैव नाम च ॥३॥ ते हैते ब्रह्मणो महतीऽअभ्वे । स यो हैते ब्रह्मणो महतीऽअभ्वे वेद महद्धैवाभ्वं भवति ॥४॥ ते हैते ब्रह्मणो महती यक्षे । स यो हैते ब्रह्मणो महती यक्षे वेद महद्धैव यक्षं भवति तयोरन्यतरज्ज्यायो रूपमेव यद्ध्यपि नाम रूपमेव तत्स यो हैतयोर्ज्यायो वेद ज्यायान्ह तस्माद्भवति

यस्माज्ज्यायान्बुभूषति ॥५॥ मर्त्या ह वाऽअग्रे देवा आसुः । स यदैव ते ब्रह्म-
णापुरथामृता आसुः स यं मनसऽआघारयति मनो वै रूपं मनसा हि वेदेदꣳ
रूपमिति तेन रूपमाप्नोत्यथ यं वाचऽआघारयति वाग्वै नाम वाचा हि नाम
गृह्णाति तेनो नामाप्नोत्येतावद्वाऽइदꣳ सर्वं यावद्रूपं चैव नाम च तत्सर्वमाप्नो-
ति सर्वं वाऽअक्षय्यमेतेनो हास्याक्षय्यꣳ सुकृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ॥६॥ तद्वा
ऽअद आग्नेय्यामिष्टाऽउच्यते । यथा तदृषिभ्यो यज्ञः प्रारोचत तं यथातन्वत तद्यज्ञं
तन्वानानृषीन्गन्धर्वा उपनिषेदुस्ते ह स्म संनिदधतीदं वाऽअत्यरीरिचन्निदमून-
मक्रन्निति स यदेषां यज्ञः संतस्थेऽथैनांस्तद्दर्शयां चक्रुरिदं वाऽअत्यरीरिचतेदमून-
मकर्तेति ॥७॥ स यदतिरेचयां चक्रुः । यथा गिरिरेवं तदासाथ यदूनं चक्रुर्यथा
श्वभ्राः प्रदरा एवं तदास ॥८॥ स यत्र शम्योराह । तदभिमृशति यज्ञ नमश्च त
ऽउप च यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व स्विष्टे मे संतिष्ठस्वेति स यदतिरेचयति तन्नम-
स्कारेण शमयत्यथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं भवति यज्ञस्य शिवे संति-
ष्ठस्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयꣳ शमयति स्विष्टे मे संति-
ष्ठस्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तत्स्विष्टं तेनो तदुभयꣳ शमयत्येवमु हास्यैतेन
यज्ञेनान्यूनातिरिक्तेनैवेष्टं भवति य एवं विद्वानेवमभिमृशति तस्मादेवमेवाभिमृ-
शेत्ते ह ते गन्धर्वा आसुः शूर्पं यवमान्कृषिरुद्दालवान्धानान्तर्वान् ॥९॥ ब्राह्म-
णम् ॥११ [२. ३.] ॥ ॥

एष वै पूर्णमाः । य एष तपत्यहरहर्ह्येवैष पूर्णोऽथैष एव दर्शो यच्चन्द्रमा
ददृशऽइव ह्येषः ॥१॥ अथोऽइतरथाहुः । एष एव पूर्णमा यच्चन्द्रमा एतस्य
ह्यनु पूरणं पौर्णमासीत्याचक्षतेऽथैष एव दर्शो य एष तपति ददृशऽइव ह्येषः
॥२॥ इयमेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयमसावेव द्यौर्दर्शो ददृशऽइव ह्यसौ द्यौः
॥३॥ रात्रिरेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयꣳ रात्रिरहरेव दर्शो ददृशऽइव हीदमहरेषा

नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोर्मीमाᳫंसा ॥४॥ अथाध्यात्मम् । उदान एव पूर्णमा उदा-
नेन ह्ययं पुरुषः पूर्यतऽइव प्राण एव दर्शो ददृशऽइव ह्ययं प्राणस्तदेतावन्ना-
दश्चान्नप्रदश्च दर्शपूर्णमासौ ॥५॥ प्राण एवान्नादः । प्राणेन हीदमन्नमद्यतऽउदान
एवान्नप्रद उदानेन हीदमन्नं प्रदीयते स यो हैतावन्नादं चान्नप्रदं च दर्शपूर्णमा-
सौ वेदान्नादो हैव भवति प्र हास्माऽअन्नाद्यं दीयते ॥६॥ मन एव पूर्णमाः ।
पूर्णमिव हीदं मनो वागेव दर्शो ददृशऽइव हीयं वाक्तदेतावध्यात्मं प्रत्यक्षं द-
र्शपूर्णमासौ स यदुपवसथे व्रतोपायनीयमश्नाति तेनैनावध्यात्मं प्रत्यक्षं दर्शपूर्ण-
मासौ प्रीणाति यज्ञेन प्रातर्देवौ ॥७॥ तदाहुः । यन्न पूर्णमासायेति हविर्गृह्यते
न दर्शायेति हविर्गृह्यते न पूर्णमासायानुब्रूहि न दर्शायानुब्रूहि न पूर्णमासं यज
न दर्शं यजेत्यथ केनास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवत इति स यं मनसऽआघारयति
मनो वै पूर्णमास्तेन पूर्णमासं यजत्यथ यं वाचऽआघारयति वाग्वै दर्शस्तेनो
दर्शं यजत्येतेनो हास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः ॥८॥ तद्धैके । चरू निर्वपन्ति
पौर्णमास्याᳫं सरस्वतेऽमावास्यायाᳫं सरस्वत्याऽएतत्प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ यजामह
ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यान्मनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वती स यदेवैतावा-
घारावाघारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतस्तस्मादेतौ चरू न निर्वपेत्
॥९॥ तदाहुः । आगूर्ती वाऽएष भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते पौर्णमासेन
हीष्ट्वा वेदामावास्येन यक्ष्यऽइत्यामावास्येनेष्ट्वा वेद पुनः पौर्णमासेन यक्ष्यऽइति
स आगूर्त्येवामुं लोकमेति यदामुं लोकमेति कथमनागूर्ती भवतीति स यदेवैता
ऽउभयत्राघारावाघारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासौ संतिष्ठेते स सᳫंस्थितयोरेव
दर्शपूर्णमासयोरथामुं लोकमेति तथानागूर्ती भवति ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥१२ [२.४.]

॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या११९ ॥ ॥

अपि ह वाऽएतर्हि । देवेभ्योऽश्वमेधमालभन्ते तदाहुः प्राकृतोऽश्वमेध इती-

तर इन्नूनꣳ स तद्वाऽएष एवाश्वमेधो यच्चन्द्रमाः ॥१॥ तदाहुः । पदे-पदेऽश्वस्य मेध्यस्याहुतिं जुहृतीति स यत्सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति द्वे सायमाहुती जुहोति द्वे प्रातस्ताश्चतस्र आहुतयश्चतुष्पाद्वाऽअश्वस्तदस्य पदे-पदऽएवाहुतिर्हुता भवति ॥२॥ तदाहुः । विवृत्तेऽश्वस्येष्टिं निर्वपतीत्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदिमं लोकमागच्छति सोऽस्मिंल्लोके विवर्तते ॥३॥ स यदामावास्येन यजते । विवृत्तऽएवास्यैतदिष्टिं निर्वपत्यथ यत्पौर्णमासेन यजतेऽश्वमेधमेवैतदालभते तमालभ्य देवेभ्यः प्रयच्छति संवत्सरे वाऽइतरमश्वमेधमालभन्तऽएष वै मासः परिप्लवमानः संवत्सरं करोति तदस्य संवत्सरे-संवत्सरऽएवाश्वमेध आलब्धो भवति ॥४॥ तं वाऽएतम् । मासि-मास्येवाश्वमेधमालभन्ते स यो हैवं विद्वानग्निहोत्रं च जुहोति दर्शपूर्णमासाभ्यां च यजते मासि-मासि हैवास्याश्वमेधेनेष्टं भवत्येतद्ध ह्यस्याग्निहोत्रं च दर्शपूर्णमासौ चाश्वमेधमभिसम्पद्येते ॥५॥ ब्राह्मणम् ॥१ [२. ५.] ॥॥

शिरो ह वाऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः । स यत्प्रणीताः प्रणयति शिर एवैतद्यज्ञस्य संस्करोति स विद्याच्छिर एव मऽएतत्संस्क्रियतऽइति ॥१॥ प्राण एवास्येध्मः । प्राणेन हीदꣳ सर्वमिद्धं यत्प्राणभृन्निमिषद्यदेजति स विद्यादहमेवैष इध्म इति ॥२॥ अनूक्तमेवास्य सामिधेन्यः । तस्मात्ता ब्रूयात्संतन्वन्निव मेऽनुब्रूहीति संततमिव हीदमनूक्तं मनश्चैवास्य वाक्चाघारौ सरस्वांश्च सरस्वती च स विद्यान्मनश्चैव मे वाक्चाघारौ सरस्वांश्च सरस्वती चेति ॥३॥ पञ्च प्रयाजाः । इमऽएवास्य ते शीर्षण्याः पञ्च प्राणा मुखमेवास्य प्रथमः प्रयाजो दक्षिणा नासिका द्वितीयः सव्या नासिका तृतीयो दक्षिणः कर्णश्चतुर्थः सव्यः कर्णः पञ्चमोऽथ यच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति तस्मादिदꣳ श्रोत्रमन्तरतः संतृण्णं चक्षुषीऽआज्यभागौ स विद्याच्चक्षुषीऽएव मऽएताविति ॥४॥ अथ य आग्नेयः पुरोडाशः । अयमेवास्य स

दक्षिणोऽर्धो हृदयमेवास्योपाꣳशुयाजः स यत्तेनोपाꣳशु चरन्ति तस्मादिदं गुहेव हृदयम् ॥५॥ अथ योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः । अयमेवास्य स उत्तरोऽर्ध ऐन्द्रं वा सांनाय्यमन्तराꣳसमेवास्य स्विष्टकृद्धविः प्राशित्रꣳ ॥६॥ स यत्प्राशित्रमवद्यति । यथैव तत्प्रजापतेराविद्धं निरकृन्तन्नेवमेवैतस्यैतद्यद्वेष्टितं यद्ग्रथितं यद्वरुण्यं तन्निष्कृन्तन्ति स विद्याद्यथैव तत्प्रजापतेराविद्धं निरकृन्तन्नेवमेव मऽइदं यद्वेष्टितं यद्ग्रथितं यद्वरुण्यं तन्निष्कृन्तन्तीति ॥७॥ उदरमेवास्येडा । तद्यथैवाद इडायाꣳ समवद्यन्त्येवमेवेदं विश्वरूपमन्नमुदरे समवधीयते ॥८॥ त्रयोऽनुयाजाः । इमऽएवास्य तेऽवाञ्चस्त्रयः प्राणा बाहूऽएवास्य सूक्तवाकश्च शम्योर्वाकश्च चत्वारः पत्नीसंयाजाश्चतस्रो वै प्रतिष्ठा ऊरू द्वावष्ठीवन्तौ द्वौ पादावेवास्य समिष्टयजुः ॥९॥ ता एकविꣳशतिराहुतयः । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तद्दशाग्नीषोमीय उपाꣳशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शम्योर्वाकश्चाथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ॥१०॥ ता एकविꣳशतिराहुतयः । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चऽर्तवस्त्रयो लोकास्तद्विꣳशतिरेष एवैकविꣳशो य एष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति ॥११॥ तद्ध स्मैतदारुणिराह । अर्धमासशो वाऽअहममुनादित्येन सलोको भवामि तामहं दर्शपूर्णमासयोः सम्पदं वेदेति ॥१२॥ तदाहुः । आत्मयाजी श्रेया३न्देवयाजी३ऽइत्यात्मयाजीति ह ब्रूयात्स ह वाऽआत्मयाजी यो वेदेदं मेऽनेनाङ्गꣳ संस्क्रियतऽइदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयतऽइति स यथाहिस्त्वचो निर्मुच्येतैवमस्मान्मर्त्याच्छरीरात्पाप्मनो निर्मुच्यते स ऋङ्मयो यजुर्मयः साममय आहुतिमयः स्वर्गं लोकमभिसम्भवति ॥१३॥ अथ ह स देवयाजी यो वेद । देवानेवाहमिदं यजे देवान्त्सपर्यामीति स यथा श्रेयसे पापीयान्बलिꣳ हरेद्वैश्यो वा राज्ञे बलिꣳ हरेदेवꣳ स स ह न तावन्तं लोकं जयति या-

वत्समितरः ॥१४॥ ब्राह्मणम् ॥२ [२. ६.] ॥ ॥

संवत्सरो यज्ञः । स यो ह वै संवत्सरो यज्ञ इति वेदान्ते हैवास्य संवत्सरस्येष्टं भवत्यथो यत्किं च संवत्सरे क्रियते सर्वँ हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥१॥ ऋतव ऋत्विजः । स यो ह वाऽऋतव ऋत्विज इति वेदान्ते हैवास्यऽर्तूनामिष्टं भवत्यथो यत्किं चऽर्तुषु क्रियते सर्वँ हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥२॥ मासा हवींषि । स यो ह वै मासा हवींषीति वेदान्ते हैवास्य मासानामिष्टं भवत्यथो यत्किं च मासेषु क्रियते सर्वँ हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥३॥ अर्धमासा हविष्पात्राणि । स यो ह वाऽअर्धमासा हविष्पात्राणीति वेदान्ते हैवास्यार्धमासानामिष्टं भवत्यथो यत्किं चार्धमासेषु क्रियते सर्वँ हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥४॥ अहोरात्रे परिवेष्ट्री । स यो ह वाऽअहोरात्रे परिवेष्ट्रीऽइति वेदान्ते हैवास्याहोरात्रयोरिष्टं भवत्यथो यत्किं चाहोरात्रयोः क्रियते सर्वँ हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥५॥ इयमेव प्रथमा सामिधेनी । अग्निर्द्वितीया वायुस्तृतीयान्तरिक्षं चतुर्थी द्यौष्पञ्चम्यादित्यः षष्ठी चन्द्रमाः सप्तमी मनोऽष्टमी वाङ्नवमी तपो दशमी ब्रह्मैकादश्येता हि वाऽइदँ सर्वँ समिन्धतऽएताभिरिदँ सर्वँ समिद्धं तस्मात्सामिधेन्यो नाम ॥६॥ स वै त्रिः प्रथमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह प्राचीं तेन दिशं जयति यद्द्वितीयं दक्षिणां तेन दिशं जयति यत्तृतीयमूर्ध्वामेव तेन दिशं जयति ॥७॥ त्रिरेवोत्तमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह प्रतीचीं तेन दिशं जयति यद्द्वितीयमुदीचीं तेन दिशं जयति यत्तृतीयमिमामेव तेन प्रतिष्ठां जयत्येवमु हाभिरिमांल्लोकाञ्जयत्येता दिशः ॥८॥ ऋतमेव पूर्व आघारः । सत्यमुत्तरोऽव ह वाऽऋतसत्ये रुन्द्धेऽथो यत्किं चऽर्तसत्याभ्यां जय्यँ सर्वँ हैव तज्जयति ॥९॥ त्विषिरेव प्रथमः प्रयाजः । अपचितिर्द्वितीयो यशस्तृतीयो ब्रह्मवर्चसं चतुर्थोऽन्नाद्यं पञ्चमः ॥१०॥ स प्रथमं प्र-

याजमनुमन्त्रयेत । त्विषिमान्भूयासमित्यपचितिमान्भूयासमिति द्वितीयं यशस्वी भूयासमिति तृतीयं ब्रह्मवर्चसी भूयासमिति चतुर्थमन्नादो भूयासमिति पञ्चमं त्विषिमान्ह वाऽअपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवमेतद्वेद ॥ ११॥
एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुणेयः कꣳ स्विदेवापरीषु महानागमिवाभिसꣳसारं दिदृक्षितारो य एवमेतत्प्रयाजानां यशो वेदितेति ॥ १२॥ भूतमेव पूर्व आज्यभागः । भविष्यदुत्तरोऽव ह वै भूतं च भविष्यच्च रुन्द्धेऽथो यत्किं च भूतेन च भविष्यता च जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति ॥ १३॥ ब्रह्माग्नेयः पुरोडाशः । स यो ह वै ब्रह्माग्नेयः पुरोडाश इति वेदाव ह ब्रह्म रुन्द्धेऽथो यत्किं च ब्रह्मणा जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति ॥ १४॥ क्षत्रमुपाꣳशुयाजः । स यो ह वै क्षत्रमुपाꣳशुयाज इति वेदाव ह क्षत्रꣳ रुन्द्धेऽथो यत्किं च क्षत्रेण जय्यꣳ सर्वं हैव तज्जयति तद्यदुपाꣳशुयाजं कुर्वन्त्येके नैके तस्मादुच्चैश्चोपाꣳशु च क्षत्रायाचक्षते ॥ १५॥ विडुत्तरः पुरोडाशः । स यो ह वै विडुत्तरः पुरोडाश इति वेदाव ह विशꣳ रुन्द्धेऽथो यत्किं च विशा जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति तद्यदाग्नेयश्च पुरोडाश उपाꣳशुयाजश्च पूर्वौ भवतस्तस्मादुभे ब्रह्म च क्षत्रं च विशि प्रतिष्ठिते ॥ १६॥ राष्ट्रꣳ सांनाय्यꣳ । स यो ह वै राष्ट्रꣳ सांनाय्यमिति वेदाव ह राष्ट्रꣳ रुन्द्धेऽथो यत्किं च राष्ट्रेण जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति तद्यत्संनयन्त्येके नैके तस्माद्राष्ट्रꣳ सं चेति वि च ॥ १७॥ तपः स्विष्टकृत् । स यो ह वै तपः स्विष्टकृदिति वेदाव ह तपो रुन्द्धेऽथो यत्किं च तपसा जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति ॥ १८॥ लोकः प्राशित्रꣳ । स यो ह वै लोकः प्राशित्रमिति वेदाव ह लोकꣳ रुन्द्धेऽथो यत्किं च लोकेन जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति नो ह लवेन लोकाद्व्यथते लवेन ह वाऽअमुष्मिंल्लोके लोकाद्व्यथन्तेऽथ य एवं वेद न ह बहु चन पापं कृत्वा लोकाद्व्यथते ॥ १९॥
श्रद्धेडा । स यो ह वै श्रद्धेडेति वेदाव ह श्रद्धाꣳ रुन्द्धेऽथो यत्किं च श्रद्धया

जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति ॥२०॥ अशनिरेव प्रथमोऽनुयाजः । ह्रादुनिर्द्वितीय उल्कुषी तृतीयः ॥२१॥ स प्रथममनुयाजमनुमन्त्रयेत । अशन्यमुं जहीति यं द्विष्याद्ध्रादुन्यमुं जहीति द्वितीयमुल्कुष्यमुं जहीति तृतीयम् ॥२२॥ स य एष क्षिप्रं म्रियते । अशनिर्ह तमनुयाजो हन्त्यथ यो विस्रवन्निवाऽइव ह्रादुनिर्ह तमनुयाजो हन्त्यथ योऽभ्युष्टमिवाऽइवोल्कुषी ह तमनुयाजो हन्ति ॥२३॥ सैषा यज्ञमेनिः । एतया वै मेन्या देवा असुरान्पराभावयां चक्रुस्तथोऽएवैवंविद्यजमानः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं पराभावयति ॥२४॥ स यदनुयाजान्तो यज्ञः स्यात् । अशन्यन्तः स्याद्ध्रादुन्यन्त उल्कुष्यन्तस्तस्माद्धि देवानां यज्ञ इडान्तो वैव शंय्वन्तो वा ॥२५॥ प्रयाजैर्वै देवाः । स्वर्गं लोकमायंस्तानसुरा अन्वाजिगाꣳसंस्ताननुयाजैः प्रत्यौहंस्तद्यदनुयाजा इज्यन्ते पाप्मानमेव तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं यजमानः प्रत्यूहति ॥२६॥ प्राणा वै प्रयाजाः । अपाना अनुयाजास्तस्मात्प्रयाजाः प्राञ्चो हूयन्ते तद्धि प्राणरूपं प्रत्यञ्चोऽनुयाजास्तदपानरूपमेता ह वै दर्शपूर्णमासयोरुपसदो यदनुयाजास्तस्मात्तऽउपसद्रूपेण प्रत्यञ्चो हूयन्ते ॥२७॥ सꣳस्था सूक्तवाकः । स यो ह वै सꣳस्था सूक्तवाक इति वेदाव ह सꣳस्थाꣳ रुन्द्धेऽथो यत्किं च सꣳस्थया जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति गच्छति वयसः सꣳस्थाम् ॥२८॥ प्रतिष्ठा शंय्योर्वाकः । स यो ह वै प्रतिष्ठा शंय्योर्वाक इति वेदाव ह प्रतिष्ठाꣳ रुन्द्धेऽथो यत्किं च प्रतिष्ठया जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥२९॥ ते देवाः । एतान्पत्नीसंयाजान्पश्चात्पर्यौहन्त मिथुनमेवैतदुपरिष्टाद्दधत प्रजात्यै तद्यत्पत्नीसंयाजा इज्यन्ते मिथुनमेवैतदुपरिष्टाद्धत्ते प्रजात्यै देवानाꣳ ह वै प्रजातिमनु प्रजायते मिथुनेन-मिथुनेन ह प्रजायते य एवमेतद्वेद ॥३०॥ अन्नꣳ समिष्टयजुः । स यो ह वाऽअन्नꣳ समिष्टयजुरिति वेदाव हान्नꣳ रुन्द्धेऽथो यत्किं चान्नेन जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति ॥३१॥ संवत्सरो यजमानः । तमृतवो याजयन्ति वसन्त आग्नीध्रस्तस्मा-

वसन्तो दावाश्चरन्ति तद्ध्यग्निरूपं ग्रीष्मोऽध्वर्युस्तप्त-इव वै ग्रीष्मस्तप्तमिवाध्वर्युर्निष्क्रामति वर्षा उद्गाता तस्माद्यदा बलवद्वर्षति साम्न-इवोपब्दिः क्रियते शरद्ब्रह्मा तस्माद्यदा सस्यं पच्यते ब्रह्मण्वत्यः प्रजा इत्याहुर्हेमन्तो होता तस्माद्धेमन्वषट्कृताः पशवः सीदन्त्येता ह वाऽएनं देवता याजयन्ति स यद्येनमेषावीरा याजयेयुरेता एव देवता मनसा ध्यायेदेता हैवैनं देवता याजयन्ति ॥३२॥ अथ हैषैव तुला । यद्दक्षिणो वेद्यन्तः स यत्साधु करोति तदन्तर्वेद्यथ यदसाधु तद्बहिर्वेदि तस्माद्दक्षिणं वेद्यन्तमधिस्पृश्येवासीत तुलाया७ ह वाऽअमुष्मिंल्लोकऽआदधति यतरद्यंस्यति तदन्वेष्यति यदि साधु वासाधु वेत्यथ य एवं वेदास्मिन्हैव लोके तुलामारोहत्यत्यमुष्मिंल्लोके तुलाधानं मुच्यते साधुकृत्या हैवास्य यच्छति न पापकृत्या ॥३३॥ ब्राह्मणम् ॥३ [२. ७.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [६८.] ॥ ॥

वागघ वाऽएतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री । मन एव वत्सस्तदिदं मनश्च वाक्च समानमेव सन्नानेव तस्मात्समान्या रज्ज्वा वत्सं च मातरं चाभिदधति तेज एव श्रद्धा सत्यमाज्यम् ॥१॥ तद्धैतज्जनको वैदेहः । याज्ञवल्क्यं पप्रछ वेत्थाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्या३ऽइति वेद सम्राडिति किमिति पय एवेति ॥२॥ यत्पयो न स्यात् । केन जुहुया इति व्रीहियवाभ्यामिति यद्व्रीहियवौ न स्यातां केन जुहुया इति या अन्या ओषधय इति यदन्या ओषधयो न स्युः केन जुहुया इति या आरण्या ओषधय इति यदारण्या ओषधयो न स्युः केन जुहुया इति वानस्पत्येनेति यद्वानस्पत्यं न स्यात्केन जुहुया इत्यद्भिरिति यदापो न स्युः केन जुहुया इति ॥३॥ स होवाच । न वाऽइह तर्हि किं चनासीदथैतदहूयतैव सत्य७ श्रद्धायामिति वेत्थाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य धेनुशतं ददामीति होवाच ॥४॥ तदप्येते श्लोकाः । किं७ स्विद्विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः कथं७ स्विदस्य काव्यं कथं७ संततोऽअग्निभिरिति कथं७ स्विदस्यानपप्रोषितं भवतीत्यैवैतदाह ॥५॥ यो जविष्ठो भु-

वनेषु । स विद्वान्प्रवसन्विदे तथा तदस्य काव्यं तथा संततोऽग्निभिरिति मन
एवैतदाह मनसैवास्यानपप्रोषितं भवतीति ॥६॥ यत्स दूरं परेत्य । अथ तत्र
प्रमाद्यति कस्मिंत्सास्य हुताहुतिर्गृहे यामस्य जुह्वतीति यत्स दूरं परेत्याथ
तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नस्य साहुतिर्हुता भवतीत्येवैतदाह ॥७॥ यो जागार भुव-
नेषु । विश्वा जातानि योऽबिभः तस्मिंत्सास्य हुताहुतिर्गृहे यामस्य जुह्वतीति
प्राणमेवैतदाह तस्मादाहुः प्राण एवाग्निहोत्रमिति ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥४ [३.१.] ॥॥

यो ह वाऽग्निहोत्रे । षण्मिथुनानि वेद मिथुनेन-मिथुनेन ह प्रजायते स-
र्वाभिः प्रजातिभिर्यजमानश्च पत्नी च तदेकं मिथुनं तस्मादस्य पत्नीवदग्निहोत्रꣳ
स्यादेतन्मिथुनमुपाप्नवानीति वत्सश्चाग्निहोत्री च तदेकं मिथुनं तस्मादस्य पुंव-
त्साग्निहोत्री स्यादेतन्मिथुनमुपाप्नवानीति स्थाली चाङ्गाराश्च तदेकं मिथुनꣳ स्रु-
क्च स्रुवश्च तदेकं मिथुनमाहवनीयश्च समिच्च तदेकं मिथुनमाहुतिश्च स्वाहाका-
रश्च तदेकं मिथुनमेतानि ह वाऽग्निहोत्रे षण्मिथुनानि तानि य एवं वेद मि-
थुनेन-मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥५ [३.२.] ॥॥

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् । तस्मै ब्रह्मचारिणमेव न प्रायच्छत्सोऽब्रवी-
दस्तु मह्यमप्येतस्मिन्भाग इति यामेव रात्रिꣳ समिधं नाहराताऽइति तस्माद्याꣳ
रात्रिं ब्रह्मचारी समिधं नाहरत्यायुष एव तामवदाय वसति तस्माद्ब्रह्मचारी स-
मिधमाहरेन्नेदायुषोऽवदाय वसानीति ॥१॥ दीर्घसत्त्रं वाऽएष उपैति । यो ब्रह्म-
चर्यमुपैति स यामुपयन्त्समिधमादधाति सा प्रायणीया याꣳ स्नास्यन्त्सोदयनीयाथ या
अन्तरेण सत्त्या एवास्य ता ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन् ॥२॥ चतुर्धा भूतानि प्रवि-
शति । अग्निं पदा मृत्युं पदाचार्यं पदात्मन्येवास्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते ॥३॥
स यदग्नये समिधमाहरति । य एवास्याग्नौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तꣳ सं-
स्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशति ॥४॥ अथ यदात्मानं दरिद्रीकृत्येव । अह्रीर्भूत्वा

भिक्षते य एवास्य मृत्यौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तꣳ संस्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशति ॥५॥ अथ यदाचार्यवचसं करोति । यदाचार्याय कर्म करोति य एवास्याचार्ये पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तꣳ संस्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशति ॥६॥ न ह वै स्नात्वा भिक्षेत । अप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयत्यप ज्ञातीनामशनायामप पितृणाꣳ स एवं विद्वान्यस्या एव भूयिष्ठꣳ श्लाघेत तां भिक्षेतेत्याहुस्तच्छ्लोक्यमिति स यद्यन्यां भिक्षितव्यां न विन्देदपि स्वामेवाचार्यजायां भिक्षेताथो स्वां मातरं नैनꣳ सप्तम्यभिक्षितातीयात्तमेवं विद्वाꣳसमेवं चरन्तꣳ सर्वे वेदा आविशन्ति यथा ह वा अग्निः समिद्धो रोचत एवꣳ ह वै स स्नात्वा रोचते य एवं विद्वान्ब्रह्मचर्यं चरति ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥६ [३. ३.] ॥ तृतीयोऽध्यायः [६१.] ॥ ॥

उद्दालको हारुणिः । उदीच्यान्वृतो धावयां चकार तस्य निष्क उपाहित आसीतद्ध स्म वै तत्पूर्वेषां वृतानां धावयतामेकधनमुपाहितं भवत्युपवल्हाय बिभ्यतां तान्होदीच्यानां ब्राह्मणान्भीर्विवेद ॥१॥ कौरुपञ्चालो वा अयं ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः । यद्वै नोऽयमर्धं न पर्याददीत हन्तैनं ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा इति केन वीर्येणेति स्वैदायनेनेति शौनको ह स्वैदायन आस ॥२॥ ते होचुः । स्वैदायन त्वया वीर्येणेमं प्रतिसंयतामहा इति स होवाचोपात्र खलु रमताहꣳ न्वेनं वेदानीति तꣳ हाभिप्रपेदे तꣳ हाभिप्रपन्नमभ्युवाद स्वैदायना३ इति हो३ गौतमस्य पुत्रेतीतरः प्रतिशुश्राव तꣳ ह तत एव प्रष्टुं दध्रे ॥३॥ स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यो दर्शपूर्णमासयोरष्टौ पुरस्तादाज्यभागान्विद्यात्पञ्च मध्यतो हविर्भागान्षट् प्राजापत्यानष्टा उपरिष्टादाज्यभागान् ॥४॥ स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा अदन्तका जायन्ते यस्मादासां जायन्ते यस्मादासां प्रभिद्यन्ते यस्मादासाꣳ संतिष्ठन्ते यस्मादासां पुनरुत्तमे

वयसि सर्वऽएव प्रभिद्यन्ते यस्मादधरऽएवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरे यस्मादणीयांस ए-
वाधरे प्रथीयांस उत्तरे यस्माद्दंष्ट्रा वर्षीयांसो यस्मात्समा एव जम्भ्याः ॥५॥
स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्याद्यस्मादिमाः
प्रजा लोमशा जायन्ते यस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्यौपपक्ष्याणि दुर्वीरिणानि जा-
यन्ते यस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवत्यथ पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव पलितो भ-
वति ॥६॥ स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्या-
द्यस्मात्कुमारस्य रेतः सिक्तं न सम्भवति यस्मादस्य मध्यमे वयसि सम्भवति य-
स्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न सम्भवति ॥७॥ यो गायत्रीं हरिणीम् । ज्योति-
ष्पक्षां यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं विद्यादिति तस्मै ह निष्कं प्रददावनू-
चानः स्वैदायनासि सुवर्णं वाव सुवर्णविदे ददतीति तं होपगुह्य निश्चक्राम
तं ह पप्रच्छुः किमिवैष गौतमस्य पुत्रोऽभूदिति ॥८॥ स होवाच । यथा ब्रह्मा
ब्रह्मपुत्रो मूर्धास्य विपतेद्य एनमुपवल्हेतेति ते ह तत एव विप्रेयुस्तं ह तत
एव समित्पाणिः प्रतिचक्रमऽउप त्वायानीति किमध्येष्यमाण इति यानेव मा प्र-
श्नानप्राक्षीस्तानेव मे विब्रूहीति स होवाचानुपेतायैव तऽएनान्ब्रवाणीति ॥९॥
तस्माऽउ हैतदुवाच । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा आग्नेय आज्यभागोऽष्टम एतेऽष्टौ
पुरस्तादाज्यभागाः सौम्य आज्यभागो हविर्भागाणां प्रथमो हविर्हि सोम आग्नेयः
पुरोडाशोऽग्नीषोमीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदेते पञ्च
मध्यतो हविर्भागाः ॥१०॥ प्राशित्रं चेडा च । यच्चाग्नीधऽआदधाति ब्रह्मभागो
यजमानभागोऽन्वाहार्य एते षट् प्राजापत्यास्त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजाः स-
मिष्टयजुरष्टममेतेऽष्टाऽउपरिष्टादाज्यभागाः ॥११॥ अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः प्रया-
जा भवन्ति । तस्मादिमाः प्रजा अदन्तका जायन्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्ति हवीं-
षि भवन्ति तस्मादासां जायन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यका अनुयाजा भवन्ति तस्मादा-

सां प्रभिद्यन्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्तः पत्नीसंयाजा भवन्ति तस्मादासाᳩ संतिष्ठन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यकᳩ समिष्टयजुर्भवति तस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्वऽएव प्रभिद्यन्ते ॥१२॥ ॥ शतम् ५७०० ॥ ॥ अथ यदनुवाक्यामनूच्य । याज्यया यजति तस्मादधरऽएवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरेऽथ यद्गायत्रीमनूच्य त्रिष्टुभा यजति तस्मादणीयाᳩस एवाधरे प्रथीयाᳩस उत्तरेऽथ यत्प्राञ्चावाघारावाघारयति तस्माद्वᳩष्ठा वर्षीयाᳩसोऽथ यत्सछन्दसाविव संयाज्ये भवतस्तस्मात्समा एव जम्भ्याः ॥१३॥ अथ यद्बर्हि स्तृणाति । तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्तेऽथ यत्पुनरिव प्रस्तरᳩ स्तृणाति तस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्यौपपद्याणि दुर्बीरिणानि जायन्तेऽथ यत्केवलमेवाग्रे प्रस्तरमनुप्रहरति तस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवत्यथ यत्सर्वमेव बर्हिरनुप्रहरति तस्मात्पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव पलितो भवति ॥१४॥ अथ यदाज्यहविषः प्रयाजा भवन्ति । तस्मात्कुमारस्य रेतः सिक्तं न सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यमथ यन्मध्ये यज्ञस्य दध्ना पुरोडाशेनेति यजन्ति तस्मादस्य मध्यमे वयसि सम्भवति द्रप्सीवैव भवति द्रप्सीव हि रेतोऽथ यदाज्यहविष एवानुयाजा भवन्ति तस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यम् ॥१५॥ वेदिरेव गायत्री । तस्यै येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः स दक्षिणः पक्षो येऽष्टाऽउपरिष्टादाज्यभागाः स उत्तरः पक्षः सैषा गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा यजमानᳩ स्वर्गं लोकमभिवहति य एवमेतद्वेद ॥१६॥ ब्राह्मणम् ॥ ७ [४. १.] ॥ ॥

अथातः स्रुचोरादानस्य । तद्धैतदेके कुशला मन्यमाना दक्षिणेनैव जुहूमाददते सव्येनोपभृतं न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयात्प्रतिप्रतिं न्वाऽअयमध्वर्युर्यजमानस्य द्विषन्तं भ्रातृव्यमकत्प्रत्युद्यामिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥१॥ इत्थमेव कुर्यात् । उभाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमाᳩसास्ति

तत्पशव्यमायुष्यं तेऽअसꣳशिञ्जयन्नाददीत यत्सꣳशिञ्जेद्योगक्षेमो यजमानमृच्छेत्त-
स्मादसꣳशिञ्जयन्नाददीत ॥२॥ अथातोऽतिक्रमणस्य । वज्रेण ह वाऽअन्योऽध्वर्यु-
र्यजमानस्य पशून्विधमति वज्रेण ह्यस्माऽअन्य उपसमूहत्येष ह वाऽअध्वर्युर्वज्रेण
यजमानस्य पशून्विधमति य आश्रावयिष्यन्दक्षिणेनातिक्रामति सव्येनाश्राव्याथ
ह्यस्माऽएष उपसमूहति य आश्रावयिष्यन्त्सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्यैष
ह्यस्माऽउपसमूहति ॥३॥ अथातो धारणस्य । तद्धैतदेके कुशला मन्यमानाः प्र-
गृह्य बाहू स्रुचौ धारयन्ति न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयाच्छूलौ न्वाऽअयमध्वर्यु-
र्बाहूऽअकृत शूलबाहुर्भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादथ ह्येष मध्यमः प्राणस्त-
स्मादु तमुपन्यच्येव धारयेत् ॥४॥ अथात आश्रावणस्य । षड्ढ वाऽआश्राविता-
नि न्यक्तिर्यगूर्ध्वं कृपणं बर्हिःश्यन्तःश्रि ॥५॥ एतद्ध वै न्यक् । योऽयमुच्चैरादाय
शनैर्निदधाति स यमिच्छेत्पापीयान्त्स्यादिति तस्योच्चैरादाय शनैर्निदध्यात्तेन स पा-
पीयान्भवति ॥६॥ अथ हैतत्तिर्यक् । योऽयं यावतैवादत्ते तावता निदधाति स
यमिच्छेन्नैव श्रेयान्त्स्यान्न पापीयानिति तस्य यावतैवाददीत तावता निदध्यात्तेन
स नैव श्रेयान्न पापीयान्भवति ॥७॥ अथ हैतदूर्ध्वम् । योऽयꣳ शनैरादायोच्चैर्नि-
दधाति स यमिच्छेच्छ्रेयान्त्स्यादिति तस्य शनैरादायोच्चैर्निदध्यात्तेन स श्रेयान्भवति
॥८॥ अथ हैतत्कृपणम् । योऽयमणु दीर्घमस्वरमाश्रावयति यो हैनं तत्र ब्रूया-
त्कृपणं न्वाऽअयमध्वर्युर्यजमानमकर्द्विषतो भ्रातृव्यस्योपावसायिनमितीश्वरो ह त-
थैव स्यात् ॥९॥ अथ हैतद्बर्हिःश्रि । योऽयमपव्यादायौष्ठाऽउच्चैरस्वरमाश्रावयति
श्रीर्वै स्वरो बाह्यत एव तच्छ्रियं धत्तेऽशनायुको भवति ॥१०॥ अथ हैतदन्तःश्रि
। योऽयꣳ संधायौष्ठाऽउच्चैः स्वरवदाश्रावयति श्रीर्वै स्वरोऽन्तरत एव तच्छ्रियं धत्ते
ऽन्नादो भवति ॥११॥ स वै मन्द्रमिवोरसि । परास्तभ्योभयतोबार्हतमुच्चैस्ततो
निदध्यात्तस्य नोपमीमाꣳसास्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥१२॥ अथातो होमस्य । तद्धै-

तदेके कुशला मन्यमानाः प्राचीᳪ स्रुचमुपावहृत्य जुह्वा पर्याहृत्योपभृत्यधिनिदधति न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादनुयुवं न्वाऽअयमध्वर्युर्यजमानमकद्विषतो भ्रातृव्यस्यान्ववसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥१३॥ पार्श्वत उ हैके । स्रुचमुपावहृत्य जुह्वा पर्याहृत्योपभृत्यधिनिदधति न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादतीर्थेन न्वाऽअयमध्वर्युराहुतीः प्रारौत्सीत्सं वा शरिष्यते घुणिर्वा भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥१४॥ इत्थमेव कुर्यात् । प्राचीमेव स्रुचमुपावहृत्य जुह्वा तेनैवाधिहृत्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमाᳪसास्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥१५॥ प्रदग्धाहुतिर्ह वाऽअन्योऽध्वर्युः । आहुतीर्ह्यन्यः संतर्पयत्येष ह वै प्रदग्धाहुतिरध्वर्युर्योऽयमाज्यᳪ जुह्वावदानानि जुहोत्येतᳪ ह वै तद्दृश्यमाना वागभ्युवाद प्रदग्धाहुतिर्न्वाऽअयमध्वर्युरित्यथ हैना एष संतर्पयति योऽयमाज्यं जुह्वावदानानि जुहोत्यथ पुनरत्तत आज्येनाभिजुहोत्येष हैनाः संतर्पयति तासाᳪ संतृप्तानां देवा हिरण्मयांश्चमसान्पूरयन्ते ॥१६॥ तद्ध होवाच याज्ञवल्क्यः । यद्वाऽउपस्तीर्यावदायाभिघारयति तदेवैनाः संतर्पयति तासाᳪ संतृप्तानां देवा हिरण्मयांश्चमसान्पूरयन्तेऽयस्थूणगृहपतीनां वै शौल्बायनोऽध्वर्युरास ॥१७॥ स होवाच । इदमहेदᳪ सत्रं कृशपश्वल्पाज्यमथायं गृहपतिरस्मीति मन्यतऽइति ॥१८॥ स होवाच । अध्वर्यवा वै नोऽकृत्त एते वै ते स्रुचौ ये त्वᳪ संवत्सरं नाशक आदातुं यद्ध त्वाहमेतयोरनुशिष्यां प्र प्रजया पशुभिर्जायेथा अभि स्वर्गं लोकं वहेरिति ॥१९॥ स होवाच । उप त्वायानीति स होवाचात्र वाव खल्वर्हसि यो नः संवत्सरेऽध्वर्युरभूरनुपेतायैव तऽएतद्ब्रवाणीति तस्माऽउ हैतदेव स्रुचोरादानमुवाच यदेतद्व्याख्याम तस्मादेवंविदमेवाध्वर्युं कुर्वीत नानेवंविदम् ॥२०॥ ब्राह्मणम् ॥८ [४. २.]

॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०४ ॥ ॥

प्रजापतिर्वै प्रजाः सृजमानोऽतप्यत । तस्माच्छ्रान्तात्तेपानाच्छ्रीरुदक्रामत्सा दीप्य-

माना भ्राजमाना लेलायन्त्यतिष्ठत्तां दीप्यमानां भ्राजमानां लेलायन्तीं देवा अभ्य-
ध्यायन् ॥१॥ ते प्रजापतिमब्रुवन् । हनामेमामिदमस्या ददामहाऽइति स होवाच
स्त्री वाऽएषा यच्छ्रीर्न वै स्त्रियं घ्नन्त्युत त्वाऽअस्या जीवन्त्याऽएवाददतऽइति ॥२॥
तस्या अग्निरन्नाद्यमादत्त । सोमो राज्यं वरुणः साम्राज्यं मित्रः क्षत्रमिन्द्रो बलं
बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसꣳ सविता राष्ट्रं पूषा भगꣳ सरस्वती पुष्टिं त्वष्टा रूपाणि ॥३॥
सा प्रजापतिमब्रवीत् । आ वै मऽइदमदिषतेति स होवाच यज्ञेनैनान्पुनर्याच-
स्वेति ॥४॥ सैतां दशहविषमिष्टिमपश्यत् । आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशꣳ सौम्यं
चरुं वारुणं दशकपालं पुरोडाशं मैत्रं चरुमैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं बार्हस्प-
त्यं चरुꣳ सावित्रं द्वादशकपालं वाष्टाकपालं वा पुरोडाशं पौष्णं चरुꣳ सारस्वतं
चरुं त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशम् ॥५॥ तानेतयानुवाक्ययान्ववदत् । अग्निः सो-
मो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री पूषा नो गोभिरवसा
सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति ते प्रत्युपातिष्ठन्त ॥६॥ तानेतया या-
ज्यया । परस्तात्प्रतिलोमं प्रत्यैत्त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भगꣳ सविता
मे ददातु बृहस्पतिर्ददिन्द्रो बलं मे मित्रः क्षत्रं वरुणः सोमोऽअग्निरिति ते
पुनर्दानायाध्रियन्त ॥७॥ सैतानुपहोमानपश्यत् । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मि-
न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादायाग्निरुदक्रामत्पुनरस्याऽअन्नाद्यमददात् ॥८॥
सोमो राजा राजपतिः । राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सोम
उदक्रामत्पुनरस्यै राज्यमददात् ॥९॥ वरुणः सम्राट् सम्राट्पतिः । साम्राज्यमस्मि-
न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय वरुण उदक्रामत्पुनरस्यै साम्राज्यमददात्
॥१०॥ मित्रः क्षत्रं क्षत्रपतिः । क्षत्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय
मित्र उदक्रामत्पुनरस्यै क्षत्रमददात् ॥११॥ इन्द्रो बलं बलपतिः । बलमस्मिन्यज्ञे
मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादायेन्द्र उदक्रामत्पुनरस्यै बलमददात् ॥१२॥ बृह-

स्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिः । ब्रह्मवर्चसमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमिवादाय बृहस्पतिरुदक्रामत्पुनरस्यै ब्रह्मवर्चसमददात् ॥१३॥ सविता राष्ट्रꣳ राष्ट्रपतिः । राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमिवादाय सवितोदक्रामत्पुनरस्यै राष्ट्रमददात् ॥१४॥ पूषा भगं भगपतिः । भगमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमिवादाय पूषोदक्रामत्पुनरस्यै भगमददात् ॥१५॥ सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः । पुष्टिमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमिवादाय सरस्वत्युदक्रामत्पुनरस्यै पुष्टिमददात् ॥१६॥ त्वष्टा रूपाणां रूपकृद्रूपपतिः । रूपेण पशूनस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमिवादाय त्वष्टोदक्रामत्पुनरस्यै रूपेण पशूनददात् ॥१७॥ ता वा ऽएताः । दश देवता दश हवीꣳषि दशाहुतयो दश दक्षिणा दशंदशिनी विराट् श्रीर्विराट् श्रियाꣳ हैतद्विराज्यन्नाद्ये प्रतितिष्ठति ॥१८॥ तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपाꣳशु देवता यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजा एकꣳ समिष्टयजुः पुष्टिमन्तावाज्यभागावग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवे-दिवे यशसं वीरवत्तमम् ॥ गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः सुमित्रः सोम नो भवेति ॥ सहस्रवत्यौ संयाज्ये नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥ उत नो ब्रह्मन्नविष उक्थेषु देवहूतमः शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातम इति ॥१९॥ ताꣳ हैतां गोतमो राहूगणः । विदां चकार सा ह जनकं वैदेहं प्रत्युत्ससाद ताꣳ हाङ्गजिद्ब्राह्मणेष्वन्विवेष तामु ह याज्ञवल्क्ये विवेद स होवाच सहस्रं भो याज्ञवल्क्य दद्मो यस्मिन्वयं त्वयि मित्रविन्दामन्वविदामेति विन्दते मित्रꣳ राष्ट्रमस्य भवत्यप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते यो वैतदेवं वेद ॥२०॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [४. ३.] ॥॥

अथातो हविषः समृद्धिः । षड् वै ब्रह्मणो द्वारोऽग्निर्वायुरापश्चन्द्रमा विद्युदादित्यः ॥१॥ स य उपदग्धेन हविषा यजते । अग्निना ह स ब्रह्मणो द्वारेण

प्रतिपद्यते सोऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतां ज-
यति ॥२॥ अथ यो विपतितेन हविषा यजते । वायुना ह स ब्रह्मणो द्वारेण
प्रतिपद्यते स वायुना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतां ज-
पति ॥३॥ अथ योऽशृतेन हविषा यजते । अद्भिर्ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिप-
द्यते सोऽद्भिर्ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिप॰ ॥४॥ अथ य उपरक्तेन हविषा यजते । च-
न्द्रमसा ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स चन्द्रमसा ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिप॰
॥५॥ अथ यो लोहितेन हविषा यजते । विद्युता ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रति-
पद्यते स विद्युता ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिप॰ ॥६॥ अथ यः सुशृतेन हविषा यजते
। आदित्येन ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स आदित्येन ब्रह्मणो द्वारेण प्र-
तिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति सैषा हविषः समृद्धिः स यो हैवमे-
ताꣳ हविषः समृद्धिं वेद सर्वसमृद्धेन हैवास्य हविषेष्टं भवति ॥७॥ अथातो
यज्ञस्य समृद्धिः । यद्वै यज्ञस्य न्यूनं प्रजननमस्य तदथ यदतिरिक्तं पशव्यमस्य त-
दथ यत्संकसुकꣳ श्रियाऽअस्य तदथ यत्सम्पन्नꣳ स्वर्ग्यमस्य तत् ॥८॥ स यदि म-
न्येत । न्यूनं मे यज्ञोऽभूदिति प्रजननं मऽएतत्प्रजनिष्यऽइत्येव तदुपासीत ॥९॥
अथ यदि मन्येत । अतिरिक्तं मे यज्ञोऽभूदिति पशव्यं मऽएतत्पशुमान्भविष्यामी-
त्येव तदुपासीत ॥१०॥ अथ यदि मन्येत । संकसुकं मे यज्ञोऽभूदिति श्रियै मऽए-
तदा मा श्रीस्तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेन परिवृता गमिष्यतीत्येव तदुपासीत
॥११॥ अथ यदि मन्येत । सम्पन्नं मे यज्ञोऽभूदिति स्वर्ग्यं मऽएतत्स्वर्गलोको भ-
विष्यामीत्येव तदुपासीत सैषा यज्ञस्य समृद्धिः स यो हैवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं
वेद सर्वसमृद्धेन हैवास्य यज्ञेनेष्टं भवति ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥२ [४. ४.] ॥ च-
तुर्थोऽध्यायः [७०.] ॥ ॥

उर्वशी हाप्सराः । पुरूरवसमैडं चकमे तꣳ ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माह्नो

१११११

वैतसेन दण्डेन हतादकामाꣳ स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नग्नं दर्शमेष वै न स्त्रीणामुपचार इति ॥१॥ सा हास्मिञ्ज्योगुवास । अपि हास्माद्गर्भिण्यास तावज्ज्योग्घास्मिन्नुवास ततो ह गन्धर्वाः समूदिरे ज्योग्वा ऽइयमुर्वशी मनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत यथेयं पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविर्द्व्युरणा शयन ऽउपबद्धास ततो ह गन्धर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेथुः ॥२॥ सा होवाच । अवीर ऽइव बत मे ऽजन ऽइव पुत्रꣳ हरन्तीति द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाच ॥३॥ अथ हायमीक्षां चक्रे । कथं नु तदवीरं कथमजनꣳ स्याद्यत्राहꣳ स्यामिति स नग्न एवानूत्पपात चिरं तन्मेने यद्वासः पर्यधास्यत ततो ह गन्धर्वा विद्युतं जनयां चक्रुस्तं यथा दिवैवं नग्नं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव पुनरैमीत्येत्तिरोभूताꣳ स आध्या जल्पन्कुरुक्षेत्रꣳ समया चचारान्यतःप्लक्षेति बिसवती तस्यै हाध्यन्तेन वव्राज तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे ॥४॥ ताꣳ हेयं ज्ञात्वोवाच । अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वा ऽआविरसामेति तथेति तस्मै हाविरासुः ॥५॥ ताꣳ हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद । हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचाꣳसि मिश्रा कृणवावहै नु न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे चनाहन्नित्युप नु रम सं नु वदावहा ऽइति हैवैनां तदुवाच ॥६॥ तꣳ हेतरा प्रत्युवाच । किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव पुरूरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वात ऽइवाहमस्मीति न वै त्वं तदकरोर्यदहमब्रवं दुरापा वा ऽअहं त्वयैतर्ह्यस्मि पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाच ॥७॥ अथ हायं परिद्यून उवाच । सुदेवो ऽअद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तवा ऽउ अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थे ऽधैनं वृका रभसासो ऽअद्युरिति सुदेवो ऽद्योद्वा बध्नीत प्र वा पतेत्तदेनं वृका वा श्वानो वाद्युरिति हैव तदुवाच ॥८॥ तꣳ हेतरा प्रत्युवाच । पुरूरवो मा मृथा मा प्रपप्तो मा त्वा वृकासो ऽअशिवास ऽउ क्षन् न वै स्त्रैणानि सख्यानि

सन्ति सालावृकाणाꣳ हृदयान्येतेति मैतदादृथा न वै स्त्रैणꣳ सख्यमस्ति पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाच ॥ ९ ॥ यद्विरूपाचरम् । मर्त्येष्ववसꣳ रात्रीः शरदश्चतस्रः । घृतस्य स्तोकꣳ सकृदह्न आश्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामीति तदेतदुक्तप्रत्युक्तं पञ्चदशर्चं बह्वृचाः प्राहुस्तस्यै ह हृदयमाव्ययां चकार ॥ १० ॥ सा होवाच । संवत्सरतमीꣳ रात्रिमागच्छतात्तन्मऽएकाꣳ रात्रिमन्ते शयितासे जात उ तेऽयं तर्हि पुत्रो भवितेति स ह संवत्सरतमीꣳ रात्रिमाजगामेद्धिरण्यविमितानि ततो हैनमेकमूचुरेतत्प्रपद्यस्वेति तदस्मै तामुपप्रजिघ्युः ॥ ११ ॥ सा होवाच । गन्धर्वा वै ते प्रातर्वरं दातारस्तं वृणासाऽइति तं वै मे त्वमेव वृणीष्वेति युष्माकमेवैकोऽसानीति ब्रूतादिति तस्मै ह प्रातर्गन्धर्वा वरं ददुः स होवाच युष्माकमेवैकोऽसानीति ॥ १२ ॥ ते होचुः । न वै सा मनुष्येष्वग्नेर्यज्ञिया तनूरस्ति ययेष्ट्वास्माकमेकः स्यादिति तस्मै ह स्थाल्यामोप्याग्निं प्रददुरनेनेष्ट्वास्माकमेको भविष्यसीति तं च ह कुमारं चादायावव्राज सोऽरण्यऽएवाग्निं निधाय कुमारेणैव ग्राममेयाय पुनरैमीत्येत्तिरोभूतं योऽग्निरश्वत्थं तं या स्थाली शमीं ताꣳ स ह पुनर्गन्धर्वानियाय ॥ १३ ॥ ते होचुः । संवत्सरं चातुष्प्राश्यमोदनं पच स एतस्यैवाश्वत्थस्य तिस्रस्तिस्रः समिधो घृतेनान्वज्य समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्याधत्तात्स यस्ततोऽग्निर्जनिता स एव स भवितेति ॥ १४ ॥ ते होचुः । परोऽक्षमिव वाऽएतदाश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुरुष्व शमीमयीमधरारणिꣳ स यस्ततोऽग्निर्जनिता स एव स भवितेति ॥ १५ ॥ ते होचुः । परोऽक्षमिव वाऽएतदाश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुरुष्वाश्वत्थीमधरारणिꣳ स यस्ततोऽग्निर्जनिता स एव स भवितेति ॥ १६ ॥ स आश्वत्थीमेवोत्तरारणिं चक्रे । आश्वत्थीमधरारणिꣳ स यस्ततोऽग्निर्जज्ञे स एव स आस तेनेष्ट्वा गन्धर्वाणामेक आस तस्मादाश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुर्वीताश्वत्थीमधरारणिꣳ स यस्ततोऽग्निर्जायते स एव स भवति तेनेष्ट्वा गन्धर्वाणामेको भवति

॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥३ [५. २.] ॥ ॥

प्रजापतिर्ह चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे । स इममेव दक्षिणं बाहुं वैश्वदेवꣳ हविरकुरुत तस्यायमेवाङ्गुष्ठ आग्नेयꣳ हविरिदꣳ सौम्यमिदꣳ सावित्रꣳ ॥१॥ स वै वर्षिष्ठः पुरोडाशो भवति । तस्मादियमासां वर्षिष्ठेदꣳ सारस्वतमिदं पौष्णमथ य एष उपरिष्टाद्धस्तस्य संधिस्तन्मारुतमिदं वैश्वदेवं दोर्द्यावापृथिवीयं तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥२॥ अयमेव दक्षिण ऊरुर्वरुणप्रघासाः । तस्य यानि पञ्च हवीꣳषि समायीनि ता इमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्फावेवैन्द्राग्नꣳ हविस्तद्धि द्विदेवत्यं भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविदं वारुणमिदं मारुतमनूकं कायस्तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥३॥ मुखमेवास्यानीकवतीष्टिः । मुखꣳ हि प्राणानामनीकमुरः सांतपनीयोरसा हि समिव तप्यतऽउदरं गृहमेधीया प्रतिष्ठा वाऽउदरं प्रतिष्ठित्याऽएव शिश्नान्येवास्य क्रैडिनꣳ हविः शिश्नैर्हि क्रीडतीवायमेवावाङ् प्राण आदित्येष्टिः ॥४॥ अयमेवोत्तर ऊरुर्महाहविः । तस्य यानि पञ्च हवीꣳषि समायीनि ता इमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्फावेवैन्द्राग्नꣳ हविस्तद्धि द्विदेवत्यं भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविदं माहेन्द्रमिदं वैश्वकर्मणं तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तमथ यदिदमन्तरुदरे तत्पितृयज्ञस्तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥५॥ अयमेवोत्तरो बाहुः शुनासीरीयम् । तस्य यानि पञ्च हवीꣳषि समायीनि ता इमाः पञ्चाङ्गुलयोऽथ य एष उपरिष्टाद्धस्तस्य संधिस्तच्छुनासीरीयमिदं वायव्यं दोः सौर्यं तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥६॥ तानि वाऽएतानि । चातुर्मास्यानि त्रिषंधीनि द्विसमस्तानि तस्मादिमानि पुरुषस्याङ्गानि त्रिषंधीनि द्विसमस्तानि तेषां वै चतुर्णां द्वयोस्त्रीणि-त्रीणि हवीꣳष्यनिरुक्तानि भवन्ति द्वे-द्वे द्वयोः ॥७॥ तेषां वै चतुर्धाग्निं मन्थन्ति । तस्माच्चतुर्भिरङ्गैरायुते द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद्द्वाभ्यामेत्येवमु ह प्रजापतिश्चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे

तथोऽएवैवंविद्यजमानश्चातुर्मास्यैरात्मानं विधत्ते ॥८॥ तदाहुः । सर्वगायत्रं वैश्वदेवꣳ हविः स्यात्सर्वत्रैष्टुभं वरुणप्रघासाः सर्वजागतं महाहविः सर्वानुष्टुभꣳ शुनासीरीयं चतुष्टोमस्यात्स्याऽइति तदु तथा न कुर्याद्यद्वाऽएतान्यभिसम्पद्यन्ते तेनैवास्य स काम उपाप्तो भवति ॥९॥ तानि वाऽएतानि । चातुर्मास्यानि द्वाषष्टानि त्रीणि शतानि बृहत्यः सम्पद्यन्ते तदेभिः संवत्सरं च महाव्रतं चाप्नोत्यथो द्विप्रतिष्ठो वाऽअयं यजमानो यजमानमेवैतत्स्वर्गे लोकऽआयातयति प्रतिष्ठापयति ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥४ [५. २.] ॥ ॥

शौचेयो ह प्राचीनयोग्यः । उद्दालकमारुणिमाजगाम ब्रह्मोद्यमग्निहोत्रं विविदिषामीति ॥१॥ स होवाच । गौतम का तेऽग्निहोत्री को वत्सः किमुपसृष्टा किꣳ संयोजनं किं दुह्यमानं किं दुग्धं किमाह्रियमाणं किमधिश्रितं किमवज्योत्यमानं किमद्भिः प्रत्यानीतं किमुद्वास्यमानं किमुद्वासितं किमुन्नीयमानं किमुन्नीतं किमुद्यतं किꣳ ह्रियमाणं किं निगृहीतम् ॥२॥ काꣳ समिधमादधासि का पूर्वाहुतिः किमुपासीषदः किमपैदिष्ठाः कोत्तराहुतिः ॥३॥ किꣳ हुत्वा प्रकम्पयसि । किꣳ स्रुचं परिमृज्य कूर्चे न्यमार्क्षीः किं द्वितीयं परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीषदः किं पूर्वं प्राशीः किं द्वितीयं किमुत्सृप्यापाः किꣳ स्रुच्यप आनीय निरौक्षीः किं द्वितीयं किं तृतीयमेतां दिशमुदौक्षीः किं जघनेनाहवनीयमपो न्यनैषीः किꣳ समतिष्ठिपो यदि वाऽएतद्विद्वानग्निहोत्रमहौषीरथ ते हुतं यद्यु वाऽअविद्वानहुतमेव तऽइति ॥४॥ स होवाच । इडैव मे मानव्यग्निहोत्री वायव्यो वत्सः सजूरुपसृष्टा विराट् संयोजनमाश्विनं दुह्यमानं वैश्वदेवं दुग्धं वायव्यमाह्रियमाणमाग्नेयमधिश्रितमैन्द्राग्नमवज्योत्यमानं वारुणमद्भिः प्रत्यानीतं वायव्यमुद्वास्यमानं द्यावापृथिव्यमुद्वासितमाश्विनमुन्नीयमानं वैश्वदेवमुन्नीतं महादेवायोद्यतं वायव्यꣳ ह्रियमाणं वैष्णवं निगृहीतम् ॥५॥ अथ याꣳ समिधमादधामि । आहुतीनाꣳ सा प्र-

तिष्ठा या पूर्वाहुतिर्देवांस्तयाप्रैषं यदुपासीषदं बार्हस्पत्यं तद्यदवैक्षिषीमं चामुं च
लोकौ तेन समधां योत्तराहुतिर्मा तया स्वर्गे लोकेऽधाम् ॥६॥ अथ यज्जुह्वा प्र-
कम्पयामि । वायव्यं तद्यत्स्रुचं परिमृज्य कूर्चे न्यमार्क्षिषमोषधिवनस्पतींस्तेनाप्रैषं
यद्द्वितीयं परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीषदं पितॄंस्तेनाप्रैषं यत्पूर्वं प्राशिषं मां
तेनाप्रैषं यद्द्वितीयं प्रजां तेनाथ यदुत्सृप्यापां पशूंस्तेनाप्रैषं यत्स्रुच्यप आनीय नि-
रौक्षिषꣳ सर्पदेवजनांस्तेनाप्रैषं यद्द्वितीयं गन्धर्वाप्सरसस्तेनाथ यत्तृतीयमेतां दि-
शमुदौक्षिषꣳ स्वर्गस्य लोकस्य तेन द्वारं व्यवारिषं यज्जघनेनाहवनीयमपो न्य-
नैषमस्मै लोकाय तेन वृष्टिमदां यत्समतिष्ठिपं यत्पृथिव्या ऊनं तत्तेनापूपुरमि-
त्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥७॥ शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति
पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यस्मिन्कालऽउद्धृतास्तेऽग्नयः स्युरुपावहृतानि
पात्राणि होष्यन्त्स्या अथ तऽआहवनीयोऽनुगच्छेद्वेत्थ तद्भयं यदत्र जुह्वतो भवती-
ति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य ज्येष्ठः पुत्रो म्रियेत यस्यैतदविदितꣳ स्याद्वि-
द्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति प्राण उदानमप्यगा-
दिति गार्हपत्यऽआहुतिं जुहुयाꣳ सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीयेत्येतन्नौ भगव-
न्त्सहेति होवाच ॥८॥ शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राची-
नयोग्येति स होवाच यत्र तऽएतस्मिन्नेव काले गार्हपत्योऽनुगच्छेद्वेत्थ तद्भयं
यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य गृहपतिर्म्रियेत यस्यैतद-
विदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरित्युदानः
प्राणमप्यगादित्याहवनीयऽआहुतिं जुहुयाꣳ सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीयेत्ये-
तन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥९॥ शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति
पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र तऽएतस्मिन्नेव कालेऽन्वाहार्यपचनोऽनु-
गच्छेद्वेत्थ तद्भयं यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य सर्वे पशवो

प्रियेरन्यस्यैतदविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चि-
त्तिरिति व्यान उदानमभ्यगादिति गार्हपत्यऽआहुतिं जुहुयाꣳ सैव प्रायश्चित्तिर्न
तदागः कुर्वीयेत्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥१०॥ शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि
त्वेव भगवन्तमिति पृच्छेव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र तऽएतस्मिन्नेव काले
सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुर्वेत्थ तद्भयं यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चि-
रादस्यादायादं कुलꣳ स्याद्यस्यैतदविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं
विदितं का प्रायश्चित्तिरिति पुरा चिरादग्निं मथित्वा यां दिशं वातो वायात्तां दि-
शमाहवनीयमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं जुहुयाꣳ स विद्याꣳ समृद्धं मेऽग्निहोत्रꣳ सर्व-
देवत्यं वायुꣳ ह्येव सर्वाणि भूतान्यपियन्ति वायोः पुनर्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चि-
त्तिर्न तदागः कुर्वीयेत्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥११॥ शौचेयो ज्ञप्तः । प्र-
क्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छेव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र तऽएतस्मिन्नेव
काले निवाते सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुर्वेत्थ तद्भयं यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति हो-
वाचाप्रियमेवास्मिंलोके पश्येताप्रियममुष्मिन्यस्यैतदविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाह-
मतारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति पुरा चिरादग्निं मथित्वा प्राञ्चमाह-
वनीयमुद्धृत्य जघनेनाहवनीयमुपविश्याहमेवैनत्पिबेयꣳ स विद्याꣳ समृद्धं मेऽग्नि-
होत्रꣳ सर्वदेवत्यं ब्राह्मणꣳ ह्येव सर्वाणि भूतान्यपियन्ति ब्राह्मणात्पुनर्विसृज्यन्ते
सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीयेत्यथ वाऽअहमेतन्नाविदिषमिति होवाच ॥१२॥
शौचेयो ज्ञप्तः । इमानि समित्काष्ठान्युपायानि भगवन्तमिति स होवाच यदेवं
नावक्ष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यदेह्युपेहीति तथेति तꣳ होपनिन्ये तस्मै हैताꣳ शो-
कतरां व्याहृतिमुवाच यत्सत्यं तस्माद्ध सत्यमेव वदेत् ॥१३॥ ब्राह्मणम् ॥५
[५.३.] ॥ ॥

ब्रह्मचर्यमागामित्याह । ब्रह्मण एवैतदात्मानं निवेदयति ब्रह्मचार्यसानीत्याह

ब्रह्मणऽएवैतदात्मानं परिददात्यथैनमाह को नामासीति प्रजापतिर्वै कः प्राजापत्यमेवैनं तत्कृत्वोपनयते ॥१॥ अथास्य हस्तं गृह्णाति । इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासावित्येते वै श्रेष्ठे बलिष्ठे देवते एताभ्यामेवैनꣳ श्रेष्ठाभ्यां बलिष्ठाभ्यां देवताभ्यां परिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न कां चनार्तिमार्छति न स य एवं वेद ॥२॥ अथैनं भूतेभ्यः परिददाति । प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददामीत्येते वै श्रेष्ठे वर्षिष्ठे देवतेऽएताभ्यामेवैनꣳ श्रेष्ठाभ्यां वर्षिष्ठाभ्यां देवताभ्यां परिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न कां चनार्तिमार्छति न स य एवं वेद ॥३॥ अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामीति । तदेनमद्भ्यश्चौषधिभ्यश्च परिददाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामीति तदेनमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिददाति ययोरिदꣳ सर्वमधि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या ऽइति तदेनꣳ सर्वेभ्यो भूतेभ्यः परिददात्यरिष्ट्यै तथा हास्य ब्रह्मचारी न कां चनार्तिमार्छति न स य एवं वेद ॥४॥ ॥ शतम् ५८०० ॥ ॥ ब्रह्मचार्यसीत्याह । ब्रह्मणऽएवैनं तत्परिददात्यपोऽशानेत्यमृतं वाऽआपोऽमृतमशानेत्येवैनं तदाह कर्म कुर्विति वीर्यं वै कर्म वीर्यं कुर्वित्येवैनं तदाह समिधमाधेहीति समित्स्वात्मानं तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेत्येवैनं तदाह मा सुषुप्था इति मा मृथा इत्येवैनं तदाहापोऽशानेत्यमृतं वाऽआपोऽमृतमशानेत्येवैनं तदाह तदेनमुभयतो ऽमृतेन परिगृह्णाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न कां चनार्तिमार्छति न स य एवं वेद ॥५॥ अथास्मै सावित्रीमन्वाह । ताꣳ ह स्मैतां पुरा संवत्सरेऽन्वाहुः संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥६॥ अथ षट्सु मासेषु । षड्वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥७॥ अथ चतुर्विꣳशत्यहे । चतुर्विꣳशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति

॥८॥ अथ द्वादशाह्ने । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरं° ॥९॥ अथ षडह्ने । षड्वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरं° ॥१०॥ अथ त्र्यह्ने । त्रयो वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरं° ॥११॥ तदपि श्लोकं गायन्ति । आचार्यो गर्भी भवति हस्तमाधाय दक्षिणाम् । तृतीयस्याꣳ स जायते सावित्र्या सह ब्राह्मण इति सद्यो ह त्वाव ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्यो वाऽअग्निर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयात् ॥१२॥ ताꣳ हैतामेके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वाग्वाऽअनुष्टुबेतदस्मिन्वाचं दध्म इति न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादा न्वाऽअयमस्य वाचमदित मूको भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥१३॥ अथ हैके दक्षिणतः । तिष्ठते वासीनाय वान्वाहुर्न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादुल्बं न्वाऽअयमिममजीजनत बुल्बो भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मात्पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्षमाणायानुब्रूयात् ॥१४॥ तां वै पच्छोऽन्वाह । त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिंस्तद्दधात्यथार्धर्चशो द्वौ वाऽइमौ प्राणौ प्राणोदानावेव प्राणोदानावेवास्मिंस्तद्दधात्यथ कृत्स्नामेको वाऽअयं प्राणः कृत्स्न एव प्राणमेवास्मिंस्तत्कृत्स्नं दधाति ॥१५॥ तदाहुः । न ब्राह्मणां ब्रह्मचर्यमुपनीय मिथुनं चरेद्गर्भो वाऽएष भवति यो ब्रह्मचर्यमुपैति नेदिमं ब्राह्मणं विषिक्ताद्रेतसो जनयानीति ॥१६॥ तदु वाऽआहुः । काममेव चरेद्भूयो वाऽइमाः प्रजा दैव्यश्चैव मानुष्यश्च ता वाऽइमा मानुष्यः प्रजाः प्रजननात्प्रजायन्ते छन्दाꣳसि वै दैव्यः प्रजास्तानि मुखतो जनयति तत एतं जनयति तस्मादु काममेव चरेत् ॥१७॥ तदाहुः । न ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नीयादोषधीनां वाऽएष परमो रसो यन्मधु नेदन्नाद्यस्यान्तं गच्छानीत्यथ ह स्माह श्वेतकेतुरारुणेयो ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नंस्त्रय्यै वाऽएतद्विद्यायै शिष्टं यन्मधु स तु रसो यस्येदृक्शिष्टमिति यथा ह वाऽऋचं वा यजुर्वा साम वाभिव्याहरेत्तादृक्तच्च एवं विद्वान्ब्रह्मचारी स-

न्मध्वश्नाति तस्माद्‌ कामम्‌मेवाश्नीयात्‌ ॥ १८ ॥ ब्राह्मणम्‌ ॥ ६ [५. ४.] ॥ ॥

देवान्वाऽऊर्ध्वान्त्स्वर्गं लोकं यतः । असुरास्तमसान्तरदधुस्ते होचुर्न वाऽअ-
स्यान्येन सत्त्रादपघातोऽस्ति हन्त सत्त्रमासामहाऽइति ॥ १ ॥ ते शताग्निष्टोमꣳ
सत्त्रमुपेयुः । ते यावदासीनः परापश्येत्तावतस्तमोऽपाघ्नतैवमेव शतोक्थ्येन या-
वत्तिष्ठन्परापश्येत्तावतस्तमोऽपाघ्नत ॥ २ ॥ ते होचुः । अप वाव तमो हन्महे
न त्वेव सर्वमिव हन्त प्रजापतिं पितरं प्रत्ययामेति ते प्रजापतिं पितरं प्रतीत्यो-
चुरसुरा वै नो भगव ऊर्ध्वान्त्स्वर्गं लोकं यतस्तमसान्तरदधुः ॥ ३ ॥ ते शताग्निष्टो-
मꣳ सत्त्रमुपैम । ते यावदासीनः परापश्येत्तावतस्तमोऽपाहन्मह्येवमेव शतो-
क्थ्येन यावत्तिष्ठन्परापश्येत्तावतस्तमोऽपाहन्महि प्र नो भगवञ्छाधि यथासुरां-
स्तमोऽपहत्य सर्वं पाप्मानमपहत्य स्वर्गं लोकं प्रज्ञास्याम इति ॥ ४ ॥ स हो-
वाच । असर्वक्रतुभ्यां वै यज्ञाभ्यामगन्त यदग्निष्टोमेन चोक्थ्येन च शतातिरात्रꣳ
सत्त्रमुपेत तेनासुरांस्तमोऽपहत्य सर्वं पाप्मानमपहत्य स्वर्गं लोकं प्रज्ञास्यथेति
॥ ५ ॥ ते शतातिरात्रꣳ सत्त्रमुपेयुः । तेनासुरांस्तमोऽपहत्य सर्वं पाप्मानमपहत्य
स्वर्गं लोकं प्रजज्ञुस्तेषामर्वाक्पश्चाशेषेवाहःस्वहरभि रात्रिसामानि परीयू रात्रि-
मभ्यहःसामानि ॥ ६ ॥ ते होचुः । अमुहाम वै न प्रजानीमो हन्त प्रजापतिमेव
पितरं प्रत्ययामेति ते प्रजापतिमेव पितरं प्रतीत्योचुरहन्नो रात्रिसामानि रात्र्या-
मह्नो भवन्ति नः विपश्चिद्यज्ञान्मुग्धान्विद्वान्धीरोऽनुशाधि न इति ॥ ७ ॥ ता-
न्हैतदुपजगौ । महाह्निमिव वै ह्रदाद्बलीयानन्ववेत्य अनुत्त स्वादास्थानात्ततः
सत्त्रं न तायतऽइति ॥ ८ ॥ आश्विनं वै वः शस्यमानम् । प्रातरनुवाकमास्थाना-
दनुत्त यमास्थानादनुड्ढ्वं धीराः सन्तोऽअधीरवत् प्रशास्त्रा तमुपेत शनैरप्रतिशꣳ-
सतेति ॥ ९ ॥ ते होचुः । कथं नु भगवः शस्तं कथमप्रतिशस्तमिति स होवाच
यत्र होताश्विनꣳ शꣳसन्नाग्नेयस्य क्रतोर्गायत्रस्य छन्दसः पारं गच्छात्तत्प्रतिप्रस्थाता

वसतीवरीः परिहृत्य मैत्रावरुणस्य हविर्धानयोः प्रातरनुवाकमुपाकुरुतादुच्चैर्होता
शꣳसति शनैरितरो जञ्जप्यमान-इवान्वाह तन्न वाचा वाचं प्रत्येति न छन्दसा
छन्दः ॥१०॥ परिहिते प्रातरनुवाके । यथायतनमेवोपाꣳश्वन्तर्यामौ हुत्वा द्रोण-
कलशे पवित्रं प्रपीड्य निदधाति तिरोऽह्न्यैश्चरित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य तिरो-
ह्न्यानेव भक्षयाधाऽअथानुपूर्वं यज्ञपुछꣳ सꣳस्थाप्य यऽऊर्ध्वा अन्तर्यामाद्ग्रहास्तान्गृ-
हीत्वा विप्रुषाꣳ होमꣳ हुत्वा संततिं च बहिष्पवमानेन स्तुत्वाहरेव प्रतिपद्या-
ध्वाऽइति ॥११॥ तदेतेऽभि श्लोकाः । चतुर्भिः सैन्धवैर्युक्तैर्धीरा व्यञ्जन्तस्तमः . वि-
द्वाꣳसो ये शतक्रतु देवाः सत्त्रमतन्वतेति ॥१२॥ चत्वारो ह्यत्र युक्ता भवन्ति ।
द्वौ होतारौ द्वावध्वर्यू पर्वेनु शत्क्वेव हनूनि कल्पयन्नक्षोरत्तौ व्यतिषजन्त धी-
राः न दानवा यज्ञियं तन्तुमेषां विजानीमो विततं मोहयन्ति नः ॥ पूर्वस्याह्नः
परिशिꣳषन्ति कर्म तदुत्तरेणाभिवितन्वतेऽह्ना दुर्विज्ञानं काव्यं देवतानाꣳ सो-
माः सोमैर्व्यतिषक्ताः प्लवन्ते ॥ समानात्सदमुद्घ्नन्ति ह्यान्काष्ठभृतो यथा पूर्णा-
न्परिस्रुतः कुम्भाञ्जनमेजयसादनऽइत्यसुररक्षसान्यपेयुः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ७
[५. ५.] ॥ ॥

पञ्चैव महायज्ञाः । तान्येव महासत्त्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देव-
यज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥१॥ अहरहर्भूतेभ्यो बलिꣳ हरेत् । तथैतं भूतयज्ञꣳ समा-
प्नोत्यहरहर्दद्यादोदपात्रात्तथैतं मनुष्ययज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहः स्वधाकुर्यादोदपात्रा-
त्तथैतं पितृयज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहः स्वाहाकुर्यादा काष्ठात्तथैतं देवयज्ञꣳ समाप्नोति
॥२॥ अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य वाऽएतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वा-
गेव जुहूर्मन उपभृच्चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रुवः सत्यमवभृथः स्वर्गो लोक उदयनं यावन्तꣳ
ह वाऽइमां पृथिवीं वित्तेन पूर्णां ददंल्लोकं जयति त्रिस्तावन्तं जयति भूयाꣳसं
चाक्षय्यं य एवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥३॥

RRR RR*.

पयस्राहुतयो ह वा ऽ एता देवानाम् । यदृचः स य एवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते पयस्राहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त ऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्स्वधा अभिवहन्ति ॥४॥ आज्याहुतयो ह वा ऽ एता देवानाम् । यद्यजूꣳषि स य एवं विद्वान्यजूꣳष्यहरहः स्वाध्यायमधीतऽआज्याहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त ऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रे° ॥५॥ सोमाहुतयो ह वा ऽ एता देवानाम् । यत्सामानि स य एवं विद्वान्त्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते सोमाहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त ऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रे° ॥६॥ मेदस्राहुतयो ह वा एता देवानाम् । यदथर्वाङ्गिरसः स य एवं विद्वानथर्वाङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेदस्राहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त ऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रे° ॥७॥ मध्वाहुतयो ह वा ऽ एता देवानाम् । यदनुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशꣳस्यः स य एवं विद्वाननुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशꣳसीरित्यहरहः स्वाध्यायमधीते मध्वाहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त ऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रे° ॥८॥ तस्य वा ऽ एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य । चत्वारो वषट्कारा यद्वातो वाति यद्विद्योतते यत्स्तनयति यदवस्फूर्जति तस्मादेवंविद्वाते वाति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जत्यधीयीतैव वषट्काराणामछम्बट्कारायाति ह वै पुनर्मृत्युं मुच्यते गच्छति ब्रह्मणः सात्मताꣳ स चेदपि प्रबलमिव न शक्नुयादप्येकं देवपदमधीयीतैव तथा भूतेभ्यो न हीयते ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥८ [५. ६.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१११ ॥ ॥

अथातः स्वाध्यायप्रशꣳसा । प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना भवत्यपराधीनोऽहरहरर्थान्त्साधयते सुखꣳ स्वपिति परमचिकित्सक आत्मनो भवतीन्द्रि-

यसंयमश्चैकारामता च प्रज्ञावृद्धिर्यशो लोकपक्तिः प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मान्ब्राह्मणमभिनिष्पादयति ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्यां यशो लोकपक्तिं लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैर्ब्राह्मणं भुनक्त्यर्चया च दानेन चाज्येयतया चावध्यतया च ॥१॥ ये ह वै के च श्रमाः। इमे द्यावापृथिवीऽअन्तरेण स्वाध्यायो हैव तेषां परमता काष्ठा य एवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥२॥ यद्यद्ध वाऽअयं छन्दसः। स्वाध्यायमधीते तेन-तेन हैवास्य यज्ञक्रतुनेष्टं भवति य एवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥३॥ यदि ह वा अप्यभ्यक्तः। अलंकृतः सुहितः सुखे शयने शयानः स्वाध्यायमधीतऽआ हैव स नखाग्रेभ्यस्तप्यते य एवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥४॥ मधु ह वाऽऋचः। घृतꣳ ह सामान्यमृतं यजूꣳषि यद्ध वाऽअयं वाकोवाक्यमधीते क्षीरौदनमाꣳसौदनौ हैव तौ ॥५॥ मधुना ह वाऽएष देवांस्तर्पयति। य एवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते तऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ॥६॥ घृतेन ह वाऽएष देवांस्तर्पयति। य एवं विद्वान्त्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽएनं तृप्ता° ॥७॥ अमृतेन ह वाऽएष देवांस्तर्पयति। य एवं विद्वान्यजूꣳष्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽएनं तृप्ता° ॥८॥ क्षीरौदनमाꣳसौदनाभ्याꣳ ह वाऽएष देवांस्तर्पयति। य एवं विद्वान्वाकोवाक्यमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽएनं तृप्ता° ॥९॥ यन्ति वाऽआपः। एत्यादित्य एति चन्द्रमा यन्ति नक्षत्राणि यथा ह वाऽएता देवता नेयुर्न कुर्युरेवꣳ हैव तदहर्ब्राह्मणो भवति यदहः स्वाध्यायं नाधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यस्तस्मादप्यृचं वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुम्व्यां वाभिव्याहरेद्व्रतस्याव्यवच्छेदाय ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥१ [५.७.] ॥॥

प्रजापतिर्वाऽइदमग्रऽआसीत्। एक एव सोऽकामयत स्यां प्रजायेयेति सो ऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्माच्छ्रान्तात्तेपानात्त्रयो लोका असृज्यन्त पृथिव्यन्तरिक्षं

द्यौः ॥१॥ स इमांस्त्रींल्लोकानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतीᳬष्यजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्यः ॥२॥ स इमानि त्रीणि ज्योतीᳬष्यभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः सूर्यात्सामवेदः ॥३॥ स इमांस्त्रीन्वेदानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त भूरित्यृग्वेदाद्भुव इति यजुर्वेदात्स्वरिति सामवेदात्तदृग्वेदेनैव होत्रमकुर्वत यजुर्वेदेनाध्वर्यवᳬ सामवेदेनोद्गीथं यदेव त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमथोच्चक्राम ॥४॥ ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन् । यदि न ऋक्तो वा यजुष्टो वा सामतो वा यज्ञो ह्वलेत्केनैनं भिषज्येमेति ॥५॥ स होवाच । यद्यृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ यदि यजुष्टो भुव इति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाग्नीध्रीये जुहवथान्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञे यदि सामतः स्वरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाहवनीये जुहवथ यद्युऽअविज्ञातमसत्सर्वाण्यनुद्रुत्याहवनीये जुहवथ तदृग्वेदेनैवऽर्ग्वेदं भिषज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदᳬ सामवेदेन सामवेदᳬ स यथा पर्वणा पर्व संदध्यादेवᳬ हैव स संदधाति य एताभिर्भिषज्यत्यथ यो हातोऽन्येन भिषज्यति यथा शीर्णेन शीर्णᳬ संधित्सेद्यथा वा शीर्णे गरमभिनिदध्यादेवं तत्तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदम् ॥६॥ तदाहुः । यदृचा होत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवᳬ साम्नोद्गीथोऽथ केन ब्रह्मत्वमित्यनया त्रय्या विद्ययेति ह ब्रूयात् ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥२ [५. ८.] ॥ ॥

प्रजापतिर्ह वाऽएष यदᳬशुः । सोऽस्यैष आत्मैवात्मा ह्ययं प्रजापतिर्वागेवादाभ्यः स यदᳬशुं गृहीत्वादाभ्यं गृह्णात्यात्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य तस्मिन्नेतां वाचं प्रतिष्ठापयति ॥१॥ अथ मनो ह वाऽअᳬशुः । वागदाभ्यः प्राण एवाᳬशुरुदानोऽदाभ्यश्चक्षुरेवाᳬशुः श्रोत्रमदाभ्यस्तद्यदेतौ ग्रहौ गृह्णन्ति सर्वत्वायैव कृत्स्नतायै ॥२॥ अथ देवाश्च ह वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त तऽएतस्मिन्नेव यज्ञे प्रजापतावस्पर्धन्तास्माकमयᳬ स्यादस्माकमयᳬ स्यादिति ॥३॥ ततो देवाः ।

अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तऽएतं ग्रहं ददृशुरेतमदाभ्यं तमगृह्णत ते सवनानि प्रावृहन्त ते सर्वं यज्ञꣳ समवृञ्जतान्तरायन्नसुरान्यज्ञात् ॥४॥ ते होचुः । अदभाम वाऽएनानिति तस्माददाभ्यो न वै नोऽदभन्निति तस्माददाभ्यो वाग्वाऽअदाभ्यः सेयमदब्धा वाक्तस्माद्विवादाभ्य एवꣳ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य सर्वं यज्ञꣳ संवृङ्क्तऽएवं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ सर्वस्माद्यज्ञान्निर्भजति बहिर्धा करोति य उऽएवमेतद्वेद ॥५॥ स येनैव पात्रेणाꣳशुं गृह्णाति । तस्मिन्नेव पात्रे निग्राभ्याभ्योऽप आनीय तस्मिन्नेतानꣳशून्गृह्णाति ॥६॥ उपयामगृहीतोऽसि । अग्नये त्वा गायत्रछन्दसं गृह्णामीति गायत्रं प्रातःसवनं तत्प्रातःसवनं प्रवृहतीन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामीति त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳ सवनं तन्माध्यन्दिनꣳ सवनं प्रवृहति विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामीति जागतं तृतीयसवनं तत्तृतीयसवनं प्रवृहत्यनुष्टुप्तेऽभिगर इति यद्वाऽऊर्ध्वꣳ सवनेभ्यस्तदानुष्टुभं तदेवैतत्प्रवृहति तन्नाभिषुणोति वज्रो वै ग्रावा वागदाभ्यो नेद्वज्रेण वाचꣳ हिनसानीति ॥७॥ अꣳशूनेवाधूनोति । त्वेशीनां त्वा पत्मन्नाधूनोमि कुकूननानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि भन्दनानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मदिन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मधुन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमीत्येता वै देवीरापस्तद्याश्चैव दैवीरापो याश्चेमा मानुष्यस्ताभिरेवास्मिन्नेतदुभयीभी रसं दधाति ॥८॥ शुक्रं त्वा शुक्रऽआधूनोमीति । शुक्रꣳ ह्येतच्छुक्रऽआधूनोत्यह्नो रूपे सूर्यस्य रश्मिष्विति तदह्नश्चैवैनमेतद्रूपे सूर्यस्य च रश्मिष्वाधूनोति ॥९॥ ककुभꣳ रूपं वृषभस्य रोचते बृहदिति । एतद्वै ककुभꣳ रूपं वृषभस्य रोचते बृहद्य एष तपति शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगा इति तच्छुक्रमेवैतच्छुक्रस्य पुरोगां करोति सोमꣳ सोमस्य पुरोगां यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामीत्येतद्ध वाऽअस्यादाभ्यं नाम जागृवि यद्वाक्तद्वाचमेवैतद्वाचे गृह्णाति ॥१०॥ अथोपनिष्क्रम्य जुहोति । तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहेति तत्सोममेवैतत्सोमाय जु-

होति तथो वाचमग्नौ न प्रवृणक्त्यथ हिरण्यमभिव्यनित्यसाविव बन्धुस्तस्य तावतीरेव दक्षिणा यावतीरᳫशोः ॥११॥ अथाᳫशून्पुनरप्यर्जति । उशिक्त्वं देव सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि वशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियं पाथोऽपीह्यस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहीति सवनानि वाऽअदः प्रवृह्णति तान्येवैतत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥३ [५. ९.] ॥ ॥ पञ्चमोऽध्यायः [७१.] ॥ ॥

भृगुर्ह वै वारुणिः । वरुणं पितरं विद्ययातिमेने तद्ध वरुणो विदां चकारातिवै मा विद्यया मन्यतऽइति ॥१॥ स होवाच । प्राङ् पुत्रक व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा दक्षिणा व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा प्रत्यग्व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वोदग्व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वैतयोः पूर्वयोरुत्तरमन्ववान्तरदेशं व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तन्मऽआचक्षीथा इति ॥२॥ स ह तत एव प्राङ् प्रवव्राज । एद्व पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषां पर्वशः संवृश्च्य पर्वशो विभजमानानिदं तवेदं ममेति स होवाच भीष्मं बत भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषाः पर्वाण्येषां पर्वशः संवृश्च्य पर्वशो व्यभक्षतेति ते होचुरित्थं वाऽइमेऽस्मानमुष्मिंल्लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चित्ती३रित्यस्तीति का-ति पिता ते वेदेति ॥३॥ स ह तत एव दक्षिणा प्रवव्राज । एद्व पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषां पर्वशः संकर्त पर्वशो विभजमानानिदं तवेदं ममेति स होवाच भीष्मं बत भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषाः पर्वाण्येषां पर्वशः संकर्त पर्वशो व्यभक्षतेति ते होचुरित्थं वा इमेऽस्मानमुष्मिंल्लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चित्ती३रित्यस्तीति का-ति पितेव ते वेदेति ॥४॥ स ह तत एव प्रत्यङ् प्रवव्राज । एद्व पुरुषैः पुरुषांस्तूष्णीमासीनांस्तूष्णीमासीनैरद्यमानान्त्स होवाच भीष्मं बत भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषास्तूष्णीमासीनांस्तूष्णीमासीना अदन्तीति ते होचुरित्थं

वाऽइमेऽस्मानमुष्मिंलोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चित्ती३रित्यस्तीति का-ति पितैव ते वेदेति ॥५॥ स ह तत एवोदङ् प्रवव्राज । एङ्क पुरुषैः पुरुषानाक्रन्दयत आक्रन्दयद्भिरद्यमानान्त्स होवाच भीष्मं बत भोः पुरुषान्वा एतत्पुरुषा आक्रन्दयत आक्रन्दयतोऽदन्तीति ते होचुरित्थं वाऽइमेऽस्मानमु° ॥६॥ स ह तत एवैतयोः पूर्वयोः । उत्तरमन्ववान्तरदेशं प्रवव्राजेङ्क स्त्रियौ कल्याणीं चातिकल्याणीं च तेऽअन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणिस्तस्थौ तं ह हैनं दृष्ट्वा भीर्विवेद स हेत्य संविवेश तं ह पितोवाचाधीष्व स्वाध्यायं कस्मान्नु स्वाध्यायं नाधीषऽइति स होवाच किमध्येष्ये न किं चनास्तीति तद्ध वरुणो विदां चकाराद्गाग्वाऽइति ॥७॥ स होवाच । यान्वै तत्प्राच्यां दिश्यद्राक्षीः पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषां पर्वशः संवृश्चं पर्वशो विभजमानानिदं तवेदं ममेति वनस्पतयो वै तेऽअभूवन्त्स यद्वनस्पतीनां समिधमादधाति तेन वनस्पतीनवरुन्द्धे तेन वनस्पतीनां लोकं जयति ॥८॥ अथ यानेतद्दक्षिणायां दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषां पर्वशः संकर्तं पर्वशो विभजमानानिदं तवेदं ममेति पशवो वै तेऽअभूवन्त्स यत्पयसा जुहोति तेन पशूनवरुन्द्धे तेन पशूनां लोकं जयति ॥९॥ अथ यानेतत्प्रतीच्यां दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषांस्तूष्णीमासीनांस्तूष्णीमासीनैरद्यमानानोषधयो वै ता अभूवन्त्स यत्तृणेनावज्योतयति तेनौषधीरवरुन्द्धे तेनौषधीनां लोकं जयति ॥१०॥ अथ यानेतदुदीच्यां दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषानाक्रन्दयत आक्रन्दयद्भिरद्यमानानापो वै ता अभूवन्त्स यदपः प्रत्यानयति तेनापोऽवरुन्द्धे तेनापां लोकं जयति ॥११॥ अथ येऽएते । स्त्रियावद्राक्षीः कल्याणीं चातिकल्याणीं च सा या कल्याणी सा श्रद्धा स यत्पूर्वामाहुतिं जुहोति तेन श्रद्धामवरुन्द्धे तेन श्रद्धां जयत्यथ यातिकल्याणी साश्रद्धा स यदुत्तरामाहुतिं जुहोति तेनाश्रद्धामवरुन्द्धे तेनाश्रद्धां जयति ॥१२॥

अथ य एते सोऽन्तरेण पुरुषः । कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणिरस्थात्क्रोधो वै सोऽभूत्स यत्स्रुच्यप आनीय निनयति तेन क्रोधमवरुन्द्धे तेन क्रोधं जयति स य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तेन सर्वं जयति सर्वमवरुन्द्धे ॥१३॥ ब्राह्मणम् ॥४ [६. १.] ॥ ॥

जनको ह वै वैदेहः । ब्राह्मणैर्धावयद्भिः समाजगाम श्वेतकेतुनारुणेयेन सोमशुष्मेण सात्ययज्ञिना याज्ञवल्क्येन तान्होवाच कथं-कथमग्निहोत्रं जुहुथेति ॥१॥ स होवाच । श्वेतकेतुरारुणेयो घर्मावेव सम्राडहमजस्रौ यशसा विष्यन्दमानावन्योऽन्यस्मिञ्जुहोमीति कथं तदित्यादित्यो वै घर्मस्तꣳ सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै घर्मस्तं प्रातरादित्ये जुहोमीति किꣳ स भवति य एवं जुहोत्यजस्र एव श्रिया यशसा भवत्येतयोश्च देवतयोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयतीति ॥२॥ अथ होवाच सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः । तेज एव सम्राडहं तेजसि जुहोमीति कथं तदित्यादित्यो वै तेजस्तꣳ सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै तेजस्तं प्रातरादित्ये जुहोमीति किꣳ स भवति य एवं जुहोतीति तेजस्वी यशस्व्यन्नादो भवत्येतयोश्चैव देवतयोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयतीति ॥३॥ अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । यदहमग्निमुद्धराम्यग्निहोत्रमेव तदुद्यच्छाम्यादित्यं वाऽअस्तं यन्तꣳ सर्वे देवा अनुयन्ति ते मऽएतमग्निमुद्धृतं दृष्ट्वोपावर्तन्तेऽथाहं पात्राणि निर्णिज्योपवाप्याग्निहोत्रीं दोहयित्वा पश्यन्पश्यतस्तर्पयामीति त्वं नेदिष्ठं याज्ञवल्क्याग्निहोत्रस्यामीमाꣳसिष्ठा धेनुशतं ददामीति होवाच न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनमित्युक्त्वा रथमास्थाय प्रधावयां चकार ॥४॥ ते होचुः । अति वै नोऽयꣳ राजन्यबन्धुरवादीद्धन्तैनं ब्रह्मोद्यमाह्वयामहाऽइति स होवाच याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणा वै वयꣳ स्मो राजन्यबन्धुरसौ यद्यमुं वयं जयेम कमजैष्मेति ब्रूयामाथ यद्यसावस्मान्जयेद्ब्राह्मणान्राजन्यबन्धुरजैषीदिति नो ब्रूयुर्मेदमाद्ध-

मिति तद्धास्य जनुरथ ह याज्ञवल्क्यो रथमास्थायानुप्रधावयां चकार तꣳ हान्वा-
जगाम स होवाचाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य वेदितू३मित्यग्निहोत्रꣳ सम्राडिति ॥५॥
ते वाऽएते । ऽआहुती हुतेऽउत्क्रामतः तेऽन्तरिक्षमाविशतस्तेऽन्तरिक्षमेवा-
हवनीयं कुर्वाते वायुꣳ समिधं मरीचीरेव शुक्रामाहुतिं तेऽन्तरिक्षं तर्पयतस्ते
तत उत्क्रामतः ॥६॥ ते दिवमाविशतः । ते दिवमेवाहवनीयं कुर्वातेऽआदित्यꣳ
समिधं चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिं ते दिवं तर्पयतस्ते तत आवर्तेते ॥७॥ तेऽइ-
मामाविशतः । तेऽइमामेवाहवनीयं कुर्वातेऽग्निꣳ समिधमोषधीरेव शुक्रामाहु-
तिं तेऽइमां तर्पयतस्ते तत उत्क्रामतः ॥८॥ ते पुरुषमाविशतः । तस्य मुखमे-
वाहवनीयं कुर्वाते जिह्वाꣳ समिधमन्नमेव शुक्रामाहुतिं ते पुरुषं तर्पयतः स य
एवं विद्वानश्नात्यग्निहोत्रमेवास्य हुतं भवति ते तत उत्क्रामतः ॥९॥ ते स्त्रियमा-
विशतः । तस्या उपस्थमेवाहवनीयं कुर्वाते धारकाꣳ समिधं धारका ह वै नामै-
षैतया ह वै प्रजापतिः प्रजा धारयां चकार रेत एव शुक्रामाहुतिं ते स्त्रियं तर्पय-
तः स य एवं विद्वान्मिथुनमुपैत्यग्निहोत्रमेवास्य हुतं भवति यस्ततः पुत्रो जायते
स लोकः प्रत्युत्थाय्येतदग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य नातः परमस्तीति होवाच तस्मै ह
याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स होवाच कामप्रश्न एव मे त्वयि याज्ञवल्क्यासदिति त-
तो ब्रह्मा जनक आस ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥५ [६. २.] ॥ ॥

जनको ह वैदेहो । बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे स ह गवाꣳ सहस्रमवरुन्धन्नुवा-
चैता वो ब्राह्मणा यो ब्रह्मिष्ठः स उदजतामिति ॥१॥ स होवाच याज्ञवल्क्यो
ऽर्वाचीरेता इति ते होचुस्त्वꣳ स्विन्नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३इति स हो-
वाच नमोऽस्तु ब्रह्मिष्ठाय गोकामा एव वयꣳ स्म इति ॥२॥ ते होचुः । को
न इमं प्रक्ष्यतीति स होवाच विदग्धः शाकल्योऽहमिति तꣳ ह प्रतिख्यायोवाच
त्वाꣳ स्विच्छाकल्य ब्राह्मणा उल्मुकावक्षयणमक्रता३इति ॥३॥ स होवाच । कति

sss ss*

देवा याज्ञवल्क्येति त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥४॥ स होवाच । महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्तऽएकत्रिꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति ॥५॥ कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एते हीदꣳ सर्वं वासयन्ते ते यदिदꣳ सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इति ॥६॥ कतमे रुद्रा इति । दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥७॥ कतमऽआदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्यैतऽआदित्या एते हीदꣳ सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदꣳ सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥८॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतम स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥९॥ कतमे ते त्रयो देवा इति । इमऽएव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवतऽइति कतम एको देव इति प्राण इति ॥१०॥ स होवाच । अनतिप्रश्न्यां मा देवतामत्यप्राक्षीः पुरेतिथ्ये मरिष्यसि न तेऽस्थीनि चन गृहान्प्राप्स्यन्तीति स ह तथैव ममार तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुस्तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [६. ३.] ॥ षष्ठोऽध्यायः [७२.] ॥ ॥

पशुबन्धेन यजते । पशवो वै पशुबन्धः स यत्पशुबन्धेन यजते पशुमानसानीति तेन गृहेषु यजेत गृहेषु पशून्बध्नाऽइति तेन सुयवसे यजेत सुयवसे पशून्बध्नाऽइति जीर्यन्ति ह वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयोऽग्नीञ्जीर्यतोऽनु यजमानो यजमानमनु गृह्याश्च पशवश्च ॥१॥ ॥शतम् ५९०० ॥॥ स यत्पशुबन्धेन यजते । अग्नीनेवैतत्पुनर्णवान्कुरुतेऽग्नीनां पुनर्णवतामनु यजमानो यजमानमनु गृह्याश्च पशवश्चायुष्यो ह वाऽअस्यैष आत्मनिष्क्रयणो भवति माꣳसीयन्ति ह वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयस्ते यजमानमेव ध्यायन्ति यजमानꣳ संकल्पयन्ति पचन्ति वाऽअन्येष्वग्निषु वृथामाꣳसमथैतेषां नातोऽन्या माꣳसाशा विद्यते यस्यो चैते भवन्ति ॥२॥ स यत्पशुबन्धेन यजते । आत्मानमेवैतन्निष्क्रीणीते वीरेण वीरं वीरो हि पशुर्वीरो यजमान एतद्ध ह वै परममन्नाद्यं यन्माꣳसꣳ स परमस्यैवान्नाद्यस्यात्ता भवति तं वै संवत्सरो नानीजानमतीयादायुर्वै संवत्सर आयुरेवैतदमृतमात्मन्धत्ते ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥७ [७. १.] ॥॥

हविर्यज्ञविधो ह वाऽअन्यः पशुबन्धः । सवविधोऽन्यः स हैष हविर्यज्ञविधो यस्मिन्व्रतमुपनयति यस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन्पूर्णपात्रं निनयति यस्मिन्विष्णुक्रमान्क्रमयत्यथ हैष सवविधो यस्मिन्नेतानि न क्रियन्ते ॥१॥ तदाहुः । इष्टिः पशुबन्धा३ महायज्ञा३ इति महायज्ञ इति ह ब्रूयादिष्टिं वै तर्हि पशुबन्धमकर्व्वैनमकृक्षथा इत्येनं ब्रूयात् ॥२॥ तस्य प्रयाजा एव प्रातःसवनम् । अनुयाजास्तृतीयसवनं पुरोडाश एव माध्यन्दिनꣳ सवनम् ॥३॥ तद्धैके । वपायाꣳ हुतायां दक्षिणा नयन्ति तदु तथा न कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयाद्बहिर्धा न्वाऽअयं प्राणेभ्यो दक्षिणा अनैषीन्न प्राणानदक्षदन्धो वा स्रामो वा बधिरो वा पक्षहतो वा भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥४॥ इत्थमेव कुर्यात् । पुरोडाशेडायामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेदिन्द्रो वाऽअयं मध्यतः प्राण इममेवैतदिन्द्रं मध्यतः प्राणं द-

क्षिणाभिर्दक्षयत्यैन्द्रं वै माध्यन्दिनꣳ सवनं माध्यन्दिने वै सवने दक्षिणा नीयन्ते तस्मात्पुरोडाशेडायामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेत् ॥५॥ तदाहुः । अध्वर्यो यद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते क्वैनमदिदीक्ष इत्यावभृथादनूद्रूꣳहेयुरध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च होता च मैत्रावरुणश्च ब्रह्मा चाग्नीध्रश्चैतैर्वाऽएष षड्ढोता तमनुद्रुत्य षड्ढोतारं जुहोत्येकामाहुतिं कृत्वा पञ्च वाज्या द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमात्माङ्गैर्यज्ञं पृथिवीꣳ शरीरैः वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचाच्छिद्रया जुह्वा दिवि देवावृधꣳ होत्रामैरयत्स्वाहेति सैव दीक्षा ॥६॥ तदाहुः । अध्वर्यो यद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते क्वैनमवभृथमवनेष्यसीति स यद्धृदयशूलेन चरन्ति स हैवैतस्यावभृथः ॥७॥ मधुको ह स्माह पैङ्ग्यः । विसोमेन वाऽएके पशुबन्धेन यजन्ते ससोमेनैके दिवि वै सोम आसीत्तं गायत्री वयो भूत्वाहरत्तस्य यत्पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णस्य पर्णत्वमिति न्वाऽएतद्ब्राह्मणमुच्यते विसोमेन वाऽएके पशुबन्धेन यजन्ते ससोमेनैके स हैष विसोमेन पशुबन्धेन यजते योऽन्यं पालाशाद्यूपं कुरुतेऽथ हैष ससोमेन पशुबन्धेन यजते यः पालाशं यूपं कुरुते तस्मात्पालाशमेव यूपं कुर्वीत ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥८ [७. २.] ॥ ॥

स य एष बहुसारः । स हापशव्यस्तस्मात्तादृशं पशुकामो यूपं न कुर्वीताथ य एष फल्गुप्रासहः स ह पशव्यस्तस्मात्तादृशं पशुकामो यूपं कुर्वीत ॥१॥ अथ यस्यैतद्वक्रस्य सतः । शूल-इवाग्रं भवति स ह कपोती नाम स यो ह तादृशं यूपं कुरुते पुरा हायुषोऽमुं लोकमेति तस्मात्तादृशमायुष्कामो यूपं न कुर्वीत ॥२॥ अथ य एष आनतः । उपरिष्टादुपनतो मध्ये सोऽशनायै रूपꣳ स यो ह तादृशं यूपं कुरुतेऽशनायुका हास्य भार्या भवन्ति तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपं न कुर्वीताथ य एष आनत उपरिष्टादुपनतो मध्ये सोऽन्नाद्यस्य रूपं तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपं कुर्वीत ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥१ [७. ३.] ॥ ॥

स यत्पशुना यक्ष्यमाणः । एकारत्निं यूपं कुरुतऽइममेव तेन लोकं जयत्यथ यद्व्यरत्निमन्तरिक्षलोकमेव तेन जयत्यथ यत्त्र्यरत्निं दिवमेव तेन जयत्यथ यच्चतुररत्निं दिश एव तेन जयति स वाऽएष त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा पशुबन्धयूपो भवत्यथ योऽत ऊर्ध्वः सौम्यस्यैव सोऽध्वरस्य ॥१॥ तदाहुः । यजेदाज्यभागौ ना३ इति यजेदित्याहुश्चक्षुषी वाऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागौ किमृते पुरुषश्चक्षुर्भ्याꣳ स्यादिति यावद्धि भागिनꣳ स्वेन भागधेयेन न निर्भजन्त्यनिर्भक्तो वै स तावन्मन्यतेऽथ यदेव तꣳ स्वेन भागधेयेन निर्भजन्त्यथैव स निर्भक्तो मन्यते स यत्रैतद्धोतान्वाहास्मा रक्षः सꣳसृजतादिति तदेनꣳ स्वेन भागधेयेन निर्भजति ॥२॥ एतद्धि पशोः संज्ञप्यमानस्य । हृदयꣳ शूकसमवैति हृदयाच्छूलं तद्धे सह हृदयेन पशुꣳ श्रपयन्ति पुनः पशुꣳ शुगनुविष्यन्देत पार्श्वत एवैनत्काष्ठे प्रतृद्य श्रपयेत् ॥३॥ उपस्तृणीतऽआज्यम् । तत्पृथिव्यै रूपं करोति हिरण्यशकलमवदधाति तदग्ने रूपं करोति वपामवदधाति तदन्तरिक्षस्य रूपं करोति हिरण्यशकलमवदधाति तदादित्यस्य रूपं करोत्यथ यदुपरिष्टादभिघारयति तद्दिवो रूपं करोति सा वाऽएषा पञ्चावत्ता वपा भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्तवः संवत्सरस्य तस्मात्पञ्चावत्ता वपा भवति ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥१० [७.४.] ॥ सप्तमोऽध्यायः [७.३.] ॥ ॥

तद्यथा ह वै । इदꣳ रथचक्रं वा कौलालचक्रं वाप्रतिष्ठितं क्रन्देदेवꣳ हैवेमे लोका अध्रुवा अप्रतिष्ठिता आसुः ॥१॥ स ह प्रजापतिरीक्षां चक्रे । कथं न्विमे लोका ध्रुवाः प्रतिष्ठिताः स्युरिति स एभिश्चैव पर्वतैर्नदीभिश्चेमामदृꣳहद्वयोभिश्च मरीचिभिश्चान्तरिक्षं जीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् ॥२॥ स मह इति व्याहरत् । पशवो वै महस्तस्माद्यस्यैते बहवो भवन्ति भूयिष्ठमस्य कुले महीयन्ते बहवो ह वाऽअस्यैते भवन्ति भूयिष्ठꣳ हास्य कुले महीयन्ते तस्माद्येनमायतनाद्धाधेरन्वा प्र वा यापयेयुरग्निहोत्रꣳ हुत्वा मह इत्युपतिष्ठेत प्रति प्रजया

पशुभिस्तिष्ठति नायतनाच्च्यवते ॥ ३॥ ब्राह्मणम् ॥ ११ [८. १.] ॥ ॥

चत्वारो ह वाऽअग्नयः । आहित उद्धृतः प्रहृतो विहृतोऽयमेव लोक आहितोऽन्तरिक्षलोक उद्धृतो द्यौष्प्रहृतो दिशो विहृतोऽग्निरेवाहितो वायुरुद्धृत आदित्यः प्रहृतश्चन्द्रमा विहृतो गार्हपत्य एवाहित आहवनीय उद्धृतोऽथ यमेतमाहवनीयात्प्राञ्चं प्रणयन्ति स प्रहृतोऽथ यमेतमुदञ्चं पशुश्रपणायाहरन्ति यं चोपयड्भ्यः स विहृतस्तस्मात्प्रहार्येऽग्नौ पशुबन्धेन यजेत ॥ १॥ ब्राह्मणम् ॥ १२ [८. २.] ॥ ॥

तदाहुः । किंदेवत्य एष पशुः स्यादिति प्राजापत्यः स्यादित्याहुः प्रजापतिर्वाऽएतमग्रेऽभ्यपश्यत्तस्मात्प्राजापत्य एवैष पशुः स्यादिति ॥ १॥ अथोऽअप्याहुः । सौर्य एवैष पशुः स्यादिति तस्मादेतस्मिन्नस्तमिते पशवो बध्यन्ते बध्नन्त्येकान्यथागोष्ठमेकऽउपसमायन्ति तस्मात्सौर्य एवैष पशुः स्यादिति ॥ २॥ अथोऽअप्याहुः । ऐन्द्राग्न एवैष पशुः स्यादित्येते वै देवतेऽअन्वन्ये देवा यद्यार्तो यजते पारयतऽएव यदि महसा यजते पारयतऽएव तस्मादैन्द्राग्न एवैष पशुः स्यादिति ॥ ३॥ प्राण एव पशुबन्धः । तस्माद्यावज्जीवति नास्यान्यः पशूनामीष्टे बद्धा ह्यस्मिन्नेते भवन्ति ॥ ४॥ स ह प्रजापतिरग्निमुवाच । यजै त्वया त्वा लभाऽइति नेति होवाच वायुं ब्रूहीति स ह वायुमुवाच यजै त्वया त्वा लभाऽइति नेति होवाच पुरुषं ब्रूहीति स ह पुरुषमुवाच यजै त्वया त्वा लभा इति नेति होवाच पशून्ब्रूहीति स ह पशूनुवाच यजै युष्माभिरा वो लभाऽइति नेति होचुश्चन्द्रमसं ब्रूहीति स ह चन्द्रमसमुवाच यजै त्वया त्वा लभाऽइति नेति होवाचादित्यं ब्रूहीति स हादित्यमुवाच यजै त्वया त्वा लभाऽइति तथेति होवाच यऽउ तऽएते नाचीकमन्त किमु मऽएतेषु स्यादिति यद्यत्कामयेथा इति तथेति तमालभत सोऽस्यायं पशुरालब्धः संज्ञप्तोऽश्वयत्तमेताभिराप्रीभिराप्रीणात्तद्यदेनमेताभिराप्रीभिराप्रीणात्त-

स्मादाप्रियो नाम तस्मादु पशुꣳ संज्ञप्तं ब्रूयाद्धितां नु मुहूर्तमिति स यावन्तमश्वमेधेनेष्ट्वा लोकं जयति तावन्तमेतेन जयति ॥५॥ तं प्राची दिक् । प्राणेत्यनुप्राणात्प्राणमेवास्मिंस्तद्दधात्तं दक्षिणा दिग्व्यानेत्यनुप्राणाद्व्यानमेवास्मिंस्तद्दधात्तं प्रतीची दिगपानेत्यनुप्राणादपानमेवास्मिंस्तद्दधात्तमुदीची दिगुदानेत्यनुप्राणादुदानमेवास्मिंस्तद्दधात्तमूर्ध्वा दिक्समानेत्यनुप्राणात्समानमेवास्मिंस्तद्दधात्तस्मादु पुत्रं जातमकृत्तनाभिं पञ्च ब्राह्मणान्ब्रूयादित्येनमनुप्राणितेति यद्यु तान्न विन्देदपि स्वयमेवानुपरिक्राममनुप्राण्यात्स सर्वमायुरेत्या हैव जरायै जीवति ॥६॥ स प्राणमेवाग्नेरादत्त । तस्मादेष नानुपध्मातो नानुपज्वलितो ज्वलत्यात्तो ह्यस्य प्राण आ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य प्राणं दत्ते य एवं वेद ॥७॥ रूपमेव वायोरादत्त । तस्मादेतस्य लेलयत-इवैवोपशृण्वन्ति न त्वेनं पश्यन्त्यात्तꣳ ह्यस्य रूपमा ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य रूपं दत्ते य एवं वेद ॥८॥ चित्तमेव पुरुषस्यादत्त । तस्मादाहुर्दैवचित्तं त्वावतु मा मनुष्यचित्तमित्यात्तꣳ ह्यस्य चित्तमा ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य चित्तं दत्ते य एवं वेद ॥९॥ चक्षुरेव पशूनामादत्त । तस्मादेते चाकश्यमाना-इवैव न जानन्त्यथ यदैवोपजिघ्रन्त्यथ जानन्त्यात्तꣳ ह्येषां चक्षुरा ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य चक्षुर्दत्ते य एवं वेद ॥१०॥ भामेव चन्द्रमस आदत्त । तस्मादेतयोः सदृशयोः सतोर्नतरां चन्द्रमा भात्यात्ता ह्यस्य भा आ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य भां दत्ते य एवं वेद तद्यदादत्त तस्मादादित्यः ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥१३ [८. ३.] ॥ ॥

केशिगृहपतीनामु ह । सम्राड्दुघाꣳ शार्दूलो जघान स ह सत्त्रिण आमन्त्रयां चक्रे केह प्रायश्चित्तिरिति ते होचुर्नेह प्रायश्चित्तिरस्ति खण्डिक एवौद्भारिरस्य प्रायश्चित्तिं वेद स उ तऽएतादृक्चैव कामयतेऽतश्च पापीय इति ॥१॥ स होवाच । संग्रहीतर्युङ्ग्धि मे स्यन्त्स्यामि स यद्यह मे वक्ष्यति समाप्स्यामि यद्यु

मा मारयिष्यति यन्नं विकृष्टमनु विक्रन्द्यऽइति ॥२॥ स ह युक्त्वा ययावाजगाम । तꣳ ह प्रतिख्यायोवाच यन्वेतान्येवाजिनानि मृगेषु भवन्त्यथैषां पृष्टीरपिशीर्य पचामहै कृष्णाजिनं मे ग्रीवास्वाबद्धमित्येव मेदमधृषोऽभ्यवस्यन्तू३ मिति ॥३॥ नेति होवाच । सम्राड्दुघां वै मे भगवः शार्दूलोऽवधीत्स यद्यह मे वक्ष्यसि समास्यामि यद्यु मा मारयिष्यसि यन्नं विकृष्टमनु विक्रन्द्यऽइति ॥४॥ स होवाच । आमन्त्रणीयान्वामन्त्रयाऽइति तान्हामन्त्र्योवाच यद्यस्मै वक्ष्याम्यमुष्यैवेदं प्रजा भविष्यति न मम लोकी वहं भविष्यामि यद्यु वाऽअस्मै न वक्ष्यामि ममैवेदं प्रजा भविष्यति नामुष्य लोकी वसौ भविष्यतीति ते होचुर्मा भगवो वोचोऽयं वाव क्षत्रियस्य लोक इति स होवाच वक्ष्याम्येवामूर्वै रात्रयो भूयस्य इति ॥५॥ तस्माऽउ हैतदुवाच । स्पृतीर्ह्वान्यामाजतेति ब्रूतात्सा ते सम्राड्दुघा स्यादिति चन्द्रात्ते मन स्पृणोमि स्वाहा सूर्यात्ते चक्षु स्पृणोमि स्वाहा वातात्ते प्राणान्स्पृणोमि स्वाहा दिग्भ्यस्ते श्रोत्रꣳ स्पृणोमि स्वाहाद्भ्यस्ते लोहितꣳ स्पृणोमि स्वाहा पृथिव्यै ते शरीरꣳ स्पृणोमि स्वाहेत्यथान्यामाजतेति ब्रूतात्सा ते सम्राड्दुघा स्यादिति ततो हैव स उत्ससाद कैशिनोरेवेमा अप्येतर्हि प्रजा जायन्ते ॥६॥ ब्राह्मणम् ॥१४ [८.४.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०२ ॥ अष्टमोऽध्यायः [७४.] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या४३७ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणेऽष्टाध्यायीनामेकादशं काण्डं समाप्तम् ॥११॥ ॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF SÂYAṆÂCÂRYA.

इत्थं काण्डदशात्मकः शतपथपूर्वभागो व्याख्यातस्तत्र प्रथमद्वितीयकाण्डाभ्यां दर्शपूर्णमासाधानाग्निहोत्रतउपस्थानादीनि चातुर्मास्यान्तानि प्रतिपादितानि तृतीयचतुर्थाभ्यामेकाहाहीनसत्त्रात्मकसकलसोमयागप्रकृतिभूतश्चतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमः प्रत्यपादि पञ्चमेन वाजपेयराजसूयौ षष्ठादिकाण्डचतुष्टयेन प्रकृतिविकृतिभूतसोमयागाश्रितमग्निचयनाख्यं (? योमिया Cod.) कर्म विस्तरेण प्रतिपादितम् दशमे तत्प्रशंसार्थमुखेन तदाश्रितान्युपशमनानि विहितानीति

पूर्वभागार्थसंक्षेपः ॥ उत्तरभागे अष्टाध्यायिसौत्रामण्यश्वमेधाख्यास्त्रयः काण्डाश्चतुर्थस्तु ब्रह्मप्रतिपादको बृहदारण्यकाख्यः (कार्थः Cod.) ॥ तत्र प्रथमे काण्डे पूर्वोक्तमाधानादिकं कर्मानूद्य प्राग्विहितकालाद्यवशिष्टाङ्गकलापविधिः तत्प्रशंसा च क्रियते । तत्र तावदग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्निष्टोमानां मूलप्रकृतीनां तद्विकृतीनां मासाग्निहोत्रसौर्ययागविश्वजिदादीनां सर्वेषां श्रौतकर्मणां गार्हपत्याद्यग्निसाध्यत्वात्तस्य आधानपवमानेष्टिभ्यामग्निसिद्धिरिति न्यायेन अनाधानानिष्पाद्यत्वादाधानमेवादौ वक्तव्यम् । तस्य च स्वाभिमतं कालं विसृजन्यज्ञादीन्संवत्सराद्यात्मना निरूपयति । दर्शपूर्णमासादियज्ञात्मकः प्रजापतिः । ओश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षरसाध्यत्वाद्यज्ञस्य प्रजापतित्वम् संवत्सरस्यापि सप्तदशावयवत्वं यस्मात् प्रजापतेस्तस्य च तादात्म्यम् । प्रतिपदादिषु तिथिषु मध्ये यस्यां तिथौ अमा सूर्येण सह चन्द्रो वसति सामावास्या ॥१॥ गार्हपत्याहवनीयाख्यौ अग्नी आदधीत आयतनेषु विधानेन स्थापयेत् । तदिपधायकचन्द्रादर्शनेन विवृतत्वात् । स्वर्गं लोकम् लोक्यतऽइति लोकः सुष्ठु अर्ज्यते शोभनेनार्जनेन गम्यतऽइति वा स्वर्गः ॥२॥ चन्द्रदर्शनेनामावास्यारूपस्य द्वारस्य पिहितत्वात् ॥३॥ तस्मिन्भूम्यां वसति सति तदुपजीविनो देवाद्याः इमं लोकमधिवसन्ति ॥४॥ विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन्मासे स वैशाखः । रोहिण्या सम्पद्यते रोहिणीनक्षत्रयुक्ता भवति । वैशाख्यां पौर्णमास्यां तावद्विशाखा नक्षत्रं ततः पञ्चदशसु नक्षत्रेषु परिगणितेषु अमावास्यायां रोहिणी भवति । अमावास्यायां पवमानेष्टिभिः सहाधाने परिसमाप्ते यद्यपि दर्शयागः प्राप्तावसरस्तथाप्यागामिन्यां पौर्णमास्यामन्वारभेत अन्वारम्भणीयेष्टिं कृत्वा पूर्णमासयागेनेष्ट्वा आगामिन्याममावास्यायां दर्शयागमपि कृत्वा तस्यामेवामास्यायां दीक्षेत सोमयागं प्रारभेत ॥७॥१॥१॥

एवमाधानस्य अमावास्यालक्षणं प्रारम्भकालं नियम्य (? लानेमम्य Cod.) दर्शपूर्णमासयोरप्युपवसथकालं निर्णेष्यन् आदौ च तत्रत्यानामाहुतीनां संख्याविशेषमुपजीव्य स्तोतुमुपोद्घातयति (ठयति Cod.) ॥१॥ दशसंख्यापन्नो वर्गो दशत् वषट्कारप्रदानास्ता आहुतीर्दशतः दशकसंघातरूपाः सम्पादयेत् न न्यूनाधिकसंख्याः ॥२॥ तत्र दर्शपूर्णमासयोः प्रथमं पञ्च (यत्र Cod.) प्रयाजास्ततो द्वावाज्यभागौ आग्नेयोऽग्नीषोमीय उपांशुयाजश्चेति पौर्णमास्यां त्रीणि दर्शे तु (दर्शो नु Cod.) आग्नेयोऽष्टाकपालो वैष्णव उपांशुयाज ऐन्द्रं पय इति त्रीणि एवं दश वषट्कारप्रदाना आहुतयः पशुसोमयोरित्यनेन न्यायेन दशसंख्यासम्पत्तिर्द्रष्टव्या । असोमयाजिनस्तु पौर्णमासे अग्नीषोमीययागो नास्ति अतस्तदपेक्षया नवसंख्योपजीवनेन स्तौति ॥४॥ प्रधानानन्तरभाविस्विष्टकृद्यागापेक्षया स्तौति । वषट्काराहुतिदशकानन्तरं स्विष्टकृद्यागरूपा एका स्विष्टकृदाहुतिरूपा अतिरिक्ता ॥५॥ इत्थमिष्टिविषये स्विष्टकृतः सम्पत्तिमभिधाय पशुयागविषयो विशेषो विद्यतऽइत्यभिप्रेत्य प्रतिपादयति । तत्र हि वनस्पतियागः स्विष्टकृद्यागश्चेति द्वे आहुती अधिके स्याताम् ॥६॥ दर्शपूर्णमासयोरनुयाजसंख्योपजीवनेन सम्पत्तिमाह अनुयाजयागरूपास्तिस्र आहुतयः प्रकृतादाहुतिदशकादधिकाः ॥७॥ स्विष्टकृदनुयाजान्सम्भूय चतस्र आहुतयोऽतिरिक्ता भवेयुः । यद्वा सोमः त्वष्टा देवपत्न्योऽग्निर्गृहपतिरिति चत्वारः पत्नीसंयाजास्तेऽप्युक्तादृशकादतिरिच्यन्ते ॥८॥ विंशतिप्रभृतिषु दशकेषु आ सहस्रात् एकैकं दशकं विभज्य एषा विराट्सम्पत्तिर्ज्ञातव्या ॥९॥ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां

यजेतेत्येकः पक्षः त्रिंशतं वा वर्षाणीति पक्षान्तरम् तदिदानीं प्रतिपाद्यते ॥१०॥ अतः संवत्सरप्राप्तिरेवामृतत्वप्राप्तिः ॥११॥ स च आजिसृतां जगद्व्यापारनिर्वाहार्थमुदयाचलादिस्थानविशेषं नियमेन प्राप्नुवतां सूर्यादीनां मध्ये स्वयमप्येको भवति । संवत्सररूपप्राप्तिजननाय त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं यजेत । दर्शपूर्णमासारम्भकाले आवृत्तिगुणविशिष्टौ तावारभमाणो दाक्षायणयज्ञयाजी । एवं प्रतिपर्व द्विरावृत्त्यानुष्ठिते सति त्रिंशद्वर्षानुष्ठानेन या सम्पद्भवति अत्र दाक्षायणयज्ञयागे पञ्चदशवर्षानुष्ठानेऽपि सा सम्पत्सिध्यति ॥१३॥२॥१॥

पौर्णमासयागे दर्शयागे च वृत्तक्रमेणानुनिर्वाप्यं हविर्विधत्ते ॥ अनु पौर्णमासयागानन्तरमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् तेन हविषा यथेष्टि येन प्रकारेण प्रयोगकलापेन पूर्णमासेष्टिः क्रियते एवमनेनैव प्रकारेण यजेत ॥१॥ अथानुनिर्वाप्याभावपक्षमभिधत्ते अथ यस्मादिति ॥३॥ उक्तस्य प्रयोजनस्यानुनिर्वाप्यमन्तरेणापि सिद्धिं वक्तुं तदनुवदति स यदिति ॥४॥ इममेव पक्षमुपोद्बलयितुमनुनिर्वाप्यपक्षे दोषमाह ॥६॥ इत्थं पक्षद्वयप्रतिपादनेनानुनिर्वाप्यस्य हविषो विकल्पोऽयं षोडशिग्रहणवत्सिद्धः स यदीति । दर्शपूर्णमासयोरेव दक्षिणा न त्वनुनिर्वाप्यस्य हविषः तस्य बहिस्तन्त्रवर्तित्वेन प्रयाजादिवैलक्षण्यात् । वर्तिष्यमाणप्रयोगजातस्य हविषो नैमित्तिकप्रयोगं इतः परं विक्रियतऽइति वृत्तवर्तिष्यमाणसौकर्यपरिहारार्थो विभागनिर्देशः ॥७॥३॥१॥

अभ्युदयनिमित्तं कर्म विधित्सुस्तस्य निमित्तस्य सम्भवमादौ कथयति । चतुर्दशीमिश्रितपर्वणि प्रभातसमये प्राच्यां दिशि चन्द्रं दृष्ट्वा । श्वः परस्मिन्दिवसे यागकाले चन्द्रो नोदेष्यति । मेघचरणनिमित्तात् तिथिनिर्णयमज्ञात्वा वा अकाले यथोपवसथं कर्माग्न्यन्वाधानादिकं करोति अथानन्तरं यागदिवसे एनं यजमानं चन्द्रोऽभ्युदेति चतुर्दशीमिश्रतया चन्द्रकलादर्शनं तस्य भवति । परदिवसे हविर्निर्वापात्पूर्वमकाले कर्म प्रक्रान्तमिति यदि ज्ञायेत तदा प्रज्ञातमेव तावन्तं प्रयोगजातं कृतमिति निश्चित्य ततस्तूष्णीमासीत एषा वक्ष्यमाणैव व्रतचर्या व्रतस्य नियमस्याचरणं कार्यम् । प्रातर्दोहार्थं येऽपाकृता वत्सास्तान्पुनर्मातृभिः संसृजेयुः एवं कृत्वा पुनः सायंदोहार्थे तान्मातृभ्यः पृथक्कुर्युः ॥१॥ उक्तव्रतचर्याकरणाशक्तौ हविर्निर्वापोत्तरकाले च कर्तव्यमुपदिशति यद्यु इति । नेङ्केत् आङः शसिरिङ्खायाम् (धा° १६. २८.) ॥२॥ यस्मिन्कस्मिन्दधनि चौरे वा तण्डुलाः प्रक्षिप्यन्ते चरुरेव स भवति ॥३॥ उपाधुमैङ्कत् । तमपारात्सीत् अकाले कर्मणः प्रारम्भादपराद्धं (भातपराधं Cod.) प्रच्युतमकार्षीत् । तेनान्नभूतस्य चन्द्रमसो ग्रहणाभावान्निरुप्तं हविर्विकलमेव स्यात् तं तथाविधमन्नरूपं चन्द्रमसं दातृगुणविशिष्टोऽग्निरस्मै यजमानाय ददाति । अकाले निरुप्तं हविः शिपितं तदाश्रितो (? °तस्तदा° Cod.) दोषविशेषः तद्युक्तमिव यज्ञस्य शरीरं भवति । यदा चन्द्रो नोदियात् पूर्वस्यां दिशि नाविर्भवति चतुर्दशीसंस्पर्शो यस्मिन्दिने नास्ति तस्मिन्दिवसे ॥४॥४॥१॥

दर्शयागे पुरस्ताचन्द्रदर्शनप्र[ाय]श्चित्तेष्टिरुक्ता अथ पश्चात्तद्दर्शने नैमित्तिकामिष्टिं विधित्सुराह । अथानन्तरं सायंकाले एष चन्द्रमाः पश्चात्प्रतीच्यां दिशि ददृशे दृश्यते । अभ्यवेक्षते अभ्यवहर्तुं पश्यति यथा शालावृको वने संचरतो मेषादीन्पशूनभ्यवजिहीर्षति । एतस्मादेव खलु चन्द्रसम्बन्धिस्वरूपेण पूर्वोक्तात् अतयेनाकारः (?) समासान्तः तस्माचन्द्रादिति भीषा

उक्तारूपया भीत्या छायामुपगच्छन्ति गवाद्याः पशवः तिरोहिता यजमानस्य भवन्तीत्यर्थः पशू-नामुपतापकारि यदेतच्चन्द्रदर्शनं तत् अलुचितं अमुना रितीकृतमित्याचक्षते ॥ २ ॥ एतमेव चन्द्रगतं दोषमेवमाचक्षते चन्द्रमसः सम्बन्धी तन्मण्डलमध्यवर्ती शश इति अत एव तस्य शशाङ्क इति प्रसिद्धिः । उपवसथकाष्ठां गतं देवान्नरूपं चन्द्रमसं पौर्णमासीकाले द्रवीकुर्वन्ति । पशव ओषधीर्दुग्ध्वा अपश्च पीत्वात्मनि तं चान्द्रमसं कृत्स्नं रसममावास्यायां धारयन्ति तत एनं रसममावास्यासम्बन्धिन्यां रात्रौ पशुभ्यः सकाशात्संनयति सम्यक्प्रापयति तत्सं-नयनं प्रतिपच्चन्द्रदर्शने सति नोपपद्यते ॥ ३ ॥ दर्शयागस्यातिक्रान्तकालत्वे दोषमुपन्यस्य तन्त्रानुष्ठानप्रकारमाह । प्रकृतौ दर्शयागः शीघ्रं समापनीयः अनन्तरमेवैतद्दोषपरिहाराय प्रायश्चित्तेष्टिः कर्तव्या । स आमावास्यविधिनैवेति यश्चोदितकालेऽनुष्ठितोऽमावास्यायागस्तत्प्रकारेणैव प्रतिपदि प्रक्रान्तां दर्शेष्टिं समाप्य ॥ ४ ॥ अथास्यामिष्टौ प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति चोदकप्राप्तेष्वङ्गेषु विशेषं विधत्ते । प्रकृतौ पञ्चदश अत्र चोदकप्राप्तास्ताः पृथुवाजवत्यौ धाय्ये द्वेऽइति सप्तदश भवन्ति । प्रकृतौ प्रधानयागे उच्चैष्ट्वधर्मः । प्रकृतदेवतालिङ्गयुक्ताश्चतुःषष्ट्यां दाशतय्यां समाम्नाता या ऋचः कामयते । आज्यभागयोः स्विष्टकृद्यागे च याथाकाम्यम् ॥ १ ॥ तिसृभिरिषुभिर्युक्तं धन्व तिसृधन्वम् पूर्ववदकारः समासान्तः । एतं चन्द्रात्मकं दिव्यं श्वानम् ॥ १० ॥ अदृश्यमानचन्द्रोऽपि ॥ ११ ॥ ५ ॥ १ ॥

अथ दर्शपूर्णमासयोः सर्वात्मकलक्षणवैराजपदप्राप्तिसाधनतां वक्ष्यन् तद्रूपोद्घातत्वेनाख्यायिकया सृष्टिं प्रतिपादयति ॥ १ ॥ विज्ञायते विविधशरीरद्वयरूपेणोत्पद्यते । तस्य प्रजापतेः आस्पदं किमपि न बभूव स (!) च निराधारत्वात्स्थातुमशक्नुवन्निदमेव भिन्नं हिरण्मयाण्डं पुनः संवत्सरपर्यन्तं बिभ्रज्जारयन् (!) तास्वेवाप्सु पर्यप्लवत् ॥ २ ॥ आण्डं विहाय इमान्सृष्टान्पृथिव्यादिलोकान्विलङ्घ्य ऊर्ध्वं स्थितवान् ॥ ५ ॥ पारमवसानं प्राचख्यौ परागतेन दूरगमनशीलेन मनसा ददर्श ॥ ६ ॥ द्युलोकमभिपद्यावष्टभ्य । दिवेवास आकाश-इव बभूव ॥ ७ ॥ यत एवं प्रजापतिना सृष्टिसमयऽएव तिरस्कृता असुरास्तस्मादभिज्ञा एव कथयन्ति नैतदस्तीति यद्दैवासुरं देवांश्चासुरांश्चाधिकृत्य प्रवृत्तं (कृतप्रवृत्त Cod.) युद्धादिकं यदस्ति तन्नैवास्ति ॥ ९ ॥ उक्तार्थदार्ढ्याय ऋचमपि संवादयति । हे इन्द्र युद्धं न कृतवान् प्रतिभटानामसुराणामभावात् किमपि शत्रुसैन्यं नाहः नावधीः तव शत्रुः कोऽपि नास्ति वृत्रादिभिरसुरैः सह यानि तव युद्धान्याहुः तन्मायामात्रं न तु पारमार्थिकम् ॥ १० ॥ त्सर छद्मगत्याम् त्सरति कौटिल्येन गच्छति ॥ १२ ॥ अधिदेवताः आधिक्यगुणोपताः सर्वोत्कृष्टा देवताः ॥ १४ ॥ ता आपो यस्मात्परमे उत्कृष्टे स्थाने व्योम्नि तिष्ठन्ति । परमात्स्थानात्खल्वेष (!) पर्जन्यो वर्षति ॥ १६ ॥ कामान्पूरयतीति कामप्रः पृ प्रापण (! धा° २४. ५३.) ऽइति आतोऽनुपसर्गे कः (पा° ३. २. ३.) । प्राणो वाऽइदं सर्वमिति सूत्रात्मतया सर्वाधारत्वात्तस्य सर्वात्मकत्वम् । तस्य प्रजापतेर्दृष्टिः प्राणवायुः शब्दस्पर्शादिविषयसाक्षात्कारहे[तु]त्वात् । यत्खलु वस्तु इत्थात् अनेन प्रकारेणासौ प्राणो वायुर्वाति वर्ततऽइति जानाति किमपि तत्सर्वं प्राणवद्भवति अतः प्राणिसंघः प्रजापतिः । आविर्भवति प्रकाशतऽएव ॥ १७ ॥ प्राच्यः पूर्वदिगभिमुखाः स्वस्तिपुरःसरा एव सर्पन्ति गच्छन्ति । एनां प्राचीं दिशमुपेत्य इतः परं कुर्वीमहि कार्यान्तरं सृजेमहि । पश्येम साक्षात्कुर्याम ॥ २१ ॥ ऋत्विक्परिक्रियहेतुतया गन्तव्या गावो दक्षिणाशब्देनाभिधेयाः

॥२२॥ अप्राप्तफलविषयोऽभिलाष आशा । यस्मात्प्राङ्मुखो गत्वा इष्टं फलं लभते तस्मात्प्रतीच्यां दिशि यथास्थानमवस्थितस्य फलप्राप्तिविरहादाशैव केवलम् । उपकुर्वीमहि उपेत्य रूपान्तरेण कुर्याम । अस्याः (!) पृथिव्याः सम्बन्धि बहुतरस्थानं यो लभते ॥२३॥ यदा भूर्लोकमापः वृष्ट्यात्मना प्राप्नुवन्ति ॥२४॥ ता अनुक्रान्ताः प्राची दिग्भूर्लोकः दक्षिणा दिगन्तरिक्षलोकः प्रतीची दिगाशा द्यौः पृथिवी च उदीची दिगापो धर्म इत्येकादशसंख्याका देवताः एता एव प्रयाजाद्या एकादशात्मतया वर्तन्ते ॥२५॥ आग्नेय्याद्यवान्तरदिशां जयोपायः ॥२७॥ इतराभ्य आहुतिभ्यः प्रधानहविर्भ्यः सकाशादभ्यर्धे अभिगतो अर्धो देशः यथा प्रधानहविर्भिः संसर्गो न भवति तथाभूतदेशे ॥३०॥ आण्डाभ्यां सह त्रिवम् । तं वाऽअनवानमिति (!) अनवानमनुच्छ्वसयन् । अमृध्रमविच्छिन्नम् ॥३१॥ प्रतृष्णमूर्ध्वमुखमेवावतिष्ठेत् । यस्मादेतत्सुपर्वकम् तदात्मकस्य तृतीयानुयाजस्य याज्यामध्ये विच्छेदः अवसानं कृतम् ॥३२॥ अप्रदग्धेव प्रदाहरहितेव । अनवतृष्णः अविच्छिन्नः ॥३३॥ याज्यानुवाक्या ऋच इति यत् तन्मितं परिमितं छन्दः कदाचिदपि न्यूनाधिकभावो न भवति । समावन्ति समपरिमाणानि ॥३४॥ एषां प्रयाजादीनामध्यात्ममुक्तेष्वङ्गेषु मध्ये यथैकमङ्गं (यप्येक° Cod.) हिंस्यात् । तस्मादेतानि प्रयाजानुयाजादीनि प्राच्योदीच्यान्यङ्गजातानि तत्प्रतिनियतावयवरूपतया यज्ञशरीरनिष्पादकानीति सर्वेष्टि[षु] तत्र साधारणानि । अन्यप्रधानहविषामावापोद्धारयोग्यतां (षायावायोद्धार) चाह अन्यान्येवेति उपाह्रियन्ते आज्यभागानन्तरं स्विष्टकृद्यागात्पूर्वं प्रधानयागस्थाने प्रक्षिप्यन्ते प्रयोगान्तरे अपह्रियन्ते च उद्धार्यन्ते ॥३५॥ पञ्च प्रयाजाः द्वावाज्यभागौ स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनुयाजाः चत्वारः पत्नीसंयाजा इति षोडश सर्वत्र साधारण्येन भवन्ति ॥३६॥६॥१॥

अथ तत्रैव दर्शपूर्णमासयोः (योङ्गे Cod.) व्रतोपायनविषयां मीमांसां कर्तुं प्रतिजानीते । अदः अमुष्मिन्व्रतमुपैष्यन्नित्यादौ (१. १. १. १.) । स्थापयन्ति केचिन्निर्णयं कुर्वन्ति ॥१॥ एतदारण्याशनं पूर्वपक्षीकुर्वन्सम्भवत्पक्षान्तराण्युपन्यस्य दूषयति । मेध्यं यज्ञियं सारम् ॥२॥ पर्वरात्रौ यजमानः स्वयमेवाग्निहोत्रं जुहुयात् ॥३॥ समवयन्ति सम्प्राप्नुवन्ति एकीभवन्ति । एवंविदुषः स्वयं पर्वणि जुह्वतो यजमानस्य अन्यासु रात्रिषु ऋत्विजा क्रियमाणोऽपि होमः स्वयंहोमः सम्पद्यते ॥४॥७॥१॥

उक्तविधं व्रतमुपेयुषो यजमानस्य हविरुपब्रुवंस्तस्मिन्निष्क्रयणहेतुतां (°पलब्रुवंस्तस्मिन्निमश्रय° Cod.) दर्शपूर्णमासयागस्य प्रतिपादयितुमाख्यायिकया यज्ञोत्पत्तिमाह ॥ ५. १. १. १. ॥१॥ एतामौपवसथीयदिवसस्य रात्रिं संयत एव संयतेन्द्रियव्यापार एव सन् वर्तितुमिच्छेत् । व्रतमुपेयिवान्यजमानः औपवसथदिवसे देवानां स्वयमेव हविर्भवति ॥४॥ अथानन्तरं परस्मिन्दिवसे यदा दर्शपूर्णमासादियज्ञं तनुते ॥५॥ भग्नाग्रो वृक्ष इव यज्ञो भवति उपर्यवस्थिताया आहुतेरनिष्क्रीतत्वात् । अन्वाहरति पुनः संदधाति दोषजातमनेन शमयतीति करणसाधनो यत् । आत्मा देहो भवति । सर्वतनूरेव सर्वावयवसम्पूर्ण एव । निष्क्रीत्या निष्क्रयणेन दर्शपूर्णमासाभ्याम् ॥६॥८॥१॥

अथ विशिष्टजन्महेतुतया सामिधेनीः प्रशिष्यन् (?) पुरुषस्य जन्मत्रयमाह ॥१॥ त्रीणि जन्मानि प्रदर्श्य यज्ञादेव पुनर्जन्मत्रयं प्रदर्शयन् (? °दर्शन Cod.) सामिधेनीसंख्याद्वारा प्रथमं जन्म समर्थयति । ताः प्रसिद्धाः प्र वो वाजा इत्याद्याः । सप्त शीर्षण्याः द्वाववाञ्चौ

नाभिर्दशमीति दश शरीरे प्राणाः तेषामात्मा मन (!) एव एकादशसंख्यापूरकः । प्रतिष्ठा जीवनास्पदम् ॥२॥ द्वितीयं जन्म प्रतिपादयति । प्रसवः सामिधेन्यनुवचनप्रेरणम् तद्येन समिध्यमानायानुब्रूहीत्येवंरूपेण वाक्येन क्रियते तदत्र प्रसवशब्दाभिधेयम् तस्य नवाक्षराणि भवन्ति । यद्वा अग्निं होतावे अग्नेरिति (!) प्रयाजाङ्गभूतो यः स्रुगादापननिगदः सोऽत्र प्रसवशब्दाभिधेयः तत्र विद्यमानानि नव वाक्यानि नव व्याहृतयः । अदःशब्देन प्रथमकाण्डे प्रस्तरप्रहरणविधायकं (८. ३. ११.) ब्राह्मणं परामृश्यते तत्र सृष्टौ यजमानसंस्तुतस्य प्रस्तरस्य स्वर्गलोकात्मके आहवनीये प्रहरणविधानाद्यज्जन्म प्रतिपाद्यते तत्तृतीयं जन्म ॥३॥ एतद्यज्ञसम्बन्धि जन्मत्रयं पूर्वोक्तजन्मत्रयदृष्टान्तेन निगमयति ॥४॥ इडोपह्वानमपि याग इडाया देवतासम्बन्धिप्रतिपादकत्वादाहुत्यात्मकः । तच्छंय्योरावृणीमहइति शम्युवाकोऽपि परिधिप्रहरणसमकालीनत्वात् (लोमनत्वात्त) आहुतिरूपः । अदः प्रथमकाण्डे पत्नीसंयाजेषु कर्तव्येषु सत्सु यदाहवनीयस्योपरि स्रुचोः सम्प्रग्रहणं विहितं सा संस्रवरूपा एका आहुतिः ॥५॥ तासां पञ्चदश सामिधेन्यः क्रमेणानुवाक्यास्थानीयाः । अत्राज्याहुतिषु य एव करणमन्त्रो यश्चेडोपह्वानादिनिगदः ता एवासां याज्याः तथा सति आज्याहुतिषु याज्यानुवाक्यवत्त्वं लक्षणं रूपमितरयागवत्सम्पन्नम् । एता[स्व]नुवाक्या एताः (सुताः Cod.) सामिधेन्यः एताभिः करणमन्त्रनिगदसिद्धाभिराहुतिभिः याज्योपेता आहुत्युपेताश्च भवन्ति ॥६॥१॥२॥

अथ प्रसङ्गादनुवाक्यायाज्ययोश्छन्दोविशेषं विधाय स्तौति ॥१॥ वषट्कारानन्तरभाविनं होमविधिमनूद्य प्रशंसति अथ यदिति । अतोऽस्माद्धोमाज्जनयति । आत्मा शरीरम् । यतः सर्वेषु यज्ञक्रतुषु वषट्कृते होमः तेनैव हेतुना अस्य यजमानस्य सर्वे यज्ञक्रतवः वषट्कारात्मकं मृत्युमतिक्रम्यावस्थिताः ॥५॥ पृष्ठे पश्चाद्भागे ॥६॥२॥२॥

इत्थं सामिधेनीप्रसङ्गेनागताननुवाक्या[याज्या]वषट्काराहुतिरूपान्पदार्थानुक्त्वा (? नृत्वा Cod.) सामिधेन्यनन्तरं भाविनावाघारौ नामरूपात्मकत्वेन (कान Cod.) स्तोतुं तत्सृष्टिमाख्यायिकया प्रतिपादयति ॥ तानेषु पृथिव्यादिलोकेषु विभज्यारोहयत् ॥१॥ एवमुपरितनदेवानामप्यधिष्ठातृदेवतासम्बन्धसद्भावात् लोकत्रयवत्प्रकाशमानत्वं साधारणमित्याह स यथा हैवेति यथैव खल्वेते पृथिव्यादिलोकाः इमा अग्न्यादयो देवता आविः प्रकाशमाना अस्माकमपरोक्षा भवन्ति एवमेव खल्वेते ऊर्ध्वादिलोकाः ता अधिष्ठातृदेवताश्च आविः प्रकाशन्ते ॥२॥ परार्धम् उत्कृष्टसर्वलोकावधिभूतं सत्यलोकाख्यं स्थानम् । प्रत्यवेयां प्रत्येकं प्राप्नुयाम् ॥३॥ ब्रह्मणा नामरूपाभ्यामापुर्व्याप्ताः ॥६॥ अदः अमुत्राधानकरणे (१. ६. २. ३.) । संनिदधति स्म संनिधानं प्रत्यवेक्षणं कृतवन्तः ॥७॥ ततस्ते ऋषयः एतस्य न्यूनातिरिक्तस्य दोषशमनाय यदभिमर्शनं कृतवन्तः तदिदानीमपि कर्तव्यमिति विधत्ते ॥१॥३॥२॥

अथेमावाघारौ दर्शपूर्णमासनामात्मना स्तोष्यन् अधिदैवमध्यात्मं च दर्शपूर्णमासौ प्रतिपादयति । य एष सूर्यस्तपति एष खलु पूर्णमाः संपूर्णमानः । ददृशइव अमावास्यायामविद्यमानः प्रतिपदि पश्चाद्दृश्यमान इव भवति ॥१॥ एतस्य पूरणामनुलक्ष्य तं कालं पौर्णमासीत्याचक्षते ॥२॥ अध्यात्ममात्मनि शरीरमध्ये ॥५॥ एतौ मनोवाग्रूपौ अपरोक्षेण भासमानौ दर्शपूर्णमासौ । तेनाशनेन एतावध्यात्ममवस्थितौ मनोवाग्रूपौ अपरोक्षौ (अपपयेनोपक्षौ Cod.) दर्शपूर्णमासौ तर्पयति परेद्युः प्रातःकाले (लंनिन) क्रियमाणेन यज्ञेन दैवौ अधिदैवं

प्रागुक्तौ दर्शपूर्णमासौ तर्पयति ॥७॥ आगूर्तीव आगूर्तमागुरणं संकल्पः तद्वानिव । उभयत्र दर्शपूर्णमासयोः । संतिष्ठेते समाप्तौ भवतः ॥१०॥४॥२॥

अथ दर्शपूर्णमासयागमश्वमेधात्मना स्तौति ॥ एतर्हि एतस्मिन्समये । आलभन्ते. दर्शपूर्णमासयाजिन इति शेषः । अयमेव दर्शपूर्णमासयागः प्राकृतः प्रकृतिभूतोऽश्वमेधः प्रसिद्धो ऽश्वमेधस्तु इतर इत् वैकृत एव नूनमित्यवधारणे । दर्शपूर्णमासकालविभागनिमित्तभूतश्चन्द्रमाः ॥१॥ मेध्याश्वसादृश्यं चन्द्रमसः प्रश्नपूर्वकं सम्पादयति ॥२॥ अश्वस्य विवृत्ते निवर्तने सति । विवर्तते स्थानान्तरं प्राप्नोति ॥३॥ चन्द्रात्मकमश्वमेधमश्वरूपं पशुमुपवसथे दिवसे आलभ्य संज्ञप्य हवीरूपेण देवेभ्यः प्रातः प्रयच्छति । दीक्षानन्तरमश्वमुत्सृज्य संवत्सरपरिमितकाले समाप्ते इतरं प्रसिद्धमश्वमेधमारभन्ते (!) ॥४॥ मासि-मासि प्रतिपौर्णमासम् ॥५॥५॥२॥

अथोपासनार्थं यज्ञशरीरावयवत्वेन प्रणीतादीनामनुष्ठेयपदार्थानामधियज्ञमध्यात्मं च सम्पत्तिं कथयति ॥१॥ हे होतः त्वं ताः सामिधेनीः परस्परं संयोजयन्निव मह्यमनुब्रूहि । इदं शरीरमध्यावयवसम्बन्धि अनूकं परस्परं संसक्तमिव दृश्यते ॥३॥ समानयति औपभृतमाज्यस्यार्धं जुह्वामानयति । मध्ये संतृषं सच्छिद्रम् ॥४॥ सांनाय्यं दधिपयोलक्षणम् । अन्तरांसमंसमध्यम् । द्विषन् (!) शत्रुरेव प्राशित्रं प्राशित्रे शत्रुबुद्धिः कार्या ॥६॥ अतस्तदवदानं शत्रुनिरसनार्थमिति प्रतिपादयति । आविद्धं शल्यं निरगमयन् । यद्वेष्टितं द्वेषणशीलम् (!) ॥७॥ यथैव खल्विडायां चरुपुरोडाशादीनि सांनाय्यादीनि सर्वाणि हवींषि सहावद्यन्ति । समवधीयते सह धार्यते ॥८॥ अवाङ्मुखास्त्रयः प्राणाः नाभिपायुगुदरूपाः । इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादि सूक्तवाकः । सोमत्वष्टृदेवपत्न्यग्निगृहपतिदेवताश्चत्वारः पत्नीसंयाजाः । ऊर्वधोभागावष्ठीवच्छब्दवाच्यौ । चरमवर्ती समिष्टयजुराख्यो होमः कृत्स्नाधारत्वं तस्य पादयोश्च साम्यम् ॥९॥ तत्संख्याद्वारेण सूर्यलोकप्राप्तिरूपं फलं वक्ष्यन् ता आहुतीः परिगणयति । अदः अमुत्र पौरोडाशिककाण्डे [१. १. २. ११.] पत्नीसंयाजेषु कर्तव्येषु सत्सु शम्युवाकानन्तरं यत्स्रुचोः सम्प्रग्रहणं विहितं सा संस्रवाहुतिः परिगणनीया ॥१०॥६॥२॥

अथ यज्ञादीनां संवत्सराद्यात्मनोपासनं विधाय एतद्वैशिष्ट्येन (द्वैतन्तद्वै Cod.) दर्शपूर्णमासयागस्य विशिष्टफलसाधनतां प्रतिपादयति ॥१॥ परिवेषणसाधने धृष्टी ॥४॥ त्विषिः शरीरकान्तिः । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनजनितसम्पत्तिः ब्राह्मं तेजः ॥१०॥ वेदिता वेदिष्यति । कांस्विदेव किंचिदेव [ब्र]ह्मनां (ह्ममां) मध्ये ज्ञानप्रभावेनासाधारणं सत्त्वं महानागमभ्युद्धृतं (त्युद्धुतं) महासर्पमिव (सयमिव) अभिसंसारमभिगम्याभिगम्य दिदृक्षितारः दिदृक्ष्यन्ते ॥१२॥ उत्तरः अग्नीषोमीयः ॥१६॥ दधिपयोलक्षणं सांनाय्यम् । परस्परं संगच्छति विश्लेष्यति च ॥१७॥ कृच्छ्रचान्द्रायणादि अन्यमदृष्टं (!) तपः ॥१८॥ लवो लेशः अल्पीयस्त्वम् । लोकात् लोक्यमानात्कर्मफलात् । व्यथते कम्पते बिभेति ॥१९॥ अशनिर्दम्भोलिः ह्रादुनिर्विद्युत् उल्कुषी उल्का ॥२१॥ विश्वनिमिश्र-इव (!) विरवन् (!) भयकम्पादिभिर्मिश्र-इव । अभ्युष्टमिश्र-इव अभित ओषणमभ्युष्टं सर्वतो दाहः तेन मिश्र-इव ॥२३॥ यज्ञरूपा मेनिः आयुधम् ॥२४॥ अनुयाजान्तत्वं यज्ञस्य निषेधति ॥२५॥ अन्वाजिवांसन् (!) देवाननुहिंसितुमैच्छन् । प्रत्यौहन् प्रत्यक्षिपन् ॥२६॥ अग्निसोमविष्णुदेवताकाः तिस्र उपसदः सोमयागे

प्रसिद्धाः ॥२७॥ संस्था समाप्तिः । वयसः आयुषः ॥२८॥ पश्चात् प्रतीच्यां दिशि गार्हपत्यसमीपे पर्याहृत्त परिप्रापयन् एतेन उपरिष्टात् यज्ञस्योपरिभागे मिथुनं स्त्रीपुंसात्मकं प्रजातिहेतुं स्थापितवन्तः । वीप्सया गवाश्वादिसर्वमिथुनस्वीकारः ॥३०॥ अध्वर्युरपि व्यापारबाहुल्यात् अग्निसमीपे संचरन् तापयुक्तं यथा भवति तथा विहारान्निर्गच्छति । साम्न-इवोपघोषः । अन्नवत्त्वहेतुना ब्रह्मपवत्यः ब्राह्मणजातिविदा वा (?) तद्वत्यो भवन्ति । वषट्कृताः वषट्कारवत् परुषस्वनयुक्ताः (पुरु° Cod.) सन्तः सीदन्ति विशीर्णाङ्गा भवन्ति । ऐषावीराः एषवीरो नाम निन्दितो ब्राह्मणजातिविशेषः तत्सम्बन्धिन ऋत्विजः । वसन्ताद्या देवता ऋत्विक्त्वेन मनसा ध्यायेत् ॥३२॥ अथ यजमानस्य वेदेर्दक्षिणभागे उपवेशनं विधित्सुः दक्षिणवेद्यन्तस्य तुलादण्डरूपतामाह । तत्र स्थितो यजमानो यत्साधु शोभनं विहितं कर्म करोति । सुकृतदुःकृतयोराधिक्यज्ञानार्थम् । यतरत् अनयोर्मध्ये एकतरं यंस्यति उत्थत्वेन नियमनं करिष्यति तदनुगमिष्यति । दक्षिणवेद्यन्तस्य तुलारूपतां जानतो यजमानस्य तु नैतदित्याह अथ य एवं वेदेति ॥३३॥७॥२॥

इत्थं दर्शपूर्णमासावनूद्य (चलव्य Cod.) तत्प्रशंसाव्याजेन तदङ्गावबद्धान्युपासनानि विहितानि ॥ अग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयम् अग्नये होत्रं होमोऽस्मिन्निति तद्व्युत्पत्तिः उपचारात्तदर्थं पयोऽप्यग्निहोत्रं तस्य दोग्ध्री धेनुरपि अग्निहोत्रीत्युच्यते । अभिदधति बध्नन्ति । दामाधिकरणभूतं यन्नेत्रः तद्रज्ज्वात्मकत्वेन ध्यातव्यम् ॥१॥ अथ प्रवसद्विषयेऽग्निहोत्रहोमस्य मनःप्राणात्मना सांतत्यं श्लोकमन्त्रैः प्रतिपादयति । तत् तस्मिन्नग्निहोत्रविषये । अग्निहोत्री यावज्जीवं संकल्पिताग्निहोत्रवान्यजमानः । काव्यं कविकर्म यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यम् । अग्निभिः गार्हपत्यादिभिः संततः सम्बन्धः (°म्बद्धः?) । अनपप्रोषितं प्रवासदोषाभावः ॥५॥ यो यजमानः भुवनेषु लोकेषु अनुष्ठेयपदार्थेषु जविष्ठः अतिशयेन जववान् यः कृत्स्नं (मसा कृत्स्न Cod.) दूरवर्त्यपि (त्यमपि Cod.) प्रयोगजातमनुसंधातुं कुशल इत्यर्थः । स विद्वान् विदे लाभाय प्रवसन् प्रवासकारी भवति तथा तेन वेदनेन अस्य तद्यावज्जीववाक्यमपि सार्थकं भवति संततः अव्यवहितसम्बन्धः ॥६॥ प्रमाद्यति अनवधानयुक्तो भवति । यजमानस्य गृहे यामाङ्गतिमृविजो जुह्वति ॥७॥१॥३॥

अथ तस्मिन्नेवाग्निहोत्रे मिथुनवेदनं विधत्ते ॥ पत्नीयुक्तमेव स्यात् न कदाचित्तया विरहितम् । उपाप्नवानि उपगच्छानि ॥१॥२॥३॥

अथाग्निहोत्रादिनियमप्रसङ्गादागतं ब्रह्मचारिधर्मं निरूपयितुमाख्यायिकामाह ॥१॥ दीर्घश्चिरकालसाध्यः सत्रयागो दीर्घसत्रः । ब्रह्मचर्याश्रमविहितं कर्म ब्रह्मचर्यम् । उपयन् गुरुसमीपमुपगच्छन् उपनयनकाले । ताः सत्रियाः (!) सत्रयागसम्बन्धिन्यः ॥२॥ आचार्यं सावित्रीप्रदानपुरःसरमध्यापयितारम् ॥३॥ भिक्षेत (!) वृत्त्यर्थं याचेत ॥५॥ स्नात्वा स्नानेन गुरुकुलात्प्रतिनिवृत्य । यच्चि भूयिष्ठमन्नं भिक्षातो लब्धं तदेव हि स्नानादूर्ध्वमनिबद्धं (!) सत् लोक्यं लोकहितं भवति । सप्तमी रात्रिः भिक्षाचरणरहिता नातिक्रामेत् । स्नात्वा समावर्तनं कृत्वा ॥७॥३॥३॥

इत्थं तृतीयेऽग्निहोत्रं प्रशस्य तत्प्रसङ्गाद्ब्रह्मचारिधर्माश्च निरूपिताः अथ चतुर्थे दर्शपूर्णमासयागस्यैव भावनाविशिष्टाः के चन धर्माः मित्रविन्देष्ट्यादयश्च प्रतिपाद्यन्ते । तत्र प्र-

यमं विजिगीषुकथारूपेण प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां दर्शपूर्णमासकर्मैव (? कामेव) सर्वोत्पत्तिनि-
त्यत्वेन स्तोतुकामस्तत्र प्रतिप्रश्नोपायिकां (? पग्निनां Cod.) आख्यायिकामवतारयति ॥ आ-
र्त्विज्याय वृतः सन् उदग्देशाञ्जगाम । तस्य निष्कः हिरण्मयो दीनारः उपायनत्वेन क्षिप्तो
(? क्षिंता Cod.) बभूव । पुरातनानामार्त्विज्याय वृतानां जनपदं गच्छतां ब्राह्मणानां ग्रीष्मप-
रीक्षार्थं (?) एकधनं मुख्यं धनं निक्षिप्तं भवति स्म । बह्वनां मध्ये कस्यचिज्ज्ञानाधिक्यता-
रतम्येन जयपराजयाध्यवसानहेतुकं प्रधान्यमुपवल्हः तत्कर्तुं बिभ्यतां भीतिं प्राप्नुवतामुदी-
च्यानां केवलं निष्क एवोपहित आस तद्ग्रहणाय परस्परं विवदमानानां ज्ञानाधिक्यं स्व-
यमेव ज्ञास्यतऽइत्यनेनाभिप्रायेण ॥१॥ अस्मत्समीपदेशं प्राप्य निष्कं न पर्याददीत ॥२॥
उपपक्षौ बाहुमूलं तत्सम्बन्धीनि । दुर्वीरणानि (!) वीरणास्तृणविशेषः लुप्तोपमानमेतत्
दुष्टानि वीरणानीव ॥६॥ स्वस्योपायनत्वेन कल्पितं निष्कं तस्मै स्वैदायनाय प्रददौ । सुष्ठु
वर्णनीयमर्थं जानते पुरुषाय । उपगृह्य (!) आलिङ्ग्य ॥८॥ उपवल्हेत प्रधानश्रैष्ठ्यं कुर्यात्
वर्ह वल्ह प्राधान्ये (धा° १६. ३८.) ॥१॥१॥४॥

इत्थं दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजादियागान् (प्रयजातिया° Cod.) शरीरोत्पत्तिनित्यत्वेन प्रति-
पाद्य अथ तेषां यागानां स्रुगादानप्रभृतिहोमान्ताः के चन धर्माः विचार्यन्ते । तत्र स्रुगादान-
स्य प्रकारविशेषं दर्शयितुं प्रस्तौति ॥ दक्षिणवामहस्ताभ्यां युगपज्जुहूपभृतौ गृह्णन्ति । एन-
मध्वर्युम् । प्रति[प्रतिं] प्रतिकूलाचरणेन प्रतिपदम् । अक्रत् (!) कृतवान् ॥१॥ उपमीमांसा
उदीरितदोषोक्तिः नास्ति अपि तु तदादानं पशुवृद्धिकरमायुःकरम् । शिञ्जि अव्यक्तशब्दे प-
रस्परं संघटनजनितं शब्दमकुर्वन् ॥२॥ अतिक्रमणविचारं प्रस्तौति । विधमति विगमयति
यजमानाद्वियोजयति । उपसमूहति समीपं प्रापयति । दक्षिणेन पदा । सव्येन पादेन ॥३॥
अथ स्रुग्धारणविषयं धर्मविशेषं विधातुं प्रस्तौति । प्रगृह्य प्रकर्षेण समुद्यम्य (? प्रकामेणा-
र्धमुष्टस्य Cod.) । अतो यजमानः शूलबाहुर्भविष्यति । वाय्वाधारत्वात् (? वाद्याथार° Cod.)
प्राणो नाभिः । नीचैःकृत्येव तं मध्यमधा[र]णमुप तस्य मध्यमप्राणस्य समीपे धारयेत् ॥४॥
उच्चैः ऊर्ध्वस्वरेणादाय आश्रावणं प्रारभ्य शनैर्नीचैःस्वरेण निदधाति परिसमापयति । पापीयान्
अतिशयेन दरिद्रः ॥६॥ यावत्परिमाणेन स्वरेण ॥७॥ अणु अल्पं कण्ठस्याल्पता यथा भव-
ति तथा । अस्वरं स्वररहितं क्षीणस्वरम् । कृपणं नु वै कृपणं दीनमिव । अक्रत् (!) कृ-
तवान् ॥९॥ अस्वरमुदात्तादिस्वररहितम् केवलमुच्चैर्घोषेण । उदात्तादिलक्षणो यः स्वरः स
श्रीः वेदवाक्यस्य सम्पद्रूपः ॥१०॥ स्वरवत् उदात्तादिविविक्तस्वरयुक्तम् ॥११॥ अस्मिन्ने-
वाश्रावणे स्वरविशेषं विधत्ते । उरःप्रदेशे मन्द्रमिव परास्तभ्य गम्भीरध्वनियुक्तमिव पराचीनं
(वानं Cod.) संस्तभ्य (स्तंन्य Cod.) । उभयतः आद्यन्तयोः बार्हतं बृहत्सामसम्बन्धी म-
ध्यमस्वरो यथा भवति तथा अन्ततः आश्रावणस्यावसाने उच्चैर्निदध्यात् निक्षिपेत् । त्रीणि
हि वाचः स्थानानि मन्द्रमध्यताराख्यानि तत्र मन्द्रस्वरेण (मंण्डलस्व° Cod.) आश्रावणं
प्रारभ्य मध्यमस्वरगर्भितेन (!) तारस्वरेण परिसमापयेत् ॥१२॥ जुह्वं प्रागग्रामुपभृतोऽग्रदेशा-
त्प्रागवरोप्य । पर्याहृत्य उपभृन्मूलदेशादुपरि नीत्वा । अनुयुवत्वा (!) इति तुशब्द (!) उप-
मार्थः (उपसायार्थः Cod.) अनुयुयन्निव (!) भ्रातृव्येण संमिश्रयन्निव (यतिच Cod.) अयम-
ध्वर्युः शत्रोः अनुगमनशीलं यजमानमकत् (!) अकार्षीत् ॥१३॥ पार्श्वतः उपभृतः पार्श्वदेशा-

देव शुल्कमवरोप्य आहवनीये हुत्वा पुनस्तेनैव पर्याहृत्य । अतीर्थेन अमार्गेण । संशीर्णो वा भविष्यति घ्रणिर्वा (!) भ्रान्तो वा भविष्यति ॥१४॥ तेनैव उपभृतोऽग्रदेशेनैव अधिहृत्य ॥१५॥ प्रकर्षेण दग्धा भस्मसात्कृता आहुतयो येन स । पूर्वमिवाज्यस्य हुतत्वाच्छुष्कस्यैव पुरोडाशादेः प्रकर्षेण दह्यमानत्वात् । वाग्देवता स्व[य]मदृश्यमाना सती ॥१६॥ अपस्थूणो (!) गृहपतिर्येषां ते ॥१७॥ हीनद्रव्यकत्वाद्गृहपत्यधिक्षेपः ॥१८॥ आक्रुक्षः आक्रोशं कृतवानसि । ईदृशं स्वदोषमपश्यन्किमित्यस्मदीयं सत्रं निन्दसि ॥१९॥ अर्हसि विद्योपदेशार्हो भवसि ॥२०॥२॥४॥

अथ मित्रविन्दाख्यां काम्यामिष्टिं विधास्यन् तत्र हविरुत्पत्तिक्रममन्त्राद्यादिकामेन [त]-स्यामधिकारिविशेषं च दर्शयिष्यन् आख्यायिकां रचयन् (? खयत् Cod.) आदौ श्रिय उत्पत्तिमुत्पन्नायाश्च तस्या देवैरभिधानमाह (नं वाह Cod.) ॥ श्रीः सौभाग्यलक्ष्मीः ॥१॥ आददामहै स्वीकरवाम ॥२॥ भगं सौभाग्यम् ॥३॥ अग्न्यादयो देवाः मदीयैर्यज्ञैः यज्ञसाधनैर्हविर्भिः प्रीताः सन्तः अन्नाद्यादिभिर्मां प्रत्येकं समनक्तु संयोजयतु । सहस्री सहस्रसंख्याकधनवान् । पशुसम्बन्धीनि रूपाणि विकुर्वन् त्वष्टा ॥६॥ परस्तादन्ततस्त्वष्टारमारभ्य प्रतिलोमं प्रातिलोम्येन अवरोहक्रमेण अग्निपर्यन्तं प्रत्यैत् प्रत्यगच्छत् । ददती पुष्टेः पुनर्दात्री भवतु । पुनः प्रदानायाध्रियन्त अङ्गीकृतवन्तः ॥७॥ प्रधानयागसमीपे स्विष्टकृतः पूर्वं होतव्या होमा उपहोमाः ॥८॥ दशंदशिनीति प्रतिपादं दशभिरक्षरैर्दशसंख्यावती विराट् ॥१८॥ तस्यामिष्टौ चोदकप्राप्तेष्वङ्गेषु क्वचिद्विशेषं दर्शयितुं तान्यनुक्रामति । विकृतिषु अनारभ्याधीतेन सप्तदश सामिधेनीरित्यादिना (दिति Cod.) वाक्येन सामिधेनीसाप्तदश्यं नियमितम् तस्य साप्तदश्यस्य नियमे पाञ्चदश्यमेव प्रतिप्रसवार्थं निधीयते । तद्वाचिनोऽग्न्यादिशब्दानुपांशूच्चरेत् । संयाज्ये स्विष्टकृद्यागस्य याज्यानुवाक्ये ॥१९॥ विदां चकार प्रथमं ददर्श । उत्ससाद उत्सन्ना बभूव । तां वेदाङ्गाभिज्ञेषु (°ङ्गानिज्ञेयु Cod.) ब्राह्मणेषु अन्विष्टवान् ॥२०॥३॥४॥

दाहविपतनादिदोषदुष्टस्यापि हविषः समृद्ध्युपायमुपासनां (? यभुपासां Cod.) विधित्सुः प्रतिजानीते ॥ ब्रह्मणो ब्रह्मलोकस्य द्वाराणि ॥१॥ उपस्तेन उपात्तस्थितरक्तिमगुणेन ॥५॥ लोहितेन सर्वतो रक्तवर्णेन ॥६॥ सुष्टु सम्यक् शृतेन ॥७॥ अथ तत्साध्यस्य यज्ञस्यापि न्यूनत्वादिदोषपरिहाराय समृद्धिं वक्तुं प्रतिजानीते । सम्पन्नं सम्यगनुष्ठितम् ॥८॥४॥४॥

इत्थं दर्शपूर्णमासौ प्रशस्य तद्विकृतिभूतांश्चातुर्मास्यादीन्प्रशंसिष्यन् तत्राग्निमन्थनसद्भावात्तत्साधनभूतयोररण्योरश्वत्थविकृतित्वं विधित्सुस्तदर्थमाख्यायिकां रचयति ॥ शापवशान्मानुषीभावं प्राप्ता उर्वश्याख्या देवस्त्री । दिवसस्य त्रिर्वारं मां वैतसेन दण्डेन पुंव्यञ्जनस्य नाम । अकामां कामरहितां सुरताभिलाषरहितां च मां मा (मस Cod.) निपद्यासै निगृह्य मा प्राप्नुयाः । अस्माकं खलु नोऽस्माकं स्त्रीणां परिचर्या ॥१॥ द्वावुरणौ बालकौ मेषौ उर्वश्या पुत्रत्वेन पालितौ । प्रमेथुः अपजह्रुः ॥२॥ सा खलूर्वशी । वीरपुरुषरहिते देशे यथा चोरादयो गवादिधनमपहरन्ति तथा मदीयं पुत्रत्वेन स्वीकृतमुरणद्वयं गन्धर्वा अपजह्रुः ॥३॥ पुनरैम्यागवनमिति (?) वाचा (? वाणां Cod.) एत् (यन् Cod.) स्वर्गलोकमागच्छत् (क्षेत् Cod.) । विरहजनिता मनःपीडा आधिः तया प्रलपन् कुरुक्षेत्रस्य समीपे उर्वशीं द्रष्टुकामो भ्रमणं कृतवान् । बिसवती पद्मिनी (स्रीना Cod.) सरसी तस्यै ह्यधि तस्याः समीपदेशे

अन्तेन अन्तिकेन तटदेशे (? तटशेदेनै) गतवान् । आतयः जलचरपक्षिविशेषस्यैषा संज्ञा तन्मूपा भूत्वा जलक्रीडां कृतवत्यः ॥४॥ आविरासुः पक्षिरूपं विहाय स्वकीयेन रूपेण प्रादुर्बभूवुः ॥५॥ तामभिलक्ष्य परावृत्तः सन्नुवाद ॥६॥ एता एतया त्वदीयया अर्थशून्यया वाचा । समयभङ्गान्निमित्तात्प्रस्थानमकार्षम् सूर्योदये निवर्त्यानामुषसां (नवित्यां° Cod.) मध्ये अग्र्या (!) अग्रे भवा पूर्वा उषाः यथा प्रक्रामति न पुनरावर्तते ॥७॥ परिद्यूनः प्राप्तपरिदेवनः (? वेदनाः Cod.) । सुदेवो सुक्रीडोऽयं जनः देहत्यागार्थं पाशेन (? वाशेन Cod.) उद्बन्धनं वा कुर्यात् प्रपतेद्वा प्रपतनं (प्रयपंतनं Cod.) महाप्रस्थानं वा कुर्यात् ॥८॥ एता एतदीयानि स्त्रीसम्बन्धीनि मनांसि शालावृकानां (!) हृदयानि तद्वत्क्रूराणि ॥९॥ इत्थं सहसा प्राप्तुकामं पुरूरवसं निराकृत्य उर्वशी स्वप्राप्त्युपायान्तरमुपदेष्टुं तत्कृतमुपकारमाविः करोति । विरूपा मानुषसंसर्गाद्विगतदेवरूपा सती । लवमप्यल्पभूतं घृतमपिबम् । इदमिदानीं देवात्वेऽपि सति तात् वर्णलोपश्छान्दसः तस्मादेव घृतस्तोकात् तृप्ता सती वसामि अतस्त्वां न विस्मरामि । आव्ययां चकार विगतकाठिन्यं बभूव ॥१०॥ हिरण्यनिर्मितानि सद्मानि (साधानि Cod.) आगमत् तत एनं तत्रत्या जना इदमेकमूचुः तत्सद्म (? त्स्कद्म Cod.) आरोहेति । तत्र तस्य एतामुर्वशीमुपप्रजिग्युः (!) प्रेषितवन्तः हि गतौ वृद्धौ ॥११॥ आवव्राज स्वस्थानमाजगाम । अन्तर्हितमग्निमा इत् (मा पत् Cod.) आगच्छत् । तमश्वत्थमपश्यत् ॥१३॥ घृतेनाभ्यज्य (!) मूलादारभ्याग्रपर्यन्तमाज्येनाक्ता ॥१४॥ ते पुनर्गन्धर्वा विचार्योचुः । यदेतदश्वत्थसमिदाधानेनाग्नेः पुनःसम्पादनम् एतत्परोऽक्षमिव व्यवहितमिव खलु भवति तस्मादन्य उपायः कथ्यते ॥१५॥१॥५॥

यथा ह दर्शपूर्णमासयाजिनः आत्मयाजित्वं देवयाजित्वं वेति (वेदिति Cod.) द्वैविध्यं दर्शितमेवं चातुर्मास्ययाजिनोऽपि तथात्वं दर्शयितुं तत्रत्यैर्यागैः शरीरावयवकल्पनमाख्यायिकया रचयति ॥ इदं सौम्यमित्यादिना अङ्गुलीनामभिनयेन निर्देशः ॥१॥ तृतीयस्य हविषो मध्यमाङ्गुलेश्च सारूप्यमाह । द्वादशसु कपालेषु संस्कार्यतया संख्याधिक्यात् इदं रूपस्थानं वैश्वदेवं सप्तमं हविः । तदुपरि दोर्दण्डः ॥२॥ ऊरुशब्दः कृत्स्नस्य पादस्योपलक्षकः । समायोनि पर्वचतुष्टयसंचारीणि आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि । जङ्घापादतलयोः संधिः गुल्फः । इदं जङ्घारूपमङ्गं वारुणम् ऊर्वात्मकमिदमङ्गं मारुतम् ॥३॥ साकमेधेषु । अण्डौ लिङ्गं चेति त्रीणि शिश्नानि ॥४॥ महाहविरिति वैश्वदेववरुणप्रघासशब्दवत् साकमेधाख्यस्य प्रधानस्य पर्वणो नामधेयम् ॥५॥ त्रयः संधयोऽन्तरालकालाश्चत्वारश्चत्वारो मासा येषां तानि त्रिसंधीनि (!) । द्विसमस्तानि शुनासीरीयवैश्वदेवयोः फाल्गुनशुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां च पौर्वापर्येणाव्यवहितानुष्ठानात् द्वाभ्यां पर्वभ्यां समस्तानि संश्लिष्टानि (? स्तिष्ठानि) पादतलादधस्तनोपरितनसंध्ययोरुभयोः (?) प्रत्यासन्नत्वाद्द्विसमस्तत्वम् । वरुणप्रघाससाकमेधयोः त्रीणि-त्रीणि हवींषि उपांशुप्रचरणीयानि भवन्ति वैश्वदेवशुनासीरीययोः आद्यन्तपर्वणोः द्वे-द्वे हविषी अनिरुक्ते चतुर्ष्वपि पर्वसु एककपालस्य हविषः सावित्रस्य चोपांशु[त्वं] सिद्धम् मध्यमयोः पर्वणोरन्यदप्येकं हविः उपांशु प्रचरितव्यम् ॥७॥ चतुर्भिः हस्तपादलक्षणैरङ्गैः आयुते समानपरिमाणैः संयुज्यते यु मिश्रणामिश्रणयोः वैश्वदेवशुनासीरीययोर्द्वयोः पर्वणोरुत्तरवेदिनिवपनं परित्यज्य केवलमग्निमेव प्रणयन्ति ॥८॥ अथ गायत्र्यादिसम्पत्तिमेषु पर्वसु दर्शयितुं पूर्वपक्षयति

। सर्वगायत्रम् सर्वैर्याज्यानुवाक्यादिभिर्मन्त्रैर्गायत्रीछन्दस्कैरेव कार्यम् । चतुष्टोमस्य त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयोपेतस्य सोमयागस्य प्राप्त्यै सम्पत्तये । यद्वै (!) यस्मात्खल्वेतानि क्रमेण गायत्र्यादिसूक्तेन सम्पद्यन्ते तस्मात्तेषां सर्वगायत्र्यादिकं न कार्यम् ॥९॥ अथ चातुर्मास्येषु संख्याविशेषवादिना (वदित Cod.) बृहतीसम्पत्तिं दर्शयन् संवत्सरात्मकचित्याग्नेः महाव्रतसाम्नश्च प्राप्तिरूपफलं दर्शयति । द्वाषष्टानि द्विषष्ट्यधिकानि । षष्ट्युत्तरत्रिशतयजुष्मतीष्टकात्मकं संवत्सररूपं चित्याग्निम् ॥१०॥२॥५॥

अथ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां अग्निहोत्रहोमस्य सर्वदेवतातृप्तिकरत्वं प्रतिपादयिष्यन् प्रष्टृप्रतिवक्तारौ दर्शयति । शुचिनाम्नः पुत्रः ॥१॥ उपसृष्टा दोहनार्थं वत्सेन संगता धेनुः । संयोजनं वत्सबन्धनार्थं दाम । गोष्ठाद्गार्हपत्यसमीपं प्रति छुभ्यस्य (? दुग्धस्य ?) पयस आनयनमाहरणम् । गार्हपत्यसमीपादुद्यतम् । निगृहीतमाहवनीयस्य पश्चात्सादितम् ॥२॥ यां समिधं होमात्पूर्वमग्नावादधासि सा किमर्था । या पूर्वाहुतिरग्निर्ज्योतिरिति हूयमाना सा कस्य देवस्य प्रीत्यर्था । उपासीषदः पूर्वाहुत्यनन्तरं स्रुचमुपसादितवानसि । अपैक्षिष्ठाः गार्हपत्यस्येक्षणं कृतवानसि ॥३॥ द्वितीयामाहुतिं हुत्वा किंकारणं स्रुचं दोलयसि (वोल Cod.) । स्रुङ्मुखलेपस्य परिमार्जनं कृत्वा कुशमयकूर्चे निमृष्टवानसि । दक्षिणावेदेः दक्षिणभागे हस्तमुपसादितवानसि । उत्सृप्य वेदिसमीपादुत्सर्पनं कृत्वापां पानं कृतवानसि । निरौक्षीः निष्क्रम्योक्षणं सेचनं कृतवानसि ॥४॥ वायव्यो वायुदेवताकः । सजूर्वायुना संसृष्टा द्यौः । दशाक्षरा विराट् । महादेवो रुद्रः ॥५॥ प्रतिष्ठा आधारः समिदभावे ह्याहुतिद्रव्यं भूमौ पतेत् । अप्रैषं तृप्तानकार्षम् ॥६॥ सर्पदेवजनान् सर्पणशीलानां प्राणिनां मध्ये ये देवजनाः उत्कृष्टाः तान् । एतामुदीचीं दिशम् ॥७॥ उक्ताग्निहोत्रप्रश्ने ब्रह्मो (ब्रमे Cod.) विषये बोधितः । गार्हपत्यादुद्धृताः । पात्राणि स्रुक्स्रुवादीनि उपाहृतानि (!) स्वस्वस्थाने आसादितानि । अनुगच्छेत् शाम्येत् । पुरा आगामिनि काले अचिरात् (!) अचिरलंनैवव (° रंतनेऽवसरे ?) । आगोऽपराधम् ॥८॥ पुरा पूर्वस्मिन् आगामिनि काले अचिरात् (!) क्षिप्रं भस्मसमारोपणपूर्वमग्निं मथित्वा । तां दिशमभिलक्ष्य आहवनीयमुद्धृत्य ॥११॥ निवाते वातरहिते देशे । एनत् अग्निहोत्रार्थं पयः ॥१२॥ शोकतरणसमर्थाम् ॥१३॥३॥५॥

तं होपनिन्यऽइत्युपनयनस्य प्रस्तुतत्वात् तद्धर्मा अस्मिन्ब्राह्मणे निरूप्यन्ते ॥ तत्र गुरुं प्रत्युपनयनप्रार्थनपरमुपनेतव्यस्य मन्त्रं विधाय स्तौति । उपनयते स्वसमीपं प्रापयति ॥१॥ असाविति मन्त्रगतादःशब्दस्थाने सम्बुद्ध्यन्तं ब्रह्मचारिणो नाम ग्राह्यम् ॥२॥ सावित्रीं सवितृदेवताकाम् तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादिना गायत्रीमाचार्योऽनुब्रूयात् । पुरा पूर्वस्मिन्नुपनयनादूर्ध्वं भाविनि संवत्सरकालेऽतीते सति ॥६॥ तत् तत्र त्र्यहपक्षे श्लोकरूपमन्त्रमपि पठन्ति । तृतीयस्यां रात्रौ । सद्यो ह त्वावेति तुशब्दः प्रागुक्तं कालं च व्यावर्तयति । सद्य उपनयनानन्तरमेव ॥१२॥ अयमाचार्य इमं शिष्यमथ बुल्वं तिरश्चीनं (श्चीनं Cod.) प्राङ्मुखमजीजनत् तथा चायमुल्वः (!) पराङ्मुखो भविष्यतीति । आचार्यात्पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाय आचार्यं समीक्षमाणाय ॥१४॥४॥५॥

अथ शतातिरात्रं सत्रं विधास्यन्नाख्यायिकामाह ॥१॥ शतसंख्याकाः अग्निष्टोमसंज्ञाः सोमयागा यस्मिन् तच्छताग्निष्टोमं सत्रम् । अग्निष्टोमाद्प्यधिकसंख्यारूपेण शतोक्थ्यं सत्रम्

॥२॥ अग्निष्टोमोक्थ्यसंज्ञौ सोमयागौ असर्वक्रतू अधिकयोः षोडश्यतिरात्रयोरिविद्यमानत्वात् (!) ॥५॥ रात्रिसामानि रात्रौ प्रयोज्यानि बहिष्पवमानादीनि । अतिरात्रसंस्थे हि सोमयागे परदिवसे सूर्योदयादनन्तरमेवाश्विनशस्त्रपरिसमाप्तिः ततस्तिरोऽह्न्यसोमयागः ततो यज्ञपुच्छमिति त्रिचतुर्मुहूर्तकर्तव्यं प्रयोगजातं भवति तथा चैकस्मिन्नहन्यभावात्कालोत्कर्षे सति अहःकर्तव्यं रात्रिं प्राप्नोति रात्रिकर्तव्यमहः ॥६॥ आश्विनेन प्रातरनुवाकस्य स्वस्थानात्प्रच्यावितत्वात्कालोत्कर्षात् युष्माकं सत्रं न विस्तार्यते अतः सत्रवर्तिनामह्नां परस्परसांतत्यविरहात्कालोत्कर्षेण भवतामहोरात्रकर्तव्यविपर्ययो जात इति भावः ॥८॥ तं प्रातरनुवाकं होत्राश्विनशस्त्रे शस्यमानऽएव प्रशास्त्रा मैत्रावरुणेन उपगच्छत शनैः नीचैःस्वरेण अप्रतिशंसता आश्विनस्य प्रतिशंसनं प्रतिध्वनि[:] पराहति[:] यथा न भवति तथा ॥९॥ परस्याह्नः सोमाभिषवार्था वसतीवर्याख्या आपः । अध्वर्योराश्विनशस्त्रप्रतिगरे व्यापृतत्वात्प्रतिप्रस्थातृग्रहणम् । होता उच्चैराश्विनं शस्त्रं शंसति इतरो मैत्रावरुणः अत्यर्थं जपन्निव उपांशुस्वरेण अन्वाह प्रातरनुवाकम् तथा सति तत्र मैत्रावरुणः स्वकीयया वाचा ध्वनिना होतुर्वाचं ध्वनिं न प्रतिगच्छति तथा छन्दसा स्वप्रयोज्येन गायत्र्यादिना होत्रा प्रयुज्यमानं छन्दो न प्रत्येति होतुर्गायत्रस्य छन्दसः परिसमाप्तावुष्णिक्छन्दःप्रारम्भे सत्येव मैत्रावरुणस्य प्रातरनुवाकादिभूतस्य गायत्रछन्दसः प्रारम्भविधानात् ॥१०॥ तिरोऽह्न्यैः तिरोऽहस्सम्बन्धिभिः सोमैश्चमसगणैः आश्विनशस्त्रानन्तरं भाविभिः । तिरोऽह्न्यान् हुतशिष्टान्पात्रे पर्युषितान्सोमानभक्षयत । अथानन्तरमनुपूर्वं प्रकृतिवत् यज्ञपुच्छं पूर्वस्याह्नः शेषं समाप्य ऐन्द्रवायवादीन्ग्रहान्गृहीत्वा विप्रुड्ढोमं प्रकृतिवदेव कृत्वा अग्निः (!) प्रातःसवने संतन्याख्यं होमं कुर्यात् अथ बहिष्पवमानाख्येन स्तोत्रेण स्तुत्वा उत्तरमहरेव प्रतिपद्यध्वम् एवं पूर्वोत्तरयोरह्नोः आद्यन्तवर्तिनामसपाठांन (?) व्यतिषज्य सत्रानुष्ठाने सति अहरभि रात्रिसामानि परीयुरिति प्रागुक्तो दोषो न प्रसज्यते ॥११॥ चतुर्भिः सैन्धवैः होत्रध्वर्युप्रशास्तृप्रतिप्रस्थातृलक्षणैरश्वैः धीरा देवाः तमो विशेषेण त्यक्तवन्तः । शतं क्रतवः सोमयागा यस्मिन् तथाविधं सत्रं समतन्वत (!) अन्ततः परस्परसम्बन्धैरहोभिरकुर्वत ॥१२॥ पवेर्वज्रस्य शक्त्येव प्रहरणाशक्त्यां (!) प्रातेर्वर्तिनीधीमिव (!) हनूनि हनुवदहःपार्श्ववर्तीनि प्रातरनुवाकाश्विनादीनि कल्पयन् विभक्तिव्यत्ययः कल्पयन्तः कर्तर्द्वयेव (!) सह (संह Cod.) प्रयुञ्जानाः पूर्वापरवर्तिनोरह्नोरन्तौ धीमन्तो देवाः व्यतिषक्तौ परस्परं संसृष्टावकुर्वन् । देवानां वाक्यम् यज्ञसम्बन्धं विस्तृतमेषामह्नां परस्परसंतानप्रकारं प्रजापत्युपदेशाद्वयमिदानीं विशेषेण जानीमः अस्मान्दनोः पुत्रा असुरा इतः परं न मोहयन्ति । एकविधान् आजिधावनं कृतवतोऽश्वान्यथा सदा सिञ्चन्ति जनमेजयो नाम राजा तस्य गृहे परिस्रवणशीलस्य मधुनः कुम्भान् । अयमभिप्रायः यद्वत्कृतकार्या अश्वाः स्वादुभिः मधुकुम्भैरासिच्यमानाः स्वाभीष्टं लभन्ते एवं देवा अपि शतातिरात्रं प्रजापत्युपदिष्टमार्गेण सम्यगनुष्ठाय स्वर्लोकान्तरायमासुरं तमो निरस्य अमृतसेवारूपं स्वर्गफलं प्रापुः ॥१३॥५॥५॥

अथ सत्रप्रसङ्गाद्यावज्जीवमनुष्ठेयान्पञ्च महायज्ञान्महासत्रत्वेन निरूपयितुं प्रस्तौति ॥१॥ उदपात्रपर्यन्तम् । प्रत्यहं स्वाहाकारेण देवानुद्दिश्य यत्कामपर्यन्तं (!) विदध्यात् (? °दधान) तेनैनं देवयज्ञमाप्नोति ॥२॥ स्वाध्यायः स्वशाखाध्ययनम् । उदयनं यज्ञस्य समापनम् ॥३॥ सर्वश्चासावात्मा च सर्वात्मा चक्षुरादीन्द्रियसहितः कृत्स्नो देहः । प्रशस्याभिः धनसम्पद्भिः

। स्वधारूपेण वहन्ति अन्नात्मना प्रवहन्ति ॥४॥ अथर्वणा ऋषिणा अङ्गिरसा च दृष्टाः शाखा अथर्वाङ्गिरसः ॥७॥ अनुशिष्यते व्युत्पाद्यतऽएभिरिति अनुशासनानि व्याकरणनिरुक्तादीनि षडङ्गानि न्यायमीमांसादयो विद्याः उक्तिप्रत्युक्तिरूपं प्रकरणं वाकोवाक्यम् इति (!?) इतिहासः पुरावृत्तप्रतिपादकं पुराणं वैष्णवादि नरा मनुष्याः तत्प्रशंसा[प्रति]-पादकाः श्लोकाः (का श्लोको Cod.) नाराशंस्यो गाथाः । अन्ये त्वेवं व्याकुर्वन्ति मन्त्रब्राह्मणवेदभागो द्विविधः तत्र ऋगादिशब्दैर्मन्त्रभागस्याध्ययनं प्रतिपादितम् अधुना ब्राह्मणभागस्याध्ययनं प्रतिपाद्यते तत्र स वै सम्भारान्त्सम्भरतीत्यादीनि विधिवाक्यान्यनुशासनानि उपासनविधिवाक्यानि विद्याः स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेदित्युक्तिप्रत्युक्तिरूपं ब्राह्मणं वाकोवाक्यम् आपो ह वाऽइदमग्रे सलिलमेवासेत्यादिकं सृष्टिप्रतिपादकं ब्राह्मणमितिहासः उर्वश्यप्सराः पुरूरवसमैडं चकमऽइत्यादीनि पुरातनपुरुषवृत्तान्तप्रतिपादकानि पुराणम् महाहिमिव वै ह्रदादित्यादयो मन्त्रा गाथाः समानात्सदमुच्चन्ति हयानित्यादिका मनुष्यप्रशंसापरा नाराशंस्यः ॥८॥ विद्योतनं विद्युत् स्तनयित्नुर्मेघगर्जनम् अवस्फूर्जनसानिः (?) । एषां वषट्कारणां वषट्कारं (?) वैयर्थ्य (र्थ्यं Cod.) तत्परिहाराय । स चाधीयानः पुरुषो यदि प्रबलमिव अधिकमध्येतुं न शक्नुयात् तथापि देवतावाच्येकं वैदिकपदमधीयीतैव न तूष्णीमासीत ॥१॥६॥५॥

अथास्मिन्ब्रह्मयज्ञस्वाध्याये पुरुषाणामादरातिशयं जनयितुं प्रशंसां कर्तुं प्रतिजानीते । फलान्यनुक्रामति । स्वाध्यायः स्वाध्ययनम् प्रवचनमन्यस्याध्ययनम् । युक्तमविक्षिप्तमेकाग्रं मनो यस्य स युक्तमनाः । आत्मनः स्वस्य परमचिकित्सको भवति अन्ये हि भिषज ओषध्यादिना शरीरस्यैव तात्कालिकीमेव उदरशिरोरोगादिपीडां निवर्तयन्ति विद्वांस्तु देहव्यतिरिक्तस्यात्मन उक्तेन स्वाध्यायेन पुनर्मृत्युरूपां पीडां सर्वदैव निवर्तयति । एक एव सन् आ समन्ताद्भवतीत्येकारामस्तस्य (°द्रूम°?) भावः । यशः कीर्तिः तद्युक्तो यो लोकः तस्य पक्तिः परिपाको भवति । ब्राह्मण्यं ब्राह्मणभावम् प्रतिरूपचर्या तदनुरूपमाचरणम् । पच्यमानः यशसा युक्तः । भुनक्ति पालयति । अर्चा अर्चनं पूजनम् इष्टसाधनादेः समर्पणं दानम् ज्यानिर्हानिस्तदविषयत्वमज्येयता । वधं हननमर्हतीति वध्यः ॥१॥ श्रमाः श्रमसाध्यास्तपोविशेषाः । परमता परमत्वमुत्कर्षः तस्यावधिभूमिः ॥२॥ वेदाध्ययनशीलस्य कायिकव्यापारं निवर्त्य यागहोमादिफलमप्ययत्नतः सिध्यति । यद्यत् यस्य-यस्य यज्ञक्रतोः प्रतिपादकं (क Cod.) छन्दसो वेदस्य सम्बन्धिनं स्वाध्यायं स्वशाखासंबन्धिस्वाध्यायानुवाकादिकमधीते ॥३॥ अध्ययनं कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोरूपत्वेन स्तौति । सुहितो यथेष्टभोजनेन तृप्तः सुखे सुखकरे शयने शय्यायां शयानः ॥४॥ क्षीरमिश्रमोदनं क्षीरौदनम् मांसेन मिश्रः शाल्योदनं मांसौदनम् ॥५॥ इतिशब्दः प्रकारवाची कार्यादीनां (?) संग्रहार्थः ॥१॥ कुंद्याशब्देन (?) एकार्थस्य प्रतिपादकं (परिपदकं Cod.) विध्यर्थवादात्मकं ब्राह्मणवाक्यमुच्यते ॥१०॥७॥५॥

इत्थं सत्रप्रसङ्गात्तत्सारभूताभिर्व्याहृतिभिः सर्वप्रायश्चित्तहोमं विधास्यन् तासामुत्पत्तिमाख्यायिकया प्रतिपादयति ॥१॥ शुक्राणि व्याहृतिरूपाणि तेजांसि । होत्रं होतृकर्म सामिधेन्यनुवचनयाज्यानुवाक्यापाठशास्त्रसंशनादिकम् (शस्त्रशंस°?) आध्वर्यवं हविःप्रचारादिकम् उद्गीथमुद्गातृकर्म । वेदत्रयस्य यदेव शुक्रं निर्मलं रूपं सारन्वतांशः (?) तेन ब्रह्मणः कर्माकुर्वत ।

अनन्तरं कृत्स्नयज्ञात्मकः सन्प्रजापतिरुत्क्रान्तवान् ॥४॥ सर्वाण्येतान्यनुद्रुत्य उच्चार्य । शीर्णेन
भग्नेन ॥६॥ अत एव यजुर्वेदसूत्रवत्सर्वसूत्रेषु परस्परानैरपेक्ष्येण तद्वेदोक्तं ब्रह्मत्वं सूत्रितम्
॥७॥८॥५॥

अथांश्वदाभ्याख्यौ सोमग्रहौ विधित्सुस्तयोरा[त्मवागा]दिरूपतया समुच्चित्यानुष्ठानं प्रति-
पादयति ॥ आत्मैव मध्यंशरीरमेव ॥१॥ प्रावृहन्त असुरेभ्यः सकाशात्स्वीकृतवन्तः ॥४॥ अ-
दभाम अहिंसिष्म ॥५॥ निग्राभ्या इति वसतीवरीणां सोमासेकार्थानामपां (सोमसका°) ग्र-
हणाम् । अंशून् सोमलतासंज्ञान् (? सज्ञान् Cod.) ॥६॥ त्रिभ्यः सवनेभ्य ऊर्ध्वमुक्थ्यषोडशि-
संस्थादिरूपम् । ग्रहान्तरवत्प्राप्तमभिषवं निषेधति ॥७॥ अभिषवस्थाने आधूननं विधत्ते ।
ग्रहस्योपरि निहितांस्त्रीनंशूनेवाधूनोति कम्पयति । व्रेश्यादयः शब्दा देवलोकस्थानामपां
संज्ञाः वृश्यते सिच्यते आभिरिति व्रेश्यः तासां पतने मार्गे हे सोम कम्पयामि कुत्सितं कू-
नन्ति शब्दायन्तऽइति कुकूननाः भन्दन्ते भद्रा भवन्तीति भन्दनाः अत्यर्थं मादयन्ति तर्पयन्तीति
मादयितृतमा मदिन्ततमाः अतिशयेन मा[धु]र्योपेता मधुन्तमाः । तथा सति दैवीभिरद्भिः पात्र-
गृहीताभिर्मानुषीभिरद्भिश्च एतस्मिन्ग्रहे रसं स्थापयति ॥८॥ सूर्यास्तमयात्पूर्वमेवोपवसथ्ये
अहनि वसतीवरीणां ग्रहणादेवमुच्यते ॥९॥ ककुभं प्रशस्यम् । शुक्रो दीप्यमानः सोमः शु-
क्रस्य दीप्यमानस्य सूर्यस्य पुरोगाः पुरतो गन्ता तथानन्तरं सोमः अमृतेयो (!) भूत्वा सोमस्यं
दिवि चन्द्रात्मना वसानस्य पुरोगामी भवति ॥१०॥ हविर्धानान्निर्गत्याहवनीयदेशं गत्वाह-
वनीये जुहुयात् । न प्रवृणक्ति न दहति । अथास्य ग्रहस्य होमकाले क्रियमाणस्य प्रमाण-
वायो (?) यदि बलान्निःक्रमणं स्यात्तदा हिरण्यस्योपरि प्रश्वासः कार्यः अभिव्यनिति उपर्युप-
स्थानं करोति । यश्चतुर्थकाण्डे (६. १. ६.) हिरण्यस्योपर्युच्छ्वसनस्य स्तावको वाक्यशेषः सो
ऽत्रापि द्रष्टव्यः । तावतीर्वत्सतर्यः ॥११॥ होमानन्तरमेनानंशून्प्रतिमन्त्रं राजाशंसगते (नाराशं°?)
सोमे पुनः संसृजेत् । अदः अदाभ्यग्रहस्य ग्रहणकाले अंशुत्रयरूपेण त्रीण्येव सवनानि प्र-
वृहति आदत्ते ॥१२॥९॥५॥

अथ समिदाधानादीनां वनस्पत्यादिरूपफलप्राप्तिसाधनतां विवक्षुराख्यायिकां रचयति
॥१॥ इत् उ इकब्दो (? इतनुद्रकब्दो Cod.) ऽवधारणे उशब्दश्चार्थे । एषां पुरुषाणां सम्ब-
न्धीनि पर्वाणि वपूंषि अवयवसंधीन् पर्वशः संव्रश्च्य पर्वणि-पर्वणि संवृश्च्य संछेद्य पर्वश
एकैकं पर्व तवेदं ममेदमित्यन्यैः पुरुषैः विभजमानान्पुरुषान् । भीष्मं भयंकरं खल्वेतत्
भो पुरुषाः यूयं अन्यान्पुरुषान्पर्वशः विभक्तवन्तः स्थ एषां पुरुषाणां पर्वाणि पर्वशः संवृश्च्य
। सर्वे ते विभक्तार ऊचुः इमे विभज्यमानाः पुरुषाः इत्थमेवास्मान्परस्मिन्लोके सम्प्राप्तवन्तः
अतस्तान्वै निर्यातनार्थमिदानीं वयमिहास्मिन्लोके प्रतिसचामहे कृतसंव्रश्चनप्रत्यर्पणेन स-
म्प्राप्नुमः । पुनः पृच्छति कातीति ॥३॥ कृती छेदने पर्वणि-पर्वणि सम्यक्कर्तनं कृत्वा ॥४॥
आक्रन्दनमाक्रोशनम् ॥६॥ कल्याणीं शोभनाम् अतिकल्याणीमशोभनाम् । पितृगृहं प्राप्य सं-
वेशनं कृतवान् । कस्य वेदस्याध्ययनं करिष्यामि किमपि अनधीतमध्येतव्यं मम नास्ति ।
विदां चकार ज्ञातवान् । अदृष्टः आष्वितः (?) खलु त्वमसि ॥७॥ पयसाग्निहोत्रं जुहोति यत्
॥९॥ स यजमानः अग्निहोत्रे कर्मणि तत्साधनं द्रव्यं तृणेन दर्भात्मकेनावद्योतयति (°द्योत°
Cod.) अवाङ्मुखं हविष उपरि द्योतनं (!) करोति ॥१०॥ अग्निहोत्रहोमसाधने तप्ते पयसि

उदकमुपर्यासिञ्चति यत् ॥११॥ श्रद्धा श्रुतिस्मृत्युदितकर्मस्वभिरतिरूपा देवता । अग्निहोत्रकर्मणि या पूर्वा आहुतिः । निन्दितकर्मविषयामश्रद्धाम् ॥१२॥ अग्निहोत्रकर्मणि आहवनीयहोमानन्तरमग्निहोत्रहवण्यामप आसिच्य निनयति सिञ्चति यत् ॥१३॥१॥६॥

तथा अग्निहोत्रहोमे पूर्वोक्तयोराहुत्योरुत्क्रान्तिगत्यादिविषये (? त्योरूर्ध्वगत्या° Cod.) विद्यां वक्तुमाख्यायिका प्रस्तूयते ॥ धावयद्भिर्देशान्तरादागतैः ॥१॥ विष्पन्दमानौ कृत्स्नं जगद्व्याप्नुवन्तौ ॥२॥ नूनमसावग्निहोत्रं होष्यतीत्यभिप्रायेण पुनरावर्तन्ते । निर्णिज्य प्रक्षाल्य उपवाप्य निधाय । अग्निहोत्रस्य स्वरूपं विचारितवानसि ॥४॥ अस्योक्तार्थजातस्य अवगमनकारणं ज्ञातवन्तः ॥५॥ एते सायम्प्रातःकालीने अग्निहोत्राहुती । शुक्रां निर्मलाम् ॥६॥ उपस्थं स्त्रीसम्बन्धि यत्प्रजननमाहवनीयोऽग्निः तस्य प्रजननस्य धारका श्रोणिः तां समिधं कुर्वीत । एषेत्यभिनयोक्तिः । कामप्रश्नः यथाकामं प्रश्नः । ततो याज्ञवल्क्यवरप्रदानादनन्तरं स जनको ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठः सम्बभूव ॥१०॥२॥६॥

अथाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादियागदेवतानां तत्त्वतः प्राणशब्दाभिधेयपरमात्मरूपतां विजिगीषुकथामुखेन विवक्षुराख्यायिकां प्रस्तौति ॥१॥ अर्वाचीरस्मदभिमुखीरेता गा उदजतामित्यनुषङ्गः ॥२॥ प्रतिख्याय प्रत्यवेक्षया । अर्धदग्धकाष्ठमुल्मुकम् तस्य वहिर्निरसनमवक्षयणं विनाशः ॥३॥३॥६॥

अथ दर्शपूर्णमासवन्नित्यं प्रतिसंवत्सरमेष्टव्यं पशुयागं (प्रतियागं Cod.) विधत्ते । शोभनानि यवसानि तृणानि यस्मिन्नृतौ स कालः सुयवसः ॥१॥ मांसीयन्ति मांसं खादितुमिच्छन्ति । संकल्पयन्ति भक्षयितुमध्यवस्यन्ति । वृथामांसेनैव क्रयलब्धेनाग्नयः न तोषणीयाः । अन्येषु लौकिकाग्निषु वृथामांसं अवैधहिंसायां (?) सम्पादितं मांसं पचन्ति तेन लौकिकाग्नयस्तृप्ता भवन्ति एतेषां तु गार्हपत्यादीनां वैदिकानामग्नीनामतोऽस्माद्वैवाकहविषो (?) ऽन्या मांसकामना न भवति अतस्तं यजमानं हविष्ट्वेन स्वीकर्तुमुत्सुका भवन्ति ॥२॥१॥७॥

अथेष्टिविधत्वं सोमविधत्वं चेति पशुबन्धस्य द्वैविध्यं दर्शयति । हविर्यज्ञः दर्शपूर्णमासेष्टिः तत्प्रकारः । सवः अभिषवयुक्तः सोमयागस्तत्प्रकारः ॥१॥ सवविधत्वं सिद्धान्तयितुं मीमांसामाह । महायज्ञः सोमयागः । तर्हि पशुबन्धस्येष्टिरूपत्वे पशुबन्धं पशुयागं चरुपुरोडाशसाध्यामिष्टिमेव अकः कृतवान्भवसि उतशब्दस्तुशब्दार्थे (!) अपि त्वेनं पशुबन्धमकृक्षथाः (!) आकृष्टवानसि इति एवमेव खलु एनमिष्टिविधं पशुबन्धं कुर्वाणं ब्रूयात् अतो महायज्ञ एव पशुबन्ध इति साधीयान्पक्षः ॥२॥ एकादश प्रयाजाः पशुयागात्पुरस्तादनुष्ठेयान्ते । एकादशानुयाजाः पशुयागस्योपरिष्टात् । प्रयाजादनन्तरमङ्ग्याजात्पूर्वं क्षिप्रविधानार्थं यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाशः कार्यः ॥३॥ वपायां हुतायां सत्यां मार्जनं कृत्वा पशुपुरोडाशनिर्वापात्प्रागेव ॥४॥ वपायागानन्तरं क्षिप्रविधानार्थोऽनिरुक्तो यः पुरोडाशस्तस्य या इडा तस्यामेवोपहूतायां मार्जनान्ते ॥५॥ अथ षड्ढोतृहोमं विधित्सुस्तस्य दीक्षान्वयतां (? क्षान्यतां Cod.) सम्पादयितुं प्रश्नमुद्भावयति । हे अध्वर्यो दीक्षया संस्कृतस्य अवभृथाभावो नावकल्पते अवभृथस्य दीक्षामोचनार्थत्वात् (? नयत्वात् Cod.) एनं पशुबन्धयाजिनं च कुत्र दीक्षया संस्कृतवानसि यस्मादेव पशुबन्धयाजिनोऽध्वर्युकृता दीक्षा नास्ति (? दीनस्ति Cod.) तस्मात्तन्मोचनं क्व (? नक्व Cod.) षड्ढोतृभिः (? षड्नविड्भिः) एष वक्ष्यमाणो मन्त्रः षड्ढोता षड् य-

ग्रहोतारो होमनिष्पादका यस्मिन्नियान् (त् Cod.) अवभृथादेनमनूद्दहेयुः सर्वे जना इति शेषः । अनुद्रुत्य पठित्वा । पञ्चगृहीतेनाज्येन एकैकेन स्रुवेणोक्तैका आहुतिरिति पञ्च वा आज्याहुतयो होतव्याः । एषैवाहुतिः पशुबन्धस्य दीक्षा अतः पशुबन्धात्मकस्य महायज्ञस्य दीक्षाभावादवभृथो न युक्त इति न चोद्यमित्यर्थः ॥६॥ कः पुनरवभृथ इत्याशङ्क्य उद्भावयति । हृदयलक्षणमवदानं यस्मिन्काष्ठे प्रतृद्य पच्यते तद्धृदयशूलं तेन चरन्ति तस्योद्वासनं कुर्वन्ति ॥७॥ निरूढपशुबन्धयूपस्य पलाशवृक्षत्वं विधित्सुरुपोद्घातयति । पलाशवृक्षस्य सोमविकृतित्वम् । एवमेव खलु पुरा एतद्ब्राह्मणं पलाशोत्पत्तिप्रतिपादकं वाक्यमुच्यते (!) पठ्यते (१. ७. १. १. ३. ३. ४. १०.) ॥८॥२॥७॥

इत्थं यूपस्य पालाशत्वं प्रतिपाद्य तत्रापि बहुसारस्य पशुविरोधित्वमल्पसारस्य पशुसमृद्धिकरणत्वं क्रमेण प्रतिपादयति । प्रकर्षेण सहते अभिभवतीति प्रसहो बलम् फल्गिवति (? फलति) नुहनाम (?) अल्पवाचक इत्यर्थः । वक्रः सन्नतोक्ष्णाग्रश्च भवति स कपोतो कपोताख्यस्त्रीपक्षिसंनिवेशसाम्यात् ॥२॥३॥७॥

° इत्थं यूपार्हत्वाजातस्वरूपं (?) चाभिधायाथ यूपप्रमाणमाह ॥१॥ आज्यभागयोरवश्यकर्तव्यतामाह । पशुविशसनप्रैषमध्ये अस्ना रक्षः संसृजतादिति यः प्रैषभागस्तेन रक्षोभ्यः स्वभागप्रदानं कृतं भवतीति लोकदृष्टान्तेन दर्शयति ॥२॥ पश्ववयवपाकविषयकं विधिविशेषमाह । शुक् मरणजन्यः शोकः ॥३॥ वपावदानस्य पश्चावत्तत्वप्रकारं सम्पादयति । धानाकरम्भादिपञ्चद्रव्यसाध्यत्वाद्यज्ञः पाङ्क्तः लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जाख्यपञ्चधातुमयत्वात्पशुः पाङ्क्तः ॥४॥४॥७॥

अग्निहोत्रे कर्मणि मह इत्युपस्थानं तद्दार्ढ्याय (? र्ध्यं Cod.) कर्तव्यनिमित्तं विधातुमाख्यायिकामाह । यथा लोके रथादिचक्रं आलम्बनकाष्ठादिराहित्येन भूमावस्थितं (!) सद्धलति (? सद्दलति Cod.) ॥१॥ एनमग्निमायतनात्स्थानात् बाधेरन् किंचिदुपद्रवं कुर्युः प्र वा यापयेयुः यजमानादन्यत्र गमयेयुर्वा ॥३॥१॥८॥

अथाहवनीयात्प्राक् प्रह्वते (? °त्प्राकपह्वते Cod.) औत्तरवेदिकेऽग्नौ (उत्तर° Cod.) पशुयागः कर्तव्य इति विधातुमग्नेराहितादिभेदेन चातुर्विध्यं दर्शयति ॥१॥२॥८॥

अथास्य पशोः प्रजापतिः सूर्य इन्द्राग्नी वेति त्रयो देवा विकल्पिता इति दर्शयितुं क्रमेण तं-तं पक्षं सोपपत्तिकामाह ॥१॥ पशुबन्धस्य (? पशुवस्य Cod.) प्राणात्मकतां तत्परिज्ञातुः पशुनार्तिहेतुतां (?) समर्थयते ॥४॥ विहितस्य पशोरुक्तप्राणरूपतोपपादनाय तस्यैवाद्या[द्या]दित्यात्तषड्देवतामयत्वोपपादनायाख्यायिकामाह । तमुक्रूनं पशुमेताभिः प्रसिद्धाभिः समिद्धोऽअद्येत्यादिभि[राप्रीभि]राप्रीणात् अतर्पयत् ॥५॥ तं निःप्राणत्वेनोक्रूनमादित्यलक्षणं पशुं प्राचो दिक् हे गतप्राण पशो प्राणीत्युक्त्वानुप्राणात् । नाभिच्छेदादूर्ध्वं पञ्च ब्राह्मणानेनमनुप्राणितेति ब्रूयात् इतिशब्देन दिक्क्षितप्रकारः (? क्षत्रितप्र° Cod.) प्रदर्श्यते पञ्च ब्राह्मणान्पञ्चदिक्ष्ववस्थाप्य प्रागादिक्रमेण प्राणीत्येवमादिकमुक्त्वा शिशोरुपरि सम्प्रक्षिपतेत्यर्थः (?) । अनेन प्राण एव पशुबन्ध इत्यस्य वासना प्रदर्शिता भवति ॥६॥ यद्यत्कामयेथा इति [क° ५.] प्रजापतिना यद्दत्तं तस्य स्वीकारं दर्शयति ॥७॥ लेलयतश्चपलस्य ॥८॥ चाकश्यमानाः भृशं पश्यन्त-इव वर्तमाना अपि ॥१०॥३॥८॥

स्पृत्याख्यान्होमान्पशुप्रायश्चित्ततया विधातुमाख्यायिकामाह । सम्राड्दुघां प्रवर्ग्यदोहनार्थां गाम् । तेन च सहसत्रिण उपेत्यामन्त्रयां चक्रिरे ॥१॥ विकृष्टं विकारं प्राप्तं यज्ञमनु अहमपि विकारं प्राप्स्ये ॥२॥ प्रतिख्याय निराकृत्य । हे केशिन् त्वया घर्मदुघाया गोः अजिनं ग्रीवासु धृतम् एतान्येव एतादृशान्येवाजिनानि मृगेषु भवन्ति उपलभ्यन्ते अथैषां मध्ये पृष्टीः अल्पशरीरा मृगीः अपिशीर्य विशरणं कृत्वा पचामहे तदीयं कृष्णाजिनं मे ग्रीवासु आबद्धम् एवं तेन खण्डिकेनोक्ते स राजा नेति होवाच अयमभिप्रायो न भवतीति किंतु हे भगवन् ॥४॥ अमुष्मै (!) केशिने एवेदं सर्वं प्रजा भविष्यति मम न भविष्यति प्रजा[या] विद्यादिरूपाया (? द्यादशपाया Cod.) अस्मत्तोऽपगतत्वात् परमहं लोकी विद्याप्रदानसुकृतेन परलोकवान् एवं भविष्यामि ॥५॥ सा तऽइति घर्मधुगिति (!) घर्मः प्रवर्ग्यः तदर्थं या दुह्यते सा घर्मदुघा (!) । एवमुपदिष्टः स केशी ततो देशादुत्ससाद विनष्टो[ऽभूत्त]स्मादेतर्हि इदानीमपि वर्तमानाः प्रजाः केशिनीरेव (!) केशवत्यः एव अथवा केशिसम्बन्धिन्यो जायन्ते के[शिना] वृद्धिकरविद्याया लब्धत्वात् ॥६॥४॥८॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्यऽएकादशमकाण्डव्याख्या समाप्ता ॥११॥ ॥

VARIOUS READINGS.

What regards the edition of this kâṇḍa and the next following two I am greatly indebted to the liberality of the Imperial Government of France, which enabled me to collate here in Berlin during summer 1854 three mss. belonging to the Imperial library of Paris (= P), viz. D. 146 for the eleventh, D. 159 for the twelfth, and D. 160 for the thirteenth kâṇḍa.

Adhyâya १. २. २ दशत आहुतीः Sây. - ८ तथ्यैकैवं AP. - ibid. लोकांस्तिसृभिराप्नोति AP. - ३. १ यथेष्टि Sây. - ३ यस्मान्नानुनिर्वपेत् AP. - ४. २ अपयंति P. - ५. २ ह्वैतदुपतंपदा° AP. - ६. २ स इदमेव Sây. - १४ अधिदेवता Sây. as a compound, against the accent. - १६ परमाद्धाऽएष स्याना° Sây. -

xxxxx*

२३ ऽस्या भूयिष्ठं Sây. - २४ Sây. seems to read यदा वृष्टि॰, against the accent: he takes अबलीयसः as accus. plur. instead of ablat. singul. - ३. १ अनवानंन्यते॰ A. अनवानंत्यते॰ P. अनवानम् Sây. (॰नमिति). - ३. ५ शृणिया॰ AP. - ८. ६ सर्वतनुरेव Sây. —

Adhyâya २. ३. ४ अभ्वे । स यो AP. - ibid. अभ्वे वेद महद्देवाभ्वं AP. - १ ॰लवान्धानांतर्वान् AP. - ४. ३ ह्रीयमसाविव AP. - ५. ४ ॰मेधमारभन्ते Sây. - ६ ॰कृद्विषं प्रायश्चित्रं P. ॰कृद्विषन्प्राशित्रं Sây. - १३ आत्मयाज्ञी श्रेया३न्दे॰ AP. - ७. २३ विश्रवन्मि॰ Sây. - २६ ॰ञिघांसन् Sây. —

Adhyâya ३. ३. २ सत्रियाः Sây. —

Adhyâya ४. १. १ उदीच्यांन्वृतो AP. - ६ दुर्वीरिणानि Sây. - १४ पलितो भवत्यथ AP. - १५ यदाज्यहविषा एवानु॰ A. - २. १ प्रतिप्रति न्वा AP. - ibid. अकृत् Sây. - २ ॰संसिंञ॰ Sây. - १ ॰त्कृपणा न्वा A. ॰त्कृपणांमन्वा P. कृपणां नु वै Sây. - ibid. अकृत् Sây. - १३ ॰दनुयुव न्वा AP. Sâyana's explanation is अनुयुयन्निव (instead of ॰युवन्निव). The Kânvaçakhâ reads at १.२.५.१ अनुयुवमिवासुः instead of the अनुव्यमिवासुः of the Mâdhyandinâs. - ३. १८ विराड्ह्रीविराड्ह्रियाः७ A. - २० Sây. seems to read अङ्गविद्या॰. —

Adhyâya ५. १. ४ तस्यै ह्वाधि—अत्तेन Sâyana against the accent. - ७ अग्रेव Sây. - ११ ॰प्रजिग्युः A. - १४ घृतेनाभ्यज्य Sây. - २. ३ गुल्फौ Sây. - १ कुर्याद्यद्वा AB. यद्वै Sây. - ३. ८ उपाव्हृतानि Sây. - ibid. (and in the following kândikâs) पुरा अचिरात् Sâyana against the accent. - ४. ५ समित्स्वात्मानं AP. Sây. - ६ दध्म A. दध्म P. - १३ दध्म A. दध्म P. - १४

बुल्व A. बुल्ब P. Read: बुल्बो. - ५. १ अधीरवत् AP. - १२ सत्रं समतन्वत Sây. - १३ दानवा AP. - ibid. परिशिष्यन्ति Sây. - ६. ७ यदथर्वांगिरसः AP. - ibid. विद्वानथर्वांगिरसो A. prima manu. विद्वानथर्वांगिरसो A. sec. manu. P. - ८ °ह्रासपुराणं गाथा AP. — ७. १ यशोलोकपक्ति° Sây. as a compound, against the accent. - ibid. The accent shows, that पच्यमानः is to be taken as a medium of the fourth class! - २ परमताकाष्ठा Sây. as a compound, against the accent. - १० कुंब्यां A. sec. manu. कुंघ्यां Sây. —

Adhyâya ६. १. ३ भोः पुरुषान्वा AP. thus also in the following kâṇḍikâs, though alternating with °षांन्वा. - ७ चकाराद्यग्वा A. चकारागवा P. — २. १ वै वैदेह्रो P. - २ विष्यंदमाना° A. विष्यंदमाना° P. —

Adhyâya ७. २. २ Sây. seems to read उतैनमकृन्तथाः. - ६ वाड्याद्व्यौष्यृ° P. - ८ °ह्मणामुच्यते Sây. — ४. ३ विष्यंदेत P. —

Adhyâya ८. १. १ Sây. seems to read ज्वलति instead of क्रन्देत् - ३ °घ्यस्यैते पशवो भवन्ति Sây. - ३. २ °कान्यथागोष्ठमेक A. °कात्यथागोष्ठमेक P. prima manu. - ५ आप्रियो instead of आप्र्यो! — ४. १ जघान स सत्रिणा A. pr. m. जघान स ह ससत्रिणा A. sec. m. P., but ससत्रिन् is âdyudâtta at १२. १. १. १! Sây. has: तेन च सहसत्रिणा उपेत्यामन्त्रयां चक्रिरे! - ३ मेदमदृषो A. - ५ आमन्त्रणीयान्वाम° AP. - ibid. अमुष्मै एवेदं Sây. - ६ सा ते घर्मदुघा Sây. —

ओम् । अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । तमेतऽईप्सन्ति ये संवत्सराय दीक्षन्ते तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षतेऽयं वै लोको गृहपतिरस्मिन्वै लोकऽइद७ सर्वं प्रतिष्ठितं गृहपताऽउ वै सत्त्रिणः प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठायामेवैतत्प्रतिष्ठाय दीक्षन्ते ॥१॥ अथ ब्रह्माणं दीक्षयति । चन्द्रमा वै ब्रह्मा सोमो वै चन्द्रमाः सौम्या ओषधय ओषधीस्तदनेन लोकेन संदधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेतौषधीस्तदनेन लोकेन नानाकुर्यादुद्दोषुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥२॥ अथोद्गातारं दीक्षयति । पर्जन्यो वाऽउद्गाता पर्जन्याद्ध वै वृष्टिर्जायते वृष्टिं तदोषधिभ्यः संदधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत वृष्टिं तदोषधिभिर्नानाकुर्यादवर्षुको ह स्यात्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥३॥ अथ होतारं दीक्षयति । अग्निर्वै होताधिदेवतं वागध्यात्ममन्नं वृष्टिरग्निं च तद्वाचं चान्नेन संदधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेताग्निं च तद्वाचं चान्नेन नानाकुर्यादशनायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेतेतांश्चतुरोऽध्वर्युर्दीक्षयति ॥४॥ अथाध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति । मनो वाऽअध्वर्युर्वाग्घोता मनश्च तद्वाचं च संदधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत मनश्च तद्वाचं च नानाकुर्यात्प्रमायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥५॥ अथ ब्रह्मणे ब्राह्मणाच्छ७सिनं दीक्षयति । त७ हि सोऽन्वथोद्गात्रे प्रस्तोतारं दीक्षयति त७ हि सोऽन्वथ होत्रे मैत्रावरुणं दीक्षयति त७ हि सोऽन्वेतांश्चतुरः प्रतिप्रस्था-

ता दीक्षयति ॥ ६॥ अथाध्वर्युर्वै प्रतिप्रस्थातारं नेष्टा दीक्षयति । तद्ध हि सोऽन्वे-
तेषां वै नवानां कॢप्तिमन्वितरे कल्पन्ते नव वै प्राणाः प्राणानेवैष्वेतद्दधाति त-
था सर्वमायुर्यन्ति तथो ह न पुरायुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति ॥७॥ अथ ब्रह्मणो पो-
तारं दीक्षयति । तद्ध हि सोऽन्वथोद्गात्रे प्रतिहर्तारं दीक्षयति तद्ध हि सोऽन्वथ
होत्रेऽच्छावाकं दीक्षयति तद्ध हि सोऽन्वेतांश्चतुरो नेष्टा दीक्षयति ॥८॥ अथा-
ध्वर्युर्वै नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति । तद्ध हि सोऽन्वथ ब्रह्मणऽआग्नीध्रं दीक्षयति तद्ध
हि सोऽन्वथोद्गात्रे सुब्रह्मण्यं दीक्षयति तद्ध हि सोऽन्वथ होत्रे ग्रावस्तुतं दी-
क्षयति तद्ध हि सोऽन्वेतांश्चतुर उन्नेता दीक्षयति ॥९॥ अथोन्नेतारꣳ । स्नातको
वा ब्रह्मचारी वान्यो वादीक्षितो दीक्षयति न पूतः पावयेदिति ह्याहुः सैषानु-
पूर्वदीक्षा स यत्र हैवं विद्वाꣳसो दीक्षन्ते दीक्षमाणा हैव ते यज्ञं कल्पयन्ति यज्ञ-
स्य कॢप्तिमनु सत्त्रिणां योगक्षेमः कल्पते सत्त्रिणां योगक्षेमस्य कॢप्तिमन्वपि तस्या-
र्धस्य योगक्षेमः कल्पते यस्मिन्नर्धे यजन्ते ॥१०॥ तेषां वाऽउन्नेतोत्तमो दीक्षते ।
प्रथमोऽवभृथादुदायतामुदेति प्राणो वाऽउन्नेता प्राणमेवैष्वेतदुभयतो दधाति तथा
सर्वमायुर्यन्ति तथो ह न पुरायुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति सैषानुपूर्वदीक्षा स यत्र हैवं
विद्वाꣳसो दीक्षेरंस्तदेव दीक्षेत ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥१॥

श्रद्धाया वै देवाः । दीक्षां निरमिमतादित्यै प्रायणीयꣳ सोमात्क्रयं विष्णोराति-
थ्यमादित्यात्प्रवर्ग्यꣳ स्वधाया उपसदोऽग्नीषोमाभ्यामुपवसथमस्माल्लोकात्प्रायणीय-
मतिरात्रꣳ ॥१॥ संवत्सराच्चतुर्विꣳशमहः । ब्रह्मणोऽभिप्लवं क्षत्रात्पृष्ठ्यमग्नेरभिजि-
तमद्भ्यः स्वरसाम्न आदित्याद्विषुवन्तमुक्ताः स्वरसामान इन्द्राद्विश्वजितमुक्तौ पृष्ठ्या-
भिप्लवौ मित्रावरुणाभ्यां गोऽआयुषी विश्वेभ्यो देवेभ्यो दशरात्रं दिग्भ्यो दाशरा-
त्रिकं पृष्ठ्यꣳ षडहमेभ्यो लोकेभ्यश्छन्दोमान् ॥२॥ संवत्सराद्दशममहः । प्रजापते-
र्महाव्रतꣳ स्वर्गाल्लोकादुदयनीयमतिरात्रं तदेतत्संवत्सरस्य जन्म स यो हैवमेत-

त्संवत्सरस्य जन्म वेदा ह्यस्माच्छ्रेयान्जायते सात्मा भवति संवत्सरो भवति संवत्सरो भूत्वा देवानप्येति ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥२॥ ॥

यद्वै दीक्षन्ते । अग्नाविष्णू एव देवते यजन्तेऽग्नाविष्णू देवते भवन्त्यग्नाविष्ण्वोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥१॥ अथ यत्प्रायणीयेन यजन्ते । अदितिमेव देवतां यजन्तेऽदितिर्देवता भवन्त्यदितेः सायु° ॥२॥ अथ यत्क्रयेण चरन्ति । सोममेव देवतां यजन्ते सोमो देवता भवन्ति सोमस्य सायु° ॥३॥ अथ यदातिथ्येन यजन्ते । विष्णुमेव देवतां यजन्ते विष्णुर्देवता भवन्ति विष्णोः सायु° ॥४॥ अथ यत्प्रवर्ग्येण यजन्ते । आदित्यमेव देवतां यजन्तऽआदित्यो देवता भवन्त्यादित्यस्य सायु° ॥५॥ अथ यदुपसद उपयन्ति । एता एव देवता यजन्ते या एता उपसत्स्वेता देवता भवन्त्येतासां देवतानाꣳ सायु° ॥६॥ अथ यदग्नीषोमीयेण पशुना यजन्ते । अग्नीषोमावेव देवते यजन्तेऽग्नीषोमौ देवते भवन्त्यग्नीषोमयोः सायु° ॥७॥ अथ यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । अहोरात्रेऽएव देवते यजन्तेऽहोरात्रे देवते भवन्त्यहोरात्रयोः सायु° ॥८॥ अथ यच्चतुर्विꣳशमहरुपयन्ति संवत्सरमेव देवतां यजन्ते संवत्सरो देवता भवन्ति संवत्सरस्य सायु° ॥९॥ अथ यदभिप्लवꣳ षडहमुपयन्ति । अर्धमासांश्च मासांश्च देवता यजन्तेऽर्धमासाश्च मासाश्च देवता भवन्त्यर्धमासानां च मासानां च सायु° ॥१०॥ अथ यत्पृष्ठ्यꣳ षडहमुपयन्ति । ऋतूनेव देवता यजन्तऽऋतवो देवता भवन्त्यृतूनाꣳ सायु° ॥११॥ अथ यदभिजितमुपयन्ति । अग्निमेव देवतां यजन्तेऽग्निर्देवता भवन्त्यग्नेः सायु° ॥१२॥ अथ यत्स्वरसाम्न उपयन्ति । अप एव देवतां यजन्तऽआपो देवता भवन्त्यपाꣳ सायु° ॥१३॥ अथ यद्विषुवन्तमुपयन्ति । आदित्यमेव देवतां यजन्तऽआदित्यो देवता भवन्त्यादित्यस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्त्युक्ताः स्वरसामानः ॥१४॥ अथ यद्विश्वजितमुपयन्ति । इन्द्रमेव देवतां यजन्तऽइन्द्रो देवता भवन्तीन्द्रस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्त्युक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ ॥१५॥

अथ यद्गोऽआयुषी उपयन्ति । मित्रावरुणाविव देवते यजन्ते मित्रावरुणौ देवते भवन्ति मित्रावरुणयोः सायु॰ ॥१६॥ अथ यद्दशरात्रमुपयन्ति । विश्वानेव देवान्देवतां यजन्ते विश्वे देवा देवता भवन्ति विश्वेषां देवानाꣳ सायु॰ ॥१७॥ अथ यद्द्वाशरात्रिकं पृष्ठ्यꣳ षडहमुपयन्ति । दिश एव देवता यजन्ते दिशो देवता भवन्ति दिशाꣳ सायु॰ ॥१८॥ अथ यच्छन्दोमानुपयन्ति । इमानेव लोकान्देवता यजन्त ऽइमे लोका देवता भवन्त्येषां लोकानाꣳ सायु॰ ॥१९॥ अथ यद्दशममहरुपयन्ति । संवत्सरमेव देवतां यजन्ते संवत्सरो देवता भवन्ति संवत्सरस्य सायु॰ ॥२०॥ अथ यन्महाव्रतमुपयन्ति । प्रजापतिमेव देवतां यजन्ते प्रजापतिर्देवता भवन्ति प्रजापतेः सायु॰ ॥२१॥ अथ यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति । संवत्सरमेव तदाप्त्वा स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठन्ति तान्यदि पृच्छेयुः कामस्थ देवतां यजध्वे का देवता स्थ कस्यां देवतायां वसथेत्यत एवैकतमां ब्रूयुर्यस्यै तु नेदिष्ठꣳ स्युरेते ह वै सन्ति सद एते हि सतीषु देवतासु सीदन्तो यन्ति सत्त्रसदो हैवेतरे स यो हैवं विदुषां दीक्षितानां पापकꣳ सत्त्रे कीर्तयेदेतेभ्यस्त्वा देवताभ्य आवृश्चाम इत्येनं ब्रूयुः स पापीयान्भवति श्रेयाꣳस आत्मना ॥२२॥ स एष संवत्सरस्त्रिमहाव्रतः । चतुर्विꣳशे महाव्रतं विषुवति महाव्रतं महाव्रतऽएव महाव्रतं तꣳ ह स्मैतं पूर्वऽउपयन्ति त्रिमहाव्रतं ते तेजस्विन आसुः सत्यवादिनः सꣳशितव्रता अथ यऽउ हैनमप्येतर्हि तथोपेयुर्यथामपात्रमुदकऽआसिक्तं विम्रित्येदेवꣳ हैव ते विम्रित्येयुरुपर्युपयन्ति तदेषाꣳ सत्येन श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिरवरुद्धं भवति ॥२३॥ ब्राह्मणम् ॥३॥ ॥

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य पादावेव प्रायणीयोऽतिरात्रः पादाभ्याꣳ हि प्रयन्ति तयोर्यच्छुक्लं तदह्नो रूपं यत्कृष्णं तद्रात्रेर्नखान्येवौषधिवनस्पतीनाꣳ रूपमूरू चतुर्विꣳशमहरुरोऽभिप्लवः पृष्ठं पृष्ठ्यः ॥१॥ अयमेव दक्षिणो बाहुरभिजित् । इम

ऽएव दक्षिणे त्रयः प्राणाः स्वरसामानो मूर्धा विषुवानिमऽएवोत्तरे त्रयः प्राणाः स्वरसामानः ॥ २॥ अयमेवोत्तरो बाहुर्विश्वजित् । उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ यावेवाञ्चौ प्राणौ ते गोऽआयुषीऽअङ्गानि दशरात्रो मुखं महाव्रतꣳ हस्तावेवोदयनीयोऽतिरात्रो हस्ताभ्याꣳ ह्युद्यन्ति तयोर्यच्छुक्लं तदह्नो रूपं यत्कृष्णं तद्रात्रेर्नखान्येव नक्षत्राणाꣳ रूपꣳ स एष संवत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः स यो हैवमेतꣳ संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिंल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ ३॥ ब्राह्मणम् ॥ ४॥ प्रथमोऽध्यायः [७५.] ॥ ॥

समुद्रं वाऽएते प्रतरन्ति । ये संवत्सराय दीक्षन्ते तस्य तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन हि प्रस्नान्ति तद्यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा तीर्थेन समुद्रं प्रस्नायुस्तादृक्तत् ॥ १॥ गाधमेव प्रतिष्ठा चतुर्विꣳशमहः । यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नान्ति प्रस्नेयोऽभिप्लवः प्रस्नेयः पृष्ठ्यः ॥ २॥ गाधमेव प्रतिष्ठाभिजित् । यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्योत्क्रामन्त्यूरुदघ्न एव प्रथमः स्वरसामा जानुदघ्नो द्वितीयः कुल्फदघ्नस्तृतीयो द्वीपः प्रतिष्ठा विषुवान्कुल्फदघ्न एव प्रथमोऽर्वाक्सामा जानुदघ्नो द्वितीय ऊरुदघ्नस्तृतीयः ॥ ३॥ गाधमेव प्रतिष्ठा विश्वजित् । यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नान्ति प्रस्नेयः पृष्ठ्यः प्रस्नेयोऽभिप्लवः प्रस्नेये गोऽआयुषी प्रस्नेयो दशरात्रः ॥ ४॥ गाधमेव प्रतिष्ठा महाव्रतम् । यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्योत्स्नान्ति तीर्थमेवोदयनीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन ह्युत्स्नान्ति तद्यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा तीर्थेन समुद्रं प्रस्नाय तीर्थेनोत्स्नायुस्तादृक्तत् ॥ ५॥ तदाहुः । कति संवत्सरस्यातिरात्राः कत्यग्निष्टोमाः कत्युक्थ्याः कति षोडशिनः कति षडहा इति द्वावतिरात्रौ षट्शतमग्निष्टोमा द्वे चत्वारिꣳशे शतेऽउक्थ्यानामिति नु यऽउक्थ्यात्स्वरसाम्न उपयन्ति ॥ ६॥ अथ येऽग्निष्टोमान् । द्वादशशतमग्निष्टोमा द्वे चतुस्त्रिꣳशे शतेऽउक्थ्या-

नां द्वादश षोडशिनः षष्टिः षडहा इति नु संवत्सरस्याप्तिः ॥७॥ द्वादश वै मा-
साः संवत्सरस्य । तेषामेतत्तेज इन्द्रियं यत्पृष्ठानि तद्यन्मासि-मासि पृष्ठान्युपयन्ति
मासश एव तत्संवत्सरस्य तेज आप्नुवन्त्यथ कथं त्रयोदशस्य मासस्य तेज आप्नुव-
न्तीत्युपरिष्टाद्विषुवतो विश्वजितꣳ सर्वपृष्ठमग्निष्टोममुपयन्त्येवमु त्रयोदशस्य मासस्य
तेज आप्नुवन्ति ॥८॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुणेयः संवत्सराय
त्वाऽअहं दीक्षिष्यऽइति तꣳ ह पितोपेक्ष्योवाच वेत्थ त्वायुष्मन्त्संवत्सरस्य गा-
धप्रतिष्ठा इति वेदेति होवाचेतद्ध तद्विद्वानुवाच ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [२. १.] ॥

तदाहुः । कस्मादुभयतोज्योतिषोऽभिप्लवा भवन्त्यन्यतोज्योतिः पृष्ठ्य इतीमे
वै लोका अभिप्लवा उभयतोज्योतिषो वाऽइमे लोका अग्निनेत आदित्येनामुत
ऋतवः पृष्ठ्योऽन्यतोज्योतिषो वाऽऋतव एष एषां ज्योतिर्य एष तपति ॥१॥
देवचक्रे वाऽएते पृष्ठ्यप्रतिष्ठिते । यजमानस्य पाप्मानं तृꣳहतो परिप्लवेते स यो
हैवं विदुषां दीक्षितानां पापकꣳ सत्त्रे कीर्तयत्येते हास्य देवचक्रे शिरश्छिन्त्तो
दशरात्र उद्धिः पृष्ठ्याभिप्लवौ चक्रे ॥२॥ तदाहुः । यत्समेऽएव चक्रे भवतोऽथैते
विषमा स्तोमाः कथमस्यैते समा स्तोमा-स्तोमा उपेता भवन्तीति यदेव षडन्या-
न्यहानि षडन्यानि तेनेति ब्रूयात् ॥३॥ पृष्ठ्याभिप्लवौ तन्त्रे कुर्वीतेति ह स्माह
पैङ्ग्यः । तयो स्तोत्राणि च शस्त्राणि च संचारयेदिति स यत्संचारयति तस्मादिमे
प्राणा नाना सन्त एकोतयः समानमूतिमनुसंचरन्त्यथ यन्न संचारयेत्प्रमायुको य-
जमानः स्यादेष ह वै प्रमायुको योऽन्धो वा बधिरो वा ॥४॥ नवाग्निष्टोमा मा-
सि सम्पद्यन्ते । नव वै प्राणाः प्राणानेवैष्वेतद्दधाति तथा सर्वमायुर्यन्ति तथो ह
न पुरायुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति ॥५॥ एकविꣳशतिरुक्थ्याः । द्वादश वै मासाः सं-
वत्सरस्य पञ्चऽर्तवस्त्रयो लोकास्तद्विꣳशतिरेष एवैकविꣳशो य एष तपत्येताम-
भिसम्पदꣳ स एतया सम्पदा मासि-मासि स्वर्गं लोकꣳ रोहति मासशः स्वर्गं

लोकꣳ समश्नुतऽएकविꣳशं च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥६॥ चतुस्त्रिꣳशदग्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते । त्रयस्त्रिꣳशद्धि देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिꣳशः सर्वासां देवतानामाप्त्याऽएक उक्थ्यः षोडशिमानन्नं वाऽउक्थ्यो वीर्यꣳ षोडशी ॥७॥ एतेन वै देवाः । वीर्येणान्नेन सर्वान्कामानाप्नुवन्त्सर्वान्कामानाश्नुवत तथोऽएवैष एतेन वीर्येणान्नेन सर्वान्कामानाप्नोति सर्वान्कामानश्नुते तस्मात्पृष्ठ्याभिप्लवाऽउपेवेयात्संवत्सराय दीक्षित एतस्मै कामाय ॥८॥ अथादित्याश्च ह वाऽअङ्गिरसश्च । उभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त वयं पूर्वे स्वर्गं लोकमेष्यामो वयं पूर्वऽइति ॥९॥ तऽआदित्याः । चतुर्भि स्तोमैश्चतुर्भिः पृष्ठैर्लघुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त यदभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः ॥१०॥ अन्वञ्च-इवाङ्गिरसः । सर्वैः स्तोमैः सर्वैः पृष्ठैर्गुरुभिः सामभि स्वर्गं लोकमस्पृशन्यदस्पृशंस्तस्मात्पृष्ठ्यः ॥११॥ अभिप्लवः षडहः । षड्ढ्यहानि भवन्त्यभिप्लवः पञ्चाहः पञ्च ह्यहानि भवन्ति यद्येव प्रथममहस्तदुत्तममभिप्लवश्चतुरहश्चत्वारो हि स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविꣳश इत्यभिप्लवस्त्र्यहस्त्र्यावृद्धि ज्योतिर्गौरायुरभिप्लवो द्व्यहो द्वे ह्येव सामनी भवतो बृहद्रथन्तरेऽएवाभिप्लव एकाह एकाहस्यो हि स्तोमैस्तायते चतुर्णामुक्थ्यानां द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राण्यतियन्ति स सप्तमोऽग्निष्टोम एवमु सप्ताग्निष्टोमाः सम्पद्यन्ते ॥१२॥ प्रोतिर्ह कौशाम्बेयः । कौसुरुबिन्दिरुद्दालकऽआरुणौ ब्रह्मचर्यमुवास तꣳ हाचार्यः पप्रच्छ कुमार कति ते पिता संवत्सरस्याहान्यमन्यतेति ॥१३॥ ॥शतम् ६०००॥॥ दशेति होवाच । दश वाऽइति होवाच दशाक्षरा विराड्वैराजो यज्ञः ॥१४॥ कति त्वेवेति । नवेति होवाच नव वाऽइति होवाच नव वै प्राणाः प्राणैरु यज्ञस्तायते ॥१५॥ कति त्वेवेति । अष्टेति होवाचाष्टौ वाऽइति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो यज्ञः ॥१६॥ कति त्वेवेति । सप्तेति होवाच सप्त वाऽइति होवाच सप्त छन्दाꣳसि चतुरुत्तराणि छन्दोभिरु यज्ञस्तायते

॥१७॥ कति त्वेवेति । षडिति होवाच षड्वाऽइति होवाच षडृतवः संवत्सरः संवत्सरो यज्ञः समानमेतदहर्यत्प्रायणीयोदयनीयौ ॥१८॥ कति त्वेवेति । पञ्चेति होवाच पञ्च वाऽइति होवाच पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्तवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः समानमेतदहर्यच्चतुर्विंशमहाव्रते ॥१९॥ कति त्वेवेति । चत्वारीति होवाच चत्वारि वाऽइति होवाच चतुष्पादाः पशवः पशवो यज्ञः समानमेतदहर्यत्पृष्ठ्याभिप्लवौ ॥२०॥ कति त्वेवेति । त्रीणीति होवाच त्रीणि वाऽइति होवाच त्रीणि छन्दांसि त्रयो लोकास्त्रिसवनो यज्ञः समानमेतदहर्यदभिजिद्विश्वजितौ ॥२१॥ कति त्वेवेति । द्वेऽइति होवाच द्वे वाऽइति होवाच द्विपाद्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः समानमेतदहर्यत्स्वरसामानः ॥२२॥ कति त्वेवेति । एकमिति होवाचाहरेवेति तदेतदहरहरिति सर्वं संवत्सरं सैषा संवत्सरस्योपनिषत्स यो हैवमेतां संवत्सरस्योपनिषदं वेदा हास्माच्छ्रियाञ्जायते सात्मा भवति संवत्सरो भवति संवत्सरो भूत्वा देवानप्येति ॥२३॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [२. २.] ॥ ॥

स वाऽएष संवत्सरो बृहतीमभिसम्पन्नः । द्वावार्द्यंतामह्नां षडहौ द्वौ पृष्ठ्याभिप्लवौ गोऽआयुषी दशरात्रस्तत्षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोकेऽयतन्त बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुवंस्तथोऽएवैष एतद्बृहत्यैव स्वर्गे लोके यतते बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नोत्यथ यो बृहत्यां कामस्तमेवैतेनैवंविदवरुन्द्धे ॥१॥ यद्वै चतुर्विंशमहः । दशरात्रस्य वै तत्सप्तमं वा नवमं वाभिप्लवात्पृष्ठ्यो निर्मितः पृष्ठ्यादभिजिदभिजितः स्वरसामानः स्वरसामभ्यो विषुवान्विषुवतः स्वरसामानः स्वरसामभ्यो विश्वजिद्विश्वजितः पृष्ठ्यः पृष्ठ्यादभिप्लवोऽभिप्लवाद्गोऽआयुषी गोऽआयुर्भ्यां दशरात्रः ॥२॥ अथैतदहरार्द्यत् । यन्महाव्रतं पञ्चविंशो ह्येतस्य स्तोमो भवति नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाभ्यां न स्तोत्रियया स्तोमः ॥३॥ अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विषुवत उपयन्ति । पृष्ठ्यमुत्तरं पुत्रा वाऽअभि-

प्लवः पिता पृष्ठ्यस्तस्मात्पूर्ववयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति पृष्ठ्यमुपरिष्टाद्विषुवतः पूर्वमुपयन्त्यभिप्लवमुत्तरं तस्मादुत्तरवयसे पुत्रान्पितोपजीवत्युप ह वाऽएनं पूर्ववयसे पुत्रा जीवन्त्युपोत्तरवयसे पुत्राञ्जीवति य एवमेतद्वेद ॥४॥ तदाहुः । यच्चतुर्विꣳशमहरुपेत्य प्रेयात्कथमनागूर्ती भवतीति यदेवादः प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयात् ॥५॥ तदाहुः । यद्द्वादश मासाः संवत्सरस्याथैतदहरत्येति यद्विषुवतमवरेषामेता३त्परेषामित्यवरेषां चैव परेषां चेति ह ब्रूयादात्मा वै संवत्सरस्य विषुवानङ्गानि मासा यत्र वाऽआत्मा तदङ्गानि यत्रोऽअङ्गानि तदात्मा न वाऽआत्माङ्गान्यतिरिच्यते नात्मानमङ्गान्यतिरिच्यन्तऽएवमु हैतदवरेषां चैव परेषां च भवति ॥६॥ अथ ह वाऽएष महासुपर्ण एव यत्संवत्सरः । तस्य यान्पुरस्ताद्विषुवतः षण्मासानुपयन्ति सोऽन्यतरः पक्षोऽथ यान्षडुपरिष्टात्सोऽन्यतर आत्मा विषुवान्यत्र वाऽआत्मा तत्पक्षौ यत्र वा पक्षौ तदात्मा न वाऽआत्मा पक्षावतिरिच्यते नात्मानं पक्षावतिरिच्येते एवमु हैतदवरेषां चैव परेषां च भवति ॥७॥ तदाहुः । यत्पुरस्ताद्विषुवत ऊर्ध्वान्स्तोमान्षण्मासानुपयन्ति षडुपरिष्टादावृत्तान्कथमस्यैतऽऊर्ध्वा स्तोमा उपेता भवन्तीति यमेवामुमूर्ध्वस्तोमं दशरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयाद्देवेभ्यो ह वै महाव्रतं न तस्थे कथमूर्ध्वैः स्तोमैर्विषुवन्तमुपागातावृत्तैर्मामिति ॥८॥ ते ह देवा ऊचुः । उप तं यज्ञक्रतुं जानीत य ऊर्ध्वस्तोमो येनेदमाप्नवामेति तऽएतमूर्ध्वस्तोमं दशरात्रमपश्यन्त्संवत्सरविधं तस्य यः पृष्ठ्यः षडह ऋतवः स इमे लोकाश्छन्दोमाः संवत्सरो दशममहस्तेनैनदाप्नुवंस्तदेभ्योऽतिष्ठत तिष्ठते ह वाऽअस्मै महाव्रतं य एवमेतद्वेद ॥९॥ अथ वाऽअतोऽह्नामभ्यारोहः । प्रायणीयेनातिरात्रेणोदयनीयमतिरात्रमभ्यारोहन्ति चतुर्विꣳशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवं पृष्ठ्येन परं पृष्ठ्यमभिजिता विश्वजितꣳ स्वरसामभिः परान्त्स्वरसाम्नोऽथैतदहरनभ्यारूढं यद्विषुवतमभि ह वै श्रेयाꣳसꣳ रोहति नैनं

पापीयानभ्यारोहति य एवमेतद्वेद ॥१०॥ अथ वा ऽअतो ऽह्नां निवाहः । प्रायणीयो ऽतिरात्रश्चतुर्विंशायाह्ने निवहति चतुर्विंशमहरभिप्लवायाभिप्लवः पृष्ठ्याय पृष्ठ्यो ऽभिजिते ऽभिजित्स्वरसामभ्यः स्वरसामानो विषुवते विषुवान्त्स्वरसामभ्यः स्वरसामानो विश्वजिते विश्वजित्पृष्ठ्याय पृष्ठ्यो ऽभिप्लवायाभिप्लवो गो ऽआयुर्भ्यां गो ऽआयुषी दशरात्राय दशरात्रो महाव्रताय महाव्रतमुदयनीयायातिरात्रायोदयनीयो ऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकाय प्रतिष्ठाया ऽअन्नाद्याय ॥११॥ तानि वा ऽएतानि । यज्ञारण्यानि यज्ञकृन्तत्राणि तानि शतं-शतं रथाह्न्यान्यन्तरेण तानि ये ऽविद्वांस उपयन्ति यथारण्यान्यां मुग्धांश्चरतो ऽशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षांसि सचन्ते ऽथ ये विद्वांसो यथा प्रवाहात्प्रवाहमभयादभयमेवं हैव ते देवताये देवतामुपसंयन्ति ते स्वस्ति स्वर्गं लोकं समश्नुवते ॥१२॥ तदाहुः । कति संवत्सरस्याहानि पराञ्चि कत्यर्वाञ्चीति स यानि सकृत्सकृदुपयन्ति तानि पराञ्च्यथ यानि पुनः-पुनस्तान्यर्वाञ्च्यर्वाञ्चीति ह त्वेवैनान्युपासीत षडह्योर्ह्यावृत्तिमन्वावर्तते ॥१३॥ ब्राह्मणम् ॥७ [२. ३.] ॥

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य प्राण एव प्रायणीयो ऽतिरात्रः प्राणेन हि प्रयन्ति वागेवारम्भणीयमहर्वाचा ह्यारभन्ते यद्यदारभन्ते ॥१॥ अयमेव दक्षिणो हस्तो ऽभिप्लवः षडहः । तस्येदमेव प्रथममहस्तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं गायत्र्या आयतने तस्मादियमासां ह्रसिष्ठा ॥२॥ इदमेव द्वितीयमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं त्रिष्टुभ आयतने तस्मादियमस्यै वर्षीयसी ॥३॥ इदमेव तृतीयमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं जगत्या आयतने तस्मादियमासां वर्षिष्ठा ॥४॥ इदमेव चतुर्थमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं विराज आयतने ऽन्नं वै विराट्तस्मादियमासामन्नादितमा

॥५॥ इदमेव पञ्चममहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनꣳ सवनमिदं तृतीयसवनं पङ्क्तेरायतने पृथुरिव वै पङ्क्तिस्तस्मादयमासां प्रथिष्ठः ॥६॥ इदमेव षष्ठमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनꣳ सवनमिदं तृतीयसवनमतिछन्दस आयतने तस्मादयमासां वर्षिष्ठो गायत्रमेतदहर्भवति तस्मादिदं फलकꣳ ह्रसिष्ठꣳ स इतोऽभिप्लवः षडहः स इतः स इतः स इत आत्मा पृष्ठ्यः ॥७॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह पैङ्ग्यः । प्लवन्तऽइव वाऽअभिप्लवास्तिष्ठतीव पृष्ठ्य इति प्लवत ऽइव ह्ययमङ्गैस्तिष्ठतीवात्मनेति ॥८॥ शिर एवास्य त्रिवृत् । तस्मात्तत्त्रिविधं भवति त्वगस्थि मस्तिष्कः ॥९॥ ग्रीवाः पञ्चदशः । चतुर्दश वाऽएतासां कर्तूकराणि वीर्यं पञ्चदशं तस्मादेताभिरण्वीभिः सतीभिर्गुरुं भारꣳ हरति तस्माद्ग्रीवाः पञ्चदशः ॥१०॥ उरः सप्तदशः । अष्टावन्ये जत्रवोऽष्टावन्यऽउरः सप्तदशं तस्मादुरः सप्तदशः ॥११॥ उदरमेकविꣳशः । विꣳशतिर्वा अन्तरुदरे कुन्तापान्युदरमेकविꣳशं तस्मादुदरमेकविꣳशः ॥१२॥ पार्श्वे त्रिणवः । त्रयोदशान्याः पर्शवस्त्रयोदशान्याः पार्श्वे त्रिणवे तस्मात्पार्श्वे त्रिणवः ॥१३॥ अनूकं त्रयस्त्रिꣳशः । द्वात्रिꣳशद्वाऽएतस्य कर्तूकराण्यनूकं त्रयस्त्रिꣳशं तस्मादनूकं त्रयस्त्रिꣳशः ॥१४॥ अयमेव दक्षिणः कर्णोऽभिजित् । यदिदमक्ष्णः शुक्लꣳ स प्रथमः स्वरसामा यत्कृष्णꣳ स द्वितीयो यन्मण्डलꣳ स तृतीयो नासिके विषुवान्यदिदमक्ष्णो मण्डलꣳ स प्रथमोऽर्वाक्सामा यत्कृष्णꣳ स द्वितीयो यच्छुक्लꣳ स तृतीयः ॥१५॥ अयमेवोत्तरः कर्णो विश्वजित् । उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ याववाञ्चौ प्राणौ ते गोऽआयुषीऽअङ्गानि दशरात्रो मुखं महाव्रतमुदान एवोदयनीयोऽतिरात्र उदानेन ह्युच्चन्ति स एष संवत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः स यो हैवमेतꣳ संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिंल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥१६॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [२. ४.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [७६.] ॥ ॥

यद्वालाके । इदं त्रिवृदेति सर्वमन्योऽन्यमभिसम्पद्यमानम् । कथं स्विद्यज्ञः पुरुषः प्रजापतिरन्योऽन्यं नातिरिच्यन्तऽएते ॥१॥ यदूर्ध्वा स्तोमा अनुयन्ति । यज्ञमभ्यावर्तं सामभिः कल्पमानाः । कथं स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥२॥ प्रायणीयोऽतिरात्रः । चतुर्विंशमहश्चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठ्य इत्येते । कथं स्वित्ते पु° ॥३॥ अभिजिता स्वरसामानः । अभिक्लृप्ता उभयतो विषुवन्तमुपयन्ति । कथं स्वित्ते पु° ॥४॥ त्रिवृत्प्रायाः । सप्तदशाभिक्लृप्तास्त्रयस्त्रिंशान्ताश्चतुरुत्तरेण । कथं स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्तीति ॥५॥ शिरस्त्रिवृत् । पञ्चदशोऽस्य ग्रीवा उर आहुः सप्तदशाभिक्लृप्तम् । एकविंशमुदरं कल्पयन्ति पार्श्वे पर्शूस्त्रिणवेनाभिक्लृप्ते ॥६॥ अभिप्लवा उभयतोऽस्य बाहू । पृष्ठं पृष्ठ्य इति धीरा वदन्ति । अनूकमस्य चतुरुत्तरेण संवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ॥७॥ कर्णावस्याभिजिद्विश्वजिच्च । अन्त्यावाहुः स्वरसामाभिक्लृप्ते । नस्यं प्राणं विषुवन्तमाहुर्गोऽआयुषी प्राणावितावथाश्वौ ॥८॥ अङ्गान्यस्य दशरात्रमाहुः । मुखं महाव्रतं संवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति । सर्वस्तोमं सर्वसामानमेतं संवत्सरमध्यात्मं प्रविष्टम् । समं धीर आत्मना कल्पयित्वा ब्रध्नस्यास्ते विष्टपेऽज्ञातशोकः ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥१॥ [३.१.] ॥

पुरुषो वै संवत्सरः । पुरुष इत्येकं संवत्सर इत्येकमत्र तत्समं द्वे वै संवत्सरस्याहोरात्रे द्वाविमौ पुरुषे प्राणावत्र तत्समं त्रय ऋतवः संवत्सरस्य त्रय इमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं चतुरक्षरो वै संवत्सरश्चतुरक्षरोऽयं यजमानोऽत्र तत्समं पञ्चऽर्तवः संवत्सरस्य पञ्चेमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं षडृतवः संवत्सरस्य षडिमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं सप्तऽर्तवः संवत्सरस्य सप्तेमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समम् ॥१॥ द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । द्वादशेमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य त्रयोदशेमे पुरुषे प्राणा नाभिस्त्रयोदश्यत्र तत्समं

चतुर्विꣳशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाश्चतुर्विꣳशोऽयं पुरुषो विꣳशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्गोऽत्र तत्समꣳ षड्विꣳशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः षड्विꣳशोऽयं पुरुषः प्रतिष्ठे षड्विꣳश्यावत्र तत्समम् ॥२॥ त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च । संवत्सरस्य रात्रयस्त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्यास्थीन्यत्र तत्समं त्रीणि च शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्य मज्जानोऽत्र तत्समꣳ ॥३॥ सप्त च वै शतानि विꣳशतिश्च । संवत्सरस्याहोरात्राणि सप्त च शतानि विꣳशतिश्च पुरुषस्यास्थीनि च मज्जानश्चात्र तत्समम् ॥४॥ दश च वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि । संवत्सरस्य मुहूर्ता यावन्तो मुहूर्तास्तावन्ति पञ्चदश कृत्वः क्षिप्राणि यावन्ति क्षिप्राणि तावन्ति पञ्चदश कृत्व एतर्हीणि यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति पञ्चदश कृत्व इदानीनि यावन्तीदानीनि तावन्तः पञ्चदश कृत्वः प्राणा यावन्तः प्राणास्तावन्तोऽना यावन्तोऽनास्तावन्तो निमेषा यावन्तो निमेषास्तावन्तो लोमगर्ता यावन्तो लोमगर्तास्तावन्ति स्वेदायनानि यावन्ति स्वेदायनानि तावन्त एते स्तोका वर्षन्ति ॥५॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह वार्क्कलिः । सार्वभौमं मेघं वर्षन्तं वेदाहमस्य वर्षस्य स्तोकानिति ॥६॥ तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः । अमादन्यत्र परिवर्तमानस्तिष्ठन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि । अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन कति कृत्वः प्राणिति चाप चानितीति ॥७॥ तदेष श्लोकः प्रत्युक्तः । शतꣳ शतानि पुरुषः समेनाष्टौ शता यन्मितं तद्वदन्ति । अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन तावत्कृत्वः प्राणिति चाप चानितीति ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥१० [३. २.] ॥

देवा ह वै सहस्रसंवत्सराय दिदीक्षिरे । तेषां पञ्च शतानि संवत्सराणां पर्यवेतान्यासुरथेदꣳ सर्वमेव शश्राम ये स्तोमा यानि पृष्ठानि यानि छन्दाꣳसि ॥१॥ ततो देवाः । एतद्यज्ञस्यायातयामापश्यꣳस्तेनायातयाम्ना या वेदे व्यष्टिरासीत्तां व्याश्नुवतायातयामा वाऽअस्य वेदा अयातयाम्न्या ह्यस्य त्रय्या विद्ययार्त्विज्यं कृतं भ-

वति य एवमेतद्वेद ॥२॥ तदेतद्यज्ञस्यायातयाम । ओ श्रावयास्तु श्रौषड्यज्ञ ये यजामहे वौषडिति तासां वाऽ एतासां पञ्चानां व्याहृतीनाᳩ सप्तदशाक्षराण्यो श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहऽइति पञ्चाक्षरम् ॥३॥ द्व्यक्षरो वषट्कारः । स एष सप्तदशः प्रजापतिरधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितः स यो हैवमेतᳩ सप्तदशं प्रजापतिमधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिँल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥४॥ ते ह देवा ऊचुः । उप तं यज्ञक्रतुं जानीत यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण समाप्नुयादिति ॥५॥ ते विश्वजितमेव सर्वपृष्ठम् । पृष्ठ्यस्य षडहस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि छन्दाᳩसि ॥६॥ पृष्ठ्यमेव षडहम् । द्वादशाहस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भ° ॥७॥ द्वादशाहमेव । संवत्सरस्याञ्जःसवमप° ॥८॥ संवत्सरमेव । तापश्चितस्याञ्जःसवमप° ॥९॥ तापश्चितमेव । सहस्रसंवत्सरस्याञ्जःसवमप° ॥१०॥ स वै संवत्सरं दीक्षाभिरेति । संवत्सरमुपसद्भिः संवत्सरᳩ सुत्याभिः ॥११॥ स यत्संवत्सरं दीक्षाभिरेति । पूर्वार्धमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्द्धेऽथ यत्संवत्सरमुपसद्भिर्मध्यमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्द्धेऽथ यत्संवत्सरᳩ सुत्याभिरुत्तमार्धमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्द्धे ॥१२॥ स वै द्वादश मासान्दीक्षाभिरेति । द्वादशोपसद्भिर्द्वादश सुत्याभिस्तत्षट्त्रिᳩशत्षट्त्रिᳩशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकेऽयतन्त बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुवंस्तथोऽएवैष एतद्बृहत्यैव स्वर्गे लोके यतते बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नोत्यथ यो बृहत्यां कामस्तमेवैतेनैवंविदवरुन्द्धे ॥१३॥ तद्वाऽएतत् । त्रयᳩ सह क्रियतेऽग्निरर्को महदुक्थᳩ स यत्संवत्सरं दीक्षाभिरेति संवत्सरमुपसद्भिस्तेनास्याग्न्यर्कावाप्तौ भवतोऽथ यत्संवत्सरᳩ सुत्याभिरेति तेनोऽएवास्य महदुक्थमाप्तं भवति स वाऽएष एव सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा यत्तापश्चित एष

प्रजानां प्रजात्यै यत्तापश्चितः ॥१४॥ ब्राह्मणम् ॥११ [३. ३.] ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१३२ ॥ ॥

पुरुषꣳ ह नारायणं प्रजापतिरुवाच । यजस्व-यजस्वेति स होवाच यजस्व-यजस्वेति वाव त्वं मामात्थ त्रिरयक्षि वसवः प्रातःसवनेनागू रुद्रा माध्यन्दिनेन सवनेनादित्यास्तृतीयसवनेनाथ मम यज्ञवास्त्वेव यज्ञवास्ताविवाहमासऽइति ॥१॥ स होवाच । यजस्वैवाहं वै ते तद्वक्ष्यामि यथा तऽउक्थानि मणिरिव सूत्रऽओतानि भविष्यन्ति सूत्रमिव वा मणाविति ॥२॥ तस्माऽउ हैतदुवाच । प्रातःसवने बहिष्पवमानऽउद्गातारमन्वारभासि श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥३॥ अथ माध्यन्दिने पवमाने । उद्गातारमन्वारभासि सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥४॥ अथ तृतीयसवनऽआर्भवे पवमाने । उद्गातारमन्वारभासाऽऋभुरसि जगच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥५॥ अथ सꣳस्थितेषु-सꣳस्थितेषु सवनेषु जपेः । मयि भर्गो मयि महो मयि यशो मयि सर्वमिति ॥६॥ अयं वै लोका भर्गः । अन्तरिक्षलोको महो द्यौर्यशो येऽन्ये लोकास्तत्सर्वम् ॥७॥ अग्निर्वै भर्गः । वायुर्मह आदित्यो यशो येऽन्ये देवास्तत्सर्वम् ॥८॥ ऋग्वेदो वै भर्गः । यजुर्वेदो महः सामवेदो यशो येऽन्ये वेदास्तत्सर्वम् ॥९॥ वाग्वै भर्गः । प्राणो महश्चक्षुर्यशो येऽन्ये प्राणास्तत्सर्वम् ॥१०॥ तद्विद्यात् । सर्वांल्लोकानात्मन्नधिषि सर्वेषु लोकेष्वात्मानमधाꣳ सर्वान्देवानात्मन्नधिषि सर्वेषु देवेष्वात्मानमधाꣳ सर्वान्वेदानात्मन्नधिषि सर्वेषु वेदेष्वात्मानमधाꣳ सर्वान्प्राणानात्मन्नधिषि सर्वेषु प्राणेष्वात्मानमधामित्यक्षिता वै लोका अक्षिता देवा अक्षिता वेदा अक्षिताः प्राणा अक्षितꣳ सर्वमक्षिताद्ध वाऽअक्षितमुपसंक्रामत्यप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति य एवमेतद्वेद ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥१ [३. ४.] ॥

सावित्रꣳ ह स्मैतं पूर्वं पशुमालभन्ते । अथैतर्हि प्राजापत्यं यो ह्येव सविता स प्रजापतिरिति वदन्तस्तस्मात्संन्युप्याग्नींस्तेन यजेरन्गृहपतेरेवाग्निषु यथेदं जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति तस्यां नोऽप्यसदिति ते ततो यदानिकामं दीक्षन्ते ॥ १॥ तदु वाऽआहुः । नानाधिष्ण्या एव स्युर्यदि दीक्षितस्योपतपेत्यार्श्वतोऽग्निहोत्रं जुहवसेत्स यद्यगदो भवति सꣳसृज्यैनं पुनरुपह्वयन्ते यद्यु म्रियते स्वैरेव तमग्निभिर्दहन्त्यशवाग्निभिरितरे यजमाना आसतऽइति तदहैवाहिताग्निः कर्म समानाधिष्ण्यास्त्वेव भवन्ति तस्य तदेव ब्राह्मणं यत्पुरश्चरणे ॥ २॥ तदाहुः । यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवतीति व्रतेनेति ब्रूयात् ॥ ३॥ तदाहुः । यत्सं० कथमेषां पौर्णमासꣳ हविरनन्तर्हितं भवतीत्याज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ४॥ तदाहुः । यत्सं० कथमेषां पितृयज्ञोऽनन्तरितो भवतीत्यौपासनैरिति ब्रूयात् ॥ ५॥ तदाहुः । यत्सं० कथमेषामामावास्यꣳ हविरनन्तरितं भवतीति दध्ना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ६॥ तदाहुः । यत्सं० कथमेषामाग्रयणेष्टिरनन्तरिता भवतीति सौम्येन चरुणेति ब्रूयात् ॥ ७॥ तदाहुः । यत्सं० कथमेषां चातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्तीति पयस्ययेति ब्रूयात् ॥ ८॥ तदाहुः । यत्सं० कथमेषां पशुबन्धोऽनन्तरितो भवतीति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ९॥ तदाहुः । यत्सं० कथमेषाꣳ सोमोऽनन्तरितो भवतीति सवनैरिति ब्रूयात् ॥ १०॥ ते वाऽएवमेते यज्ञक्रतवः । संवत्सरमपियन्ति स यो हैवमेतां यज्ञक्रतूनाꣳ संवत्सरेऽपीतिं वेदाप्यस्य स्वर्गे लोके भवति ॥ ११॥ संवत्सरस्य समता वेदितव्या । एकं पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्येकमुपरिष्टात्त्रयःपञ्चाशतं पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति त्रयःपञ्चाशतमुपरिष्टाद्विꣳशतिशतं पुरस्ताद्विषुवत उक्थ्यान्यहान्युपयन्ति विꣳशतिशतमुपरिष्टादिति नु यऽउक्थ्यास्त्वरसाम्न उपयन्ति ॥ १२॥ अथ येऽग्निष्टोमान् । षट्पञ्चाशतं पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति षट्-

पञ्चाशतमुपरिष्टात्सप्तदशᳩ शतं पुरस्ताद्विषुवत उक्थ्यान्यहान्युपयन्ति सप्तदशमुपरिष्टात्षट्ᳩ पुरस्ताद्विषुवतः षोडशिन उपयन्ति षडुपरिष्टात्त्रिᳩशतं पुरस्ताद्विषुवतः षडहानुपयन्ति त्रिᳩशतमुपरिष्टादेषा ह्यस्य समता समेन ह वाऽअस्याव्यृद्धेनान्यूनेनानतिरिक्तेनायनेनेतं भवति य एवमेतद्वेद ॥१३॥ ब्राह्मणम् ॥२ [३. ५.] ॥ तृतीयोऽध्यायः [७७.] ॥ ॥

दीर्घसत्त्रᳩ ह वाऽएतऽउपयन्ति । येऽग्निहोत्रं जुह्वत्येतद्वै जरामर्यᳩ सत्त्रं यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यन्ते मृत्युना वा ॥१॥ तदाहुः । यदेतस्य दीर्घसत्त्रिणोऽग्निहोत्रं जुह्वतोऽन्तरेणाग्नी युक्तं वा वियायात्सं वा चरेयुः किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति कुर्वीति हैव निष्कृतिमपीष्ट्या यजेत तदु तन्नाद्रियेतेमान्वाऽएष लोकाननुवितनुते योऽग्नीऽआधत्ते ॥२॥ तस्यायमेव लोको गार्हपत्यः । अन्तरिक्षलोकोऽन्वाहार्यपचनोऽसौ लोक आहवनीयः कामं न्वाऽएषु लोकेषु वयाᳩसि युक्तं चायुक्तं च सं चरन्ति स यदि हास्याप्यन्तरेण ग्रामोऽग्नीन्वियायान्नैव मे का चनार्तिरस्ति न रिष्टिरिति हैव विद्यात् ॥३॥ त्रयो ह त्वाव पशवोऽमेध्याः । दुर्वराह ऐडकः श्वा तेषां यद्यधिश्रितेऽग्निहोत्रेऽन्तरेण कश्चित्संचरेत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके गार्हपत्याद्भस्मोपहत्याहवनीयान्निवपन्तो यन्तीदं विष्णुर्विचक्रमऽइत्येतयर्चा यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसंतन्मो भस्मनास्य पदमपिवपाम इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादासान्वाऽअयं यजमानस्यावाप्सीत्क्षिप्रे परमासानावप्स्यते ज्येष्ठगृह्यᳩ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥४॥ इत्थमेव कुर्यात् । उदस्थालीं वैवोदकमण्डलुं वादाय गार्हपत्यादग्रऽआहवनीयान्निनयन्नियादिदं विष्णुर्विचक्रमऽइत्येतयैवर्चा यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसंतनोति यद्वै यज्ञस्य रिष्टं यदशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य शान्तिरद्भिरेवैनत्तच्छान्त्या शमयत्येतदेव तत्र कर्म ॥५॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं

दोह्यमानꣳ स्कन्देत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भि-
रुपनिनीय परिशिष्टेन जुहुयाद्यद्यु नीची स्थाली स्याद्यदि वा भिद्येत स्कन्नप्राय-
श्चित्तेनैवाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयात् ॥ ६॥ ॥ शतम् ६१०० ॥ ॥
अथ यत्र स्कन्नꣳ स्यात् । तदभिमृशेदस्कन्नधित प्राजनीति यदा वै स्कन्दत्यथ धी-
यते यदा धीयतेऽथ प्रजायते योनिर्वाऽइयꣳ रेतः पयस्तदस्यां योनौ रेतो दधा-
त्यनुष्ठ्या ह्यास्य रेतः सिक्तं प्रजायते य एवमेतद्वेदामुतो वै दिवो वर्षतीह्यौषधयो
वनस्पतयः प्रजायन्ते पुरुषाद्रेत स्कन्दति पशुभ्यस्तत इदꣳ सर्वं प्रजायते तद्विद्या-
द्भूयसी मे प्रजातिरभूद्वसुः प्रजया पशुभिर्भविष्यामि श्रेयान्भविष्यामीति ॥७॥ अथ
यत्रावभिन्नꣳ स्यात् । तदुदस्थालीं वैवोदकमण्डलुं वा निनयेद्यद्वै यज्ञस्य रिष्टं
यदशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य शान्तिरद्भिरेवैनत्तच्छान्त्या शमयति भूर्भुवः स्वरित्ये-
ताभिर्व्याहृतिभिरेता वै व्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तीस्तदनेन सर्वेण प्रायश्चित्तिं कु-
रुते तानि कपालानि संचित्य यत्र भस्मोद्धृतꣳ स्यात्तन्निवपेदेतदेव तत्र कर्म ॥८॥
तदाहुः । यस्याग्निहोत्री दोह्यमानोपविशेत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति ताꣳ
हैके यजुषोत्थापयन्त्युदस्थाद्देव्यदितिरितीयं वाऽअदितिरिमामेवास्माऽएतदुत्थाप-
याम इति वदन्त आयुर्यज्ञपतावधादित्यायुरेवास्मिंस्तद्दध्म इति वदन्त इन्द्राय कृ-
ण्वतो भागमितीन्द्रियमेवास्मिंस्तद्दध्म इति वदन्तो मित्राय वरुणाय चेति प्राणो-
दानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानावेवास्मिंस्तद्दध्म इति वदन्तस्तां तस्यामाहुत्यां
ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्मन्येतार्तिं वाऽएषा पाप्मानं यजमानस्य प्रति-
दृश्योपाविक्षदार्तिमेवास्मिंस्तत्पाप्मानं प्रतिमुञ्चाम इति वदन्तः ॥ ९॥ तदु हो-
वाच याज्ञवल्क्यः । अश्रद्दधानेभ्यो हैभ्यो गौरपक्रामत्यार्त्यौ वाऽआहुतिं विध्य-
न्तीत्थमेव कुर्याद्दण्डेनैवैनां विपिष्योत्थापयेदिति तद्यथैवादो धावयतोऽश्वो वा-
श्वतरो वा गदयेत बलीवर्दो वा युक्तस्तेन दण्डप्रजितेन तोत्त्रप्रजितेन यमधानꣳ

समीप्सति तꣳ समश्नुत ऽएवमेवैतया दण्डप्रजितया तोत्त्रप्रजितया यꣳ स्वर्गं लो-
कꣳ समीप्सति तꣳ समश्नुते ॥ १० ॥ अथ ह्योवाचारुणिः । द्यौर्वा ऽएतस्याग्निहोत्र-
स्याग्निहोत्र्ययमेव वत्सो योऽयं पवत ऽइयमेवाग्निहोत्रस्थाली न वा ऽएवं विदु-
षोऽग्निहोत्री नश्यति ह्न ह्यसौ नश्येन्नैवं विदुषोऽग्निहोत्रीवत्सो नश्यति ह्न
ह्येष नश्येन्नैवं विदुषोऽग्निहोत्रस्थाली भिद्यते ह्न हीयं भिद्येत श्रियो वै पर्ज-
न्यो वर्षति तद्विद्याच्छ्रेमाणं मे महिमानमधारयमाणोपाविदच्छ्रेयान्भविष्यामीति
तामात्मन्येव कुर्वीतात्मन्येव तच्छ्रियं धत्त ऽइति ह स्माहारुणिरेतदेव तत्र कर्म
॥ ११ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येत किं तत्र कर्म का प्रायश्चि-
त्तिरिति स्तम्बमाच्छिद्य ग्रासयेदेतदेव तत्र कर्म ॥ १२ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [४. १.] ॥ ॥

तदाहुः । यस्याग्निहोत्री लोहितं दुहीत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा मेक्षणं कृत्वान्वाहार्यपचनं परिश्रयितवै ब्रूयात्तस्मिन्नेनच्छ्रपयित्वा तस्मिंस्तूष्णीं जुहुयादनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्राजापत्यमग्निहोत्रꣳ सर्वं वा ऽअनिरुक्तं तदनेन सर्वेण प्रायश्चित्तिं कुरुते तां तस्यामाहुत्यां ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्मन्येतार्तिं वा ऽएषा पाप्मानं यजमानस्य प्रतिदृश्य दुग्धे या लोहितं दुह ऽआर्तिमेवास्मिंस्तत्पाप्मानं प्रतिमुञ्चत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादनार्तेनैव तदार्तं यज्ञस्य निष्करोत्येतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानममेध्यमापद्येत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्धैके होतव्यं मन्यन्ते प्रयतमेतन्नैतस्याहोमोऽवकल्पते न वै देवाः कस्माचन बीभत्सन्ते बीभत्सन्ता३इ तु देवा इत्थमेव कुर्याद्गार्हपत्यादुष्णं भस्म निरूह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीं निनयेदद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं दोहितममेध्यमापद्येत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति य ऽएवैते ऽङ्गारा निरूढा येष्वधिश्रयिष्यन्भवति तान्प्रत्युह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीं

निनयेदद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यदन्य॰ ॥३॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रमधि-
श्रितममेध्यमापद्येत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति य एवैतेऽङ्गारा निरूढा
येष्वधिश्रितं भवति तेष्वेनत्तूष्णीं जुहुयात्तद्धुतमहुतं यदहैनत्तेषु जुहोति तेन हुतं
यद्वेनांस्तेनैवानुगमयति तेनाहुतमद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यदन्य॰ ॥४॥ त-
दाहुः । यदधिश्रितेऽग्निहोत्रे यजमानो म्रियेत किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
तदेवैनदभिपर्याधाय विष्यन्दयेदथो खल्वाहुरेतावती सर्वस्य हविर्यज्ञस्य प्रायश्चि-
त्तिरित्येतदेव तत्र कर्म ॥५॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रꣳ स्रुच्युन्नीतꣳ स्कन्देत्किं
तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय परिशिष्टेन
जुहुयाद्यद्यु नीची स्रुक्स्याद्यदि वा भिद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्याद्भिरुपनि-
नीय यत्स्थाल्यां परिशिष्टꣳ स्यात्तेन जुहुयात् ॥६॥ तद्धैके । प्रतिपरेत्य यत्स्था-
ल्यां परिशिष्टं भवति तेन जुह्वति तदु तथा न कुर्यात्स्वर्ग्यं वा एतद्यदग्निहोत्रं
यो हैनं तत्र ब्रूयात्प्रति न्वा अयꣳ स्वर्गाल्लोकादवारुक्षन्नास्येदꣳ स्वर्ग्यमिव भ-
विष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥७॥ इत्थमेव कुर्यात् । तदेवोपविशेद्यत्स्थाल्यां
परिशिष्टꣳ स्यात्तदस्मा उन्नीयाद्धरेयुस्तद्धैक उपवल्हन्ते हुतोच्छिष्टं वा एतद्यात-
याम वा एतन्नैतस्य होतव्यमिति तदु तन्नाद्रियेत यदा वा एतदयातयामाथैनद्ध-
विरातञ्चनं कुर्वते तस्माद्यत्स्थाल्यां परिशिष्टꣳ स्यात्तदस्मा उन्नीयाद्धरेयुर्यद्यु तत्र
न स्याद्यदन्यद्विन्देत्तदग्नावधिश्रित्यावज्योत्यापः प्रत्यानीयोद्वास्य तदतो हैवोन्ने-
ष्यामीत्युक्तं भवत्यथात्र यथोन्नीतमेवास्मा उन्नीयाद्धरेयुस्तेन कामं जुहुयादेतदेव
तत्र कर्म ॥८॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रꣳ स्रुच्युन्नीतममेध्यमापद्येत किं तत्र कर्म
का प्रायश्चित्तिरिति तद्धैके होतव्यं मन्यन्ते प्रयतमेतन्नैतस्याहोमोऽवकल्पते न
वै देवाः कस्माचन बीभत्सन्त इति तद्धैक उत्सिच्य छर्दयन्ति तदु तथा न कु-
र्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयात्परासिचत न्वा अयमग्निहोत्रं क्षिप्रेऽयं यजमानः परासे-

द्यत ऽ इतीश्वरो ह तथैव स्यादित्थमेव कुर्यादाहवनीये समिधमभ्याधायाहवनी-
याद्वोष्णं भस्म निरुह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीं निनयेदद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेन-
दाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ ९ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रꣳ
स्रुच्युन्नीतमुपरिष्टादववर्षेत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्विद्यादुपरिष्टान्मा
शुक्रमागन्नुप मां देवाः प्राभूवञ्छ्रेयान्भविष्यामीति तेन कामं जुहुयादेतदेव तत्र
कर्म ॥ १० ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [४. २.] ॥ ॥

तदाहुः । यत्पूर्वस्यामाहुत्याꣳ हुतायामथाग्निरनुगच्छेत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चि-
त्तिरिति यं प्रतिवेशꣳ शकलं विन्देत्तमभ्यस्याभिजुहुयाद्दारौ-दारावग्निरिति वद-
न्दारौ-दारौ ह्येवाग्निर्यद्युऽअस्य हृदयं व्येव लिखेद्धिरण्यमभिजुहुयादग्नेर्वाऽएतद्रे-
तो यद्धिरण्यं य उ वै पुत्रः स पिता यः पिता स पुत्रस्तस्माद्धिरण्यमभिजुहुयादे-
तदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥ तदाहुः । यस्याहवनीय उद्धृतः पुराग्निहोत्रादनुगच्छेत्किं तत्र
कर्म का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधायाग्निहोत्रं जुहुयात्स
यद्यपि शतमेव कृत्वः पुनः-पुनरुद्धृतोऽनुगच्छेद्गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधा-
याग्निहोत्रं जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥ तदाहुः । यस्य गार्हपत्योऽनुगच्छेत्किं
तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तꣳ हैकऽउल्मुकादेव निर्मन्थन्ति यतो वै पुरुष-
स्यात्ततो नश्यति ततो वै स तस्य प्रायश्चित्तिमिच्छतऽइति वदन्तस्तदु तथा न
कुर्यादुल्मुकꣳ ह वै वादाय चरेयुरुल्मुकस्य वावव्रश्चमित्थमेव कुर्यादुल्मुकादङ्गा-
रमादाय तमरण्योरभिविमथ्नीयादुप ह तं काममाप्नोति य उल्मुकमथ्यऽउपो तं
योऽरण्योरेतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥ तदाहुः । यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुः किं तत्र कर्म
का प्रायश्चित्तिरितीश्वरौ वाऽएतौ सम्पद्याशान्तौ यजमानस्य प्रजां च पशूंश्च निर्द-
हस्तदभिमन्त्रयेत समितꣳ संकल्पेथाꣳ सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ इषमूर्ज-
मभि संवसानौ ॥ सं वां मनाꣳसि सं व्रता समु चित्तान्याकरम् अग्ने पुरीष्या-

धिपा भव त्वं न इषमूर्जं यजमानाय धेहीति शान्तिमेवाभ्यामेतद्दधति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसायै ॥४॥ यद्यु ऽअस्य हृदयं व्येव लिखेत् । अग्नयेऽग्निमते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तस्यावृत्सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ संयाज्येऽअथैते याज्यानुवाक्येऽअग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा हव्यवाड्जुह्वास्य इत्यथ याज्या त्वं ह्यग्नेऽअग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सता सखा सख्या समिध्यसऽइति शान्तिमेवाभ्यामेतद्दधति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसायाऽएतदेव तत्र कर्म ॥५॥ तदाहुः । यस्याहवनीयेऽननुगते गार्हपत्योऽनुगच्छेत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तं हैके तत एव प्राञ्चमुद्धरन्ति प्राणा वा ऽअग्नयः प्राणानेवास्माऽएतदुद्धराम इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयात्प्राचो न्वाऽअयं यजमानस्य प्राणान्प्रारौत्सीन्मरिष्यत्ययं यजमान इतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥६॥ अथ हैके प्रत्यञ्चमाहरन्ति । प्राणोदानाविमाविति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्स्वर्ग्यं वाऽएतद्यदग्निहोत्रं यो हैनं तत्र ब्रूयात्प्रति न्वा ऽअयं स्वर्गाल्लोकादवारुहन्नास्येदं स्वर्ग्यमिव भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥७॥ अथ हैकेऽन्यं गार्हपत्यं मन्थन्ति । तदु तथा न कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादग्नेर्न्वाऽअयमधि द्विषन्तं भ्रातृव्यमजीजनत क्षिप्रेऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो जनिष्यते प्रियतमं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥८॥ अथ हैकेऽनुगमय्यान्यं मन्थन्ति । तस्याशां नेयादपि यत्परिशिष्टमभूत्तदजीजसत नास्य दायादश्चन परिशेक्ष्यतऽइतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥९॥ इत्थमेव कुर्यात् । अरण्योरग्नी समारोह्योदङ्ङुदवसाय निर्मथ्य जुह्वद्वसेत्तथा ह न कां चन परिचक्षां करोति नवावसानऽउऽअस्याभितोरात्रं हुतं भवति ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥५ [४. ३.] ॥॥

अथ प्रातर्भस्मान्युद्धृत्य । गोमयेनालिप्यारण्योरेवाग्नी समारोह्य प्रत्यवस्यति मथित्वा गार्हपत्यमुद्धृत्याहवनीयमाहृत्यान्वाहार्यपचनमग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं

AAA AAA*

पुरोडाशं निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ वि-
राजौ संयाज्येऽअथैते याज्यानुवाक्ये वेत्था हि वेधोऽअध्वनः पथश्च देवाञ्जसा
अग्ने यज्ञेषु सुक्रतवित्यथ याज्या देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनुप्रवो-
ढुम् अग्निर्विद्वान्त्स यजात्सेदु होता सोऽअध्वरान्त्स ऋतून्कल्पयातीत्यग्निर्वै प-
थिकृत्पथामपिनेता स एवैनं यज्ञपथमपिनयत्येतदेव तत्र कर्म ॥१॥ तदाहुः ।
यस्याग्नयः सꣳसृज्येरन्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स यदि परस्ताद्दहन्नभीयात्त-
द्विद्यात्परस्तान्मा शुक्रमागन्नुप मां देवाः प्राभूवञ्छ्रेयान्भविष्यामीति यद्युऽअस्य
हृदयं व्येव लिखेदग्नये विविचयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव स-
प्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ संयाज्येऽअथैते याज्यानुवाक्ये
वि ते विष्वग्वातजूतासोऽअग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति तुविम्रक्षासो दिव्या
नवग्वा वनावनन्ति धृषता रुजन्त इत्यथ याज्या त्वामग्ने मानुषीरीडते विशो हो-
त्राविदं विविचिꣳ रत्नधातमम् गुहा सन्तꣳ सुभग विश्वदर्शतं तुविष्वणसꣳ सु-
यजं घृतश्रियमित्यथो ह यो द्विषतो भ्रातृव्याद्व्याविवृत्सेत तत्काम एतया यजेत
वि हैवास्माद्वर्तत एतदेव तत्र कर्म ॥२॥ यद्वयमितो दहन्नभीयात् । तद्विद्यादभि
द्विषन्तं भ्रातृव्यं भविष्यामि श्रेयान्भविष्यामीति यद्युऽअस्य हृदयं व्येव लिखेदग्नये
संवर्गायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव सप्त° ऽअथैते याज्यानु-
वाक्ये परस्याऽअधि संवतोऽवराँ२॥ऽअभ्यातर यत्राहमस्मि ताँ२॥ऽअवेत्यथ या-
ज्या मा नोऽअस्मिन्महाधने परावर्ग्भारभृद्यथा सं वर्गꣳ सꣳ रयिं जयेत्यथो ह
यो द्विषतो भ्रातृव्यात्संविवृक्षेत तत्काम एतया यजेत सꣳ हैवास्माद्वृङ्क्तऽएतदेव
तत्र कर्म ॥३॥ तदाहुः । यस्य वैद्युतो दहेत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
तद्विद्यादुपरिष्टान्मा शुक्रमागन्नुप मां देवाः प्राभूवञ्छ्रेयान्भविष्यामीति यद्युऽअस्य
हृदयं व्येव लिखेदग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव सप्त°

ऽअथैते याज्यानुवाक्येऽअप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनुरुध्यसे गर्भे सञ्जायसे पुनरित्यथ याज्या गर्भोऽअस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भोऽअपामसीति शान्तिमेवाभ्यामेतद्वदति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसाया ऽएतदेव तत्र कर्म ॥४॥ तदाहुः । यस्याग्नयोऽमेध्यैरग्निभिः संसृज्येरन्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरित्यग्नये शुचयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव सप्त° ऽअथैते याज्यानुवाक्येऽअग्निः शुचिव्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः शुची रोचतऽआहुत इत्यथ याज्योदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते तव ज्योतींष्यर्चय इति शान्तिमेवा° ॥५॥ तदाहुः । यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्यस्तमियात्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरित्येते वै रश्मयो विश्वे देवास्तेऽस्मादपप्रयन्ति तदस्मै व्यृध्यते यस्माद्देवा अपप्रयन्ति तामनु व्यृद्धिं यश्च वेद यश्च न ताऽउभावाहतुरनुद्धृतमस्याभ्यस्तमगादिति तत्रेत्थं कुर्याद्धरितं हिरण्यं दर्भे प्रबध्य पश्चाद्धर्तवै ब्रूयात्तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपत्यहर्वाऽएतदह्नो रूपं क्रियते पवित्रं दर्भाः पवयत्येवैनं तदथेध्ममादीप्य प्राञ्चं हर्तवै ब्रूयाद्ब्राह्मणा आर्षेय उद्धरेद्ब्राह्मणो वाऽआर्षेयः सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनं तद्देवताभिः समर्धयति तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्यऽआज्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्राङुदाद्रवत्यथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स यथा ब्राह्मणमावसथवासिनं क्रुद्धं यन्तमुपजवेहतोपमन्त्रयेतैवमेवैतद्विश्वान्देवानुपमन्त्रयते जानन्ति हैनमुप हैनमावर्तन्तऽएतदेव तत्र कर्म ॥६॥ तदाहुः । यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्युदियात्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरित्येते वै रश्मयो विश्वे देवास्तेऽस्माद्दूषिवांसोऽपप्रयन्ति तदस्मै व्यृध्यते यस्माद्देवा अपप्रयन्ति तामनु व्यृद्धिं यश्च वेद यश्च न ताऽउभावाहतुरनुद्धृतमस्याभ्युदगादिति तत्रेत्थं कुर्याद्रजतं हिरण्यं दर्भे प्रबध्य पुरस्ताद्धर्तवै ब्रूयात्तच्चन्द्रमसो

रूपं क्रियते रात्रिर्वै चन्द्रमास्तद्रात्रे रूपं क्रियते पवित्रं दर्भाः पवयत्येवैनं तदग्रे- ध्ममादीप्यान्वग्रꣳ कर्तवै ब्रूयाद्ब्राह्मण आर्षेय उद्धरेद्ब्राह्मणो वाऽआर्षेयः सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनं तद्देवताभिः समर्धयति तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्य ऽआज्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य यथागृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्रा- ङुदाद्रवत्यथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति विश्वेभ्यो देवे- भ्यः स्वाहेति सोऽसावेव बन्धुर्न ह वै तत्र का चनार्तिर्न रिष्टिर्भवति यत्रैषा प्रायश्चित्तिः क्रियतऽएतदेव तत्र कर्म ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥६ [४. ४.] ॥ चतुर्थो ऽध्यायः [७८.]॥ ॥

तदाहुः । यदेष दीर्घसत्त्र्यग्निहोत्रं जुह्वत्प्रवसन्म्रियेत जुहुयुरस्मा३इ ना३ऽइति तद्वैके होतव्यं मन्यन्तऽआगन्तोरिति तदु तथा न कुर्यादतस्थानो वाऽएष तस्मै यदेनꣳ शवदह्यायाऽइव जुहुयुर्यज्ञाय वाऽएष आहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्य- माणस्तृप्रꣳ सचते ॥१॥ अथ हैकऽआहुः । एवमेवान्वाहिता अहूयमानाः शयी- रन्निति तदु तथा न कुर्यादतस्थानो वाऽएष तस्मै यदेनꣳ शवदह्यायाऽइवेन्धी- रन्यज्ञाय वाऽएष आहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्रꣳ सचते ॥२॥ अथ हैकेऽरण्योः । अग्नी समारोह्य निदधति तमाहृते निर्मन्थन्ति तदु तथा न कुर्या- दतस्थानो वाऽएष तस्मै यदेनꣳ शवदह्यायाऽइव निर्मन्थेयुर्यज्ञाय वाऽएष आ- हुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्रꣳ सचते ॥३॥ इत्थमेव कुर्यात् । निवा- न्यवत्सामेष्टवै ब्रूयात्तस्यै पयसा जुहुयादार्तं वाऽएतत्पयो यन्निवान्यवत्सायाऽआ- र्तमेतदग्निहोत्रं यन्मृतस्य तदार्तेनैव तदार्तं निष्कृत्य श्रेयान्भवति ॥४॥ तदप्युप- मास्ति । यद्द्वौ रथौ मृदितौ समागच्छेतांꣳ स्यादेवान्यतरः स्यदायेति ॥५॥ तस्य वा ऽएतस्याग्निहोत्रस्योपचारः । प्राचीनावीती दोहयति यज्ञोपवीती वै देवेभ्यो दो- हयत्यथैवं पितृणाम् ॥६॥ नाङ्गारेष्वधिश्रयति । यदङ्गारेष्वधिश्रयेद्देवत्रा कुर्याद्गार्ह-

पत्यादुष्णं भस्म दक्षिणा निरूह्य तस्मिन्नेनदधिश्रयति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥७॥ नावज्योतयति नापः प्रत्यानयति । यद्धावज्योतयेद्यदपः प्रत्यानयेद्देवत्रा कुर्यान्न त्रिः प्रतिष्ठापꣳ हरति यत्त्रिः प्रतिष्ठापꣳ हरेद्देवत्रा कुर्यात्सकृदेव निकर्षन्हरति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥८॥ नोन्नेष्यामीत्याह । न चतुरुन्नयति यद्धोन्नेष्यामीति ब्रूयाद्यच्चतुरुन्नयेद्देवत्रा कुर्यात्सकृदेव तूष्णीं न्यक्पर्यस्यति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥९॥ नोपरिष्टात्समिधमभ्यस्य हरति । यद्धोपरिष्टात्समिधमभ्यस्य हरेद्देवत्रा कुर्यादधस्तादुपास्य हरति पितृदेव° ॥१०॥ नोत्तरेण गार्हपत्यमेति । यद्धोत्तरेण गार्हपत्यमियाद्देवत्रा कुर्याद्दक्षिणेन गार्हपत्यमेति पितृदेव° ॥११॥ अथ यान्यमून्युदीचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति । दक्षिणाग्राणि तानि करोति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोत्यथाहवनीये समिधमभ्याधाय सव्यं जान्वाच्य सकृदेव तूष्णीं न्यक्पर्यस्यति पितृदेव° नोदिङ्गयति नोपमृष्टे न प्राश्नाति नोदुद्धति पितृदेव° ॥१२॥ तदाहुः । यदेष दीर्घसत्त्र्यग्निहोत्रं जुह्वत्प्रवसन्म्रियेत कथमेनमग्निभिः कुर्युरिति तꣳ हैके दग्ध्वाहरन्ति तमाहृतमग्निभिः संप्रापयन्ति तदु तथा न कुर्याद्यथान्यस्यां योनौ रेतः सिक्तं तदन्यस्यां प्रजिजनयिषेत्तादृक्तदस्थीन्येतान्याहृत्य कृष्णाजिने न्युप्य पुरुषविधिं विधायोर्णाभिः प्रच्छाद्याज्येनाभिघार्य तमग्निभिः समुपोषेत्तदेनꣳ स्वाद्योनेः प्रजनयतीति ॥१३॥ तꣳ हैके ग्रामाग्निना दहन्ति । तदु तथा न कुर्यादेष वै विश्वात्क्रव्यादग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रꣳ सपशुꣳ समत्तोः ॥१४॥ अथ हैके प्रदव्येन दहन्ति । तदु तथा न कुर्यादेष वाऽअशान्तोऽग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रꣳ सपशुं प्रदग्धोः ॥१५॥ अथ हैकऽउल्मुकेन दहन्ति । तदु तथा न कुर्यादेष वै हविर्योऽग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रꣳ सपशुमभिमन्तोः ॥१६॥ अथ हैकेऽन्तरेणाग्नींश्चितिं चित्वा । तमग्निभिः समुपोषन्त्येतद्वै यजमानस्यायतनं यदन्तरेणाग्नीनिति तदु तथा न कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयान्मध्ये न्वाऽअयं ग्रामस्या-

शसनमजीजनत क्षिप्रेऽस्याशसनं जनिष्यते प्रियतमं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥७ [५. १.] ॥ ॥

अथ ह स्माह नाको मौद्गल्यः । मरिष्यन्तं चेद्यजमानं मन्येत यत्रैवास्माऽआशसनं जोषितं स्यात्तदरण्योरग्नी समारोह्य निर्मथ्य जुह्वदसेत्स यदास्माल्लोकाद्यजमानः प्रेयात् ॥१॥ अथैनमन्तरेणाग्नींश्चितिं चित्वा । तमग्निभिः समुपोषेदिति तद्ध तथा न कुर्यादतस्थानो वाऽएष तस्मै यदेनं शवदह्यायाऽइव जुहुयुर्यज्ञाय वाऽएष आहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्रं सचते ॥२॥ इत्थमेव कुर्यात् । तिस्र एव स्थालीरिष्टवै ब्रूयात्तासु गोमयानि च शुम्बलानि वावधाय नाना त्रिष्वग्निषु प्रवृञ्ज्यात्ते ये ततः संतापादग्नयो जायेरंस्तैरेनं दहेयुस्तथाह तैरेव दग्धो भवति नो प्रत्यक्षमिव ॥३॥ तस्मादप्येतदृषिणाभ्यनूक्तम् । यो अग्निरग्नेरध्यजायत शोकात्पृथिव्या उत वा दिवस्परि येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने हेडः परि ते वृणक्त्विति यथऽर्क्तथा ब्राह्मणम् ॥४॥ अथैनं विपुरीषं कृत्वा । अस्यां पुरीषं प्रतिष्ठापयति पुरीषं वाऽइयं तत्पुरीषऽएवैतत्पुरीषं दधाति या ह वाऽअस्यैषा वृकला सपुरीषा तस्यै ह विदग्धायै सृगालः सम्भवति नेत्सृगालः सम्भवदिति तद्ध तथा न कुर्यात्क्षोधुका हास्य प्रजा भवति तमन्तरतः प्रक्षाल्याज्येनान्वनक्ति मेध्यमेवैनत्तत्करोति ॥५॥ अथास्य सप्तसु प्राणायतनेषु । सप्त हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति ज्योतिर्वाऽअमृतं हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिंस्तदमृतं दधाति ॥६॥ अथैनमन्तरेणाग्नींश्चितिं चित्वा । कृष्णाजिनमुत्तरलोम प्राचीनग्रीवं प्रस्तीर्य तस्मिन्नेनमुत्तानं निपाद्य जुहूं घृतेन पूर्णां दक्षिणे पाणावादधाति सव्यऽउपभृतमुरसि ध्रुवां मुखेऽग्निहोत्रहवणीं नासिकयोः स्रुवौ कर्णयोः प्राशित्रहरणे शीर्षंश्चमसं प्रणीताप्रणयनं पार्श्वयोः शूर्पेऽउदरे पात्रीं समवत्तधानीं पृषदाज्यवतीं शिश्नस्यान्ते शम्यामाण्डयोरन्ते वृषारवावन्वगुलूखलं च मुसलं चान्तरे-

णोऽअन्यानि यज्ञपात्राणि दक्षिणे पाणौ स्फ्यम् ॥७॥ स एष यज्ञायुधी यज-
मानः । यथा बिभ्यदामोषमतीयादेवमेव योऽस्य स्वर्गो लोको जितो भवति त-
मभ्यत्येति तमेते संताप्या अग्नयो यथा पुत्राः पितरं प्रोषुषमागतꣳ शिवमुपस्पृ-
शन्त्येवꣳ शिवꣳ हैवैतमुपस्पृशन्ति प्र हैवैनं कल्पयन्ति ॥८॥ तं यदि गार्हपत्यः
पूर्वः प्राप्नुयात् । तद्विद्यात्प्रतिष्ठ एनमग्निः पूर्वः प्रापत्प्रतिष्ठास्यति प्रत्येव तेऽस्मिं-
ल्लोके स्थास्यन्ति येऽस्मात्प्रत्यञ्च इति ॥९॥ अथ यद्याहवनीयः । तद्विद्यान्मुख्य
एनमग्निः पूर्वः प्रापन्मुखतो लोकानजैषीन्मुखमेव तेऽस्मिंल्लोके भविष्यन्ति ये
ऽस्मात्प्रत्यञ्च इति ॥१०॥ अथ यद्यन्वाहार्यपचनः । तद्विद्यादन्नाद एनमग्निः पूर्वः
प्रापदन्नमत्स्यत्यन्नमेवं तेऽस्मिंल्लोकेऽत्स्यन्ति येऽस्मात्प्रत्यञ्च इति ॥११॥ अथ यदि
सर्वे सकृत् । तद्विद्यात्कल्याणं लोकमजैषीदित्येतान्यस्मिन्विज्ञानानि ॥१२॥ तां
वाऽएताम् । यजमानात्माहुतिमन्ततो जुहोति स योऽस्य स्वर्गो लोको जितो
भवति तत आहुतिमयोऽमृतः सम्भवति ॥१३॥ अथ यान्यश्ममयानि च मृन्म-
यानि च भवन्ति । तानि ब्राह्मणाय दद्याद्धवोढ्हमु ह तं मन्यन्ते यस्तानि प्रति-
गृह्णात्यप एवैनान्यभ्यवहरेयुरापो वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनमप्स्वेव प्रति-
ष्ठापयति ॥१४॥ अथैतामाहुतिं जुहोति । पुत्रो वा भ्राता वा यो वान्यो ब्राह्म-
णः स्यादस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः असौ स्वर्गाय लोकाय स्वा-
हेत्यनपेक्षमेत्याप उपस्पृशन्ति ॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥८ [५. २.] ॥ द्वितीयः प्रपाठकः
॥ कण्डिकासंख्या९५ ॥ पञ्चमोऽध्यायः [७१.] ॥ ॥

सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या एतां
आहुतीर्जुहोति ॥१॥ स यद्यज्ञस्यार्छेत् । यां तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य
जुहुयाद्यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुतऽआग्नीध्रे वि वाऽएतद्यज्ञस्य पर्व
स्रꣳसते यद्ध्वलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतद्देवतया यज्ञं भिषज्यति

तया देवतया यज्ञं प्रतिसंदधाति ॥२॥ स यद्येनं मनसाभिध्यातः । यज्ञो नोपन-
मेत्परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽꣳ-
थैनं यज्ञो नमति ॥३॥ अथ यद्येनं वाचाभिव्याहृतः । यज्ञो नोपनमेत्प्रजापतये
स्वाहेति जुहुयात्प्रजापतिर्हि स तर्हि भवत्यप पा° ॥४॥ अथ यस्य राजानमच्छेवा
। नाहरन्त एयुरन्धसे स्वाहेति जुहुयादन्धो हि स तर्हि भ° ॥५॥ अथ यदि स्नातः
। किंचिदापद्येत सवित्रे स्वाहेति जुहुयात्सविता हि स तर्हि भ° ॥६॥ अथ यदि
दीक्षासु । किंचिदापद्येत विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयाद्विश्वकर्मा हि स तर्हि भ°
॥७॥ अथ यदि सोमक्रयण्याम् । किंचिदापद्येत पूष्णे स्वाहेति जुहुयात्पूषा हि स
तर्हि भ° ॥८॥ अथ यदि क्रयायोपोत्थितः । किंचिदापद्येतेन्द्राय च मरुद्भ्यश्च स्वा-
हेति जुहुयादिन्द्रश्च हि स तर्हि मरुतश्च भ° ॥९॥ अथ यदि पण्यमानः । किंचि-
दापद्येतासुराय स्वाहेति जुहुयादसुरो हि स तर्हि भ° ॥१०॥ अथ यदि क्रीतः ।
किंचिदापद्येत मित्राय स्वाहेति जुहुयान्मित्रो हि स तर्हि भ° ॥११॥ अथ यद्यू-
रावासन्नः । किंचिदापद्येत विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि
शिपिविष्टो भ° ॥१२॥ अथ यदि पर्युह्यमाणः । किंचिदापद्येत विष्णवे नरंधिषाय
स्वाहेति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि नरंधिषो भ° ॥१३॥ अथ यद्यागतः । किंचिदा-
पद्येत सोमाय स्वाहेति जुहुयात्सोमो हि स तर्हि भ° ॥१४॥ अथ यद्यासन्द्यामा-
सन्नः । किंचिदापद्येत वरुणाय स्वाहेति जुहुयाद्वरुणो हि स तर्हि भ° ॥१५॥
अथ यद्याग्नीध्रगतः । किंचिदापद्येताग्नये स्वाहेति जुहुयादग्निर्हि स तर्हि भ° ॥१६॥
अथ यदि हविर्धानगतः । किंचिदापद्येतेन्द्राय स्वाहेति जुहुयादिन्द्रो हि स तर्हि
भ° ॥१७॥ अथ यद्युपावह्रियमाणः । किंचिदापद्येताथर्वणे स्वाहेति जुहुयादथर्वा
हि स तर्हि भ° ॥१८॥ अथ यद्यꣳशुषु न्युप्तः । किंचिदापद्येत विश्वेभ्यो देवेभ्यः
स्वाहेति जुहुयाद्विश्वे हि स तर्हि देवा भ° ॥१९॥ अथ यद्याप्याय्यमानः । किंचि-

दापद्येत विष्णवऽआप्रीतपाय स्वाहेति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्ह्याप्रीतपा भ० ॥२०॥
अथ यद्यभिषूयमाणः । किंचिदापद्येत यमाय स्वाहेति जुहुयाद्यमो हि स तर्हि
भ० ॥२१॥ अथ यदि सम्भ्रियमाणः । किंचिदापद्येत विष्णवे स्वाहेति जुहुयाद्विष्णु-
र्हि स तर्हि भ० ॥२२॥ अथ यदि पूयमानः किंचिदापद्येत वायवे स्वाहेति जु-
हुयाद्वायुर्हि स तर्हि भ० ॥२३॥ अथ यदि पूतः । किंचिदापद्येत शुक्राय स्वाहेति
जुहुयाच्छुक्रो हि स तर्हि भ० ॥२४॥ अथ यदि क्षीरश्रीः । किंचिदापद्येत शुक्राय
स्वाहेति जुहुयाच्छुक्रो हि स तर्हि भ० ॥२५॥ अथ यदि सक्तुश्रीः । किंचिदापद्येत
मन्थिने स्वाहेति जुहुयान्मन्थी हि स तर्हि भ० ॥२६॥ अथ यदि चमसेषून्नीतः ।
किंचिदापद्येत विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयाद्विश्वे हि स तर्हि देवा भ० ॥२७॥
अथ यदि होमायोद्यतः । किंचिदापद्येतासवे स्वाहेति जुहुयादसुर्हि स तर्हि भ०
॥२८॥ अथ यदि हूयमानः । किंचिदापद्येत रुद्राय स्वाहेति जुहुयाद्रुद्रो हि स
तर्हि भ० ॥२९॥ अथ यद्यभ्यावृत्तः । किंचिदापद्येत वाताय स्वाहेति जुहुयाद्वातो
हि स तर्हि भ० ॥३०॥ अथ यदि प्रतिख्यातः । किंचिदापद्येत नृचक्षसे स्वाहेति
जुहुयान्नृचक्षा हि स तर्हि भ० ॥३१॥ अथ यदि भक्ष्यमाणः । किंचिदापद्येत भक्षाय
स्वाहेति जुहुयाद्भक्षो हि स तर्हि भ० ॥३२॥ अथ यदि नाराशंसेषु सन्नः । किं-
चिदापद्येत पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वाहेति जुहुयात्पितरो हि स तर्हि नारा-
शंसा भ० ॥३३॥ अथ यद्यवभृथायोद्यतः । किंचिदापद्येत सिन्धवे स्वाहेति जुहु-
यात्सिन्धुर्हि स तर्हि भ० ॥३४॥ अथ यद्यभ्यवह्रियमाणः । किंचिदापद्येत समुद्राय
स्वाहेति जुहुयात्समुद्रो हि स तर्हि भ० ॥३५॥ ॥ शतम् ६२०० ॥ ॥ अथ यदि प्र-
प्लुतः । किंचिदापद्येत सलिलाय स्वाहेति जुहुयात्सलिलो हि स तर्हि भवत्यप
पाप्मानं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥३६॥ ता वाऽएताः । चतुस्त्रिंशतमाज्याहु-
तीर्जुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंश एतद्व सर्वैर्देवैर्यज्ञं भिषज्यति

BBB BBB*

सर्वैर्दे्वैर्यज्ञं प्रतिसंदधाति ॥३७॥ ता ब्रह्मैव जुहुयात् । नाब्रह्मा ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्ते ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो गोपायति यदि तु ब्रह्मा न विद्याद्पि य एव कश्च विद्यात्स जुहुयाद्ब्रह्माणं त्वामन्त्र्य ब्रह्मणातिसृष्टस्तासां वाऽ एतासां व्याहृतीनां बन्धुता वसिष्ठो ह विराजं विदां चकार ताᳪ हेन्द्रोऽभिदध्यौ ॥३८॥ स होवाच । ऋषे विराजᳪ ह वै वेत्थ तां मे ब्रूहीति स होवाच किं मम ततः स्यादिति सर्वस्य च ते यज्ञस्य प्रायश्चित्तिं ब्रूयाᳪ रूपं च त्वा दर्शयेयेति स होवाच यन्नु मे सर्वस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तिं ब्रूयाः किमु स स्याद्यं त्वᳪ रूपं दर्शयेथा इति जीवस्वर्ग एवास्माल्लोकात्प्रेयादिति ॥३९॥ ततो हैतामृषिरिन्द्राय विराजमुवाच । इयं वै विराडिति तस्माद्योऽस्यै भूयिष्ठं लभते स एव श्रेष्ठो भवति ॥४०॥ अथ हैतामिन्द्र ऋषये । प्रायश्चित्तिमुवाचाग्निहोत्रादग्रऽआ महत उक्थात्ता ह स्मैताः पुरा व्याहृतीर्वसिष्ठा एव विदुस्तस्माद्ध स्म पुरा वासिष्ठ एव ब्रह्मा भवति यतस्त्वेना अप्येतर्हि य एव कश्चाधीते ततोऽप्येतर्हि य एव कश्च ब्रह्मा भवति स ह वै ब्रह्मा भवितुमर्हति स वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रितः प्रतिशृणुयाद्य एवमेता व्याहृतीर्वेद ॥४१॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [६. १.] ॥ षष्ठोऽध्यायः [८०.] ॥ ॥

विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रोऽहन् । तं त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यचरत्सोऽभिचरणीयमपेन्द्रᳪ सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्स विष्वङ् व्यार्छत्तस्येन्द्रियं वीर्यमङ्गादङ्गादस्रवत् ॥१॥ तस्याक्षिभ्यामेव तेजोऽस्रवत् । सोऽजः पशुरभवद्धूम्रोऽथ यत्पक्ष्मभ्यस्ते गोधूमा यदश्रुभ्यस्तत्कुवलम् ॥२॥ नासिकाभ्यामेवास्य वीर्यमस्रवत् । सोऽविः पशुरभवन्मेषोऽथ यच्छ्लेष्मणास्ता उपवाका यत्स्नीहा तद्बदरं ॥३॥ मुखादेवास्य बलमस्रवत् । स गौः पशुरभवदृषभोऽथ ये फेनास्ते यवा यत्स्निहस्तत्कर्कन्धु ॥४॥ श्रोत्रादेवास्य यशोऽस्रवत् । तदेकशफमभ-

वडवोऽश्वतरो गर्दभः ॥५॥ स्तनाभ्यामेवास्य शुक्रमस्रवत् । तत्पयोऽभवत्पशूनां
ज्योतिरुरस एवास्य हृदयाद्विषिरस्रवत्स श्येनोऽपाष्टिहाभवद्वयसाꣳ राजा ॥६॥
नाभ्या एवास्य शूषोऽस्रवत् । तत्सीसमभवन्नायो न हिरण्यꣳ रेतस एवास्य रू-
पमस्रवत्तत्सुवर्णꣳ हिरण्यमभवच्छिश्नाद्वास्य रसोऽस्रवत्सा परिस्रुदभवत्स्फिगी-
भ्यामेवास्य भामोऽस्रवत्सा सुराभवदन्नस्य रसः ॥७॥ मूत्राद्वास्यौजोऽस्रवत् । स
वृकोऽभवदारण्यानां पशूनां जूतिरूवध्याद्वास्य मन्युरस्रवत्स व्याघ्रोऽभवदारण्या-
णां पशूनाꣳ राजा लोहितादेवास्य सहोऽस्रवत्स सिꣳहोऽभवदारण्यानां पशूना-
मीशः ॥८॥ लोमभ्य एवास्य चित्तमस्रवत् । ते श्यामाका अभवंस्त्वच एवास्या-
पचितिरस्रवत्सोऽश्वत्थो वनस्पतिरभवन्माꣳसेभ्य एवास्योर्गस्रवत्स उडुम्बरोऽभ-
वदस्थिभ्य एवास्य स्वधास्रवत्स न्यग्रोधोऽभवन्मज्जभ्य एवास्य भक्षः सोमपीथो
ऽस्रवत्ते व्रीहयोऽभवन्नेवमस्येन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामन् ॥९॥ अथ ह वै
तर्हि । नमुचिनैवासुरेण सह चचार स ऐक्षत नमुचिरपुनर्वाऽअयमभूद्धन्तास्ये-
न्द्रियं वीर्यꣳ सोमपीथमन्नाद्यꣳ हराणीति तस्यैतयैव सुरयेन्द्रियं वीर्यꣳ सोमपी-
थमन्नाद्यमहरत्स ह न्यर्णः शिश्ये तं देवा उपसंजग्मिरे श्रेष्ठो वै नोऽयमभूत्तमिमं
पाप्माविदद्धन्तेमं भिषज्यामेति ॥१०॥ तेऽश्विनावब्रुवन् । युवं वै ब्रह्माणौ भि-
षजौ स्थो युवमिमं भिषज्यतमिति तावब्रूतामस्तु नौ भाग इति तेऽब्रुवन्य एषो
ऽजः स वां भाग इति तथेति तस्मादाश्विनो धूम्रो भवति ॥११॥ ते सरस्वती-
मब्रुवन् । त्वं वै भैषज्यमसि त्वमिमं भिषज्येति साब्रवीदस्तु मे भाग इति तेऽब्रु-
वन्य एषोऽविः स ते भाग इति तथेति तस्मात्सारस्वतो मेषो भवति ॥१२॥
अथाब्रुवन् । एतावद्वाऽअस्मिन्नेतर्हि यावदयमृषभोऽस्यैवायमस्त्विति तथेति त-
स्मादैन्द्र ऋषभो भवति ॥१३॥ तावश्विनौ च सरस्वती च । इन्द्रियं वीर्यं नमु-
चेराहृत्य तदस्मिन्पुनरदधुस्तं पाप्मनोऽत्रायन्त सुत्रातं बतैनं पाप्मनोऽत्रास्महीति

तद्वाव सौत्रामण्यभवत्तत्सौत्रामण्यै सौत्रामणीत्वं त्रायते मृत्योरात्मानमप पाप्मा-
नꣳ हते य एवमेतत्सौत्रामण्यै सौत्रामणीत्वं वेद त्रयस्त्रिꣳशद्दक्षिणा भवन्ति
त्रयस्त्रिꣳशद्धि तं देवता अभिषज्यंस्तस्मादाहुर्भेषजं दक्षिणा इति ॥१४॥ ब्राह्म-
णम् ॥ २ [७. १.] ॥ ॥

अथ वाऽएतस्मात् । तेज इन्द्रियं वीर्यं क्रामति यꣳ सोमोऽतिपवतऽऊर्ध्वं
चावाञ्चं वा ॥१॥ तदाहुः । अन्नं वाऽएतद्ब्राह्मणस्य यत्सोमो न वै सोमेन
ब्राह्मणः सोमवामी स यो वाऽअलं भूत्यै सन्भूतिं न प्राप्नोति यो वालं पशुभ्यः
सन्पशून्न विन्दते स सोमवामी पशवो हि सोम इति ॥२॥ स एतमाश्विनं धू-
म्रमालभेत । सारस्वतं मेषमैन्द्रमृषभमश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवैनं भि-
षज्यति सरस्वती भेषजं तयैवास्मै भेषजं करोतीन्द्र इन्द्रियं वीर्यं तेनैवास्मिन्नि-
न्द्रियं वीर्यं दधाति ॥३॥ चक्षुर्वाऽअश्विनौ तेजः । यदाश्विनो भवति चक्षुरेवा-
स्मिंस्तत्तेजो दधात्यथो श्रोत्रꣳ समानꣳ हि चक्षुश्च श्रोत्रं च ॥४॥ प्राणः सरस्व-
ती वीर्यम् । यत्सारस्वतो भवति प्राणमेवास्मिंस्तद्वीर्यं दधात्यथोऽअपानꣳ समा-
नꣳ हि प्राणश्चापानश्च ॥५॥ वागिन्द्रो बलम् । यदैन्द्रो भवति वाचमेवास्मिं-
स्तद्बलं दधात्यथो मनः समानꣳ हि वाक्च मनश्च ॥६॥ आश्विनीरजाः । सारस्व-
तीरवीरैन्द्रीर्गाव इत्याहुर्यदेते पशव आलभ्यन्तऽएताभिरेव देवताभिरेतान्प-
शूनवरुन्द्धे ॥७॥ वडबानुशिशुर्भवति । पश एवैकशफमवरुन्द्धऽआरण्यानां पशू-
नां लोमानि भवन्त्यारण्यानां पशूनामवरुद्ध्यै वृकलोमानि भवन्त्योज एव त्विषि-
मारण्यानां पशूनामवरुन्द्धे व्याघ्रलोमानि भवन्ति मन्युमेव राज्यमारण्यानां पशू-
नामवरुन्द्धे सिꣳहलोमानि भवन्ति सह एवेशामारण्यानां पशूनामवरुन्द्धे ॥८॥
व्रीहयश्च श्यामाकाश्च भवन्ति । गोधूमाश्च कुवलानि चोपवाकाश्च बदराणि च
यवाश्च कर्कन्धूनि शष्पाणि च तोक्मानि चोभयमेव ग्राम्यं चान्नमारण्यं चावरुन्द्धे

ऽथोऽउभयेनैवान्नेन यथारूपमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ ९ ॥ सीसेन शष्पाणि क्री-
णाति । ऊर्णाभिस्तोक्मानि सूत्रैर्व्रीहीनुभयोर्वाऽएतद्रूपमयसश्च हिरण्यस्य च य-
त्सीसमुभयꣳ सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्चोभयस्यावरुद्ध्यै ॥ १० ॥ ऊर्णासूत्रेण क्रीणा-
ति । तद्वाऽएतत्स्त्रीणां कर्म यदूर्णासूत्रं कर्म वाऽइन्द्रियं वीर्यं तदेतदुत्सन्नꣳ स्त्रीषु
तद्यदेवेन्द्रियं वीर्यमुत्सन्नꣳ स्त्रीषु तदेवावरुन्द्धे ॥ ११ ॥ तद्धैतदन्येऽध्वर्यवः । सी-
सेन क्लीबाच्छष्पाणि क्रीणन्ति तत्तदिति न वाऽएष स्त्री न पुमान्यत्क्लीबो ने-
ष्टिर्न पशुबन्धः सौत्रामणीति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादुभयं वै सौत्रामणीष्टिश्च
पशुबन्धश्च व्यृद्धमु वाऽएतन्मनुष्येषु यत्क्लीबो यज्ञमुखऽएव ते यज्ञस्य व्यृद्धिं द-
धति ये तथा कुर्वन्ति सोमविक्रयिण एव क्रीणीयात्सोमो वै सौत्रामणी यज्ञमुख
ऽएव तत्सोमरूपं करोति यज्ञस्य समृद्ध्यै ॥ १२ ॥ शतातृण्णा कुम्भी भवति । बहु-
धेव हि स व्यस्रवदथो शतोन्मानो वै यज्ञो यज्ञमेवावरुन्द्धे सतं भवति सदेवा-
वरुन्द्धे चप्यं भवत्यन्नाद्यस्यैवावरुद्ध्यै पवित्रं भवति पुनन्ति ह्येनं वालो भवति
पाप्मनो व्यावृत्त्यै सुवर्णꣳ हिरण्यं भवति रूपस्यैवावरुद्ध्यै शतमानं भवति श-
तायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ १३ ॥ आश्वत्थं पात्रं भ-
वति । अपचितिमेवावरुन्द्धऽऔदुम्बरं भवत्यूर्जमेवावरुन्द्धे नैयग्रोधं भवति स्व-
धामेवावरुन्द्धे स्थाल्यो भवन्ति पृथिव्याऽएवान्नाद्यमवरुन्द्धे ॥ १४ ॥ पालाशान्युप-
शयानि भवन्ति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैव स्वर्गं लोकं जयत्यपाष्टिहस्य पत्रे
भवतस्त्विषिमेव राज्यं वयसामवरुन्द्धे षट्त्रिꣳशदेतानि भवन्ति षट्त्रिꣳशदक्षरा
वै बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनवरुन्द्धे ॥ १५ ॥ तदाहुः । अन्यदे-
वत्याः पशवो भवन्त्यन्यदेवत्याः पुरोडाशा विलोमैतत्क्रियते कथमेतत्सलोम
भवतीत्यैन्द्रः पशूनामुत्तमो भवत्यैन्द्रः पुरोडाशानां प्रथम इन्द्रियं वै वीर्यमिन्द्र
इन्द्रियेणैवास्माऽइन्द्रियं वीर्यꣳ संदधातीन्द्रियेणेन्द्रियं वीर्यमवरुन्द्धे ॥ १६ ॥ सा-

वित्रः पुरोडाशो भवति । सवितृप्रसूततायै वारुणो भवति वरुणो वाऽएतं गृह्णाति यः पाप्मना गृहीतो भवति वरुणेनैवैनं वरुण्यान्मुञ्चत्यन्त्यो भवत्यन्तत एवैनं वरुणपाशात्प्रमुञ्चति ॥१७॥ एकादशकपाल ऐन्द्रो भवति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुबिन्द्रियमु वै वीर्यं त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै ॥१८॥ द्वादशकपालः सावित्रो भवति। द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरं वाऽअन्नाद्यमन्वायत्तꣳ संवत्सरादेवास्माऽअन्नाद्यमवरुन्द्धे ॥१९॥ दशकपालो वारुणो भवति । दशाक्षरा वै विराडन्नं विराड्वरुणोऽन्नपतिर्वरुणेनैवास्माऽअन्नमवरुन्द्धे मध्यत एतैः पुरोडाशैः प्रचरति मध्यं वाऽएतेषां योनिः स्वादेवैनान्योनेः प्रजनयति ॥२०॥ वडबानुशिशुर्दक्षिणा भवति । उभयं वाऽएषा जनयत्यश्वं चाश्वतरं चोभयꣳ सौत्रामण्येष्टिश्च पशुबन्धश्चोभयस्यैवावरुद्ध्यै ॥२१॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [७. २.] ॥ ॥

इन्द्रस्येन्द्रियमन्नस्य रसꣳ । सोमस्य भक्षꣳ सुरयासुरो नमुचिरहरत्सोऽश्विनौ च सरस्वतीं चोपाधावच्छेपानोऽस्मि नमुचये न मा दिवा न नक्तꣳ हनानि न दण्डेन न धन्वना न पृथेन न मुष्टिना न शुष्केण नार्द्रेणाथ मऽइदमहार्षीदिदं मऽआजिहीर्षथेति ॥१॥ तेऽब्रुवन् । अस्तु नोऽत्राप्यथाहरामेति सह न एतदथाहरतेत्यब्रवीदिति ॥२॥ तावश्विनौ च सरस्वती च अपां फेनं वज्रमसिञ्चन् शुष्को नार्द्र इति तेनेन्द्रो नमुचेरासुरस्य व्युष्टायाꣳ रात्रावनुदितऽआदित्ये न दिवा न नक्तमिति शिर उदवासयत् ॥३॥ तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः विश्वा यदजय स्पृध इति पाप्मा वै नमुचिः पाप्मानं वाव तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हत्वेन्द्रियं वीर्यमस्यावृङ्क्त स यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स सौत्रामण्या यजेत पाप्मानमेव तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हत्वेन्द्रियं वीर्यमस्य वृङ्क्ते तस्य शीर्षंश्छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत्तस्मादबीभत्सन्त तऽएतदन्धसोर्विपानमपश्यन्त्सोमो राजामृतꣳ सुत इति तेनैनꣳ स्वदयित्वात्मन्नदधत ॥४॥ स्वाद्वीं

त्वा स्वादुनेति सुराᳪं संदधाति । स्वदयत्येवैनां तीव्रां तीव्रेणेतीन्द्रियमेवास्मिन्द-
धात्यमृताममृतेनेत्यायुरेवास्मिन्दधाति मधुमतीं मधुमतेति रसमेवास्यां दधाति
सृजामि सᳪं सोमेनेति सोमरूपमेवैनां करोति ॥५॥ सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व ।
सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्वेत्येता वाऽएतं देवता अग्रे यज्ञᳪं समभ-
रंस्ताभिरेवैनᳪं सम्भरत्यथोऽएता एवैतद्देवता भागधेयेन समर्धयत्यासुनोति सु-
त्यायै तिस्रो रात्रीर्वसति तिस्रो हि रात्रीः सोमः क्रीतो वसति सोमरूपमेवैनां
करोति ॥६॥ द्वे वेदी भवतः । द्वौ वाव लोकावित्याहुर्देवलोकश्चैव पितृलो-
कश्चेत्युत्तरान्या भवति दक्षिणान्योत्तरो वै देवलोको दक्षिणः पितृलोक उत्तर-
यैव देवलोकमवरुन्द्धे दक्षिणया पितृलोकम् ॥७॥ पयश्च सुरा च भवतः । सो-
मो वै पयोऽन्नᳪं सुरा पयसैव सोमपीथमवरुन्द्धे सुरयान्नाद्यं क्षत्रं वै पयो विट्
सुरा सुरां पूत्वा पयः पुनाति विश एव तत्क्षत्रं जनयति विशो हि क्षत्रं जायते
॥८॥ वायोः पूतः पवित्रेण । प्रत्यङ्क्सोमो अतिद्रुत इति सोमातिपूतस्य पुनाति
यथारूपमेवैनं पुनातीन्द्रस्य युज्यः सखेति यदेवास्य तेनेन्द्रियं वीर्यमतिक्रान्तं भव-
ति तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥९॥ वायोः पूतः पवित्रेण । प्राङ्क्सोमोऽअतिद्रुत इति
सोमवामिनः पुनाति यथारूपमेवैनं पुनातीन्द्रस्य युज्यः सखेति यदेवास्य तेनं॰
॥१०॥ पुनाति ते परिस्रुतमिति । समृद्धिकामस्य पुनाति समृद्ध्यै सोमᳪं सूर्यस्य
दुहितेति श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता श्रद्धयैष सोमो भवति श्रद्धयैवैनᳪं सोमं करो-
ति वारेण शश्वता तनेति वालेन ह्येषा पूयते ॥११॥ ब्रह्म क्षत्रं पवत इति
पयः पुनाति । ब्रह्मण एव तत्क्षत्रं जनयति ब्रह्मणो हि क्षत्रं जायते तेज इन्द्रि-
यमिति तेज एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति सुरया सोम इति सुरया हि सोमः
सुत आसुत इत्यासुताद्धि सूयते मदायेति मदाय वाव सोमो मदाय सुरोभावेव
सोममदं च सुरामदं चावरुन्द्धे शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धीति शुक्रेण देव देवताः

CCC CCC

प्रीणीहीत्येवैतदाह रसेनान्नं यजमानाय धेहीति रसमेवान्नं यजमाने दधाति पूर्वे पयोग्रहा गृह्यन्तेऽपरे सुराग्रहा विशं तत्क्षत्रस्यानुवर्त्मानं करोति ॥ १२ ॥ कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिदिति । पयोग्रहान्गृह्णाति सोमाᳫंशवो वै यवाः सोमः पयः सोमेनैवैनᳫं सोमं करोत्येकया गृह्णात्येकधैव यजमाने श्रियं दधाति श्रीर्हि पयः ॥ १३ ॥ नाना हि वां देवहितᳫं सदस्कृतमिति । सुराग्रहान्गृह्णाति नाना हि सोमश्च सुरा च देवहितमिति देवहिते ह्येते नाना सदस्कृतमिति द्वे हि वेदी भवतो मा सᳫंसृक्षाथां परमे व्योमन्निति पाप्मनैवैनं व्यावर्तयति सुरा त्वमसि शुष्मिणीति सुरामेव सुरां करोति सोम एष इति सोममेव सोमं करोति मा मा हिᳫंसीः स्वां योनिमाविशन्तीति यथायोन्येवैनौ व्यावर्तयत्यात्मनोऽहिᳫंसायाऽएकया गृह्णात्येकधैव यजमाने यशो दधाति यशो हि सुरा ॥ १४ ॥ क्षत्रं वै पयोग्रहाः । विट् सुराग्रहा यद्व्यतिषक्तान्गृह्णीयाद्विशं क्षत्राद्व्यवछिन्द्यात्क्षत्रं विशः पापवस्यसं कुर्याद्यज्ञस्य व्यृद्धिं व्यतिषक्तान्गृह्णाति विशमेव क्षत्रेण संदधाति क्षत्रं विशा पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै यज्ञस्य समृद्ध्यै ॥ १५ ॥ प्राणा वै पयोग्रहाः । शरीरᳫं सुराग्रहा यद्व्यतिषक्तान्गृह्णीयाच्छरीरं प्राणेभ्यो व्यवछिन्द्यात्प्राणाञ्छरीरात्प्रमायुको यजमानः स्याद्व्यतिषक्तान्गृह्णाति शरीरमेव प्राणैः संदधाति प्राणाञ्छरीरेणाथोऽआयुरेवास्मिन्दधाति तस्मात्सौत्रामण्येजानः सर्वमायुरेत्यथो य एवमेतद्वेद ॥ १६ ॥ सोमो वै पयोग्रहाः । अन्नᳫं सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते सोमपीथं चैवान्नाद्यं चावरुन्द्धे ॥ १७ ॥ पशवो वै पयोग्रहाः । अन्नᳫं सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते पशूᳫंश्चैवान्नाद्यं चावरुन्द्धे ॥ १८ ॥ ग्राम्या वै पशवः पयोग्रहाः । आरण्याः सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते ग्राम्यांश्चैव पशूनारण्यांश्चावरुन्द्धे ग्राम्येण चान्नेनारण्येन च पयोग्रहाञ्छ्रीणाति तस्माद्ग्राम्याणां पशूनां ग्राम्यं चैवान्नाद्यमारण्यं चावरुद्धम् ॥ १९ ॥ तदाहुः । एतस्यै वा

ऽएतदघलायै देवतायै रूपं यदेते घोरा आरण्याः पशवो यदेतेषां पशूनां लोमभिः पयोग्रहाञ्छ्रीणीयादुद्रस्यास्ये पशूनपिदध्यादपशुर्यजमानः स्याद्यन्न श्रीणीयादनवरुद्धा अस्य पशवः स्यू रुद्रो हि पशूनामीष्टऽइति सुराग्रहानेवैतेषां पशूनां लोमभिः श्रीणाति सुरायामेव तद्रौद्रं दधाति तस्मात्सुरां पीत्वा रौद्रमना अथो ऽआरण्येष्वेव पशुषु रुद्रस्य हेतिं दधाति ग्राम्याणां पशूनामहिंसायाऽअवरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति न रुद्रस्यास्ये पशूनपिदधाति ॥२०॥ या व्याघ्रं विषूचिका। उभौ वृकं च रक्षति श्येनं पतत्रिणꣳ सिꣳहꣳ सेमं पात्वꣳहसः ॥ यदापिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् एतत्तदग्नेऽअनृणो भवाम्यहतौ पितरौ मयेति ॥२१॥ अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च। जघनेन वेदिं प्राञ्चमावृत्तं यजमानꣳ श्येनपक्षाभ्यामूर्ध्वं चावाञ्चं च पावयतः प्राणोदानयोस्तद्रूपं प्राणोदानावेवावरुन्धऽऊर्ध्वश्च ह्ययमवाङ् च प्राण आत्मानमनुसंचरति सम्पृच स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्तेति पयोग्रहान्संमृशति श्रियैवेनं यशसा समर्धयति विपृच स्थ वि मा पाप्मना पृङ्क्तेति सुराग्रहान्पाप्मनैवैनं व्यावर्तयति ॥२२॥ ब्राह्मणम् ॥४ [७. ३.] ॥ सप्तमो ऽध्यायः [८१.] ॥ ॥

इन्द्रस्य वै यत्र। इन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामंस्तानि देवा एतेनैव यज्ञेन पुनः समदधुर्यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्तऽइन्द्रियाण्येवास्मिंस्तद्वीर्याणि पुनः संदधत्युत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान्जुहोति शुक्रेणैवैनं तत्सोमपीथेन समर्धयति ॥१॥ स जुहोति। सुरावन्तं बर्हिषदꣳ सुवीरमिति सुरावान्वाऽएष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणी बर्हिषैवैनं यज्ञेन समर्धयति यज्ञꣳ हिन्वन्ति महिषा नमोभिरित्यृत्विजो वै महिषा यज्ञो नम ऋत्विग्भिरेव यज्ञꣳ समर्धयति यज्ञेन यजमानं दधानाः सोममिति सोमपीथमेवास्मिन्दधति दिवि देवतास्विति दिव्येवैनं देवतासु दधति मदेमेन्द्रमिति मदाय वाव सोमो मदाय सुरोभावेव सोममदं च सुरामदं चावरुन्धे

यजमानाः स्वर्का इत्यर्को वै देवानामन्नमन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्धयति
हुत्वा भक्षयन्ति समृद्धमेवास्य तद्वर्धयन्ति ॥२॥ स भक्षयति । यमश्विना नमुचेरासु-
रादधीत्यश्विनौ ह्येतं नमुचेरध्याहरताँ सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियायेति सरस्वती ह्ये-
तमसुनोदिन्द्रियायेमं तँ शुक्रं मधुमन्तमिन्दुमिति शुक्रो वाऽएष मधुमानिन्दुर्य-
त्सोमः सोमँ राजानमिह भक्षयामीति सोम एवास्य राजा भक्षितो भवति दक्षि-
णोऽग्नौ सुराग्रहाञ्जुहोति पाप्मनैवैनं तद्व्यावर्तयन्ति ॥३॥ स जुहोति । यस्ते रसः
सम्भृत ओषधीष्वित्यपां च वाऽएष ओषधीनां च रसो यत्सुरापां चैनमेतदोषधी-
नां च रसेन समर्धयति सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्येति य एव सोमे शुष्मो यः
सुरायां तमेवावरुन्द्धे तेन जिन्व यजमानं मदेनेति तेन प्रीणीहि यजमानं मदे-
नेत्येवैतदाह सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निमिति देवताभिरेव यज्ञँ समर्धयति देव-
ताभिर्यज्ञेन यजमानँ हुत्वा भक्षयन्ति व्यृद्धमेवास्य तत्समर्धयति ॥४॥ स भक्षयति
। यदत्र रिप्तँ रसिनः सुतस्येति सुतासुतयोरेव रसमवरुन्द्धे यदिन्द्रोऽअपिबच्छ-
चीभिरितीन्द्रो ह्येतदपिबच्छचीभिरहं तदस्य मनसा शिवेनेत्यशिव-इव वाऽएष
भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत्कृत्वात्मन्धत्ते सोमँ राजानमिह भक्षया-
मीति सोम एवास्य राजा भक्षितो भवति ॥५॥ तद्धैतदन्येऽध्वर्यवः । राजन्यं वा
वैश्यं वा परिक्रीणन्ति स एतद्भक्षयिष्यतीति तदु तथा न कुर्याद्यो ह वाऽएतद्भ-
क्षयति तस्य हैवं पितॄन्पितामहानेष सोमपीथोऽन्वेति दक्षिणस्यैवाग्नेस्त्रीनङ्गा-
रान्निर्वर्त्य बहिष्परिधि तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥६॥ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः
स्वधा नम इति । पितॄनेव पितृलोके स्वधायां दधाति पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः
स्वधा नम इति पितामहानेव पितामहलोके स्वधायां दधाति प्रपितामहेभ्यः
स्वधायिभ्यः स्वधा नम इति प्रपितामहानेव प्रपितामहलोके स्वधायां दधाति
॥७॥ अप आनीय निनयति । अक्षन्पितर इत्यन्नाद्यमेवैषु दधात्यमीमदन्त पितर

इति मदयत्येवैनानतीतृपन्त पितर इति तर्पयत्येवैनान्पितरः शुन्धध्वमित्यनुपूर्व-
मेवैनान्त्सर्वान्पावयति पवित्रं वै सौत्रामणी ॥८॥ त्रिभिः पवित्रैः पावयन्ति ।
त्रयो वाऽइमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पुनन्ति ॥९॥ पावमानीभिः पावयन्ति ।
पवित्रं वै पावमान्यः पवित्रेणैवैनं पुनन्ति ॥१०॥ तिसृभिस्तिसृभिः पावयन्ति ।
त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तैरेवैनं पुनन्ति ॥११॥ नवभिः पावयन्ति ।
नव वै प्राणाः प्राणैरेवैनं पुनन्ति प्राणेषु पुनः पूतं प्रतिष्ठापयन्ति ॥१२॥ पवि-
त्रेण पावयन्ति । अजाविकस्य वाऽएतद्रूपं यत्पवित्रमजाविकेनैवैनं पुनन्ति ॥१३॥
वालेन पावयन्ति । गोऽश्वस्य वाऽएतद्रूपं यद्वालो गोऽश्वेनैवैनं पुनन्ति ॥१४॥
हिरण्येन पावयन्ति । देवानां वाऽएतद्रूपं यद्धिरण्यं देवानामेवैनं रूपेण पुनन्ति
॥१५॥ सुरया पावयन्ति । सुरा हि पूता पूतयैवैनं पुनन्ति तद्यथा सुरा पूयमा-
ना बल्कसेन विविच्यतऽएवमेवैतद्यजमानः सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते य एवं
विद्वान्त्सौत्रामण्या यजते यो वैतदेवं वेद ॥१६॥ तदाहुः । याजयितव्या७ सौत्रा-
मण्या३ न याजयितव्या३मित्यनन्तरायऽ७ ह्येवास्मात्सर्वं पाप्मानमपघ्नन्तीति तदु ह
स्माह रेवोत्तरा स्थपतिः पाठवश्चाक्रोऽपि प्रदानं प्रदाय याजयितव्यमेवात्मा वै
यज्ञस्य यजमानोऽङ्गान्यृत्विजो यत्र वाऽआत्मा पूतः पूतानि तत्राङ्गान्युभयऽएव पु-
नतऽउभये पाप्मानमपघ्नते तस्मादपि प्रदानं प्रदाय याजयितव्यमेवेति ॥१७॥ पि-
तृलोकं वाऽएतेऽन्ववयन्ति । ये दक्षिणेऽग्नौ चरन्त्याज्याहुतिं जुहोति यज्ञो वा
ऽआज्यं यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥१८॥ स जुहोति । ये समानाः समनसः पि-
तरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पतामिति पितॄनेव
यमे परिददात्यथो पितृलोकमेव जयति सर्वे यज्ञोपवीतानि कृत्वोत्तरमग्निमुपस-
मायन्त्ययं वै लोक उत्तरोऽग्निरस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्त्याज्याहुतिं जुहोति य-
ज्ञो वाऽआज्यं यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥१९॥ स जुहोति । ये समानाः समन-

सो जीवा जीवेषु मामकाः तेषाᳪं श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंल्लोके शतᳪं समा इति स्वानामेव श्रियमवरुन्द्धेऽथो ह्योग्जीवातुमेवैषु दधाति पयः समन्वारब्धेषु जुहोति प्राणो वाऽअन्नं पयः प्राणऽएवान्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठन्ति ॥२०॥ स जुहोति । द्वे सृतीऽअशृणवं पितॄणामहमिति द्वे वाव सृतीऽइत्याहुर्देवानां चैव पितॄणां चेति ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेतीति ताभ्याᳪं हीदᳪं सर्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेत्यसौ वै पितेयं माताभ्यामेव पितॄन्देवलोकमपिनयत्येकाकी हुताच्छिष्टं भक्षयत्येकधैव श्रियमात्मन्धत्ते श्रीर्हि पयः ॥२१॥ स भक्षयति । इदᳪं हविः प्रजननं मेऽअस्त्विति प्रजननᳪं हि यदि पयो यदि सोमो दशवीरमिति प्राणा वै दश वीराः प्राणानेवात्मन्धत्ते सर्वगणमित्यङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्धत्ते स्वस्तयऽआत्मसनीत्यात्मानमेव सनोति प्रजासनीति प्रजामेव सनोति पशुसनीति पशूनेव सनोति लोकसनीति लोकाय वै यजते तमेव जयत्यभयसनीति स्वर्गो वै लोकोऽभयᳪं स्वर्गऽएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यग्निः प्रजां बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतोऽस्मासु धत्तेति तद्यऽएवैनमेते याजयन्ति तानेतदाहेतन्मयि सर्वं धत्तेति हिरण्येन मार्जयन्तेऽमृतं वै हिरण्यममृतऽएवान्ततः प्रतितिष्ठन्ति ॥२२॥ ब्राह्मणम् ॥५॥ [८. १.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१२० ॥ ॥

*प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वा रिरिचानऽइवामन्यत स एतं यज्ञक्रतुमपश्यत्सौत्रामणीं तेनायजत ततो वै स पुनराप्यायत रिच्यतऽइव वाऽएष यः सोमेन यजते वीव ह्यस्य वित्तं वेदो हरन्ति ॥१॥ सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत । यथा धेनुर्दुग्धा पुनराप्यायेतैवᳪं हैव पुनराप्यायतऽआ प्रजया पशुभिः प्यायते प्रत्यस्मिंल्लोके तिष्ठत्यभि स्वर्गं लोकं जयति य एवं विद्वान्सौत्रामण्या यजते यो वैतदेवं वेद ॥२॥ तद्धैतत्पप्रच्छ । सुप्ला सार्ञ्जयः प्रतीदर्शमैभावतं यन्न दीक्षयेव दीक्षते न सोमाᳪंशवऽइव न्युप्यन्तेऽथ कथᳪं सौत्रामणी सोमयज्ञो

भवतीति ॥३॥ स होवाच । शिरो वा ऽ एतद्यज्ञस्य यद्व्रतमात्मा दीक्षैतत्खलु वै
व्रतस्य रूपं यत्सत्यमेतद्दीक्षायै यच्छ्रद्धा मनो यजमानस्य रूपं वाग्यज्ञस्येति ॥४॥
स यद्वाचा व्रतमुपैति । आत्मन्येवैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति सत्यꣳ श्रद्धायां द-
धाति यजमानं यज्ञे ॥५॥ तस्मादेतस्य यज्ञस्य । व्रतमेव दीक्षा वृषो वै व्रतं यो-
षा दीक्षा वृषा सत्यं योषा श्रद्धा वृषा मनो योषा वाग्वृषा पत्न्यै यजमानस्त-
स्माद्यत्रैव पतिस्तत्र जायाथो यज्ञमुख ऽ एव तन्मिथुनानि करोति प्रजात्यै ॥६॥
एते खलु वा ऽ एतस्य यज्ञस्य । सोमाꣳशव इत्याहुर्यच्छष्पाणि तोक्मानि लाजा
इति ॥७॥ प्रातःसवनस्यैतद्रूपम् । यच्छष्पाण्ययं वै लोकः प्रातःसवनꣳ स आश्विन
आश्विनेन पयसा प्रथमाꣳ रात्रिं परिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया
स्वेन रूपेण प्रातःसवनेन समर्धयति ॥८॥ माध्यन्दिनस्यैतत्सवनस्य रूपम् । यत्तो-
क्मान्यन्तरिक्षं वै माध्यन्दिनꣳ सवनं तत्सारस्वतꣳ सारस्वतेन पयसा द्वितीयाꣳ
रात्रिं परिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण माध्यन्दिनेन
सवनेन समर्धयति ॥९॥ तृतीयसवनस्यैतद्रूपम् । यल्लाजा द्यौर्वै तृतीयसवनꣳ
सैन्द्र्यैन्द्रेण पयसा तृतीयाꣳ रात्रिं परिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवत-
या स्वेन रूपेण तृतीयसवनेन समर्धयति ॥१०॥ एकस्यै दुग्धेन । प्रथमाꣳ रात्रिं
परिषिञ्चति द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयां तिसृणां दुग्धेन तृतीयां यथारूपमेवैनं यथादेवतꣳ
सवनैः समर्धयति ॥११॥ परीतो षिञ्चता सुतमिति । परिषिञ्चति सुत्यायै सोमो
य उत्तमꣳ हविरित्युत्तमं वा ऽ एतद्धविर्यत्सोम उत्तममेवैनꣳ हविष्करोति दधन्वा
यो नर्यो ऽ अप्स्वन्तरित्यद्भिश्च ह्येषो ऽन्तरेण च सूयते सुषाव सोममद्रिभिरित्यद्रि-
भिर्वै सोमः सूयते ऽद्रिभिरेवैनꣳ सुनोति सोमसुत्यायै ॥१२॥ तदाहुः । उभयोर्वा
ऽ एतद्रूपꣳ सुतस्य चासुतस्य च यत्सौत्रामण्यपामेष ओषधीनाꣳ रसो यत्पयस्त-
त्सुतस्य रूपमन्नस्यैष रसो यत्परिस्रुत्तदासुतस्य रूपमुभाभ्यामेवैनꣳ सवाभ्याꣳ सु-

नोत्युभाभ्याꣳ सवाभ्यामवरुन्द्धे ॥ १३ ॥ तदाहुः । यद्ग्रावभिः सोमः सूयतेऽथ कथꣳ
सौत्रामणीति प्रैषाप्रीभिरिति ब्रूयाद्बार्हता वै प्रैषा बार्हता ग्रावाणो ग्रावभिर्वै
सोमः सूयते ग्रावभिरेवैनꣳ सुनोति सोमसुत्यायै ॥ १४ ॥ सर्वे पयस्वन्तो भवन्ति
। पयसा हि सूयते सर्वे सोमवन्तो भवन्ति सोमरूपतायै सर्वे परिस्रुन्मन्तो भवन्ति
परिस्रुता हि सूयते सर्वे घृतवन्तो भवन्त्येतद्धि प्रत्यक्षाद्यज्ञरूपं यद्घृतं प्रत्यक्षादेवैनं
यज्ञरूपं करोति सर्वे मधुमन्तो भवन्त्येतद्धि प्रत्यक्षात्सोमरूपं यन्मधु प्रत्यक्षादेवैनꣳ
सोमरूपं करोति ॥ १५ ॥ ॥ शतम् ६३०० ॥ ॥ सर्वऽआश्विना भवन्ति । भैषज्याय
सर्वे सारस्वता अन्नाद्यस्यैवावरुद्ध्यै सर्वऽऐन्द्रा इन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै ॥ १६ ॥
यद्वेव सर्वऽआश्विना भवन्ति । सर्वे सारस्वताः सर्वऽऐन्द्रा एता वाऽएतं देवता
अग्रे यज्ञꣳ समभरंस्ताभिरेवैनꣳ सम्भरत्यथोऽएता एवैतद्देवता भागधेयेन समर्ध-
यति ॥ १७ ॥ संतता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्रज्ञानाꣳ सं-
तत्याऽअव्यवच्छेदाय सर्वा आश्विन्यो भवन्ति सर्वाः सारस्वत्यः सर्वा ऐन्द्र्यः समा-
नी बन्धुता ॥ १८ ॥ अनुष्टुभ आप्रियो भवन्ति वाग्वाऽअनुष्टुब्वाचो वै सोमः सू-
यते वाचैवैनꣳ सुनोति सोमसुत्यायै सर्वा आश्विन्यो भवन्ति सर्वाः सारस्वत्यः
सर्वा ऐन्द्र्यः समानी बन्धुता ॥ १९ ॥ जागता अनुप्रैषा भवन्ति । इयं वै जगत्य-
स्यां वै सोमः सूयतेऽस्यामेवैनꣳ सुनोति सोमसुत्यायै सर्वऽआश्विना भवन्ति सर्वे
सारस्वताः सर्वऽऐन्द्राः समानी बन्धुता ॥ २० ॥ स वाऽएष प्रत्यक्षात्सोमयज्ञ एव
यत्सौत्रामणी । तं यद्येकाकी यजमानो भक्षयेदिष्टिर्वैव स्यात्पशुबन्धो वा सर्व
ऽऋत्विजो भक्षयन्ति सर्वे वाऽऋत्विजः सोमं भक्षयन्ति सोमरूपतायै ॥ २१ ॥ आश्वि-
नमध्वर्यवो भक्षयन्ति । अश्विनौ वै देवानामध्वर्यू स्वमेवैतद्भागधेयꣳ स्वऽआयतने
भक्षयन्ति ॥ २२ ॥ सारस्वतꣳ होता ब्रह्मा मैत्रावरुणः । वाग्वै यज्ञस्य होता हृ-
दयं ब्रह्मा मनो मैत्रावरुणः स्वमेवै° ॥ २३ ॥ ऐन्द्रं यजमानो भक्षयति । ऐन्द्रो

वा एष यज्ञो यत्सौत्रामणीन्द्रायतन एष एतर्हि यो यजते स्वमेवैतद्भागधेयꣳ स्व
ऽआयतने भक्षयति ॥२४॥ चक्षुर्वाऽआश्विनो ग्रहः । प्राणः सारस्वतो वागैन्द्र
आश्विनात्सारस्वते ऽवनयति चक्षुरेवास्य तत्प्राणैः संदधाति सारस्वतादैन्द्रे प्रा-
णानेवास्य तद्वाचा संदधात्यथो प्राणानेवास्य तद्वाचि प्रतिष्ठापयति तस्मात्सर्वे
प्राणा वाचि प्रतिष्ठिताः ॥२५॥ त्रय आश्विनं भक्षयन्ति । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नी-
ध्रस्त्रिवृद्वाऽइदं चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनका यथारूपमेवास्मिंश्चक्षुर्दधाति ॥२६॥
त्रयः सारस्वतꣳ । होता ब्रह्मा मैत्रावरुणस्त्रेधाविहितो वाऽअयं प्राणः प्राण उ-
दानो व्यान इति यथारूपमेवास्मिन्प्राणं दधाति ॥२७॥ एकाकैन्द्रं यजमानो भ-
क्षयति । एकधा वाऽएषा प्राणानाꣳ श्रीर्यद्वागेकधैव वाचꣳ श्रियमात्मन्धत्ते त-
स्मात्सौत्रामण्येजान एकधा स्वानाꣳ श्रेष्ठो भवत्यथो य एवमेतद्वेद ॥२८॥ ऋतवो
वाऽऋत्विजः । मासा भक्षाः षडृत्विजो भक्षयन्ति षड्वाऽऋतव ऋत्विग्भिरेवर्तूनवरुन्द्धे
॥२९॥ द्वादश भक्षा भवन्ति । द्वादश मासा भक्षैरेव मासानवरुन्द्धे पुनःपुनरभि-
निवर्तमृत्विजो भक्षयन्ति तस्मादृतवश्च मासाश्चान्योऽन्यमभिनिवर्तन्ते ॥३०॥ त्रयो-
दशं यजमानो भक्षयति । यो ह वाऽएष त्रयोदशो मास एष एव प्रत्यक्षात्संव-
त्सर एतमेवाप्त्वावरुन्द्धे स वाऽएष संवत्सर एव यत्सौत्रामणी तेन सर्वं जयति
सर्वमवरुन्द्धे ॥३१॥ त्रयः पशवो भवन्ति । त्रयो वा इमे लोका इमानेव तैर्लो-
कानवरुन्द्धऽइममेव लोकमाश्विनेनान्तरिक्षꣳ सारस्वतेन दिवमैन्द्रेण यथारूपमेव
यथादेवतमिमांल्लोकाञ्जयति चाव च रुन्द्धे ॥३२॥ त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रयो
वाऽऋतव ऋतूनेवैतैरवरुन्द्धे ग्रीष्ममेवैन्द्रेण वर्षाः सावित्रेण हेमन्तं वारुणेन
यथारूपमेव यथादेवतमृतूञ्जयति चाव च रुन्द्धे ॥३३॥ षड्ग्रहा भवन्ति । षड्वा
ऽऋतव ऋतूनेवैतैरवरुन्द्धे वसन्तग्रीष्मावेवाश्विनाभ्यां वर्षाशरदौ सारस्वताभ्याꣳ
हेमन्तशिशिरावैन्द्राभ्यां यथारूपमेव यथादेवतमृतूञ्जयति चाव च रुन्द्धे ॥३४॥

संतता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्या ऋतूनाᳩ संतत्याऽअव्यवच्छे-
दाय सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सर्वा याज्यास्तस्मादृतवः सर्वे पराञ्चः सर्वे प्र-
त्यञ्चः सर्वाः प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा उत्तमास्तस्मादृतवः सर्वे प्रथमाः
सर्वे मध्यमाः सर्वऽउत्तमाः सर्वेषां ग्रहाणां द्वे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतोऽहोरा-
त्रयोस्तद्रूपमहोरात्रेऽएवावरुन्धे तस्मादृतवश्च मासाश्चाहोरात्रयोरेव प्रतिष्ठिताः
॥३५॥ स वाऽएष संवत्सर एव यत्सौत्रामणी । चन्द्रमा एव प्रत्यक्षादादित्यो
यजमानस्तस्येयमेव पृथिवी वेदिरन्तरिक्षमुत्तरवेदिर्द्यौर्बर्हिर्दिश ऋत्विजो वनस्पतय
इध्म आप आज्यमोषधय आहुतयोऽग्निरेवाग्निः संवत्सरः सᳩस्था तद्वाऽइदᳩ सर्वᳩ
संवत्सर एव यदिदं किं च तस्मात्सौत्रामण्येजानः सर्वं जयति सर्वमवरुन्धे ॥३६॥
ब्राह्मणम् ॥१ [८. २.] ॥ ॥

त्वष्टा हतपुत्रः । अभिचरणीयमपेन्द्रᳩ सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा
प्रासहा सोममपिबत्स विष्वङ् व्यार्छत्तस्य मुखात्प्राणेभ्यः श्रीर्यशसान्यूर्ध्वान्युदक्रा-
मंस्तानि पशून्प्राविशंस्तस्मात्पशवो यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान्सौत्रा-
मण्याभिषिच्यते ॥१॥ ततोऽस्माऽएतमश्विनौ च सरस्वती च । यज्ञᳩ समभरन्सौ-
त्रामणीं भैषज्याय तयैनमभ्यषिञ्चंस्ततो वै स देवानाᳩ श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वानां
भवति य एनयाभिषिच्यते ॥२॥ कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ
ऽएवैनमेतदभिषिञ्चति लोमतश्छन्दाᳩसि वै लोमानि छन्दःस्वेवैनमेतदभिषिञ्चति
॥३॥ आसन्द्यामभिषिञ्चति । आसन्दीसद्धि साम्राज्यᳩ साम्राज्येनैवैनᳩ साम्राज्यं ग-
मयति ॥४॥ औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वाऽउदुम्बर ऊर्ज्येवाध्यभिषिच्यते जानुसंमि-
ता भवति जानुसंमितो वाऽअयं लोकोऽस्माऽउ वै लोकाय क्षत्रियोऽभिषिच्यते
क्षत्रमु वाऽएष भवति यः सौत्रामण्याभिषिच्यते तस्माज्जानुसंमितापरिमिता ति-
रश्ची ॥५॥ राष्ट्रं वाऽआसन्दी । अपरिमितसमृद्धमु वै राष्ट्रं मुञ्जविवयना भवति

यज्ञिया हि मुञ्जा द्वावुत्तरस्यां वेद्यां पादौ भवतो द्वौ दक्षिणस्यामयं वै लोक उत्तरा वेदिर्दक्षिणा पितृलोकस्तदेनमुभयोर्लोकयोरध्यभिषिञ्चति ॥६॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह । गौरीवितिः शाक्त्यः क्षत्रमिवाह किल वयममुष्मिंल्लोके भवितास्म इति शश्वद्धास्माऽऋषभो याज्ञतुरः प्रोवाच श्विक्नानाꣳ राजा ॥७॥ स आसन्दीमास्तृणाति । क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसीति क्षत्रस्य वाऽएषा योनिः क्षत्रस्य नाभिः ॥८॥ अथैनां कृष्णाजिनेनास्तृणाति । मा त्वा हिꣳसीन्मा मा हिꣳसीरिति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिꣳसायै ॥९॥ अथाधिरोहति । वारुण्यर्चा वरुणो वै देवानाꣳ राजा स्वयैवैनमेतद्देवतयाभिषिञ्चति निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुक्रतुरिति ॥१०॥ अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ व्युपास्यति । मृत्योः पाहि विद्योत्पाहीति वृष्टिर्वै विराट् तस्या एते घोरे तन्वौ विद्युच्च ह्रादुनिश्च ततः सुवर्ण एव रुक्मो विद्युतो रूपꣳ रजतो ह्रादुनेस्ताभ्यामेवास्मै देवताभ्याꣳ शर्म यच्छति तस्मात्सौत्रामण्येजानस्यैताभ्यां देवताभ्यां न शङ्का भवत्यथो य एवमेतद्वेद ॥११॥ पशूनां वसयाभिषिञ्चति । श्रीर्वै पशूनां वसा श्रियैवैनमेतत्पशूनाꣳ रसेनाभिषिञ्चत्यथो परमं वाऽएतदन्नाद्यं यद्वसा परमेणैवैनमेतदन्नाद्येनाभिषिञ्चति ॥१२॥ शफग्रहा भवन्ति । शफैर्वै पशवः प्रतितिष्ठन्ति प्रतिष्ठामेवैनं गमयति त्रयस्त्रिꣳशद्ग्रहा भवन्ति त्रयस्त्रिꣳशद्धि सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनमेतद्देवताभिरभिषिञ्चति जगतीभिर्जुहोति जागता वै पशवो जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्द्धे षोडशभिर्ऋग्भिर्जुहोति षोडशकला वै पशवोऽनुकलमेवास्मिञ्छ्रियं दधाति ॥१३॥ सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिण इति । द्वे-द्वे समासꣳ हुत्वा सते सꣳस्रवान्त्समवनयत्यहोरात्राण्येवैतदर्धमासान्मासानृतून्त्संवत्सरे प्रतिष्ठापयति तानीमान्यहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरे प्रतिष्ठिताः ॥१४॥ वैतसः सतो भवति । अप्सुयोनिर्वै वेतस आपो वै सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैन-

मेतद्देवताभिरभिषिञ्चति ॥१५॥ सर्वसुरभ्युन्मर्दनं भवति । परमो वाऽएष गन्धो
यत्सर्वसुरभ्युन्मर्दनं गन्धेनैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥१६॥ पुरस्तात्प्रत्यङ्ङभिषिञ्चति ।
पुरस्ताद्धि प्रत्यगन्नमद्यते शीर्षतः शीर्षतो ह्यन्नमद्यतऽआ मुखादन्ववस्रावयति
मुखेन ह्यन्नमद्यते सर्वतः परिक्रामꣳ सर्वाभ्य एवास्मिन्नेतद्दिग्भ्योऽन्नाद्यं दधाति
तस्मात्सौत्रामण्येजानस्य सर्वासु दिक्ष्वन्नाद्यमवरुद्धं भवत्यथो य एवमेतद्वेद ॥१७॥
आश्विनेन प्रथमेन यजुषाभिषिञ्चति । अथ सारस्वतेनाथैन्द्रेणैताभिरेवैनमेतद्देव-
ताभिरभिषिञ्चति तꣳ हैकऽएताभिश्च देवताभिरभिषिञ्चन्ति भूर्भुवः स्वरित्येताभिरु
च व्याहृतिभिरेता वै व्याहृतय इदꣳ सर्वं तदेनमनेन सर्वेणाभिषिञ्चाम इति न
तथा कुर्यादेताभिरेवैनं देवताभिरभिषिञ्चेदेता उ ह्येव देवता इदꣳ सर्वम् ॥१८॥
पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽभिषिञ्चति । क्षत्रं वै स्विष्टकृत्क्षत्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चत्यन्तरा
वनस्पतिं च स्विष्टकृतं चाभिषिञ्चति सोमो वै वनस्पतिरग्निः स्विष्टकृदग्नीषोमा-
भ्यामेवैनमेतत्परिगृह्याभिषिञ्चति तस्माद्ये चैतद्विदुर्ये च न तऽआहुः क्षत्रियो
वाव क्षत्रियस्याभिषिक्तेति ॥१९॥ अथैनं जानुमात्रे धारयन्ति । अथ नाभिमात्रेऽथ
मुखमात्रऽएष्वेवास्माऽएतल्लोकेष्वायतनानि कल्पयत्यभिषेको वाऽएष यद्वाजपेय-
मभिषेकः सौत्रामणी तद्यथैवादो वाजपेये यूपꣳ रोहति तदेवैतद्रूपं क्रियते ॥२०॥
तदाहुः । प्रेव वाऽएषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते यः सौत्रामण्याभिषिच्यतऽइति कृष्णा-
जिने प्रत्यवरोहति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽएवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥२१॥ प्रति
क्षत्रे प्रति तिष्ठामि राष्ट्रऽइति । क्षत्रऽएव राष्ट्रे प्रतितिष्ठति क्षत्राद्राष्ट्रादप्रभ्रꣳ-
शाय प्रत्यश्वेषु प्रति तिष्ठामि गोषिति गोऽश्वऽएव प्रतितिष्ठति गोऽश्वादप्रभ्रꣳ-
शाय प्रत्यङ्गेषु प्रति तिष्ठाम्यात्मन्नित्यङ्गेष्वेवात्मन्प्रतितिष्ठत्यङ्गेभ्य आत्मनोऽप्रभ्रꣳ-
शाय प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टऽइति प्राणेष्वेव पुष्टे प्रतितिष्ठति प्राणेभ्यः
पुष्टादप्रभ्रꣳशाय प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञऽइति तदनयोर्द्यावापृथि-

व्योः प्रतितिष्ठति ययोरिदꣳ सर्वमधि ॥२२॥ अथ साम गायति । क्षत्रं वै साम क्षत्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चत्यथो साम्राज्यं वै साम साम्राज्येनैवैनꣳ साम्राज्यं गमयति सर्वेषां वा ऽ एष वेदानाꣳ रसो यत्साम सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानाꣳ रसेनाभिषिञ्चति ॥२३॥ बृहत्यां गायति । बृहत्यां वा ऽ असावादित्यः श्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितस्तपति बृहत्यामेवैनमेतच्छ्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥२४॥ ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति । ऐन्द्रो वा ऽ एष यज्ञो यत्सौत्रामण्यैन्द्रायतन एष एतर्हि यो यजते स्व ऽ एवैनमेतदायतनेऽभिषिञ्चति ॥२५॥ अथ यस्मात्सꣳशानानि नाम । एतैर्वै सामभिर्देवा इन्द्रमिन्द्रियाय वीर्याय समश्यंस्तथो ऽ एवैतमृत्विजो यजमानमेतैरेव सामभिरिन्द्रियाय वीर्याय सꣳश्यन्ति सꣳश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवस ऽ इति सामानि भवन्त्येष्वेवैनमेतल्लोकेषु श्रावयन्ति चतुर्निधनं भवति चतस्रो वै दिशः सर्वास्वेवैनमेतद्दिक्षु प्रतिष्ठापयन्ति सर्वे निधनमुपावयन्ति संविदाना एवास्मिञ्छ्रियं दधति ॥२६॥ तदाहुः । यदेतत्साम गीयतेऽथ क्वैतस्य साम्न उक्थं का प्रतिष्ठा व्यृद्धꣳ हि तद्यत्स्तुतमननुशस्तमिति ॥२७॥ त्रया देवा एकादशेति । एतद्वा ऽ एतस्य साम्न उक्थमेषा प्रतिष्ठा ॥२८॥ अथो त्रया देवा एकादशेति त्रयस्त्रिꣳशं ग्रहं जुहोति त्रया हि देवा एकादश त्रयस्त्रिꣳशाः सुराधस इति त्रयस्त्रिꣳशद्धि देवा बृहस्पतिपुरोहिता इति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मपुरोहिता इत्येवैतदाह देवस्य सवितुः सव ऽ इति देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येवैतदाह देवा देवैरवन्तु मेति देवा ह्येतं देवैरभिषिञ्चन्ति ॥२९॥ प्रथमा द्वितीयैरिति प्रथमा ह्येतं द्वितीयैरभिषिञ्चन्ति द्वितीयास्तृतीयैरिति द्वितीया ह्येतं तृतीयैरभिषिञ्चन्ति तृतीयाः सत्येनेति तृतीया ह्येतꣳ सत्येनाभिषिञ्चन्ति सत्यं यज्ञेनेति सत्यꣳ ह्येतं यज्ञेनाभिषिञ्चति यज्ञो यजुर्भिरिति यज्ञो ह्येतं यजुर्भिरभिषिञ्चति यजूꣳषि सामभिरिति यजूꣳषि ह्येतꣳ सामभिरभिषिञ्चन्ति सामान्यृग्भिरिति सामानि ह्येतमृग्भिर-

भिषिञ्चन्त्यृचः पुरोऽनुवाक्याभिरित्यृचो ह्येतं पुरोऽनुवाक्याभिरभिषिञ्चन्ति पुरोऽनुवाक्या याज्याभिरिति पुरोऽनुवाक्या ह्येतं याज्याभिरभिषिञ्चन्ति याज्या वषट्कारैरिति याज्या ह्येतं वषट्कारैरभिषिञ्चन्ति वषट्कारा आहुतिभिरिति वषट्कारा ह्येतमाहुतिभिरभिषिञ्चन्त्याहुतयो मे कामान्त्समर्धयन्तु भूः स्वाहेति तदेनमेताभिर्देवताभिः परोऽवरमभिषिच्याथास्मा आहुतिभिः सर्वान्कामान्त्समर्धयत्यथ ऽर्त्विज्रूपह्वमिष्ट्वा भक्षयत्यृतवो वा ऽआश्विन ऋतुष्वेवैतदुपहवमिच्छते ॥३०॥ स भक्षयति । लोमानि प्रयतिर्मम त्वङ्म ऽआनतिरागतिः माꣳसं म ऽउपनतिर्वस्वस्थि मज्जा म ऽआनतिरिति प्रेव वा ऽएष लोकांश्च देवताश्च विशति यः सौत्रामण्याभिषिच्यते तदेतदवान्तरामात्मानमुपह्वयते तथा कृत्स्न एव सर्वतनूः साङ्गः सम्भवति ॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥२ [८. ३.] ॥ अष्टमोऽध्यायः [८२.] ॥ ॥

एतस्माद्वै यज्ञात्पुरुषो जायते । स यद्ध वाऽअस्मिंल्लोके पुरुषोऽन्नमत्ति तदेनममुष्मिंल्लोके प्रत्यत्ति स वाऽएष परिस्रुतो यज्ञस्तायतेऽनाद्या वै ब्राह्मणेन परिस्रुत्स एतस्मादनाद्याज्जायते तꣳ ह्यमुष्मिंल्लोकेऽन्नं न प्रत्यत्ति तस्मादेष ब्राह्मणयज्ञ एव यत्सौत्रामणी ॥१॥ तस्य लोमान्येव शष्पाणि । त्वक्तोक्मानि माꣳसं लाजा अस्थि कारोतरो मज्जा मासरꣳ रसः परिस्रुन्नग्नहुर्लोहितꣳ रेतः पयो मूत्रꣳ सुरोवध्यं बल्कसम् ॥२॥ हृदयमेवास्यैन्द्रः पुरोडाशः । यकृत्सावित्रः क्लोमा वारुणो मतस्नेऽएवास्याश्वत्थं च पात्रमौदुम्बरं च पित्तं नैयग्रोधमान्त्राणि स्थाल्यो गुदा उपशयानि श्येनपत्त्रे प्लीहासन्दी नाभिः कुम्भो वनिष्ठुः प्लाशिः शतातृण्णा तद्यत्सा बहुधा वितृण्णा भवति तस्मात्प्लाशिर्बहुधा विकृत्तो मुखꣳ सतं जिह्वा पवित्रं चष्यं पायुर्वस्तिर्वालः ॥३॥ अङ्गान्येवास्याश्विनः पशुः । आत्मा सारस्वतो रूपमैन्द्र ऋषभस्तस्मादाहुर्गावः पुरुषस्य रूपमित्यायुर्हिरण्यं तच्छतमानं भवति तस्माच्छतायुः पुरुषः ॥४॥ चक्षुषीऽएवास्याश्विनौ ग्रहौ । पक्ष्माणि गोधू-

मसक्तवश्च कुवलसक्तवश्च नासिकेऽएवास्य सारस्वतौ ग्रहावथ यानि नासिकयोर्लोमानि तान्युपवाकसक्तवश्च बदरसक्तवश्च श्रोत्रेऽएवास्यैन्द्रौ ग्रहावथ यानि कर्णयोर्लोमानि यानि च भ्रुवोस्तानि यवसक्तवश्च कर्कन्धुसक्तवश्च ॥५॥ अथ यान्युपस्थे लोमानि । यानि चाधस्तात्तानि वृकलोमान्यथ यान्युरसि लोमानि यानि च निकक्षयोस्तानि व्याघ्रलोमानि केशाश्च श्मश्रूणि च सिꣳहलोमानि ॥६॥ त्रयः पशवो भवन्ति । त्रेधाविहितो वाऽअयं पुरुषस्यात्मात्मानमेवास्य तै स्पृणोति यदवाङ्नाभेस्तदाश्विनेन यदूर्ध्वं नाभेरवाचीनꣳ शीर्ष्णस्तत्सारस्वतेन शिर ऐन्द्रेण यथारूपमेव यथादेवतमात्मानं मृत्यो स्पृत्वामृतं कुरुते ॥७॥ त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रेधाविहितं वाऽइदं पुरुषस्य वयो वय एवास्य तै स्पृणोति पूर्ववयसमेवैन्द्रेण मध्यमवयसꣳ सावित्रेणोत्तमवयसं वारुणेन यथारूपमेव यथादेवतं वयो मृत्यो स्पृत्वामृतं कुरुते ॥८॥ षड्ग्रहा भवन्ति । षड्वाऽइमे शीर्षन्प्राणाः प्राणानेवास्य तै स्पृणोति चक्षुषीऽएवाश्विनाभ्यां नासिके सारस्वताभ्याꣳ श्रोत्रेऽऐन्द्राभ्यां यथारूपमेव यथादेवतमात्मानं मृत्यो स्पृत्वामृतं कुरुते ॥९॥ संतता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्राणानाꣳ संतत्याऽअव्यवच्छेदाय सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सर्वा याज्यास्तस्मात्प्राणाः सर्वे पराञ्चः सर्वे प्रत्यञ्चः सर्वाः प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा उत्तमास्तस्मात्प्राणाः सर्वे प्रथमाः सर्वे मध्यमाः सर्वऽउत्तमाः सर्वेषां ग्रहाणां द्वे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतः प्राणोदानयोस्तद्रूपं प्राणोदानावेवावरुन्द्धे तस्मात्सर्वे प्राणाः प्राणोदानयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥१०॥ स वाऽएष आत्मैव यत्सौत्रामणी । मन एव प्रत्यक्षाद्वाग्यजमानस्तस्यात्मैव वेदिः प्रज्ञोत्तरवेदिः पशवो बर्हिरङ्गान्यृत्विजोऽस्थीनीध्म आज्यं मज्जा मुखमग्निरन्नमाहुतिर्वयः सꣳस्था तस्मात्सौत्रामण्येजानो वय उपगच्छति ॥११॥ तद्यौ ह वाऽइमौ पुरुषाविवाक्ष्योः । एतावेवाश्विनावथ यत्कृष्णं तत्सारस्वतं यच्छुक्लं तदैन्द्रं तद्यदा-

श्विने पशौ सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्धं कृत्वात्मन्धत्ते ॥१२॥ मन
एवेन्द्रः । वाक्सरस्वती श्रोत्रेऽअश्विनौ यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति य-
द्वाचा वदति तत्कर्णाभ्याम् शृणोति तद्यत्सारस्वते पशौ सत्यथैता देवताः सह
यजत्येतान्येवैतत्सार्धं कृत्वात्मन्धत्ते ॥१३॥ प्राण एवेन्द्रः । जिह्वा सरस्वती ना-
सिकेऽअश्विनौ यद्धि प्राणेनान्नमात्मन्प्रणयते तत्प्राणस्य प्राणत्वं जिह्वया वाऽअन्न-
स्य रसं विजानाति नासिकेऽउ वै प्राणस्य पन्थास्तद्यदैन्द्रे पशौ सत्यथैता देवताः
सह यजत्येतान्येवैतत्सार्धं कृत्वात्मन्धत्ते ॥१४॥ हृदयमेवेन्द्रः । यकृत्सविता क्लो-
मा वरुणस्तद्यदैन्द्रे पुरोडाशे सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्धं कृत्वा-
त्मन्धत्ते ॥१५॥ प्राण एव सविता । व्यानो वरुणः शिश्नमिन्द्रो यद्धि प्राणेनान्न-
मत्ति तद्व्यानेन व्यनिति शिश्नेन वाऽअन्नस्य रसम् रेतः सिञ्चति तद्यत्सावित्रे पु-
रोडाशे सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्धं कृत्वात्मन्धत्ते ॥१६॥ योनि-
रेव वरुणः । रेत इन्द्रः सवितैव रेतसः प्रजनयिता तद्यद्वारुणे पुरोडाशे सत्य-
थैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्धं कृत्वात्मन्धत्ते स य एवमेतद्वेदैता एव
देवता अनुसम्भवत्येता देवता अनु प्रजायतऽआ प्रजया पशुभिः प्यायते प्रत्यस्मिं-
ल्लोके तिष्ठत्यभि स्वर्गं लोकं जयति य एवं विद्वान्त्सौत्रामण्या यजते यो वैत-
देवं वेद ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥३ [१. १.] ॥॥

अवभृथमिष्ट्वा यन्ति । अवभृथं वै सोमेनेष्ट्वा यन्ति सोम एष यत्सौत्रामणी
॥१॥ यद्देवा देवहेडनमिति । देवकृताद्वैवैनमेनसो मुञ्चति यदि दिवा यदि न-
क्तमिति यद्वाऽअहोरात्राभ्यामेनः करोति तस्माद्वैवैनं मुञ्चति यदि जाग्रद्यदि स्वप्न
ऽइति मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्च
मुञ्चति ॥२॥ यद्ग्रामे यदरण्यऽइति । ग्रामे वा ह्यरण्ये वैनः क्रियते तस्माद्वैवैनं
मुञ्चति यत्सभायामिति सभ्याद्वैवैनमेनसो मुञ्चति यदिन्द्रियऽइति देवाद्वैवैनमेनसो

मुञ्चति यच्छूद्रे यदर्ये यदेनश्चकृमा वयं यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसीति स-
र्वस्मादेवैनमेतस्मादेनसो मुञ्चति ॥३॥ यदापो अघ्न्या इति । वरुणेति शपामहे
ततो वरुण नो मुञ्चेति वरुण्यादेवैनमेनसो मुञ्चत्यवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि
निचुम्पुण इति यो ह वा अयमपामावर्तः स ह्यवभृथः स ह्येष वरुणस्य पुत्रो
वा भ्राता वा तमेवैतत्स्तौत्यव देवैर्देवकृतमेनो यक्षीति देवकृतमेवैनोऽवयजते
ऽव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमिति मर्त्यकृतमेवैनोऽवयजते पुरुराव्णो देव रिषस्पाहीति स-
र्वाभ्यो मार्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥४॥ समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरिति । आपो
वै समुद्रो रसो वा आपस्तदेनमेतेन रसेन सꣳसृजति सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताप
इति तदेनमेतेनोभयेन रसेन सꣳसृजति यश्चौषधिषु यश्चाप्सु द्वौ विक्रमावुदङ्ङु-
त्क्रामत्येतावती वै मनुष्ये जूतिर्यावान्विक्रमस्तद्यावत्येवास्मिञ्जूतिस्तयैव पाप्मानं
विजहाति ॥५॥ सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्त्विति । अञ्जलिनाप उपाचति
वज्रो वा आपो वज्रेणैवैतन्मित्रधेयं कुरुते दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं
च वयं द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परासिञ्चेत्तेनैव तं पराभाव-
यति ॥६॥ द्रुपदादिव मुमुचानः । स्विन्नः स्नातो मलादिव पूतं पवित्रेणेवा-
ज्यमापः शुन्धन्तु मैनस इति वासोऽपप्लावयति यथेषीकां मुञ्जाद्विवृहेदेवमेनꣳ
सर्वस्मात्पाप्मनो विवृहति स्नाति तम एवापहते ॥७॥ उद्वयं तमसस्परीति ।
पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते स्वः पश्यन्त उत्तरमित्ययं वै लोकोऽद्भ्य
उत्तरोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति स्व-
र्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमꣳ स्वर्ग एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमे-
त्याहवनीयमुपतिष्ठते ॥८॥ अपो अद्यान्वचारिषमिति । अपामेव रसमवरुन्द्धे
रसेन समसृक्ष्महीत्यपामेव रसमात्मन्धत्ते पयस्वानग्न आगमं तं मा सꣳसृज वर्च-
सा प्रजया च धनेन चेत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥९॥ एधोऽस्येधिषीमहीति समिध-

मादत्ते । एधो ह वा ऽअग्नेः समित्समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याहव-
नीये समिधमभ्यादधात्यग्निमेवैतया समिन्द्धे स एनꣳ समिद्धस्तेजसा समिन्द्धे ॥१०॥
आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपति । आदित्यमीजान इयं वाऽअदितिरस्यामेव
यज्ञं तनुतेऽस्यामिष्ट्वा प्रतितिष्ठति धेनुर्दक्षिणेयं वै धेनुरिमामेव सर्वान्कामान्दुह्रे
वत्सं पूर्वस्यां ददाति मातरमुत्तरस्यां यदा वै वत्सो मातरं धयत्यथ सा प्रत्ता दुह्रे
प्रत्तामिवेमाꣳ सर्वान्कामान्दुह्रे ॥११॥ तदाहुः । प्रेव वाऽएषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते
योऽपोऽवभृथमभ्यवैतीत्यवभृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजतेऽयं वै लोको
मित्रोऽसौ वरुणो यद्वेदमन्तरेण तत्पयस्या तद्यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया यजत
ऽएष्वेवैतल्लोकेषु प्रतितिष्ठति प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणोऽन्नमेव पयस्या त-
द्यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते प्राणऽएवान्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठति ॥१२॥ ब्राह्म-
णम् ॥४ [१. २.] ॥ ॥

दुष्टरीतुर्ह पौꣳसायनः । दशपुरुषꣳराज्यादपरुद्ध आस रेवोत्तरसमु ह पाटवं
चाक्रꣳ स्थपतिꣳ सृञ्जया अपरुरुधुः ॥१॥ स होवाच । दुष्टरीतुं पौꣳसायनꣳ सौ-
त्रामण्या त्वा याजयानि यदिदꣳ सृञ्जयेषु राष्ट्रं तत्त्वयि धास्यामीति तथेति तयैनम-
याजयत् ॥२॥ तदु ह बल्हिकः प्रातिपीयः शुश्राव । कौरव्यो राजा यो ह वा
ऽअयं दुष्टरीतुः पौꣳसायनो दशपुरुषꣳराज्यादपरुद्धोऽभूत्तमयं चाक्र स्थपतिः सौ-
त्रामण्या याजयिष्यति यदिदꣳ सृञ्जयेषु राष्ट्रं तद्धास्मिन्धास्यतीति ॥३॥ स होवाच
। तन्वाऽअहं तं वेदिष्यामि यदि स तस्मिन्राष्ट्रं धास्यति बहिर्धा वैनꣳ राष्ट्राद्धा-
स्यतीति स आजगाम यस्यां वेलायां ग्रहा गृह्यन्ते ॥४॥ स होवाच । स्थपते
चाक्र नाहवनीये सुरा होतव्येत्याहुर्नान्यत्राहवनीयाद्यद्याहवनीये सुराꣳ हो-
ष्यसि पापवस्यसं करिष्यसि जामि यज्ञस्य यद्यन्यत्राहवनीयाद्बहिर्धैनꣳ राष्ट्राद्धा-
स्यसि नैनꣳ राष्ट्रे धास्यसि नास्मिन्राष्ट्रं धास्यसीति ॥५॥ स होवाच । नाहव-

नीये सुराᳪं होष्यामि नान्यत्राहवनीयान्न पापवस्यसं करिष्यामि न जामि यज्ञस्य
नैनं बहिर्धा राष्ट्राद्भास्यामि राष्ट्र एनं धास्यामि राष्ट्रमस्मिन्धास्यामीति ॥६॥ स
होवाच । कथᳪं हि करिष्यसी३ इति स हैतदुवाचासुरेषु वा एषोऽग्रे यज्ञ आ-
सीत्सौत्रामणी स देवानुपप्रैत्सोऽप आगच्छत्तमापः प्रत्यनन्दंस्तस्मादु श्रेयाᳪंसमा-
गतं प्रत्येव नन्दन्ति तᳪं होचुरेह्येव भगव इति ॥७॥ स होवाच । बिभेमि वै
प्रणयत मेति कस्माद्भगवो बिभेषीत्यसुरेभ्य इति तथेति तमापः प्राणयंस्तस्माद्यो
वधत्रो भवति स बिभ्यतं प्रणयति यदापः प्राणयंस्तस्मादापः प्रणीतास्तत्प्रणीता-
नां प्रणीतात्वं प्रति ह तिष्ठति य एवमेतत्प्रणीतानां प्रणीतात्वं वेद ॥८॥ तदि-
ष्टाः प्रयाजा आसुः । अपर्यग्निकृतमथासुरा अन्वाजग्मुस्ते देवाः पर्यग्निनैवासुरान्स-
पत्नान्भ्रातृव्यान्यज्ञादन्तरायंस्तथो एवैष एतत्पर्यग्निनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यं यज्ञादन्तरे-
ति ॥९॥ देवयोनिर्वा एष यदाहवनीयः । तस्यैतावमृतपक्षौ यावेतावभितोऽग्नी
तद्यदाहवनीये यज्ञं तन्वते देवयोनावेवैतद्देवेभ्यो यज्ञं तन्वत उप हैनं पुन-
र्यज्ञो नमति नास्माद्यज्ञो व्यवछिद्यते य एवमेतद्वेद यस्य वैवं विदुष एतत्कर्म
क्रियते ॥१०॥ उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान्जुह्वति । उत्तरेऽग्नौ पशूञ्छ्रपयन्ति पशूनेव
तन्मर्त्यान्त्सतोऽमृतयोनौ दधाति मर्त्यान्त्सतोऽमृतयोनेः प्रजनयत्यप ह वै पशू-
नां पुनर्मृत्युं जयति नास्माद्यज्ञो व्यवछिद्यते य एवमेतद्वेद यस्य वैवं विदुष ए-
तत्कर्म क्रियते ॥११॥ दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान्जुह्वति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति प-
वित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः पितॄनेव तन्मर्त्यान्त्सतोऽमृतयोनौ दधाति मर्त्यान्त्सतोऽमृ-
तयोनेः प्रजनयत्यप ह वै पितॄणां पुनर्मृत्युं जयति नास्माद्यज्ञो व्यवछिद्यते य
एवमेतद्वेद यस्य वैवं विदुष एतत्कर्म क्रियते ॥१२॥ तद्यदेतावग्नी आहवनीया-
द्विह्रियेते । तेनाहवनीयावथ यदाहवनीयं पुनर्नाश्नुवाते तेनानाहवनीयौ तेनो-
भौ होमा उपाप्नोति यश्चाहवनीये यश्चानाहवनीये यच्च हुतं यच्चाहुतम् पु-

नर्द्धायमित्योवाच न तदस्ति यत्सृञ्जयानाᳪ राष्ट्रं दुष्टरीतोस्तदस्य तथायं चाक्र स्थपतिर्यज्ञेऽकरिति ॥ १३ ॥ उत्तरेऽग्नौ पशुभिः पुरोडाशैः पयोग्रहैरिति चरन्ति । यद्व चान्यत्तेन देवानेव तद्देवलोके प्रीणाति तऽएनं प्रीताः प्रीणन्त्यथो देवलोकमेव जयति ॥ १४ ॥ दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जुह्वति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिर्विषंयुताभिः पितॄनेव तत्पितृलोके प्रीणाति तऽएनं प्रीताः प्रीणन्त्यथो पितृलोकमेव जयति ॥ १५ ॥ स वाऽएष आत्मैव यत्सौत्रामणी । तस्मात्सा निरुक्ता निरुक्तो ह्यात्मा लोको वयोधास्तस्मात्सोऽनिरुक्तोऽनिरुक्तो हि लोक आत्मा वै यज्ञस्य सौत्रामणी बाहूऽऐन्द्रश्च वयोधाश्च तद्यदेतावभितः पशू भवतस्तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू यथो वै पशुरेवं यूपस्तद्यदेतᳪ सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपावभितो भवतस्तस्माद्धिमावात्मानमभितो बाहू ॥ १६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [१. ३.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या ११२ ॥ नवमोऽध्यायः [८३.] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ४५१ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे मध्यमनाम द्वादशं काण्डं समाप्तम् ॥ १२ ॥ ॥

VARIOUS READINGS.

Adhyâya १. १. १ सप्तत्रिणः A. P. M (*). - २ नानाकुर्याद्वत्तोबुका A. - ३ Read: तदोषधिभिः संदधाति. - ६ ब्राह्मणाच्चᳪसिनं A. - ९ ऽन्वथोद्गात्रे सुब्रह्मण्यां दीक्षयति तᳪ हि सो wanting in A. - २. १ ऽग्नीषोमाभ्याशुवसथम°

(*) Collated for me by my learned friend Dr. W. Pertsch, during his temporary stay in Oxford.

A. - २ आयुबी A. - ३. ३ अथत्क्रयेण A. - १८ यज्ञन्ते शो देवंता A. - २३ ते तेजस्विन A. P. ते ते तेजस्विन M. - ४. २ दक्षिणो क्रुरभि° A. —

Adhyâya २. १. १ संवत्सरायं न्या A. - ibid. तद्धिनुवाच A. - २. ७ °शद्धि चाः A. - १४ छिराड्डि यज्ञः A. - १७ सप्त वा इति AP. - ३. १ (and ३) द्वा-वार्ध्यतामङ्गा७ A. P. M. The Aitareya-Brâhma*n*a omits the रू, see Böht-lingk-Roth Sanskrit-Wörterbuch, under आद्ध्यत् - ७ य वा पत्नी A. - ibid. एवमु ह्वैतदपरेषां च A. - १२ ?यज्ञक्षत्राणि is my conjecture. यज्ञनं-तत्राणि A. M. यज्ञकृतत्राणि P. - ४. १ धगस्थि A. —

Adhyâya ३. १. ३ इत्येते । AP. - ३. १ दीक्षिरे A. - २ °स्तेनायातयाम्ना-यातययाम्ना वेदे A. - ५. २ समानधिष्ण्यास्त्वेव AP. Read: °स्त्वेव. —

Adhyâya ४. १. ३ युक्तं चायुक्तं चरंति A. Read: संचरन्ति. - १० °त्यात्त्यीं वा A. - ibid. °प्रज्ञितेन. °प्रज्ञितया A. P. M. - ३. ८ अयमधि AP. - ४. २ तुविं-म्रक्षासो A. P. - ३ऽवरां३ऽ A. ऽवरां । २॥ P. - ibid. तां३ऽ A. तां२ऽ P. —

Adhyâya ५. १. ३ निर्मथंति तथा A. - १२ नोह्रिंगति A. - १३ प्रज्ञिजनयि-षेत्ता° A. P. M. - १४ दहंति A. - ibid. समतोः A. समंतोः P. समत्तोः M. - १७ क्षिप्रे ऽस्याशनं A. - २. १ प्रेयात् AP. - ५ कुर्यात्साधुका A. - ७ ?वृषाख्वा-वन्व° A. P. M. - ८ योऽस्य स्वर्गी M. - ibid. तमक्यत्येति A. - १० तद्धिद्यान्मु-ख्य A. P. M. - १३ एतां । यज्ञमा° A. P. —

Adhyâya ६. १. ३१ जुहुयान्नृचद्वा A. P. - ४१ स वा ब्रह्म° A. P. M. Are we to read स वा or स वाव? —

Adhyâya ७. १. ४ यत्स्नेह्रोस्त° A. P. - ५ and ६ गर्दभः ॥५॥ तनाभ्या° A. M.: see १३. २. २. ४. - १० नमुचिरमुनर्वा M. - २ विंदते स सोम इति A. - ११ स्त्रीषु

तद्यद्देवेन्द्रियं वीर्यमुत्सन्नं स्त्रीषु A. P. M. Read both times स्त्रीषु. - १३ व्या-वृत्त्यै A. P. - ३. ३ फेनं वज्रम॰ A. - ८ विश एव तत्क्षत्रं जनयति विशो A. P. - १७. १८ ॰पीथं चै॰ — सुराग्रहा ग॰ is wanting in A. - २० पशूनपिदपशुर्य॰ A. Read: ॰दपशुर्य॰. —

Adhyâya ८. १. ११ व्यानस्तैरेवैनंति A. - १७ यत्र वा आत्मा पूतानि त॰ A. - २. १६ भेषज्याय A. M. भैष॰ P. - १९ आप्रियो instead of आप्र्यो! - गो-रीवितिः A. - ibid. स्वित्कानां A. - १५ वेतसः सतो A. - २७ उत्यं A. - २८ उत्यमे॰ A. —

Adhyâya ९. १. १० अव्यवत्सेदाय A. - ३. ३ कोरव्यो A. —

ओम् । ब्रह्मौदनं पचति । रेत एव तद्धत्ते यदाज्यमुच्छिष्यते तेन रशनामभ्य-
ज्याद्दत्ते तेजो वाऽआज्यं प्राजापत्योऽश्वः प्रजापतिमेव तेजसा समर्धयत्यपूतो वा
ऽएषोऽमेध्यो यदश्वः ॥१॥ दर्भमयी रशना भवति । पवित्रं वै दर्भाः पुनात्येवैनं
पूतमेवैनं मेध्यमालभते ॥२॥ अश्वस्य वाऽआलब्धस्य । रेत उदक्रामत्तत्सुवर्णꣳ
हिरण्यमभवद्यत्सुवर्णꣳ हिरण्यं ददात्यश्वमेव रेतसा समर्धयति ॥३॥ ॥ शतम् ६४००
॥ ॥ प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्य महिमापाक्रामत्स महर्त्विजः प्राविशत्तं मह-
र्त्विग्भिरन्वैच्छत्तं महर्त्विग्भिरन्वविन्दद्यन्महर्त्विजो ब्रह्मौदनं प्राश्नन्ति महिमा-
नमेव तद्यज्ञस्य यजमानोऽवरुन्द्धे ब्रह्मौदने सुवर्णꣳ हिरण्यं ददाति रेतो वा
ऽओदनो रेतो हिरण्यꣳ रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति शतमानं भवति शतायुर्वै
पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते चतुष्टयीरपो वसतीवरीर्मध्यमा-
याङ्के गृह्णाति ता दिग्भ्यः समाहृता भवन्ति दिक्षु वाऽअन्नमन्नमापोऽन्नेनैवास्मा
ऽअन्नमवरुन्द्धे ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥१॥ ॥

व्यृद्धमु वाऽएतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियतऽइमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वा-
भिधानीमादत्ते यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्ध्यै द्वादशारत्निर्भवति द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति ॥१॥ तदाहुः । द्वादशारत्नी रशना कार्या३ त्रयोदशार-
त्नी३रित्यृषभो वाऽएष ऋतूनां यत्संवत्सरस्तस्य त्रयोदशो मासो विष्टपमृषभ एष
यज्ञानां यदश्वमेधो यथा वाऽऋषभस्य विष्टपमेवमेतस्य विष्टपं त्रयोदशमरत्निꣳ
रशनायामुपादध्यात्तद्यथऽऋषभस्य विष्टपꣳ सꣳस्त्रियते तादृक्तत् ॥२॥ अभिधा अ-

सीति । तस्मादश्वमेधयाजी सर्वा दिशोऽभिजयति भुवनमसीति भुवनं तज्जयति यन्तासि धर्तेति यन्तारमेवैनं धर्तारं करोति स त्वमग्निं वैश्वानरमित्यग्निमेवैनं वैश्वानरं गमयति सप्रथसं गच्छेति प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथयति स्वाहाकृत इति वषट्कार एवास्यैष स्वगा त्वा देवेभ्य इति देवेभ्य एवैनं स्वगा करोति प्रजापतय इति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनं देवतया समर्धयति ॥३॥ ईश्वरो वाऽएषः । आर्तिमार्तोर्यो ब्रह्मणे देवेभ्योऽप्रतिप्रोच्याश्वं बध्नाति ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासमिति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मणऽएवैनं प्रतिप्रोच्य बध्नाति नार्तिमार्छति तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीति ब्रह्मा प्रसौति स्वयैवैनं देवतया समर्धयत्यथ प्रोक्षत्यसावेव बन्धुः ॥४॥ स प्रोक्षति । प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां वीर्यवत्तमः ॥५॥ इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमाऽओज एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितमः ॥६॥ वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । वायुर्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठः ॥७॥ विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति । विश्वे वै देवा देवानां यशस्वितमा यश एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति ॥८॥ तदाहुः । यत्प्राजापत्योऽश्वोऽथ कयाप्यन्याभ्यो देवताभ्यः प्रोक्षतीति सर्वा वै देवता अश्वमेधेऽन्वायत्ता यदाह सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः प्रोक्षामीति सर्वा एवास्मिन्देवता अन्वायातयति तस्मादश्वमेधे सर्वा देवता अन्वायत्ताः पाप्मा वाऽएतं भ्रातृव्य ईप्सति योऽश्वमेधेन यजेत वज्रोऽश्वः परो मर्तः परः श्वेति श्वानं चतुरक्षं हत्वाधस्पदमश्वस्योपप्लावयति वज्रेणैवैनमवक्रामति नैनं पाप्मा भ्रातृव्य आप्नोति ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥२॥

यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशोः स्कन्दति यं नियुक्तमनाल-

ब्धमुत्सृजन्ति यत्स्तोकीया जुहोति सर्वहुतमेवैनं जुहोत्यस्कन्दायास्कन्नꣳ हि त-
द्यद्धुतस्य स्कन्दति सहस्रं जुहोति सहस्रसंमितो वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लो-
कस्याभिजित्यै ॥१॥ तदाहुः । यन्मिता जुहुयात्परिमितमवरुन्धीतेत्यमिता जुहो-
त्यपरिमितस्यैवावरुद्ध्याऽउवाच ह प्रजापति स्तोकीयासु वाऽअहमश्वमेधꣳ सꣳ-
स्थापयामि तेन सꣳस्थितेनैवात ऊर्ध्वं चरामीति ॥२॥ अग्नये स्वाहेति । अग्नय
ऽएवैनं जुहोति सोमाय स्वाहेति सोमायैवैनं जुहोत्यपां मोदाय स्वाहेत्यद्भ्य ए-
वैनं जुहोति सवित्रे स्वाहेति सवित्रऽएवैनं जुहोति वायवे स्वाहेति वायव
ऽएवैनं जुहोति विष्णवे स्वाहेति विष्णवऽएवैनं जुहोतीन्द्राय स्वाहेतीन्द्रायैवैनं
जुहोति बृहस्पतये स्वाहेति बृहस्पतयऽएवैनं जुहोति मित्राय स्वाहेति मित्रा-
यैवैनं जुहोति वरुणाय स्वाहेति वरुणायैवैनं जुहोत्येतावन्तो वै सर्वे देवास्ते-
भ्य एवैनं जुहोति पराचीर्जुहोति पराङिव वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्या-
भिजित्यै ॥३॥ ईश्वरो वाऽएषः । पराङ् प्रदघोर्यः पराचीराहुतीर्जुहोति पुनरा-
वर्ततेऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येताꣳ ह वाव स यज्ञस्य सꣳस्थितिमुवाचास्कन्दा-
यास्कन्नꣳ हि तद्यद्धुतस्य स्कन्दति ॥४॥ यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । ए-
वमेतत्पशो स्कन्दति यं प्रोक्षितमनालब्धमुत्सृजन्ति यद्रूपाणि जुहोति सर्वहुत-
मेवैनं जुहोत्यस्कन्दायास्कन्नꣳ हि तद्यद्धुतस्य स्कन्दति हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृ-
ताय स्वाहेत्येतानि वाऽअश्वस्य रूपाणि तान्येवावरुन्द्धे ॥५॥ तदाहुः । अना-
हुतिर्वै रूपाणि नैता होतव्या इत्यथो खल्वाहुरत्र वाऽअश्वमेधः संतिष्ठते यद्रू-
पाणि जुहोति होतव्या एवेति बहिर्धा वाऽएतमायतनात्करोति भ्रातृव्यमस्मै
जनयति यस्यानायतनेऽन्यत्राग्नेराहुतीर्जुहोति ॥६॥ सावित्र्या एवेष्टेः । पुरस्ता-
दनुद्रुत्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोत्यायतनऽएवाहुतीर्जुहोति नास्मै भ्रा-
तृव्यं जनयति यज्ञमुखे-यज्ञमुखे जुहोति यज्ञस्य संतत्याऽअव्यवच्छेदाय ॥७॥ त-

दाहुः । यद्यज्ञमुखे-यज्ञमुखे जुहुयात्पशुभिर्व्यृध्येत पापीयान्त्स्यात्सकृदेव होतव्या न पशुभिर्व्यृध्यते न पापीयान्भवत्यष्टाचत्वारिꣳशतं जुहोत्यष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्द्ध एकमतिरिक्तं जुहोति तस्मादेकः प्रजास्वर्धुकः ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥३॥ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङैत्स दिशोऽनुप्राविशत्तं देवाः प्रैषमैच्छꣳस्तमिष्टिभिरनुप्रायुञ्जत तमिष्टिभिरन्वैच्छꣳस्तमिष्टिभिरन्वविन्दन्यदिष्टिभिर्यजतेऽश्वमेव तन्मेध्यं यजमानोऽन्विच्छति ॥१॥ सावित्र्यो भवन्ति । इयं वै सविता यो वाऽअस्यां निलयते योऽन्यत्रेत्यस्यां वाव तमनुविन्दन्ति न वाऽइमां कश्चन तिर्यङ्ङोर्ध्वोऽत्येतुमर्हति यत्सावित्र्यो भवन्त्यश्वस्यैवानुवित्त्यै ॥२॥ तदाहुः । प्र वाऽएतदश्वो मीयते यत्पराङेति न ह्येनं प्रत्यावर्तयन्तीति यत्सायं धृतीर्जुहोति क्षेमो वै धृतिः क्षेमो रात्रिः क्षेमेणैवैनं दाधार तस्मात्सायं मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्त्यथ यत्प्रातरिष्टिभिर्यजतऽइच्छत्येवैनं तत्तस्माद्दिवा नष्टैष एति यद्वेव सायं धृतीर्जुहोति प्रातरिष्टिभिर्यजते योगक्षेममेव तद्यजमानः कल्पयते तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते क्लृप्तः प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥४॥

अप वाऽएतस्मात् । श्री राष्ट्रं क्रामति योऽश्वमेधेन यजते यदा वै पुरुषः श्रियं गच्छति वीणाऽस्मै वाद्यते ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ संवत्सरं गायतः श्रियै वाऽएतद्रूपं यद्वीणा श्रियमेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥१॥ तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ गायेतामपास्मात्क्षत्रं क्रामेद्ब्रह्मणो वाऽएतद्रूपं यद्ब्राह्मणो न वै ब्रह्मणि क्षत्रꣳ रमतऽइति ॥२॥ यदुभौ राजन्यौ । अपास्माद्ब्रह्मवर्चसं क्रामेत्क्षत्रस्य वाऽएतद्रूपं यद्राजन्यो न वै क्षत्रे ब्रह्मवर्चसꣳ रमतऽइति ब्राह्मणोऽन्यो गायति राजन्योऽन्यो ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्रꣳ राजन्यस्तदस्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति ॥३॥ तदाहुः । यदुभौ दिवा गायेतां प्रभ्रꣳशुकाऽस्माच्छ्रीः स्याद्ब्राह्मणो

वा ऽएतद्रूपं यदृद्धिर्यदा वै राजा कामयते ऽथ ब्राह्मणं जिनाति पापीयांस्तु भवति ॥४॥ यदुभौ नक्तम् । अपास्माद्ब्रह्मवर्चसं क्रामेत्क्षत्रस्य वा ऽएतद्रूपं यद्रात्रिर्नैव क्षत्रे ब्रह्मवर्चसꣳ रमत ऽइति दिवा ब्राह्मणो गायति नक्तꣳ राजन्यस्तथो हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवतीति ॥५॥ अयजतेत्यददादिति ब्राह्मणो गायतीष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्येष्टापूर्तेनैवैनꣳ स समर्धयतीत्ययुध्यतेत्यमुꣳ संग्राममजयदिति राजन्यो युद्धं वै राजन्यस्य वीर्यं वीर्येणैवैनꣳ स समर्धयति तिस्रो ऽन्यो गाथा गायति तिस्रो ऽन्यः षट् सम्पद्यन्ते षडृतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति ताभ्याꣳ शतं ददाति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥६॥ ब्राह्मणम् ॥५॥

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेति । इयं वै मातासौ पिताभ्यामेवैनं परिददात्यश्वो ऽसि हयो ऽसीति शास्त्येवैनं तत्तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते ऽत्यो ऽसि मयो ऽसीत्यत्येवैनं नयति तस्मादश्वः पशूनत्येति तस्मादश्वः पशूनां श्रैष्ठ्यं गच्छत्यर्वासि सप्तिरसि वाज्यसीति यथायजुरेवैतद्वृषासि नृमणा असीति मिथुनत्वाय ययुर्नामासि शिशुर्नामासीत्येतद्वा ऽअश्वस्य प्रियं नामधेयं प्रियेणैवैनं नाम्नाभिवदति तस्माद्प्यामित्रौ संगत्य नाम्ना चेदभिवदतो ऽन्यो ऽन्यꣳ समेव जानाते ॥१॥ आदित्यानां पत्वान्विहीति । आदित्यानेवैनं गमयति देवा आशापाला एतं देवेभ्यो ऽश्वं मेधाय प्रोक्षितꣳ रक्षतेति शतं वै तल्प्या राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीह रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वा ऽअश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमागच्छति षोडश नवतीरेता वा ऽअश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनं न जहाति ॥२॥ राष्ट्रं वा ऽअश्वमेधः । राष्ट्रे ऽएते व्यायच्छन्ते ये ऽश्वꣳ रक्षन्ति तेषां य ऽउदृचं गच्छन्ति राष्ट्रेणैव ते राष्ट्रं भवन्त्यथ ये नोदृचं गच्छन्ति राष्ट्रात्ते

व्यवछिद्यन्ते तस्माद्राष्ट्र्यश्वमेधेन यजेत परा वाऽएष सिच्यते योऽबलोऽश्वमेधेन यजते यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन्यज्ञोऽस्य विछिद्येत पापीयान्त्स्याच्छतं कवचिनो रक्षन्ति यज्ञस्य संतत्याऽअव्यवच्छेदाय न पापीयान्भवत्यथान्यमानीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥६॥

प्रजापतिरकामयत । अश्वमेधेन यजेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सप्तधात्मनो देवता अपाक्रामन्त्सा दीक्षाभवत्स एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत्तान्यजुहोत्तैर्वै स दीक्षामवारुन्ध यद्वैश्वदेवानि जुहोति दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्द्धेऽन्वहं जुहोत्यन्वहमेव दीक्षामवरुन्द्धे सप्त जुहोति सप्त वै ता देवता अपाक्रामंस्ताभिरेवास्मै दीक्षामवरुन्द्धे ॥१॥ अप वाऽएतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये दीक्षामतिरेचयन्ति सप्ताहं प्रचरन्ति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै प्राणान्दीक्षामवरुन्द्धे त्रेधा विभज्य देवतां जुहोति त्र्यावृतो वै देवास्त्र्यावृत इमे लोका ऋद्ध्यामेव वीर्यऽएषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥२॥ एकवि७शतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकवि७शस्तद्दैवं क्षत्र७ सा श्रीस्तदाधिपत्यं तद्ब्रध्नस्य विष्टपं तत्स्वाराज्यमश्नुते ॥३॥ त्रि७शतमौद्ग्रभणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै चत्वार्यौद्ग्रभणानि जुहोति त्रीणि वैश्वदेवानि सप्त सम्पद्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै प्राणान्दीक्षामवरुन्द्धे पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति प्रत्युत्तब्ध्यै सयुक्त्वाय ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥७॥ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । स सृष्टः प्रऽर्चमम्लीनात्प्र साम तं वैश्वदेवान्युदयच्छन्यद्वैश्वदेवानि जुहोत्यश्वमेधस्यैवोद्यत्यै ॥१॥ काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति प्राजापत्यं मुख्यं करोति प्रजापतिमुखाभिरेवैनं देवताभिरुद्यच्छति ॥२॥ स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा । मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञातायेति

यदेव पूर्वासां ब्राह्मणं तदत्र ॥३॥ अदित्यै स्वाहा । अदित्यै मह्यै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहेतीयं वाऽअदितिरनयैवैनमुद्यच्छति ॥४॥ सरस्वत्यै स्वाहा । सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहेति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमुद्यच्छति ॥५॥ पूष्णे स्वाहा । पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरंधिषाय स्वाहेति पशवो वै पूषा पशुभिरेवैनमुद्यच्छति ॥६॥ त्वष्ट्रे स्वाहा । त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहेति त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाꣳ रूपकृद्रूपैरेवैनमुद्यच्छति ॥७॥ विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैनमुद्यच्छति विश्वो देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोतीयं वै पूर्णाहुतिरस्यामेवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥८॥ ॥

आ ब्रह्मन् । ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामिति ब्राह्मणऽएव ब्रह्मवर्चसं दधाति तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जज्ञे ॥१॥ आ राष्ट्रे राजन्यः । शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतामिति राजन्यऽएव शौर्यं महिमानं दधाति तस्मात्पुरा राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जज्ञे ॥२॥ दोग्ध्री धेनुरिति । धेन्वामेव पयो दधाति तस्मात्पुरा धेनुर्दोग्ध्री जज्ञे ॥३॥ वोढानड्वानिति । अनडुह्येव बलं दधाति तस्मात्पुरानड्वान्वोढा जज्ञे ॥४॥ आशुः सप्तिरिति । अश्वऽएव जवं दधाति तस्मात्पुराश्वः सर्ता जज्ञे ॥५॥ पुरंधिर्योषेति । योषित्येव रूपं दधाति तस्माद्रूपिणी युवतिः प्रिया भावुका ॥६॥ जिष्णू रथेष्ठा इति । राजन्यऽएव जैत्रं महिमानं दधाति तस्मात्पुरा राजन्यो जिष्णुर्जज्ञे ॥७॥ सभेयो युवेति । एष वै सभेयो युवा यः प्रथमवयसी तस्मात्प्रथमवयसी स्त्रीणां प्रियो भावुकः ॥८॥ आस्य यजमानस्य वीरो जायतामिति । यजमानस्यैव प्रजायां वीर्यं दधाति तस्मात्पुरेजानस्य वीरो जज्ञे ॥९॥ निकामे-निकामे नः पर्जन्यो वर्षत्विति । निकामे-निकामे वै तत्र पर्जन्यो वर्षति यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते फलवत्यो न ओषधयः

पच्यन्तामिति फलवत्यो वै तत्रौषधयः पच्यन्ते यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते योगक्षेमो नः कल्पतामिति योगक्षेमो वै तत्र कल्पते यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते क्लृप्तः प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥६॥ अध्यायः ॥१ [८४.] ॥ ॥

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत् । स आत्मन्नश्वमेधमधत्त ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्नेष वै यज्ञो यदश्वमेधोऽपि नोऽत्रास्तु भाग इति तेभ्य एतानन्नहोमानकल्पयद्यदन्नहोमाञ्जुहोति देवानेव तत्प्रीणाति ॥१॥ आज्येन जुहोति । तेजो वाऽआज्यं तेजसैवास्मिंस्तत्तेजो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्धयति ॥२॥ सक्तुभिर्जुहोति । देवानां वाऽएतद्रूपं यत्सक्तवो देवानेव तत्प्रीणाति ॥३॥ धानाभिर्जुहोति । अहोरात्राणां वाऽएतद्रूपं यद्धाना अहोरात्राण्येव तत्प्रीणाति ॥४॥ लाजैर्जुहोति । नक्षत्राणां वाऽएतद्रूपं यल्लाजा नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहेति नामग्राहं जुहोति नामग्राहमेवैनांस्तत्प्रीणात्येकस्मै स्वाहा द्वाभ्याँ स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहेत्यनुपूर्वं जुहोत्यनुपूर्वमेवैनांस्तत्प्रीणात्येकोत्तरा जुहोत्येकवृद्वै स्वर्गो लोक एकधैवैनँ स्वर्गं लोकं गमयति पराचीर्जुहोति पराङिव वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥५॥ ईश्वरो वाऽएषः । पराङ् प्रदघोर्यः पराचीराहुतीर्जुहोति नैकशतमत्येति यदेकशतमतीयादायुषा यजमानं व्यर्धयेदेकशतं जुहोति शतायुर्वै पुरुष आत्मैकशत आयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेत्युत्तमेऽआहुती जुहोति रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रेऽएव तत्प्रीणाति ॥६॥ तदाहुः । यदुभे दिवा वा नक्तं वा जुहुयादहोरात्रे मोहयेद्व्युष्ट्यै स्वाहेत्यनुदितऽआदित्ये जुहोति स्वर्गाय स्वाहेत्युदितेऽहोरात्रयोरव्यतिमोहाय ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥१० [२. १.] ॥ ॥

राजा वाऽएष यज्ञानां यदश्वमेधः । यजमानो वाऽअश्वमेधो यजमानो यज्ञो यदश्वे पशून्नियुनक्ति यज्ञऽएव तद्यज्ञमारभते ॥१॥ अश्वं तूपरं गोमृगमिति । तान्मध्यमे यूपऽआलभते सेनामुखमेवास्यैतेन सꣳश्यति तस्माद्राज्ञः सेनामुखं भीष्मं भावुकम् ॥२॥ कृष्णग्रीवमाग्नेयꣳ रराटे पुरस्तात् । पूर्वाग्निमेव तं कुरुते तस्माद्राज्ञः पूर्वाग्निर्भावुकः ॥३॥ सारस्वतीं मेषीमधस्ताद्धन्वोः । स्त्रीरेव तदनुगाः कुरुते तस्मात्स्त्रियः पुꣳसोऽनुवर्त्मानो भावुकाः ॥४॥ आश्विनावधोरामौ बाह्वोः । बाह्वोरेव बलं धत्ते तस्माद्राजा बाहुबली भावुकः ॥५॥ सौमापौष्णꣳ श्यामं नाभ्याम् । प्रतिष्ठामेव तां कुरुतऽइयं वै पूषास्यामेव प्रतितिष्ठति ॥६॥ सौर्ययामौ श्वेतं च कृष्णं च पार्श्वयोः । कवचेऽएव ते कुरुते तस्माद्राजा संनद्धो वीर्यं करोति ॥७॥ त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योः । ऊर्वोरेव बलं धत्ते तस्माद्राजोरुबली भावुकः ॥८॥ वायव्यꣳ श्वेतं पुच्छे । उत्सेधमेव तं कुरुते तस्मादुत्सेधं प्रजा भयेऽभिसꣳश्रयन्तीन्द्राय स्वपस्याय वेहतं यज्ञस्य सेन्द्रतायै वैष्णवो वामनो यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञऽएवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥९॥ ते वाऽएते । पञ्चदश पर्यङ्ग्याः पशवो भवन्ति पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥१०॥ पञ्चदश-पञ्चदशोऽएवेतरेषु । पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥११॥ तदाहुः । अपाहैवैतैः पाप्मानꣳ हताऽइत्यकृत्स्नं च वै प्रजापतिꣳ संस्करोति न चेदꣳ सर्वमवरुन्द्धे ॥१२॥ सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपऽआलभेत । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै षोडश-षोडशेतरेषु षोडशकलं वाऽइदꣳ सर्वं तदिदꣳ सर्वमवरुन्द्धे ॥१३॥ तान्कथमाप्रीणीयादित्याहुः । समिद्धोऽअञ्जन्कृदरं मतीनामिति बार्हदुक्थीभिराप्रीणीयाद्बृहदुक्थो ह वै वामदेव्योऽश्वो वा सामुद्रिरश्वस्याप्रीर्ददर्श ता एतास्ताभिरेवैनमेतदाप्रीणीम इति वदन्तो न तथा कुर्याज्जामदग्नीभिरेवाप्री-

णीयात्प्रजापतिर्वै जमदग्निः सोऽश्वमेधः स्वयैवैनं देवतया समर्धयति तस्माज्जामदग्नीभिरेवाप्रीणीयात् ॥ १४ ॥ तद्धैके । एतेषां पर्यङ्ग्याणां नाना याज्यापुरोऽनुवाक्याः कुर्वन्ति विन्दाम एतेषामवित्येतरेषां न कुर्म इति न तथा कुर्यात्क्षत्रं वाऽश्वो विडितरे पशवः प्रतिप्रतिनीं ह ते प्रत्युद्यामिनीं क्षत्राय विशं कुर्वन्त्यथोऽआयुषा यजमानं व्यर्धयन्ति ये तथा कुर्वन्ति तस्मात्प्राजापत्य एवाश्वो देवदेवत्या इतरे क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोत्यथोऽआयुषैव यजमानं समर्धयति ॥ १५ ॥ हिरण्मयोऽश्वस्य शासो भवति । लोहमयाः पर्यङ्ग्याणामायसा इतरेषां ज्योतिर्वै हिरण्यं राष्ट्रमश्वमेधो ज्योतिरेव तद्राष्ट्रे दधात्यथो हिरण्यज्योतिषैव यजमानः स्वर्गं लोकमेत्यथोऽअनूकाशमेव तं कुरुते स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १६ ॥ अथो क्षत्रं वाऽअश्वः । क्षत्रस्यैतद्रूपं यद्धिरण्यं क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण समर्धयति ॥ १७ ॥ अथ यल्लोहमयाः पर्यङ्ग्याणाम् । यथा वै राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य एवं वाऽएतेऽश्वस्य यत्पर्यङ्ग्या एवमु वाऽएतद्धिरण्यस्य यल्लोहं स्वैनैवैनांस्तद्रूपेण समर्धयति ॥ १८ ॥ अथ यदायसा इतरेषाम् । विड्वाऽइतरे पशवो विश एतद्रूपं यदयो विशमेव तद्विशा समर्धयति वैतसऽइटसून्ऽउत्तरतोऽश्वस्यावचिन्वन्त्यानुष्टुभो वाऽअश्व आनुष्टुभैषा दिक्स्वायामेवैनं तद्दिशि दधात्यथ यद्वैतसऽइटसूनेऽप्सुयोनिर्वाऽअश्वोऽप्सुजा वेतसः स्वयैवैनं योन्या समर्धयति ॥ १९ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ११ [२. २.] ॥ ॥

देवा वाऽअश्वमेधे पवमानं । स्वर्गं लोकं न प्राजानंस्तमश्वः प्राजानाद्यदश्वमेधेऽश्वेन पवमानाय सर्पन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै पुच्छमन्वारभन्ते स्वर्गस्यैव लोकस्य समष्ट्यै न वै मनुष्यः स्वर्गं लोकमञ्जसा वेदाश्वो वै स्वर्गं लोकमञ्जसा वेद ॥ १ ॥ यदुद्गातोद्गायेत् । यथाक्षेत्रज्ञोऽन्येन पथा नयेत्तादृक्तदथ यदुद्गातारमवरुध्याश्वमुद्गीथाय वृणीते यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयेदेवमेवैतद्यजमानमश्वः स्वर्गं

लोकमञ्जसा नयति हिङ्करोति सामैव तद्धिङ्करोत्युद्गीथ एव स वडवा उपरुन्धन्ति सꣳशिञ्जते यथोपगातार उपगायन्ति तादृक्तद्धिरण्यं दक्षिणा सुवर्णꣳ शतमानं तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ २॥ ब्राह्मणम् ॥ १२ [२. ३.] ॥ ॥

प्रजापतिरकामयत । उभौ लोकावभिजयेयं देवलोकं च मनुष्यलोकं चेति स एतान्पशूनपश्यद्ग्राम्यांश्चारण्यांश्च तानालभत तैरिमौ लोकाववारुन्द्ध ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं लोकमवारुन्द्धारण्यैरमुमयं वै लोको मनुष्यलोकोऽथासौ देवलोको यद्ग्राम्यान्पशूनालभतऽइममेव तैर्लोकं यजमानोऽवरुन्द्धे यदारण्यानमुं तैः ॥ १॥ स यद्ग्राम्यैः सꣳस्थापयेत् । समध्वानः क्रामेयुः समन्तिकं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्यातां नऽर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन्यदारण्यैर्व्यध्वानः क्रामेयुर्विदूरं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्यातामृक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन् ॥ २॥ तदाहुः । अपशुर्वाऽएष यदारण्यो नैतस्य होतव्यं यज्जुहुयात्क्षिप्रे यजमानमरण्यं मृतꣳ हरेयुररण्यभागा ह्यारण्याः पशवो यन्न जुहुयाद्यज्ञवेशसꣳ स्यादिति पर्यग्निकृतानेवोत्सृजन्ति तन्नेव हुतं नाहुतं न यजमानमरण्यं मृतꣳ हरन्ति न यज्ञवेशसं भवति ॥ ३॥ ग्राम्यैः सꣳस्थापयति । वि पितापुत्राववस्यतः समध्वानः क्रामन्ति समन्तिकं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ भवतो नऽर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायन्ते ॥ ४॥ ब्राह्मणम् ॥ १३ [२. ४.] ॥ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङैत्स पङ्क्तिर्भूत्वा संवत्सरं प्राविशत्तेऽर्धमासा अभवंस्तं पञ्चदशिभिरनुप्रायुङ्क्त तमाप्नोत्तमाप्त्वा पञ्चदशिभिरवारुन्द्धार्धमासानां वाऽएषा प्रतिमा यत्पञ्चदशिनो यत्पञ्चदशिन आलभतेऽर्धमासानेव तैर्यजमानोऽवरुन्द्धे ॥ १॥ तदाहुः । अनवरुद्धो वाऽएतस्य संवत्सरो भवति योऽन्यत्र चातुर्मास्येभ्यः संवत्सरं तनुतऽइत्येष वै साक्षात्संवत्सरो यच्चातुर्मास्यानि

यच्चातुर्मास्यान्पशूनालभते साक्षादेव तत्संवत्सरमवरुन्द्धे वि वाऽएष प्रजया पशुभिर्ऋध्यतेऽप स्वर्गं लोकᳯ राध्नोति योऽन्यत्रैकादशिनेभ्यः संवत्सरं तनुतऽइत्येष वै सम्प्रति स्वर्गो लोको यदेकादशिनी प्रजा वै पशव एकादशिनी यदेकादशिनान्पशूनालभते न स्वर्गं लोकमपराध्नोति न प्रजया पशुभिर्व्यृध्यते ॥२॥ प्रजापतिर्विराजमसृजत । सास्मात्सृष्टा पराच्यैत्साश्वं मेध्यं प्राविशत्तां दशिभिरनुप्रायुङ्क्त तामाप्नोत्तामाप्त्वा दशिभिरवारुन्द्ध यद्दशिन आलभते विराजमेव तैर्यजमानोऽवरुन्द्धे शतमालभते शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥३॥ एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुबिन्द्रियमु वै वीर्यं त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्याऽएकादश दशत आलभते दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशः प्राणैरेव पशूल्समर्धयति वैश्वदेवा भवन्ति वैश्वदेवो वाऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्वत्वाय बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥१४ [२. ५.] ॥ ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तमिति । असौ वाऽआदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्माऽआदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥१॥ तदाहुः । पराङ्वाऽएतस्माद्यज्ञ एति यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेदेरेतीत्येतᳯ स्तोतरनेन पथा पुनरश्वमावर्तयासि न इति वायुर्वै स्तोता तमेवास्माऽएतत्परस्ताद्दधाति तथा नात्येति ॥२॥ अप वाऽएतस्मात् । तेज इन्द्रियं पशवः श्रीः क्रामन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥३॥ वसवस्त्वाञ्जन्तु । गायत्रेण छन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति तेजो वाऽआज्यं तेजो गायत्री तेजसीऽएवास्मिन्त्समीची दधाति ॥४॥ रुद्रास्त्वाञ्जन्तु । त्रैष्टुभेन छन्दसेति वावाता तेजो वाऽआज्यमिन्द्रियं त्रिष्टुप्तेजश्चैवास्मिन्निन्द्रियं च समीची दधाति ॥५॥ आदित्यास्त्वाञ्जन्तु । जागतेन छन्दसेति परिवृक्ता तेजो वाऽआज्यं पशवो जगती तेजश्चैवास्मिन्पशूंश्च समीची दधाति ॥६॥ पत्न्योऽभ्यञ्जन्ति । श्रियै वाऽएतद्रूपं

यत्पत्न्यः श्रियमेवास्मिंस्तद्दधति नास्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीरपक्रामन्ति ॥७॥ य-
था वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशो स्कन्दति यस्य निक्तस्य लोमानि
शीयन्ते यत्काचानावयन्ति लोमान्येवास्य सम्भरन्ति हिरण्मया भवन्ति तस्योक्तं
ब्राह्मणमेकशतमेकशतं काचानावयन्ति शतायुर्वै पुरुष आत्मैकशत आयुष्येवा-
त्मन्प्रतितिष्ठति भूर्भुवः स्वरिति प्राजापत्याभिरावयन्ति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनं
देवतया समर्धयन्ति लाजी३ञ्छाची३न्यव्ये गव्यऽइत्यतिरिक्तमन्नमश्वायोपावहरन्ति
प्रजामेवान्नादीं कुरुतऽएतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्धि प्रजापतऽइति प्रजामेवान्नाद्येन
समर्धयति ॥८॥ अप वाऽएतस्मात् । तेजो ब्रह्मवर्चसं क्रामति योऽश्वमेधेन य-
जते होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदत आग्नेयो वै होता बार्हस्पत्यो ब्रह्मा
ब्रह्म बृहस्पतिस्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं च समीची धत्तो यूपमभितो वदतो य-
जमानो वै यूपो यजमानमेवैतत्तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन चोभयतः परिधत्तः ॥९॥
कः स्विदेकाकी चरतीति । असौ वाऽआदित्य एकाकी चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्म-
वर्चसमेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥१०॥ क उ स्विज्जायते पुनरिति । चन्द्रमा वै जायते
पुनरायुरेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥११॥ किꣳ स्विद्धिमस्य भेषजमिति । अग्निर्वै हिमस्य
भेषजं तेज एवास्मिंस्तद्धत्तः ॥१२॥ ॥ शतम् ६५०० ॥ ॥ किम्वावपनं महदिति ।
अयं वै लोक आवपनं महदस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ॥१३॥ का स्विदासी-
त्पूर्वचित्तिरिति । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्द्धे ॥१४॥ किꣳ स्वि-
दासीद्बृहद्वय इति । अश्वो वै बृहद्वय आयुरेवावरुन्द्धे ॥१५॥ का स्विदासीत्पि-
लिप्पिलेति । श्रीर्वै पिलिप्पिला श्रियमेवावरुन्द्धे ॥१६॥ का स्विदासीत्पिशंगि-
लेति । अहोरात्रे वै पिशंगिलेऽअहोरात्रयोरेव प्रतितिष्ठति ॥१७॥ ब्राह्मणम्
॥१५ [२. ६.] ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०८ ॥ ॥

नियुक्तेषु पशुषु । प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्तेऽश्वं प्रोक्षिष्यन्नन्वारब्धे यजमानऽआध-

रिक्तं यजुरनुकृत्याश्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यते ॥१॥ वायुष्ट्वा पचतैरवत्विति । वायुरे-वैनं पचत्यसितग्रीवश्छागैरित्यग्निर्वाऽअसितग्रीवोऽग्निरेवैनं छागैः पचति ॥२॥ न्यग्रोधश्चमसैरिति । यत्र वै देवा यज्ञेनायजन्त तऽएतांश्चमसान्न्यौब्जंस्ते न्यञ्चो ऽरोहंस्तस्मान्न्यञ्चो न्यग्रोधा रोहन्ति ॥३॥ शल्मलिर्वृद्ध्येति । शल्मली वृद्धिं द-धाति तस्माच्छल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्धते ॥४॥ एष स्य राथ्यो वृषेति । अश्वेनैव रथꣳ सम्पादयति तस्मादश्वो नान्यद्रथाद्वहति ॥५॥ पड्भिश्चतुर्भिरेद-गन्निति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वैः पद्भिः सममायुते ॥६॥ ब्रह्माकृष्णश्च नोऽवत्विति । चन्द्रमा वै ब्रह्माकृष्णश्चन्द्रमस एवैनं परिददाति न-मोऽग्नयऽइत्यग्नयऽएव नमस्करोति ॥७॥ सꣳशितो रश्मिना रथ इति रश्मिनैव रथꣳ सम्पादयति तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीयतमो भवति ॥८॥ सꣳशितो रश्मिना रथ्य इति । रश्मिनैवाश्वꣳ सम्पादयति तस्मादश्वो रश्मिना प्रतिहितो भूयिष्ठꣳ रो-चते ॥९॥ सꣳशितोऽअप्स्वप्सुजा इति । अप्सुयोनिर्वाऽअश्वः स्वयैवैनं योन्या समर्धयति ब्रह्मा सोमपुरोगव इति सोमपुरोगवमेवैनꣳ स्वर्गं लोकं गमयति ॥१०॥ स्वयं वाजिंस्तन्वं कल्पयस्वेति । स्वयꣳ रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीत्येवैनं तदाह स्वयं यजस्वेति स्वाराज्यमेवास्मिन्दधाति स्वयं जुषस्वेति स्वयं लोकꣳ रो-चयस्व यावत्तमिच्छसीत्येवैनं तदाह महिमा तेऽन्येन न संनशऽइत्यश्वमेव महि-म्ना समर्धयति ॥११॥ न वाऽउऽएतन्म्रियसे न रिष्यसीति । प्रश्वासयत्येवैनं तद्दे-वाँ२॥ऽइदेषि पथिभिः सुगेभिरिति देवयानानेवैनं पथो दर्शयति यत्रासते सु-कृतो यत्र ते ययुरिति सुकृद्भिरेवैनꣳ सलोकं करोति तत्र त्वा देवः सविता द-धात्विति सवितैवैनꣳ स्वर्गे लोके दधाति प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्युपाꣳश्व-थोपगृह्णाति ॥१२॥ अग्निः पशुरासीत् । तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नग्निः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता अप इति यावानग्नेर्विजयो यावाँल्लोको

यावदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावांल्लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह ॥१३॥
वायुः पशुरासीत् । तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्वायुः स ते लोको भ-
विष्यति तं जेष्यसि पिबैता अप इति यावान्वायोर्विजयो यावांल्लोको॰ ॥१४॥
सूर्यः पशुरासीत् । तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्त्सूर्यः स ते लोको भवि-
ष्यति तं जेष्यसि पिबैता अप इति यावान्त्सूर्यस्य विजयो यावांल्लोको यावदैश्वर्यं
तावांस्ते विजयस्तावांल्लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह तर्पयित्वाश्वं पुनः
संस्कृत्य प्रोक्षणीरितरान्पशून्प्रोक्षति तस्यातः ॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [२.७.] ॥ ॥

देवा वाऽउदृचः । स्वर्गं लोकं न प्राजानंस्तमश्वः प्राजानाद्यदश्वेनोदृचो यन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै वासोऽधिवासꣳ हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्ति यथा नान्यस्मै पशवे तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्त्यन्यैरेवैनं तत्पशुभिर्व्याकुर्वन्ति ॥१॥ घ्नन्ति वाऽएतत्पशुम् । यदेनꣳ संज्ञपयन्ति प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संज्ञप्यमानऽआहुतीर्जुहोति प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवति ॥२॥ अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके । न मा नयति कश्चनेति पत्नीरुदानयत्यह्वतैवैना एतदथो मेध्या एवैनाः करोति ॥३॥ गणानां त्वा गणपतिꣳ हवामहऽइति । पत्न्यः परियन्त्यपह्नुवतऽएवास्माऽएतदतो न्वेवास्मै ह्नुवतेऽथो धुवतऽएवैनं त्रिः परियन्ति त्रयो वाऽइमे लोका एभिरेवैनं लोकैर्धुवते त्रिः पुनः परियन्ति षट् सम्पद्यन्ते षड्वाऽऋतव ऋतुभिरेवैनं धुवते ॥४॥ अप वाऽएतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे धुवनं तन्वते नव कृत्वः परियन्ति नव वै प्राणाः प्राणानेवात्मन्दधते नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्त्याहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधमिति प्रजा वै पशवो गर्भः प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते ताऽउभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयावेति मिथुनस्यावरुद्ध्यै स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथामित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुꣳ संज्ञपयन्ति तस्मादेवमाह वृषा वाजी रेतोधा रेतो द-

धाविति मिथुनस्यैवावरुद्ध्यै ॥५॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [२. ८.] ॥ ॥

अप वाऽएतस्मात् । श्री राष्ट्रं क्रामति योऽश्वमेधेन यजते ॥१॥ ऊर्ध्वामेना-
मुच्छ्रापयेति । श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति ॥२॥ गिरौ भार७
हरन्निवेति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य भारः श्रियमेवास्मै राष्ट्र७ संनह्यत्यथो श्रियमेवास्मि-
न्राष्ट्रमधिनिदधाति ॥३॥ अथास्यै मध्यमेधतामिति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्य७ श्रियमेव
राष्ट्रे मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति ॥४॥ शीते वाते पुनन्निवेति । क्षेमो वै राष्ट्रस्य
शीतं क्षेममेवास्मै करोति ॥५॥ यकासकौ शकुन्तिकेति । विड्वै शकुन्तिकाहलग-
गिति वञ्चतीति विशो वै राष्ट्राय वञ्चन्त्याहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारके-
ति विड्वै गभो राष्ट्रं पसो राष्ट्रमेव विश्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशं घातुकः ॥६॥
माता च ते पिता च तऽइति । इयं वै मातासौ पिताभ्यामेवैन७ स्वर्गं लोकं
गमयत्यग्रं वृक्षस्य रोहत इति श्रीर्वै राष्ट्रस्याग्र७ श्रियमेवैन७ राष्ट्रस्याग्रं गमयति
प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमत७सयदिति विड्वै गभो राष्ट्रं मुष्टी राष्ट्रमेव वि-
श्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशं घातुकः ॥७॥ यद्धरिणो यवमत्तीति । विड्वै यवो रा-
ष्ट्र७ हरिणो विशमेव राष्ट्रायाद्यां करोति तस्माद्राष्ट्री विशमत्ति न पुष्टं पशु
मन्यतऽइति तस्माद्राजा पशून्न पुष्यति शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायतीति
तस्माद्वैशीपुत्रं नाभिषिञ्चति ॥८॥ अप वाऽएतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपू-
तां वाचं वदन्ति दधिक्राव्णोऽअकारिषमिति सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव
पुनते नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [२. ९.] ॥ ॥

यदसिपथान्कल्पयन्ति । सेतुमेव त७ संक्रमणं यजमानः कुरुते स्वर्गस्य लो-
कस्य समष्ट्यै ॥१॥ सूचीभिः कल्पयन्ति । विशो वै सूच्यो राष्ट्रमश्वमेधो विशं
चैवास्मिन्राष्ट्रं च समीची दधति हिरण्मय्यो भवन्ति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥२॥
त्रय्यः सूच्यो भवन्ति । लोहमय्यो रजता हरिण्यो दिशो वै लोहमय्योऽवान्तर-

दिशो रजता ऊर्ध्वा हरिण्यस्ताभिरेवैनं कल्पयन्ति तिरश्चीभिश्चोर्ध्वाभिश्च बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपा दिशो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नानारूपा दिशः ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥४ [२. १०.] ॥ ॥

प्रजापतिरकामयत । महान्भूयान्स्यामिति स एतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहावपश्यत्तावजुहोत्ततो वै स महान्भूयानभवत्स यः कामयेत महान्भूयान्स्यामिति स एतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहौ जुहुयान्महान्हैव भूयान्भवति ॥१॥ वपामभितो जुहोति । यजमानो वाऽअश्वमेधो राजा महिमा राज्येनैवैनमुभयतः परिगृह्णाति पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वाऽअन्ये देवा उपरिष्टात्स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत्प्रीणाति स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति राजा वपां परियजति ये चैवास्मिंल्लोके देवा यऽउ चामुष्मिंस्तानेवैतत्प्रीणाति तऽएनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥२॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [२. ११.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [८५.] ॥ ॥

प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । तत्परापतत्ततोऽश्वः समभवद्यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेष ह वै प्रजापतिꣳ सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्व एव भवति सर्वस्य वाऽएषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजꣳ सर्वं वाऽएतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वाऽएतेन ब्रह्महत्यामतरंस्तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते ॥१॥ उत्तरं वै तत्प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । तस्मादुत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्ति दक्षिणतोऽन्येषां पशूनाम् ॥२॥ वैतसः कटो भवति । अप्सुयोनिर्वाऽअश्वोऽप्सुजा वेतसः स्वयैवैनं योन्या समर्धयति ॥३॥ चतुष्टोम स्तोमो भवति । सरड्वाऽअश्वस्य सक्थ्यावृहत्तद्देवाश्चतुष्टोमेनैव स्तोमेन प्रत्यदधुर्यच्चतुष्टोम स्तोमो भवत्यश्वस्यैव सर्वत्वाय सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥६ [३. १.] ॥ ॥

परमेण वाऽएष स्तोमेन जित्वा । चतुष्टोमेन कृतेनायानामुत्तरेऽहन्नेकविंशे

प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येकविꣳशात्प्रतिष्ठाया उत्तरमहर्ऋतूनन्वारोहत्यृतवो वै पृष्ठान्यृतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति ॥१॥ शक्वर्यः पृष्ठं भवन्ति । अन्यदन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये वाऽअत्र पशव आलभ्यन्तऽउतेव ग्राम्या उतेवारण्या यच्छक्वर्यः पृष्ठं भवन्त्यश्वस्यैव सर्वत्वायान्ये पशव आलभ्यन्तेऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते ॥२॥ तदाहुः । नैते सर्वे पशवो यदजावयश्चारण्याश्चैते वै सर्वे पशवो यद्गव्या इति गव्या उत्तमेऽहन्नालभतऽएते वै सर्वे पशवो यद्गव्याः सर्वानेव पशूनालभते वैश्वदेवा भवन्ति वैश्वदेवो वाऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्वत्वाय बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥३॥

ब्राह्मणम् ॥ ७ [३. २.] ॥ ॥

यत्त्रिस्रोऽनुष्टुभो भवन्ति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठति यच्चतस्रो गायत्र्यस्तस्मादश्वः सर्वैः पद्भिः प्रतिदधत्पलायते परमं वाऽएतच्छन्दो यदनुष्टुप्परमोऽश्वः पशूनां परमश्चतुष्टोम स्तोमानां परमेणैवैनं परमतां गमयति ॥१॥ शक्वर्यः पृष्ठं भवन्ति । अन्यदन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते यच्छक्वर्यः पृष्ठं भवन्त्यश्वस्यैव सर्वत्वाय ॥१॥ एकविꣳशं मध्यममहर्भवति । असौ वाऽआदित्य एकविꣳशः सोऽश्वमेधः स्वेनैवैनꣳ स्तोमेन स्वायां देवतायां प्रतिष्ठापयति ॥३॥ वामदेव्यं मैत्रावरुणसाम भवति । प्रजापतिर्वै वामदेव्यं प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनं देवतया समर्धयति ॥४॥ पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवति । रश्मिना वाऽअश्वो यत ईश्वरो वाऽअश्वोऽयतोऽधृतोऽप्रतिष्ठितः परां परावतं गन्तोर्यत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवत्यश्वस्यैव धृत्यै ॥५॥ संकृत्यच्छावाकसाम भवति । उत्सन्नयज्ञ-इव वाऽएष यदश्वमेधः किं वा ह्येतस्य क्रियते किं वा न यत्संकृत्यच्छावाकसाम भवत्यश्वस्यैव सर्वत्वाय सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥६॥ एकविꣳशोऽग्निर्भवति । एकविꣳश स्तोम

एकविंशतिर्यूपा यथा वाऽऋषभा वा वृषाणो वा सꣳस्फुरेरन्नेवमेते स्तोमाः समृच्छन्ते यदेकविंशास्तान्यत्समर्पयेदार्तिमार्छेद्यजमानो हन्येतास्य यज्ञः ॥७॥ द्वादश एवाग्निः स्यात् । एकादश यूपा यद्द्वादशोऽग्निर्भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति यदेकादश यूपा विराड्वाऽएषा संमीयते यदेकादशिनी तस्यै य एकादश स्तन एवास्यै स दुहऽएवैनां तेन ॥८॥ तदाहुः । यद्द्वादशोऽग्निः स्यादेकादश यूपा यथा स्थूरिणा यायात्तादृक्तदित्येकविंश एवाग्निर्भवत्येकविंश स्तोम एकविंशतिर्यूपास्तद्यथा प्रष्टिभिर्यायात्तादृक्तत् ॥९॥ शिरो वाऽएतद्यज्ञस्य यदेकविंशः । यो वाऽअश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेद शिरो ह राज्ञां भवत्येकविंशोऽग्निर्भवत्येकविंश स्तोम एकविंशतिर्यूपा एतानि वाऽअश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि तानि य एवं वेद शिरो ह राज्ञां भवति यो वाऽअश्वमेधे तिस्रः ककुदो वेद ककुद्ध राज्ञां भवत्येकविंशोऽग्निर्भवत्येकविंश स्तोम एकविंशतिर्यूपा एता वाऽअश्वमेधे तिस्रः ककुदस्ता य एवं वेद ककुद्ध राज्ञां भवति ॥१०॥ ब्राह्मणम् ॥८ [३. ३.] ॥ ॥

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽश्व आलभ्यते । यत्प्राजापत्यं कुर्याद्या देवता अपिभागास्ता भागधेयेन व्यर्धयेद्धादं दद्भिरवकां दलमूलैरित्याज्यमवदाना कृत्वा प्रत्याख्यायं देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता अपिभागास्ता भागधेयेन समर्धयत्यरण्येऽनूच्यान्हुत्वा द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति द्यावापृथिव्योर्वै सर्वा देवताः प्रतिष्ठितास्ता एवैतत्प्रीणाति देवासुराः संयत्ता आसन् ॥१॥ तेऽब्रुवन् । अग्नयः स्विष्टकृतोऽश्वस्य वयमुद्धारमुद्धरामहै तेनासुरानभिभविष्याम इति ते लोहितमुदहरन्त भ्रातृव्याभिभूत्यै यत्स्विष्टकृद्भ्यो लोहितं जुहोति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥२॥ गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गोमृगा रुद्रः स्विष्टकृत्पशूनेव रुद्रादन्तर्दधाति

तस्माद्यत्रैषाश्वमेधऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥३॥ अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वाऽएकशफा रुद्रः स्विष्टकृत्पशू° ॥४॥ अयस्मयेन चरुणा तृतीयामाहुतिं जुहोति । आयस्यो वै प्रजा रुद्रः स्विष्टकृत्प्रजा एव रुद्रादन्तर्दधाति तस्माद्यत्रैषाश्वमेधऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः प्रजा अभिमन्यते ॥५॥ ब्राह्मणम् ॥ ९ [३. ४.] ॥ ॥

सर्वेषु वै लोकेषु । मृत्यवोऽन्वायत्तास्तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयाल्लोके-लोकऽएनं मृत्युर्विन्देद्यन्मृत्युभ्य आहुतीर्जुहोति लोके-लोकऽएव मृत्युमपजयति ॥१॥ तदाहुः । यदमुष्मै स्वाहामुष्मै स्वाहेति जुहुत्संचक्षीत बह्वं मृत्युममित्रं कुर्वीत मृत्यवऽआत्मानमपिदध्यादिति मृत्यवे स्वाहेत्येकस्माऽएवैकामाहुतिं जुहोत्येको ह वाऽअमुष्मिंलोके मृत्युरशनायैव तमेवामुष्मिंलोकेऽपजयति ॥२॥ ब्रह्महत्यायै स्वाहेति द्वितीयामाहुतिं जुहोति । अमृत्युर्ह वाऽअन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युरेष ह वै साक्षान्मृत्युर्यद्ब्रह्महत्या साक्षादेव मृत्युमपजयति ॥३॥ एतां ह वै मुण्डिभ औदन्यः । ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तिं विदां चकार यद्ब्रह्महत्यायाऽआहुतिं जुहोति मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं कृत्वा ब्रह्मघ्ने भेषजं करोति तस्माद्यस्यैषाश्वमेधऽआहुतिर्हूयतेऽपि योऽस्यापरीषु प्रजायां ब्राह्मणं हन्ति तस्मै भेषजं करोति ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥ १० [३. ५.] ॥ ॥

अश्वस्य वाऽआलब्धस्य । मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीयमभवद्यदश्वस्तोमीयं जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति ॥१॥ आज्येन जुहोति । मेधो वाऽआज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं मेधसैवास्मिंस्तन्मेधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्धयति ॥२॥ अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वो वाऽअश्वस्तोमीयं पुरुषो द्विपदा द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति ॥३॥ तदाहुः । अश्वस्तोमीयं पूर्वं होतव्यां३ द्विपदा३ इति पशवो वा

ऽअश्वस्तोमीयं पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयꣳ हुत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात्पुरुष उपरिष्टात्पशूनधितिष्ठति ॥४॥ षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति । षोडशकला वै पशवः सा पशूनां मात्रा पशूनेव मात्रया समर्धयति यत्कनीयसीर्वा भूयसीर्वा जुहुयात्पशून्मात्रया व्यर्धयेत्षोडश जुहोति षोडशकला वै पशवः सा पशूनां मात्रा पशूनेव मात्रया समर्धयति नान्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति यदन्यामुत्तमामाहुतिं जुहुयात्प्रतिष्ठायै च्यवेत द्विपदा उत्तमा जुहोति प्रतिष्ठा वै द्विपदाः प्रत्येव तिष्ठति जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथऽउत्तमामाहुतिं जुहोति वरुणो वै जुम्बकः साक्षादेव वरुणमवयजते शुक्लस्य खलतेर्विक्लिधस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्धनि जुहोत्येतद्वै वरुणस्य रूपꣳ रूपेणैव वरुणमवयजते ॥५॥ द्वादश ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपति । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजते तदाहुर्यज्ञस्य वाऽएतद्रूपं यदिष्टयो यदिष्टिभिर्यजेतोपनामुक एनं यज्ञः स्यात्पापीयांस्तु स्याद्यातयामानि वाऽएतदीजानस्य छन्दाꣳसि भवन्ति तानि किमेतावदाशु प्रयुञ्जीत सर्वा वै सꣳस्थिते यज्ञे वागाप्यते सात्राप्ता यातयाम्नी भवति क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता वाग्वै यज्ञस्तस्मान्न प्रयुञ्जीतेति ॥६॥ द्वादशैव ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपेत् । प्रजापतिर्वाऽओदनः प्रजापतिः संवत्सरः प्रजापतिर्यज्ञः संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोत्युपनामुक एनं यज्ञो भवति न पापीयान्भवति ॥७॥ ब्राह्मणम् ॥११ [३. ६.] ॥ ॥

एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रभूतं भवति ॥१॥ एष वै विभूर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विभूतं भवति ॥२॥ एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्यष्टं भवति ॥३॥ एष वै विधृतिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विधृतं भवति ॥४॥ एष वै व्यावृत्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्यावृत्तं भवति ॥५॥ एष वाऽऊर्जस्वान्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेवोर्जस्वद्भवति ॥६॥ एष वै

पयस्वान्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव पयस्वद्भवति ॥७॥ एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तऽआ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ॥८॥ एष वाऽअतिव्याधी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तऽआ राजन्योऽतिव्याधी जायते ॥९॥ एष वै दीर्घो नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तऽआ दीर्घारण्यं जायते ॥१०॥ एष वै कॢप्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव कॢप्तं भवति ॥११॥ एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितं भवति ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥१२ [३. ७.] ॥ ॥

अथातः प्रायश्चित्तीनाम् । यद्यश्वो वडवाꣳ स्कन्देद्वायव्यं पयोऽनुनिर्वपेद्वायुर्वै रेतसां विकर्ता प्राणो वै वायुः प्राणो हि रेतसां विकर्ता रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति ॥१॥ अथ यदि स्रामो विन्देत् । पौष्णं चरुमनुनिर्वपेत्पूषा वै पशूनामीष्टे स यस्यैव पशवो यः पशूनामीष्टे तमेवैतत्प्रीणात्यगदो हैव भवति ॥२॥ अथ यद्यन्धतामयो विन्देत् । वैश्वानरं द्वादशकपालं भूमिकपालं पुरोडाशमनुनिर्वपेदियं वै वैश्वानर इमामेवैतत्प्रीणात्यगदो हैव भवति ॥३॥ अथ यद्यक्ष्यामयो विन्देत् । सौर्यं चरुमनुनिर्वपेत्सूर्यो वै प्रजानां चक्षुर्यदा ह्येवैष उदेत्यथेदꣳ सर्वं चरति चक्षुषैवास्मिंस्तच्चक्षुर्दधाति स यच्चरुर्भवति चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ॥४॥ अथ यद्युदके म्रियेत । वारुणं यवमयं चरुमनुनिर्वपेद्वरुणो वाऽएतं गृह्णाति योऽप्सु म्रियते सा यैवैनं देवता गृह्णाति तामेवैतत्प्रीणाति सास्मै प्रीतान्यमालम्भायानुमन्यते तयानुमतमालभते स यद्यवमयो भवति वरुण्या हि यवाः ॥५॥ अथ यदि नश्येत् । त्रिहविषमिष्टिमनुनिर्वपेद्द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशं वायव्यं पयः सौर्यं चरुं यद्वै किं च नश्यत्यन्तरेव तद्द्यावापृथिवी नश्यति तद्वायुरुपवात्यादित्योऽभितपति नैताभ्यो देवताभ्य ऋते किं चन नश्यति सैषा पृथगेव नष्टवेदनी स यद्यस्याप्यन्यन्नश्येदेतयैव यजेतानु हैवैनद्विन्दत्यथ यद्यमित्रा अश्वं

विन्देरन्यदि वा म्रियेत यदि वाप्स्वन्यमानीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥६॥
ब्राह्मणम् ॥ १३ [३. ८.] ॥ तृतीयो ध्यायः [८६.] ॥ ॥

प्रजापतिरकामयत । सर्वान्कामानाप्नुयाꣳ सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुवीयेति स एतमश्वमेधं त्रिरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वा सर्वान्कामानाप्नोत्सर्वा व्यष्टीर्व्याश्नुत सर्वान्ह वै कामानाप्नोति सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुते योऽश्वमेधेन यजते ॥१॥ तदाहुः । कस्मिन्नृतावभ्यारम्भ इति ग्रीष्मेऽभ्यारभेतेत्यु हैकऽआहुर्ग्रीष्मो वै क्षत्रियस्यर्तुः क्षत्रिययज्ञ उ वाऽएष यदश्वमेध इति ॥२॥ तद्वै वसन्तऽएवाभ्यारभेत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुर्य उ वै कश्च यजते ब्राह्मणीभूयेवैव यजते तस्माद्वसन्तऽएवाभ्यारभेत ॥३॥ सा यासौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति । तस्यै पुरस्तात्षडहे वा सप्ताहे वऽर्त्विज उपसमायन्त्यध्वर्युश्च होता च ब्रह्मा चोद्गाता चैतान्वाऽअन्वन्यऽऋत्विजः ॥४॥ तेभ्योऽध्वर्युश्चातुष्प्राश्यं ब्रह्मौदनं निर्वपति । तस्योक्तं ब्राह्मणं चतुरः पात्रांश्चतुरोऽञ्जलींश्चतुरः प्रसृतान्द्वादशविधं द्वादश मासाः संवत्सरः सर्वꣳ संवत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥५॥ तमेते चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति । तेषामुक्तं ब्राह्मणं तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति सर्वं वै सहस्रꣳ सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै चत्वारि च सुवर्णानि शतमानानि हिरण्यानि तस्योऽएवोक्तम् ॥६॥ अथास्माऽअध्वर्युर्निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति । तेजोऽसि शुक्रममृतमिति तेजो वै शुक्रममृतꣳ हिरण्यं तेज एवास्मिञ्छुक्रममृतं दधात्यायुष्पा आयुर्मे पाहीत्यायुरेवास्मिन्दधात्यथैनमाह वाचं यच्छेति वाग्वै यज्ञो यज्ञस्यैवाभ्यारम्भाय ॥७॥ चतस्रो जाया उपक्लृप्ता भवन्ति । महिषी वावाता परिवृक्ता पालागली सर्वा निष्किन्योऽलङ्कृता मिथुनस्यैव सर्वत्वाय ताभिः सहाग्न्यगारं प्रपद्यते पूर्वया द्वारा यजमानो दक्षिणया पत्न्यः ॥८॥ सायमाहुत्याꣳ हुतायाम् । जघनेन गार्हपत्यमुदङ्ङावातया सह संविशति तदेवापीतराः संविशन्ति

सोऽन्तरोरूऽअसंवर्तमानः शेतेऽनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योदृचᳮ समश्नवा
ऽइति ॥ ९॥ प्रातराहुत्याᳮ हुतायाम् । अध्वर्युः पूर्णाहुतिं जुहोति सर्वं वै पूर्णᳮ
सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै तस्यां वरेण वाचं विसृजते वरं ददामि
ब्रह्मणाऽइति सर्वं वै वरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १० ॥ ॥ श-
तम् ६६०० ॥ ॥ अथ योऽस्य निष्कः प्रतिमुक्तो भवति । तमध्वर्यवे ददात्यध्वर्यवे द-
ददमृतमायुरात्मन्धत्तेऽमृतᳮ ह्यायुर्हिरण्यम् ॥ ११ ॥ अथाग्नेयीमिष्टिं निर्वपति । प-
थश्च कामाय यज्ञमुखस्य चाछम्बट्कारायाथोऽअग्निमुखा उ वै सर्वा देवताः सर्वे
कामा अश्वमेधे मुखतः सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वान्कामानाप्नवानीति ॥ १२ ॥ तस्यै
पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्येण य-
जमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते वार्त्रघ्नावाज्यभागौ पाप्मा वै वृत्रः पाप्मनोऽपह-
त्याऽअग्निर्मूर्धा दिवः ककुद्भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेतेत्युपाᳮशु हविषो याज्यानुवा-
क्ये मूर्धन्वत्यन्या भवति सहन्त्यन्येष वै मूर्धा य एष तपत्येतस्यैवावरुद्ध्याऽअथ
यत्सहती सदेवावरुन्द्धे विराजौ संयाज्ये सर्वदेवत्यं वाऽएतच्छन्दो यद्विराट् सर्वे
कामा अश्वमेधे सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वान्कामानाप्नवानीति हिरण्यं दक्षिणा सु-
वर्णᳮ शतमानं तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ अथ पौष्णीं निर्वपति । पूषा वै प-
थीनामधिपतिरश्वायैवैतत्स्वस्त्ययनं करोत्यथोऽइयं वै पूषेमामेवास्माऽएतद्गोप्त्रीं
करोति तस्य हि नार्तिरस्ति न ह्वला यमियमध्वन्गोपायतीमामेवास्माऽएतद्गो-
प्त्रीं करोति ॥ १४ ॥ तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः
प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वृधन्वन्तावाज्यभागौ यजमानस्यैव वृद्ध्यै पूषंस्तव
व्रते वयं पथस्पथः परिपतिं वचस्येत्युपाᳮशु हविषो याज्यानुवाक्ये व्रतवत्यन्या
भवति पथन्वत्यन्या वीर्यं वै व्रतं वीर्यस्याप्त्यै वीर्यस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्पथन्वत्य-
श्वायैवैतत्स्वस्त्ययनं करोत्यनुष्टुभौ संयाज्ये वाग्वाऽअनुष्टुब्वाग्वै प्रजापतिः प्र-

जापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वासःशतं दक्षिणा रूपं वाऽएतत्पुरुषस्य यद्वासस्त-
स्माद्यमेव कं च सुवाससमाहुः को न्वयमिति रूपसमृद्धो हि भवति रूपेणैवैनꣳ
समर्धयति शतं भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते
॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥१४ [४. १.] ॥॥

एतस्यां जायमानायाम् । अश्वं निष्क्रोदानयन्ति यस्मिन्त्सर्वाणि रूपाणि भवन्ति
यो वा जवसमृद्धः सहस्रार्हः पूर्व्यो यो दक्षिणायां धुर्यप्रतिधुरः ॥१॥ तद्यत्सर्वरूपो
भवति । सर्वं वै रूपꣳ सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्याऽअथ यज्जवसमृद्धो
वीर्यं वै जवो वीर्यस्याप्त्यै वीर्यस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्सहस्रार्हः सर्वं वै सहस्रꣳ सर्व-
मश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्पूर्व्य एष वाऽअपरिमितं वीर्यमभि-
वर्धते यत्पूर्व्योऽपरिमितस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्याऽअथ यद्दक्षिणायां धुर्यप्रतिधुर एष
वाऽएष य एष तपति न वाऽएतं कश्चन प्रतिप्रतिरेतस्यैवावरुद्ध्यै ॥२॥ तद्ध
होवाच भाल्लबेयो । द्विरूप एवैषोऽश्वः स्यात्कृष्णसारङ्गः प्रजापतेर्वाऽएषोऽक्ष्णः
समभवद्द्विरूपं वाऽइदं चक्षुः शुक्लं चैव कृष्णं च तदेनꣳ स्वेन रूपेण समर्धयतीति
॥३॥ अथ होवाच सात्ययज्ञिः । त्रिरूप एवैषोऽश्वः स्यात्तस्य कृष्णः पूर्वार्धः शु-
क्लोऽपरार्धः कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात्तद्यत्कृष्णः पूर्वार्धो भवति यदेवेदं कृष्णमक्ष्णस्त-
दस्य तदथ यच्छुक्लोऽपरार्धो यदेवेदꣳ शुक्लमक्ष्णस्तदस्य तदथ यत्कृत्तिकाञ्जिः पुर-
स्तात्सा कनीनका स एव रूपसमृद्धोऽतो यतमोऽस्योपकल्पेत बहुरूपो वा द्वि-
रूपो वा त्रिरूपो वा कृत्तिकाञ्जिस्तमालभेत जवेन त्वेव समृद्धः स्यात् ॥४॥ त-
स्यैते पुरस्ताद्रक्षितार उपक्लृप्ता भवन्ति । राजपुत्राः कवचिनः शतꣳ राजन्या नि-
षङ्गिणः शतꣳ सूतग्रामण्यां पुत्रा इषुपर्षिणः शतं क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां पुत्रा दण्डिनः
शतमश्वशतं निरष्टं निरमणं यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षन्ति ॥५॥ अथ सावित्रीमिष्टिं
निर्वपति । सवित्रे प्रसवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशꣳ सविता वै प्रसविता सवि-

ता मऽइमं यज्ञं प्रसुवादिति ॥६॥ तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । वार्त्रघ्ना-
वाज्यभागौ यऽइमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरत्न इत्युपाꣳशु हवि-
षो याज्यानुवाक्ये विराजौ संयाज्ये हिरण्यं दक्षिणा सुवर्णꣳ शतमानं तस्योक्तं
ब्राह्मणम् ॥७॥ तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्त-
रमन्द्रामुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयꣳसम्भृता गाथा गायतीत्ययजतेत्यददादिति तस्योक्तं ब्राह्म-
णम् ॥८॥ अथ द्वितीयं निर्वपति । सवित्रऽआसवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशꣳ
सविता वाऽआसविता सविता मऽइमं यज्ञमासुवादिति ॥९॥ तस्यै सप्तदश सा-
मिधेन्यो भवन्ति । सद्वन्तावाज्यभागौ सदेवावरुन्द्धे विश्वानि देव सवितः स घा
नो देवः सविता सहावेत्युपाꣳशु हविषो याज्यानुवाक्येऽअनुष्टुभौ संयाज्ये रज-
तꣳ हिरण्यं दक्षिणा नानारूपतायाऽअथोऽउत्क्रमायानपक्रमाय शतमानं भवति
शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥१०॥ तस्यै प्रयाजेषु
तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणा° ॥११॥ अथ तृतीयं निर्वपति । सवित्रे सत्यप्रस-
वाय द्वादशकपालं पुरोडाशमेष ह वै सत्यः प्रसवो यः सवितुः सत्येन मे प्रस-
वेनेमं यज्ञं प्रसुवादिति ॥१२॥ तस्यै सप्तदशैव सामिधेन्यो भवन्ति । रयिमन्ता-
वाज्यभागौ वीर्यं वै रयिर्वीर्यस्यास्यै वीर्यस्यावरुद्ध्याऽआ विश्वदेवꣳ सत्पतिं न
प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तदित्युपाꣳशु हविषो याज्यानुवाक्ये नित्ये संयाज्ये नेद्यज्ञ-
पथादयानीति क्लृप्तऽएव यज्ञेऽन्ततः प्रतितिष्ठति त्रिष्टुभौ भवत इन्द्रो वै वीर्यं त्रि-
ष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै हिरण्यं दक्षिणा सुवर्णꣳ शतमानं तस्योक्तं ब्राह्म-
णम् ॥१३॥ तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणा° ॥१४॥ एतस्याꣳ सꣳ-
स्थितायाम् । उपोत्थायाध्वर्युश्च यजमानश्चाश्वस्य दक्षिणे कर्णऽआजपतो विभूर्मात्रा
प्रभूः पित्रेति तस्योक्तं ब्राह्मणमथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजत एषा ह्युभयेषां देवमनु-
ष्याणां दिग्यदुदीची प्राची स्वायामेवैनं तद्दिशि धत्तो न वै स्वऽआयतने प्रति-

ष्ठितो रिष्यत्यरिष्ट्यै ॥१५॥ स आह देवा आशापालाः । एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितꣳ रक्षतेत्युक्ता मानुषा आशापाला अथेते देवा आप्याः साध्या अन्वाध्या मरुतस्तमेतऽउभये देवमनुष्याः संविदाना अप्रत्यावर्तयन्तः संवत्सरꣳ रक्षन्ति तद्यं न प्रत्यावर्तयन्त्येष वाऽएष य एष तपति क उ ह्येतमर्हति प्रत्यावर्तयितुं यद्ध्येनं प्रत्यावर्तयेयुः परागेवेदꣳ सर्वꣳ स्यात्तस्मादप्रत्यावर्तयन्तो रक्षन्ति ॥१६॥ स आहाशापालाः । ये वाऽएतस्योदृचं गमिष्यन्ति राष्ट्रं ते भविष्यन्ति राजानो भविष्यन्त्यभिषेचनीया अथ यऽएतस्योदृचं न गमिष्यन्त्यराष्ट्रं ते भविष्यन्त्यराजानो भविष्यन्ति राजन्या विशोऽनभिषेचनीयास्तस्मान्मा प्रमदत स्नावाच्चैवैनमुदकान्निरुन्धीध्वं वडवाभ्यश्च ते यद्यद्ब्राह्मणजातमुपनिगच्छेत तत्तत्पृच्छेत ब्राह्मणाः कियद्यूयमश्वमेधस्य वित्थेति ते ये न विद्युर्जिनीयात तान्सर्वं वाऽअश्वमेधः सर्वस्यैष न वेद यो ब्राह्मणः सन्नश्वमेधस्य न वेद सोऽब्राह्मणो ज्येय एव स पानं करवाथ खादं निवपाथाथ यत्किं च जनपदे कृतान्नꣳ सर्वं वस्तत्सुतं तेषाꣳ रथकारकुलऽएव वो वसतिस्तद्ध्यश्वस्यायतनमिति ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥ १५ [४. २.] ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या ११७ ॥ ॥

प्रमुच्याश्वं दक्षिणेन वेदिꣳ । हिरण्मयं कशिपूपस्तृणाति तस्मिन्होतोपविशति दक्षिणेन होतारꣳ हिरण्मये कूर्चे यजमानो दक्षिणतो ब्रह्मा चोद्गाता च हिरण्मय्योः कशिपुनोः पुरस्तात्प्रत्यङ्ङध्वर्युर्हिरण्मये वा कूर्चे हिरण्मये वा फलके ॥१॥ समुपविष्टेष्वध्वर्युः सम्प्रेष्यति । होतर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यजमानमध्यूहेति सम्प्रेषितो होताध्वर्युमामन्त्रयते पारिप्लवमाख्यानमाख्यास्यन्नध्वर्यविति हवै होतरित्यध्वर्युः ॥२॥ मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह । तस्य मनुष्या विशस्तऽइमऽआसतऽइत्यश्रोत्रिया गृहमेधिन उपसमेता भवन्ति तानुपदिशत्यृचो वेदः सोऽयमित्यृचाꣳ सूक्तं व्याचक्षाण-इवानुद्रवेद्वीणागणगिन उपसमेता भवन्ति तानध्वर्युः सम्प्रे-

ष्यति वीणागणगिन इत्याह पुराणैरिमं यजमानꣳ राजभिः साधुकृद्भिः संगायतेति
तं ते तथा संगायन्ति तद्यदेनमेवꣳ संगायन्ति पुराणैरेवैनं तद्राजभिः साधुकृद्भिः
सलोकं कुर्वन्ति ॥३॥ सम्प्रेष्याध्वर्युः प्रक्रमाञ्जुहोति । अन्वाहार्यपचने वाश्वस्य
वा पदं परिलिख्य यतरथास्य तत्रावृद्भवति पूर्वा त्वेव स्थितिः ॥४॥ सावित्र्या
एवेष्टिः । पुरस्तादनुद्रुत्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोत्यथ सायं धृतिषु हूय-
मानासु राजन्यो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयꣳसम्भृता गा-
था गायतीत्ययुध्यतेत्यमुꣳ संग्राममजयदिति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥५॥ अथ श्वो
भूते द्वितीयेऽहन् । एवमेवैतासु सावित्रीष्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति
हवै होतरित्येवाध्वर्युर्यमो वैवस्वतो राजेत्याह तस्य पितरो विशस्तऽइमऽआ-
सतऽइति स्थविरा उपसमेता भवन्ति तानुपदिशति यजूꣳषि वेदः सोऽयमिति य-
जुषामनुवाकं व्याचक्षाण-इवानुद्रवेदेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति
॥६॥ अथ तृतीयेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति हवै
होतरित्येवाध्वर्युर्वरुण आदित्यो राजेत्याह तस्य गन्धर्वा विशस्तऽइमऽआसत
ऽइति युवानः शोभना उपसमेता भवन्ति तानुपदिशत्यथर्वाणो वेदः सोऽयमि-
त्यथर्वणामेकं पर्व व्याचक्षाण-इवानुद्रवेदेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहो-
ति ॥७॥ अथ चतुर्थेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति
हवै होतरित्येवाध्वर्युः सोमो वैष्णवो राजेत्याह तस्याप्सरसो विशस्ता इमा आ-
सतऽइति युवतयः शोभनाः उपसमेता भवन्ति ता उपदिशत्यङ्गिरसो वेदः सो
यमित्यङ्गिरसामेकं पर्व व्याचक्षाण-इवानुद्र° ॥८॥ अथ पञ्चमेऽहन् । एवमेवैता-
स्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युरर्बुदः काद्रवेयो रा-
जेत्याह तस्य सर्पा विशस्तऽइमऽआसतऽइति सर्पाश्च सर्पविदश्चोपसमेता भव-
न्ति तानुपदिशति सर्पविद्या वेदः सोऽयमिति सर्पविद्याया एकं पर्व व्याचक्षाण-

इवानुद्र० ॥ ९॥ अथ षष्ठेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यवि-
ति हवै होतरित्येवाध्वर्युः कुबेरो वैश्रवणो राजेत्याह तस्य रक्षाꣳसि विशस्ता-
नीमान्यासतऽइति सेलगाः पापकृत उपसमेता भवन्ति तानुपदिशति देवजनवि-
द्या वेदः सोऽयमिति देवजनविद्याया एकं पर्व व्याचक्षाण-इवानुद्र० ॥ १०॥ अथ
सप्तमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्ये-
वाध्वर्युरसितो धान्वो राजेत्याह तस्यासुरा विशस्तऽइमऽआसतऽइति कुसीदिन
उपसमेता भवन्ति तानुपदिशति माया वेदः सोऽयमिति कांचिन्मायां कुर्यादेवमे-
वाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमान्जुहोति ॥ ११॥ अथाष्टमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु
सꣳस्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युर्मत्स्यः सांमदो राजेत्याह त-
स्योदकेचरा विशस्तऽइमऽआसतऽइति मत्स्याश्च मत्स्यहनश्चोपसमेता भवन्ति
तानुपदिशतीतिहासो वेदः सोऽयमिति कंचिदितिहासमाचक्षीतैवमेवाध्वर्युः सम्प्रे-
ष्यति न प्रक्रमान्जुहोति ॥ १२॥ अथ नवमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थि-
तास्वेषैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युस्तार्क्ष्यो वैपश्यतो राजेत्याह तस्य
वयाꣳसि विशस्तानीमान्यासतऽइति वयाꣳसि च वायोविद्यिकाश्चोपसमेता भ-
वन्ति तानुपदिशति पुराणं वेदः सोऽयमिति किंचित्पुराणमाचक्षीतैवमेवाध्वर्युः
सम्प्रेष्यति न प्रक्रमान्जुहोति ॥ १३॥ अथ दशमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳ-
स्थितास्वेषैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युर्धर्म इन्द्रो राजेत्याह तस्य देवा
विशस्तऽइमऽआसत इति श्रोत्रिया अप्रतिग्राहका उपसमेता भवन्ति तानुपदि-
शति सामानि वेदः सोऽयमिति साम्नां दशतं ब्रूयादेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्र-
क्रमान्जुहोतीति ॥ १४॥ एतत्पारिप्लवम् । सर्वाणि राज्यान्याचष्टे सर्वा विशः स-
र्वान्वेदान्त्सर्वान्देवान्त्सर्वाणि भूतानि सर्वेषाꣳ ह वै स एतेषाꣳ राज्यानाꣳ सायु-
ज्यꣳ सलोकतामश्नुते सर्वासां विशामैश्वर्यमाधिपत्यं गच्छति सर्वान्वेदानवरुन्द्धे

सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वेषु भूतेष्वन्ततः प्रतितिष्ठति यस्यैवंविदेतद्धोता पारिप्लवमाख्यानमाचष्टे यो वैतदेवं वेदैतदेव समानमाख्यानं पुनः-पुनः संवत्सरं परिप्लवते तद्यत्पुनः-पुनः परिप्लवते तस्मात्पारिप्लवꣳ षट्त्रिꣳशतं दशाहानाचष्टे षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनवरुन्द्धे ॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥१ [४. ३.] ॥ ॥

संवत्सरे पर्यवेते दीक्षा । प्राजापत्यमालभ्योत्सीदन्तीष्टयः पुरोहितस्याग्निषु यज्ञेतेत्यु हैकऽआहुः किमु दीक्षितो यजेत द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदस्तिस्रः सुत्यास्तत्त्रिणवमभिसम्पद्यते वज्रो वै त्रिणवः क्षत्रमश्वः क्षत्रꣳ राजन्यो वज्रेण खलु वै क्षत्रꣳ स्पृतं तद्वज्रेणैव क्षत्रꣳ स्पृणोति ॥१॥ दीक्षणीयायाꣳ सꣳस्थितायाम् । सायं वाचि विसृष्टायां वीणागणगिन उपसमेता भवन्ति तानध्वर्युः सम्प्रेष्यति वीणागणगिन इत्याह देवैरिमं यजमानꣳ संगायतेति तं ते तथा संगायन्ति ॥२॥ अहरहर्वाचि विसृष्टायाम् । अग्नीषोमीयाणामन्ततः सꣳस्थायां परिहृतासु वसतीवरीषु तद्यदेनं देवैः संगायन्ति देवैरेवैनं तत्सलोकं कुर्वन्ति ॥३॥ प्रजापतिना सुत्यासु । एवमेवाहरहः परिहृतास्वेव वसतीवरीषूदवसानीयायामन्ततः सꣳस्थितायां तद्यदेनं प्रजापतिना संगायन्ति प्रजापतिनैवैनं तदन्ततः सलोकं कुर्वन्ति ॥४॥ एकविꣳशतिर्यूपाः । सर्वऽएकविꣳशत्यरत्नयो राज्जुदालोऽग्निष्ठो भवति पैतुदारवावभितः षड्बैल्वास्त्रय इत्थात्त्रय इत्थात्षट् खादिरास्त्रय एवेत्थात्त्रय इत्थात्षट् पालाशास्त्रय एवेत्थात्त्रय इत्थात् ॥५॥ तद्यदेतऽएवं यूपा भवन्ति । प्रजापतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य यः श्लेष्मासीत्स सार्धꣳ समवद्रुत्य मध्यतो नस्त उदभिनत्स एष वनस्पतिरभवद्राज्जुदालस्तस्मात्स श्लेष्मणः श्लेष्मणो हि समभवत्तेनैवैनं तद्रूपेण समर्धयति तद्यत्सोऽग्निष्ठो भवति मध्यं वाऽएतद्यूपानां यदग्निष्ठो मध्यमेतत्प्राणानां यन्नासिके स्वऽएवैनं तदायतने दधाति

॥६॥ अथ यदापोमयं तेज आसीत् । यो गन्धः स सार्धꣳ समवद्रुत्य चक्षुष्ट उद्-
भिनत्स एष वनस्पतिरभवत्पीतुदारुस्तस्मात्स सुरभिर्गन्धाद्धि समभवत्तस्माद्उ ज्व-
लनस्तेजसो हि समभवत्तेनैवैनं तद्रूपेण समर्धयति तद्यत्तावभितोऽग्निष्ठं भवत-
स्तस्मादिमे अभितो नासिकां चक्षुषी स्वऽएवैनौ तदायतने दधाति ॥७॥ अथ
यत्कुन्तापमासीत् । यो मज्जा स सार्धꣳ समवद्रुत्य श्रोत्रत उद्भिनत्स एष वन-
स्पतिरभवद्बिल्वस्तस्मात्तस्यान्तरतः सर्वमेव फलमाद्यं भवति तस्माद्उ हारिद्र-इव
भवति हारिद्र-इव हि मज्जा तेनैवैनं तद्रूपेण समर्धयत्यन्तरे पैतुदारवौ भवतो
बाह्ये बैल्वा अन्तरे हि चक्षुषी बाह्ये श्रोत्रे स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥८॥
अस्थिभ्य एवास्य खदिरः समभवत् । तस्मात्स दारुणो बहुसारो दारुणमिव ह्य-
स्थि तेनैवैनं तद्रूपेण समर्धयत्यन्तरे बैल्वा भवन्ति बाह्ये खादिरा अन्तरे हि
मज्जानो बाह्यान्यस्थीनि स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥९॥ माꣳसेभ्य एवास्य
पलाशः समभवत् । तस्मात्स बहुरसो लोहितरसो लोहितमिव हि माꣳसं ते-
नैवैनं तद्रूपेण समर्धयत्यन्तरे खादिरा भवन्ति बाह्ये पालाशा अन्तराणि ह्यस्थी-
नि बाह्यानि माꣳसानि स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥१०॥ अथ यदेकविꣳश-
तिर्भवन्ति । एकविꣳशत्यरत्नय एकविꣳशो वाऽएष य एष तपति द्वादश मासाः
पञ्चऽर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविꣳशः सोऽश्वमेध एष प्रजापतिरेव-
मेतं प्रजापतिं यज्ञं कृत्स्नꣳ संस्कृत्य तस्मिन्नेकविꣳशतिमग्नीषोमीयान्पशूनालभते
तेषाꣳ समानं कर्मेत्येतत्पूर्वेद्युः कर्म ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥२ [४. ४.] ॥ चतुर्थो
ऽध्यायः [८७.] ॥ ॥

अथ प्रातर्गीतमस्य । चतुरुत्तर स्तोमो भवति तस्य चतसृषु बहिष्पवमानम-
ष्टास्वष्टास्वाज्यानि द्वादशसु माध्यन्दिनः पवमानः षोडशसु पृष्ठानि विꣳशत्या-
मार्भवः पवमानश्चतुर्विꣳशत्यामग्निष्टोमसाम ॥१॥ तस्य हैके । ऽग्निष्टोमसाम

चतुःसाम कुर्वन्ति नाग्निष्टोमो नोक्थ्य इति वदन्तस्तद्यदि तथा कुर्युः सार्धꣳ स्तोत्रियꣳ शस्त्वा सार्धमनुरूपꣳ शꣳसेद्रथन्तरं पृष्ठꣳ राथन्तरꣳ शस्त्रमग्निष्टोमो यज्ञस्तेनेमं लोकमृध्नोति ॥ २॥ एकविꣳशतिः सवनीयाः पशवः । सर्वऽआग्नेयास्तेषाꣳ समानं कर्मेत्यु हैकऽआहुर्द्वे त्वेवेतिऽएकादशिन्यावालभेत य एवैकादशिनेषु कामस्तस्य कामस्याप्त्यै ॥ ३॥ सꣳस्थितेऽग्निष्टोमे । परिहृतासु वसतीवरीष्वध्वर्युरन्नहोमाञ्जुहोति तेषामुक्तं ब्राह्मणं प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहेति द्वादशभिरनुवाकैर्द्वादश मासाः संवत्सरः सर्वꣳ संवत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ४॥ एकविꣳशं मध्यममहर्भवति । असौ वाऽआदित्य एकविꣳशः सोऽश्वमेधः स्वेनैवैनꣳ स्तोमेन स्वायां देवतायां प्रतिष्ठापयति तस्मादेकविꣳशम् ॥ ५॥ यद्वेवैकविꣳशम् । एकविꣳशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविꣳशस्तदेनेनैकविꣳशेनात्मनैतस्मिन्नेकविꣳशे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तस्मादेकविꣳशम् ॥ ६॥ यद्वेवैकविꣳशम् । एकविꣳशो वै स्तोमानां प्रतिष्ठा बहु खलु वाऽएतदेतस्मिन्नहन्युच्चावचमिव कर्म क्रियते तद्यदेतदेतस्मिन्नहन्युच्चावचं बहु कर्म क्रियते तदेतस्मिन्नेकविꣳशे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितं क्रियाताऽइति तस्माद्वेवैतदेकविꣳशमहः ॥ ७॥ तस्य प्रातःसवनम् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति होता पाङ्क्तमाज्यꣳ शस्त्वैकाहिकमुपसꣳशꣳसति बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च त्रिचश उभे सꣳशꣳसति यश्च बार्हते प्रउगे कामो य उ च माधुच्छन्दसे तयोरुभयोः कामयोराप्त्यै क्लृप्तं प्रातःसवनम् ॥ ८॥ अथातो माध्यन्दिनं सवनम् । अतिच्छन्दाः प्रतिपन्मरुत्वतीयस्य त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमित्यतिष्ठा वाऽएषा छन्दसां यदतिच्छन्दा अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामश्वमेधस्यैवाप्त्यै सैषैव त्रिः शस्ता त्रिचः सम्पद्यते तेनो तं काममाप्नोति यस्त्रिचऽइदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचर एष एव नित्य एकाहातान इत्था हि सोम इन्मदेऽवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिष इति पङ्क्तीश्च

षट्पदाश्च शस्त्वैकाह्निके निविदं दधातीति मरुत्वतीयम् ॥ ९ ॥ अथातो निष्केवल्यम् । महानाम्न्यः पृष्ठं भवन्ति सानुरूपाः सप्रगाथाः शꣳसति सर्वे वै कामा महानाम्नीषु सर्वे कामा अश्वमेधे सर्वेषां कामानामाप्त्याऽइन्द्रो मदाय वावृधे प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथेति पङ्क्तीश्च षट्पदाश्च शस्त्वैकाह्निके निविदं दधाति क्लृप्तं माध्यन्दिनꣳ सवनम् ॥ १० ॥ अथातस्तृतीयसवनम् । अतिछन्दा एव प्रतिपद्वैश्वदेवस्याभि त्यं देवꣳ सवितारमोण्योरिति तस्या एतदेव ब्राह्मणं यत्पूर्वस्या अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरोऽभिवानभिभूत्यै रूपमुद्व्य देवः सविता दमूना इति सावित्रꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं दधाति मही द्यावापृथिवीऽइह ज्येष्ठेऽइति . चतुर्ऋचं द्यावापृथिवीयꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं दधात्यृभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नोऽअच्छेत्यार्भवꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं दधाति को नु वां मित्रावरुणावृतायन्निति वैश्वदेवꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं दधातीति वैश्वदेवम् ॥ ११ ॥ अथात आग्निमारुतम् । मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथिव्या इति वैश्वानरीयꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं दधात्या रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषस इति मारुतꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं दधातीममू षु वोऽअतिथिमुषर्बुधमिति नवर्चं जातवेदसीयꣳ शस्त्वैकाह्निके निविदं दधाति तद्यदैकाह्निकानि निविद्धानानि भवन्ति प्रतिष्ठा वै ज्योतिष्टोमः प्रतिष्ठायाऽअप्रच्युत्यै ॥ १२ ॥ तस्यैते पशवो भवन्ति । अश्वस्तूपरो गोमृग इति पञ्चदश पर्यङ्ग्यास्तेषामुक्तं ब्राह्मणमथैतऽआरण्या वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलविङ्कान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीनिति तेषाम्वेवोक्तम् ॥ १३ ॥ अथैतानेकविꣳशतये । चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविꣳशतिमेकविꣳशतिं पशूनालभतऽएतावन्तो वै सर्वे देवा यावन्त्यश्चातुर्मास्यदेवताः सर्वे कामा अश्वमेधे सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वान्कामानाप्नवानीति न तथा कुर्यात् ॥ १४ ॥ सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपऽआलभेत । प्रजापतिः सप्तदशः सर्वꣳ सप्तदशः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै षोडश-षोडशेतरेषु

षोडशकलं वाऽइदꣳ सर्वꣳ सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै त्रयोदश-त्रयो-
दशारण्यानाकाशेष्वालभते त्रयोदश मासाः संवत्सरः सर्वꣳ संवत्सरः सर्वमश्वमेधः
सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥१५॥ अथ पुरा बहिष्पवमानात् । अश्वं निक्तोदान-
यन्ति तेन पवमानाय सर्पन्ति तस्योक्तं ब्राह्मणꣳ स्तुते बहिष्पवमानेऽश्वमास्ता-
वमाक्रमयन्ति स यद्यव वा जिघ्रेद्धि वा वर्तेत समृद्धो मे यज्ञ इति ह विद्यात्तमु-
पाकृत्याध्वर्युराह होतरभिष्टुहीति तमेकादशभिर्होताभिष्टौति ॥१६॥ यदक्रन्दः प्र-
थमं जायमान इति । त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमया ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते पञ्चदशो
वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते तद्वै यज-
मानायैव वज्रः प्रदीयते योऽस्य स्तृत्यस्तꣳ स्तर्तवऽउप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वाप प्रा-
गात्परमं यत्सधस्थमिति ॥१७॥ एतेऽउद्धृत्य । मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरि-
त्येतत्सूक्तमध्रिगावावपति चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोरित्यु हैकऽएतां वङ्क्रीणां
पुरस्ताद्दधति नेदनायतने प्रणवं दधामेत्यथो नेदेकवचनेन बहुवचनं व्यवाया-
मेति न तथा कुर्यात्सार्धमेष सूक्तमावपेदुप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वाप प्रागात्परमं
यत्सधस्थमिति ॥१८॥ ब्राह्मणम् ॥३ [५. १.] ॥ ॥

एतेऽउक्ता । यदध्रिगोः परिशिष्टं भवति तदाह वासोऽधिवासꣳ हिरण्यमि-
त्यश्वायोपस्तृणन्ति तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्ति संज्ञप्तेषु पशुषु पत्न्यः पान्नेजनैरुदा-
यन्ति चतस्रश्च जायाः कुमारी पञ्चमी चत्वारि च शतान्यनुचरीणाम् ॥१॥ निष्टि-
तेषु पान्नेजनेषु । महिषीमश्वायोपनिपादयन्त्यथैनावधिवासेन सम्प्रोर्णुवन्ति स्वर्गे
लोके प्रोर्णुवाथामित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुꣳ संज्ञपयन्ति निरायत्याश्वस्य
शिश्नं महिष्युपस्थे निधत्ते वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधात्विति मिथुनस्यैव सर्व-
त्वाय ॥२॥ तयोः शयानयोः । अश्वं यजमानोऽभिमिथत्युत्सक्थ्या अव गुदं धेही-
ति तं न कश्चन प्रत्यभिमेथति नेद्यजमानं प्रतिप्रतिः कश्चिदसदिति ॥३॥ अथाध्वर्युः

कुमारीमभिमेथति । कुमारि हये-हये कुमारि यकासकौ शकुन्तिकेति तं कुमारी प्रत्यभिमेथत्यध्वर्यो हये-हयेऽध्वर्यो यकोऽसकौ शकुन्तक इति ॥४॥ अथ ब्रह्मा महिषीमभिमेथति । महिषि हये-हये महिषि माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहत इति तस्यै शतं राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवन्ति ता ब्रह्माणं प्रत्यभिमेथन्ति ब्रह्मन्हये-हये ब्रह्मन्माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडत इति ॥५॥ अथोद्गाता वावातामभिमेथति । वावाति हये-हये वावात ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापयेति तस्यै शतं राजन्या अनुचर्यो भवन्ति ता उद्गातारं प्रत्यभिमेथन्त्युद्गातर्हये-हय उद्गातरूर्ध्वमेनमुच्छ्रयतादिति ॥६॥ अथ होता परिवृक्तामभिमेथति । परिवृक्ते हये-हये परिवृक्ते यदस्या अंहुभेद्या इति तस्यै शतं सूतग्रामण्यां दुहितरोऽनुचर्यो भवन्ति ता होतारं प्रत्यभिमेथन्ति होतर्हये-हये होतर्यद्देवासो ललामगुमिति ॥७॥ अथ क्षत्ता पालागलीमभिमेथति । पालागलि हये-हये पालागलि यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यत इति तस्यै शतं क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां दुहितरोऽनुचर्यो भवन्ति ताः क्षत्तारं प्रत्यभिमेथन्ति क्षत्तर्हये-हये क्षत्तर्यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यत इति ॥८॥ सर्वाभिर्वा एषा वाचः । यदभिमेथिकाः सर्वे कामा अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान्कामानाप्नवामेत्युत्थापयन्ति महिषीं ततस्ता यथेतं प्रतिपरायन्त्यथेतरे सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्दधिक्राव्णोऽअकारिषमिति ॥९॥ अप वा एतेभ्य आयुर्देवताः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूतां वाचं वदन्ति वाचमेवैतत्पुनते देवयज्यायै देवतानामनपक्रमाय या च गोमृगे वपा भवति या चाजे तूपरे तेऽअश्वे प्रत्यवधायाहरन्ति नाश्वस्य वपास्तीति वदन्तो न तथा कुर्यादश्वस्यैव प्रत्यक्षं मेद आहरेत्प्रज्ञाता इतराः ॥१०॥ शृतासु वपासु । स्वाहाकृतिभिश्चरित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य सदसि ब्रह्मोद्यं वदन्ति पूर्वया द्वारा प्रपद्य यथाधिष्ण्यं व्युपविशन्ति ॥११॥ स होताध्वर्युं पृच्छति । कः स्विदेकाकी चरतीति तं प्रत्याह

सूर्य एकाकी चरतीति ॥ १२ ॥ अथाध्वर्युर्होतारं पृच्छति । किᳪं स्वित्सूर्यसमं ज्यो-
तिरिति तं प्रत्याह ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिरिति ॥ १३ ॥ अथ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति ।
पृच्छामि त्वा चितये देवसखेति तं प्रत्याहापि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मीति ॥ १४ ॥ अ-
थोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । केष्वन्तः पुरुष आविवेशेति तं प्रत्याह पञ्चस्वन्तः पु-
रुष आविवेशेति ॥ १५ ॥ एतस्यामुक्तायामुत्थाय । सदसोऽधि प्राञ्चो यजमानम-
भ्यायन्त्यग्रेण हविर्धानेऽआसीनमेत्य यथायतनं पर्युपविशन्ति ॥ १६ ॥ स होताध्वर्युं
पृच्छति । का स्विदासीत्पूर्वचित्तिरिति तं प्रत्याह द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरिति ॥ १७ ॥
अथाध्वर्युर्होतारं पृच्छति । क ईमरे पिशंगिलेति तं प्रत्याहाजारे पिशंगिलेति
॥ १८ ॥ अथ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणीति तं प्रत्याह
षडस्य विष्ठाः शतमक्षराणीति ॥ १९ ॥ अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । कोऽअस्य वे-
द भुवनस्य नाभिमिति तं प्रत्याह वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिमिति ॥ २० ॥ अथा-
ध्वर्युं यजमानः पृच्छति । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इति तं प्रत्याहेयं वेदिः परो
ऽअन्तः पृथिव्या इति ॥ २१ ॥ सर्वाप्तिर्वाऽएषा वाचः । यद्ब्रह्मोद्यᳪं सर्वे कामा
अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान्कामानाप्नवामेति ॥ २२ ॥ उदिते ब्रह्मोद्ये । प्रपद्या-
ध्वर्युर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्घिरण्यगर्भः
समवर्तताग्रऽइत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूः प्रथम इति होता यक्षत्प्र-
जापतिमिति प्रैषः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति होता यजति वषट्कृते जुहोति
यस्तेऽहन्त्संवत्सरे महिमा सम्बभूवेति नानुवषट्करोति सर्वहुतᳪं हि जुहोति
॥ २३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [५. २.] ॥ ॥

अथातो वपानाᳪं होमः । नानेव चरेयुरा वैश्वदेवस्य वपायै वैश्वदेवस्य व-
पायाᳪं हुतायां तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माह सत्यकामो जाबालो विश्वे वै
सर्वे देवास्तदेनान्यथादेवतं प्रीणातीति ॥ १ ॥ ऐन्द्राग्नस्य वपायाᳪं हुतायाम् ।

तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माहतुः सौमापौ मानुतन्तव्याविन्द्राग्नी वै सर्वे देवा-
स्तद्देवैनान्यथादेवतं प्रीणातीति ॥२॥ कायस्य वपायाᳪ हुतायाम् । तदन्वितरा
जुहुयुरिति ह स्माह शैलालिः प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिमु वाऽअनु सर्वे देवास्त-
द्देवैनान्यथादेवतं प्रीणातीति ॥३॥ एकविᳪशतिं चातुर्मास्यदेवता अनुद्रुत्य ।
एकविᳪशतिधा कृत्वा प्रचरेयुरिति ह स्माह भाल्लबेय एतावन्तो वै सर्वे देवा
यावत्यश्चातुर्मास्यदेवतास्तद्देवैनान्यथादेवतं प्रीणातीति ॥४॥ नानैव चरेयुः । इ-
तीन्द्रोतः शौनकः किमुत वरेरंस्तद्देवैनान्यथादेवतं प्रीणातीत्येतद्ध तेषां वचो
ऽन्या त्वेवात स्थितिः ॥५॥ अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । सकृदेव प्राजापत्याभिः
प्रचरेयुः सकृद्देवदेवत्याभिस्तद्देवैनान्यथादेवतं प्रीणात्यञ्जसा यज्ञस्य सᳪस्थामुपैति
न ह्वलतीति ॥६॥ हुतासु वपासु । प्रपद्याध्वर्यू रजतेन पात्रेण प्राजापत्यं महि-
मानमुत्तरं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्यः प्राणतो निमिषतो महित्वेति विपर्यस्ते
याज्यानुवाक्येऽअयातयामतायाऽएष एव प्रैषो वषट्कृते जुहोति यस्ते रात्रौ सं-
वत्सरे महिमा सम्बभूवेति नानुवषट्करोति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥७॥ नान्येषां
पशूनां तेदन्या अवद्यन्ति । अवद्यन्त्यश्वस्य दक्षिणतोऽन्येषां पशूनामवद्यन्त्युत्तर-
तोऽश्वस्य प्लक्षशाखास्वन्येषां पशूनामवद्यन्ति वेतसशाखास्वश्वस्य ॥८॥ तद्ध हो-
वाच सात्ययज्ञिः । इतरथैव कुर्युः पथ एव नापोदित्यमिति पूर्वा त्वेव स्थितिरु-
क्थ्यो यज्ञस्तेनान्तरिक्षलोकमृध्नोति सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्वं वै
सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥९॥ तस्य त्रिवृद्बहि-
ष्पवमानम् । पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमान एकविᳪशानि पृ-
ष्ठानि त्रिणवस्तृतीयः पवमानस्त्रयस्त्रिᳪशमग्निष्टोमसामैकविᳪशान्युक्थान्येकविᳪशः
षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिर्यद्द्वितीयस्याह्नः पृष्ठ्यस्य षडहस्य तदुत्तममतिरात्रो
यज्ञस्तेनामुं लोकमृध्नोति ॥१०॥ एकविᳪशतिः सवनीयाः पशवः । सर्वऽआग्ने-

यास्तेषाꣳ समानं कर्मेत्यु हैकऽआहुश्चतुर्विꣳशतिं त्वेवैतान्गव्यानालभेत द्वादशभ्यो देवताभ्यो द्वादश मासाः संवत्सरः सर्वꣳ संवत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ११ ॥ ॥ शतम् ६७०० ॥ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ५ [५. ३.] ॥ ॥

एतेन हेन्द्रोतो दैवापः शौनकः । जनमेजयं पारिक्षितं याजयां चकार तेनेष्ट्वा सर्वां पापकृत्याꣳ सर्वां ब्रह्महत्यामपजघान सर्वाꣳ ह वै पापकृत्याꣳ सर्वां ब्रह्महत्यामपहन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥ तदेतद्गाथयाभिगीतम् । आसन्दीवति धान्यादꣳ रुक्मिणꣳ हरितस्रजम् । अबध्नादश्वꣳ सारंगं देवेभ्यो जनमेजय इति ॥ २ ॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । ज्योतिरतिरात्रस्तेन भीमसेनमेतेऽएव पूर्वेऽअहनी गौरतिरात्रस्तेनोग्रसेनमेतेऽएव पूर्वेऽअहनीऽआयुरतिरात्रस्तेन श्रुतसेनमित्येते पारिक्षितीयास्तदेतद्गाथयाभिगीतं पारिक्षिता यजमाना अश्वमेधैः परोऽवरम् । अजहुः कर्म पापकं पुण्याः पुण्येन कर्मणेति ॥ ३ ॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । अभिजिदतिरात्रस्तेन ह पर आट्णार ईजे कौसल्यो राजा तदेतद्गाथयाभिगीतमट्णारस्य परः पुत्रोऽश्वं मेध्यमबन्धयत् । हैरण्यनाभः कौसल्यो दिशः पूर्णा अमꣳहतेति ॥ ४ ॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । विश्वजिदतिरात्रस्तेन ह पुरुकुत्सो दौर्गहेणेजऽऐक्ष्वाको राजा तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तमस्माकमत्र पितरस्तऽआसन्त्सप्तऽऋषयो दौर्गहे बध्यमानऽइति ॥ ५ ॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । महाव्रतमतिरात्रस्तेन ह मरुत्त आविक्षित ईजऽआयोगवो राजा तस्य ह ततो मरुतः परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो बभूवुस्तदेतद्गाथयाभिगीतं मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे । आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासद इति मरुतो ह वै तस्य परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो भवन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥ ६ ॥ एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । अप्तोर्यामोऽतिरात्रस्तेन हैतेन क्रैव्य ईजे पाञ्चालो राजा क्रिवय इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते तदेतद्गाथया-

भिगीतम् अश्वं मेध्यमालभत क्रिवीणामतिपूरुषः पाञ्चालः परिवक्रायाꣳ सह-
स्रशतदक्षिणामिति ॥७॥ अथ द्वितीयया । सहस्रमासन्नयुता शता च पञ्चविꣳश-
तिः दिक्षो-दिक्षः पञ्चालानां ब्राह्मणा या विभेजिर इति ॥८॥ त्रिवृदग्निष्टो-
मः । पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदशं तृतीयमहः सोक्थ्यमेकविꣳशः षोडशी पञ्चदशी
रात्रिस्त्रिवृत्संधिरित्येषोऽनुष्टुप्सम्पन्नस्तेन हैतेन धसा द्वैतवन ईजे मात्स्यो राजा
यत्रैतद्द्वैतवनꣳ सरस्तदेतद्गाथयाभिगीतं चतुर्दश द्वैतवनो राजा संग्राममजिद्धयान्
इन्द्राय वृत्रघ्नेऽबध्नात्तस्माद्द्वैतवनꣳ सर इति ॥९॥ चतुर्विꣳशाः पवमानाः । त्रि-
वृदभ्यावर्तं चतुश्चत्वारिꣳशाः पवमाना एकविꣳशमभ्यावर्तमष्टाचत्वारिꣳशाः पव-
मानास्त्रयस्त्रिꣳशमभ्यावर्तमाग्निष्टोमसामाद्द्वात्रिꣳशान्युक्थान्येकविꣳशः षोडशी प-
ञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिरिति ॥१०॥ एतद्विष्णोः क्रान्तम् । तेन हैतेन भरतो दौः-
षन्तिरीजे तेनेष्ट्वेमां व्यष्टिं व्यानशे येयं भरतानां तदेतद्गाथयाभिगीतमष्टासप्ततिं
भरतो दौःषन्तिर्यमुनामनु गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबध्नात्पञ्चपञ्चाशतꣳ हयानिति ॥११॥
अथ द्वितीयया । त्रयस्त्रिꣳशꣳ शतꣳ राजाश्वान्बद्ध्वाय मेध्यान् सौद्युम्निरत्यष्ठा-
दन्यानमायान्मायवत्तर इति ॥१२॥ अथ तृतीयया । शकुन्तला नाडपित्यप्सरा
भरतं दधे परःसहस्रानिन्द्रायाश्वान्मेध्यान्य आहरद्विजित्य पृथिवीꣳ सर्वामिति
॥१३॥ अथ चतुर्थ्या । महदद्य भरतस्य न पूर्वे नापरे जनाः । दिवं मर्त्य इव
बाहुभ्यां नोदापुः पञ्च मानवा इति ॥१४॥ एकविꣳशस्तोमेन । ऋषभो याज्ञ-
तुर ईजे श्विक्नानाꣳ राजा तदेतद्गाथयाभिगीतं याज्ञतुरे यजमाने ब्रह्माण ऋषभे
जनाः अश्वमेधे धनं लब्ध्वा विभजन्ते स्म दक्षिणा इति ॥१५॥ त्रयस्त्रिꣳशस्तो-
मेन । शोणः सात्रासाह ईजे पाञ्चालो राजा तदेतद्गाथयाभिगीतꣳ सात्रासहे य-
जमानेऽश्वमेधेन तौर्वशाः उदीरते त्रयस्त्रिꣳशाः षट् सहस्राणि वर्मिणामिति
॥१६॥ अथ द्वितीयया । षट्षट् षड्ढा सहस्राणि यज्ञे कोकपितुस्तव उदीरते

त्रयस्त्रिꣳशाः षट् सहस्राणि वर्मिणामिति ॥१७॥ अथ तृतीयया । सात्रासहे यज-
माने पाञ्चाले राजनि सुम्नजि आमाद्यदिन्द्रः सोमेनातृप्यन्ब्राह्मणा धनैरिति ॥१८॥
गोविनतेन शतानीकः । सात्राजित ईजे काश्यस्याश्वमादाय ततो हैतदर्वाक्काश-
योऽग्नीन्नादधतऽआत्तसोमपीथाः स्म इति वदन्तः ॥१९॥ तस्य विधा चतुर्विꣳशाः
पवमानाः । त्रिवृदभ्यावर्तं चतुश्चत्वारिꣳशाः पवमाना एकविꣳशान्याज्यानि त्रि-
णवान्युक्थान्येकविꣳशानि पृष्ठानि षट्त्रिꣳशाः पवमानास्त्रयस्त्रिꣳशमभ्यावर्तमा-
ग्निष्टोमसामादेकविꣳशान्युक्थान्येकविꣳशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्संधिः
॥२०॥ तदेतद्गाथयाभिगीतꣳ । शतानीकः समन्तासु मेध्यꣳ सात्राजितो हयम्
आदत्त यज्ञं काशीनां भरतः सत्वतामिवेति ॥२१॥ अथ द्वितीयया । श्वेतꣳ सम-
न्तासु वशं चरन्तꣳ शतानीको धृतराष्ट्रस्य मेध्यम् आदाय सह्वा दशमास्यमश्वꣳ
शतानीको गोविनतेन हेजऽइति ॥२२॥ अथ चतुर्थ्या । महदद्य भरतानां न
पूर्वे नापरे जनाः दिवं मर्त्य-इव पक्षाभ्यां नोदापुः सप्त मानवा इति ॥२३॥
अथातो दक्षिणानाम् । मध्यं प्रति राष्ट्रस्य यदन्यद्भूमेश्च पुरुषेभ्यश्च ब्राह्मणस्य च
वित्तात्प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृका अ-
न्वाभक्ताः ॥२४॥ उदयनीयायाꣳ सꣳस्थितायाम् । एकविꣳशतिं वशा अनूबन्ध्या
आलभते मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्बार्हस्पत्या एतासां देवतानामाप्त्यै तद्यद्बार्हस्पत्या
न्त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तदु ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥२५॥ अथ य-
देकविꣳशतिर्भवन्ति । एकविꣳशो वाऽएष य एष तपति द्वादश मासाः पञ्चर्त-
वस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविꣳश एतामभिसम्पदम् ॥२६॥ उदवसानी-
यायाꣳ सꣳस्थितायाम् । चतस्रश्च जायाः कुमारीं पञ्चमीं चत्वारि च शतान्यनुच-
रीणां यथासमुदितं दक्षिणां ददति ॥२७॥ अथोत्तरꣳ संवत्सरमृतुपशुभिर्यजते ।
षड्भिराग्नेयैर्वसन्ते षड्भिरैन्द्राग्नैर्ग्रीष्मे षड्भिः पार्जन्यैर्वा मारुतैर्वा वर्षासु षड्भिर्मै-

त्रावरुणैः शरदि षड्भिरैन्द्रावैष्णवैर्हेमन्ते षड्भिरैन्द्राबार्हस्पत्यैः शिशिरे षडृतवः संवत्सरः ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति षट्त्रिꣳशदेते पशवो भवन्ति षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती बृहत्यामधि स्वर्गो लोकः प्रतिष्ठितस्तद्बृहतो बृहत्यैव छन्दसा स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति ॥२८॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [५. ४.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या १०६ ॥ पञ्चमोऽध्यायः [८८.] ॥ ॥

पुरुषो ह नारायणोऽकामयत । अतितिष्ठेयꣳ सर्वाणि भूतान्यहमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वात्यतिष्ठत्सर्वाणि भूतानीदꣳ सर्वमभवदतितिष्ठति सर्वाणि भूतानीदꣳ सर्वं भवति. य एवं विद्वान्पुरुषमेधेन यजते यो वैतदेवं वेद ॥१॥ तस्य त्रयोविꣳशतिर्दीक्षाः । द्वादशोपसदः पञ्च सुत्याः स एष चत्वारिꣳशद्रात्रः सदीक्षोपसत्कश्चत्वारिꣳशदक्षरा विराड्विराजमभिसम्पद्यते ततो विराडजायत विराजोऽअधि पूरुष इत्येषा वै सा विराडेतस्या एवैतद्विराजो यज्ञं पुरुषं जनयति ॥२॥ ता वाऽएताः । चतस्रो दशतो भवन्ति तद्यदेताश्चतस्रो दशतो भवन्त्येषां चैव लोकानामाप्त्यै दिशां चेममेव लोकं प्रथमया दशताप्नुवन्नन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया दिशश्चतुर्थ्या तथैवैतद्यजमान इममेव लोकं प्रथमया दशताप्नोत्यन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया दिशश्चतुर्थ्यैतावद्वाऽइदꣳ सर्वं यावदिमे च लोका दिशश्च सर्वं पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥३॥ एकादशाग्नीषोमीयाः पशव उपवसथे । तेषाꣳ समानं कर्मैकादश यूपा एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥४॥ ऐकादशिनाः सुत्यासु पशवो भवन्ति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥५॥ यद्वेवैकादशिना भवन्ति । एकादशिनी वाऽइदꣳ सर्वं प्रजापतिर्ह्येकादशिनी सर्वꣳ हि प्रजापतिः सर्वं पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥६॥

स वाऽएष पुरुषमेधः पञ्चरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्त-
वः संवत्सरो यत्किं च पञ्चविधमधिदेवतमध्यात्मं तदेनेन सर्वमाप्नोति ॥७॥ त-
स्याग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । अथोक्थ्योऽथातिरात्रोऽथोक्थ्योऽथाग्निष्टोमः स वा
ऽएष उभयतोज्योतिरुभयतउक्थ्यः ॥८॥ यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति । इमे वै लो-
काः पुरुषमेध उभयतोज्योतिषो वाऽइमे लोका अग्निनेत आदित्येनामुतस्तस्मा-
दुभयतोज्योतिरन्नमुक्थ्य आत्मातिरात्रस्तद्यदेताऽउक्थ्यावतिरात्रमभितो भवतस्त-
स्मादयमात्मान्नेन परिवृढोऽथ यदेष वर्षिष्ठोऽतिरात्रोऽह्नाꣳ स मध्ये तस्माद्यव-
मध्यो युते ह वै द्विषन्तं भ्रातृव्यमयमेवास्ति नास्य द्विषन्भ्रातृव्य इत्याहुर्य एवं
वेद ॥९॥ तस्यायमेव लोकः प्रथममहः । अयमस्य लोको वसन्त ऋतुर्यदूर्ध्वम-
स्माल्लोकादर्वाचीनमन्तरिक्षात्तद्द्वितीयमहस्तद्वस्य ग्रीष्म ऋतुरन्तरिक्षमेवास्य मध्य-
ममहरन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृतू यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तच्चतुर्थमहस्तद्वस्य
हेमन्त ऋतुर्द्यौरेवास्य पञ्चममहर्द्यौरस्य शिशिर ऋतुरित्यधिदेवतम् ॥१०॥ अथा-
ध्यात्मम् । प्रतिष्ठैवास्य प्रथममहः प्रतिष्ठोऽअस्य वसन्त ऋतुर्यदूर्ध्वं प्रतिष्ठाया अ-
वाचीनं मध्यात्तद्द्वितीयमहस्तद्वस्य ग्रीष्म ऋतुर्मध्यमेवास्य मध्यममहर्मध्यमस्य वर्षा-
शरदावृतू यदूर्ध्वं मध्यादवाचीनꣳ शीर्ष्णस्तच्चतुर्थमहस्तद्वस्य हेमन्त ऋतुः शिर ए-
वास्य पञ्चममहः शिरोऽस्य शिशिर ऋतुरेवमिमे च लोका संवत्सरश्चात्मा च
पुरुषमेधमभिसम्पद्यन्ते सर्वं वाऽइमे लोकाः सर्वꣳ संवत्सरः सर्वमात्मा सर्वं पु-
रुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥ [६. १.] ॥ ॥

अथ यस्मात्पुरुषमेधो नाम । इमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योऽयं पवते
सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुषस्तस्य यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्यान्नं मेधस्तद्यदस्यैत-
दन्नं मेधस्तस्मात्पुरुषमेधोऽथो यदस्मिन्मेध्यान्पुरुषानालभते तस्माद्वेव पुरुषमेधः
॥१॥ तान्वै मध्यमेऽहन्नालभते । अन्तरिक्षं वै मध्यममहरन्तरिक्षमु वै सर्वेषां

भूतानामायतनमथोऽअन्नं वाऽएते पशव उदरं मध्यममह्नरुदरे तदन्नं दधाति ॥२॥
तान्वै दश-दशालभते । दशाक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्याव-
रुद्ध्यै ॥३॥ एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रि-
ष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मानमपहते ॥४॥ अष्टाचत्वारिंशतं
मध्यमे यूपऽआलभते । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवा-
स्मै पशूनवरुन्द्धे ॥५॥ एकादशैकादशेतरेषु । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं
त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥६॥ अष्टाऽउत्तमाना-
लभते । अष्टाक्षरा गायत्री ब्रह्म गायत्री तद्ब्रह्मैवैतदस्य सर्वस्योत्तमं करोति त-
स्माद्ब्रह्मास्य सर्वस्योत्तममित्याहुः ॥७॥ ते वै प्राजापत्या भवन्ति । ब्रह्म वै प्र-
जापतिर्ब्राह्मो हि प्रजापतिस्तस्मात्प्राजापत्या भवन्ति ॥८॥ स वै पशूनुपाकरि-
ष्यन् । एतास्तिस्रः सावित्रीराहुतीर्जुहोति देव सवितस्तत्सवितुर्वरेण्यं विश्वानि
देव सवितरिति सवितारं प्रीणाति सोऽस्मै प्रीत एतान्पुरुषान्प्रसौति तेन प्र-
सूतानालभते ॥९॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । ब्रह्म वै ब्राह्मणो ब्रह्मैव तद्ब्रह्म-
णा समर्धयति क्षत्राय राजन्यं क्षत्रं वै राजन्यः क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण समर्धयति म-
रुद्भ्यो वैश्यं विशो वै मरुतो विशमेव तद्विशा समर्धयति तपसे शूद्रं तपो वै
शूद्रस्तप एव तत्तपसा समर्धयत्येवमेता देवता यथारूपं पशुभिः समर्धयति ता
एनꣳ समृद्धाः समर्धयन्ति सर्वैः कामैः ॥१०॥ आज्येन जुहोति । तेजो वाऽआज्यं
तेजसैवास्मिंस्तत्तेजो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणै-
वैनान्धाम्ना समर्धयति तऽएनꣳ समृद्धाः समर्धयन्ति सर्वैः कामैः ॥११॥ नियुक्ता-
न्पुरुषान् । ब्रह्मा दक्षिणतः पुरुषेण नारायणेनाभिष्टौति सहस्रशीर्षा पुरुषः स-
हस्राक्षः सहस्रपादित्येतेन षोडशर्चेन षोडशकलं वाऽइदꣳ सर्वꣳ सर्वं पुरुष-
मेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्याऽइत्थमसीत्थमसीत्युपस्तौत्येवैनमेतन्महयत्येवाथो

यथैष तथैनमेतदाह तत्पर्यग्निकृताः पशवो बभूवुरसंज्ञप्ताः ॥१२॥ अथ हैनं वा-
गभ्युवाद । पुरुष मा संतिष्ठिपो यदि सꣳस्थापयिष्यसि पुरुष एव पुरुषमत्स्यती-
ति तान्पर्यग्निकृतानेवोदसृजत्तद्देवत्या आहुतीरजुहोत्ताभिस्ता देवता अप्रीणात्ता
एनं प्रीता अप्रीणान्त्सर्वैः कामैः ॥१३॥ आज्येन जुहोति । तेजो वाऽआज्यं तेज-
सैवास्मिंस्तत्तेजो दधाति ॥१४॥ ऐकादशिनैः सꣳस्थापयति । एकादशाक्षरा त्रिष्टु-
ब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मानमपहते ॥१५॥
उदयनीयायाꣳ सꣳस्थितायाम् । एकादश वशा अनूबन्ध्या आलभते मैत्रावरुणी-
र्वैश्वदेवीर्बार्हस्पत्या एतासां देवतानामाप्त्यै तद्यद्बार्हस्पत्या अन्त्या भवन्ति ब्रह्म
वै बृहस्पतिस्तदु ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥१६॥ अथ यदेकादश भवन्ति ।
एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पा-
प्मानमपहते त्रेधातव्युदवसानीयासावेव बन्धुः ॥१७॥ अथातो दक्षिणानाम् ।
मध्यं प्रति राष्ट्रस्य यदन्यद्भूमेश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात्सपुरुषं प्राची दिग्घोतुर्दक्षि-
णा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृका अन्वाभक्ताः ॥१८॥ अथ यदि
ब्राह्मणो यजेत । सर्ववेदसं दद्यात्सर्वं वै ब्राह्मणः सर्वꣳ सर्ववेदसꣳ सर्वं पुरु-
षमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥१९॥ अथात्मन्नग्नी समारोह्य । उत्तरनारायणे-
नादित्यमुपस्थायानपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयात्तदेव मनुष्येभ्यस्तिरो भवति यद्यु ग्रामे
विवत्सेदरण्योरग्नी समारोह्योत्तरनारायणेनैवादित्यमुपस्थाय गृहेषु प्रत्यवस्येदथ
तान्यज्ञक्रतूनाहरेत यानभ्याप्नुयात्स वाऽएष न सर्वस्माऽअनुवक्तव्यः सर्वꣳ हि
पुरुषमेधो नेत्सर्वस्माऽइव सर्वं ब्रवाणीति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादथ योऽनू-
चानोऽथ योऽस्य प्रियः स्यान्नेत्त्वेव सर्वस्माऽइव ॥२०॥ ब्राह्मणम् ॥२ [६. २.]
॥ षष्ठोऽध्यायः [८१.] ॥॥

ब्रह्म वै स्वयम्भु तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं

भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानꣳ हुत्वा भूतानि चात्मनि सर्वेषां भूतानाꣳ श्रैष्ठ्यꣳ स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्यैत्तथैवैतद्यजमानः सर्वमेधे सर्वान्मेधान्हुत्वा सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्यꣳ स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति ॥१॥ स वाऽएष सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति । दशाक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै तस्मिन्नग्निं परार्ध्यं चिनोति परमो वाऽएष यज्ञक्रतूनां यत्सर्वमेधः परमेणैवैनं परमतां गमयति ॥२॥ तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । अग्निर्वाऽअग्निष्टुदग्निष्टोमोऽग्निमुखा उ वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामाप्त्यै तस्याग्नेया ग्रहा भवन्त्याग्नेय्यः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमसदिति ॥३॥ इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति । इन्द्रो वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामाप्त्यै तस्यैन्द्रा ग्रहा भवन्त्यैन्द्र्यः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति ॥४॥ सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति । सूर्यो वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामाप्त्यै सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्य्यः पुरोरुचः सर्वꣳ सौर्यमसदिति ॥५॥ वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति । विश्वे वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामाप्त्यै वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुचः सर्वं वैश्वदेवमसदिति ॥६॥ आश्वमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवति । तस्मिन्नश्वं मेध्यमालभतेऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै ॥७॥ पौरुषमेधिकं मध्यमꣳ षष्ठमहर्भवति । तस्मिन्मेध्यान्पुरुषानालभते पुरुषमेधस्यैवाप्त्यै ॥८॥ अप्तोर्यामः सप्तममहर्भवति । सर्वेषां यज्ञक्रतूनामाप्त्यै तस्मिन्त्सर्वान्मेध्यानालभते यच्च प्राणि यच्चाप्राणं वपा वपावतां जुहोति त्वच उत्कर्तमवपाकानाꣳ संव्रश्चमोषधिवनस्पतीनां प्रकिरन्ति शुष्काणां चार्द्राणां चान्नमन्नं जुहोत्यन्नस्यान्नस्याप्त्यै सर्वं जुहोति सर्वस्मै जुहोति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै प्रातःसवने हुतासु वपास्वेवमेव तृतीयसवने हुतेषु हविःषु ॥९॥ त्रिणवमष्टममहर्भवति । वज्रो वै त्रिणवो वज्रेण खलु वै क्षत्रꣳ स्पृतं तद्वज्रेणैव क्षत्रꣳ स्पृणोति ॥१०॥ त्रयस्त्रिꣳशं नवममहर्भवति । प्रतिष्ठा वै त्रयस्त्रिꣳशः प्रतिष्ठित्यै ॥११॥ विश्वजित्सर्व-

पृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवति । सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः सर्वꣳ सर्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥१२॥ अथातो दक्षिणानाम् । मध्यं प्रति राष्ट्रस्य यदन्यद्ब्राह्मणस्य वित्तात्सभूमि सपुरुषं प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृका अन्वाभक्ताः ॥१३॥ तेन हैतेन विश्वकर्मा भौवन ईजे । तेनेष्ट्वात्यतिष्ठत्सर्वाणि भूतानीदꣳ सर्वमभवदतितिष्ठति सर्वाणि भूतानीदꣳ सर्वं भवति य एवं विद्वान्त्सर्वमेधेन यजते यो वैतदेवं वेद ॥१४॥ तꣳ ह कश्यपो याजयां चकार । तदपि भूमिः श्लोकं जगौ न मा मर्त्यः कश्चन दातुमर्हति विश्वकर्मन्भौवन मन्द आसिथ उपमङ्क्ष्यति स्या सलिलस्य मध्ये मृषैष ते संगरः कश्यपायेति ॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥३ [७. १.] ॥ सप्तमोऽध्यायः [१०.] ॥ ॥

अथास्मै कल्याणं कुर्वन्ति ॥ ॥ अथास्मै श्मशानं कुर्वन्ति । गृहान्वा प्रज्ञानं वा यो वै कश्च म्रियते स शवस्तस्माऽएतदन्नं करोति तस्माच्छवान्नꣳ शवान्नꣳ ह वै तच्छ्मशानमित्याचक्षते परोऽक्षꣳ श्मशा उ हैव नाम पितॄणामत्तारस्ते हामुष्मिंलोकेऽकृतश्मशानस्य साधुकृत्यामुपदम्भयन्ति तेभ्य एतदन्नं करोति तस्माच्छ्मशान्नꣳ श्मशान्नꣳ ह वै तच्छ्मशानमित्याचक्षते परोऽक्षम् ॥१॥ तद्वै न क्षिप्रं कुर्यात् । नेन्नवमघं करवाणीति चिरऽएव कुर्यादघमेव तत्तिरः करोति यत्र समा नानु चन स्मरेयुरश्रुतिमेव तदघं गमयति यद्यनुस्मरेयुः ॥२॥ अयुङ्क्षु संवत्सरेषु कुर्यात् । अयुङ्ꣳ हि पितॄणामेकनक्षत्रऽएकनक्षत्रꣳ हि पितॄणाममावास्यायाममावास्या वाऽएकनक्षत्रमेको हि यद्वेताꣳ रात्रिꣳ सर्वाणि भूतानि संवसन्ति तेनो तं काममाप्नोति यः सर्वेषु नक्षत्रेषु ॥३॥ शरदि कुर्यात् । स्वधा वै शरत्स्वधो वै पितॄणामन्नं तदेनमन्ने स्वधायां दधाति माघे वा मा नोऽघं भूदिति निदाघे वा नि नोऽघं धीयाताऽइति ॥४॥ चतुःस्रक्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या दिक्ष्वस्पर्धन्त ते देवा असुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यान्दिग्भ्योऽनुदन्त तेऽदिक्काः प-

राभवंस्तस्माद्या दैव्यः प्रजाश्चतुःस्रक्तीनि ताः श्मशानानि कुर्वतेऽथ या आसुर्यः प्राच्यास्त्वद्ये त्वत्परिमण्डलानि तेऽनुदन्त ह्येनान्दिग्भ्य उभे दिशावन्तरेण विदधाति प्राचीं च दक्षिणां चैतस्याᳫं ह दिशि पितृलोकस्य द्वारं द्वारैवैनं पितृलोकं प्रपादयति स्रक्तिभिर्दिक्षु प्रतितिष्ठतीतरेणात्मनावान्तरदिक्षु तदेनᳫं सर्वासु दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥५॥ अथातो भूमिजोषणस्य । उदीचीनप्रवणे करोत्युदीची वै मनुष्याणां दिक्तदेनं मनुष्यलोकऽआभजत्येतद्ध वै पितरो मनुष्यलोकऽआभक्ता भवन्ति यदेषां प्रजा भवति प्रजा ह्यस्य श्रेयसी भवति ॥६॥ दक्षिणाप्रवणे कुर्यादित्याहुः । दक्षिणाप्रवणो वै पितृलोकस्तदेनं पितृलोकऽआभजतीति न तथा कुर्यादामीवद्ध नाम तच्छ्मशानकरणं क्षिप्रे हैषामपरोऽनुप्रैति ॥७॥ दक्षिणाप्रवणस्य प्रत्यर्षे कुर्यादित्यु हैकऽआहुः । तत्प्रत्युच्छ्रितमघं भवतीति नोऽएव तथा कुर्याद्यद्वाऽउदीचीनप्रवणे करोति तदेव प्रत्युच्छ्रितमघं भवति ॥८॥ यस्यैव समस्य सतः । दक्षिणतः पुरस्तादाप एत्य सᳫंस्थायाप्रघ्नत्य एतां दिशमभिनिष्पद्यान्क्षय्या अपोऽपिपद्येरंस्तत्कुर्यादन्नं वाऽआपोऽन्नाद्यमेवास्माऽएतत्पुरस्तात्प्रत्यग्दधात्यमृतमु वाऽआप एषो ह जीवानां दिगन्तरेण सप्तऽर्षीणां चोदयनमादित्यस्य चास्तमयनममृतमेव तज्जीवेषु दधाति तद्धैतत्प्रतिमीवन्नाम श्मशानकरणं जीवेभ्यो हितं यद्वाव जीवेभ्यो हितं तत्पितृभ्यः ॥९॥ कम्वति कुर्यात् । कं मेऽसदित्यथो शम्वति शं मेऽसदिति नाधिपथं कुर्यान्नाकाशे नेदाविरघं करवाणीति ॥१०॥ गुह्या सदवतापि स्यात् । तद्यद्गुह्या भवत्यघमेव तद्गुह्या करोत्यथ यदवताप्यसौ वाऽआदित्यः पाप्मनोऽपहन्ता स एवास्मात्पाप्मानमपहन्त्यथोऽआदित्यज्योतिषमेवैनं करोति ॥११॥ न तस्मिन्कुर्यात् । यस्येत्थादनूकाशः स्याद्याचमानᳫं ह नाम तत्क्षिप्रे हैषामपरोऽनुप्रैति ॥१२॥ चित्रं पश्चात्स्यात् । प्रजा वै चित्रं चित्रᳫं ह्यस्य प्रजा भवति यदि चित्रं न स्यादापः पश्चाद्वोत्तरतो वा स्युरापो

क्षेव चित्रं चित्रꣳ हैवास्य प्रजा भवति ॥१३॥ ऊषरे करोति । रेतो वाऽऊषाः प्रजननं तदेनं प्रजननऽआभजत्येतद्ध वै पितरः प्रजननऽआभक्ता भवन्ति यदेषां प्रजा भवति प्रजा ह्यस्य श्रेयसी भवति ॥१४॥ समूले । समूलꣳ हि पितॄणां वीरिणमिश्रमेतद्धास्याः पित्र्यमनतिरिक्तमथोऽअघमेव तद्बहु करोति ॥१५॥ न भूमिपाशमभिविदध्यात् । न शरं नाश्मगन्धां नाध्याण्डां न पृश्निपर्णीं नाश्वत्थस्यान्तिकं कुर्यान्न विभीतकस्य न तिल्वकस्य न स्फूर्जकस्य न हरिद्रोर्न न्यग्रोधस्य ये चान्ये पापनामानो मङ्गलोपेप्सया नाम्नामेव परिहाराय ॥१६॥ अथात आवृदेव । अग्निविधयाग्निचितः श्मशानं करोति यद्वै यजमानोऽग्निं चिनुतेऽमुष्मै तल्लोकाय यज्ञेनात्मानꣳ संस्कुरुतऽएतद्ध ह यज्ञियं कर्मासꣳस्थितमा श्मशानकरणात्तद्यदग्निविधयाग्निचितः श्मशानं करोत्यग्निचित्यामेव तत्सꣳस्थापयति ॥१७॥ तद्वै न महत्कुर्यात् । नेन्महदघं करवाणीति यावानपक्षपुच्छोऽग्निस्तावत्कुर्यादित्यु हैकऽआहुः समानो ह्यस्यैष आत्मा यथैवाग्निस्तथेति ॥१८॥ पुरुषमात्रं त्वेव कुर्यात् । तथापरस्माऽअवकाशं न करोति पश्चाद्वरीयः प्रजा वै पश्चात्प्रजामेव तद्वरीयसीं कुरुतऽउत्तरतो वर्षीयः प्रजा वाऽउत्तरा प्रजामेव तद्वर्षीयसीं कुरुते तद्विधायापसलविसृष्टाभि स्पन्द्याभिः पर्यातनोत्यपसलवि पित्र्यꣳ हि कर्म ॥१९॥ अथोद्धन्तवाऽआह । स यावत्येव निवप्स्यन्त्स्यात्तावदुद्धन्यात्पुरुषमात्रं त्वेवोद्धन्यात्तथापरस्माऽअवकाशं न करोत्यथोऽओषधिलोको वै पितर ओषधीनाꣳ ह मूलान्युपसर्पन्त्यथो नेदस्या अन्तर्हितोऽसदिति ॥२०॥ ब्राह्मणम् ॥४ [८. १.] ॥॥

अन्तर्धायो हैके निवपन्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्मिंल्लोकेऽस्पर्धन्त ते देवा असुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्माल्लोकादनुदन्त तस्माद्या दैव्यः प्रजा अनन्तर्हितानि ताः श्मशानानि कुर्वतेऽथ या आसुर्यः प्राच्यास्त्वद्ये त्वदन्तर्हितानि ते चम्वां त्वद्यस्मिंस्त्वत् ॥१॥ अथैनत्परिश्रिद्भिः परिश्रयति । या एवामूः परिश्रितस्ता

एता यजुषा ताः परिश्रयति तूष्णीमिमा दैवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोत्यपरिमि-
ताभिरपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥२॥ अथैनत्पलाशशाखया व्युदूहति । यदेवादो
व्युदूहनं तदेतदपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपीयव इति पणीनेवैतदसुम्नान्देवपी-
यूनसुररक्षसान्यस्माल्लोकादपहन्त्यस्य लोकः सुतावत इति सुतवान्हि य ईजानो
द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तमिति तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं करोति ॥३॥ यमो
ददात्ववसानमस्माऽइति । यमो ह वाऽअस्यामवसानस्येष्टे तमेवास्माऽअस्याम-
वसानं याचति तां दक्षिणोदस्यत्युदगितरां दैवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोति ॥४॥
अथ दक्षिणतः सीरं युनक्ति । उत्तरत इत्यु हैकऽआहुः स यथा कामयेत तथा
कुर्याद्युङ्क्तेति सम्प्रेष्याभिमन्त्रयते सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छत्विति स-
वितैवास्यैतच्छरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छति तस्मै युज्यन्तामुस्रिया इत्येतस्माऽउ
हि कर्मणाऽउस्रिया युज्यन्ते ॥५॥ षड्गवं भवति । षडृतवः संवत्सर ऋतुष्वेवैनमे-
तत्संवत्सरे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तदपसलवि पर्याहृत्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथ-
माꣳ सीतां कृषति वायुः पुनात्विति सविता पुनात्विति जघनार्धेन दक्षिणाग्नेर्भ्रा-
जसेति दक्षिणार्धेन प्राचीꣳ सूर्यस्य वर्चसेत्यग्रेणोदीचीम् ॥६॥ ॥ शतम् ६८०० ॥ ॥
चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नं तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति
तद्धि यजुषाद्धा वै तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमा दिशः ॥७॥ अथात्मानं विकृषति । त-
द्यदेव संवत्सरेऽन्नं तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तूष्णीमपरिमिताभिरपरिमितो
ह्यसौ लोकः ॥८॥ अथैनद्विमुञ्चति । कृत्वा तत्कर्म यस्मै कर्मणाऽएनद्युङ्क्ते विमु-
च्यन्तामुस्रिया इत्येतस्माऽउ हि कर्मणाऽउस्रिया युज्यन्ते तद्दक्षिणोदस्यत्युदगित-
रद्दैवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोति ॥९॥ ब्राह्मणम् ॥५ [८. २.] ॥ ॥

अथ सर्वौषधं वपति । यदेवादः सर्वौषधं तदेतद्बह्वीभिस्तद्वपत्येकयेदं दैवं चैव
तत्पित्र्यं च व्याकरोत्यश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृतेति ज्योग्जीवातुमे-

वैभ्य एतदाशास्ते तथो ह्येषामेकैकोऽपरो जरसानुप्रैति ॥१॥ अथैनन्निवपति । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठास्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति पुरादित्यस्योदयात्तिर्-इव वै पितरस्तिर्-इव रात्रिस्तिर् एव तत्करोति यथा कुर्वतोऽभ्युदियात्तदेनमुभयोरहोरात्रयोः प्रतिष्ठापयति ॥२॥ सविता ते शरीराणि । मातुरुपस्थऽआवपत्विति सवितैवास्यैतच्छरीराण्यस्यै पृथिव्यै मातुरुपस्थऽआवपति तस्यै पृथिवि शं भवेति यथैवास्माऽइयं शं स्यादेवमेतदाह प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्यसाविति नाम गृह्णात्ययं वै लोक उपोदकस्तदेनं प्रजापतौ देवतायामुपोदके लोके निदधाति ॥३॥ अथ कंचिदाह । एतां दिशमनवानन्त्सृत्वा कुम्भं प्रहीयानपेक्षमाण एहीति तत्र जपति परं मृत्योऽअनु परेहि पन्थां यस्तेऽअन्य इतरो देवयानात् चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरानिति ज्योग्जीवातुमेवैभ्य एतदाशास्ते तथो ह्येषामेकैकोऽपरो जरसानुप्रैति ॥४॥ अथैनं यथाङ्गं कल्पयति । शं वातः शं हि ते घृणिः शं ते भवन्त्विष्टकाः शं ते भवन्त्वग्नयः पार्थिवासो मा त्वाभिशूशुचन् कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः अन्तरिक्षं शिवं तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सर्वा इत्येतदेवास्मै सर्वं कल्पयत्येतदस्मै शिवं करोति ॥५॥ अथ त्रयोदश पादमात्र्य इष्टका अलक्षणाः कृता भवन्ति । या एवामूरग्नाविष्टकास्ता एता यजुषा ता उपदधाति तूष्णीमिमा दैवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोति ॥६॥ त्रयोदश भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सर ऋतुष्वेवैनमेतत्संवत्सरे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥७॥ पादमात्र्यो भवन्ति । प्रतिष्ठा वै पादः प्रतिष्ठामेवास्मै करोत्यलक्षणा भवन्ति तिर्-इव वै पितरस्तिर्-इव तद्यदलक्षणं तिर् एव तत्तिरः करोति ॥८॥ तासामेकां मध्ये प्राचीमुपदधाति । स आत्मा तिस्रः पुरस्तान्मूर्धसंहितास्तच्छिरस्तिस्रो दक्षिणतः स दक्षिणः पक्षस्तिस्र उत्तरतः स उत्तरः पक्षस्तिस्रः पश्चात्त-

त्युहꣳ सोऽस्यैष पक्षपुच्छवानात्मा यथैवाग्नेस्तथा ॥ ९ ॥ अथ प्रदरात्पुरीषमाहर्तवा ऽआह । एतद्वास्याः पित्र्यमनतिरिक्तमथोऽअघमेव तद्बहिः करोत्यस्मिन्नु हैकेऽवान्तरदेशे कर्षूं खात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति परिकृषन्त्यु हैके दक्षिणतः पश्चादुत्तरतस्ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति स यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ १० ॥ तद्वै न महत्कुर्यात् । नेन्महदघं करवाणीति यावानुद्बाहुः पुरुषस्तावत्क्षत्रियस्य कुर्यान्मुखदघ्नं ब्राह्मणस्योपस्थदघ्नꣳ स्त्रिया ऊरुदघ्नं वैश्यस्याष्ठीवद्घ्नꣳ शूद्रस्यैवंवीर्या ह्येत ऽइति ॥ ११ ॥ अधोजानु त्वेव कुर्यात् । तथापरस्मा ऽअवकाशं न करोति तस्य क्रियमाणस्य तेजनीमुत्तरतो धारयन्ति प्रजा ह सा प्रजामेव तदुत्तरतो धारयन्ति तां न न्यस्येद्धृत्वा वैनामूढ्वा वा गृहेषूच्छ्रयेत्प्रजामेव तद्गृहेषूच्छ्रयति ॥ १२ ॥ कृत्वा यवान्वपति । अघं मे यवयानित्यवकाभिः प्रच्छादयति कं मेऽसदिति दर्भैः प्रच्छादयत्यतृष्णतायै ॥ १३ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [८. ३.] ॥ ॥

अथैनच्छङ्कुभिः परिणिहन्ति । पालाशं पुरस्ताद्ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मपुरोगवमेवैनꣳ स्वर्गं लोकं गमयति शमीमयमुत्तरतः शं मेऽसदिति वारणं पश्चादघं मे वारयाताऽइति वृत्रशङ्कुं दक्षिणतोऽघस्यैवानत्ययाय ॥ १ ॥ अथ दक्षिणतः परिकर्षे खनन्ति । ते क्षीरेण चोदकेन च पूरयन्ति ते हैनममुष्मिंल्लोकेऽक्षिते कुल्ये ऽउपधावतः सप्तोत्तरतस्ता उदकेन पूरयन्ति न ह वै सप्त स्रवन्तीरघमत्येतुमर्हत्यघस्यैवानत्ययाय ॥ २ ॥ अश्मनस्त्रींस्त्रीन्प्रकिरन्ति । ता अभ्युत्तरन्त्यश्मन्वती रीयते सꣳरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरत सखायः । अत्रा जहीमोऽशिवा येऽअसञ्छिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजानिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ३ ॥ अपामार्गैरपमृजते । अघमेव तदपमृजतेऽपाघमप किल्बिषमप कृत्यामपो रपः । अपामार्ग त्वमस्मदप दुःष्वप्न्यꣳ सुवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥ यत्रोदकं भवति तत्स्नान्ति । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्त्वित्यञ्जलिनाप उपाचति वज्रो वाऽआपो वज्रेणैवैतन्मित्रधेयं

कुरुते दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परासिञ्चेत्तेनैव तं पराभावयति ॥५॥ स यदि स्थावरा आपो भवन्ति । स्थापयन्त्येषां पाप्मानमथ यदि वहन्ति वहन्त्येवैषां पाप्मानꣳ स्नात्वाह-तानि वासाꣳसि परिधायानडुहः पुच्छमन्वारभ्यायन्त्याग्नेयो वाऽअनड्वानग्निमुखा एव तत्पितृलोकाज्जीवलोकमभ्यायन्त्यथोऽअग्निर्वै पथोऽतिवोढा स एनानतिव-हति ॥६॥ उद्वयं तमसस्परीति । एतामृचं जपन्तो यन्ति तत्तमसः पितृलोकादा-दित्यं ज्योतिरभ्यायन्ति तेभ्य आगतेभ्य आञ्जनाभ्यञ्जने प्रयच्छन्त्येष ह मानुषोऽलङ्का-रस्तेनैव तं मृत्युमन्तर्दधते ॥७॥ अथ गृहेष्वग्निꣳ समाधाय । वारणान्परिधीन्परि-धाय वारणेन स्रुवेणाग्नयऽआयुष्मतऽआहुतिं जुहोत्यग्निर्वाऽआयुष्मानायुष ईष्टे तमेवैभ्य आयुर्याचत्यग्नऽआयूꣳषि पवसऽइति पुरोऽनुवाक्याभाजनम् ॥८॥ अथ जुहोति । आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान्स्वाहेति यथैवैनानभिरक्षेद्यथाभिगो-पायेदेवमेतदाह ॥९॥ तस्य पुराणोऽनड्वान्दक्षिणा । पुराणा यवाः पुराण्यासन्दी सोपबर्हणैषा न्वादिष्टा दक्षिणा कामं यथाश्रद्धं भूयसीर्दद्यादिति न्वग्निचितः ॥१०॥ अथानग्निचितः । एतदेव भूमिजोषणमेतत्समानं कर्म यदन्यदग्निकर्मणः कुर्या-दाहिताग्नेः शर्करा इत्यु हैकऽआहुर्या एवामूरग्न्याधेयशर्करास्ता एता इति न कु-र्यादित्येकऽईश्वरो हैता अनग्निचितꣳ संतप्तोरिति स यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥११॥ मर्यादायाऽएव लोष्टमाहृत्य । अन्तरेण निदधातीमं जीवेभ्यः परिधिं द-धामि मैषां नु गादपरोऽअर्थमेतम् शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेनेति जीवेभ्यश्चैवैतां पितृभ्यश्च मर्यादां करोत्यसम्भेदाय तस्माद्ध हैतज्जीवाश्च पितरश्च न संदृश्यन्ते ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥७ [८. ४.] ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डि-कासंख्या१०० ॥ ॥ अष्टमोऽध्यायः [११.] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या४३२ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणेऽश्वमेधनाम त्रयोदशमं काण्डं समाप्तम् ॥१३॥ ॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF HARISVÂMIN.

इदानीमश्वमेधस्य यदप्रसन्नं तद्दर्शयिष्यामः । तत्राश्वमेधस्योत्पत्तिः फलं च । पञ्चस्वध्यायेषु तस्य धर्मविधयः आध्वर्यवहौत्रौद्गात्रब्रह्मत्वयाजमानविषयास्तत्र च त्रिभिरध्यायैः सह मन्त्रव्याख्यानेन विशेषधर्मा अनुक्रान्ताः पुनरध्यायद्वयेन तएव धर्मान्तरसहिता अनुक्रान्ताः ॥ ब्राह्मणेभ्य ऋत्विग्भ्य[: देय] ओदनः ब्रह्मौदनः ॥१॥१॥१॥

अत्र रशनादिमन्त्रव्याख्यानम् ॥१॥२॥१॥

स्तोकीयाः स्तोकानां प्रस्रवणबिन्दूनां निष्क्रयणतया सम्बन्धिनीराहुतीः । सहस्रं जुहोति अग्नये स्वाहेत्येता दशाहुतीः शतकृत्व आवृत्ता जुहोति ॥१॥ प्रदग्धोरिति प्राप्ते तोसुन आदिलोपः हकारस्य घत्वम् ॥४॥ अन्यत्राग्नेरिति अन्वाहार्यपचने वाश्वपदे वा परिलिखिते । वक्ष्यमाणकल्पान्तरनिन्दा (see ४. ३. ४-५.) ॥६॥ अनुद्रुत्य आनुपूर्व्येणोच्चार्य । सकृदेवेति न स्तोकीयावदावर्तयेत् ॥७॥ यज्ञमुखे-यज्ञमुखऽइति दीक्षणीया प्रायणीया आतिथ्या प्रवर्ग्य उपसदोऽग्नीषोमीयाः सुत्या अवभृथ उदयनीया अनूबंध्या (?) उदवसानीयेत्येतेषु । अर्धुकः साधुसमृद्धः ॥८॥३॥१॥

प्रैषं प्रकर्षेणान्विष्यान्विष्य ऐच्छन् । इष्टिभिः सावित्रीभिः ॥१॥ धृतीः इह रतिरिह रमतामित्येता आहुतीः । नष्टमन्विच्छति गवेषत इति नष्टैषः ॥३॥४॥१॥

प्रभ्रंशुका प्रकर्षेण भ्रंशनधर्मिका ॥४॥ इति एवममुं चतुर्दन्तद्वन्द्वयुद्धादिकं संग्राममथवा कुरुसंग्रामं बालसंग्रामं प्राच्यसंग्रामं वालसंग्राममुच्यमपित्यादिकं (?) अजयज्जितवान् ॥६॥५॥१॥

तृतीयायां सावित्र्यामिष्टौ संस्थितायामुपोत्थायेति (४. २. १५.) वक्ष्यत्यत्र तु मन्त्रो व्याख्यायते ॥ तदनुकारेण शिष्टाः स्वकर्मकुशलाः । आमित्रौ अमित्रयोः पुत्रौ ॥१॥ तल्पसाधवस्तल्प्याः । बन्धनम् बध्यतेऽस्मिन्निति बन्धनस्थानम् ॥२॥ विविधमायच्छन्ते व्याप्रियन्ते । उदृचं समाप्तिम् ॥३॥६॥१॥

आत्मा शरीरम् तस्मात्सप्तभेदाच्चक्षुरादिभिः छिद्रैः । प्रजापतिः तस्या अवरोधार्थमेतानि वक्ष्यमाणानि काय स्वाहेत्यादिमन्त्रकाणि अपक्रान्तसप्तदेवताकानि वैश्वदेवानि नामाहवनानि अपश्यत् ॥१॥ त्रेधा त्रीणि विभज्य देवता जुहोति काय स्वाहा कस्मै स्वाहेत्येवमादिना । त्र्यावृतः वसुरुद्रादित्यात्मकैरवयवैस्त्रिगुणा देवाः अग्निः सोम इत्येवमात्मिका वा । लोका अपि त्रिगुणाः समस्ताः प्रत्येकं चादिमध्यान्तविभागेन त्र्यावृतः ॥२॥ सप्तभिर्दिवसैः कृत एकविंशतिः सम्पद्यतऽइति सम्पदधिकाराच्चतुर्थीद्ग्रभणानि जुहोतीति चैकस्मिन्नहनि चतुर्होमवचनाच्च चतुर्थौद्ग्रभणानि प्रत्यहं जुहोति प्रागल्भ्येन सप्तमे तु षडाग्निकानि जुहोति ॥४॥७॥१॥

MMMMMM*

प्रजापतिः अश्वमेधं यजुरात्मकं विग्रहवन्तं सृष्टवान् स एव सृष्टः सन्यजुषामपूर्वाणां बहुत्वाद्बलवत्तर इति कृत्वा ऋचमृग्यजुषमश्वमेधं साम सामयजुषं च प्र अव्लीनात् व्ली वरणे प्रावृणोदवष्टभ्य संकोचितवान् तं यजुरात्मकाश्वमेधमतिगुरुमपक्रामन्ति वैश्वदेवानि होमकर्माणि उत्तम्भनस्थानीयानि भूत्वा उत् (? हन् Cod.) ऊर्ध्वमयच्छन् उद्यतवन्ति (अद्यत° Cod.) उत्क्षिप्तवन्ति ॥१॥ पूर्वासां व्याहृतीनाम् ॥३॥८॥१॥

समिदाधाना[दि] कृत्वा ब्रह्मन्नित्यध्वर्युर्जपत्याशीरूपत्वात् क्रियान्तरे वा[वि]नियोगात् ॥१॥१॥१॥

अन्नहोमब्राह्मणमेतत् ॥१॥ संततत्वात् ॥३॥ नक्षत्राणां तु लाजा रूपं समर्थत्वात् ॥५॥१॥२॥

तूपरमशृङ्गमजम् गोमृगं मृगाकारं गाम् ॥१॥ उत्सेधमुच्छ्रायं पर्वतादिकम् प्रासादं स्थलं वा। वेहतं गर्भघातिनम् ॥३॥ पञ्चदश पर्यङ्ग्याः द्वौ चाग्नेयावैकादशिनौ एते सप्तदश मध्यमे इतरेषु पञ्चदश-पञ्चदश रोहितादयः एकैकश्चैकादशिनः एवं षोडश-षोडश भवन्ति ॥१३॥ जामदग्न्यः समिद्धोऽअद्य मनुषो दुरोणऽइत्येताः ॥१४॥ प्रति-प्रति वर्ततऽइति प्रतिप्रतिः प्रतिस्पर्धः[:] स अस्यां विद्यतऽइति प्रतिप्रतिनी विट् व्रीह्यादिभ्यश्चेत्येवेनिर्मत्वर्थे द्रष्टव्यः (पा° ५. २. ११६.)। प्रत्युद्यामिनी प्रत्युद्यमनशीला ॥१५॥ इतरेषां रोहितादीनाम्। अनूकाशमालोकम् ॥१६॥ वैतसे वेतसविकारे इटसूने इटश्चासौ शूनं (!) च इटसूनं तस्मिन्नेव शाखामये कटे (करे Cod.)। आनुष्टुभः अनुष्टुभा संमितः तस्य हि चत्वारः खुरा भवन्ति अनुष्टुबपि चतुष्पादा। अनुष्टुभा संमिता एषा उत्तरा दिक् एषा हि प्राच्या आरभ्य चतुर्थी भवति ॥११॥२॥२॥

मध्यमेऽहनि पवमानं प्रातःसवनिकं बहिष्पवमानम्। अश्वो वै स्वर्गं लोकमञ्जसा ऋजुना मार्गेण वेद स हि प्रजापतिरित्यभिप्रायः ॥१॥ यदि उद्गाता स्तोताप्रतिहर्तृभ्यां स(ह) उद्गायेत् स्तोत्रं कुर्यात्। वडवा उपास्याश्वस्य समीपे रुन्धन्ति ॥२॥३॥२॥

क्षेमे सति मनुष्याः सर्वान्देशान्संचरेयुः। समीपे ग्रामयोः सीमान्तौ स्याताम्। ऋक्षा एव ऋक्षीकाः। पुरुषाश्च ते व्याघ्राश्च पुरुषव्याघ्राः ये (? °घ्राश्येके Cod.) हि व्याघ्ररूपाः पुरुषा वदन्ति (?) ते पुरुषव्याघ्राः। परिमोषिणश्चौराः। आव्याधिन्यः अव्याधिंत्यायुधैः (!) इत्याव्याधिन्यः चोरसेनाः। तस्कराः तत्पापं कुर्वन्तीत्यतोऽन्ये चौराः। स्वदेशऽएव मनुष्याः संचरेयुर्न देशान्तरेऽप्यन्तरालाना[मसं]भिन्नत्वादक्षेमत्वाच्च। प्रविरला ग्रामा भवन्ति तेषां च सीमान्ता दूरे भवन्ति ॥२॥ क्षेमे हि सति वि पृथक् वसतः अक्षेमे तु सम्बद्धौ ॥४॥४॥२॥

पञ्चदशिनश्चातुर्मास्याः ऐकादशिना इत्येव त्रिधा ग्राम्यान्पशूनवस्थाप्य त्रीणि दर्शनानि (? दशनानि Cod.) तेष्वत्रोच्यन्ते। कासुचिदत्र (वाज° सं° २४.) काण्डिकासु पञ्चदश पशवः पठ्यन्ते कासुचिदधिकाः कासुचिन्न्यूनाः तत्र यासु पञ्चदश पठ्यन्ते तासु ये पशवः ते पञ्चदशिन इत्युच्यन्ते ॥१॥ चातुर्मास्यदेवताकान्पशून् कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः सावित्रा [इत्या]दीन् (वाज° सं° २४. १४.)। ऐकादशिनान्पशून् आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्यादीन् (वाज° स° २१. ५८.) तेभ्योऽन्यत्र पञ्चदशिभिश्चातुर्मास्यैश्च केवलैः ॥२॥ विराडभिमानिनीं दशावयवां देवताम्। दशसंख्या प्रमाणं येषां ते दशिनः पशवः प्रजापतये च वायवे च गोमृग इत्येवमादयः (वाज° सं° २४. ३०.) ॥३॥ एकादश दशत इति प्रजापतये चेत्यत (वाज° स° २४. ३०.) आरभ्यैकादशैवैताः काण्डिका यासु दश-दश पशवः ॥४॥५॥२॥

महिषी प्रथममोढा ॥४॥ वावाता प्रिया ॥५॥ परिवित्ता (!) दुर्भगा ॥६॥ काचा मणयः । एकशतमेकैका पत्नी आवयति आबध्नाति केसरपुच्छेषु भूर्भुवः स्वरित्येताभिः व्याहृतिभिः यथासंख्यम् प्रथमया महिषी द्वितीयया वावाता तृतीयया परिवृक्ता ॥८॥६॥२॥

आध्वरिकं प्रोक्षणयजुः अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इत्येतदुच्चार्य आश्वमेधिकं वायुष्ट्वेत्यतदारभ्यते यजुरिति चैकवचनाच्चतत्रोऽप्येता मन्त्रकाण्डिका एकं (°वं C.) वाक्यमिति दर्शयति ॥१॥ न्यग्रोधः स्वकार्यैश्चमसैः सोमाङ्गभूतैश्चावबिति मन्त्रार्थः प्रसिद्ध एवेति न व्याख्यातः चरकाणां हि नैयग्रोधाश्चमसाः पच्यन्ते । उब्जि आर्जवे अधोमुखांश्चक्रुः ॥३॥ आयुते आगच्छति ॥६॥ अथ उपगृह्णाति आध्वरिकं यजुरनुद्रुत्येति वर्तते आध्वरिकमपां पेरुरित्येतदुक्ताग्निः पशुरित्याश्वमेधिकैरुपगृह्णाति ॥१२॥ तस्य प्रोक्षणीनां पुनः संस्करणस्यातः परं ब्राह्मणं वक्ष्यतऽइति शेषः ॥१५॥७॥२॥

धुवते उपवाजयन्ति राजानमिव व्यजनैः ॥४॥८॥२॥

तत्र यास्वभिमेथिकासु किंचिद्दर्शनं गूढमस्ति तासु तदत्र ब्राह्मणमुच्यते ॥१॥१॥२॥

महिमानौ महिमप्राप्त्यर्थौ ग्रहौ हिरण्यगर्भो यः प्राण[त] इत्येतन्मन्त्रकौ ॥१॥१०॥२॥

तदन्हि देवा अश्वमेधेन क्रतुना तस्मिन्प्रजापतौ प्रतीपं स्थापितवन्तः ॥१॥ स चतुरुत्तरः स्तोमोऽश्वमेधस्य प्रथमेऽहनि भवति । सरट् कृकलाशः अश्वस्य सक्थि आवृढवान् ॥४॥१॥३॥

कीदृशेन पुनः परमेण स्तोमेनेत्यत आह चतुष्टोमेन चतुरक्षरेणेत्यर्थः (!) किं च कृतेन पद्यः (?) कलिद्वापरत्रेताकृताख्यः द्यूतानुरूपेण जयाय पराजयाय द्यूतपरिवर्तायापरिवस्थायंमायन्ति (?) इत्ययाः तेषां मध्ये यश्चातुष्कात्मकः अयः स चतुष्पाद्धर्मकस्य कृतयुगस्य प्रतिरूपमिति स चतुष्ष(!)सामान्यात्कृतमित्युच्यते (!)लोके अत्र चतुष्क(!)सामान्यादेव चतुरुत्तर स्तोमः कृतमित्युक्तः (!) तेन कृतस्थानीयेन स्तोमेन जित्वा अधियज्ञमुत्तरेऽहनि एकविंशस्तोमके अधिदैवमेकविंशऽआदित्ये सर्वभूतप्रतिष्ठात्मके प्रतितिष्ठति । पृष्ठसाधनानि रथन्तरादीनि षड्सामान्यादृतवः ॥१॥ शक्वर्यः पृथक्कार्या महानाम्न्यः सीमा इत्येवमाख्या विदा मघवन्नित्यादयः ताभिरत्र तत्स्थं शाक्वरं नाम साम लक्ष्यते शक्वर्यः स्वसामप्रतीताः पृष्ठं भवन्ति शाक्वरं साम गीतं पृष्ठसाधनं भवतीत्यर्थः । शक्तयो हि शक्वर्यस्तासु क्रियमाणासु शक्तिमान्सकलोऽश्वो भवतीत्यभिप्रायः ॥२॥ गव्याः गाव इति प्राप्ते स्वार्थिकतद्धितक्रिया ॥३॥२॥३॥

वामदेवेन दृष्टं साम कया नश्चित्र आभुवदित्येतन्मैत्रावरुणशस्त्रसम्बद्धं स्तोत्रं वामदेव्यसामसाधनकं भवति ॥४॥ ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रसम्बद्धं स्तोत्रं पार्थुरश्मसाधनकं भवति ॥५॥३॥३॥

अरण्येऽनूच्यानरण्ये पठितव्यानग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेणेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान्होमान् (वाज° सं° ३९. ८-१३.) ॥१॥ देवासुरा संयत्ता इत्यादि तिसृणां लोहिताहुतीनां ब्राह्मणम् । उद्धारम् असाधारणमतिरिक्तं भागम् । अद्युनापि यदग्निभ्यः स्विष्टकृद्भ्यः स्वाहेति लोहितं जुहोति तद्भ्रातृव्याभिभवायैव ॥२॥ गोमृगस्य कण्ठेन पात्रेण प्रथमां लोहिताहुतिं जुहोति ॥३॥४॥३॥

अरण्येऽनूच्यांजवैतत्राहुता (?) मृत्यवे स्वाहेत्याहुतिः ब्रह्महत्यायै स्वाहेति च तयोरे-

तद्दर्शनार्थं ब्राह्मणम् ॥१॥ अमुष्मै पितृलोकाय मृत्यवे इत्येव यदि जुह्वत्संचक्षीत मृत्युं परिगणयेत् । तत्परिहाराय मृत्यवे स्वाहेत्येकस्मिन्नेव एतामाहुतिं जुहोति ॥२॥ अपरीषु अपक्रान्तास्वतीतासु समासु ॥४॥५॥३॥

अश्वस्तोमीयद्विपदाहोमब्राह्मणमेतत् । अश्वस्य स्तुतिः स्तोमोऽस्मिन्सूक्तेऽस्तीत्यश्वस्तोमीयम् मा नो मित्र इति (वा° सं २५. २४-३१.) मतौ ऋः सूक्तसाम्नोः तत्सम्बन्धा[त्त]त्साध्यं होमजातमप्यश्वस्तोमीयम् ॥१॥ इमा नु कमित्येता ऋचो द्विपदाः (वा° सं २५. ४६-७.) तत्सम्बन्धात्तत्साध्या आहुतयोऽपि द्विपदाः ॥२॥ एताश्च पूर्वा आहुतयो मन्त्रब्राह्मणपाठक्रमेण संलग्ना एव प्राप्नुवन्ति सूत्रकारेण तु शाखान्तरात्क्रमान्तरं लब्धम् (का° २०. ८. ६-१.) । खलतेः पतितकेशस्य विक्लिधस्य दन्तुरस्य ॥५॥६॥३॥

अत्र ब्राह्मणेऽश्वमेधस्य द्वादश नामानि यौगिकानि दर्शनार्थं प्रदर्श्यन्ते ॥१॥७॥३॥

स्रामः (!) प्रतिश्रयः । अगदो अरोगः ॥२॥ अक्षतस्य आमयो रोगो ज्वरादिः । भूमिरिव द्वादशविभागा लोष्टा वा द्वादश कपालकार्ये यस्य स भूमिकपालः ॥३॥ सा एषा निर्हविरिष्टिः (त्रिह° !) पृथगेव अश्वमेधात्पृथगपि बहिरपि भवति एवशब्दोऽप्यर्थे नष्टं विद्यतेऽनयेति नष्टवेदनी । यदि अस्य आहिताग्नेः अपि अन्यदश्वात् हिरण्यादि किंचित्पुरुषार्थं नश्येत् तत एतयैव निर्हविषा (!) यजेत ॥६॥८॥३॥

स हि तत्राग्नीऽनाधत्ते ॥२॥ स हि तत्र आधानोपनयनादि करोति ॥३॥ चत्वारि सहस्राणि गवाम् ॥६॥ यजमानाय निष्कं सौवर्णमलंकारं गले आबध्नन् ॥७॥ उप समीपे क्लृप्ताः (!) स्थिताः ॥८॥ असंवर्तमानः मैथुनमनुपगच्छन् अनेन तपसा संनिहितप्रियानुपगमनेन स्वस्ति क्षेमेण अश्वरक्षणसंवत्सरस्य समाप्तिं प्राप्नुयाम् ॥९॥ पथः यज्ञपथस्य कामाय प्राप्तये न यज्ञपथादयानीति । यज्ञमुखस्य चारम्भस्य आक्रम्यदूकाराय (!) अनन्तरा[य] कथं हि यज्ञमुखं यज्ञशून्यं (? मून्यं Cod.) स्यादित्यर्थः ॥१२॥ मूर्धन्वती एव न सद्वती अन्या एका च प्रथमा भवति सद्वती अन्या भुवो यज्ञस्येत्येषा भुवः (? नुच Cod.) भवसीत्यनेन (?) पादसान्ता (?) भवनमुपात्तं भविता चाग्निस्तेन च सा सद्वती मूर्धन्वत्यपि तु भवत्येव सा मूर्धानं दधिष इत्येतेन मूर्धन्वत्येवान्या भवति न सद्वतीत्येवमवधृतम् न त्वेव सर्वे धार्यतेऽन्यैव मूर्धन्वती भवति तद्वेदेदिति (?) ॥१३॥१॥४॥

निक्त्वा स्नापयित्वा । सहस्रं गवां मूल्यं योऽर्हति सहस्रार्हः । पूर्व्यम् प्रथमे वयसि वर्तमानम् प्रतिधारयिता प्रतिधुरः नास्ति प्रतिधुरः अस्येति अप्रतिधुरः ॥१॥ कृत्तिका शकटपुण्ड्रमक्षि (? मुंद्र Cod.) यस्य स कृत्तिकाक्षिः ॥४॥ राजपुत्राः अभिषिक्तपुत्राः । कवचः संनाहस्तद्वन्तः कावचिनः । राजन्याः क्षत्रियाः । निषङ्गिणः खड्गिनः । इषुपर्षिणः पृषु वृषु मृषु सेचने इष्टनसाधुव (? इषून् ?) प्रवर्षयन्ति अस्यन्तीति इषुपर्षिणः । क्षत्तारः आयव्ययाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षात्त्रं । अश्वशतं यस्मिन्नेनमश्वं संसृज्य रक्षन्ति कीदृशं तत् निरष्टम् अश्वस्य दन्तगतानि वयोव्यञ्जनानि भवन्ति तेषामेकैकं त्रीणि-त्रीणि (वर्षाणि) अनुवर्तन्ते तान्यष्टौ व्यञ्जनानि गतान्यस्मादिति निरष्टमतीतचतुर्विंशतिवर्षमित्यर्थः नियतो रमत्यस्मिन्निति निरमणम् ॥५॥ नानारूपतायै मध्ये रजतमभितः सुवर्णमित्येवं क्रियमाणे नानारूपास्तिस्रोऽपीष्टयो भवन्ति अथो उत्क्रमाय सुवर्णं प्रथमामिष्टिमुत्क्रम्योत्तमायां वर्तते (°र्णमिच्यमा° Cod.)

॥१०॥ स अध्वर्युराह हे आशापालाः युष्माकं मध्ये एतस्य कर्मणः उदृचं समाप्तिं गमिष्यन्ति [ये] ते राष्ट्रवन्तो भविष्यन्ति । अराजानः अनीश्वराः । स्नावात् स्नानार्हात्प्रातप्याडुदकात् । ब्राह्मणजातं ब्राह्मणसमूहम् । अश्वमेधः सर्वम् सर्वाण्येवैष्टिकपाशुकसौमिकदार्विहोमिकानि कर्माणि तत्रान्तर्गतानि तन्मन्त्रब्राह्मणानि च ततश्चान्ततः सावित्री तत्र विद्यते । अब्राह्मणः व्रात्यः पतितसावित्रीकः । ज्येय एव वित्तमानादिना वैश्यवत् हापनीयः सर्वाधिकारमुपजीव्यः । पानमुदकम् खाद्य-इव खादः यवसादिः यच्च किंचिज्जनपदे असंस्कृतं संस्कृतमन्नं (?) सक्तुतण्डुलादि तत्सर्वं युष्मभ्यमेव स्तुतं (!) तदपि भवडुपयोज्यम् (?स्वयडु° Cod.) ॥१७॥२॥४॥

कशिपु आसनविशेषः कूर्चः कूर्चाकृति पीठमात्रम् ॥१॥ हवै अहमेव वां प्रतिह्वयै सञ्जो ऽहं प्रतिगराय ॥२॥ आह होता । अश्रोत्रियाः सकलवेदानध्यायिनः गृहमेधिनः पाकयज्ञयाजिनः । वीणानामलावुवीणा (युवो C.) त्रितन्त्रिः सप्ततन्त्रिरित्यादीनां वीणागणः तेन वीणागणसंघातेन (तं Cod.) ये गायन्ति शब्दायन्ति ते वीणागणगास्ते शिष्यभूता येषां गायनाचार्यादीनां गणानां (!) सन्ति ते वीणागणगिनः । संगायन्तीत्युपमानभूतैः पुराणैः सह उपमेयभूतं गायन्ति ॥३॥ सम्प्रेष्य गायनान् (तु C.) अध्वर्युर्न होता प्रक्रमान् हिङ्काराय स्वाहेत्येतान्होमाञ्जुहोति दक्षिणाग्नौ वाश्वपदे वा परिलिखिते यतरथा एतयोर्यतरेण प्रकारेणास्य यजमानस्य तत्रावृत् कर्मादावङ्गीकृतं भवतीतरथा जुहोति पूर्ववत्तु स्थितिः या प्रथमेऽध्याये पठिता (१. ३. ६-७.) ॥४॥ कासावित्यत आह सावित्र्या एवेष्टेः पुरस्तादनुपूर्वमुच्चार्य सकृदेव प्रथमे दिवसे न प्रतिदिनं रूपाणि हिङ्कारादीनि आज्यमयानि परिकल्प्य आहवनीये जुहोति न पदेऽन्वाहार्यपचने वा ॥५॥ अथर्वणा प्रोक्ता मन्त्रा ब्राह्मणानुवाकाश्च अथर्वाणः ॥७॥ एवमङ्गिरसा प्रोक्ता अङ्गिरसः ॥८॥ सेलं गायन्तीति सेलगाः सालो (!) वंशग्रामरागसदृशो (वंस Cod.) मुखेन आश्वासे (? याश्वासै Cod.) क्रियते गोपालादिभिः । देवजनविद्या भूतविद्या ॥१०॥ धर्मः धर्मवान् इन्द्रः शक्रो राजा तस्य देवा विशः सेवकाः ॥१४॥३॥४॥

संवत्सरे सायने षट्त्रिंशतां दशाहानां वचनात् स चाश्वोत्सर्गदिवसादारभ्य गणनीयो न ब्रह्मौदनदिवसात् । प्राजापत्यमिष्टकापशुं (?शुनं Cod.) वायव्यं पञ्च वा पशूनालभ्य स्वकालऽएवोत्तरस्यां फाल्गुन्यां तद्बाधकरणाभावाद्दीक्षा (दीक्षा Cod.) कर्तव्या । सा चाष्टम्यामुखां सम्भृत्येष्टकाः कृत्वोत्तरस्याममावास्यायामामावास्येनेष्ट्वा अन्वेष्टव्या (अंवेष्टव्यः । Cod.) प्रतिदिनं चाग्नावैष्णवमौद्ग्रभणानि आध्वरिकाण्याश्वमेधिकानि कृष्णाजिनदीक्षां च कुर्वद्भिः सप्तम्यां (प्ताम्या Cod.) संस्थापनीयास्तृतीयायां दीक्षां समापद्य पञ्चदश्यामुपवसथः कार्यः प्रतिपदादिषु सुत्यास्ततो ब्रह्मौदन ऋतुपशवश्च कार्याः । उत्सीदन्ति नानुष्ठीयन्ते इष्टयः सावित्रीभिरिष्टिभिः पूर्णेऽपि संवत्सरे ता उत्सीदेयुरित्यन्ये शाखिन आहुः । किमु किं क्षेपे उशब्द[स्तुशब्द]स्य स्थाने किं तु कस्मात्कारणान्न कुतश्चिदपीत्यर्थः । दीक्षितः सावित्रीभिर्विशेषेण विहिताभिर्यजेत दीक्षितस्य हि यागदानहोमाः सामान्येन [द्वा]दशैव दीक्षा उपसदश्च प्राप्ताः सुत्याश्च तिस्रः उत्पत्तावेव सिद्धाः तत्सर्वं दीक्षादि त्रिणवं स्तोममभि सम्पद्यते स च वज्रसंस्तुतः ॥१॥ The explanation of the rest of this brâhmaṇa to ५.१.२. is wanting.

उक्थ्यानुरूपैः सार्धं सह एकीभूयमेव शंसेत् तथा हि त्रीण्यप्याध्वर्यवौद्गात्रहौत्राण्यवि-

लक्षणानि भवन्तीत्यभिप्रायः । रथन्तरं पृष्ठसाधनं तच्च प्रथमेऽहनि भवति न बृहदिति नियमवचनम् राथन्तरं च शस्त्रम् रथन्तरपृष्ठसम्बन्धं यादृशं निष्केवल्यं शस्त्रं तादृशमत्र भवति अग्निष्टोमसंस्थोऽयं यज्ञो भवति नोक्थ्यादिसंस्थः ॥२॥ एकविंशतिः सवनीया आग्नेयाः समानकर्मणात्र प्रथमेऽहनि भवन्तीत्येकऽआङ्गः । आश्वमेधक(धकक्रि)खिलपरिपठिते एकादशिन्यौ आग्नेयः कृष्णग्रीवः अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वानित्येते (वाज° सं° २१. ५८-१.) ॥३॥ क्रमार्थमिदं पुनर्वचनम् (see २. १. १.) । अध्वर्युग्रहणमौद्गात्रव्यवधानार्थम् ॥४॥ एतद्दर्शनार्थं पुनरुच्यते । स्वायां देवतायामादित्ये ॥५॥ अनेन एकविंशतिविभागेनात्मना प्राणेन तमेतस्मिन्नादित्ये ॥६॥ उच्चावचं नानारूपम् ॥७॥ तस्य मध्यमाङ्गः हैत्रे प्रातःसवनं विशेषेण कल्पयिष्यऽइति शेषः । अग्निं तमित्येतत्सूक्तं पाङ्क्तं पङ्क्तीनां समूहः आज्यमाज्यशस्त्रात्मकमाश्वमेधिकं शस्त्वा ऐकाहिकं ज्यौतिष्टोमिकमाज्यमाज्यसूक्तमुप उपचिन्वन् स एकाहादपूर्वेणाश्वमेधिकेन (!) शंसति एष तावदाज्ये प्रथमे शस्त्रे विशेषः । अथ द्वितीये शस्त्रे विशेषमाह बार्हतं च आ नो यज्ञं दिविस्पृशम् बृहतीनां समूहं प्रउगं प्रशस्त्रात्मकम् माधुच्छन्दसं मधुच्छन्दस आर्षं ज्यौतिष्टोमिकं प्रउगं वायुरग्रेगा इत्येतत् तृचं (!) शंसति माधुच्छन्दसे हि वायव्यादयः सप्त तृचाः सप्तैव बार्हतास्तेषामेकं बार्हतमेकं च माधुच्छन्दसं समानेन शंसत्येवं सर्वान् यश्च बार्हते प्रउगे कामो ब्राह्मणे पठितः यश्च माधुच्छन्दसे तयोरुभयोराप्त्यै । क्लृप्तं प्रातःसवनम् एतावानेवात्र विशेषो नान्योऽस्ति इत्यर्थः ॥८॥ मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य त्रिकद्रुकेषु महिष इत्येषातिच्छन्दाः प्रतिपत्प्रथमा च वयति (?) इदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचरस्तृचः प्राकृत एव एष एव नित्यः एकाहातानः एकाहोऽग्रतः — ते (!) इन्द्र दीयतऽइत्यादि एकाहातानादूर्ध्वं पङ्क्तीः शंसति ततः षट्पदाः तत ऐकाहिकं सूक्तं शंसति तत्र च प्रागुत्तमायाः ऋचः निविदं दधाति ॥९॥ निष्केवल्यं माहेन्द्रशस्त्रम् । महानाम्न्यः शक्वर्यः ताभिः शाक्वरं लक्ष्यते शाक्वरं मध्यमेऽहनि पृष्ठं भवति ताः महानाम्नीः स्तोत्रियाः सह अनुरूपेण तृचेन स्वादोरित्था विषूवत इति सह च प्रगाथेन होता शंसति । ऐकाहिके इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमित्येतस्मिन्सूक्ते निविदं दधाति ॥१०॥ इत्यनुचरस्तृचः शत्रूनामभिभवस्य रूपम् । उदु ष्य देव इत्यादीनि च चवार्याश्वमेधिकानि (?चार्याश्व° C.) सूक्तानि ऐकाहिकानां (एकानां C.) पुरस्ताच्छंसनीयान्येव ॥११॥ सप्ताग्निमारुतैर्निर्दिलादीनि (?समा° C.) त्रीण्याश्वमेधिकान्यैकाहिकेनैव निविज्ञानीयैः (? विद्वा°) समुच्चिनोति ॥१२॥ तेनाश्वेन सह सर्पन्ति । स्तुते बहिष्पवमाने उद्गातृभिः ॥१६॥ स्तृत्यः हिंसनीयः शत्रुः स्तर्तवै स्तरीतुं हन्तुम् ॥१७॥ एतत्सूक्तं होता आवपति अध्रिगो शमीध्वमित्यस्मात्प्राक् । अत्र सूक्ते उपमाने (?) चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्येतामृचं (१. १६२. १८.) अन्ये स्वस्थानादपनीय वङ्क्रीणां वङ्क्रीवचनस्य पुरस्ताद्दधति । नेदनायतने अस्थाने प्रणवं दधामेत्यनेनाभिप्रायेण यदि किलैषा स्वक्रमऽएव सूक्तान्तर्गता पुरस्तात्कृतः (? न्ततः Cod.) प्रणवोऽस्या अन्ते कृतेन प्रणवेनार्थी[त]ः संदध्यात् तस्य च प्रणवस्यानायतनमस्थानमेषा प्रैषात्मिका ह्येषा यथान्यानि प्रैषवचनानि प्रणवस्यानायत[न]मेवमेषा अपीत्यभिप्रायः (मपी° C.) । अथो अपि नेत् एकवचनेन एकस्याश्वस्य (स्वस्य C.) वङ्क्रीवचनमेकवचनम् चतुर्विंशति (!) वाजिन इत्येतत् [ति]-नैकवचनेन बह्वनां पशूनां वङ्क्रीवचनं बहुवचनम् षट्त्रिंशतिः (!) षट्त्रिंशतिरेषां (!)

वङ्क्रयः (बहवः C.) ता अनुष्ट्योच्यावयतादिति एतत् तन्मा (?एतत्रं ता Cod.) व्यवायाम (विंक्रोयाम Cod.) व्यवहितं विच्छिन्नं करवाम वङ्क्रीयता(?)प्रकाशनमेकदेशमे[व] भवति यद्येषा ऋग्वङ्क्रीवचनस्य पुरस्ताद्धीयते तद्विप्रकृतौ (?) कृतदेशम् एषा तु ऋगपूर्वा (°देशमेषानुरूगपूर्वा Cod.) अकृतस्थाना तस्यास्तद्देशता (? स्तदेशता Cod.) युक्ता न विपर्यय इत्यभिप्रायः । न तथा कुर्यात् चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्येतां न सूक्तादपनयेन्न च वङ्क्रीणां पुरस्ताद्दध्यात् सार्धमेव सकलमेव सह तया ऋचा श्रावयेत् स्थाने प्रसिद्धेऽधीयीत । अत्र प्रैषन्नूपैषा ऋगनायतनं प्रणवस्येति ऋक्कादायतनं (? ऋत्कदा° Cod.) प्रवोकज्ञात (?) इति वचनाद्भविष्यत् (? इति चताभवि° Cod.) यदप्युक्तं (? यदस्युक्त Cod.) वङ्क्रीप्रकाशनं समानदेशं युक्तमिति तदपि वचनाद्भिन्नदेशं भविष्यतीति श्रुतेरभिप्रायः । एतच्च मा नो मित्र इति सूक्तं परिसमाप्य उप प्रागादित्येवैते च तत्रैवाध्रिगावावयेत् (? °त्येवैतगवत्रैवा — गावावयेत Cod.) ॥१८॥१॥५॥

उपप्रागादित्येतेऽउक्त्वा अध्रिगो शमीध्वमित्येतदाह ॥१॥ निरायत्य बहिः आयम्य ॥२॥ हयेशब्दस्य अपूज्यामन्त्रणार्थस्य कुत्सायां द्विर्वचनम् । मेथत्याक्रोशति ॥३॥ यद्यस्यायतनं स तत्रोपविशति न चात्र देशे पूर्वकल्पितान्यायतनानि सन्तीति यथार्थमत एव वचनात्कल्पनीयानि ॥१६॥२॥५॥

एकविंशतिं चातुर्मास्यदेवताः पितृत्रैयम्बकपुनरुक्तवर्जिताः अनुद्धृत्य अनुपूर्वमनुदिश्य एकविंशतिं च वपाराशीः कृत्वा एकैकां राशिं एकैकाः चातुर्मास्यदेवताः संकीर्त्य जुहुयात् ॥४॥ नाना पृथक्पृथक् यथाप्राप्तमेव चरेयुः ॥५॥ तेदनी लोहितम् ॥८॥ अप उत् इत्यम् उत्कर्षेण अपक्रमितव्यम् । उक्थ्यो यज्ञ इति एतदेकविंशं मध्यममहरुपन्यस्तमहउक्थसंस्थं भवति ॥१॥ चतुर्विंशतिम् आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्यादीन्द्वाविंशतिं च द्वौ च प्राजापत्यौ ॥११॥३॥५॥

आसन्दीवति नगरे धान्याशनं बलिनम् रुक्मिणं रुक्मललाटम् हरितस्रजं सुवर्णमालिनम् ॥२॥ एते एव अत आरभ्य तृतीयस्य दिवसस्येदानीं कल्पान्तराण्युच्यन्ते । एते भीमसेनादयः पारिक्षितीयाः परीक्षितस्येमे (!) भ्रातरः पारिक्षितीयाः अश्वमेधविशेषा इत्यपरे । परोऽवरं परे-परे त(त): अवरेऽवरे सततम् ॥३॥ मंहतिर्दानकर्मा ऋत्विग्भ्यो दत्तवान् ॥४॥ दैर्ग्रहा (!) नाम दैर्ग्रहेणाश्वेन (!) संहतेन क्रतुना ईजे अश्वमेधेनेजे इत्यर्थः । तेऽस्माकं पूर्वजाः गोतमादयः अत्र स्थाने आसन् दैग्रहे (!) अश्वे बध्यमाने पुरुकुत्सेन । ते आयजन्त त्रसदस्युमस्या इन्द्रं न वृत्रतुरमर्धदेवम् आभिमुख्येन याजितवन्तः त्रसदस्युं नाम राजानमस्याः पृथिव्या अर्धदेवं पूर्वदेवं नाभागानां देवं ईश्वरं वृत्रस्य च पाप्मनो हन्तारं इन्द्रं न इन्द्रमिव तुरम् (!) ॥५॥ भोजयितारः । क्षत्ता संनिधाता कोशाध्यक्षः । अवसन् उषिताः गृहे ॥६॥ परिचक्रायां (!) नगर्याम् ॥७॥ सहस्रमयुतानि गवां कोटी । विभक्तवन्तः स्वैः स्वैः पुरुषैः सह ॥८॥ अत्र त्रिष्वपि दिवसेषु स्तोमान्तराण्युच्यन्ते । षोडशिस्तोत्रं चैकविंशम् संधिस्तोत्रं त्रिवृत् । एष अश्वमेधः स्तोत्रियाणामनुष्टुब्भिः पञ्चविंशत्या सम्पन्नः अत्र हि सर्वा एव स्तोत्रियाः पि (!) गण्यमानाः सप्तशतान्यष्टानवत्यधिकानि भवन्ति तासां-तासां द्वात्रिंशता भागेऽपहृते पञ्चविंशतिरनुष्टुभो लभ्यन्ते अन्या नु (!) तत (!) द्वाभ्यामूनानुष्टुब्भवति(!)

तत्रापि नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाभ्यामित्यभिप्रायः (७. १. २. २२.)। ध्वसा पापध्वंसनः ॥१॥ कल्पान्तरम्। तत्र प्रथमे तावदहनि त्रयोऽपि पवमानाश्चतुर्विंशाः यत्तु अभ्यावर्तयन्ति अभ्यावर्तं धुर्यैः स्तुवते (see ४. २. ५. ८.) तत्त्रिवृत् पवमानव्यतिरिक्तान्यावृत्तिस्तोत्राणि त्रिवृन्ति भवन्तीत्यर्थः द्वितीये ऽहनि चतुश्चत्वारिंशाः पवमानाः तृतीये ऽहनि अष्टाचत्वारिंशाः पवमानाः ॥१०॥ एतत्तस्थमविशेषो (!) वि[ष्णोः] क्रान्तं विक्रमणं विप्रकृष्टान्तरत्वसामान्यात् यथा हि विष्णोः क्रममाणस्य महान्तराणि पदानि भवन्त्येवं (त्योच Cod.) महान्तराः स्तोमाः। यमुनामनु तीरे। गङ्गायां तु गङ्गातीरे पञ्चपञ्चाशतम् ॥११॥ प्रज्ञावत्तरः अप्रज्ञान् ॥१२॥ शकुन्तला नामाप्सरा नाडपिति (? तामुपलि Cod.) स्थाने कण्वाश्रमे ॥१३॥ तत्र त्रिष्वपि दिवसेषु एकविंशस्तोमेन ऋषभ इष्टवान् ॥१५॥ त्रिष्वपि दिवसेषु त्रयस्त्रिंश स्तोमोऽस्येति त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तेन। तौर्वशाः अश्वाः। वर्मिणां राजपुत्राणां कवचिनामश्वपालानाम् ॥१६॥ गोविनतो नाम वक्ष्यमाणस्तोमविशेषोऽश्वमेधः। काशयः काशिवास्या राजानः ॥१९॥ तस्य गोविनतस्य विधा विधानं स्तोमप्रकारो वक्ष्यतऽइति शेषः। चतुर्विंशाः पवमाना इत्यादि प्रथमेऽहनि चतुश्चत्वारिंशा इत्यादि द्वितीये षट्त्रिंशा इति तृतीये ॥२०॥ भरतः सत्वतामिव सत्वतो यद्वचः (?) यथा स्वभूतमश्वं भरतः अपहृतवान् एवं शतानीकः काशीनाम् ॥२१॥ वशं वशीनं(!) कामिकं कामतश्चरन्तम्। सह्वा अभिभविता परेषाम् ॥२२॥ तृतीयामपठित्वा चतुर्थी अतिदृष्टव्या तु तृतीयापि ॥२३॥ होतृकाः महर्त्विग्भ्योऽन्यपुरुषाः मैत्रावरुणादयः होत्रादीननु आभक्ताः ॥२४॥ जाया महिष्यादिकाः। यथासमुदितम् येन सह ययाभिमेथिकाकामुकासंवादः (? ययामिमिथिकामुका° Cod.) कृतः। वचनाच्च भार्याणां सानुचरीणां दानम् पालागली तु चतुः प्राप्ता वचनान्तरेणाध्वर्यवे दीयते ॥२७॥४॥५॥

अत्राध्याये पुरुषमेध उच्यते ॥१॥ दशतः दशकवर्गाः ॥३॥ काण्डिकाद्वये अङ्गं संस्था आध्यात्माधिदैवोपासना उच्यन्ते। उभयतोज्योतिरिति अग्निसम्बन्धादग्निष्टोमो ज्योतिरित्यभिप्रायः उभयतउक्थ्य इति मध्यापेक्षया ॥८॥ यवमध्यः यवस्येव गुरुर्मध्योऽस्येति। इमे वै लोकाः पुरुषमेध इति (आधि)दैववचनम् अन्नमुक्थ्य आत्मातिरात्र इत्याध्यात्मवचनम् अन्नमुक्थ्यः परिवृंहणभूतत्वात् आत्मातिरात्रः मध्यवान्महत्त्वाच्च ॥१॥१॥६॥

ये दश-दशैकैकस्यां काण्डिकायां ब्राह्मणादयः पठ्यन्ते तानालभत इत्यर्थः न पुनरयमर्थः दशदशैकस्मिन्यूपऽआलभतऽइति कुतः अष्टशतं मध्यमयूपऽआलभतऽएकादशैकादशेतरेष्वित्यनेन विरोधात् ॥३॥ सरोभ्यो धैवरमित्येतस्याः काण्डिकायाः (वा° सं° ३०. १६.) प्राग्या दशतः तासामयं दर्शनार्थोऽनुवादः एतस्यां तु द्वादश पुरुषाः पठ्यन्ते परासु पुनर्दश दश अन्त्यायां तु अष्टौ पठिताः ॥४॥ अष्टौ विरूपानुत्तमानालभतऽइति दर्शनार्थोऽनुवादः ॥७॥ मागधादयस्तु पूर्वोक्ता एव गुणार्थं पुनः पठिताः पूर्वाः ते वै प्राजापत्या इति मन्त्रपाठात्प्राप्तानामनुवादो दर्शनार्थः ॥८॥ यदा नारायणः पुरुषमेधेनायजत तदा पर्यग्निकृतेषु पुरुषपशुषु तं नारायणमशरीरा वागुक्तवती ॥१३॥ आत्मनि शरीरे अग्नी समारोप्य (!) अयं ते योनिरित्यनेन मन्त्रेणाघ्माणास्ये (?) कोष्ठे वावेश्य। नारायणार्थः अद्भ्यः सम्भृत इत्यनुवाको नारायणः स पूर्वस्मान्नारायणादुत्तर इत्युत्तरनारायणः ॥२०॥२॥६॥

परस्मिन्नर्धे भागे भवः पारार्ध्यः एकशतविधोऽग्निः ॥२॥ अग्निष्टुन्नामैकाहः अग्निष्टोमसंस्थः

। ग्रहाः उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा ब्रुष्टं गृह्णामि एष ते योनिरग्नये त्वेत्येवं यज्ञुष्टः । आग्नेय्यः पुरोरुचः अस्याजरासो दमामरित्रा इत्यादयः (वा॰ सं॰ ३३. १.) ॥३॥ अप्तोर्यामो नाम क्रतुर्यस्मिन्तिरोऽह्नीयेभ्य ऊर्ध्वं रात्रिपर्याय उत्तमो भवति । सर्वेषां यज्ञक्रतूनामिति सर्वाण्यग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रनामिं (?) स्तोत्रशस्त्राणि चाप्तोर्यामेऽन्तर्भवन्तीत्यभिप्रायः । तस्मिन्सर्वान्मेध्यान्यज्ञार्हानालाभते होमार्थमुपकल्पयति न त्वालभतऽइति चोदनासामान्यात्पशुप्रकृतयो यागा एते चोद्यन्ते । उभयोरपि सवनयोर्वपा एव होतव्या न हृदयादीन्यवदानानि । अन्नमन्नं यवादि । सर्वं सर्वजातीयम् । सर्वस्मै सर्वात्मने प्रधानपुरुषहिरण्यगर्भाय ॥१॥ त्रिणवं सप्तविंशस्तोमकम् ॥१०॥ विश्वजिन्नाम एकाहः । सर्वाणि पृष्ठसाधनानि रथन्तरादीनि यस्य सन्ति स सर्वपृष्ठः तेषां तु पवमाने रथन्तरं कुर्वन्त्यार्भवे बृहत् मध्यऽइतराणि ॥१२॥ अस्मै च विश्वकर्मा भूमिं दातुमियेष तत्र च काले भूमिरपीमं श्लोकं गीतववी । त्वं तु मन्दः मन्दमतिर्जनः आसिथ बभूविथ जात इत्यर्थः । उपशब्दो निशब्दस्यार्थे । यश्चाशक्यं प्रतिजानीते मन्द इत्यभिप्रायः ॥१५॥१॥७॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः नानन्तर्यार्थः कुतः सर्वमेधेन श्मशानकरणस्यानन्तर्यानुपपत्तेः कथम् सर्वमेधानन्तर्ये हि गृह्यमाणेऽस्मा इति सर्वमेधयाजी परामृष्टव्यः न च सर्वमेधयाजिने सर्वमेधानन्तरं क्रियते । अस्मै इति मृतः प्रतिनिर्दिश्यते न सर्वमेधयाजी । श्मशानं प्रसिद्धमस्थिसंरक्षणवास्तु (? °वास्तु ?) । प्रेतस्य गृहान्वैतत्कुर्वन्ति यथैवेह (°वेद Cod.) तेनास्थीनि (?) रक्ष्यन्ते एवम[य]मत्र तदपूर्वेण आतो (? न्तो ?) रक्ष्यते गृहैरिवेत्यभिप्रायः । प्रज्ञानं वा अमुष्य देवदत्तादेरत्रास्थीनि गुप्तानीत्येतत्प्रज्ञायते येन तत्प्रज्ञानं च कीर्तिवर्धनं करणीयमित्यभिप्रायः । यो वै कश्च म्रियतऽइति प्रयोजनान्तरम् । श्मशा नाम पितॄणां दण्डपाशिकस्यन्रूपा (? °पाणि° ?) अत्तारः ते चाकृतश्मशानस्यामुष्मिंलोके पुण्यकृत्यामुपहिंसन्ति ॥१॥ क्षिप्रमचिरमृते । प्रत्यग्रे हि अघे स्मर्यमाणे महद्दुःखं भवतीत्यभिप्रायः । समाः संवत्सरान् ॥२॥ यदि चिरादपि कुर्वतः स्मरेयुरेव समास्ततः अयुग्मेषु संवत्सरेषु । एकनक्षत्रे एकं च नक्षत्रं च (? त्र Cod.) एकनक्षत्रं पुष्यः स्वाति — here the ms. stops.

VARIOUS READINGS.

A. Cod. Mill. — B. Bodl. Wils. 365. — C. Bodl. Wils. 453. — D. Chambers 22. — P. Paris Dev. 160.

Adhyâya १. ४. २ सविता यो AP. - ५. ५ The last इति belongs to the beginning word of the next kaṇḍikâ, which is accordingly left unaccented: see ४, २, ८. ३, ५. - ६. ३ Read: योऽबलो. - ७. १ सप्तऽआत्मनो A. - ४ Read: शीर्षण्याः. - ८. ७ The Saṃhitâ (२२, २०.) reads तुरीपाय. —

NNNNNN*

Adhyâya २. १. ६ Read: नैकशतमत्येति. - २. ४ °स्ताद्धन्वोः। त्रीरिव A. see १२. ७. १. ६. - ११ विश एतद्रूपं AP. - ५. ४ Read: एकादश दशत. - ६. ६ परिवित्ता Harisv. - ७. ६ सर्वैः षड्भिः A. B prima manu. - १० Mahîdhara at Vâj. S. २३. १४. reads सोमपुरोगमं — गमयन्ति. - १२ तद्देवां३ऽइदेषि A. °वां३ऽइ° B. °वा३ऽइ° C. °वां३ऽइ° P. - १५ प्रोक्षणीभिः Harisv. (?). - ८. ४ परियत्यप क्रुवत A. P. - ५ अपक्रामत्याक्रमन्तानि A. P. —

Adhyâya ३. १. ५ सक्थिन Harisvâmin. - ४. १ °मवदानाय कृत्वा A prima manu. अवदानानि Harisv., but see Pâṇ. ५. ४. ६५-६७, where however a different accent (डाच्) is postulated. - ५. २ एकस्मिन्नेव एतामाकृतिं (?) Harisv. - ४ मुडिभ A. - ibid. उदमस्यापत्यं (?) Harisv. - ६. ४ ह्वोतव्यां३ AP. - ७. ३ व्यष्टं A. P. - ८. ६ विदुरन्यदि A. —

Adhyâya ४. १. १२ चात्संबद्धाराय P., see ११. ५. ६. १. - १३ The word सद्वती is a most remarkable one, as it implies for the time of its formation the then existence of the grammatical identification of the roots भू and अस्, for the verse is called सद्वती on account of its containing the word भुवस्, as if it were formed from √ अस्! - १४ °द्धोष्त्रीं करोति B.C.P. °प्त्रीन्क° A. - १५ पथन्वत्यन्या ABC. P. - २. २ यज्ञवसमृद्धो वीर्यं AB.P. °द्धो वी° C. - ५ क्षात्रसंग्रही° A. ज्ञात्रसं° BCP. - १७ I should prefer to read ये व (वः), supported by the explanation of Harisv. युष्माकं मध्ये, but the mss. agree in reading ये वाऽएतस्यो°. - ibid. अकृतान्नं (?) and स्तुतं (?) Harisv. - ३. ६ °ध्वर्युः संप्रेष्यति A. - १० सेलागाः C. - १२ मत्स्याकृन° A. - १३ वायोविद्धिकाश्चो° A. - ४. ६ एतद्रूपाणां A prima manu. - ८ °त्यन्तरे

(plur.) पैतुदारवौ भवतो (dual.)! - ११ एकविंशत्यरत्नय A. P. —

Adhyâya ५. १. १२ °मुखर्बुधमिति A. - २. ८ ज्ञात्रसंग्र° ABCP. - १० आयुर्देवताः, see आयुः प्रमायुको यजमानः स्यात् १४. २. २. ४५. - ३. १ जाबालो मनो वै सर्वे A prima m. - ४. २ अबधा° A. P. - ५ दौर्ग्रहेण Harisv. - ६ °न्गृह्ये ABCP. - ७ परिचक्रा° Harisv. - १५ श्वित्कानाां A. prima m. - १६ and १८ Read: सात्रासाह्ये. - २७ Read: ददाति. —

Adhyâya ६. १. २ °ह्मात्रः स दीक्षोपसत्कश्च° A. - २. २० समारोप्य Harisv. - ibid. स्यन्निवेव AP. —

Adhyâya ७. १. ३-६ We expect ग्रक्षा भव°, but the mss. agree in reading भव°. - १५ मँद्यति P. मंद्यति स्या B. मंद्यति तस्या C. —

Adhyâya ८. १. १ अथास्मै कल्याणं कुर्वन्ति is wanting in BCD. P., but is given in A prima and tertia manu (obliterated sec. m.) and in the Ṛishitarpaṇa (as the beginning of this adhyâya): from the latter also the accents have been taken, as they are wanting in A. - लोके कृतश्मशानस्य Codd. - ibid. तस्मात्स्मशा° A. secunda manu, तस्मास्मशा° prima manu. - २ कुर्यात् । here the accentuation stops in P. - समां is everywhere else paroxytonon. - ५ द्वारेवैनं D. - ९ सांस्थायाप्रघ्नत्य ADP. - १५ बीरिणामि° A. - ibid. तद्बृ्हृ P. द्वधृ A. prima manu द्वन्धृ A. secunda manu. द्वड्ड BC. द्वड्ड D. - १६ नाश्मगंधान्ना° D. P. - ibid. बिभीत° P. - १८ नेन्मह्रदघं AD. - २. ६ दक्षिणामग्नेर्भ्रा° Mahîdhara at Vâj. S. ३५. २. - ३. ४ अनवानंतस्तृवा A. P. °नंतसृवा D. and Kâty. २१. ३. ६, where explained by गत्वा. - १० तद्बधृ A. द्वड्ड P.D. - ११ नेन्मह्रदघं A. D. - १२ अ-

धोधोज्ञानु *D.* अधोज्ञानु A. prima manu. - ibid. न्यस्येधृत्वा ABC. - ४. २. लोके त्विकुल्ये D. - ४ तदपमृज्ञतेत्यपा° A. - ६ °च्छथाभिगोपायेद्° ABCD. - १० सोपबर्ह्णीषान्वादिष्टा AD. - ११ अथानाग्निचितः ABCD. - ibid. शक्वरा A. - १२ अर्थमेतं ABCD.

ओम् । देवा ह वै सत्त्रं निषेदुः । अग्निरिन्द्रः सोमो मखो विष्णुर्विश्वे देवा अन्यत्रैवाश्विभ्याम् ॥१॥ तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमास । तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनमिति तस्माद्यत्र क्व च कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यतऽइदं देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम् ॥२॥ तऽआसत । श्रियं गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति तथोऽएवेमे सत्त्रमासते श्रियं गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति ॥३॥ ते होचुः । यो नः श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिर्यज्ञस्योदृचं पूर्वोऽवगच्छात्स नः श्रेष्ठोऽसत्तदु नः सर्वेषाᳩ सहेति तथेति ॥४॥ तद्विष्णुः प्रथमः प्राप । स देवानाᳩ श्रेष्ठोऽभवत्तस्मादाहुर्विष्णुर्देवानाᳩ श्रेष्ठ इति ॥५॥ स यः स विष्णुर्यज्ञः स । स यः स यज्ञोऽसौ स आदित्यस्तद्धेदं यशो विष्णुर्न शशाक संयन्तुं तदिदमप्येतर्हि नैव सर्वऽइव यशः शक्नोति संयन्तुम् ॥६॥ स तिसृधन्वमादायापचक्राम । स धनुरार्त्न्या शिर उपस्तभ्य तस्थौ तं देवा अनभिधृष्णुवन्तः समन्तं परिण्यविशन्त ॥७॥ ता ह वम्र्य ऊचुः । इमा वै वम्र्यो यदुपदीका योऽस्य ज्यामप्यद्यात्किमस्मै प्रयच्छेतेत्यन्नाद्यमस्मै प्रयच्छेमापि धन्वन्नपोऽधिगच्छेत्तथास्मै सर्वमन्नाद्यं प्रयच्छेमेति तथेति ॥८॥ तस्योपपरासृत्य । ज्यामपिजक्षुस्तस्यां छिन्नायां धनुरार्त्न्यौ विष्फुरन्त्यौ विष्णोः शिरः प्रचिच्छिदतुः ॥९॥ तद्घृङ्ङिति पपात । तत्पतित्वासावादित्योऽभवदथेतरः प्राङेव प्रावृज्यत तद्यद्घृङ्ङित्यपतत्तस्माद्घर्मोऽथ यत्प्रावृज्यत तस्मात्प्रवर्ग्यः ॥१०॥ ते देवा अब्रुवन् । महान्बत नो वीरोऽपादीति तस्मान्महावीरस्तस्य यो रसो व्यक्षरत्तं पाणिभिः संममृजुस्तस्मात्सम्राट् ॥११॥

तं देवा अभ्यमृज्यन्त । यथा वित्तिं वेत्स्यमाना एवं तमिन्द्रः प्रथमः प्राप तमन्वङ्गमनुन्यपश्यत तं पर्यगृह्णात्तं परिगृह्येदं यशोऽभवद्यदिदमिन्द्रो यशो यशो ह भवति य एवं वेद ॥१२॥ स उ एव मखः स विष्णुः । तत इन्द्रो मखवानभवन्मखवान्ह वै तं मघवानित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाः ॥१३॥ ताभ्यो वम्रीभ्योऽन्नाद्यं प्रायच्छन् । आपो वै सर्वमन्नं ताभिर्हीदमभिक्नूयमिवादन्ति यदिदं किंवदन्ति ॥१४॥ अथेमं विष्णुं यज्ञं त्रेधा व्यभजन्त । वसवः प्रातःसवनꣳ रुद्रा माध्यन्दिनꣳ सवनमादित्यास्तृतीयसवनम् ॥१५॥ अग्निः प्रातःसवनम् । इन्द्रो माध्यन्दिनꣳ सवनं विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ॥१६॥ गायत्री प्रातःसवनम् । त्रिष्टुम्माध्यन्दिनꣳ सवनं जगती तृतीयसवनं तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः ॥१७॥ दध्यङ् ह वाऽआथर्वणः । एतꣳ शुक्रमेतं यज्ञं विदां चकार यथा-यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥१८॥ स हेन्द्रेणोक्त आस । एतं चेदन्यस्माऽअनुब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति ॥१९॥ तद्ध हाश्विनोरनुश्रुतमास । दध्यङ्ङु ह वाऽआथर्वण एतꣳ शुक्रमेतं यज्ञं वेद यथा-यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥२०॥ तौ हैत्योचतुः । उप त्वायावेति किमनुवक्ष्यमाणावित्येतꣳ शुक्रमेतं यज्ञं यथा-यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥२१॥ स होवाच । इन्द्रेण वाऽउक्तोऽस्म्येतं चेदन्यस्माऽअनुब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति तस्माद्वै बिभेमि यद्वै मे स शिरो न छिन्द्यान्न वामुपनेष्यऽइति ॥२२॥ तौ होचतुः । आवां त्वा तस्मात्त्रास्यावहऽइति कथं मा त्रास्येथेऽइति यदा नाऽउपनेष्यसेऽथ ते शिरश्छित्त्वान्यत्रापनिधास्यावोऽथाश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावस्तेन नावनुवक्ष्यसि स यदा नावनुवक्ष्यस्यथ ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यत्यथ ते स्वꣳ शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति तथेति ॥२३॥ तौ होपनिन्ये । तौ यदोपनिन्येऽथास्य शिर-

श्छित्त्वान्यत्रापनिदधतुरथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुस्तेन हाभ्यामनू-
वाच स यदाभ्यामनूवाचाथास्य तदिन्द्रः शिरश्छिच्छेदाथास्य स्वꣳ शिर आहृत्य
तद्धास्य प्रतिदधतुः ॥२४॥ तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो
वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेत्ययं तदुवाचेति हैवैतदुक्तम् ॥२५॥ तन्न सर्व-
स्माऽअनुब्रूयात् । एनस्वꣳ हि तद्यो नेन्मऽइन्द्रः शिरश्छिनददिति यो न्वेव
ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादथ योऽनूचानोऽथ योऽस्य प्रियः स्यान्न त्वेव सर्वस्माऽइव ॥२६॥
संवत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् । एष वै संवत्सरो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमे-
वैतत्प्रीणाति तस्मात्संवत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् ॥२७॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरति ।
त्रयो वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सर एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवै-
तत्प्रीणाति तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरति ॥२८॥ तन्नमाचामति । तपस्व्यनुब्रवा
ऽइत्यमाꣳसाश्यनुब्रूते तपस्व्यनुब्रवाऽइति ॥२९॥ अमृन्मयपायी । अस्ति वाऽअ-
स्याꣳ सꣳसृष्टमिव यदस्यामनृतं वदति तस्मादमृन्मयपायी ॥३०॥ अशूद्रोच्छिष्टी ।
एष वै घर्मो य एष तपति सैषा श्रीः सत्यं ज्योतिरनृतꣳ स्त्री शूद्रः श्वा कृष्णः
शकुनिस्तानि न प्रेक्षेत नेच्छ्रियं च पाप्मानं च नेज्ज्योतिश्च तमश्च नेत्सत्यानृते
सꣳसृजानीति ॥३१॥ अथैष वाव यशः । य एष तपति तद्यत्तदादित्यो यशो
यज्ञो हैव तद्यशस्तद्यत्तद्यज्ञो यशो यजमानो हैवं तद्यशस्तद्यत्तद्यजमानो यश
ऋत्विजो हैव तद्यशस्तद्यत्तदृत्विजो यशो दक्षिणा हैव तद्यशस्तस्माद्यामस्मै द-
क्षिणामानयेयुर्न ता इत्सद्योऽन्यस्माऽअतिदिशेन्नेद्यन्मेदं यश आगंस्तत्सद्योऽन्य-
स्माऽअतिदिशानीति श्वो वैव भूते द्व्यहे वा तदात्मन्येवैतद्यशः कृत्वा यदेव तद्भ-
वति तत्स ददाति हिरण्यं गां वासोऽश्वं वा ॥२२॥ अथैतद्वा । ऽआयुरेतज्ज्यो-
तिः प्रविशति य एतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या नातपति प्रच्छाद-
येत नेदेतस्मात्तिरोऽसानीति नातपति निष्ठीवेन्नेदेतमभिनिष्ठीवानीति नातपति

प्रस्तावयेत नेदेतमभिप्रस्तावयाऽइति यावद्वाऽएष आतपति तावानेष नेदेतमेतै-र्दिनसानीत्यवञ्योत्य रात्रावश्नीयात्तदेतदस्य रूपं क्रियते य एष तपति तदु होवाचासुरिरिकᳪ ह वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यं तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥३३॥

ब्राह्मणम् ॥१॥

स वै सम्भारान्त्सम्भरति । स यद्वाऽएनानित्थाचेत्थाच्च सम्भरति तत्सम्भाराणाᳪ सम्भारत्वᳪ स वै यत्र-यत्र यज्ञस्य न्यक्तं ततस्ततः सम्भरति ॥१॥ कृष्णाजिनᳪ सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽएवैनमेतत्सम्भरति लोमतश्छन्दाᳪसि वै लोमानि छन्दःस्वेवैनमेतत्सम्भरत्युत्तरत उदीची हि मनुष्याणां दिक्प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥२॥ अभ्र्या । वज्रो वाऽअभ्रिर्वीर्यं वै वज्रो वीर्येणैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥३॥ औदुम्बरी भवति । ऊर्वै रस उदुम्बर ऊर्जैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥४॥ अथो वैकङ्कती । प्रजापतिर्या प्रथमामाहुतिमजुहोत्स हुत्वा यत्र न्यमृष्ट ततो विकङ्कतः समभवद्यज्ञो वाऽआहुतिर्यज्ञो विकङ्कतो यज्ञेनैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥५॥ अरत्निमात्री भवति । बाहुर्वाऽअरत्निर्बाहुना वै वीर्यं क्रियते वीर्यसंमितेव तद्भवति वीर्येणैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥६॥ तामादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नारिरसीत्यसावेव बन्धुः ॥७॥ ताᳪ सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणेनाभिमृश्य जपति युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्यसावेव बन्धुः ॥८॥ अथ मृत्पिण्डं परिगृह्णाति । अभ्र्या च दक्षिणतो हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतो देवी द्यावापृथिवीऽइति यज्ञस्य शीर्षछिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स इमे द्यावापृथिवीऽअगछद्यन्मृदियं तद्यदापोऽसौ तन्मृदश्चापां च महावीराः कृता भवन्ति तेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादाह देवी द्यावापृथिवी

ऽइति मखस्य वामद्य शिरो राध्यासमिति यज्ञो वै मखो यज्ञस्य वामद्य शिरो राध्यासमित्येवैतदाह देवयजने पृथिव्या इति देवयजने हि पृथिव्यै सम्भरति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइति यज्ञो वै मखो यज्ञाय त्वा यज्ञस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्येवैतदाह ॥९॥ ऋथ वल्मीकवपाम्। देव्यो वम्र्य इत्येता वाऽएतदकुर्वत यथा-यथैतद्यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ताभिरेवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति भूतस्य प्रथमजा इतीयं वै पृथिवी भूतस्य प्रथमजा तदनयैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥१०॥ ऋथ वराहविहतम्। इयत्यग्रऽआसीदितीयती ह वाऽइयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री तामेमूष इति वराह उज्जघान सोऽस्याः पतिः प्रजापतिस्तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्धयति कृत्स्नं करोति मखस्य तेऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥११॥ ऋथादारान्। इन्द्रस्यौज स्थेति यत्र वाऽएनमिन्द्र ऋोजसा पर्यगृह्णात्तदस्य परिगृहीतस्य रसो व्यक्षरत्स पूयन्निवाशेत सोऽब्रवीदादार्येव बत मऽएष रसोऽस्तोषीदिति तस्मादादारा ऋथ यत्पूयन्निवाशेत तस्मात्पूतीकास्तस्माद्ग्नावाहुतिरिवाभ्याहिता ज्वलन्ति तस्मादु सुरभयो यज्ञस्य हि रसात्सम्भूता ऋथ यदेनं तदिन्द्र ऋोजसा पर्यगृह्णात्तस्मादाहेन्द्रस्यौज स्थेति मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥१२॥ ऋथाजाक्षीरम्। यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्रामत्ततोऽजा समभवत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्धयति कृत्स्नं करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥१३॥ तान्वाऽएतान्पञ्च सम्भारान्सम्भरति। पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्तवः संवत्सरस्य संवत्सर एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तान्सम्भृतानभिमृशति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥१४॥ ऋथोत्तरतः प-

००००००*

रिश्रितं भवति । तदभिप्रयन्तो जपन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येष वै ब्रह्मणस्पतिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति प्र देव्येतु सूनृतेति देवी ह्येषा सूनृताच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसमित्युपस्तौत्येवैनमेतन्महयत्येव देवा यज्ञं नयन्तु न इति सर्वानेवास्माऽएतद्देवानभिगोप्तॄन्करोति ॥१५॥ परिश्रितं भवति । एतद्धै देवा अबिभयुर्यद्वै न इममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्माऽएतां पुरं पर्यश्रयंस्तथैवास्माऽअयमेतां पुरं परिश्रयति ॥१६॥ अथ खरे सादयति । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्ण इत्यसावेव बन्धुरथ मृत्पिण्डमपादाय महावीरं करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः प्रादेशमात्रं प्रादेशमात्रमिव हि शिरो मध्ये संगृहीतं मध्ये संगृहीतमिव हि शिरोऽथास्योपरिष्टात्त्र्यङ्गुलं मुखमुन्नयति नासिकामेवास्मिन्नेतद्दधाति तं निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिरोऽसीति मखस्य ह्येतत्सौम्यस्य शिर एवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिणकपाले ॥१७॥ प्रजापतिर्वाऽएष यज्ञो भवति । उभयं वाऽएतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्यजुषा करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वाऽएतꣳ सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति य एवं विद्वानेतदेवं करोत्यथोपशयायै पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः ॥१८॥ अथ गवेधुकाभिर्ह्लिन्वति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तत एता ओषधयो जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिणकपाले ॥१९॥ अथैनान्धूपयति । अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामीति वृषा वाऽअश्वो वीर्यं वै वृषा वीर्येणैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिणकपाले ॥२०॥ अथै-

नाञ्छ्रपयति । शृतꣳ हि देवानामिष्टकाभिः श्रपयत्येता वाऽएतदकुर्वत यथा-यथैतद्यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ताभिरेवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति तद्वु येनैव सुशृताः स्युस्तेन श्रपयेदथ पचनमवधाय महावीरमवदधाति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसाविव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिणकपाले तान्दिवैवोपवपेद्दिवोद्वपेदहर्हि देवानाम् ॥२१॥ स उद्वपति । ऋजवे त्वेत्यसौ वै लोक ऋजुः सत्यꣳ ह्यृजुः सत्यमेष य एष तपत्येष उ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहऽर्जवे त्वेति ॥२२॥ साधवे त्वेति । अयं वै साधुर्योऽयं पवतऽएष हीमांलोकान्त्सिद्धोऽनुपवतऽएष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह साधवे त्वेति ॥२३॥ सुक्षित्यै त्वेति । अयं वै लोकः सुक्षितिरस्मिन्हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथोऽअग्निर्वै सुक्षितिरग्निर्ह्येवास्मिंलोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्येष उ तृतीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वेति तूष्णीं पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिणकपाले ॥२४॥ अथैनानाच्छृणत्ति । अजायै पयसा मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसाविव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिणकपाले ॥२५॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य एतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥२६॥ ब्राह्मणम् ॥२॥ ॥

स यदेतदातिथ्येन प्रचरति । अथ प्रवर्ग्येण चरिष्यन्पुरोपसदोऽग्रेण गार्हपत्यं प्राचः कुशान्त्सꣳस्तीर्य द्वन्द्वं पात्राण्युपसादयत्युपयमनीं महावीरं परीशासौ पिन्वने रौहिणकपाले रौहिणहवन्यौ स्रुचौ यद्वु चान्यद्भवति तद्दश दशाक्षरा वै विराड्विराड्वै यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयत्यथ यद्द्वन्द्वं द्वन्द्वं वै वीर्यं यदा वै द्वौ सꣳरभेतेऽथ तौ वीर्यं कुरुतो द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुनेनैवैनमेतत्प्रजननेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥१॥ अथाध्वर्युः । प्रोक्षणीरादायोपोत्तिष्ठन्नाह ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतरभिष्टुहीति ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता

तमेवैतदाहाप्रमत्त आस्स्व यज्ञस्य शिरः प्रतिधास्याम इति होतरभिष्टुहीति यज्ञो वै होता तमेवैतदाह यज्ञस्य शिरः प्रतिधेहीति प्रतिपद्यते होता ॥२॥ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति । असौ वाऽआदित्यो ब्रह्माहरहः पुरस्ताज्जायतऽएष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादित्यथ प्रोक्षत्यसावेव बन्धुः ॥३॥ स प्रोक्षति । यमाय त्वेत्येष वै यमो य एष तपत्येष हीदꣳ सर्वं यमयत्येतेनेदꣳ सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह यमाय त्वेति ॥४॥ मखाय त्वेति । एष वै मखो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह मखाय त्वेति ॥५॥ सूर्यस्य त्वा तपसऽइति । एष वै सूर्यो य एष तपत्येष प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तपसऽइति ॥६॥ पूर्वया द्वारा स्थूणां निर्हृत्य । दक्षिणतो निमिन्वन्ति यथैनाꣳ होताभिष्टुवन्परापश्येद्यज्ञो वै होता स एवास्यामेतद्यज्ञं प्रतिदधाति तथैषा घर्मं पिन्वते ॥७॥ अग्रेणाहवनीयꣳ । सम्राडासन्दीं पर्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयत्युत्तराꣳ राजासन्द्यै ॥८॥ औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्जैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥९॥ अꣳसद्घ्नी भवति । अꣳसयोर्वाऽइदꣳ शिरः प्रतिष्ठितं तदꣳसयोरेवैतच्छिरः प्रतिष्ठापयति ॥१०॥ बाल्वजीभी रज्जुभिर्व्युता भवति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तत एता ओषधयो जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥११॥ अथ यदुत्तरत आसादयति । यज्ञो वै सोमः शिरः प्रवर्ग्य उत्तरं वै शिरस्तस्मादुत्तरत आसादयत्यथो राजा वै सोमः सम्राट् प्रवर्ग्य उत्तरं वै राज्यात्साम्राज्यं तस्मादुत्तरत आसादयति ॥१२॥ स यत्रैताꣳ होतान्वाह । अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इति तदेतं प्रचरणीयं महावीरमाज्येन समनक्ति देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्विति सविता वै देवानां प्रसविता सर्वं वाऽइदं मधु यदिदं किं च तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति तदस्मै सविता प्रसवि-

ता प्रसौति तस्मादाह देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्विति ॥१३॥ ॥ शतम् ६१०० ॥॥

अथोत्तरतः सिकता उपकीर्णा भवन्ति । तदन्तरं हिरण्यमधस्तादुपास्यति पृथिव्याः संस्पृशस्पाहीत्येतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इममधस्ताद्रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्निर्वाऽएतद्रेतो यद्धिरण्यं नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्याऽअथो पृथिव्यु ह वाऽएतस्माद्बिभयां चकार यद्वै मायं तप्तः शुशुचानो न हिंस्यादिति तदेवास्याऽएतदन्तर्दधाति रजतं भवति रजतेव हीयं पृथिवी ॥१४॥ स यत्रैतां होतान्वाह । संसीदस्व महाँ२ऽअसीति तदुभयत आदीप्ता मौञ्जाः प्रलवा भवन्ति तानुपास्य तेषु प्रवृणक्ति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तत एता ओषधयो जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥१५॥ अथ यदुभयत आदीप्ता भवन्ति । सर्वाभ्य एवैतद्दिग्भ्यो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति तस्मिन्प्रवृज्यमाने पत्नी शिरः प्रोर्णुते तप्तो वाऽएष शुशुचानो भवति नेन्मेऽयं तप्तः शुशुचानश्चक्षुः प्रमुष्णादिति ॥१६॥ स प्रवृणक्ति । अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसीत्येष वै घर्मो य एष तपति सर्वं वाऽएतदेष तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहार्चिरसि शोचिरसि तपोऽसीति ॥१७॥ अथास्यामाशिष आशास्ते । ऽइयं वै यज्ञोऽस्यामेवैतदाशिष आशास्ते ता अस्माऽइयं सर्वाः समर्धयति ॥१८॥ अनाधृष्टा पुरस्तादिति । अनाधृष्टा ह्येषा पुरस्ताद्रक्षोभिर्नाष्ट्राभिरग्नेराधिपत्यऽइत्यग्निमेवास्याऽअधिपतिं करोति नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्याऽआयुर्मे दा इत्यायुरेवात्मन्धत्ते तथो सर्वमायुरेति ॥१९॥ पुत्रवती दक्षिणत इति । नात्र तिरोहितमिवास्तीन्द्रस्याधिपत्यऽइतीन्द्रमेवास्याऽअधिपतिं करोति नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै प्रजां मे दा इति प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते तथो ह पुत्री पशुमान्भवति ॥२०॥ सुषदा पश्चादिति । नात्र तिरोहितमिवास्ति देवस्य सवितुराधिपत्यऽइति देवमेवास्यै सवितारमधिपतिं करोति नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै चक्षुर्मे दा इति चक्षुरेवात्मन्धत्ते तथो ह

चक्षुष्मान्भवति ॥२१॥ आश्रुतिरुत्तरत इति । आश्रावयन्नुत्तरत इत्येवैतदाह धातुराधिपत्य इति धातारमेवास्या अधिपतिं करोति नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्यै रायस्पोषं मे दा इति रयिमेव पुष्टिमात्मन्धत्ते तथो ह रयिमान्पुष्टिमान्भवति ॥२२॥ विधृतिरुपरिष्टादिति । विधारयन्नुपरिष्टादित्येवैतदाह बृहस्पतेराधिपत्य इति बृहस्पतिमेवास्या अधिपतिं करोति नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्या ओजो मे दा इत्योज एवात्मन्धत्ते तथौजस्वी बलवान्भवति ॥२३॥ अथ दक्षिणात उत्तानेन पाणिना निह्नुते । विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहीति सर्वाभ्यो मार्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह यज्ञस्य शीर्षछिन्नस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितॄनगछत्तया वै पितरस्तेरेवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥२४॥ अथेमामभिमृश्य जपति । मनोरश्वासीत्यश्वा ह वा इयं भूत्वा मनुमुवाह सोऽस्याः पतिः प्रजापतिस्तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥२५॥ अथ वैकङ्कती शकलौ परिश्रयति प्राञ्चौ । स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्वेत्यवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामेष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवताम् ॥२६॥ मरुद्भिः परिश्रीयस्वेति । विशो वै मरुतो विशैवैतत्क्षत्रं परिबृꣳहति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिबृढं तूष्णीमुदञ्चौ तूष्णीं प्राञ्चौ तूष्णीमुदञ्चौ तूष्णीं प्राञ्चौ ॥२७॥ त्रयोदश सम्पादयति । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्त्रयोदश सम्पादयति ॥२८॥ अथ सुवर्णꣳ हिरण्यमुपरिष्टान्निदधाति । दिवः सꣳस्पृशस्पाहीत्येतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इममुपरिष्टाद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्निर्वा एतद्रेतो यद्धिरण्यं नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्या अथो द्यौर्ह वा एतस्माद्बिभयां चकार यद्वै मायं तप्तः शुशुचानो न हिꣳस्यादिति तदेवास्या एतदन्तर्दधाति हरितं भवति हरिणीव हि द्यौः ॥२९॥ अथ धवित्रैराधूनोति । मधु मधिति त्रिः प्राणो वै

मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यान-
स्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥३०॥ अथापसलवि त्रिर्धून्वन्ति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य
[रसो व्यक्षरत्स] पितॄनगच्छत्त्रया वै पितरस्तैरेवैनमेतत्समीरयति ॥३१॥ अप वा
ऽएतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे धुवनं तन्वते पुनः प्रसलवि त्रिर्धून्वन्ति षट्
सम्पद्यन्ते षड्वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति अपयन्ति रौहिणौ स य-
दार्चिर्जायतेऽथ हिरण्यमादत्ते ॥३२॥ स यत्रैतात्ँ होतान्वाह । अप्नस्वतीमश्विना
वाचमस्मेऽइति तदध्वर्युरुपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो घर्म इति स यदि रुचितः स्याच्छ्रे-
यान्यजमानो भविष्यतीति विद्यादथ यद्यरुचितः पापीयान्भविष्यतीति विद्यादथ
यदि नैव रुचितो नारुचितो नैव श्रेयान्न पापीयान्भविष्यतीति विद्याद्यथा न्वेव
रुचितः स्यात्तथा धवितव्यः ॥३३॥ अथैतद्धि° ॥३४॥ ब्राह्मणम् ॥३॥ ॥

स यदेतदध्वर्युः । उपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो घर्म इति तदुपोत्थायावकाशैरुपति-
ष्ठन्ते प्राणा वाऽअवकाशाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति षडुपतिष्ठन्ते षड्वाऽइमे शी-
र्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥१॥ गर्भो देवानामिति । एष वै गर्भो देवानां
य एष तपत्येष हीदꣳ सर्वं गृह्णात्येतेनेदꣳ सर्वं गृभीतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवै-
तत्प्रीणाति तस्मादाह गर्भो देवानामिति ॥२॥ पिता मतीनामिति । पिता ह्येष
मतीनां पतिः प्रजानामिति पतिर्ह्येष प्रजानाꣳ ॥३॥ सं देवो देवेन सवित्राग-
तेति सꣳ हि देवो देवेन सवित्रागत सꣳ सूर्येण रोचतऽइति सꣳ हि सूर्येण
रोचते ॥४॥ समग्निरग्निनागतेति । सꣳ ह्यग्निरग्निनागत सं देवेन सवित्रेति सꣳ
हि देवेन सवित्रागत सꣳ सूर्येणारोचिष्टेति सꣳ हि सूर्येणारोचिष्ट ॥५॥ स्वाहा
समग्निस्तपसागतेति सꣳ ह्यग्निस्तपसागतावरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवता-
मसावेव बन्धुः सं दैव्येन सवित्रेति सꣳ हि दैव्येन सवित्रागत सꣳ सूर्येणारूरु-
चतेति सꣳ हि सूर्येणारूरुचत ॥६॥ ते वाऽएते त्रयोऽवकाशा भवन्ति । त्रयो

वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तेनैवास्मिन्नेतद्दधाति ॥७॥ धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यामिति । धर्ता ह्येष दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यां धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजा इति धर्ता ह्येष देवो देवानाममर्त्यस्तपोजा वाचमस्मे नियच्छ देवायुवमिति यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाह ॥८॥ अपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति । एष वै गोपा य एष तपत्येष हीदꣳ सर्वं गोपायत्यथो न निपद्यते तस्मादाहापश्यं गोपामनिपद्यमानमिति ॥९॥ आ च परा च पथिभिश्चरन्तमिति । आ च ह्येष परा च देवैः पथिभिश्चरति स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीनावरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तरिति पुनः-पुनर्ह्येष एषु लोकेषु वरीवर्त्यमानश्चरति ॥१०॥ विश्वासां भुवां पते । विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पतऽइत्येतस्य सर्वस्य पतऽइत्येतद्देवश्रुत्त्वं देव घर्म देवो देवान्पाहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥११॥ अत्र प्रावीरनु वां देववीतयऽइति । अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वाऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहात्र प्रावीरनु वां देववीतयऽइति ॥१२॥ मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्यामिति । दध्यङ् ह वाऽआभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति तस्मादाह मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्यामिति ॥१३॥ हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वोऽअध्वरं दिवि देवेषु धेहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥१४॥ पिता नोऽसि पिता नो बोधीति । एष वै पिता य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह पिता नोऽसि पिता नो बोधीति नमस्तेऽअस्तु मा मा हिꣳसीरित्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥१५॥ अथ पत्न्यै शिरोऽपवृत्य । महावीरमीक्षमाणां वाचयति त्वष्टमन्तस्त्वा सपेमेति वृषा वै प्रवर्ग्यो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥१६॥ अथैतद्दि॰ ॥१७॥ ब्राह्मणम् ॥४॥ प्रथमोऽध्यायः [१२.] ॥

अथातो रौहिणौ जुहोति । अहः केतुना जुषताᳩं सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहे-त्युभावेतेन यजुषा प्रातां रात्रिः केतुना जुषताᳩं सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्युभावे-तेन यजुषा सायम् ॥१॥ तद्यद्रौहिणौ जुहोति । अग्निश्च ह वाऽआदित्यश्च रौ-हिणावेताभ्याᳩं हि देवताभ्यां यजमानाः स्वर्गं लोकᳩं रोहन्ति ॥२॥ अथोऽअहो-रात्रे वै रौहिणौ । आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति त-स्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः ॥३॥ अथोऽइमौ वै लोकौ रौहिणौ । आदि-त्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेष आभ्यां लोका-भ्यां परिगृहीतः ॥४॥ अथो चक्षुषी वै रौहिणौ । शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षंस्तच्चक्षुर्द-धाति ॥५॥ अथ रज्जुमादत्ते । देवेभ्यस्त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे रास्नासीत्यसावेव बन्धुः ॥६॥ अथ गामाह्वयति । जघनेन गार्ह-पत्यं यन्निडऽएह्यदितऽएहि सरस्वत्येहीतीडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि गौरथो तिराह्वयति नाम्नासाविह्यसावेहीति त्रिः ॥७॥ तामागतामभिदधाति । अ-दित्यै रास्नासीन्द्राण्या उष्णीष इतीन्द्राणी ह वाऽइन्द्रस्य प्रिया पत्नी तस्या उ-ष्णीषो विश्वरूपतमः सोऽसीति तदाह तमेवैनमेतत्करोति ॥८॥ अथ वत्समुपार्ज-ति । पूषासीत्ययं वै पूषा योऽयं पवतऽएष हीदᳩं सर्वं पुष्यत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदे-तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह पूषासीति ॥९॥ अथोन्नयति । घर्माय दीष्वेत्येषं वा ऽअत्र घर्मो रसो भवति यमेषा पिन्वते तस्यै दयस्वेत्येवैतदाह ॥१०॥ अथ पि-न्वने पिन्वयति । अश्विभ्यां पिन्वस्वेत्यश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वाऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहाश्विभ्यां पिन्वस्वेति ॥११॥ सरस्व-त्यै पिन्वस्वेति । वाग्वै सरस्वती वाचा वाऽएतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सरस्वत्यै पिन्वस्वेति ॥१२॥ इन्द्राय पिन्वस्वेति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता स यैव यज्ञस्य देवता तयैवैतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः

प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राय पिन्वस्वेति ॥१३॥ अथ विप्रुषोऽभि-
मन्त्रयते। स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता स यैव यज्ञस्य देवता
तामेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदिति त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि
यज्ञोऽवरुं स्वाहाकारं करोति परां देवतामसाविव बन्धुः ॥१४॥ अथास्यै स्तन-
मभिपद्यते। यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूरिति यस्ते स्तनो निहितो गुहाया-
मित्येवैतदाह यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्र इति यो धनानां दाता वसुवित्पणाय्य
इत्येवैतदाह येन विश्वा पुष्यसि वार्याणीति येन सर्वान्देवान्त्सर्वाणि भूतानि बि-
भर्षीत्येवैतदाह सरस्वति तमिह धातवेऽकरिति वाग्वै सरस्वती सैषा घर्मदुघा
यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाहाथ गार्हपत्यस्यार्धमे-
त्युर्वन्तरिक्षमन्वेमीत्यसाविव बन्धुः ॥१५॥ अथ शफावादत्ते। गायत्रं छन्दोऽसि
त्रैष्टुभं छन्दोऽसीति गायत्रेण चैवैनावेतत्त्रैष्टुभेन च छन्दसादत्ते द्यावापृथिवीभ्यां
त्वा परिगृह्णामीतीमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमा-
भ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णात्यथ मौञ्जेन वेदेनोपमार्ष्ट्यसाविव बन्धुः ॥१६॥
अथोपयमन्योपगृह्णाति। अन्तरिक्षेणोपयच्छामीत्यन्तरिक्षं वाऽउपयमन्यन्तरिक्षेण
हीदं सर्वमुपयतमथोऽउदरं वाऽउपयमन्युदरेण हीदं सर्वमन्नाद्यमुपयतं त-
स्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छामीति ॥१७॥ अथाजाक्षीरमानयति। तप्तो वाऽएष शु-
शुचानो भवति तमेवैतच्छमयति तस्मिञ्छान्ते गोक्षीरमानयति ॥१८॥ इन्द्राश्विने-
ति। इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता स यैव यज्ञस्य देवता तामेवैतत्प्रीणात्यश्विनेत्य-
श्विनावेवैतदाहाश्विनौ वाऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति तस्मा-
दाहेन्द्राश्विनेति ॥१९॥ मधुनः सारघस्येति। एतद्धि मधु सारघं घर्मं पातेति रसं
पातेत्येवैतदाह वसव इत्येते वै वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ते यजत वाडिति
तद्यथा वषट्कृतं हुतमेवमस्यैतद्भवति ॥२०॥ स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनय

ऽइति । सूर्यस्य ह वाऽएको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्ति तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनयऽइत्यवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामसाविव बन्धुः ॥२१॥ अथैतद्धि ॥२२॥ ब्राह्मणम् ॥५ [२. १.] ॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१३२ ॥ ॥

स यत्रैताꣳ होतान्वाह । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृतेति तदध्वर्युः प्राङुदायन्वातनामानि जुहोत्येतद्धि देवा अबिभयुर्यद्वै न इममन्तरा रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तमेतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणाजुहवुस्तꣳ हुतमेव सन्तमग्नावजुहवुस्तथोऽएवैनमेष एतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेण जुहोति तꣳ हुतमेव सन्तमग्नौ जुहोति ॥१॥ समुद्राय त्वा वाताय स्वाहेति । अयं वै समुद्रो योऽयं पवतऽएतस्माद्धि समुद्रात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाह समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा ॥२॥ सरिराय त्वा वाताय स्वाहेति । अयं वै सरिरो योऽयं पवतऽएतस्माद्धि सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाह सरिराय त्वा वाताय स्वाहा ॥३॥ अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहाप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहेति । अयं वाऽअनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाहानाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहाप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहेति ॥४॥ अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहाशिमिदाय त्वा वाताय स्वाहेति । अयं वाऽअवस्युरशिमिदो योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाहावस्यवे त्वा वाताय स्वाहाशिमिदाय त्वा वाताय स्वाहेति ॥५॥ इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहेति । अयं वाऽइन्द्रो योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेति वसुमते रुद्रवतऽइति तदिन्द्रमेवानु वसूꣳश्च रुद्राꣳश्चाभजत्यथो प्रातःसवनस्य चैवैतन्माध्यन्दिनस्य च सवनस्य रूपं क्रियते ॥६॥ इन्द्राय त्वादित्यवते स्वाहेति । अयं वाऽइन्द्रो योऽयं पवते तस्मा

ऽएवैनं जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यादित्यवतऽइति तदिन्द्रमेवान्वादित्यानाभ-
जत्यथो तृतीयसवनस्यैवैतद्रूपं क्रियते ॥७॥ इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने स्वाहेति । अयं
वाऽइन्द्रो योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यभिमातिघ्न इ-
ति सपत्नो वाऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सपत्नघ्नऽइत्येवैतदाह सोऽस्योद्धारो यथा
श्रेष्ठस्योद्धार एवमस्यैष ऋते देवेभ्यः ॥८॥ सवित्रे त्वऽऋभुमते विभुमते वाजवते
स्वाहेति । अयं वै सविता योऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाह सवि-
त्रे त्वेत्यृभुमते विभुमते वाजवतऽइति तदस्मिन्विश्वान्देवानन्वाभजति ॥९॥ बृह-
स्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहेति । अयं वै बृहस्पतिर्योऽयं पवते तस्माऽएवैनं
जुहोति तस्मादाह बृहस्पतये त्वेति विश्वदेव्यावतऽइति तदस्मिन्विश्वान्त्सर्वान्दे-
वानन्वाभजति ॥१०॥ यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेति । अयं वै यमो यो
ऽयं पवते तस्माऽएवैनं जुहोति तस्मादाह यमाय त्वेत्यङ्गिरस्वते पितृमतऽइति
यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितॄनगच्छत्तया वै पितरस्तानेवैतदन्वाभज-
ति ॥११॥ द्वादशैतानि नामानि भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर
एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥१२॥
अथोपयमन्या महावीरऽआनयति । स्वाहा घर्मायेत्येष वै घर्मो य एष तपत्येष
उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा घर्मायेत्यवरꣳ स्वाहाकारं क-
रोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥१३॥ आनीते जपति । स्वाहा घर्मः पित्र
ऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितॄनगच्छत्तया वै पितरस्तानेवैतत्प्री-
णात्यवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥१४॥ नानुवाक्या-
मन्वाह । सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मान्नानुवाक्यामन्वाहातिक्रम्याश्राव्याह
घर्मस्य यजेति वषट्कृते जुहोति ॥१५॥ विश्वा आशा दक्षिणसदिति सर्वा आशा
दक्षिणसदित्येवैतदाह विश्वान्देवानयाडिहेति सर्वान्देवानयाक्षीदिहेत्येवैतदाह

स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमश्विनेत्यश्विनावेवैतदाहाश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणात्यवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥१६॥ अथ स्रुवोर्ध्वमुत्कम्पयति । दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धा इत्यसौ वाऽआदित्यो घर्मो यज्ञो दिवि वाऽएष हितो दिवि प्रतिष्ठितस्तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धा इत्यनुवषट्कृते जुहोति ॥१७॥ स्वाहाग्नये यज्ञियायेति । तत्स्विष्टकृद्भाजनमग्निर्हि स्विष्टकृच्छं यजुर्भ्य इति यजुर्भिर्ह्येषोऽस्मिंलोके प्रतिष्ठितस्तान्येवैतत्प्रीणात्यवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥१८॥ अथ ब्रह्मानुमन्त्रयते । ब्रह्मा वाऽऋत्विजां भिषक्तमस्तस्य एवऽर्त्विजां भिषक्तमस्तेनैवैनमेतद्यज्ञं भिषज्यति ॥१९॥ अश्विना घर्मं पातमिति । अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति ॥२०॥ हार्द्वानमहर्दिवाभिरूतिभिरिति । अनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥२१॥ तन्त्रायिणाऽइति । एष वै तन्त्रायी य एष तपत्येष हीमांलोकांस्तन्त्रमिवानुसंचरत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह तन्त्रायिणाऽइति ॥२२॥ नमो द्यावापृथिवीभ्यामिति । तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्नुते ययोरिदꣳ सर्वमधि ॥२३॥ अथ यजमानः । यज्ञो वै यजमानो यज्ञेनैवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥२४॥ अपातामश्विना घर्ममिति । अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति ॥२५॥ अनु द्यावापृथिवीऽअमꣳसातामिति । तदिमे द्यावापृथिवीऽआह ययोरिदꣳ सर्वमधीहैव रातयः सन्त्वितीहैव नो धनानि सन्त्वित्येवैतदाह ॥२६॥ अथ पिन्वमानमनुमन्त्रयते । इषे पिन्वस्वेति वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे पिन्वस्वेत्यूर्जे पिन्वस्वेति यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह ब्रह्मणे पिन्वस्वेति तद्ब्रह्मणऽआह क्षत्राय पिन्वस्वेति तत्क्षत्रायाह द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्वेति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्या-

माह ययोरिदꣳ सर्वमधि ॥२७॥ स यदूर्ध्वः पिन्वते । तद्यजमानाय पिन्वते यत्प्राङ् तद्देवेभ्यो यद्दक्षिणा तत्पितृभ्यो यत्प्रत्यङ् तत्पशुभ्यो यदुदङ् तत्प्रजायाऽअनपराद्धं न्वेव यजमानस्योर्ध्वो ह्येव पिन्वत्यथ यां दिशं पिन्वते तां पिन्वते यदा शाम्यन्ति विप्रुषः ॥२८॥ अथ प्राङ्विवोदङ्ङुत्क्रामति । धर्मासि सुधर्मेत्येष वै धर्मो य एष तपत्येष हीदꣳ सर्वं धारयत्येतेनेदꣳ सर्वं धृतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह धर्मासि सुधर्मेति ॥२९॥ अथ खरे सादयति । अमेन्यस्मे नृम्णानि धारयेत्यक्रुध्यन्तो धनानि धारयेत्येवैतदाह ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारयेत्येतत्सर्वं धारयेत्येवैतदाह ॥३०॥ अथ शाकलैर्जुहोति । प्राणा वै शाकलाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥३१॥ स्वाहा पूष्णे शरसऽइति । अयं वै पूषा योऽयं पवतऽएष हीदꣳ सर्वं पुष्यत्येष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मादाह स्वाहा पूष्णे शरसऽइत्यवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामसाविव बन्धुर्हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३२॥ स्वाहा ग्रावभ्य इति । प्राणा वै ग्रावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३३॥ स्वाहा प्रतिरवेभ्य इति । प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्हीदꣳ सर्वं प्रतिरतं प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३४॥ स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वबर्हिर्भ्यो घर्मपावभ्य इति । अहुत्वैवोदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणार्धे बर्हिष उपगूहति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य [रसो व्यक्षरत्स] पितॄनगच्छत्तया वै पितरस्तानेवैतत्प्रीणात्यथ यन्न प्रेक्षते सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः ॥३५॥ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति । प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३६॥ स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्य इति । प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥३७॥ स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतयऽइति । अहुत्वैव दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति तꣳ स उत्तरतः शालायाऽउदञ्चं निरस्यत्येषा ह्येतस्य देवस्य

दिक्स्वायामेवैनमेतद्दिशि प्रीणात्यथ यन्न प्रेक्षते नेन्मा रुद्रो हिनसदिति ॥३८॥
सप्तैता आहुतयो भवन्ति । सप्त वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥३९॥
अथ महावीरादुपयमन्यां प्रत्यानयति । स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिरिति ज्योति-
र्वाऽइतरस्मिन्पयो भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषी संगच्छेतेऽअवरं
स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः ॥४०॥ ॥ शतम् ७००० ॥ ॥ अथ
रौहिणौ जुहोति । अहः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्यसावेव
बन्धू रात्रिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्यसावेव बन्धुः ॥४१॥ अथ
यजमानाय घर्मोच्छिष्टं प्रयच्छति । स उपहवमिष्ट्वा भक्षयति मधु हुतमिन्द्रतमेऽअ-
ग्नाविति मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽग्नावित्येवैतदाहाश्याम ते देव घर्म नमस्तेऽअस्तु
मा मा हिंसीरित्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥४२॥ अथ दक्षिणातः सिकता उपकीर्णा
भवन्ति । तन्मार्जयन्ते य एव मार्जालीये बन्धुः सोऽत्रानुप्रहरति शाकलानथोप-
सदा चरन्त्येतद्वै यज्ञस्य शिरः संस्कृतं यथा-यथैनं तदश्विनौ प्रत्यधत्ताम् ॥४३॥ तं
न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात् । एनस्यं हि तदथो नेन्मऽइन्द्रः शिरश्छिनददिति द्वितीये
वैव तृतीये वापशीर्ष्णा ह्येवाग्रे यज्ञेन देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तस्माद्द्वितीये
वैव तृतीये वाथो तप्तो वाऽएष शुशुचानो भवति ॥४४॥ तं यत्प्रथमयज्ञे प्रवृ-
ञ्ज्यात् । एषोऽस्य तप्तः शुशुचानः प्रजां च पशूंश्च प्रदहेदथोऽआयुः प्रमायुको य-
जमानः स्यात्तस्माद्द्वितीये वैव तृतीये वा ॥४५॥ तं न सर्वस्माऽइव प्रवृञ्ज्यात्
। सर्वं वै प्रवर्ग्यो नेत्सर्वस्माऽइव सर्वं करवाणीति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै प्रवृञ्ज्या-
द्यो वास्य प्रियः स्याद्यो वानूचानोऽनूक्तेनैनं प्राप्नुयात् ॥४६॥ सहस्रे प्रवृञ्ज्यात्
। सर्वं वै सहस्रं सर्वमेष सर्ववेदसे प्रवृञ्ज्यात्सर्वं वै सर्ववेदसं सर्वमेष विश्व-
जिति सर्वपृष्ठे प्रवृञ्ज्यात्सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठः सर्वमेष वाजपेये राजसूये प्रवृ-
ञ्ज्यात्सर्वं हि तत्सत्त्रे प्रवृञ्ज्यांत्सर्वं वै सत्त्रं सर्वमेष एतान्यस्य प्रवर्जनान्यतो

नान्यत्र ॥४७॥ तदाहुः । यदपशिरा अप्रवर्ग्योऽथ केनास्याग्निहोत्रꣳ शीर्षण्वद्भवतीत्याहवनीयेनेति ब्रूयात्कथं दर्शपूर्णमासावित्याज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्कथं चातुर्मास्यानीति पयस्ययेति ब्रूयात्कथं पशुबन्ध इति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्कथꣳ सौम्योऽध्वर इति हविर्धानेनेति ब्रूयात् ॥४८॥ अथोऽआहुः । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शिर एतद्देवाः प्रत्यदधुर्यदातिथ्यं न ह वाऽअस्यापशीर्ष्णा केन चन यज्ञेनेष्टं भवति य एवमेतद्वेद ॥४९॥ तदाहुः । यत्प्रणीताः प्रणयन्ति यज्ञेऽथ कस्मादत्र न प्रणयन्तीति शिरो वाऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः शिरः प्रवर्ग्यो नेच्छिरसा शिरोऽभ्यारोहयाणीति ॥५०॥ तदाहुः । यत्प्रयाजानुयाजा अन्यत्र भवन्त्यथ कस्मादत्र न भवन्तीति प्राणा वै प्रयाजानुयाजाः प्राणा अवकाशाः प्राणाः शाकला नेत्प्राणैः प्राणानभ्यारोहयाणीति ॥५१॥ तदाहुः । यदाज्यभागावन्यत्र जुह्वत्यथ कस्मादत्र न जुह्वतीति चक्षुषी वाऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागौ चक्षुषी रौहिणौ नेच्चक्षुषा चक्षुरभ्यारोहयाणीति ॥५२॥ तदाहुः । यद्वानस्पत्यैर्देवेभ्यो जुह्वत्यथ कस्मादेतं मृन्मयेनैव जुह्वतीति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स इमे द्यावापृथिवीऽअगच्छन्मृदियं तद्यदापोऽसौ तन्मृदश्चापां च महावीराः कृता भवन्ति तेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥५३॥ स यद्वानस्पत्यः स्यात् । प्रदह्येत यद्धिरण्मयः स्यात्प्रलीयेत यल्लोहमयः स्यात्प्रसिच्येत यदयस्मयः स्यात्प्रदहेत्परीशासावथैष एवैतस्माऽअतिष्ठत तस्मादेतं मृन्मयेनैव जुह्वति ॥५४॥ अथैतद्वै° ॥५५॥ ब्राह्मणम् ॥१ [२. २.] ॥ द्वितीयोऽध्यायः [१. ३.] ॥ ॥

स वै तृतीयेऽहन् । षष्ठे वा द्वादशे वा प्रवर्ग्योपसदौ समस्य प्रवर्ग्यमुत्सादयत्युत्सन्नमिव ह्येदꣳ शिरस्तद्यदेतमभितो भवति तत्सर्वꣳ समादायाग्रेण शालामन्तर्वेद्युपसमायन्ति ॥१॥ अथाग्नीध्रः । आहवनीये त्रीञ्छलाकानुपकल्पयते तेषामेकमुज्ज्वलय्य मुखदघ्ने धारयमाणो जुहोति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्रामत्से-

मांल्लोकानाविशत्तयैवैनमेतदृचा समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥२॥ अथ यन्मुखदघ्ने
। उपरीव वै तद्यन्मुखदघ्नमुपरीव तद्यदसौ लोकस्तस्मादमुं लोकꣳ शुगाविशत्तयैवैन-
मेतदृचा समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥३॥ या ते घर्म दिव्या शुगिति । यैव दिव्या
शुग्या गायत्र्याꣳ हविर्धानऽइति यैव गायत्र्याꣳ हविर्धाने सा तऽआप्यायतां नि-
ष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥४॥ अथ द्वितीयमुज्ज्वलय्य
। नाभिदघ्ने धारयमाणो जुहोति मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदघ्नं मध्यमिवान्तरिक्षलो-
कस्तस्मादन्तरिक्षलोकꣳ शुगाविशत्तयैवैनमेतदृचा समर्धयति कृत्स्नं करोति ॥५॥
या ते घर्मान्तरिक्षे शुगिति । यैवान्तरिक्षे शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रऽइति यैव त्रिष्टुभ्या-
ग्नीध्रे सा तऽआप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहेति नात्र तिरोहितमिवास्ति
॥६॥ अथ तृतीयमभ्याधाय । तस्मिन्नासीनो जुहोत्यध-इव वै तद्यदासीनोऽध-इ-
व तद्यदयं लोकस्तस्मादिमं लोकꣳ शुगाविशत्तयैवैनमेतदृचा समर्धयति कृत्स्नं करो-
ति ॥७॥ या ते घर्म पृथिव्याꣳ शुगिति । यैव पृथिव्याꣳ शुग्या जगत्याꣳ सदस्येति
यैव जगत्याꣳ सदस्या सा तऽआप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहेति नात्र ति-
रोहितमिवास्ति ॥८॥ अथोपनिष्क्रामति । क्षत्रस्य त्वा परस्पायेत्येतद्वै दैवं क्षत्रं
य एष तपत्यस्य त्वा मानुषस्य क्षत्रस्य परस्पवायेत्येवैतदाह ब्रह्मणस्तन्वं पाही-
ति ब्रह्मण आत्मानं गोपायेत्येवैतदाह विशस्त्वा धर्मणा वयमिति यज्ञो वै वि-
ड्यज्ञस्य त्वारिष्ट्याऽइत्येवैतदाहानुक्रामाम सुविताय नव्यसऽइति यज्ञस्य त्वारिष्ट्या
ऽअह्वलायाऽइत्येवैतदाह ॥९॥ अथाह साम गायेति । साम ब्रूहीति वा गाये-
ति त्वेव ब्रूयाद्गायन्ति हि साम तद्यत्साम गायति नेदिमान्बहिर्धा यज्ञाच्छरीरान्ना-
ष्ट्रा रक्षाꣳसि हिनसन्निति साम हि नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहन्ता ॥१०॥ अग्नेय्यां
गायति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्तातिच्छन्दसि गायत्येषा वै सर्वाणि छन्दाꣳसि यद-
तिच्छन्दास्तस्मादतिच्छन्दसि गायति ॥११॥ स गायति । अग्निष्टपति प्रतिदहत्य-

ह्वावोऽह्वाव इति तन्नाष्ट्रा वै तद्रक्षाᳬस्यतोऽपहन्ति ॥१२॥ तऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति । जघनेन चात्वालमग्रेणाग्नीध्रमेषा हि यज्ञस्य द्वाः स यस्यां ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ॥१३॥ तं वै परिश्रिन्दऽउत्सादयेत् । तप्तो वाऽएष शुशुचानो भवति तं यदस्यामुत्सादयेदिमामस्य शुगृच्छेद्यदप्सूत्सादयेदपोऽस्य शुगृच्छेदथ यत्परिश्रिन्दऽउत्सादयति तथो ह नैवापो हिनस्ति नेमां यदु ह्यप्सु न प्रास्यति तेनापो न हिनस्त्यथ यत्समन्तमापः परियन्ति शान्तिर्वाऽआपस्तेनोऽइमां न हिनस्ति तस्मात्परिश्रिन्दऽउत्सादयेत् ॥१४॥ उत्तरवेदौ त्वेवोत्सादयेत् । यज्ञो वाऽउत्तरवेदिः शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति ॥१५॥ उत्तरनाभ्या सᳬस्पृष्टम् । प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति वाग्वाऽउत्तरनाभिः शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षंस्तद्वाचं दधाति ॥१६॥ चतुःस्रक्तिरिति । एष वै चतुःस्रक्तिर्य एष तपति दिशो ह्येतस्य स्रक्तयस्तस्मादाह चतुःस्रक्तिरिति ॥१७॥ नाभिर्ऋतस्य सप्रथा इति । सत्यं वाऽऋतᳬ सत्यस्य नाभिः सप्रथा इत्येवैतदाह स नो विश्वायुः सप्रथा इति स नः सर्वायुः सप्रथा इत्येवैतदाह ॥१८॥ अप द्वेषोऽअप ह्वर इति । नात्र तिरोहितमिवास्त्यन्यव्रतस्य सश्चिमित्यन्यद्वाऽएतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणां तस्मादाहान्यव्रतस्य सश्चिमित्येवमितरौ प्राञ्चौ तत्त्रिवृत्त्रिवृद्धीदᳬ शिरः ॥१९॥ पुरस्तादुपशयां मृदम् । माᳬसमेवास्मिन्नेतद्दधाति तदभितः परीशासौ बाहूऽएवास्मिन्नेतद्दधात्यभितः परे रौहिणहवन्यौ स्रुचौ हस्तावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥२०॥ उत्तरतोऽग्निम् । तद्धि तस्याऽआयतनं दक्षिणतः सम्राडासन्दीं तद्धि तस्याऽआयतनमुत्तरतः कृष्णाजिनं तद्धि तस्यायतनᳬ सर्वतो धवित्राणि प्राणा वै धवित्राणि प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥२१॥ अथैतद्रज्जुसंदानम् । उपयमन्यामाधाय पश्चात्प्राचीमासादयत्युदरमेवास्मिन्नेतद्दधाति तदभितः पिन्वनेऽआण्डाविवास्मिन्नेतद्दधात्याण्डाभ्याᳬ हि वृषा पिन्वते पश्चा-

त्स्थूणामयूखमूर्द्धऽएवास्मिन्नेतद्दधाति पश्चाद्रौहिणकपाले जानुनीऽएवास्मिन्नेतद्दधाति ते यदेककपाले भवत एककपालेऽइव हीमे जानुनी पश्चाद्वृष्टी पादावेवास्मिन्नेतद्दधाति पादाभ्याᳪं हि धृष्टं प्रहरत्युत्तरतः खरौ प्रचरणीयौ तद्धि तयोरायतनं दक्षिणतो मार्जालीयं तद्धि तस्यायतनम् ॥२२॥ अथास्मिन्पयं आनयति । घर्मैतत्ते पुरीषमित्यन्नं वै पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतद्दधाति तेन वर्धस्व चा च प्यायस्वेति नात्र तिरोहितमिवास्ति वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहीत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥२३॥ स वै न सर्वमिवानयेत् । नेद्यजमानात्परागन्नमसदित्यर्धं वा भूयो वा परिशिनष्टि तस्मिन्नपराह्णे यजमानाय व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छति तद्यजमानऽएवैतदन्नाद्यं दधाति तथो ह यजमानान्न परागन्नं भवति ॥२४॥ अथैनमद्भिः परिषिञ्चति । शान्तिर्वाऽआपः शमयत्येवैनमेतत्सर्वतः परिषिञ्चति सर्वत एवैनमेतच्छमयति त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥२५॥ अथाह वार्षाहरᳪं साम गायेति । एष वै वृषा हरिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह वार्षाहरᳪं साम गायेति ॥२६॥ अथ चात्वाले मार्जयन्ते । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्त्वित्यञ्जलिनाप उपाचति वज्रो वाऽआपो वज्रेणैवैतन्मित्रधेयं कुरुते दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परासिञ्चेत्तेनैव तं पराभावयति ॥२७॥ अथ प्राञ्चोदञ्चुत्क्रामन्ति । उद्वयं तमसस्परीति पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते स्वः पश्यन्त उत्तरमित्ययं वै लोकोऽस्य उत्तरोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमᳪं स्वर्गऽएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥२८॥ अथ प्रसुते दधिघर्मेण चरन्ति । यज्ञो वै सोमः शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति माध्यन्दिने सवनऽएतद्वाऽइन्द्रस्य

निष्केवल्यꣳ सवनं यन्माध्यन्दिनꣳ सवनꣳ स्वऽएवैनमेतद्भागे प्रीणाति स्तुते माध्यन्दिने पवमाने प्राणो वै माध्यन्दिनः पवमानः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधात्यग्निहोत्रहवण्या मुखं वाऽएतद्यज्ञानां यदग्निहोत्रꣳ शीर्षस्तन्मुखं दधाति ॥२९॥ स आनीयमानऽआह । होतर्वदस्व यत्ते वाद्यमिति वदते ह्यत्र होताथोपोत्तिष्ठन्नाह श्रातꣳ हविरिति श्रातꣳ हि भवत्यतिक्रम्याश्राव्याह दधिघर्मस्य यजेति वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृतऽआहरति भक्षं तं यजमानाय प्रयच्छति ॥३०॥ स उपहवमिष्ट्वा भक्षयति । मयि त्यदिन्द्रियं बृहदित्येतद्वाऽइन्द्रियं बृहद्य एष तपति मयि दक्षो मयि क्रतुरिति क्रतूदक्षावेवात्मन्धत्ते घर्मस्त्रिशुग्विराजतीति घर्मो ह्येष त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सहेति विराजा ह्येष ज्योतिषा सह ब्रह्मणा तेजसा सहेति ब्रह्मणा ह्येष तेजसा सह पयसो रेत आभृतमिति पयसो ह्येतद्रेत आभृतं तस्य दोहमशीमह्युत्तरामुत्तराꣳ समामित्याशिषमेवैतदाशास्तेऽथ चात्वाले मार्जयन्तेऽसावेव बन्धुः ॥३१॥ अथातो दक्षिणानाꣳ । सुवर्णꣳ हिरण्यꣳ शतमानं ब्रह्मणे ददात्यासीनो वै ब्रह्मा यशः शयानꣳ हिरण्यं तस्मात्सुवर्णꣳ हिरण्यꣳ शतमानं ब्रह्मणे ददाति ॥३२॥ अथ यैषा घर्मदुघा । तामध्वर्यवे ददाति तप्त-इव वै घर्मस्तप्तमिवाध्वर्युर्निष्क्रामति तस्मात्तामध्वर्यवे ददाति ॥३३॥ अथ यैषा यजमानस्य व्रतदुघा । ताꣳ होत्रे ददाति यज्ञो वै होता यज्ञो यजमानस्तस्मात्ताꣳ होत्रे ददाति ॥३४॥ अथ यैषा पत्न्यै व्रतदुघा । तामुद्गातृभ्यो ददाति पत्नीकर्मेव वाऽएतेऽत्र कुर्वन्ति यदुद्गातारस्तस्मात्तामुद्गातृभ्यो ददाति ॥३५॥ अथैतद्वै° ॥३६॥

ब्राह्मणम् ॥२ [३. १.] ॥

सर्वेषां वाऽएष भूतानाꣳ । सर्वेषां देवानामात्मा यद्यज्ञस्तस्य समृद्धिमनु यजमानः प्रजया पशुभिर्ऋध्यते वि वाऽएष प्रजया पशुभिर्ऋध्यते यस्य घर्मो विदीर्यते तत्र प्रायश्चित्तिः ॥१॥ पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णꣳ सर्वेणैवैतद्भिषज्यति

यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥२॥ स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति । मनो वै प्राणानामधिपतिर्मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तन्मनसैवैतद्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥३॥ पृथिव्यै स्वाहेति । पृथिवी वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥४॥ अग्नये स्वाहेति । अग्निर्वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥५॥ अन्तरिक्षाय स्वाहेति । अन्तरिक्षं वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा° ॥६॥ वायवे स्वाहेति । वायुर्वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वा° ॥७॥ दिवे स्वाहेति । द्यौर्वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा° ॥८॥ सूर्याय स्वाहेति । सूर्यो वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वा° ॥९॥ दिग्भ्यः स्वाहेति । दिशो वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा° ॥१०॥ चन्द्राय स्वाहेति । चन्द्रो वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वा° ॥११॥ नक्षत्रेभ्यः स्वाहेति । नक्षत्राणि वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा° ॥१२॥ अद्भ्यः स्वाहेति । आपो वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वा° ॥१३॥ वरुणाय स्वाहेति । वरुणो वै सर्वेषां देवानामात्मा तत्सर्वा° ॥१४॥ नाभ्यै स्वाहा पूताय स्वाहेति । अनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥१५॥ त्रयोदशैता आहुतयो भवन्ति । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥१६॥ वाचे स्वाहेति । मुखमेवास्मिन्नेतद्दधाति प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहेति नासिकेऽएवास्मिन्नेतद्दधाति चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहेत्यक्षिणीऽएवास्मिन्नेतद्दधाति श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहेति कर्णावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥१७॥ सप्तैता आहुतयो भवन्ति । सप्त वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति सर्वं वै पूर्णं सर्वेणैवैतद्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥१८॥ मनसः काममाकूतिमिति । मनसा वाऽइदं सर्वमाप्तं तन्मनसैवै-

तद्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य ॥१९॥ वाचः सत्यमशीयेति । वाचा वा
ऽइदꣳ सर्वमाप्तं तद्वाचैवैतद्भिषज्यति यत्किं च विवृढं यज्ञस्य पशूनाꣳ रूपमन्नस्य
रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहेत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥२०॥ अथ तं चोपश-
यां च पिष्ट्वा । मार्त्स्नेया मृदा सꣳसृज्यावृता करोत्यावृता पचत्युत्सादनार्थमथ य
उपशययोर्दण्डः स्यात्तेन प्रचरेत् ॥२१॥ संवत्सरो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै संवत्सरः
सर्वं प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तद्वसन्तो यदुद्यतस्तद्ग्रीष्मो यत्पिन्वितस्तद्वर्षा यदा वै
वर्षाः पिन्वन्तेऽथैनाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै
वर्षा य एवमेतद्वेद ॥२२॥ इमे वै लोकाः प्रवर्ग्यः । सर्वं वाऽइमे लोकाः सर्वं
प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदयं लोको यदुद्यतस्तदन्तरिक्षलोको यत्पिन्वितस्तदसौ
लोको यदा वाऽअसौ लोकः पिन्वतेऽथैनꣳ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति
पिन्वते ह वाऽअस्माऽअसौ लोको य एवमेतद्वेद ॥२३॥ एता वै देवताः प्रव-
र्ग्यः । अग्निर्वायुरादित्यः सर्वं वाऽएता देवताः सर्वं प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदग्निर्य-
दुद्यतस्तद्वायुर्यत्पिन्वितस्तदसावादित्यो यदा वाऽअसावादित्यः पिन्वतेऽथैनꣳ
सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽअस्माऽअसावादित्यो य ए-
वमेतद्वेद ॥२४॥ यजमानो वै प्रवर्ग्यः । तस्यात्मा प्रजा पशवः सर्वं वै यजमानः
सर्वं प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदात्मा यदुद्यतस्तत्प्रजा यत्पिन्वितस्तत्पशवो यदा वै
पशवः पिन्वन्तेऽथैनान्त्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै
पशवो य एवमेतद्वेद ॥२५॥ अग्निहोत्रं वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वाऽअग्निहोत्रꣳ सर्वं
प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितं तत्प्रवृक्तो यदुन्नीतं तदुद्यतो यद्धुतं तत्पिन्वितो यदा वा
ऽअग्निहोत्रं पिन्वतेऽथैनत्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वा
ऽअस्माऽअग्निहोत्रं य एवमेतद्वेद ॥२६॥ दर्शपूर्णमासौ वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै दर्श-
पूर्णमासौ सर्वं प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितं तत्प्रवृक्तो यदासन्नं तदुद्यतो यद्धुतं तत्पि-

न्वितो यदा वै दर्शपूर्णमासौ पिन्वेतेऽथैनौ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वेते ह वाऽअस्मै दर्शपूर्णमासौ य एवमेतद्वेद ॥२७॥ चातुर्मास्यानि वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै चातुर्मास्यानि सर्वं प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितं तत्प्रवृक्तो यदासन्नं तद्रुचितो यद्धुतं तत्पिन्वितो यदा वै चातुर्मास्यानि पिन्वन्तेऽथैनानि सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै चातुर्मास्यानि य एवमेतद्वेद ॥२८॥ पशुबन्धो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै पशुबन्धः सर्वं प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितस्तत्प्रवृक्तो यदासन्नस्तद्रुचितो यद्धुतस्तत्पिन्वितो यदा वै पशुबन्धः पिन्वतेऽथैनꣳ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽअस्मै पशुबन्धो य एवमेतद्वेद ॥२९॥ सोमो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै सोमः सर्वं प्रवर्ग्यः स यदभिषुतस्तत्प्रवृक्तो यदुन्नीतस्तद्रुचितो यद्धुतस्तत्पिन्वितो यदा वै सोमः पिन्वतेऽथैनꣳ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपयुञ्जन्ति पिन्वते ह वाऽअस्मै सोमो य एवमेतद्वेद न ह वाऽअस्याप्रवर्ग्येण केन चन यज्ञेनेष्टं भवति य एवमेतद्वेद ॥३०॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य एतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [३. २.] ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१२२ ॥ तृतीयोऽध्यायः [१४.] ॥ ॥

द्वया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्तऽएषु लोकेष्वस्पर्धन्त ॥१॥ ते ह देवा ऊचुः । हन्तासुरान्यज्ञऽउद्गीथेनात्ययामेति ॥२॥ ते ह वाचमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायद्यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥३॥ अथ ह प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने तेऽविदु-

रनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवे-
दमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥४॥ अथ ह चक्षुरूचुः । त्वं न उद्गायेति
तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति त-
दात्मने तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः
स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥५॥ अथ ह श्रोत्रमूचुः ।
त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्क-
ल्याणꣳ शृणोति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य
पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ शृणोति स एव स पाप्मा ॥६॥
अथ ह मन ऊचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भो-
गस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ संकल्पयति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न उ-
द्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ
संकल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पा-
प्मनाविध्यन् ॥७॥ अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष
प्राण उदगायत्तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविव्यत्स-
न्स यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वꣳसेतैवꣳ हैव विध्वꣳसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्त-
तो देवा अभवन्परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद
॥८॥ ते होचुः । क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य
आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः ॥९॥ सा वा एषा देवता दूः । नाम दूरꣳ ह्यस्या
मृत्युर्दूरꣳ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥१०॥ सा वा एषा देवता ।
एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयां चकार तदा-
सां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति
॥११॥ सा वा एषा देवता । एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्यु-

मत्यवहत् ॥१२॥ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत
सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥१३॥ अथ प्राणमत्यव-
हत् । स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः
पवते ॥१४॥ अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सो
ऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥१५॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तद्यदा
मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवंस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥१६॥ अथ
मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण
मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवꣳ ह वाऽएनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद
॥१७॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । यद्धि किं चान्नमद्यतेऽन्नेनैव तदद्यतऽइह प्र-
तितिष्ठति ॥१८॥ ॥ शतम् ७१०० ॥ ॥ ते देवा अब्रुवन् । एतावद्वाऽइदꣳ सर्वं
यदन्नं तदात्मनऽआगासीरनु नोऽस्मिन्नन्नऽआभजस्वेति ते वै माभिसंविशतेति
तथेति तꣳ समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवꣳ ह वा
ऽएनꣳ स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुरएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य
एवं वेद ॥१९॥ य उ हैवंविदꣳ । स्वेषु प्रतिप्रतिर्बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो
भवत्यथ य एवैतमनु भवति यो वैतमनु भार्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भ-
वति ॥२०॥ सोऽयास्य आङ्गिरसो । ऽङ्गानाꣳ हि रसः प्राणो वाऽअङ्गानाꣳ रसः
प्राणो हि वाऽअङ्गानाꣳ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव त-
च्छुष्यत्येष हि वाऽअङ्गानाꣳ रसः ॥२१॥ एष उऽएव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती
तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥२२॥ एष उऽएव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै
ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ह ब्रह्मणस्पतिः ॥२३॥ एष उऽएव साम । वाग्वै
सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो
नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यꣳ

RRR RRR*

सलोकतां य एवमेतत्साम वेद ॥२४॥ एष उ वाऽउद्गीथः । प्राणो वाऽउत्प्राणेन हीदꣳ सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥२५॥ तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो । राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥२६॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद । भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसम्पन्नयार्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्तऽएवाथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥२७॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद । भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥२८॥ तस्य हैतस्य । साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्नऽइत्यु हैकऽआहुः ॥२९॥ अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदसतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृतं गमयेति ॥३०॥ स यदाहासतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वाऽअसत्सदमृतं मृत्योर्मामृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह ॥३१॥ तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मामृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मामृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥३२॥ अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तꣳ स एष एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥३३॥ ब्राह्मणम् ॥१ [४. १.] ॥ ॥

आत्मैवेदमग्रऽआसीत् । पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽह-

मस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्तस्माद्प्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्रऽउक्त्वा-
थान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति ॥१॥ स यत्पूर्वोऽस्मात् । सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन
औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥२॥
सोऽबिभेत् । तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षां चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु
बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥३॥ स
वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानास यथा स्त्री-
पुमाꣳसौ सम्परिष्वक्तौ ॥४॥ स इममेवात्मानं द्वेधापातयत् । ततः पतिश्च पत्नी
चाभवतां तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाश
स्त्रिया पूर्यत एव ताꣳ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥५॥ सो हेयमीक्षां चक्रे
। कथं नु मात्मनऽएव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽसानीति ॥६॥ सा गौ-
रभवत् । वृषभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त ॥७॥ वडवेतराभवत् ।
अश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्तत एकशफमजायत ॥८॥
अजेतराभवत् । बस्त इतरोऽविरितरो मेष इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततोऽजावयो
ऽजायन्तैवमेव यदिदं किं च मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥९॥ सो
ऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्म्यहꣳ हीदꣳ सर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याꣳ
हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥१०॥ अथेत्यभ्यमन्थत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ता-
भ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः ॥११॥
तद्यदिदमाहुः । अमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे
देवाः ॥१२॥ अथ यत्किं चेदमार्द्रम् । तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वाऽइदꣳ
सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः ॥१३॥ सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । य-
च्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याꣳ हास्यै-
तस्यां भवति य एवं वेद ॥१४॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव

व्याक्रियतासौनामायमिदꣳरूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते ऽसौनामायमिदꣳरूपं इति ॥१५॥ स एष इह प्रविष्टः । आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः ॥१६॥ प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदा-कृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति ॥१७॥ आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्व ऽएकं भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिꣳ श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥१८॥ तदेतत्प्रेयः पु-त्रात् । प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥१९॥ तदाहुः । यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभव-दिति ॥२०॥ ब्रह्म वाऽइदमग्रऽआसीत् । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति त-स्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो-यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथऽर्षीणां तथा म-नुष्याणाम् ॥२१॥ तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे । अहं मनुरभवꣳ सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति तस्य ह न दे-वाश्चनाभूत्या ईशतऽआत्मा ह्येषाꣳ स भवत्यथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसा-वन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवानां यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भव-ति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥२२॥ ब्रह्म वाऽइद-मग्र आसीत् । एकमेव तदेकꣳ सन्न व्यभवत्तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति तस्मात्क्ष-

त्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्रऽएव तद्यशो
दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत
उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीया-
न्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥२३॥ स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत
यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा म-
रुत इति ॥२४॥ स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयꣳ
हीदꣳ सर्वं पुष्यति यदिदं किं च ॥२५॥ स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत
धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथोऽअबलीयान्बलीयाꣳसमा-
शꣳसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं
वदतीति धर्मं वा वदन्तꣳ सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥२६॥ तदेतद्ब्रह्म
क्षत्रं विट् शूद्रः । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रि-
यो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्ये-
ष्वेताभ्याꣳ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् ॥२७॥ अथ यो ह वाऽअस्माल्लोकात्स्वं लो-
कमदृष्ट्वा प्रैति । स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाननूक्तोऽन्यद्वा कर्मा-
कृतं यदि ह वाऽअप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयतऽएवा-
त्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते
ऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥२८॥ अथोऽअयं वाऽआत्मा । सर्वे-
षां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन
ऽर्षीणामथ यत्प्रजामिच्छते यत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वा-
सयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन
पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाꣳस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लो-
को यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्यरि-

ष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाꣳसितम् ॥२९॥ आत्मैवेदमग्र आसीत् । एक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छꣳश्चनातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता ॥३०॥ मन एवास्यात्मा । वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दति श्रोत्रं दैवꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदꣳ सर्वं यदिदं किं च तदिदꣳ सर्वमाप्नोति यदिदं किं च य एवं वेद ॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [४. २.] ॥ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥१॥ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाजनयत्पितैकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रꣳ ह्येतत् ॥२॥ द्वे देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥३॥ पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्ति ॥४॥ अथ वत्सं जातमाहुः । अतृणाद इति तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदꣳ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥५॥ तद्यदिदमाहुः । संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्यु-

मपजयत्येवं विद्वान्सर्वꣳ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्य- मानानि सर्वदेति ॥६॥ पुरुषो वाऽअक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः-पुनर्जनयते यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वाऽअक्षितिः स हीदमन्नं धिया-धिया जनयते कर्म- भिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशꣳसा ॥७॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौष- मिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ॥८॥ कामः संकल्पो । विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥९॥ यः कश्च शब्दो । वागेव सैषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वाऽअय- मात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥१०॥ त्रयो लोका एतऽएव । वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥११॥ त्रयो वेदा एतऽएव । वा- गेवऽर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥१२॥ देवाः पितरो मनुष्या एतऽएव । वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥१३॥ पिता माता प्रजैतऽएव । मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥१४॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यम् । अविज्ञातमेतऽएव यत्किं च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वावति ॥१५॥ यत्किं च विजिज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एव तद्भूत्वावति ॥१६॥ यत्किं चाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एव तद्भूत्वावति ॥१७॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योती रूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥१८॥ अथैतस्य मनसो । द्यौः शरीरं ज्योती रूपमसा- वादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनꣳ समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति

य एवं वेद ॥१९॥ अथैतस्य प्राणस्यापः । शरीरं ज्योती रूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः ॥२०॥ तऽएते सर्वऽएव समाः । सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तꣳ स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तꣳ स लोकं जयति ॥२१॥ स एष संवत्सरः । प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्याꣳ रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताꣳ रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥२२॥ यो वै स संवत्सरः । प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयतऽआत्मना चेज्जीवति प्रधिनागादित्याहुः ॥२३॥ अथ त्रयो वाव लोकाः । मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाꣳ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशꣳसन्ति ॥२४॥ अथातः सम्प्रत्तिः । यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥२५॥ यद्वै किं चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञास्तेषाꣳ सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाꣳ सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वाऽइदꣳ सर्वमेतन्मा सर्वꣳ सन्नयमितो भुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किंचिदक्ष्णयाकृतं भवति तस्मादेनꣳ सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥२६॥ पृथिव्यै चैनमग्नेश्च । दैवी

वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥२७॥ दिवश्चैनमादित्याच्च । दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥२८॥ अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च । दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एष एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवꣳ स यथैतां देवताꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्ति यदु किं चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥२९॥ अथातो व्रतमीमाꣳसा । प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योऽन्येनास्पर्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥३०॥ तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्द्ध तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणः ॥३१॥ तानि ज्ञातुं दध्रिरे । ऽयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपं भवामेति तऽएतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेतऽएतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो म्रियतऽइत्यध्यात्मम् ॥३२॥ अथाधिदेवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतꣳ स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः ॥३३॥ अथैष श्लोको भवति । यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वाऽएष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मꣳ स एवाद्य स उ श्व इति यद्वाऽएतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नवदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनोऽएतस्यै

sss sss*

देवतायै सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥३४॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [४. ३.] ॥ ॥

त्रयं वाऽइदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥१॥ अथ रूपाणाम् । चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥२॥ अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्रयꣳ सदेकमयमात्मात्मोऽएकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतꣳ सत्येन छन्नं प्राणो वाऽअमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥ ४ [४. ४.] ॥ तृतीयः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०१ ॥ ॥ चतुर्थोऽध्यायः [१५.] ॥ ॥

दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥१॥ स होवाच गार्ग्यः । य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥२॥ स होवाच गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥३॥ स होवाच गार्ग्यः । य एवायं विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदि-

ष्टास्तेजस्वीति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥४॥ स होवाच गार्ग्यो । य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥५॥ स होवाच गार्ग्यो । य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥६॥ स होवाच गार्ग्यो । य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा विषासहिरिति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥७॥ स होवाच गार्ग्यो । य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥८॥ स होवाच गार्ग्यो । य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः संनिगच्छति सर्वांस्तानतिरोचते ॥९॥ स होवाच गार्ग्यो । य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥१०॥ स होवाच गार्ग्यो । य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा असुरिति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिंल्लो-

कऽआयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥११॥ स होवाच गार्ग्यो । य ए-
वायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैत-
स्मिन्त्संवदिष्ठा मृत्युरिति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ है-
वास्मिंलोकऽआयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥१२॥ स होवाच गार्ग्यो
। यश्चायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा-मैत-
स्मिन्त्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वाऽअहमेतमुपासऽइति स य एतमेवमुपास्तऽआ-
त्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥१३॥
स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नू३ऽइत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स
होवाच गार्ग्य उप त्वायानीति ॥१४॥ स होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं वै त-
द्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावा-
दायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयां चक्रे बृहन्पाण्डर-
वासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिनापेषं बोधयां चकार स होत्तस्थौ
॥१५॥ स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष
तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥१६॥ स होवाचाजातशत्रुः ।
यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञान-
मादाय य एषोऽन्तर्हृदयऽआकाशस्तस्मिञ्छेते ॥१७॥ ॥ शतम्७२०० ॥ ॥ तानि
यदा गृह्णाति । अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृही-
ता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतꣳ श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥१८॥ स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति
। ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं नि-
गच्छति ॥१९॥ स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परि-
वर्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥२०॥ अथ य-
दा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्य चन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि

हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ॥२१॥ स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । ऽतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते ॥२२॥ स यथोर्णवाभिस्तन्तुनोच्चरेत् । यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वऽएत ऽआत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥२३॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [५. १.] ॥ ॥

यो ह वै शिशुꣳ साधानꣳ सप्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि ॥१॥ अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः । तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राण स्थूणान्नं दाम तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते ॥२॥ तद्या इमा अक्षंल्लोहिन्यो राजयः । ताभिरेनꣳ रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो यच्छुक्लं तेनाग्निर्यत्कृष्णं तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥३॥ तदेष श्लोको भवति । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्यासतऽऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति ॥४॥ अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति । इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासतऽऋषयः सप्त तीरऽइति प्राणा वाऽऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥५॥ इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नीऽअयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥६॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [५. २.] ॥ ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च
त्यं च ॥१॥ तदेतन्मूर्तम् । यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥२॥
तस्यैतस्य । मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति
सतो ह्येष रसः ॥३॥ अथामूर्तम् । वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यम् ॥४॥
तस्यैतस्यामूर्तस्य । एतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मि-
न्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदेवतम् ॥५॥ अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्तं
यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥६॥ तस्यै-
तस्य मूर्तस्य । एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष
रसः ॥७॥ अथामूर्तम् । प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यम्
॥८॥ तस्यैतस्यामूर्तस्य । एतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं द-
क्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥९॥ तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा मा-
हारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृ-
द्विद्युत्तꣳ सकृद्विद्युत्तेव ह वाऽअस्य श्रीर्भवति य एवं वेद ॥१०॥ अथात आदे-
शो । नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयꣳ सत्यस्य सत्य-
मिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥११॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [५. ३.] ॥ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन्वाऽअरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त
तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥१॥ सा होवाच मैत्रेयी । यन्मऽइयं भगोः
सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञ-
वल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति
वित्तेनेति ॥२॥ सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां
यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥३॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वतारे
नः सती प्रियं भाषसऽएह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यास-

स्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥४॥ स होवाच याज्ञवल्क्यो । न वाऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वाऽअरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वाऽअरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वाऽअरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वाऽअरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वाऽअरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम् ॥५॥ ब्रह्म तं परादात् । यो न्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥६॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो भवति गृहीतः ॥७॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः

॥९॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वाऽअरेऽस्य महतो
भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं वि-
द्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्व-
सितानि ॥१०॥ स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनम् । एवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शा-
नां त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषां गन्धानां नासिकेऽएकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जि-
ह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेका-
यनमेवꣳ सर्वेषाꣳ संकल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वेषां वेदानाꣳ हृदयमेकायन-
मेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वे-
षामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवꣳ सर्वासां
विद्यानां वागेकायनꣳ ॥११॥ स यथा सैन्धवखिल्यः । उदके प्रास्त उदकमेवा-
नुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो-यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वाऽअर
ऽइदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुवि-
नश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१२॥ सा हो-
वाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥१३॥ स होवाच
याज्ञवल्क्यो । न वाऽअरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वाऽअरऽइदं विज्ञानाय ॥१४॥
यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर
इतरमभिवदति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं वि-
ज्ञानाति ॥१५॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्त-
त्केन कमभिवदेत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विज्ञानीया-
द्येनेदꣳ सर्वं विज्ञानाति तं केन विज्ञानीयाद्विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयादिति
॥१६॥ ब्राह्मणम् ॥४ [५. ४.] ॥॥

इयं पृथिवी । सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायम-

स्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥१॥ इमा आपः । सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ रैतसस्तेजोमयोऽमृत° ॥२॥ अयमग्निः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृत° ॥३॥ अयमाकाशः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृत° ॥४॥ अयं वायुः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृत° ॥५॥ अयमादित्यः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृत° ॥६॥ अयं चन्द्रः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिंश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृत° ॥७॥ इमा दिशः । सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृत° ॥८॥ इयं विद्युत् । सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृत° ॥९॥ अयꣳ स्तनयित्नुः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृत° ॥१०॥ अयं धर्मः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृत° ॥११॥ इदꣳ सत्यꣳ । सर्वेषां भूतानां

TTT TTT*

मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्त्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मꣳ सात्यस्तेजोमयोऽमृत° ॥१२॥ इदं मानुषꣳ । सर्वेषां भूतानां म-
ध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरु-
षो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृत° ॥१३॥ अयमात्मा । सर्वेषां भूतानां
मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ
सर्वम् ॥१४॥ स वाऽअयमात्मा । सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानाꣳ राजा
तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वे प्रा-
णाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वऽएतऽआत्मानः समर्पिताः
॥१५॥ इदं वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्
तद्वां नरा सनये दꣳस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो
वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥१६॥ इदं वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्या-
मुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यꣳ शिरः प्रत्यैर-
यतम् स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपिकक्ष्यं वामिति ॥१७॥ इदं वै
तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् पुरश्चक्रे द्विपदः
पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति स वाऽअयं पु-
रुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किं चनानावृतं नैनेन किं चनासंवृतम् ॥१८॥
इदं वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् रूपꣳ-
रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते
युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि
चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्य-
नुशासनम् ॥१९॥ अथ वꣳशः । तदिदं वयꣳ शौर्पणाय्याच्छौर्पणाय्यो गौतमाद्गौ-

तमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः सांकृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्चात्रेयाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥२०॥

आग्निवेश्यः सैतवात् । सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयात् ॥२१॥ आत्रेयो माण्टेः । माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रजित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥२२॥ ब्राह्मणम् ॥५ [५. ५.] ॥

पञ्चमोऽध्यायः [१६.] ॥ ॥

जनको ह वैदेहो । बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां

ब्राह्मणानामनूचानतम इति ॥१॥ स ह गवाᳲ सहस्रमवरुरोध । दश-दश पा-
दा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुस्तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मि-
ष्ठः स एता गा उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥२॥ अथ ह याज्ञवल्क्यः
। स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौम्योदज सामश्रवा३ इति ता होदाचकार ते
ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नु नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति ॥३॥ अथ ह जनकस्य वैदे-
हस्य होताश्वलो बभूव । स हैनं पप्रछ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठो
ऽसी३ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयᳲ स्म इति
तᳲ ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः ॥४॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदᳲ
सर्वं मृत्युनाप्तᳲ सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यतऽइति
होत्रऽर्त्विजाग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक्सोऽयमग्निः स होता
सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥५॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदᳲ सर्वमहोरात्राभ्या-
माप्तᳲ सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यतऽइत्य-
ध्वर्युणाऽर्त्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः
सोऽध्वर्युः सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥६॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदᳲ सर्वं पूर्व-
पक्षापरपक्षाभ्यामाप्तᳲ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षा-
परपक्षयोराप्तिमतिमुच्यतऽइति ब्रह्मणाऽर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य
ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥७॥ या-
ज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं
लोकमाक्रमतऽइत्युद्गात्रऽर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं
प्राणः स वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः सातिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः ॥८॥
याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभि-
रिति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ता-

भिर्जयतीति पृथिविलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्यौर्लोकꣳ शस्यया ॥९॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ति या हुता अधिशेरते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ति मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि मनुष्यलोको या हुता अधिशेरते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि पितृलोकः ॥१०॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥११॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्योद्गातास्मिन्यज्ञे स्तोत्रिया स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयाधिदेवतमथाध्यात्मं कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्यापानो याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति यत्किं चेदं प्राणभृदिति ततो ह होताश्वल उपरराम ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥६ [६.१.] ॥

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥१॥ प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति ॥२॥ जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥३॥ वाग्वै ग्रहः । स नाम्नातिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥४॥ चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥५॥ श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ॥६॥ मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते

॥७॥ हस्तौ वै ग्रहः । स कर्मणातिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्याᳬं हि कर्म करोति ॥८॥ त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयतऽइत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥९॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदᳬं सर्वं मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥१०॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥११॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियतऽउदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥१२॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीᳬं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्तम् ॥१३॥ आर्तभागेति होवाच । आवमेवैतद्वेदिष्यावो न नावेतत्सजनऽइति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयां चक्रतुस्तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ ह यत्प्रशशᳬंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशᳬंसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥१४॥ ब्राह्मणम् ॥ ७ [६. २.]

॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०४ ॥ ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैतमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्क्व पारिक्षिता अभवन्निति तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥१॥ स होवाच । उवाच वै स तदगच्छन्वै ते तत्र यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिᳬंशतं वै

देवरथाह्न्यान्ययं लोकस्तꣳ समन्तं लोकं द्विस्तावत्पृथिवी पर्य्येति तां पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्य्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्र पारिक्षिता अभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशꣳस तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥२॥ ब्राह्मणम् ॥ १ [६. ३.] ॥

अथ हैनं कहोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष तऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतेऽएषणेऽएव भवतस्तस्मात्पण्डितः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एव भवति य एवं वेद ततो ह कहोडः कौषीतकेय उपरराम ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥ २ [६. ४.] ॥ ॥

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष तऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यनिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदनिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो यः समानेन समनिति स तऽआत्मा सर्वान्तरः स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा वै ब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वे-

UUU UUU

त्येष तऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारꣳ शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एष तऽआत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥३°[६. ५.]॥॥

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्याकाशऽएव गार्गीति कस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति द्यौर्लोके गार्गीति कस्मिन्नु द्यौर्लोक ओतश्च प्रोतश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्या वै देवता अतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥४ [६. ६.]॥॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्ध आथर्वण इति ॥१॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं यस्मिन्नयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति

॥२॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकꣳ सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति ॥३॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणꣳ स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स यज्ञवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥४॥ वेद वाऽअहं गौतम । तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति यो वाऽइदं कश्च ब्रूयाद्वेद-वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥५॥ वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रꣳसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥६॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृतिवीमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥७॥ योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥८॥ ॥ शतम्७३०० ॥ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन् । अग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥९॥ य आकाशे तिष्ठन्। आकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१०॥ यो वायौ तिष्ठन् । वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यम° ॥११॥ य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यम° ॥१२॥ यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकꣳ शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यम° ॥१३॥ यो दिक्षु तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरो

यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यम° ॥१४॥ यो विद्युति ति-
ष्ठन् । विद्युतोऽन्तरो यं विद्युन्न वेद यस्य विद्युच्छरीरं यो विद्युतमन्तरो यम°
॥१५॥ य स्तनयित्नौ तिष्ठन् । स्तनयित्नोरन्तरो यꣳ स्तनयित्नुर्न वेद यस्य स्तन-
यित्नुः शरीरं यं स्तनयित्नुमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवत-
मथाधिलोकम् ॥१६॥ यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरो यꣳ
सर्वे लोका न विदुर्यस्य सर्वे लोकाः शरीरं यः सर्वाँल्लोकानन्तरो यमयति स
तऽआत्मान्तर्याम्यमृत इत्युऽएवाधिलोकमथाधिवेदम् ॥१७॥ यः सर्वेषु वेदेषु ति-
ष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो° °इत्युऽएवाधिवेदमथाधियज्ञम् ॥१८॥ यः सर्वेषु
यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो° °इत्युऽएवाधियज्ञमथाधिभूतम् ॥१९॥ यः
सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य
सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति स तऽआत्मान्त-
र्याम्यमृत इत्युऽएवाधिभूतमथाध्यात्मम् ॥२०॥ यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरो
यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयति स त
ऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२१॥ यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरो° ॥२२॥ यश्चक्षुषि
तिष्ठन् । चक्षुषोऽन्तरो° ॥२३॥ यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रादन्तरो° ॥२४॥ यो म-
नसि तिष्ठन् । मनसोऽन्तरो° ॥२५॥ यस्त्वचि तिष्ठन् । त्वचोऽन्तरो° ॥२६॥ य-
स्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरो° ॥२७॥ यस्तमसि तिष्ठन् । तमसोऽन्तरो° ॥२८॥
यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरो° ॥२९॥ य आत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽन्तरो°
॥३०॥ अदृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोता । अमतो मन्ताविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽस्ति
द्रष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्योऽस्ति विज्ञातैष तऽआत्मान्त-
र्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥
५ [६. ७.] ॥ ॥

अथ ह वाचक्नव्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे विवक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति तौ चेन्मे न विवक्ष्यति मूर्धास्य विपतिष्यतीति पृच्छ गार्गीति ॥१॥ सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ वाणवन्तौ सपत्नाधिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥२॥ सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥३॥ स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत ऽआकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥४॥ सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य यो म ऽएतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥५॥ सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं चेति ॥६॥ स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षतऽआकाशऽएव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्न्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥७॥ स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमनामागोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यं न तदश्नोति कं चन न तदश्नोति कश्चन ॥८॥ एतस्य वाऽअक्षरस्य । प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत एतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा ऽअक्षरस्य प्रशासने गार्ग्यहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा विधृतास्ति-

ष्वत्येतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां-यां च दिशमेतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतं मनुष्याः प्रशꣳसन्ति यजमानं देवा दर्व्यं पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९॥ यो वाऽएतदक्षरमविदित्वा गार्गि । अस्मिंल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति यो वाऽएतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १०॥ तद्वाऽएतदक्षरं गार्गि । अदृष्टं द्रष्टृश्रुतꣳ श्रोतृमतं मन्तृविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदस्ति द्रष्टृ नान्यदस्ति श्रोतृ नान्यदस्ति मन्तृ नान्यदस्ति विज्ञात्रेतद्वै तदक्षरं गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११॥ सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्यध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्याध्वै न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥ १२॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [६. ८.] ॥ ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच ॥ १॥ कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २॥ स होवाच । महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति ॥ ३॥ कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदꣳ

सर्वं वसु हितमेते हीद७ सर्वं वासयन्ते तद्यदिद७ सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इति ॥४॥ कतमे रुद्रा इति । दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥५॥ कतमऽआदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्यैतऽआदित्या एते हीद७ सर्वमाददाना यन्ति तद्यदिद७ सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥६॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतम स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥७॥ कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडित्येते हीद७ सर्व७ षडिति ॥८॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीमऽएव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवतऽइति ॥९॥ तदाहुः । यदयमेक एव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निद७ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥१०॥ पृथिव्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायण७ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहं तं पुरुष७ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं शारीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥११॥ रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायण७ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहं तं पुरुष७ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाच ॥१२॥ आकाश एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनो° ° य एवायं वायौ पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्राण इति होवाच ॥१३॥ काम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनो° ° य एवासौ चन्द्रे पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मन इति हो-

वाच ॥१४॥ तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनो॰ ॰य एवायमग्नौ पुरुषः
स एष वेदेव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥१५॥ तम एव
यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनो॰ ॰य एवायं छायामयः पुरुषः स एष वेदेव शा-
कल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥१६॥ आप एव यस्यायतनम् । च-
क्षुर्लोको मनो॰ ॰य एवायमप्सु पुरुषः स एष वेदेव शाकल्य तस्य का देवतेति
वरुण इति होवाच ॥१७॥ रेत एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनो॰ ॰य ए-
वायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वेदेव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति
होवाच ॥१८॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वाꣳ स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गा-
रावक्षयणमक्रता३ इति ॥१९॥ याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो । यदिदं कुरु-
पञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा
इति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥२०॥ किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति
। आदित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः
प्रतिष्ठितं भवतीति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रति-
ष्ठितानि भवन्तीति हृदयऽइति हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपा-
णि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२१॥ किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां
दिश्यसीति । यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति क-
स्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां
ददाति श्रद्धायाꣳ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भ-
वतीति हृदयऽइति हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्ये-
वमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२२॥ किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत
इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता भवन्तीति
रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति हृदयऽइति तस्मादपि प्रतिरूपं जा-

तमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२३॥ किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति सत्यऽइति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति हृदयऽइति हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२४॥ किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठिता भवतीति मनसीति कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितं भवतीति हृदयऽइति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥२५॥ अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो । यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यत्रैतदन्यत्रास्मत्स्याछ्वानो वैनदद्युर्वयांसि वैनद्विमथ्नीरन्निति ॥२६॥ कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राणऽइति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपानऽइति कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यानऽइति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदानऽइति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समानऽइति ॥२७॥ स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतऽइत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्व्युदुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामीत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तꣳ ह शाकल्यो न मेने तस्य ह मूर्धा विपपात तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुः ॥२८॥ अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छानि सर्वान्वा वः पृच्छानीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥२९॥ तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ । यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पा-

ठिका बहिः ॥३०॥ त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदातुन्नात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥३१॥ माꣳसान्यस्य शकराणि किनाटꣳ स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥३२॥ यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥३३॥ रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः ॥ धानारुह उ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य सम्भवः । यत्समूलमुद्वृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥३४॥ ब्राह्मणम् ॥७ [६. ९.] ॥

जनको ह वैदेह आसां चक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज स होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्तानित्युभयमेव सम्राडिति होवाच यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति ॥१॥ अब्रवीन्मऽउदङ्कः शौल्बायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥२॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । स एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्का भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट्कामाय प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥३॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥४॥ अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिः । वाग्वै ब्रह्मेति यथा

मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किꣳ
स्यादब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥५॥
स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत का
प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्राडिति होवाच वाचा वै सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायतऽऋ-
ग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्राट् परमं
ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥६॥ देवो भूत्वा देवानप्येति
। य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृ° ॥७॥ अब्रवीन्मे वर्कुर्वार्ष्णः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति
यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि
किꣳ स्यादब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति
॥८॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येन-
दुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट्
पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं
ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥९॥ देवो भूत्वा देवानप्येति
य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृ° ॥१०॥ अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं
वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै
ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदि-
त्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥११॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतन-
माकाशः प्रतिष्ठानन्त इत्येनदुपासीत कानन्तता याज्ञवल्क्य दिश एव सम्राडिति
होवाच तस्माद्वै सम्राडपि यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दि-
शः श्रोत्रꣳ हि दिशः श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनꣳ श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं
भूतान्यभिक्षरन्ति ॥१२॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृ°

xxx xxx*

॥१३॥ अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो । मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥१४॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानन्द इत्येनदुपासीत कानन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्यति तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥१५॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृ° ॥१६॥ अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो । हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥१७॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रतितिष्ठन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनꣳ हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥१८॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥१९॥ ब्राह्मणम् ॥८ [६. १०.] ॥ ॥

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन्रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मास्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥१॥ स होवाच

। इन्धो वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वाऽएतमिन्धꣳ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षेणैव परोऽक्षप्रिया-इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥२॥ अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपम् । एषास्य पत्नी विराट् तयोरेष सꣳस्तावो य एषोऽन्तर्हृदयऽआकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः सती संचरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति ॥३॥ ता वाऽअस्यैताः । हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्न एताभिर्वाऽएतमास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर-इव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥४॥ तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिगवाञ्चः प्राणा सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥५॥ स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतेऽभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्याभयं त्वागच्छताद्यो नो भगवन्नभयं वेदयसऽइमे विदेहा अयमहमस्मीति ॥६॥ ब्राह्मणम् ॥१ [६. ११.] ॥ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०७ ॥ षष्ठोऽध्यायः [१७.] ॥ ॥

जनकꣳ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । समेनेन वदिष्यऽइत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तꣳ हास्मै ददौ तꣳ ह सम्राडेव पूर्वः पप्रछ ॥१॥ याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२॥ अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रज्योतिः सम्राडिति होवाच चन्द्रेणैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य

॥३॥ अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निर्ज्योतिः सम्राडिति होवाचाग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥४॥ अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति वाग्ज्योतिः सम्राडिति होवाच वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥५॥ अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मज्योतिः सम्राडिति होवाचात्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति ॥६॥ ॥ शतम् ७४०० ॥ ॥ कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः स समानः सन्नुभौ लोकौ संचरति ध्यायतीव लेलायतीव सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति ॥७॥ स वाऽअयं पुरुषो जायमानः । शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः सꣳसृज्यते स उत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति मृत्यो रूपाणि ॥८॥ तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । द्वेऽएव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च संध्यं तृतीयꣳ स्वप्नस्थानं तस्मिन्त्संध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च ॥९॥ अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आनन्दांश्च पश्यति स यत्रायं प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥१०॥ न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः स्रवन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्त्यथ वेशान्ताः स्रवन्तीः पुष्करिणीः सृजते स हि कर्ता ॥११॥ तदप्येते श्लोकाः । स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमा-

दाय पुनरेति स्थानꣳ हिरण्मयः पौरुष एकहꣳसः ॥१२॥ प्राणेन रक्षन्नवरं कु-
लायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयतेऽमृतो यत्रकामꣳ हिरण्मयः पौरुष
एकहꣳसः ॥१३॥ स्वप्नान्तऽउच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि । उ-
तेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥१४॥ आराममस्य प-
श्यन्ति । न तं कश्चन पश्यतीति तं नायतं बोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यꣳ हास्मै भव-
ति यमेष न प्रतिपद्यते ॥१५॥ अथो खल्वाहुः । जागरितदेश एवास्यैष यानि
ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञ-
वल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१६॥ स वा
ऽएष एतस्मिन्त्स्वप्नान्ते । रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं
प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यदत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो
ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमो-
क्षायैव ब्रूहीति ॥१७॥ तद्यथा महामत्स्यः । उभे कूलेऽअनुसंचरति पूर्वं चापरं
चैवमेवायं पुरुष एताऽउभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥१८॥ तद्य-
थास्मिन्नाकाशे । श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः सꣳहत्य पक्षौ संलया-
यैव ध्रियतऽएवमेवायं पुरुष एतस्माऽअन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कं चन कामं
कामयते न कं चन स्वप्नं पश्यति ॥१९॥ ता वाऽअस्यैता । हिता नाम नाड्यो
यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य ह-
रितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्त-
मिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया भयं मन्यतेऽथ यत्र राजेव दे-
व-इवाहमेवेदꣳ सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकोऽथ यत्र सुप्तो न कं
चन कामं कामयते न कं चन स्वप्नं पश्यति ॥२०॥ तद्वाऽअस्यैतत् । आत्मका-
ममाप्तकाममकामꣳ रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किं चन

वेद नान्तरमेवमेवायꣳ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किं
चन वेद नान्तरम् ॥२१॥ तद्वाऽअस्यैतत् । अतिछन्दोऽपहतपाप्माभयꣳ रूपमशो-
कान्तरमत्र पितापिता भवति मातामाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अ-
वेदा यज्ञा अयज्ञा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाभ्रूणहा पौल्कसोऽपौल्कस-
श्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतः पुण्येनान्वागतः
पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति ॥२२॥ यद्वै तन्न पश्यति ।
पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न
तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥२३॥ यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै
तद्घ्रातव्यं न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वि-
तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥२४॥ यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै त-
द्रसं न रसयति न हि रसयितू रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वि-
तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥२५॥ यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्वक्तव्यं
न वदति न हि वक्तुर्वचो विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥२६॥ यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यं न शृणो-
ति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति त-
तोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥२७॥ यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न म-
नुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो
ऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥२८॥ यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्प्रष्टव्यं न स्पृशति
न हि स्प्रष्टु स्पृष्टेर्विपरिलोपोऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति. ततोऽन्यद्विभक्तं
यत्स्पृशेत् ॥२९॥ यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयं न विजानाति न
हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो
ऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥३०॥ सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवति । एष ब्रह्म-

लोकः सम्राडिति हैनमुवाचैषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य
परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥३१॥ स यो
मनुष्याणाᳫं राद्धः समृद्धो भवति । अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः सम्पन्न-
तमः स मनुष्याणां परम आनन्दः ॥३२॥ अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः । स
एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दः ॥३३॥ अथ ये शतं पितॄणां जितलोकाना-
मानन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ॥३४॥
अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः । स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियो
ऽवृजिनोऽकामहतः ॥३५॥ अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः । स एको देव-
लोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥३६॥ अथ ये शतं देवलोक
ऽआनन्दाः । स एको गन्धर्वलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः
॥३७॥ अथ ये शतं गन्धर्वलोकऽआनन्दाः । स एकः प्रजापतिलोकऽआनन्दो
यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥३८॥ अथ ये शतं प्रजापतिलोकऽआनन्दाः ।
स एको ब्रह्मलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत एष ब्रह्मलोकः
सम्राडिति हैनमनुशशासैतदमृतᳫं सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षा-
यैव ब्रूहीति ॥३९॥ स वाऽएष एतस्मिन्त्सम्प्रसादे । रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं
च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यदत्र किंचित्पश्यत्य-
नन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते
सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥४०॥ अत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयां
चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति स यत्राणिमानं न्येति ज-
रया वोपतपता वाणिमानं निगच्छति यथाम्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्ध-
नात्प्रमुच्येतैवमेवायᳫं शारीर आत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियो-
न्याद्रवति प्राणायैव ॥४१॥ तद्यथानः सुसमाहितम् । उत्सर्जद्यायादेवमेवायᳫं

शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याति ॥४२॥ तद्यथा राजानमायन्तम् । उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवᳫं हैवंविदᳫं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्तऽइदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥४३॥ तद्यथा राजानं प्रयियासन्तम् । उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायन्त्येवᳫं हैवंविदᳫं सर्वे प्राणा उपसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥४४॥ ब्राह्मणम् ॥१ [७. १.] ॥ ॥

स यत्रायᳫं शारीर आत्माबल्यं नीत्य । संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥१॥ स यत्रैष चाक्षुषः । पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुतऽइत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः ॥२॥ तस्य हैतस्य । हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तᳫं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥३॥ तद्यथा तृणजलायुका । तृणस्यान्तं गत्वात्मानमुपसᳫंहरत्येवमेवायं पुरुष इदᳫं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वात्मानमुपसᳫंहरति ॥४॥ तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरᳫं रूपं तनुतऽएवमेवायं पुरुष इदᳫं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरᳫं रूपं तनुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥५॥ स वाऽअयमात्मा । ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमयः क्रोधम-

योऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेदंमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ॥६॥ अथो खल्वाहुः । काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यतऽइति ॥७॥ तदेष श्लोको भवति । तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किं चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणऽइति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥८॥ तदेष श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुतऽइति ॥९॥ तद्यथाहिनिर्ल्वयनी । वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदꣳ शरीरꣳ शेतेऽथायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥१०॥ तदप्येते श्लोकाः । अणुः पन्था विततः पुराणो माꣳस्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥११॥ तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥१२॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते । ततो भूय-इव ते तमो यऽउ सम्भूत्याꣳ रताः ॥१३॥ असुर्या नाम ते लोकाः । अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्त्यविद्वाꣳसोऽबुधा जनाः ॥१४॥ तदेव सन्तस्तदु तद्भवामो न चेदवेदी महती विनष्टिः । ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति ॥१५॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संचरेत् ॥१६॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध

आत्मास्मिन्संदेहे गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥१७॥ यदैतमनुपश्यति । आत्मानं देवमञ्जसा ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सति ॥१८॥ यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्यऽआत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥१९॥ यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥२०॥ प्राणस्य प्राणम् । उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यं मनसैवाप्तव्यं नेह नानास्ति किं चन ॥२१॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ॥२२॥ विरजः पर आकाशात् । अज आत्मा महा ध्रुवः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनꣳ हि तदिति ॥२३॥ स वाऽअयमात्मा । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किं च स न साधुना कर्मणा भूयान्नोऽएवासाधुना कनीयानेष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपालः स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय ॥२४॥ तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति ॥२५॥ एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणाः । अनूचाना विद्वाꣳसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतेऽएषणे एव भवतः ॥२६॥ स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतऽइत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभेऽउभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैनं कृताकृते तपतो नास्य केन चन कर्मणा लोको

मीयते ॥२७॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्सर्वमेनं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तपति नैनं पाप्मा तपति विपापो विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवति य एवं वेद ॥२८॥ स वाऽएष महानज आत्मा । ऽन्नादो वसुदानः स यो हैवमेतं महान्तमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वसु ॥२९॥ स वाऽएष महानज आत्मा । ऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह दास्यायेति ॥३०॥ स वाऽएष महानज आत्मा । अजरो ऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयꣳ हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥३१॥ ब्राह्मणम् ॥२ [८. २.] ॥ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव कात्यायनी सोऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥१॥ याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वाऽअरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥२॥ सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म ऽइयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां न्वहं तेनामृताहो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥३॥ सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥४॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृतद्धन्त खलु भवति तेऽहं तद्वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु भग-

वानिति ॥५॥ स ह्रोवाच याज्ञवल्क्यो । न वाऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति॰॰ देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे यज्ञानां कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा न्वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि वाऽअरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञातऽइदꣳ सर्वं विदितम् ॥६॥ ब्रह्म तं परादात्।॰॰ योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद यज्ञास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमे यज्ञा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥७॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्य॰॰ ॥८॥ स यथा वीणायै॰॰ ॥९॥ स यथा शङ्खस्य॰॰ ॥१०॥ स यथार्द्रैधाग्नेर्॰॰ सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि दत्तꣳ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥११॥ स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायन॰॰ ॥१२॥ स यथा सैन्धवघनो । ऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यादेवं वाऽअरऽइदं महद्भूतमनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति ह्रोवाच याज्ञवल्क्यः ॥१३॥ सा ह्रोवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वाऽअहमिदं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥१४॥ स ह्रोवाच याज्ञवल्क्यो । न वाऽअरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वाऽअरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासꣳसर्गस्त्वस्य भवति ॥१५॥ यत्र हि तन्न पश्यति॰ ॥१६॥ यत्र हि तन्न जिघ्रति॰ ॥१७॥ यत्र हि

तन्न रसयति° ॥१८॥ यद्वै तन्न वदति° ॥१९॥ यद्वै तन्न शृणोति° ॥२०॥ यद्वै तन्न मनुते° ॥२१॥ यद्वै तन्न स्पृशति° ॥२२॥ यद्वै तन्न विजानाति° ॥२३॥ यत्र वा ऽअन्यदिव स्यात् । तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यदभिवदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥२४॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कँ रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कँ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कँ स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदँ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ॥२५॥ अथ वँशः । तदिदं वयँ शौर्पणाय्याच्छौर्पणाय्यो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः सांकृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्यां कौण्डिन्याऽऔर्णवाभेभ्य और्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥२६॥ आग्निवेश्यः सैतवात् । सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वलाकाकौशिकाद्वलाकाकौशिकः काषायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयात् ॥२७॥ आत्रेयो माण्टेः । माण्टिर्गौ-

तमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः प्रध्वꣳसनात्प्रध्वꣳसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रजित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥२८॥ ब्राह्मणम् ॥३ [७. ३.] ॥ सप्तमोऽध्यायः [१८.] ॥ ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमिवावशिष्यत ओम् खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥४ [८. १.] ॥ ॥

त्रयाः प्राजापत्याः । प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुराः ॥१॥ उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥२॥ ॥ शतम् ७५०० ॥ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥३॥ अथ हैनमसुरा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्ददद इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयꣳ शिक्षेद्दमं दानं दयामिति ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥५ [८. २.] ॥ ॥

वायुरनिलममृतं भस्मान्तꣳ शरीरम् । ओ३म् क्रतो स्मर क्लिबे स्मराग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेमेति ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ [८. ३.] ॥ ॥

एष प्रजापतिर्यद्धृदयम् । एतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरꣳ हृदयमिति हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥७ [८. ४.] ॥ ॥

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव स यो हैवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांल्लोकाञ्जित इन्न्वसावसद्य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यꣳ ह्येव ब्रह्म ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥ ८ [८. ५.] ॥ ॥

आप एवेदमग्र ऽआसुः । ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवान् ॥१॥ ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत्त्र्यक्षरꣳ सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे ऽअक्षरे सत्यं मध्यतो ऽनृतं तदेतदनृतꣳ सत्येन परिगृहीतꣳ सत्यभूयमेव भवति नैवंविद्वाꣳसमनृतꣳ हिनस्ति ॥२॥ तद्यत्तत्सत्यम् । असौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे ऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्यो ऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिर्वा ऽएषो ऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥३॥ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे ऽएते ऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे ऽएते ऽअक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥४॥ अथ यो ऽयं दक्षिणे ऽक्षन्पुरुषः । तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे ऽएते ऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे ऽएते ऽअक्षरे

तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥५॥ ब्राह्मणम् ॥१ [८. ६.] ॥ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनꣳ सर्वस्मात्पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युँद्ध्येव ब्रह्म ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥१० [८. ७.] ॥ ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो । भाःसत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषः स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किं च य एवं वेद ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥११ [८. ८.] ॥ ॥

वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वार स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥१२ [८. ९.] ॥ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो । योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैतं घोषꣳ शृणोति ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥१३ [८. १०.] ॥ ॥

एतद्वै परमं तपो । यद्व्याहितस्तप्यते परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यꣳ हरन्ति परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥१४ [८. ११.] ॥ ॥

यदा वै पुरुषो । ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथाडम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोक-

मह्हिमं तस्मिन्वसति शश्वतीः समाः ॥१॥ ब्राह्मणम् ॥१५ [८. १२.] ॥ ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येकऽआहुः । तन्न तथा पूयति वाऽअन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येकऽआहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः ॥१॥ तद्ध स्माह प्रातृदः पितरम् । किꣳ स्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्यादिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति ॥२॥ तस्माऽउ हैतदुवाच । वीत्यन्नं वै व्यन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रतानि सर्वाणि ह वाऽअस्मिन्भूतानि विशन्ते सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥३॥ ब्राह्मणम् ॥१६ [८. १३.] ॥ ॥

उक्थम् । प्राणो वाऽउक्थं प्राणो हीदꣳ सर्वमुत्थापयत्युद्धास्माऽउक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥१॥ यजुः । प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥२॥ साम । प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मिन्त्सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥३॥ क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः प्र क्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥४॥ ब्राह्मणम् ॥१७ [८. १४.] ॥ षष्ठः प्रपाठकः । कण्डिकासंख्या१२१ ॥ ॥

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वाऽएकं गायत्र्यै पदमेतदु हास्या एतत्स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥१॥ ऋचो यजूꣳषि सामानीति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वाऽएकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद

॥२॥ प्राणोऽपानो व्यान इति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वाऽएकं गायत्र्यै पद-
मेतदु हैवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद
॥३॥ अथास्या एतदेव । तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं
तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृशऽइव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्येष रज उपर्युपरि
तपत्येवꣳ हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥४॥ सैषा गाय-
त्र्येतस्मिंस्तुरीये । दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै
सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौ-
षमिति य एव ब्रूयादहमदर्शमिति तस्माऽएव श्रद्दध्यात् ॥५॥ तद्वै तत्सत्यं बले
प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलꣳ सत्यादोजीय इ-
त्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥६॥ सा हैषा गयांस्तत्रे । प्राणा वै गया-
स्तत्प्राणांस्तत्रे तद्यद्गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहैषैव सा स
यस्माऽअन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते ॥७॥ ताꣳ हैके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वा-
गनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेवानुब्रूयाद्यदि ह वाऽअपि
बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकं चन पदं प्रति ॥८॥ स य इमांस्त्रीं-
लोकान् । पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी
विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि
यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं
पदं परोरजा य एष तपति नैव केन चनाप्यं कुत उऽएतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥९॥
तस्या उपस्थानम् । गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे
नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापदिति यं द्विष्याद-
सावस्मै कामो मा समर्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्माऽएवमुप-
तिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥१०॥ एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो । बुडिलमाश्व-

तराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूथा अथ कथꣳ हस्ती भूतो वहसीति मुखꣳ ह्यस्याः सम्राण्न विदां चकरेति होवाच ॥११॥ तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वाऽअपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्संदहत्येवꣳ हैवैवंविद्यद्यपि बह्विव पापं करोति सर्वमेव तत्सम्प्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥१ [८. १५.] ॥ अष्टमोऽध्यायः [११.] ॥ ॥

श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः । पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैवलं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा३ऽइति स भो३ऽइति प्रतिशुश्रावानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥१॥ वेत्थ यथेमाः प्रजाः । प्रयत्यो विप्रतिपद्यान्ता३ ऽइति नेति होवाच वेत्थ यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ता३ ऽइति नेति हैवोवाच वेत्थ यथासौ लोक एवं बहुभिः पुनः-पुनः प्रयद्भिर्न सम्पूर्यता३ ऽइति नेति हैवोवाच ॥२॥ वेत्थ यतिथ्यामाहुत्याꣳ हुतायाम् । आपः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३ ऽइति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वा ॥३॥ अपि हि नऽऋषेर्वचः श्रुतम् । द्वे सृतीऽअशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकं चन वेदेति होवाच ॥४॥ अथ हैनं वसत्योपमन्त्रयां चक्रे । अनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तꣳ होवाचेति वाव किल नो भवान्पुरानुशिष्टानवोच इति कथꣳ सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान्राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकं चन वेदेति होवाच कतमे तऽइतीमऽइति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥५॥ स होवाच । तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किं च वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति ॥६॥ स आजगाम गौतमो । यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्माऽआसनमाहृत्योदकमा-

हारयां चकाराथ हास्मा ऽअर्घं चकार ॥७॥ स होवाच । वरं भवते गौतमाय
दद्म इति स होवाच प्रतिज्ञातो म ऽएष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथा-
स्तां मे ब्रूहीति ॥८॥ स होवाच । दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति
॥९॥ स होवाच । विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोऽअश्वानां दासीनां प्रव-
राणां परिधानानां मा नो भवान्बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै
गौतम तीर्थेनेच्छासा ऽइत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्मैव पूर्व ऽउपयन्ति ॥१०॥
स होपायनकीर्ता ऽउवाच । तथा नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च पितामहा यथेयं
विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण ऽउवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं
ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥११॥ असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य
एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥१२॥ पर्ज-
न्यो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गा-
रा ह्रादुनयो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं जुह्वति तस्या आहुतेर्वृ-
ष्टिः सम्भवति ॥१३॥ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समिद्वायुर्धूमो
रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं
जुह्वति तस्या आहुतेरन्नꣳ सम्भवति ॥१४॥ पुरुषो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य व्यात्त-
मेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥१५॥ योषा वाऽअग्निर्गौतम ।
तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभि-
नन्दा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषः
सम्भवति स जायते स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियतेऽथैनमग्नये हरन्ति
॥१६॥ तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा वि-

ष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुतेः पुरु-
षो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥१७॥ ते यऽएवमेतद्विदुः । ये चामीऽअरण्ये श्रद्धाꣳ
सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्या-
न्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं
तान्वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः
परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥१८॥ अथ ये यज्ञेन दानेन ।
तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिꣳ रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमप-
क्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं
ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमꣳ राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वे-
त्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्तऽआका-
शाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति तऽएवमेवानुपरि-
वर्तन्तेऽथ यऽएतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम् ॥१९॥
ब्राह्मणम् ॥२ [६.२.] ॥ ॥

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥१॥
यो ह वै वसिष्ठां वेद । वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां
भवति य एवं वेद ॥२॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति
दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्र-
तितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥३॥ यो ह वै सम्पदं वेद । सꣳ हास्मै पद्यते यं
कामं कामयते श्रोत्रं वै सम्पच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः सꣳ हास्मै प-
द्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥४॥ यो ह वाऽआयतनं वेद । आयतनꣳ
स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वाऽआयतनमायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं

जनानां य एवं वेद ॥५॥ यो ह वै प्रजातिं वेद । प्रजायते प्रजया पशुभी रेतो
वै प्रजातिः प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥६॥ ते हेमे प्राणाः । अहꣳश्रे-
यसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः को नो वसिष्ठ इति यस्मिन्व उत्क्रान्त इदꣳ श-
रीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥७॥ वाग्घोच्चक्राम । सा संवत्सरं
प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा कडा अवदन्तो
वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा प्रजाय-
माना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥८॥ चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं
प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथान्धा अपश्यन्तश्चक्षु-
षा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना
रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥९॥ श्रोत्रꣳ होच्चक्राम । तत्संवत्सरं
प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः
श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वाꣳसो मनसा प्रजाय-
माना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥१०॥ मनो होच्चक्राम । तत्सं-
वत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अ-
विद्वाꣳसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण
प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥११॥ रेतो होच्चक्राम । त-
त्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा
अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रो-
त्रेण विद्वाꣳसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥१२॥ अथ ह प्राण उ-
त्क्रमिष्यन् । यथा महासुहयः सैन्धवः पड्वीशशङ्कून्संवृहेदेवꣳ हैवेमान्प्राणान्सं-
ववर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्य वै मे
बलिं कुरुतेति तथेति ॥१३॥ सा ह वागुवाच । यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्-

सिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वाऽअहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति श्रोत्रं यद्वाऽअहꣳ सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीति मनो यद्वाऽअहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति रेतो यद्वाऽअहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति तस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिदं किं चा श्वभ्य आ क्रिमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति न ह वाऽअस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद ॥१४॥ तद्विद्वाꣳसः श्रोत्रियाः । अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुते ॥१५॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ [९. २.] ॥ ॥

स यः कामयेत । महत्प्राप्नुयामित्युदगयनऽआपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वौदुम्बरे कꣳसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति सम्भृत्य परिसमुह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधायावृताज्यꣳ संस्कृत्य पुꣳसा नक्षत्रेण मन्थꣳ संनीय जुहोति ॥१॥ यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदः । तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥२॥ या तिरश्ची निपद्यसेऽहं विधरणीऽइति । तां त्वा घृतस्य धारया यजे सꣳराधनीमहꣳ स्वाहा । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति तृतीयां जुहोति ॥३॥ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ° चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ° श्रोत्राय स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्नौ° मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ° रेतसे स्वाहेत्यग्नौ° ॥४॥ भूताय स्वाहेति । अग्नौ° भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ° विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ° सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ° ॥५॥ पृथिव्यै स्वाहेति । अग्नौ° अन्तरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ° दिवे स्वाहेत्यग्नौ° दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ° ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ° क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ° ॥६॥ भूः स्वाहेति । अग्नौ° भुवः स्वाहेत्यग्नौ° स्वः

स्वाहेत्यग्नौ° भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ° ॥७॥ अग्नये स्वाहेति । अग्नौ° सोमाय स्वाहेत्यग्नौ° तेजसे स्वाहेत्यग्नौ° श्रियै स्वाहेत्यग्नौ° लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ° सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ° सरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ° विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ° प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति ॥८॥ अथैनमभिमृशति । भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृतमसि हिङ्क्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे संदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि संवर्गोऽसीति ॥९॥ अथैनमुद्यच्छति । आमंस्यामंहि ते मयि स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥१०॥ अथैनमाचामति । तत्सवितुर्वरेण्यम् मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः भूः स्वाहा ॥११॥ भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा ॥१२॥ धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमां२॥ऽअस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति सर्वां च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीः सर्वाश्च व्याहृतीरहमेवेदं सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति ॥१३॥ प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥१४॥ तं हैतमुद्दालक आरुणिः । वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिनऽउक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१५॥ एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो । मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवा° ॥१६॥ एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यः । चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवा° ॥१७॥ एतमु हैव चूडो भागवित्तिः । जानकयऽआयस्थूणायान्तेवा° ॥१८॥ एतमु हैव जानकिरायस्थूणः । सत्यकामाय जाबालायान्तेवा° ॥१९॥ एतमु हैव सत्यकामो

जाबालो । ऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छा-
खाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय वानन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥२०॥
चतुरौदुम्बरो भवति । औदुम्बरश्चमस औदुम्बर स्रुव औदुम्बर इध्म औदुम्बर्या
उपमन्थन्यौ ॥२१॥ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । व्रीहियवास्तिलमाषा
अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान्त्सार्धं पिष्ट्वा दध्ना
मधुना घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥२२॥ ब्राह्मणम् ॥४ [६. ३.] ॥ ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपोऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पा-
णि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥१॥ स ह प्रजापतिरीक्षां
चक्रे । हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियꣳ ससृजे ताꣳ सृष्ट्वाध उपास्त त-
स्मात्स्त्रियमध उपासीत श्रीर्ह्येषा स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत्ते-
नैनामभ्यसृजत् ॥२॥ तस्या वेदिरुपस्थो । लोमानि बर्हिश्चर्माधिषवणे समिद्धो
मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य
लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासं चरत्या स स्त्रीणाꣳ सुकृतं वृङ्क्तेऽथ य इ-
दमविद्वानधोपहासं चरत्यास्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥३॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वा-
नुद्दालक आरुणिराह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै त-
द्विद्वान्कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्मा-
ल्लोकात्प्रयन्ति यऽइदमविद्वाꣳसोऽधोपहासं चरन्तीति ॥४॥ बहु वाऽइदꣳ सुप्तस्य
वा जाग्रतो वा रेत स्कन्दति । तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथि-
वीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुन-
स्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निर्धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादा-
यान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥५॥ अथ यद्युदकऽआत्मानं पश्येत् ।
तदभिमन्त्रयेत मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणꣳ सुकृतमिति ॥६॥ श्रीर्ह वाऽएषा

स्त्रीणाम् । यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामपक्रीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आददऽइत्ययशा एव भवति ॥७॥ स यामिच्छेत् । कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखꣳ संधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेति ॥८॥ अथ यामिच्छेत् । न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखꣳ संधायाभिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददऽइत्यरेता एव भवति ॥९॥ ॥ शतम् ७६०० ॥ ॥ अथ यामिच्छेत् । गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखꣳ संधायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥१०॥ अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमꣳ शरबर्हिः स्तीर्त्वा तस्मिन्नेतास्तिस्रः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूꣳस्तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति स वाऽएष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य जायाया उपहासं नेच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥११॥ अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत् । त्र्यहं कꣳसे न पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्तऽआप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥१२॥ स य इच्छेत् । पुत्रो मे गौरो जायेत वेदमनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१३॥ अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा° ॥१४॥ अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं

पाचयित्वा° ॥१५॥ अथ य इच्छेत् । दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा° ॥१६॥ अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिंगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति माꣳसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवाऽऔक्ष्णेन वार्षभेण वा ॥१७॥ अथाभिप्रातरेव । स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहानुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणीऽउदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रफर्व्यम् सं जायां पत्या सहेति ॥१८॥ अथैनामभिपद्यते । ऽमोऽहमस्मि सा त्वꣳ सा त्वमस्यमोऽअहम् सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् तावेहि सꣳरभावहै सह रेतो दधावहै पुꣳसे पुत्राय वित्तयऽइति ॥१९॥ अथास्याऽऊरू विहापयति । विजिहीथां द्यावापृथिवीऽइति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखꣳ संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके गर्भं तेऽअश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥२०॥ हिरण्ययीऽअरणी । याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ देवौ तं ते गर्भं दधामहे दशमे मासि सूतवे ॥ यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति नाम गृह्णाति ॥२१॥ सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वातः पुष्करिणीꣳ समीङ्गयति सर्वतः एवा ते गर्भ एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गडः सपरिश्रयः तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरꣳ सहेति ॥२२॥ जातेऽग्निमुपसमाधाय । अङ्कऽआधाय कꣳसे पृषदाज्यमानीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्त्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वगृहे अस्योपसद्यां मा छैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा मयि प्राणांस्त्वयि मनसा

जुहोमि स्वाहा ॥२३॥ यत्कर्मणात्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् अग्निष्टत्स्वि-
ष्टकृद्विद्वान्त्स्विष्टꣳ सुहुतं करोतु स्वाहेति ॥२४॥ अथास्यायुष्यं करोति । दक्षिणं
कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथास्य नामधेयं करोति वेदोऽसीति तदस्यैतद्गु-
ह्यमेव नाम स्यादथ दधि मधु घृतꣳ सꣳसृज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति
भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधा-
मीति ॥२५॥ अथैनमभिमृशति । अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव आ-
त्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति ॥२६॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते
। इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वी-
रवतोऽकरदिति ॥२७॥ अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति । यस्ते स्तनः शशयो
यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति
तमिह धातवेऽकरिति ॥२८॥ तं वाऽएतमाहुः । अतिपिता बताभूरतिपितामहो
बताभूः परमां बत काष्ठां प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्म-
णस्य पुत्रो जायतऽइति ॥२९॥ अथ वꣳशः । तदिदं वयं भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजी-
पुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्गी-
पुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपु-
त्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो बाडेयीपुत्राद्बाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हा-
रिकर्णीपुत्राद्धारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौन-
कीपुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥३०॥ काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात्काश्यपीबालाक्यामाठ-
रीपुत्रः कौत्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्राद्बौधीपुत्रो शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्काय-
नीपुत्रो वार्षगणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्र आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपु-
त्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पा-
राशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रादार्तभागी-

पुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्रः ॥३१॥ आलम्बीपुत्रात् । आलम्बीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः ॥३२॥ प्राश्नीपुत्रात् । आसुरिवासिनः प्राश्नीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिर्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावा बाध्योगोऽसितादार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥३३॥ ब्राह्मणम् ॥५ [१. ४.] ॥ ॥ सप्तमः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या१०१ ॥ नवमोऽध्यायः [१००.] ॥ ॥ अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या७१६ ॥ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणेऽउपनिषन्नाम चतुर्दशं काण्डं समाप्तम् ॥१४॥ ॥

EXTRACTS FROM THE COMMENTARY OF DVIVEDAGANGA.

द्वया ह प्राजापत्या इत्येवमाद्या षडध्यायी माध्यन्दिनीयब्राह्मणोपनिषत् तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते ॥ उपनिषच्छब्देन मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्यैव वाच्या उप समीपस्थं प्रत्यगात्मैकत्वं नीति निश्चितं सत् तत्पराणां सहेतुं संसारं सादयतीत्युपनिषदिति व्युत्पत्तेः । ग्रन्थस्तु विद्यासमर्थकत्वेनोपचाराडुपनिषदित्युच्यते । बृहत्त्वं चास्य ब्रह्मविद्याहेतूनामन्तरङ्गबहिरङ्गभूतानां बहूनामिहोपदेशात् अर्थतो ग्रन्थपरिमाणतश्च बहुत्वात् । आरण्यकत्वं चास्य नियमपूर्वकमरण्येऽनूच्यमानत्वात् ॥ ॥ अथ कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोर्नियतपौर्वापर्ये सम्बन्धोऽभिधीयते विद्योत्पत्त्यपेक्षितविवेकवैराग्यशमादिमुमुक्षुत्वसम्पत्तिहेतुसत्त्वशुद्धिसम्पा-

दकतया (°त्त्वं स° Cod.) कर्मकाण्डस्य प्राथम्यम् तज्जनितशुद्ध्यपेक्षया तत्त्वज्ञानजनकत्वा-ज्ज्ञानकाण्डस्य नियतमुत्तरभावित्वमित्युपायोपेयभावः काण्डयोः सम्बन्ध इति ब्रूमः ॥ ॥ पूर्वमग्निरहस्यकाण्डसमाम्नातावश्वमेधाग्निब्राह्मणाभ्यां (१०. ६. ४-५.) समुच्चितयोः केवलयोर्वा ज्ञानकर्मणोर्मर्त्यत्वात्मभावः परं फलमित्युक्तम् अथेदानीं मृत्य्वात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवस्तस्योद्भावकस्योपास्यस्य प्राणस्य स्वरूपनिर्णयार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते । प्राणोपास्तिर्हि ज्ञानकर्मोत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूतरागाद्यपध्वस्तिहेतुः तस्याः पाप्ममृत्य्वतिक्रमणावान्तरफलत्वात् । कोऽसौ पाप्मा मृत्युः कुतो वा तस्योद्भवः केन वा तस्यातिक्रमणं कथं चेति वीक्षायामेतत्सर्वं स्पष्टयितुमाख्यायिकामनुसृत्य द्वया हेत्यादिश्रुतिः प्रवर्तते ॥ कानीयसा एव अल्पीयांस एव स्वार्थे वृद्धिः । ज्यायसाः ज्यायांसो बहुतराः ॥१॥ हन्तेदानीमस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोमाख्ये उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थकर्तृप्राणस्वरूपाश्रयणेनासुरानतिगच्छाम । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मभ्यां भवति तत्र कर्म तदेतानि जपेदिति (क° ३०.) विधास्यमानं मन्त्रजपलक्षणम् ज्ञानं विहाख्यायिकया परीक्ष्यमाणमशुद्धवागादिप्रत्याख्यानेन विशुद्धप्राणोपासनरूपमित्यर्थः ॥२॥ इह शुद्धादिगुणविशिष्टप्राणविज्ञानस्य विधित्सितत्वात्तस्य स्वरूपनिर्धारणाय परीक्षाप्रकार आरभ्यते ते ह वाचमित्यादि कण्डिकाषट्केन । ते ह वाचं वागभिमानिनीमस्याख्यामेवोद्गानकर्त्रीमसतो मा सद्गमयेत्यादिमन्त्रप्रकाश्यां (क° ३०.) च देवतां मत्वा त्वं नोऽस्मभ्यमुद्गाय औद्गात्रं कर्म कुर्वित्युक्तवन्तः । यथा प्रकृते ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्रात्मके उद्गात्रा त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियतेऽवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकार्त्विज्यफलकं स्वार्थम् तद्वदत्रापि द्विविधमुद्गानम् यो वाचि निमित्तभूतायां सत्यां वागादिसमुदायस्य भोगः सुखविशेषस्तं देवेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय आगायदागानेन प्रापितवतो यत्पुनः कल्याणं शोभनं वदति यथाशास्त्रं वर्णानभिनिर्वर्तयति तदात्मने स्वार्थमेव । तच्चासाधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यग्वर्णोच्चारणम् । एवं वाग्देवतायाः कल्याणवदनरूपासाधारणविषयासङ्गलक्षणं रन्ध्रस्यावसरं (रन्ध्रं स्वाव°?) प्रतिलभ्यासुराः स्वकार्येयुक्ता जाता इत्याह तेऽविदुरिति । तमुद्गातारं वाग्रूपमभिद्रुत्य वेगेनाभिगम्य स्वेनासङ्गलक्षणेन पाप्मनाविध्यन् ताडितवन्तः संयोजितवन्त इति यावत् । यः स पाप्मा साधकावस्थस्य प्रजापतेर्वाचि प्रक्षिप्तः स एषोऽनुमानेन प्रत्यक्षीक्रियते कोऽसौ यदेव येनैव प्रयुक्ता सतीयं वागिदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धमसभ्यस्त्रीवर्णनप्रेतादिवर्णनानृतादि वदति स एव ॥३॥ अथ ह आस्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं मुख्यं प्राणम् । ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनासङ्गदोषेण संस्रक्ष्यमाणाः सन्तो विष्वञ्चो नानागतयो विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः । यथा लोके पाषाणचूर्णनाय प्रक्षिप्तो लोष्टः पांसुपिण्डोऽश्मानं पाषाणमृत्वा गत्वा प्राप्य स्वयं विध्वंसेत विस्रंसेत विचूर्णीभवेत् ॥७॥ ते वागादयः प्रजापतिप्राणाः मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः फलावस्थाः सन्तः । यो नोऽस्मानित्थमसक्त सक्तितवान् (!) देवभावायात्मत्वेनोपगमितवान् । लोकवद्देवोपकारिणं स्मरन्तो विचारयमाणाः सन्तः । यस्मादेवं वागादयः प्राणमास्येऽन्तरुपलभ्यायमास्येऽन्तरिति व्याजह्रुस्तस्मात्स अयास्यः । यस्मादङ्गानां कार्यकरणानां रसः सार आत्मा तस्मादाङ्गिरसः ॥१०॥ प्राणस्य स्वतः शुद्धत्वेऽप्यशुद्धवागादिसम्बन्धादशुद्धत्वं स्यादिति शङ्कां वारयितुं पाप्महानिफलासाधारणगुणकं विशिष्टोपासन-

माह सेति यां प्राप्यासुरा विनष्टाः वै इति अयमास्येऽन्तरिति निर्धारिता सा वै एषा वर्तमानोपासकशरीरस्था प्राणरूपा देवता दूर्नाम दूरित्येवं ख्यातातः सुष्ठा ॥१०॥ शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतजनाधिष्ठितो देशो मध्यदेशस्तस्मादितिरिक्तो देशो दिशां प्राच्यादीनामन्तः परा काष्ठा तत् तत्र दिशामन्ते अन्तस्थे जने च गमयां चकार । तस्मात्तमन्त्यजनं न इयात् दर्शनसम्भाषणादिभिर्न संसृज्येत तथा अन्तं तज्जननिवासस्थानं नेयात् न गच्छेत् ॥११॥ प्राणं नासिकान्तःसंचारिणम् घ्राणम् ॥१४॥ य उपासक एवमग्न्याद्यात्मकवागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणमात्मत्वेन वेद प्राणोऽहमित्युपास्ते तमेवमेवैषा प्राणदेवता मृत्युमतीत्य वहति वैराजं पदं प्रापयतीति यावत् ॥१७॥ उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकरणसंघातविधारकत्वं नामगुणान्तरं वक्तुमाह अथेति यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्योऽपि प्राणस्त्रिषु पवमानेषु सर्वप्राणसाधारणमागानं कृत्वाथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्वात्मने आत्मार्थमन्नाद्यमागायत् आगीतवान् अन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यमद्यमानमन्नमित्यर्थः । अनेनैवाद्यते अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा अनःशब्दः सान्तः शकटवाचो यस्त्वन्यः स्वरान्तः स प्राणपर्यायः अनितेर्धातोर्व्युत्पन्नत्वात् एतेन इदंशब्दशङ्काप्यपास्ता । इहान्ने देहाकारपरिणते ॥१८॥ आगासीरागीतवानसि आगानेन आत्मसात्कृतवानसि । आभजस्व आभाजयस्व णिचो लोपश्छान्दसः । तस्माल्लोको यदन्नमनेन प्राणेनात्ति भक्षयति तेनैव प्राणान्नेनैवैता वागादयो देवतास्तृप्यन्ति न स्वातन्त्र्येण वागादीनामन्नसम्बन्धः अतोऽनेनैवेत्यवधारणं (क° १८.) सार्थकम् ॥१९॥ सम्प्रति प्राणविद्यां स्तोतुं तद्विद्यावद्विद्वेषिणो दोषमाह य उ हेति । य एवंविदं प्राणविदं प्रति स्वेषु ज्ञातिषु मध्ये प्रतिः प्रतिकूलो बुभूषति प्रतिस्पर्धी भवितुमिच्छति । अथ प्राणविदनुरक्तस्य लाभं दर्शयति अथेति । एतमेवंविदमन्वेव अनुवर्तयन्नेव ॥२०॥ पूर्वोक्तायास्यत्वेन (°क्तोपा°?) प्रतिज्ञातं यदाङ्गिरसत्वं तदेव सोऽयास्य इत्यनूद्य प्राणो वाऽइति प्रतिज्ञायते । रसः सार आत्मा । तस्मादपास्य वागादीन्प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः ॥२१॥ अथ बृहस्पत्यादिनामराशिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुमेष उ एवेत्यादि कण्डिकाचतुष्टयम् । उत्यर्थः एष प्रकृत आङ्गिरसः प्राणो बृहस्पतिरपि । प्रसिद्धं देवपुरोहितत्वं व्यावर्तयितुमाह वाग्वै बृहतीति । सप्त गायत्र्यादीनि प्रधानानि छन्दांसि तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धा वाग्वाऽअनुष्टुबिति चयनप्रकरणऽउक्तत्वादनुष्टुभोऽपि वाक्त्वं प्रसिद्धम् सा द्वात्रिंशदक्षरा षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवति एवं वागनुष्टुभोरनुष्टुब्बृहत्योश्चैक्येन वागात्मिका बृहती । स ऋचो व्यौहद्द्वादश बृहतीसहस्राणीति श्रुतेर्बृहत्यां सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति तस्या बृहत्याः मध्यमस्थत्वादुपलक्षणविधया सर्वछन्दस्कर्गानुग्राहकाया (? °छन्दस्त्वर्ग्राहकायाः Cod.) अग्रूपाया एष प्राणः पतिः स्थित्युत्पादनहेतुत्वात् तस्मादु बृहस्पतिरित्युपसंहारः ॥२२॥ तथा यजुर्वेदात्मकत्वमाह एष उ एव ब्रह्मणो यजुर्वेदस्य पतिः ॥२३॥ अथास्य सामवेदात्मकत्वमाह । वाग्वै सा अमैषः सर्वस्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनाम-साशब्दः सा वै वाक् सर्वपुंलिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमःशब्दः अम एष प्राणः । तथा सति प्राणनिर्वर्त्यस्वरपदवाक्यादिसमुदायमात्रगीतिः (त्वं C.) सामशब्देनाभिधीयते । सा चामश्चेत्येवंद्व्युत्पत्तेर्वागुपसर्जनः प्राण एव मुख्य(ः) सामशब्दवाच्यः । अस्यैव प्राणस्य प्रकारान्तरेण सामत्वमुपासनार्थमाह यद्वेवेति उशब्दो विकल्पार्थः प्रकारान्त-

रद्योतकः यद्यस्माद्वायं प्राणः सूत्रात्मा लिङ्गात्मना प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण समस्तुल्यः मशकेन मशकशरीरेण समो नागेन हस्तिशरीरेण सम एभिस्त्रिभिर्लोकैस्त्रैलोक्यात्मकप्राजापत्यशरीरेण समः अनेन सर्वेण हिरण्यगर्भजगद्रूपेण समस्तुल्य एव पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कार्त्स्न्येन परिसमाप्तस्तस्मादु एव साम एवं प्राणस्य समत्वं सिद्धम् । य एवं यथोक्तमेतत्साम सामगुणकं प्राणं वेदोपास्ते स साम्नः प्राणस्य सायुज्यं सयुग्भावं समानदेहेन्द्रियाभिमानतां व्याप्नोति सलोकतां प्राणसमानलोकतां चाश्नुते ॥२४॥ इदं च फलं मध्यप्रदीपन्यायेनोभयतःसम्बन्धमवधेयमितीमामेव फलश्रुतिमनुसृत्य गुणान्तरमाह । एष प्राणो वै उद्गीथः उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषः नोद्गानम् सामाधिकारात् । उत्तब्धमुत्तम्भितं विधृतम् । वागेव गीथा उद्गीथाभिव्यक्तिरूपा गायतेः शब्दार्थत्वात् । स वागुपसर्जनः प्राण एवोद्गीथः ॥२५॥ उद्गीथदेवता प्राणो न वागादिरित्युक्तार्थदार्ढ्यायाख्यायिकामाह । चिकितानस्यापत्यं चैकितानिः (°नः Cod.) तस्यापत्यं युवा चैकितानेयो ब्रह्मदत्तनामा विश्वसृजां पूर्वं स ऋषीणां सत्रे राजानं सोमं भक्षयन्नुवाच । अत्रायास्याङ्गिरसशब्देनोद्गातोच्यते एतादृक्प्राणोपासकत्वात्तस्य । यदि स उद्गाता विश्वसृजां पूर्वं स ऋषीणां सत्रे इतोऽस्मात्पूर्वोक्ताद्वागुपसर्जनात्प्राणादन्येन देवतान्तरेणोदगायत् उद्गानं कृतवान् तदा त्वस्य तस्य अनृतवादिनो मम मूर्धानं शिरोऽयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा सोमो विपातयताद्विस्पष्टं पातयतु यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः । एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेत्याख्यायिकया निर्धारितमर्थं श्रुतिः स्वेन वचसोपसंहरति सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गाता वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वस्यात्मभूतेनोदगायदित्येषोऽर्थः शपथेन निर्धारितः ॥२६॥ एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्धार्य तस्य स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयमवतारयति । तस्य विशुद्ध्यादिगुणवत्तया प्रकृतस्य ह एतस्य बृहस्पत्यादिगुणवत्तया निरूपितस्य साम्नः सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य स्वं धनं यो वेद अस्य विज्ञातुर्ह स्वं धनं भवति । तस्य वै साम्नः स्वर एव कण्ठगतं माधुर्यमेव स्वम् विभूषणम् तेन हि भूषितमुद्गानमृद्धिमदुच्यते । स्वरमिच्छेत इच्छामात्रेण सौस्वर्यासम्भवात्तद्धेतु दन्तधावनतैलपानादि कुर्यादित्यर्थादवगम्यते । एतच्च कण्ठनिष्ठं माधुर्यं बाह्यं धनं सौस्वर्यस्य ध्वनिगतत्वात् ॥२७॥ इदानीं लाक्षणिकवर्णज्ञानपूर्वकं वर्णोच्चारणं वर्णनिष्ठत्वादान्तरं धनमित्याह । सुवर्णम् कण्ठ्योऽयं दन्त्योऽयमिति लक्षणज्ञानपूर्वकं सुष्ठु वर्णोच्चारणम् । अस्योपासकस्य सुवर्णं लोकप्रसिद्धमेव हिरण्यं भवति ॥२८॥ तस्य वै साम्नो वागेव जिह्वामूलादीन्यष्टौ स्थानानि प्रतिष्ठा । वागिति जिह्वामूलादीनां स्थानानामाख्या सैव प्रतिष्ठा । हि यस्मादेष प्राणो वाचि जिह्वामूलोरःशिरःकण्ठदन्तोष्ठनासिकातालुषु स्थानेषु प्रतिष्ठितः सन्खलु निश्चितमेतद्गानं गीयते गीतिभावमापद्यते तस्मात्साम्नो वागेव प्रतिष्ठेति सम्बन्धः । मतान्तरमाह अन्ने अन्नपरिणामे देहे प्रतिष्ठितो गीयते । इत्येकीयपक्षस्यानिन्दितत्वाद्विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्यात् वाग्वा प्रतिष्ठान्नं वेति ॥२९॥ इदानीमेवं प्राणविज्ञानवतो मन्त्रजपविधित्सयाह अथात इति । अथ प्राणविज्ञानकथनानन्तरं यस्माच्चैवं विदुषा प्रयुज्यमानं जपकर्म देवभावाभ्यारोहफलमतः तस्मात्तद्विधीयते । तस्य चोद्गीथसम्बन्धात्सर्वत्रोद्गानकाले प्राप्तौ पवमानानामेवेति° वचनात्पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतायां प्राप्तायाम् पुनः कालसंकोचं करोति स वै खल्विति । स प्रस्तोता यस्मिन्काले

साम प्रस्तुयात्प्रारभेत तस्मिन्काले एतानि जपेत् । अस्य च जपकर्मणोऽभ्यारोह इत्याख्या आभिमुख्येनारोहयत्यनेन जपकर्मणा एवंविद्देवभावमित्यभ्यारोहः । एतानीति बहुवचनात्त्रीणि यजूंषि द्वितीयानिर्देशाद्ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मान्त्रः । एतच्च जपकर्म याजमानम् । मृत्युर्वाऽअसत् स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्येते सदमृतम् सच्छास्त्रीये कर्मविज्ञानेऽउच्येते ॥३१॥ तमःशब्देन अशास्त्रीयकर्मज्ञानमूलमज्ञानमुच्यते आवरणात्मकत्वात्तस्य ॥३२॥ प्राणवदुद्गातुरपि स्वार्थं गानमस्तीत्याह अथ त्रिषु पवमानेषु यजमानोद्गानकरणानन्तरं यानीतराण्यवशिष्टानि नव स्तोत्राणि तेषु स्तोत्रेषु प्राणविदुद्गाता आत्मार्थमन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यमागानेन सम्पादयेत् । अस्योद्गातुः सर्वफलसाधकत्वमाह तस्मादिति यस्मात्स एष उद्गाता एवंवित् यथोक्तप्राणवित् प्राणवदेव आत्मने आत्मार्थं वा यजमानाय वा यं कामं कामयते इच्छति तमागायति आगानेन साधयति तस्मात्तु तस्मादेव यजमानस्तेषु नवसु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु यं कामं कामयेत इच्छेत् तं कामं वरं वृणीत प्रार्थयेदित्यन्वयार्थः ॥ एवं कर्मसमुच्चितादुपासनात्फलसिद्धौ आशङ्कासम्भवाभावेऽपि केवलादुपासनात्तत्सिद्धिशङ्का स्यात्तां निरस्यति कर्मानधिकृतस्यापि तत् ह एतत्प्राणदर्शनं केवलमपि लोकजिदेव लोकसाधनमेव न ह एवालोक्यतायै अलोकार्हत्वाय आशास्ति आशंसनं प्रार्थना नैवास्ति । तथा चोपासनासहितं कर्म सकृदेवानुष्ठितं सदद्दष्टद्वारा फलसाधनम् केवलोपासनं तु नैरन्तर्येणासकृदनुष्ठितं तत्साधनमित्यर्थः ॥३३॥१॥४॥

एवं ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता इदानीमस्य प्रजापतेः फलभूतस्य जगत्सर्जनस्थितिसंहारेषु स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन तं स्तोतुं ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमात्मैवेदमग्रऽइति पुरुषविधब्राह्मणमारभ्यते । वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याधिकारहेतुभूतवैराग्योत्पादनाय आत्मैवेति तत्रात्मशब्देन प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीरी वैदिकज्ञानकर्मफलभूतोऽभिधीयते । इदं दृश्यमानं शरीरभेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तमग्रे शरीरान्तरोत्पत्तेः प्रागात्मैवासीत् । पुरुषविधः पुरुषाकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो मन्वादीनां स्रष्टा विरा[डात्मा] ॥१॥ एवमुपासनार्थं प्रजापतेरहंनामोक्त्वा इदानीं पुरुषनामनिर्वचनमाह । औषदहत् ॥२॥ यदिदं स्तोतुमभिप्रेतं प्राजापत्यलक्षणं ज्ञानकर्मफलं तदपि नैव संसारविषयमत्यक्रामदितीममर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह स इति ॥३॥ एवं प्रजापतेर्भयाद्याविष्टत्वेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तम् इदानीं तत्रैवारत्याविष्टत्वं हेत्वन्तरमाह । द्वितीयमरत्यपनोदसमर्थं स्त्रीवस्त्वैच्छत् इष्टवान् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृध्यतोऽतिविषयासक्तस्य स्त्रिया परिष्वक्तस्येवात्मन्यभिमाने संजाते स ह प्रजापतिस्तेनैवाभिमानेन सत्यसंकल्पत्वादेतावत्परिमाणः बभूव यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदनाय अन्योऽन्यं गाढमालिङ्गितौ यत्परिमाणौ स्यातां तथा तत्परिमाणो बभूव ॥४॥ स विराडात्मा विराट्स्वरूपानुपमर्देनैव इमं परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाणमात्मानं शरीरं एतावत्परिमाणं द्विःप्रकारं पातितवान् । ततस्तस्मात्पातनात्पतिर्मन्वाख्यः पत्नी शतरूपाख्या च बभूवतुः । यस्मात्पतिपत्न्यावेकशरीरविभक्तौ तस्मात्स्वः स्वस्य आत्मनः इदं शरीरं प्राक्स्त्र्युद्वहनादर्धबृगलमिव बृगलं विदलम् अर्धं च तद्बृगलं चार्धबृगलं शुक्त्यादिविभागवत् अर्धविदलमेवेत्यर्थः । अत्राभियुक्तसंमतिमाहेति हेति यज्ञस्य वक्ता यज्ञवल्कस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवरातिर्ब्रह्मणो वापत्यम् स ह किल इति इत्थमाह स्मो-

तावान् । द्वेधापातने सत्येको भागः पुरुषोऽपरस्तु स्त्रीत्यत्रैव हेवत्तरमाह तस्मादयमिति यस्माद्वहनात्प्रागवस्थायामयमाकाशः पुरुषार्धः स्त्र्यर्धशून्योऽसम्पूर्णो वर्तते तस्मात्पुनरुद्वहनादनन्तरं स्त्रिया प्राप्तस्त्र्यर्धेनेतरो भागः पूर्यत एव यथा विदलार्धोऽसम्पूर्णः सम्पुटीकरणेन पुनः सम्पूर्णः क्रियते तद्वत् । अथ मिथुनद्वारिकां सृष्टिमाह । स प्रजापतिर्मन्वाख्यस्तां शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नीत्वेन कल्पितां समभवत् मिथुनभावमुपगतवान् ॥५॥ सेयं शतरूपा उ ह किल न सगोत्रां समानप्रवरां भार्यां विन्देतेति दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरन्ती ॥६॥ एकशफमेकखुरमश्वाश्वतरगर्दभाख्यं त्रयम् ॥८॥ बस्तः छागः ॥९॥ अहं वाव अहमेव सृष्टिरस्मि यन्मया सृष्टं जगत् मद्भेदत्वादहमेवास्मि न मत्तो व्यतिरिच्यते कर्तृक्रिययोरभेदोपचारात् । अस्योपासकस्यैतस्यां सृष्ट्यामेतस्मिञ्जगति स्रष्टृत्वं भवति ॥१०॥ एवमनुग्राह्यसृष्टिमुक्त्वानुग्राहकसृष्टिं प्रस्तौति । इतिशब्दो मन्थनप्रकाराभिनयप्रदर्शनार्थः इत्यनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याभिमुख्येन मन्थनमकरोत् मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा स प्रजापतिः मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च योनिभ्यामग्निं ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारमसृजत । यस्माद्दाहकस्याग्नेर्हस्तौ मुखं च योनिः तस्मादेतदुभयमप्यभ्यन्तरे लोमवर्जितम् या हि स्त्रीणां योनिः सा ह्यन्ततेऽलोमकेत्येतत्सामान्यादुभयस्याग्नियोनित्वम् ॥११॥ सृज्यस्य स्रष्टुरनन्यत्वात्सृष्टं सर्वं स्रष्टा प्रजापतिरेवेत्युक्तस्यार्थस्य स्तुत्यभिप्रायेणाविद्वन्मतं निन्दितुमुपन्यस्यति तत्तत्र कर्मप्रकरणे केवलयाज्ञिका यागकाले यदिदं वच आहुः अमुमग्निं यजामुमिन्द्रं यजेत्यादि नामशस्त्रस्तोत्रकर्मादिभिन्नत्वाद्भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः तन्न तथा विद्यादिति वाक्यशेषः । एतस्यानादरणीयत्वे हेतुं वदन्ननुग्राहकसृष्टिमुपसंहरति एतस्यैवेति [हि] यस्मात् यः सर्वोऽपि देवभेदः प्रजापतेरेव सा विसृष्टिः । प्रजापतिः प्राण एव सर्वे देवाः नान्यद्देवतान्तरमस्ति ॥१२॥ एकस्यैव प्रजापतेर्द्वेधापास्यत्वायाग्निसर्गमुक्त्वा अन्नसर्गमाह । द्रवात्मकश्च सोमः तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव ॥१३॥ अनुग्राहकदेवसृष्टिं सृष्ट्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति सा एषा सृष्टिः ब्रह्मणः प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यधिकतरा । श्रेयसः प्रशस्यतरानात्मनः सकाशात् । य एवं सृष्ट्यात्मा प्रजापतिरहमेवेति वेदास्योपासकस्यैतस्यामतिसृष्ट्यां देवादिप्रपञ्चे ह किल भवति प्रजापतिवत्स्रष्टृत्वमिति शेषः ॥१४॥ एतावतोक्तस्य व्याकृतस्य जगतोऽव्याकृतावस्थां बीजभूतां सबीजसंसारोद्धरणायाह । तदिदं व्याकृतं जगत्तर्हि तदा उत्पत्तेः (नुत्प° Cod.) प्राक्कालेऽव्याकृतमनभिव्यक्तनामरूपं ह किलासीद्बभूव । तदव्याकृतं जगन्नाम्ना रूपेण च स्वयमेव व्याक्रियत व्याक्रियतेति कर्म कर्तुः प्रयोगादात्मनैव विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तीभावमापद्यत । अयं पुरुषादिपदार्थः असौनामा देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामा इदं शुक्लं कृष्णं वा रूपमस्येत्यसाविदंरूप इत्येवं व्याक्रियत असौशब्दः श्रौतोऽव्ययत्वेन ज्ञेयः ॥१५॥ तद्धेदमित्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामित्यादिना तत्कार्यमुक्तम् इदानीं तस्मिन्कार्ये स्रष्टुः प्रवेशमाह । स एष स्रष्टा परमात्मैव इह ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेषु अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन्प्रविष्टः । क्षुरधाने नापितोपस्कराधाने । यथा वा जाठरत्वेन विश्वस्य भरणाद्विश्वम्भरोऽग्निः विश्वम्भरकुलाये अग्न्याधारभूतकाष्ठादिलक्षणे नीडे सर्वतो व्याप्यावस्थितः । इदानीं व्याकृताज्जगत आत्मानं पृथक्कर्तुं तन्न (!) पश्यन्तीति वाक्यम् तं

प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मानं तत्रैवं प्रविष्टं सन्तं पश्यन्तोऽपि केवलं पूर्णमात्मानं न पश्यन्ति नोपलभन्ते यस्मात्स प्राणनादिक्रियाविशिष्ट आत्मा अकृत्स्नः असमर्थः असम्पूर्णः ॥ १६॥ कुतः पुनस्तस्याकृत्स्नत्वमित्यत आह । प्राणनक्रियामेवं कुर्वन्नात्मा प्राणो नाम प्राणाभिधानो भवति नान्यां क्रियां कुर्वन् तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृत्स्नो हि सः प्राणक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणितीति व्युत्पत्तेः । प्राणवदनाभ्यामनुक्तकर्मेन्द्रियव्यापार उपलक्ष्यते दृष्टिश्रुतिभ्यामनुक्तज्ञानेन्द्रियव्यापार (°क्तकाने° Cod.) उपलक्ष्यते । तान्येतानि प्राणादीनि नामान्यस्यात्मनः कर्मजानि नामान्येव न वस्तुविषयाण्यतो न कृत्स्नवस्तुद्योतकानि । अकृत्स्नदर्शी नात्मदर्शीत्याह स यः अतोऽस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायादेकैकम् प्राणमिति वा चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतेतरक्रियात्मकमात्मानं मनसायमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति स न जानाति कृत्स्नमात्मानम् ॥ १७॥ कथं पुनर्ब्रह्मात्मतत्त्वदर्शीत्याकाङ्क्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति आत्मेत्येवेति । पदनीयं गमनीयमन्वेषणीयम् । यथा ह वै लोके गवादिखुराङ्कितो देशः पदमित्युच्यते तेन पदेनान्विष्यमाणो नष्टं विवित्सितं गोसुवर्णादि वस्तु अनुविन्देल्लभेत एवमेनेन प्रकारेण श्रुत्यादिनात्मनि लब्धे सर्वमनुलभते । इदानीं गुणविज्ञानफलमाह कीर्तिमिति कीर्तिं प्रख्यातिं श्लोकं च मित्रैः सह संघातम् ॥ १८॥ कुतोऽन्यत्सर्वमनादृत्यात्मतत्त्वमेव विज्ञेयमित्याशङ्कायां लोकदृष्टिमवष्टभ्याह तदेतदिति । बाह्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्डसमुदायो ह्यन्तरोऽभ्यन्तर आत्मनः संनिकृष्टस्तस्मादप्यन्तरादतिशयेनान्तरमन्तरतरम् । यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम् । किं तव पुत्रादिलक्षणं प्रियमभिमतम् तर्हि मन्दोऽसि यतः तत्प्रियं रोत्स्यति आवरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनङ्क्ष्यतीति यावत् यस्मादेव वक्तुमीश्वरो ह समर्थः पर्याप्त एव तस्मादेवं वदेत् कुतोऽस्येश्वरत्वमवगम्यत इत्याशङ्कायां यथाभूतार्थवादित्वादित्याह तथैवेति यस्मात्प्रियत्वेन कल्पितमनात्मवस्तु विनङ्क्ष्यतीति यत्तेनोक्तं तत्तथैव स्यादविसंवाद्येव भवेत् यथाभूतार्थवादी हि सः तस्मादस्येश्वरत्वमवगम्यते । प्रमायुकं प्रमरणशीलम् ॥ १९॥ आत्मेत्येवोपासीतेति सूत्रिता ब्रह्मविद्या यदर्था कृत्स्नाप्युपनिषत् तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचिख्यासुः श्रुतिः प्रयोजनाभिधित्सयोपोद्घातं करोति । ब्रह्म परमात्मा तद्यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्वं निरवशेषं भविष्यन्तः सर्वात्मका भविष्याम इत्येवं मनुष्या यन्मन्यन्ते सम्भावयन्ति । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थम् मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनेऽधिकृताः । तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यते अतः पृच्छामः किमु तद्ब्रह्मेति तद्ब्रह्म किं यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते तद्ब्रह्म किमवेत्किमज्ञासीद्यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवदिति त्रयः प्रश्नाः । तद्ब्रह्म किमात्मस्वरूपमतिरिक्तं वेति प्रथमः किं वावेदिति स्वरूपं तदतिरिक्तं वाज्ञासीदिति द्वितीयः यस्मात्तत्सर्वमभवदिति सर्वभावापत्तिरपि किं विद्यमानैवाभिव्यज्यते नूतनं वोत्पद्यत इति तृतीयः ॥ २०॥ एतेषां प्रश्नानां क्रमेण सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाह । अग्रे प्राक्प्रतिबोधादपि इदं शरीरस्थं प्रमात्रादिसाक्षिभूतं त्वंपदलक्ष्यं ब्रह्म वै ब्रह्मैवासीत् । तद्ब्रह्माविद्याविशिष्टतयाधिकारित्वेन (विका° Cod.) व्यवस्थितं नासि त्वं संसारी किं तु सकलधर्मरहितं चिदानन्दैकरसं ब्रह्मैवासीति दयालुनाचार्येण कथंचित्प्रतिबोधितं आत्मानमेव अहं ब्रह्म प्रमात्रादिसाक्ष्यशनायाद्यतीतं नेतिनेत्यस्थूलादिलक्षणमस्मि भवामीत्येवमवेदज्ञासीत् । ब्रह्म-

विद्यायामग्निहोत्रादाविव मनुष्यत्वाद्यधिकारिविशेषणनियमो नास्तीत्याह तद्यो-यो देवानामिति । प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवान् आत्मानं यथोक्तेन विधिना । आत्मबोधनादेव स-स देवस्तद्ब्रह्म सर्वात्मकमभवन्न साधनान्तरेण ॥२१॥ अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य दार्ढ्याय श्रुतिर्मन्त्रमुदाहरति तद्धेति एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादृषिर्वामदेवाख्योऽहं मनुरिति मन्त्रं (ऋ° ४. २६. १.) प्रतिपन्नवान् स एतस्मिन्ब्रह्मदर्शनेऽवस्थित एतं मन्त्रं ददर्श । ननु महतां देवादीनां वीर्यातिशयत्वाद्ब्रह्मविद्यया सर्वभावापत्तिर्युज्यते कथं पुनरिदानीं कलिकाले वर्तिनां मनुष्याणां विशेषतोऽल्पवीर्यत्वात्सर्वभावापत्तिरित्यत आह तदिदमपीति । अभूत्यै सर्वात्मकब्रह्मभावस्याभवनाय न पर्याप्ताः । एवं सोपपत्तिकं विद्यासूत्रमुक्त्वा सम्प्रत्यविद्यासूत्रमाह अथ योऽन्यामिति यः कश्चिदब्रह्मवित्स्वात्मनि कर्तृत्वमङ्गीकृत्यान्यामात्मनो व्यतिरिक्तां देवतामन्योऽहमुपास्यदेवतायाः सकाशादस्म्यन्योऽसौ मत्त उपासनीयो देव इत्येवं भेददृष्ट्योपास्ते स्तुतिनमस्कारयागबल्युपाहारप्रणिधानध्यानादिना स उपासको न वेद उपास्योपासकयोस्तत्त्वं स विजानाति । न केवलमेवम्भूतोपासकोऽविद्यादोषवानेव किं तु (तर्हि Cod.) पशुसदृशोऽपि भवति यथा पशुर्गवाश्वादिर्दोहनवाहनाद्युपकारैरुपभुज्यते एवमेव सोऽविद्वान्देवानां मध्ये एकैकस्यापि देवस्य पशुवदनेकैरुपकारैरुपभोग्यो भवति । लोकपशोर्मनुष्यपशौ यथोक्तं विशेषं वक्तुं श्रुतिः स्वयमेवाह यथा ह वाऽइति यथा ह वै लोके बहवो गोऽश्वादयः पशवो मनुष्यमात्मनोऽधिष्ठातारं स्वामिनं दोहनवाहनादिना भुञ्ज्युः पालयेयुः एवं बहुपशुस्थानीयोऽयं कर्मी पुरुष एकैक एव देवानिन्द्रादीन्स्तुतिनमस्कारादिक्रियया भुनक्ति पालयति । देवग्रहणमृषिपित्रादीनामप्युपलक्षणपरम् । अत एव मनुष्याणां पशुभावाद्व्युत्थानं देवा द्विषन्तीत्याह एकस्मिन्नेवेति यथा लोके बहुपशुमतोऽपि एकस्मिन्नेव पशौ व्याघ्रादिना आदीयमानेऽपह्रियमाणेऽप्रियं भवति तथा बहुषु बहुपशुस्थानीये एकस्मिन्पुरुषे पशुभावाद्व्युत्तिष्ठति सति देवानामप्रियं भवतीति किमु वक्तव्यम् अथ एवाविद्यावतां पशुभावाद्व्युत्थानसाधनं तत्त्वज्ञानमपि देवा द्विषन्तीत्याह तस्मादेषामिति यस्मान्मनुष्याणां पशुभावाद्व्युत्थानं देवानामप्रियं तस्मात्कारणाद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं मनुष्याः कथं चन विद्युर्विजानीयुस्तदेषां देवानां न प्रियं नेष्टमित्यर्थः ॥२२॥ अथेत्यभ्यमन्थदित्यत्रानुग्राहकदेवतासर्गं प्रक्रम्याग्नेरेव सृष्टिरुक्ता नेन्द्रादीनाम् अत्र च विद्यां प्रस्तुत्य तेषां सृष्टिरुच्यते ब्रह्म वाऽइत्यादिनाविद्वान्कैः कर्मभिः केषां देवानां भोग्य इत्यथोऽअयं वाऽआत्मेत्यादिना (क° २१.) विशेषतो दर्शयितुम् । आत्मैवेदमग्रऽआसीदित्यत्र (क° १.) यदात्मशब्देनोक्तं स्रष्टृ ब्रह्म तदग्निं सृष्ट्वाग्रेऽग्निरूपापन्नं ब्राह्मणजात्यभिमानवदस्मिन्वाक्ये ब्रह्मशब्देनाभिधीयते । एकमभिन्नम् । तद्ब्राह्मणजात्यभिमान्यग्न्यात्मकं ब्रह्मैकं केवलं परिपालयितृक्षत्रादिशून्यं सन्न व्यभवत् न विभूतवत् (°ततत् Cod.) कर्मणे नालमासीत् । तद्ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मि ममेत्थं कर्तव्यमित्यात्मनो ब्राह्मणजातिनिमित्तकर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयो रूपं प्रशस्तरूपमत्यसृजत अतिशयेन सृष्टवान् । क्षत्रं क्षत्रियजातिम् तदेव क्षत्रं व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति यान्येतानि प्रसिद्धानि देवत्रा देवेषु क्षत्राणि कानि पुनस्तानि तत्राभिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते इन्द्रो देवानां राजा वरुणो यादसां सोमो ब्राह्मणानां रुद्रः पशूनां पर्जन्यो विद्युदादीनां यमो धर्मराजः पितॄणां मृत्युर्यक्ष्मह्नतो रोगादीना-

मोशान ईश्वरो भासां राजा । तदन्विन्द्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवंश्यानि पुरूरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रसृतः । राजसूयाभिषिक्तेनासन्द्यास्थितेन राज्ञा स ब्रह्मन्नित्येवं प्रथममामन्त्रयतऽइत्यादिनामन्त्रित ऋत्विक्तं ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याहेति यत् (५. ४. ४. १.) तदेतदभिधीयते क्षत्रऽएव तद्यशो दधातीति । अन्ततोऽन्ते कर्मपरिसमाप्तौ । एनं स्वयोनिभूतं ब्राह्मणम् । ऋच्छति विहिनस्ति ॥२३॥ कर्माङ्गभूतद्रव्योपार्जनार्थं वैश्यसृष्टिमाह । देवजातानि देवजातिभेदाः । वसवोऽष्टसंख्यो गणः तथा एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः दश विश्वे देवाः विश्वाया अपत्यानि सर्वे वा देवाः मरुतः सप्तसप्तसंख्याताः सप्त गणाः ॥२४॥ परिचारकसृष्टिमाह । पुष्यतीति पूषा इयं वै पृथिवी पूषा । पुष्यति पुष्णाति ॥२५॥ क्षत्रस्योग्रत्वात्तन्नियन्तृधर्मसर्गमाह । क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तृ उग्रादप्युग्रं । यो धर्मश्चेतनभूतो देवतात्मकः । धर्मेण बलेन जेतुमाशंसते कामयते इच्छति ॥२६॥ ननु पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्याशङ्कायां पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषु योजनार्थमुक्तानुवादपूर्वकं देवसर्गमुपसंहरति तदेतदिति । सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवान्तरविभागमभिधातुमारभते तदग्निनेति तदग्निरूपापन्नं स्रष्टृ ब्रह्माग्निनैव नान्यदेवतान्तरस्वरूपेण क्षत्रादिविकारप्राप्तिमन्तरेण केवलाग्निरूपेणैव देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवत् तदेवाग्निरूपेण स्रष्टृ ब्रह्म तेनैव रूपेण मनुष्येषु ब्राह्मणो ब्राह्मणजातिरभवदित्यनुषज्यते । इतरेषु वर्णेषु तु अग्निब्राह्मणलक्षणं विकारान्तरं प्राप्य स्रष्टृ ब्रह्माभवदिति दर्शयति क्षत्रियेणेन्द्रादिदेवक्षत्रियेण नियन्त्रितोऽनुगृहीतश्च क्षत्रियो मनुष्यक्षत्रियः सोमसूर्यवंश्यः पुरूरवइक्ष्वाकुप्रभृतिको देवमानुषब्राह्मणरूपेण विकृतात्स्रष्टृब्रह्मणः सकाशादभवत् तथा वैश्येन वस्वादिदेववैश्येनाधिष्ठितो वैश्यो मनुष्यवैश्योऽभवत् एवं शूद्रेण देवशूद्रेण पूषणाधिष्ठितः मनुष्यशूद्रोऽभवत् । यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नं स्रष्टृ ब्रह्माग्नौ ब्राह्मणे एव चाविकृतं तस्माद्देवेषु देवानां मध्येऽग्नावेवाग्निसम्बद्धं कर्म कृत्वैव लोकं कर्मफलमिच्छन्ते प्रार्थयन्ते । कर्मफलदानार्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितम् तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्ते । मनुष्याणां मध्ये कमपि मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायामग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षामन्तरेणापि ब्राह्मणे ब्राह्मणजातौ ब्राह्मणप्रयुक्तजपादिकर्ममात्रेण लोकमिच्छन्ते । हि यस्माद्यत्स्रष्टृ ब्रह्म तदेताभ्यामग्निब्राह्मणलक्षणाभ्यां रूपाभ्यां साक्षाद्रूपवदभवत् ॥२७॥ केचिदग्न्यादिसाध्यकर्मणा मोक्षमिच्छन्ति तान्प्रत्याह अथेति अथशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः यः कश्चित्स्वं लोकं परमात्माख्यमहं ब्रह्मास्मीत्यदृष्ट्वास्माल्लोकात्सांसारिकात्पिण्डग्रहणलक्षणात्प्रैति म्रियते तमेनं स स्वो लोकः परमात्माविदितोऽविद्यया व्यवहितः सन् शोकमोहभयादिदोषापनयनेन न भुनक्ति न पालयति । उ पुनः ह किल वै निश्चितं संसारमण्डले यः कश्चिन्महात्माप्यनेवंविद्यन्महद्बहु अश्वमेधादि पुण्यं कर्म प्रकृष्टफलमेव नैरन्तर्येण करोति अनेनैवानन्त्यं मम भविष्यतीति तत्कर्मास्याविदुषो ह निश्चितमन्ततः फलभोगस्यावसाने क्षीयतऽएव कृतकत्वात् स्वप्नविभूतिवत् । आत्मानमेव लोकं प्रत्यग्ब्रह्मैकत्वलक्षणमुपासीताशेषानात्मदृष्टिपरिहारेण निरन्तरमनुसंदधीत ॥२८॥ अत्राविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानी (नौ C.) धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तम् कानि पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतया परतन्त्रो भवति के वा ते देवादयो येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रपञ्चयति । अयं यः

प्रकृतो गृही कर्माधिकृतोऽविद्वाञ्छरीरेन्द्रियसंघातविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते अयं वै सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां प्राणिनां लोको भोग्यः सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मभिरुपकारित्वात् । कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन्केषां भूतविशेषाणां लोक इत्याह स यज्जुहोतीति स गृही । यागो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः स एवासेचनाधिको होमः तेन होमयागलक्षणेन कर्मणावश्यकर्तव्यत्वेन प्रतिबद्धः सन्पशुवत्परतन्त्रो देवानामिन्द्रादीनां लोको भोग्यः । अथानुब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहरहः । निपृणाति पिण्डोदकादिकं प्रयच्छति । गृहे भूम्युदकादिदानेन वासयते । विन्दति लम्भयति । यदस्य कर्मिणो गृहेषु श्वापदा मार्जारादयः वयांसि पक्षिणश्च कणबलिभाण्डप्रक्षालनादिकमुपजीवन्ति । एवमुपकारिणं देवादयोऽप्युपकुर्वन्तीत्याह यथा ह वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहायारिष्टिमविनाशमिच्छेत् पोषणरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेत् । तदेतदेव यथोक्तानां कर्मणामृणवदवश्यकर्तव्यत्वं भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं विज्ञातम् ननु श्रुतमप्यविचारितं नानुष्ठेयमित्यत आह मीमांसितमिति ऋणं ह वाऽइत्यादिनार्थवादेन (१. ७. २. १.) एतदवश्यकर्तव्यत्वमवदानप्रकरणे विचारितम् ॥२९॥ ननु येन प्रयुक्तो मनुष्यो ग्रहग्रस्त इवावशः स्वात्मलोकबहिर्मुखीभूतो दुःखात्मके कर्मण्येव प्रवर्तत इति स कः प्रवर्तक इत्यपेक्षायां काम एवेति निर्णयार्थमाह आत्मैवेति अत्रात्मशब्देन स्वाभाविक्याविद्यया युक्तः कार्यकरणसंघातलक्षणो ब्रह्मचार्यभिधीयते । एतावान्वै प्रसिद्धजायापुत्रवित्तकर्माण्येव हि कामः कामयितव्यो विषयः । समस्तानेवैतान्यदा सम्पादयति तदा तस्य कृत्स्नता यदा तु कृत्स्नतां सम्पादयितुं न शक्नोति तदा तस्य कृत्स्नत्वसम्पादनोपायमाह तस्यो कृत्स्नतेति तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतैवं भवति ॥३०॥ अस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनो मन एवात्मा मनोऽनुवृत्ति होतरत्सर्वं कार्यकरणजातमिति मनसः प्रधानत्वात् यथा कुटुम्बपतिर्जायादीनामात्मैव जायादिचतुष्टयस्य तदनुकारित्वादेवम् । वाग्जाया वाचो मनोऽनुवृत्तित्वसामान्यात् । वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थमिति प्राणः प्रजेव । विज्ञानस्य श्रोत्राधीनत्वाच्छ्रोत्रमेव तत् । आत्मैव शरीरमेव आत्मादिवित्तादिनिर्वर्त्यं कर्म यस्मादात्मना शरीरेण कर्म करोति । एवं कृत्स्नता सम्पन्ना तस्मात्स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निर्वृत्तो दर्शनात्मको यज्ञः कथं पुनरस्य पञ्चत्वसम्पत्तिमात्रेणैव यज्ञत्वमित्याशङ्कायां बाह्ययज्ञस्यापि पाङ्क्तत्वमाह पशुः पशुसाध्यो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषः पुरुषसाध्यो यज्ञः पाङ्क्त एव यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात् किं बहुना पञ्चभूतात्मकं हैरण्यगर्भं जगदपि पाङ्क्तमेव । य एवमुक्तप्रकारेण पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं वेद स इदं सर्वं जगदात्मत्वेनाप्नोति ॥३१॥२॥४॥

एवं कामप्रयुक्तेन गृहस्थेनान्येन वा पाङ्क्तज्ञानकर्मभ्यां वा केवलज्ञानेन वा अध्यमानत्वेन सृष्टस्यान्नभूतस्य जगत उपासनार्थं विभागेन सप्तधा निरूपयितुं च सप्तान्नब्राह्मणं प्रवर्तते तत्र संक्षेपतः सविनियोगान्नप्रकाशकान्सूत्रभूतान्मन्त्रानुदाहरति । पिता क्षेत्रज्ञो ज्ञानकर्माधिकारी । अत्र ज्ञानकर्मणी मेधातपःशब्दवाच्ये । यो वै तामक्षितिमन्नाक्षयकारणं वेद स प्रतीकेन मुख्येन मुख्यया वृत्त्यान्नमत्ति ॥१॥ एतेषां मन्त्राणां तिरोहितार्थत्वेन प्रतीकग्रहणपूर्वकं तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते । अस्य भोक्तृसमुदायस्य तत्साधारणम् । एतस्य सर्वसाधारणस्यान्नस्यासाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति स यः कश्चिदेतत्साधारणं

सर्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवति स्वशरीरस्थित्यर्थान्नोपयोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधानः स पाप्मनोऽधर्मान्न व्यावर्तते न विमुच्यते हि यस्मादेतदन्नं मिश्रं सर्वप्राणिसाधारणम् ॥२॥ हुतमित्यग्नौ हवनम् प्रहुतं च हुत्वा बलिहरणम्। एतस्य पूर्वपक्षत्वं सूचयितुं पश्चात्तरमाह अथोऽश्राहुरिति । तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविघाताय इष्टियाजुकः इष्टियजनशीलो न भवेत् इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यात् ॥३॥ पशुभ्यो द्विपाच्चतुष्पाद्यः । त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातमुत्पन्नमात्रं कुमारं बीलमग्रे घृतं वैव घृतमेव सुवर्णयुक्तयानामिकयाङ्गुल्या प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति स्तनं वा स्तनं चानुधापयन्ति पश्चात्पाययन्ति अत्रैवर्णिकानां तु यथासम्भवं स्तनमेवाग्रे धापयन्तीति बोद्धव्यम् ॥४॥ द्विपात्पश्वधिकारविच्छेदार्थोऽथशब्दः । जातं वत्सं कियत्प्रमाणो वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तोऽतृणाद इत्याहुः । अग्निहोत्रादिकर्म हि पयःसाधनम् अग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामकं च जगत्कृत्स्नमिति पयसः सर्वजगदाधारत्वं प्रसिद्धम् ॥५॥ सर्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये मतान्तरं निन्दितुमुद्भावयति । वर्षपर्यन्तं पयसा जुह्वदग्निहोत्रहोमं कुर्वन्पुनर्मृत्युमपजयति पुनर्मरणाय न जायते इतः प्रेत्य देवेषु सम्भूतः पुनर्न म्रियतऽइति यदिदं ब्राह्मणाद्या आहुस्तन्न तथा द्रष्टव्यम् तर्हि कथं विद्यात् यदुक्तं पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पयआहुतिविपरिणामात्मकत्वात्सर्वस्य जगत इत्येवंविद्वान्सन्यस्मिन्नेव दिवसे जुहोति तस्मिन्नेव दिवसे पुनर्मरणमपजयति सकृन्मृत्वा शरीरेण वियुज्य न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं गृह्णाति न संवत्सराभ्यासमपेक्षतऽएवंविद्वानेकेनैवाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यते । हि यस्मात्समस्तं देवेभ्यः सर्वेभ्योऽन्नाद्यं सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण ददाति तस्माद्युक्तम् सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेहान्नरूपेण सर्वैर्देवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न म्रियतऽइति भावः ॥६॥ पुरुषो वै योऽन्नानां भोक्ता स एवाक्षितिरन्नाक्षयहेतुः ननु प्रत्युत क्षयहेतुर्भोक्ता कथमस्याक्षयहेतुत्वम् यस्मात्स पुरुषो भोक्तापि इदं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकारणलक्षणं क्रियाफलात्मकमन्नं भूयो-भूयः उत्पादयति । धिया-धिया तत्तत्कालभाविन्या तया-तया प्रज्ञया कर्मभिश्च वाङ्मनःकायचेष्टितैर्जनयते । तर्हि सातत्येन भुज्यमानत्वाद्विच्छिद्येत किल । यस्माद्यथैवायं पुरुषो नैरन्तर्येणान्नानां भोक्ता यथाप्रज्ञं यथाकर्म चान्नं करोत्यपि ततः सातत्येन कर्तृत्वात्पुरुषोऽक्षितिः तस्माद्भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्ते । प्रतीकं मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमिति प्राधान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद स मुखेन मुख्यत्वेन प्राधान्येनान्नमत्ति । मन्त्रे देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्जममृतं चोपजीवतीति यदुक्तं सोपासनप्रशंसा प्रशस्तिमात्रं नापूर्वोऽर्थोऽस्तीत्यर्थः (!) ॥७॥ एवं पाठक्रममुल्लङ्घ्यार्थक्रमवशात्साधनभूतमन्नचतुष्टयं व्याख्यायेदानीं पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतमन्नत्रयं कार्यत्वाद्विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वेभ्योऽन्नेभ्यः पृथगुत्कृष्टम् तद्व्याख्यानार्थं उत्तरो ग्रन्थ आ ब्राह्मणपरिसमाप्तेः । मनो वाचं प्राणमित्येवं तानि त्रीण्यन्नानि पिता सृष्ट्वा आदावात्मार्थं कृतवान् तेषां मध्ये मनसोऽस्तित्वं प्रति संशये प्रमाणमाह अन्यत्रमना इति । यस्मात्सर्वो लोक आत्मसाक्षिकं मनसैव पश्यति मनसैव शृणोति तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात् तस्मात्सिद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणकं मनसोऽस्तित्वम् ॥८॥ किं पुनर्मनसः स्वरूपमित्यतस्तदाह काम इति । कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषादिः संकल्पः प्रत्युपस्थितविषयसंकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन विचिकित्सा संशयज्ञानम् अज्ञादृष्टार्थेषु

कर्मसु देवतादिषु चास्तिक्यबुद्धिः अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः धृतिर्धारणं देहाद्यवसादे सत्युत्तम्भनम्। पुनरपि मनसोऽस्तित्वे कारणमाह तस्मादपीति यस्माच्चक्षुषो ह्यगोचरे पृष्ठतोऽपि केनचिदुपस्पृष्टः कश्चित् हस्तस्यायं स्पर्शो जातोऽयं स्पर्श इति विवेकेन प्रतिपद्यते तस्मादस्ति विवेकप्रतिपत्तिकारणं मन इति ॥३॥ इह कर्मणां फलभूतानि त्रीण्यन्नानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि तत्राध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातमथेदानीमाध्यात्मिकाया वाचः स्वरूपमाह यः कश्चेति। अथ तस्याः कार्यमुच्यते एषा प्रकाशमात्रस्वरूपा वागन्तमभिधेयावसानमभिधेयनिर्णयमायत्तानुगतात एषा पुनः स्वयं नाभिधेयवत्प्रकाश्या किंतु प्रदीपादिवत्प्रकाशात्मकत्वात्प्रकाशिकैव स्वयं प्रकाशिकैव न प्रकाश्या प्रकाश्यात्मकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः। अथाध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतारयितुं प्राणास्तित्वे प्रमाणं कथयन्प्राणस्वरूपमाह प्राण इति। प्राणो मुखनासिकाभ्यन्तरचारी हृदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राणः मूत्रपुरीषादेरपनयनान्नाभिमर्यादोऽधोवृत्तिरपानः हृदयादारभ्य नाभिपर्यन्तं वर्तमानो व्यायच्छत्कर्मा (?°यमनकर्मा ?) वीर्यवत्कर्महेतुश्च व्यानः प्राणापानयोर्नियमनकर्मा उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुरापादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिरुदानः भुक्तस्य पीतस्य च समं नयनात्समानः कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता अन इत्येतेषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाभिसम्बन्धिनी वृत्तिरुच्यते एतत्सर्वं प्राणादिवृत्तिजातमाध्यात्मिकः साधारणासाधारणवृत्तिमान्प्राण एव वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात्। व्याख्यातान्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यान्यन्नानि अतस्तेषां वागादीनां समुच्चितं स्वरूपं दर्शयति एतन्मय इति अयमात्मा प्राजापत्यैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः कार्यकारणसंघातः पिण्ड एतन्मय एतद्विकारः ॥१०॥ एवं वागादीनामाध्यात्मिकीं विभूतिमुक्त्वा आधिभौतिकीं विस्तृतिमाह त्रय इति ॥११॥ अवति प्रतिपालयति विज्ञातरूपेणैवास्यान्नत्वं भोज्यत्वं प्रतिपद्यते ॥१५॥ एवमाधिभौतिकं विस्तारमुक्त्वाधिदैविकं विस्तारमाह तस्यै वाच इति तस्यै तस्याः प्रजापतेरन्नत्वेन प्रस्तुताया वाचः पृथिवी शरीरं बाह्य आधारः ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणमाधेयभूतमयं पार्थिवोऽग्निः ॥१८॥ तत्र मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजेत्यध्यात्मं मन एव पिता वाङ्माता मनः प्रजेत्यधिभूतं (? दैवतं Cod.) च वाङ्मनसयोः प्रजात्वं प्राणस्योक्तम् तथाधिदैवेऽपि प्राणस्य तत्प्रजात्वं वाच्यम् तौ अग्न्यादित्यौ आधिदैविके वाङ्मनसे मातापितरौ मैथुन्यं समगच्छताम् तयोरेव संगमनात्प्राणो वायुरजायत परिस्यन्दनाय कर्मणे जातः। वायोरिन्द्रत्वासपत्नत्वगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह स इन्द्र इति ॥१९॥ अथाधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानन्तरमेतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य प्राणस्यापः शरीरमाधारः पूर्ववत् ॥२०॥ इदानीमेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां वाङ्मनःप्राणानां ध्यानार्थं समत्वादिगुणमाह ॥२१॥ ननु फलवज्ज्ञानविषयेऽन्नत्रये व्याख्याते वक्तव्याभावात्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्कायामुच्यते पिता पाङ्क्तेन कर्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नान्यात्मार्थमकरोदित्युक्तम् तान्येतानि पाङ्क्तकर्मफलभूतानि व्याख्यातानि तेषु त्रिष्वप्यन्नेषु पाङ्क्तत्वावगतयेऽआत्मा जाया प्रजा वित्तं कर्म चेति पञ्चकं संग्रहीतव्यम् तत्र पृथिव्यग्नी माता दिवादित्यौ पिता योऽयमनयोरन्तरा प्राणः स प्रजेति व्याख्यातम् तत्र वित्तकर्मणी सम्भावयितव्येऽइत्येतदर्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते स एष इति योऽयमन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना

विशेषतो निर्दिश्यते । रात्रयः अहोरात्राणि तिथय एव प्रतिपदाद्याः । ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता । एतासां कलानां वित्तत्वं वक्तुं (?वक्त pr. m. चक्कुत sec.) तत्साधर्म्यमाह स चन्द्रात्मा प्रजापती रात्रिभिरेव प्रतिपदाद्याभिरुपचीयमानाभिः शुक्लपक्षे वर्धते कृष्णपक्षे ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते अमावास्यायां ध्रुवैका कला व्यवस्थिता । एवं कलानां वित्तत्वे सिद्धे तदुपचयापचयौ कर्मेत्यभिप्रेत्याह स कलात्मा प्रजापतिरमावास्यां रात्रिं रात्रौ या ध्रुवा कला व्यवस्थितोक्ता एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणिजातं स्थावरजङ्गमात्मकमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत्सर्वमेवौषध्यात्मना व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया संयुक्तो भवति । एवमसौ प्रजापतिः पाङ्क्तात्मकः संवृत्तः । एवं प्रजापतेः पाङ्क्तकर्मफलत्वमुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह तस्मादिति प्राणिनं न प्रमापयेत् कृकलासस्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिन्द्यात् स हि पापात्मा दृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा स्वभावेनैव प्राणिभिर्हिंस्यते । निषेधप्रयोजनमाह एतस्या एव सोमदेवतायाः पूजार्थम् ॥२२॥ यत्पूर्वमाधिदैविकत्र्यन्नात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं (क अन्ना° Cod.) तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंग्रहेण कर्तव्यमित्याह यो वै (सः) परोऽक्षाभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्यन्तं परोऽक्षो मन्तव्यः यस्मादयमेव स प्रत्यक्ष उपलभ्यते कोऽसौ योऽयं पुरुष एवंवित् यो यथोक्तं त्र्यन्नात्मकं (क्तं अन्ना° Cod.) प्रजापतिमात्मभूतं (°तिं स्वात्म°?) वेत्ति सोऽयं प्रत्यक्षं प्रजापतिः केन सामान्येन प्रजापतिरित्यत आह तस्यैवंविदः पुरुषस्य गवादिवित्तमेव पञ्चदश कलाः कलावदुपचयापचयधर्मित्वात् आत्मैव पिण्ड एव षोडशी कला ध्रुवास्थानीया स विद्वान् चन्द्रवद्वित्तेनेवापूर्यते अपक्षीयते च । आत्मैव ध्रुवा कलेत्युक्तम् तदेव रथचक्रदृष्टान्तेन स्पष्टयति नाभिश्चक्रपिण्डिका नाभ्यै हितं नाभिमर्हतीति वा नभ्यम् तदेतल्लोके प्रसिद्धं चक्रपिण्डिकास्थानीयम् किं तत् यदयमात्मा योऽयं पिण्डः शरीरम् प्रधिः परिवारस्थानीयं बाह्यं वित्तम् चक्रस्येवारनेम्यादि । एवं सति फलितमाह यस्माच्छरीरं रथचक्रपिण्डिकास्थानीयं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते ग्लानिं प्राप्नोति तथापि चेद्यदि आत्मना शरीरेण नाभिस्थानीयेन जीवति तदा प्रधिना बाह्येन परिवारेणायमगात् (°भागात् Cod.) क्षीणोऽयम् यथा चक्रमरनेमिविमुक्तमेवमाङ्लौकिकाः जीवंश्चेदरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपचीयतऽइति वाक्यार्थः ॥२३॥ नन्वन्नत्रयात्मनि प्रजापतावहंग्रहोपासनस्य सफलस्योक्तत्वात् वक्तव्याभावात् उत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्याशङ्कायामुच्यते एवं पाङ्क्तेन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा त्र्यन्नात्मकप्रजापतिभावो (अन्ना° Cod.) व्याख्यातः अनन्तरं च जायादिवित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तम् तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतम् न पुनः पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसम्बन्धनियमोऽवगतः स वक्तव्य इति तत्प्रदर्शनार्थमथ त्रयो वावेति कण्डिका प्रणीयते । शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोकास्त्रय एव । के ते । केन कः साध्यः । पुत्रेणैव जेतव्यः । कर्मणा अग्निहोत्रादिलक्षणेन । विद्ययापरविद्यया ॥२४॥ एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याख्यानि त्रीणि साधनानि जाया तु पुत्रकर्मार्थत्वान्न पृथक्साधनमिति पृथगनभिहिता वित्तं च कर्मसाधनत्वान्न पृथक्साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम् पुत्रस्य त्वक्रियात्मकत्वात्केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायते

ऽतस्तद्वक्तव्यमित्यथानन्तरमारभ्यतेऽथात इति अथ पुत्रकर्मविद्याख्यानां साधनानां साध्यविशेषसम्बन्धकथनानन्तरं यतः पुत्रस्यैतल्लोकसाधनत्वं कथमिति न ज्ञायतेऽतस्तत्कथयितुं सम्प्रत्तिः सम्प्रदानमारभ्यते पुत्रे हि पिता वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वात्मव्यापारसम्प्रदानं करोति तेन सम्प्रत्तिसंज्ञकमिदं कर्म । यस्मिन्काले प्रैष्यन् प्रव्रजिष्यामि मरिष्यामीति वारिष्टदुःस्वप्नादिदर्शनेन मन्यते ॥२५॥ एतद्वाक्यत्रयस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्तते । योऽध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीदेतावन्तं कालं वेदविषयः स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्त्विति वाक्यार्थः । मत्कर्तृका यज्ञा यऽआसन् तऽइत ऊर्ध्वं त्वत्कर्तृका भवन्तु तथा ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अजिताश्च तऽइत ऊर्ध्वं त्वं लोकस्त्वया जेतव्याः । एतत्सर्वं सन्नयं पुत्रः सर्वं ह्येमं भारं मदधीनं मत्तोऽपच्छिद्यात्मनि निधाय इतोऽस्माद्बन्धहेतुभूताल्लोकात् मा मामभुनजत्पालयिष्यति लृडर्थे लङ् । इदानीं पुत्रानुशासनस्य फलवत्त्वमाह तस्मात्पुत्रमिति लोक्यं पितुर्लोकहितम् एनं पुत्रमनुशासति शिक्षयन्ति लोक्योऽयमस्माकं स्यादिति मन्वानाः । कृतसम्प्रत्तिकः पिता किं करोति स यदेति । पुत्रनिर्वचनमाह स पुत्रो यदि अनेन पित्रा अक्ष्णाया कोणाच्छिद्रतोऽन्तरा कर्तव्यं किंचिदकृतं भवति तस्मादकृतात्कर्तव्यतारूपात्सर्वस्मात्सर्वलोकप्राप्तिप्रतिबन्धरूपादेनं मोचयति तत्सर्वं स्वयमनुतिष्ठन्पितुः छिद्रं पूरयित्वा पितरं त्रायते तस्मात्पुत्रो नाम । इदानीं पितुः पुत्रतादात्म्येनैतल्लोकावस्थानमुक्तं निगमयति स पुत्रेणेति । एवं प्रासङ्गिकं निरूप्य प्रकृतं पितरमेवाधिकृत्याहाथैनमिति एनं कृतसम्प्रत्तिकं पितरमेते वागादयः प्राणा दैवा हैरण्यगर्भा अमरणधर्माण आविशन्ति ॥२६॥ तेषामावेशनप्रकारमाह पृथिव्याऽइति ॥२७॥ यो जङ्गमेषु संचरन् स्थावरेषु चासंचरन्न व्यथते न दुःखनिमित्तेन भयेन युज्यते अथो अपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसामापद्यते । एवंविदः फलमाह स एष इति सर्वभूतात्मतया सर्वज्ञः सर्वकृच्च भवति यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवता एवम् । किं च स इति दृष्टान्तनिर्देशः यथा एतां हिरण्यगर्भदेवतामिज्यादिभिः सर्वाणि भूतानि पालयन्ति । नन्वस्य विदुषः सर्वप्राणिनामात्मत्वेन तत्कार्यकरणात्मत्वात्सर्वप्राणिदुःखैरस्य सम्बन्धः स्यादित्यत आह यदु किं चेति अमैव सहैव प्रजाभिः तच्छोकादिनिमित्तं दुःखसंयुक्तमासां प्रजानां भवति परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात् अमुं प्राजापत्ये पदे वर्तमानमेवंविदं पुण्यमेव शुभमेव फलमभिप्रेतं प्राप्नोति । पापं पापफलं दुःखम् ॥२१॥ तऽएते सर्वऽएव समाः सर्वेऽनन्ता इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामुपासनमुक्तं नान्यतमगतो विशेष उक्तः किमेव[मेव] प्रतिपत्तव्यं किं वा विचार्यमाणे व्रतमुपासनं प्रति कश्चिद्विशेषः प्रतिपत्तुं शक्यतऽइति जिज्ञासायामाह अथोपासनोक्त्यनन्तरमत एषां यागादीनां प्राणानां मध्ये कस्य कर्मव्रतत्वेन धारयितव्यमिति मीमांसा उपासनकर्मविचारणा प्रवर्तते । व्रतमित्यवश्यानुष्ठेयं कर्मोच्यते । प्रवृत्तायां मीमांसायां प्राणव्रतमभग्नत्वेन धारणीयमिति निर्धारणार्थमाख्यायिकां प्रणयति । कर्माणि वागादीनि करणानि कर्मार्थानि हि तानीति कर्माणीत्युच्यन्ते ॥३०॥ उपयेमे संजग्राह । अवारुन्द्ध अवरोधं कृतवान्स्वकर्मभ्यः प्रच्यावितवान् ॥३१॥ अधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते । म्लोचन्त्यस्तंयन्ति ॥३३॥ उक्तार्थदार्ढ्याय मन्त्रमवतारयति । देवा वागादयोऽग्न्यादयश्च तं धर्मं वायुव्रतं प्राणव्रतं चावश्यानुष्ठेयं चक्रिरे धृतवन्तः स एव प्राण-

वायुव्रतलक्षणो धर्म एवास्य श्लोऽपि । अमुर्हि अमुष्मिन्काले एते वागादयोऽग्न्यादयश्च । प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति अध्यात्मं प्राणव्रतमधिदैवं च वायुव्रतमित्येकमेव व्रतं धार्यम् । न हि प्राणनापाननलक्षणस्य प्राणव्यापारस्योपरमोऽस्ति तस्मादिन्द्रियेतरव्यापारं हित्वा तदेवैकं व्रतं चरेत् । आप्नुवत् (!) प्राप्नुयात् । प्राणव्रतस्य सकृदनुष्ठानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापारनिर्वृत्तिरूपं संन्यासलक्षणं प्राणव्रतमामरणमनुवर्तयेत् यदि कदाचित्प्रारभेत प्राणव्रतं तर्हि समापयितुमिच्छेत् यदि ह्यस्माद्व्रतादुपरमेत्प्राणाः परिभूतः स्यादेवास्य । सर्वभूतेषु वागादयोऽग्न्यादयश्च मदात्मका एवाहं च सूत्ररूपप्राणात्मा परिस्पन्दकृदित्येवमुपासकस्य फलमाह तेनानेन प्राणव्रतेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या एतस्या एव प्राणदेवतायाः सयुग्भावमेकात्मकत्वं विज्ञानप्रकर्षापेक्षं सलोकतां चैकस्थानत्वं विज्ञाननिकर्षापेक्षं प्राप्नोति ॥ ३४ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ योऽन्यां देवतामुपास्तऽइत्यत्र (२. २३.) सूत्रिताया अविद्यायाः साध्यसाधनलक्षणो व्याकृताव्याकृतरूपो विस्तर इयता ग्रन्थेन निरूपितः इदानीं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं तस्यैव नामरूपकर्मात्मत्वेनोपसंहारं वक्तुमुपसंहारब्राह्मणं प्रवर्तते । उक्थं कारणमुपादानं सैन्धवलवणकणानां सैन्धवाचल-इव । समत्वात्साम सामान्यम् । ब्रह्म आत्मा ॥ १ ॥ आत्मा आत्मशब्दवाच्यशरीरनिर्वर्त्यकर्मसामान्यम् आत्मना हि शरीरेण कर्म करोति शरीरे च सर्वं कर्माभिव्यज्यते । एवं नामरूपकर्मात्मत्वेन संक्षिप्तस्यापि जगतः पुनः संक्षेपान्तरमाह तदेतत्त्रयमिति । अयं प्रत्यक्ष आत्मा आत्मकार्यकरणसंघातः पिण्डः । एकः सन्नध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितमेतदेव नाम रूपं कर्मेति त्रयम् । एकस्मिन्नपि संघाते कार्यकरणरूपेणावान्तरविभागमाह तदेतद्वक्ष्यमाणममृतम् प्राणो वै लिङ्गात्मा करणात्मकोऽन्तरुपष्टम्भक आत्मभूतोऽविनाशी अमृतभूतः स्थूलदेहे गच्छत्यपि यावन्मोक्षस्थायित्वात् नामरूपे प्रश्चोकृतभूतात्मके शरीरावस्थे कार्यात्मके सत्यशब्दवाच्ये सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकं तदात्मके । ताभ्यां बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायिधर्मिभ्यां मर्त्याभ्यां नामरूपाभ्यामयं क्रियात्मकस्तयोरुपष्टम्भकः प्राणश्छन्नोऽप्रकाशीकृतः अतः प्रत्यगात्मत्वं सुतरां दुर्विज्ञेयमिति तज्ज्ञानेऽवहितैर्भाव्यमिति भावः । एतदेव संसारतत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ४ ॥

अथ प्रथमेऽध्याये सूत्रितयोर्विद्याविद्ययोरविद्या प्रपञ्चिता सम्प्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं श्रुतिर्द्वितीयमध्यायमारभते । तत्र वक्तृश्रोतृरूपाख्यायिकया विद्याविषयमेव ब्रह्मत्वेनोपासतो (°ह्मा° Cod.) गार्ग्यो ब्राह्मणो पूर्वपक्षवादी उपस्थाप्यते मुख्यब्रह्मात्मदर्शी राजाजातशत्रुः श्रोता सिद्धान्तवादी च । दृप्तो सम्यग्ब्रह्मवित्त्वादेव गर्वितो बलाकाया अपत्यं बालाकिः गार्ग्यो गर्गगोत्रापत्यम् । अजातशत्रुनामानं जनकं (! sic) काश्यं काशिराजम् । गवां सहस्रम् । ननु साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव सहस्रदाने निमित्तम् कस्मान्नेष्यतऽइत्याशङ्कायां श्रुतौ राज्ञोऽभिप्रायमाह जनको जनक इतीति वैशब्दो जनको दाता जनको श्रोतेति प्रसिद्धावद्योतनार्थः जनको दित्सुर्जनकः शुश्रूषुरिति वै ब्रह्मशुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना ब्राह्मणा धावन्ति अभिगच्छन्ति तस्मात्तत्सर्वं मय्यपि सम्भावितवानसीति मुख्यं ब्रह्मकथनं विनैव तद्वचनमात्रेणैव सहस्रं दद्म इति राज्ञोऽभिप्रायः ॥ १ ॥ य एवासावादित्ये चक्षुषि चैकोऽभिमानी पुरुषश्चक्षुर्द्वारेणेह हृदि प्रविष्टोऽहं कर्ता भोक्ता चेत्यवस्थितमेतमेव पुरुषमस्मिन्कार्यकरणसंघाते बृहन्महान् अहं ब्रह्मोपासे ॥ २ ॥ चन्द्रे मनसि चैकः पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्ववद्विशेषणं बृहन्महान्

पाण्डुरं शुक्लं वासो यस्य स पाण्डुरवासाः (!) चन्द्राभिमानिनः प्राणस्य अप्शरीरत्वात् (अपशृ° Cod.) सोमो राजेति चन्द्रमाः लतात्मकश्च सोमो यज्ञे योऽभिषूयते तं बुद्धिनिष्ठं च पुरुषमेकीकृत्य अहं ब्रह्मोपासे ॥ ३॥ विद्युति त्वचि हृदये चैका देवता तेजस्वीति तस्या विशेषणम् ॥४॥ आकाशे हृद्याकाशे हृदये चैका । अप्रवर्तित्वमप्रवर्तकत्वमक्रियावत्त्वं वा ॥५॥ वायौ प्राणे हृदि चैका । इन्द्रः परमेश्वरः वैकुण्ठोऽप्रसह्यः । अपराजिता सेनेति न परैर्जितपूर्वः मरुतां गणत्वप्रसिद्धेरेकस्मिन्वायावपराजिता सेनेति गुणः सम्भवति । जिष्णुर्जयशीलः अपराजिष्णुर्न परैर्जितस्वभावः अन्यतस्त्यानामन्यमातृतो जातानां सपत्नानां जयशीलः ॥६॥ अग्नौ वाचि हृदि चैका । यद्धविर्विष्यते चिप्यते तत्सर्वं भस्मीकरणेन सहतऽइति विषासहिरग्निः । फलोक्तौ विषासहिः परेषां मर्षयिता ॥७॥ अप्सु रेतसि हृदि चैका । प्रतिरूपोऽनुरूपः श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूलः । फलं प्रतिरूपं श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेवैनमुपासकं प्राप्नोति ॥८॥ आदर्शे प्रसादस्वभावे चान्यत्र खड्गादौ हार्दे सत्त्वशुद्धिस्वाभाव्ये चैका ॥९॥ दिक्षु कर्णयोर्हृदि चैकाश्विनौ देवाववियुक्तस्वभावौ तस्य देवस्य गुणो द्वितीयवत्त्वमनपगत्वमन्योऽन्यमवियुक्तता दिशामश्विनोश्चैवंधर्मित्वात् । गणः समूहः ॥१०॥ गच्छन्तं पश्चात्पृष्ठतो य एवायं शब्दोऽनूदेत्युत्पद्यतेऽध्यात्मं च जीवनहेतुः प्राणस्तमेकीकृत्यैतमेवोपास्ते तस्य विशेषणमसुर्जीवनहेतुः प्राणः । सर्वं सम्पूर्णं यावत्कर्मोपात्तम् । कर्मपरिच्छिन्नकालात्पूर्वम् ॥११॥ छायायां बाह्ये तमसि अध्यात्मं चावरणात्मकेऽज्ञाने हृदि चैका देवता तस्या विशेषणं मृत्युः ॥१२॥ व्यस्तानि ब्रह्माण्युपन्यस्य समस्तं ब्रह्मोपदिशति आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि चैका तस्या विशेषणमात्मन्वी वश्य आत्मास्यास्तीत्यात्मन्वी स्वतन्त्रः ॥१३॥ तं गार्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विश्रम्भजननाय पाणौ हस्ते गृहीत्वा । तथा च बृहन्पाण्डुरवास (!) इत्यादिप्राणात्मचन्द्रादिनाम्ना सम्बोधनेन गार्ग्याभिमतप्राणदेवतातिरिक्त एवात्मास्मिञ्छरीरे कर्ता भोक्ता न प्राण इति निर्णीतम् अन्यथोच्छ्वासनिःश्वासरूपेण व्याप्रियमाणस्य प्राणस्य सम्बोधनाश्रवणमनुत्थानं च न भवेत् आपेषणेन च प्राणशरीरसंघातमात्रो भोक्ता नेति निश्चितम् अन्यथा संघातमात्राद्विशेषात्स्पर्शमात्रेणाप्युत्थानं स्यादिति भावः ॥१५॥ संकल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं बुद्धिर्विज्ञानमुच्यते तन्मयस्तत्प्रायस्तस्मिन्नुपलभ्यस्तेन च उपलभ्यः । यत्र यस्मिन्पाणिपेषणप्रतिबोधात्प्राक्काले । कुत आगतः पाणिपेषोत्तरकालम् । विज्ञानमयस्य पुरुषस्य स्वापे संवेशनस्थानं यतश्च स्थानाज्जागरिते कार्यकरणसंघातचेतयितृत्वेनागमनम् ॥१६॥ जागरिते कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं नात्मनः स्वाभाविकं किंतु वागाद्युपाधिसम्बन्धकृतमेव स्वापे तद्व्यतिरेकेण कर्तृत्वादिव्यतिरेकदर्शनादिति दर्शयितुं प्रश्नानुवादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह । तत्तस्मिन्काले एषां प्राणानां वागादीनां विज्ञानं स्वस्वविषयगतप्रतिनियतप्रकाशनसामर्थ्यं विज्ञानेनान्तःकरणोपादानाज्ञानजनितेनान्तःकरणगताभिव्यक्तविशेषविज्ञानेन चैतन्याभासलक्षणेन करणेन गृहीत्वा अन्तर्हृदयं (°दये ?) हृदयस्य मध्ये य आकाशः आकाशशब्देन जीवस्य स्वाभाविकस्वरूपभूतः परमात्मोच्यते तस्मिन्स्वाभाविकेऽसांसारिके परमात्मन्याकाशे शेते लिङ्गोपाधिसम्बन्धकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्याविशेषस्वाभाविके आत्मन्येव केवलं वर्तते ॥१७॥ यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदासौ स्वात्मनि वर्तत ऽइति कथमवगम्यतऽइत्यपेक्षायां नामप्रसिद्ध्येत्याह । स्वमेवात्मानमप्येत्यपिगच्छतीति स्व-

पितीत्युच्यते । स्वपितीति नाम प्रसिद्धात्मनः संसारधर्मविलक्षणो रूपेऽवगतेऽपि नात्र युक्तिरस्तीत्याशङ्कायामाह तत्तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति घ्राण इति घ्राणेन्द्रियम् । तथा च वागादिसम्बन्धाभावात्स्वापे कर्तृत्वासम्बन्धः जागरिते च वागादिसम्बन्धात्कर्तृत्वादिकमतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकमात्मनः संसारित्वमिति निश्चितम् ॥१८॥ ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां वागादिसम्बन्धाभावेऽपि कर्तृत्वादिसंसारस्य दर्शनाद्व्यतिरेकासिद्धिरित्याशङ्कायां तत्रापि जाग्रद्वासनायाः सत्वात्परिकल्पितस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य च मृषात्वात् न व्यतिरेकासिद्धिरित्यतोऽस्य स्वतःशुद्धत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह स प्रकृत आत्मा यस्मिन्काले दर्शनलक्षणाया स्वप्नया स्वप्नवृत्त्या वर्तते तदास्यात्मनस्तेऽनन्तरं वक्ष्यमाणा लोकाः कर्मफलानि के ते महाराजत्वमिवास्य सोऽयं लोकः । इवशब्दप्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनाच्चैते महाराजत्वादयो लोका मृषैव नास्यात्मभूताः ॥१९॥ कामकर्मभ्यामुद्भासिताः पूर्वानुभूतवस्तुसदृशा वासना अनुभवति । तस्मादसौ विज्ञानमयो द्रष्टा दृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यो ऽन्यो विशुद्धः ॥२०॥ दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वादसंसारधर्मतेत्यात्मनो विशुद्धतावगता तत्र कामवशात्परिवर्तनमुक्तम् दृष्टृदृश्यसम्बन्धश्चास्य स्वाभाविक इत्यशुद्धतेत्याशङ्कायां तत्सम्बन्धस्य सुषुप्तौ व्यतिरेकदर्शनेनास्वाभाविकत्वाच्छुद्धत्वमेवास्य स्वाभाविकमिति वक्तुमाह यस्मिन्काले जाग्रत्स्वप्नयोर्द्रष्टा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं हित्वा सुषुप्तः विशेषज्ञानाभावेन सम्प्रसादं स्वस्वरूपब्रह्मैक्यं गतो भवति । हृदयं नामोदरवक्षःप्रदेशयोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्परिवेष्टनं पुरीतदित्युच्यते इह पुनस्तदुपलक्षितं शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम् तथा च हृदयात्पुरीततं शरीरमभि(प्र)तिष्ठन्तऽइति कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुवन्त्योऽश्वत्थपर्णराजय-इव बहिर्मुखाः प्रवृत्ता अभितो निःसरन्ति । ताभिर्नाडीभिः कृत्वा जाग्रद्विषयाया बुद्धेः कर्मवशात्प्रत्यवसर्पणमनु विज्ञानमय आत्मा प्रत्यवसृप्येन्द्रियाण्युपसंहृत्य पुरीतति शेते अग्निवत्तप्तं लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्य वर्तते । ननु पूर्वं विज्ञानमयो हृदयाकाशे ब्रह्मणि शेतऽइत्युक्तेदानीं पुरीतति शयनमाचक्षाणस्य कथं न पूर्वापरविरोधः स्यादिति चेत् सत्यम् स्वाभाविकऽएव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्ध्यनुवृत्तित्वात्पुरीतति शेतऽइत्युपचाराडुच्यतेऽतो नोक्तविरोधः ॥२१॥ उक्तं शयनं दृष्टान्तपूर्वकमाह । अतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिघ्नी आनन्दस्य सुखस्यावस्था दुःखाननुविद्धसुखस्वाभाव्येऽवतिष्ठेत ॥२२॥ एवं क्वैष तदाभूदित्यस्य पूर्वप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तमनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्वं चोक्तम् इदानीं तस्याद्वितीयत्वं प्रकटयितुं कुत एतदागादिति द्वितीयप्रश्नस्यापाकरणार्थं प्रतिवचनमाह । स इति दृष्टान्तः ऊर्णनाभिरूर्णनाभिर्लूताख्यः कीटविशेषः । क्षुद्रा अल्पा विस्फुलिङ्गा अग्न्यवयवाः । विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधात्स्वापे यत्स्वं रूपं तस्मादेतस्मादात्मनः सकाशात्सर्वे प्राणाः वागादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वकर्मफलभूताः सर्वे देवाः प्राणलोकाद्यधिष्ठातारोऽग्न्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि प्राणिजातानि सर्व एतऽआत्मानः उपाधिसम्पर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मानो व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मनः स्थावरजङ्गममिदं जगदग्निविस्फुलिङ्गवदनिशं व्युच्चरति यस्मिन्नेव च जलबुद्बुदवत्प्रलीयते सदात्मकं च स्थितिकाले वर्तते तस्यात्मनो ब्रह्मण उपनिषदुप समीपं नितरां सादयति गमयति विज्ञानात्मानमिति व्युत्पत्तेरुपनिषदात्मनोऽभिधायकः शब्दः सत्यस्य सत्यमिति

प्राणा वै सत्यं सच्च त्यच्चेति व्युत्पत्तेः प्राणानां मध्ये एष उक्त आत्मा सत्यमबाध्यं रूपम् ॥ २३ ॥ १ ॥ ५ ॥

एवं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमित्यादिब्राह्मणभागेन व्याख्याताया अप्युपनिषदो विशेषतोऽर्थप्रकाशनाय ब्राह्मणद्वयम् तत्र प्राणा वै सत्यमित्यंशेनोक्तायाः प्राणोपनिषदो व्याख्यानाय शिशुब्राह्मणं प्रवर्तते । चक्षुर्द्वयं नासिकाद्वयं श्रोत्रद्वयं मुखमिति सप्त द्वेषकर्तॄन् शत्रूनपावृणोति विनाशयति जितेन्द्रियो भवतीत्यर्थः । भ्रातृव्या हि द्विविधाः द्विषन्तोऽद्विषन्तश्च तत्र सप्त शीर्षण्याः प्राणा विषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वाद्भ्रातृव्यास्ते स्वस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति तेन प्रत्यगात्मेक्षणप्रतिषेधकरत्वात्ते द्वेष्टारो भ्रातृव्या इति भावः ॥ १ ॥ शिशुरिव शिशुः विषयेष्वितरकरणवद्पटुत्वात् योऽयं शरीरमध्यस्थः प्राणो लिङ्गशरीरात्मा पञ्चधा शरीरमाविष्टः तस्य शिशोः प्राणस्य वत्सस्थानीयस्य करणात्मन इदं कार्यात्मकं शरीरमेव आधानम् आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानमधिष्ठानम् इदं प्रसिद्धं शिरो मस्तकं प्रत्याधानम् प्रदेशविशेषेषु प्रतिपन्त्याधीयतऽइति प्रत्याधानम् प्राणो बलापरपर्यायान्नपानजनिता शक्तिः स्थूणा अवष्टम्भः बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिञ्छरीरेऽवतिष्ठते अन्नं भुक्तमशनं दाम उभयतःपाशं वत्सस्येव बन्धने बन्धनरज्जुः । इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधाने शिरस्यारूढस्य चक्षुषि काश्चनोपनिषद उच्यन्ते तं करणात्मकं शरीरेऽन्नबन्धनं चक्षुष्यूढं प्राणमेता वक्ष्यमाणाः सप्त अक्षितयः अक्षितिहेतुत्वादक्षितय [उपतिष्ठन्ते] उपस्थानं कुर्वन्ति ॥ २ ॥ कास्ताः । अक्षणि नेत्रे लोहिता रेखाः ताभिर्द्वारभूताभिरेनं मध्यमं प्राणं रुद्रोऽनुगतः उपतिष्ठते । अक्षणि या आपः धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानाः । या कनीनका चक्षुषि दृक्शक्तिः । अधस्तन्या वर्तन्या पक्ष्मणा । य एवं प्राणस्यान्नभूताः सप्ताक्षितीर्वेदास्योपासकस्यान्नं न क्षीयते ॥ ३ ॥ उक्ता रुद्रादिदेवताः प्राणोपासनाङ्गाध्यात्मका एव संवृत्ता इति वागादय एवात्र रुद्रादिशब्दाभिधेया इत्यभिप्रेत्योक्तेऽर्थे मन्त्रसंमतिमाह ॥ ४ ॥ तं मन्त्रं प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याकरोति । प्राणाः श्रोत्रादयः सप्त पूर्वोक्तास्तेषु प्रसृता वागादयश्च विश्वरूपं विषयाणामनेकत्वेनानेकरूपं शब्दादिज्ञानलक्षणं यशः शिरसि निहितम् । तस्य शिरोलक्षणस्य चमसस्य तीरे पार्श्वे सप्त ऋषय आसते वर्तन्ते प्राणाः करणाश्रयाः परिस्यन्दात्मका सप्त वायव ऋषयः प्रसिद्धऋषिवदेषां (!) शब्दादिविषयद्रष्टृत्वात्तदाश्रयत्वेन तद्रूपत्वाद्वा ऋषित्वम् । ब्रह्मणा शब्दराशिना वेदेन सह संविदाना संसर्गं गच्छन्ती शब्दराशिमुच्चारयन्ती ॥ ५ ॥ के ते प्राणा ऋषयः । गौतमभरद्वाजौ अयमेव दक्षिणः कर्णो गौतमः ॥ ६ ॥ २ ॥ ५ ॥

अथ कथमेषां प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽप्यात्मनः सत्यत्वमिति जिज्ञासायां कार्यकरणात्मकानां सत्यानां पञ्च भूतानां स्वरूपावधारणार्थं मूर्तामूर्तब्राह्मणं प्रवर्तते । यदपोहद्वारेण नेति नेत्यादिना निर्दिधारयिषितं ब्रह्म तस्य मायामये द्वे एव रूपे रूप्यते ज्ञाप्यते अरूपं परं ब्रह्म याभ्यामविद्याध्यारोप्यमाणाभ्यां रूपाभ्याम् । सत् प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानासाधारणधर्मवत् त्यं तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम् ॥ १ ॥ के ते मूर्तामूर्ते कस्य वा कानि विशेषणानि । मूर्तं मूर्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतम् ॥ २ ॥ रसः सारः ॥ ३ ॥ अथास्य कारणात्मनो वासनामयं रूपं निरूपयितुमाह यथा लोके महारजनं (!) वासः महारजनं (!) हरिद्रा तया रक्तं माहारजनं वासो वस्त्रम् एवं स्त्र्यादिविषयसंयोगे सति

तादृशं रञ्जनाकारं (रे Cod.) चित्तस्य वासनारूपमुत्पद्यते येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत् । यथा च लोके पाण्ड्वाविकम् अवेरिदमाविकमूर्णादि आपाण्डुरं भवति तथान्यद्वासनारूपम् । यथा च लोके इन्द्रगोपो वर्षाकाले कीटविशेषः कौसुम्भवदत्यन्तरक्तो भवति एवमेवास्य वासनारूपं क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं क्वचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षयेति बोध्यम् । यथा च लोकेऽग्न्यर्चिर्भास्वरं भवति तथा क्वचित्कस्यचिद्वासनारूपम् । यथा च पुण्डरीकं शुक्लम् तद्वदपि कस्यचिद्वासनारूपम् । यथा च लोके सकृद्विद्युत्तं सकृद्विद्योतनं सर्वतःप्रकाशकम् तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्ध्यपेक्षया कस्यचिद्धिरण्यगर्भादेर्वासनारूपमुपजायते सत्वादितारतम्यात् ॥१०॥ एवं सत्यस्येति षड्भ्यन्तस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मकहेयभूतसत्यशब्दार्थं व्याख्यायोपादेयभूतप्रथमान्तसत्यशब्दार्थव्याख्यानायेदमारभ्यतेऽथात आदेश इति अथ सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरं यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मादतस्तस्मात्तस्य सत्यस्य ब्रह्मणो नेति नेतीत्येवादेशो (त्यैमा Cod.) निर्देशः ॥११॥३॥५॥

दृप्तबालाकिर्हेति द्वितीयेऽध्याये ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं ब्रह्म ते ब्रवाणि व्येव वा ज्ञपयिष्यामीति च प्रस्तुत्य (! प्र च स्तुत्य Cod.) तद्ब्रह्मैकमद्वयं सर्वविशेषशून्यं क्रियाकारकफलस्वभावसत्यवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति विज्ञापितम् अस्यां ब्रह्मविद्याया अङ्गेन संन्यासविधित्सयैवाख्यायिकारूपं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । अस्माद्गार्हस्थ्यात्स्थानादाश्रमात्पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरं यास्यन्नेवास्मि । अन्तं विच्छेदं द्रव्यविभागम् ॥१॥ उपकरणवतां साधनसम्पत्तियुक्तानाम् ॥२॥ यदेव केवलममृतत्वसाधनं भगवान्वेद ॥३॥ स याज्ञवल्क्योऽमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः जायापतिपुत्रादिभ्यः सकलसुखसाधनेभ्यस्तत्संन्यासाय विरागमुत्पादयन्नुवाच ॥५॥ तमयथार्थदर्शिनं पुरुषं ब्रह्म ब्राह्मणजातिः परादात् परादध्यात्पराकुर्यात् कैवल्यासम्बन्धिनं कुर्यात् अयमनात्मस्वरूपेण (नासस्व Cod.) मां पश्यतीत्यपराधात् परमात्मा हि सर्वेषामात्मा (माश्रा Cod.) ॥६॥ कथं पुनरिदानीमिदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते इत्याशङ्कायां घटः (घरः Cod.) स्फुरतीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते । यत्स्वरूपव्यतिरेकेण कस्याग्रहणं तस्य तदात्मकत्वमेवेति व्याप्तिं दृष्टान्तत्रयमाह । स इति दृष्टान्तः । दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तु दुन्दुभिशब्दविशेषो गृहीतः स्यात् यथैवं शब्दविशेषाः शब्दसामान्यान्नातिरिच्यन्ते तथा स्फुरणात्मकब्रह्मसामान्यात्स्फोर्यमाणाः पदार्था नातिरिच्यन्ते ॥७॥ एवं स्थितिकाले जगतो ब्रह्मैकत्वमवगमय्योत्पत्तिकालेऽपि तथावगमयितुं कार्याणामुत्पत्तेः प्राक्कारणादभिन्नत्वं दर्शयितुमाह स इति दृष्टान्तः आर्द्रैरेधैः काष्ठैरिद्धोऽग्निरार्द्रैधाग्निः तस्मादभ्याहितादभितः प्रज्वालितात् पृथक् नानाप्रकारम् । तथा ऋग्वेदादिप्रपञ्च उत्पत्तेः प्राक् न ब्रह्मणः पृथगस्ति एवमेव स्य प्रकृतस्य परमात्मनो महतोऽनवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्वभावस्य एतद्वक्ष्यमाणं निःश्वसितमयत्नोत्पादितं निःश्वसितमिव निःश्वसितम् । अथर्वणा अङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः । इतिहास उर्वशीपुरूरवसोः संवादादिरूपो ब्राह्मणभागो यथा उर्वशी हाप्सरा इत्यादिब्राह्मणमेव (११. ५. १. १.) पुराणमसद्वा इदमग्र आसीदित्यादि (६. १. १. १.) विद्या देवजनविद्या वेदः सोऽयमित्याद्याः (१३. ४. ३. १०.) उपनिषदः प्रियमित्येनदुपासीतेत्याद्याः (१४. ६. १०. ३.) श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवास्तदप्येते श्लोका इत्या-

दयः (११.३.१.५.) सूत्राणि वस्तुसंग्राहकाणि वाक्यानि वेदे यथा आत्मेत्येवोपासीतेत्येवमादीनि (१४.४.२.१८.) अनुव्याख्यानानि मन्त्रविवरणानि व्याख्यानान्यर्थवादाः अथवानुव्याख्यानानि वस्तुसंग्राहकवाक्यानां विवरणवाक्यानि यथा प्राणा वै सत्यमित्यस्य (१४.५.१.२३.) शिशुमूर्तामूर्तब्राह्मणे (१४.५.२-३.) व्याख्यानानि मेधया हि तपसाजनयत्पितेत्येवमादीनि (१४.४.३.२.) मन्त्रविवरणानि । एतान्युक्तानि ऋग्वेदादीनि मन्त्रब्राह्मणात्मकानि अस्यैवेश्वरस्य निःश्वसितानि ॥१०॥ अथ प्रलयकालेऽप्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्रतिपत्तव्यमिति दृष्टान्तपूर्वकमाह । स इति दृष्टान्तः । एकायनमेकगमनमेकप्रलयोऽविभागप्राप्तिः ॥११॥ एवं प्राकृतिकप्रलयप्रदर्शनेन सर्वं मूलप्रकृतिभूतमद्वयात्मतत्वमित्यवगमितम् इदानीं ब्रह्मविद्ययाविद्यानिरोधद्वारेण योऽयमात्यन्तिकः प्रलयस्तं दर्शयितुं दृष्टान्तमुपादत्ते । सैन्धवखिल्यः स्यन्दनात्सिन्धुरुदकं तस्य विकारस्तत्र भवो वा सैन्धवः स चासौ खिल्यो लवणशकलश्चेति सैन्धवखिल्यः । लवणं लवणास्वादमेव । विज्ञानं च तद्घनश्चेति विज्ञानघनः घनशब्दो जात्यन्तरप्रतिषेधार्थः । स विज्ञानघनो विशुद्धज्ञप्तिमात्रैकरस एवात्मा एतेभ्यो भूतेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो नामरूपात्मकेभ्यः सम्युत्थाय । अस्यां च कैवल्यावस्थायां विशेषज्ञानं नास्तीत्याह न प्रेत्येति संज्ञा अहमसावमुष्य पुत्रो ममेदं क्षेत्रं धनं सुखीत्येवमादिलक्षणा विशेषसंज्ञा विशेषज्ञानम् ॥१२॥ एकस्मिन्वस्तुनि ब्रह्मणि पूर्वं विज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य संज्ञास्तीति विज्ञानघनं संज्ञाभावं च विरुद्धधर्मत्वमाचक्षाणो भगवान्मा माममूमुहत् ॥१३॥ मोहं मोहनवाक्यम् । विशेषविज्ञानानामभावस्यैवोक्तत्वात् अतः यन्महद्भूतं ज्ञानघनस्वरूपं यथाव्याख्यातम् इदमेव विज्ञातुं पर्याप्तम् ॥१४॥ विशेषविज्ञानाभावमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढीकुर्वन्नाह यत्र यस्मिन्नविद्याकल्पिते कार्यकरणसंघातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि भिन्नमिवात्मनो वस्त्वन्तरं भासमानं भवति । इयमविद्यावदवस्था ॥१५॥ यत्र तु ब्रह्मविद्ययाविद्या नाशमुपगमिता तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभाव इति व्यतिरेकं दर्शयितुमाह यत्र त्वस्येति यस्यां विद्यावस्थायामस्य ब्रह्मविदः सर्वं कर्तृकर्मक्रियाफलादिकमात्मनव प्रविलापितं सदात्मैवाभूदात्मैव संवृत्तम् ॥१६॥४॥५॥

पूर्वं मैत्रेयीब्राह्मणे इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातस्यात्मोत्पत्तिस्थितिलयत्वहेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निगमनार्थं मधुब्राह्मणमारभ्यते । मधु कार्यम् मध्विवमधु यथैको मधुपूपोऽनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तित एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता । तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयः । आत्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मम् शारीरः शरीरे भवः सर्वाङ्गाभिमानी । एवमुभयविधोऽपि पुरुषः सर्वेषां भूतानामुपकारकत्वात्कारणत्वेन मधु सर्वाणि भूतान्यस्य कार्यत्वेन मध्विति च शब्दसामर्थ्याद्व्याख्येयम् । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिव पुरुषः शारीरश्चेत्येवमेतच्चतुष्टयमेकं मधु सर्वभूतकार्यं सर्वाणि च भूतान्यस्य पृथिव्यादे कार्यमतोऽस्य पृथिव्यादेः परस्परमुपकार्योपकारकभावः । यस्मादेकस्मात्कारणादेतज्जा तदेवैकं परमार्थतो ब्रह्म इतरत्कार्यं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रमित्याशयेनाह अयमेवेति पूर्वं मैत्रेय्यै इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातः स एवात्मा अयमुक्तश्चतुर्विधमध्वात्मानान्यः (°त्मनोनान्यः Cod.) । इदं चतुष्टयकल्पनाधिष्ठानब्रह्मविषयं ज्ञानममृतत्वसाधनम् इदमेवात्मतत्वं ब्रह्म

ते ब्रवाणि ज्ञपयिष्यामीत्यध्यायादौ प्रकृतं ब्रह्म यद्विषया विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यते इदमेव सर्वं सर्वाप्तिसाधनं यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति नान्यत्किंचिदस्तीत्यर्थः । एवमन्ये ऽपि मधुपर्याया व्याख्येयाः ॥ १ ॥ रेतसि भवो रैतसः रेतस्यपां विशेषतोऽवस्थानम् आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्निति श्रुत्यन्तरात् (ऐत° २.४.) ॥ २ ॥ वाङ्मयो वागभिमानी वाच्यग्नेर्विशेषतोऽवस्थानम् अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति श्रुतेः ॥ ३ ॥ हृद्याकाशो हृदयाकाशः (५.१.१७.) ॥ ४ ॥ प्राणो घ्राणेन्द्रियम् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदिति श्रुत्यन्तरात् । भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधुत्वम् तदन्तर्गतानां तेजोमयादीनां द्रवणत्वेनोपकारान्मधुत्वम् (? द्रुतण° Cod.) ॥ ५ ॥ आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः ॥ ६ ॥ चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशदिति श्रुतेः ॥ ७ ॥ यद्यपि दिशां श्रोत्रमध्यात्मं तथापि शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषः संनिहितो भवतीत्यध्यात्मं प्रातिश्रुत्क इति विशेषणम् प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुत्कः । दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्निति श्रुतेः ॥ ८ ॥ स्तनयित्नुः पर्जन्यः । स्वरे भवः सौवरः ॥ १० ॥ पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकरणसंघातात्मनोपकुर्वन्तो मधु भवन्तीत्युक्तम् ते येन प्रयुक्ताः शरीरिभिः सम्बध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते अयं धर्म इति ॥ ११ ॥ धर्मसत्याभिप्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषो येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति तं निर्दिशति ॥ १३ ॥ यः पुनर्मानुषादिजातिविशिष्टः कार्यकरणसंघातस्तस्य मधुत्वमाह अयमात्मोक्तजातिविशिष्टो देहो न तु चेतनः । यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सोऽमूर्तरसः सर्वात्मकश्चेतनो निर्दिश्यते ॥ १४ ॥ अस्यात्मिपर्यायोक्तस्यात्मनः स्वरूपमाह । रथनाभौ रथचक्रपिण्डिकायां रथनेमौ च वलयभूतायाम् । एवमेवास्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि । सर्वऽएतऽआत्मानो जलचन्द्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवेशिनोऽविद्याकल्पिताः ॥ १५ ॥ एवं साकल्येन निरूपिताया ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थिताख्यायिकासंक्षेपकौ मन्त्रौ (१४.१.१.२५.) श्रुतिः प्रस्तावपूर्वकमवतारयति । ऋक्स° १. ११६. १२. ॥ १६ ॥ ऋक्स° १. ११७. २२. ॥ १७ ॥ प्रवर्ग्यकर्मार्थयोः प्रथमद्वितीययोरध्याययोरर्थः प्रवर्ग्यसम्बन्ध्याख्यायिकोपसंहर्तृभ्यां मन्त्राभ्यां प्रकाशितः इदानीं ब्रह्मविद्यार्थयोस्तु तृतीयचतुर्थाध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामृग्भ्यां प्रकाशयितव्यः । ईश्वरोऽव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वाणो भूतादिसर्गपुरःसरं पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो भूरादींल्लोकान्सृष्ट्वा पुरः पुराणि शरीराणि द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि कृतवान् तथा चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा स ईश्वरः पुरः पुरस्तादात्मप्रवेशात्पूर्वं पक्षी लिङ्गशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुषरूपः सन्प्रविवेश । एनेनानेन परमात्मना अनावृतमनाच्छादितम् असंवृतमन्तरननुप्रवेशितम् । तथा च परमात्मैवान्तर्बहिर्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितो न ततोऽन्यत्किंचिदस्तीति मन्त्रः सम्प्रक्षेपत आत्मैकत्वमाचष्टे ॥ १८ ॥ एवं शरीरेषु प्रविष्टः परमात्मा किंरूपः (ऋक्स° ६. ४७. १८.) । स ईश्वरो रूपंरूपमुपाधिभेदं देहं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं प्रतिबिम्बं बभूव । तत्प्रतिबिम्बत्वमस्यात्मनो निरुपाधिकस्य रूपं स्वरूपं प्रतिचक्षणाय आत्मयाथात्म्यप्रतिख्यापनाय शास्त्राचार्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनाय । यदा हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदास्यात्मनो निरुपाधिकं प्रज्ञानघनाख्यं रूपं न प्रतिख्यायेत यदा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतस्तदास्य रूपं प्रतिख्यायेत । इन्द्रः परमेश्वरो मायाभिः नामरूपविषयमिथ्याभिमानात्मना परिणताभिः बहुरूप ईयते मि-

ष्यैव जलसूर्यवत् । परमात्मनो बहुरूपत्वे किं निमित्तम् रथे युक्ता वाजिन इव हि यस्मादस्य प्रतीचो रथस्थानीये शरीरे युक्ताः हरय इन्द्रियाणि शतानि दश च प्राणिभेदबाहुल्यात् । प्रत्यक्षं स्वविषयान्प्रति (? °यात् प्रति C.) हरन्तीति हरणादिन्द्रियाणि हरयः । अयमेव आत्मा हरयः इन्द्रियादिरूपेणास्यैवाविद्यया भानात् (?) अयमेवात्मा दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च हरिशब्दितानीन्द्रियाणि प्राणिभेदस्यानन्त्यात् । इदानीमस्यात्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमाह तदेतदिति । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य तदपूर्वम् न विद्यतेऽपरं कार्यं यस्य तदनपरम् । अनुशासनं सर्ववेदान्तोपदेशः ॥१९॥ अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य स्तुत्यर्थं स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च ब्रह्मविद्याया अयं वंश आरभ्यते । वंश इव वंशः यथा वेणुवंशः पर्वणः-पर्वणो भिद्यते तद्वदग्रात्प्रभृत्या मूलप्राप्तेरयं वंशोऽध्यायद्वयस्याचार्यपरम्पराक्रमो वंश इत्युच्यते तत्र प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्त आचार्यो बोद्धव्यः ॥२०॥ परमेष्ठी विराड्ब्रह्मणो हिरण्यगर्भादधीतवान् हिरण्यगर्भः स्वयमप्रतिभातवेदः ॥२२॥५॥५॥

एवमागमप्रधानेन मधुकाण्डेनोक्तमेवार्थमुपपत्तिभिर्निरूपयितुमुपपत्तिप्रधानं याज्ञवल्कीयं काण्डमारभ्यते । तत्र प्रस्तावं कर्तुं विज्ञानस्तुत्यर्थो विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्थो वाख्यायिकाश्वलब्राह्मणेनारभ्यते । बहुदक्षिणेन यज्ञेन शाखान्तरप्रसिद्धेन (!) बहुदक्षिणाविशिष्टेनाश्वमेधेन वा ईजे अयजत ॥१॥ अवरुरोध गोष्ठेऽवरोधं कारयामास । पलचतुर्भागः पादः एवम्भूताः सुवर्णस्य दश-दश पादाः । शृङ्गयोरिति द्विवचनादेकैकस्मिन् शृङ्गे पञ्च पञ्च पादाः ॥२॥ सामविधिं शृणोतीति सामश्रवाः यजुर्वेदविदो याज्ञवल्क्यात्सामविधिश्रवणमनुपपन्नमित्यर्थाच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्य इति सिद्धम् ॥३॥ पूर्वत्र व्याख्याते मधुकाण्डे यदुद्गीथप्रकरणं तस्मिन्नासङ्गपाप्मनो मृत्योरत्ययः समुच्चितेन कर्मणा संक्षेपतो व्याख्यातस्तस्यैवोद्गीथदर्शनस्य परीक्षाविषयोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो विस्तर आरभ्यते । केन दर्शनलक्षणेन साधनेन यजमानो मृत्योराप्तिमतीत्य मृत्युगोचरत्वमतिक्रम्य मुच्येत स्वतन्त्रो मृत्योरवश्यो भवति । यज्ञो वै यजमान इति (१४. २. २. २४.) श्रुतेर्यज्ञस्य यजमानस्य याध्यात्मं वाक् सैवाधियज्ञं होता तत्त्रैवं सति या इयं यज्ञस्य यजमानस्य वाक्सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवम् । स एव वागैक्यमापन्नोऽग्निर्होता स होताग्निरूपेण दृष्टः सा मुक्तिः मृत्य्वतिक्रमणरूपाया मुक्तेः साधनम् सोक्तरूपा मुक्तिरेवातिमुक्तिः फलभूताया अग्न्यादिभावापत्तिरूपाया अतिमुक्तेः साधनम् तथा चाध्यात्मिकादाधिभौतिकाच्च परिच्छिन्नरूपाद्वाग्घोतृलक्षणात्साधनद्वयादपरिच्छिन्नाधिदेवताग्निरूपेण होतरि दृष्टिमुक्तिसाधनम् ॥५॥ स्वाभाविकादज्ञानासङ्गप्रयुक्तात्कर्मलक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता तस्य कर्मणः सासङ्गस्य मृत्योराश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालस्तस्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारभ्यते क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियायाः प्रागूर्ध्वं च साधनविपरिणामहेतुत्वेन कालस्य व्यापारदर्शनात्तस्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिः वक्तव्येति स च कालो द्विरूपोऽहोरात्रादिलक्षणस्तिथ्यादिलक्षणश्च तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह । अहोरात्राभ्यां हि सर्वं जायते वर्धते विनश्यति च तथा यज्ञसाधनं यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च ताभ्यां जायते वर्धते विनश्यति च । यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्चेति साधनद्वयमध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं द्विवापरिच्छिन्नाधिदैवतादित्यात्मना दृष्टं सन्मुक्तिः । आदित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे सम्भवतः ॥६॥ इदानीं तिथ्यादिल-

चणात्कालादतिमुक्तिरुच्यते । आदित्यप्राप्त्याहोरात्रात्ययवच्चन्द्रप्राप्त्या पूर्वपक्षापरपक्षात्ययः । यज्ञस्य यजमानस्य । मनोऽध्यात्मं चन्द्रमा अधिदैवतमिति प्रसिद्धम् स एव चन्द्रो ब्रह्म ऽर्त्विक् तेन यजमानस्य मनो ब्रह्मेति च साधनद्वयमपरिच्छिन्नाधिदैवतचन्द्रात्मना दृष्टं सन्मुक्तिरित्यर्थः ॥७॥ यजमानस्य कालान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता सोऽतिमुच्यमानः केनावष्टम्भेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोतीत्यत आह । अन्तरिक्षमाकाशोऽनारम्बणमनालम्बनमिव । येनाक्रमेणावष्टम्भेन यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानोऽतिमुच्यते किं तत् । स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोति अतिमुच्यतऽइत्यर्थः । उद्गातऽर्त्विगधिभूतं परिच्छिन्नं रूपमध्यात्मं च प्राणः एतद्द्वयमपरिच्छिन्नेन वायो रूपेण पश्यति तेन वायुना प्राणेनालम्बनेन कर्मफलं स्वर्गलोकं प्राप्नोति । महतां फलवतामश्वमेधादिकर्मणां कर्मवादिना सामान्येनाल्पीयस्सु कर्मसु विवक्षितफलसिद्ध्यर्थं सम्पत्तिः सम्पदुच्यते यथाशक्त्यग्निहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादिकर्म मया निर्वर्त्यतऽइति ध्यानं सम्पत् यद्वा फलस्यैव देवलोकादेरुऽऽवलवादिसामान्येनाज्याद्यङ्गत्तिषु सम्पादनं सम्पत् ॥८॥ करिष्यति शस्त्रं शंसिष्यति । प्राक्प्रयोगकालाद्धोत्रा प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः पुरोऽनुवाक्येत्युच्यते यागार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिर्याज्या शस्त्रार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः शस्या याः काश्चन ऋच स्तोत्रिया वा अन्या वा ताः सर्वा एतास्वेव तिसृषु ऋग्जातिष्वन्तर्भवन्ति । पृथिविलोकम् लोकसम्बन्धसामान्यात् । अन्तरिक्षलोकम् मध्यमत्वसामान्यात् । द्यौर्लोकं द्युलोकम् ऊर्ध्वत्वसामान्यात् ॥९॥ एवं ऋग्जातिषु फलसम्पादने विहिते अध्वर्युक्तताङ्गतिषु फलसम्पादनजिज्ञासया पृच्छति । या हुताः समिदाज्याङ्गतयः उज्ज्वलन्ति । या हुता मांसाद्याङ्गतयोऽतिनेदन्ति अतीव शब्दं कुर्वन्ति । या हुताः पयःसोमाङ्गतयः अधिशेरते अधि भूमेरधो गवा शेरते । अतीवातिकुत्सितशब्द-इव मनुष्यलोकः । उपरितनसाध्यादिलोकापेक्षया पापप्रचुरत्वेन अधोगमनापेक्षया वा पितृलोकोऽध-इव वर्तते ॥१०॥ तस्मात्स उपासकस्तेन मनसि विश्वेदेवदृष्ट्यध्यासेन (? वैश्वदे॰ Cod.) आनन्त्यसामान्यादनन्तमेव लोकं जयति ॥११॥ स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा ऋग्जातयः । अधिदेवतमिति यज्ञाधिकाराद्धियज्ञमिति बोद्धव्यम् । प्राणपुरोऽनुवाक्ययोः पकारादित्वसामान्यात् (!) । अपानयाज्ययोः प्राणपुरोऽनुवाक्याभ्यामानन्तर्यसामान्यात् । अप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरतीति श्रुत्यन्तरे शस्त्रप्रयोगस्य प्राणापानव्यतिरेकेण सिद्धत्वाद्व्याने शस्यादृष्टिरिति भावः ॥१२॥१॥६॥

एवं काललक्षणात्कर्मलक्षणाच्च मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता इदानीं बन्धज्ञानं विना ततो विश्लेषायोगान्मुमुक्षोः सप्रयोजकबन्धज्ञानार्थत्वेन ग्रहातिग्रहलक्षणाद्बन्धान्मृत्योरतिमुक्तिं वक्तुमाख्यायिकामनुसृत्यार्तभागब्राह्मणमारभ्यते । जरत्कारुगोत्र ऋतभागस्यापत्यम् ॥१॥ घ्राणाख्यः प्राणो ग्रहवत्परवशताहेतुत्वाद्ग्रहो ऽपानेनेति गन्धेनातिग्रहेण गृहीतः । अपश्वासोऽत्रापानशब्दार्थः अपानसचिवत्वादपानो गन्ध उच्यते । अपानेन अन्तर्मुखश्वासेन । अपानोपकृतं गन्धं प्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति ॥२॥ मृत्योरन्नं मृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणेन ग्रस्तम् । ब्रह्मात्मसाक्षात्कारिणा सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे मृत्यौ भक्षिते सति विद्वान्पुनर्मृत्युं पुनर्मरणमपजयति निराकरोति पुनर्मरणाय न जायते ॥१०॥ एवं परमात्मदर्शनेन मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्ते आहोस्विन्तत्प्रयोजकमपि सर्वम् अथ प्राणा एव न तत्प्रयोजकं सर्वम् तर्हि प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसङ्गोऽथ सर्वमेव कामकर्मादिकं ततो मोक्ष

उपपद्यतऽइत्येवमर्थ उत्तरप्रश्नोऽयम्। सर्वं समवनीयते नाममात्रं तु न लीयते । अनन्तं आकृतिसम्बन्धात् नित्यं वै प्रसिद्धं नाम शुको मुक्त इतिवद्व्यवहारपारम्पर्यात् । ब्रह्मविद्यां स्तोतुमाह अनन्ता वै प्रसिद्धा विश्वे देवा अतस्तान्नामानन्त्याधिकृतान्विश्वान्देवान्ब्रह्मास्मीति दर्शनेनात्मत्वेनोपगम्य स विद्वान् तेन दर्शनेनानन्तमेव लोकं जयति ॥११॥ साक्षात्कारज्ञाने जाते विद्वान्न म्रियते न च तस्य प्राणा अत्यन्तं समवनीयन्ते किंतु जीवन्मुक्तत्वेन सर्वदा तिष्ठसीति (!) तन्निराकर्तुमाह । परमात्मसाक्षात्काररूपेण सर्वमृत्युना सविलासाज्ञानमृत्यौ नाशिते सति तद्विद्वान्यस्मिन्काले म्रियते । तदास्मात् प्राणा प्राणादयो ग्रहा गन्धादयश्चातिग्रहा वासनारूपा अन्त(:)स्थाः सप्रयोजका ऊर्ध्वं गच्छन्ति आहोस्विन्नेति प्लुतिर्विचारणार्था । अत्रैव परब्रह्मण्येकतां गतेऽस्मिन्विदुष्येव समवनीयन्ते एकीभावेन समवसृज्यन्ते प्रविलीयन्ते ऊर्मय-इव समुद्रे । तर्हि मृतप्रसिद्धिः कथमित्यपेक्षायां तस्या देहविषयत्वादित्याह स मुक्तदेह उच्छूनतां प्रतिपद्यते । देहस्यैव मरणधर्मताबन्धनाशे मुक्तस्य न क्वाचिद्गमनमिति वाक्यार्थः ॥१२॥ अथ केन प्रयुक्तं ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनमित्येतन्निर्दिधारयिषया पृच्छति । आकाशमात्मेत्यत्रात्मशब्देनात्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते । क्व कस्मिन्नाश्रये भवति किमाश्रितः कार्यकरणसंघातमुपादत्तऽइति पृष्ट उत्तरं वक्तुमुपोद्घातमाह आहरेति देहि ॥१३॥ आवमित्यावामेवैकान्ते गत्वैतस्य त्वत्पृष्टस्य वेदितव्यं यत्तत्वं तद्वेदिष्याव निरूपयिष्याव । तौ आवयोरेतद्वस्तु सजने जनसमुदाये निर्णेतुं न शक्यतेऽत्रानेकवादिविप्रतिपत्तेः । तौ ह विचार्य सर्वानेव पूर्वपक्षान्स्वभाववादादीनपोह्य यदुक्तवन्तौ तच्छृणु कर्म हैवाश्रयं पुनःपुनःकार्यकरणोपादानहेतुं उक्तवन्तौ पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा देवादिषु जायमानः पुण्यः पुण्यात्मा भवति पापेन शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणा स्थावरादिषु जायमानः पापः पापात्मा भवति ॥१४॥२॥६॥

पुण्यमेव कर्म सर्वपुरुषार्थसाधनमित्युक्तम् तत्र मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वादुत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं विद्यासंयुक्तस्यापि कर्मणो मोक्षारम्भकत्वासम्भवान्न मोक्षार्थानि कर्माणीत्यतः कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव भुज्युब्राह्मणमारभ्यते । लह्यस्यापत्यं लाह्यस्तदपत्यं लाह्यायनिः । अध्ययनार्थं व्रतचरणाच्चरका विद्यार्थिनोऽध्वर्यवो वा । काप्यस्य कपिगोत्रस्य । गन्धर्वेणामानुषेण केनचित्सत्वेन गृहीताविष्टा । अन्तानवसानानि । परितो दुरितं क्षीयते येन स परिक्षिदश्वमेधस्तद्याजिनः पारिक्षिताः । प्रथमा तावत्क्व पारिक्षिता अभवन्नित्युक्तिर्गन्धर्वप्रश्नार्था द्वितीयातु यो हि क्व पारिक्षिता अभवन्निति प्रश्नो गन्धर्वं प्रति कृतस्तस्य प्रत्युक्तिः सर्वं सोऽस्मभ्यमब्रवीदिति विवक्षया तदनुरूपप्रतिवचनार्था तृतीया तु मुनिं प्रति प्रश्नार्थेति विभागो बोद्धव्यः ॥१॥ ते इदानींतनाः पारिक्षितास्तत्रागच्छन्यत्र यस्मिन्पूर्वतना अश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति । तेषां गतिविवक्षया तावद्भुवनकोशपरिमाणमाह देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथः तस्य गत्या एकेनाह्ना यावद्देशपरिमाणं परिच्छिद्यते तदेकं देवरथाह्न्यम् तद्द्वात्रिंशद्गुणितम् तावत्परिमाणोऽयं लोकः लोकालोकगिरिणा परिक्षिप्तः संसारः (? सप्तागरः Cod. pr. m. ससारः sec. m.) सर्वेषां प्राणिनां कर्मफलोपभोगहेतुभूतः । लोक्यते सूर्यादिभिः प्रकाश्यते इति स (ष Cod.) एष, एतावान्लोकोऽतः परमलोकः तं च लोकं समन्तं (संन Cod. pr. m. समं sec. m.) समन्ततः पृथिवी द्विस्तावदिति लोकपरिमाणाद्द्विगुणपरिमाणा पर्येति रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथि-

वी स्मृतेति स्मृतेः । तां पृथिवीं पृथिवीपरिमाणाद्द्विस्तावदिति द्विगुणपरिमाणः समुद्रः समन्तं पर्येति यं घनोदमाचक्षते (लवणोदं Cod. sec. m.) पौराणिकाः. उक्तं हि अण्डस्यास्य समन्तात् संनिविष्टोऽमृतोदधिः समन्ताद्घनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठतीति । एवं लोकादिपरिमाणे स्थिते सदृष्टान्तमण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमाह यावत्परिमाणा क्षुरस्य धाराग्रम् वाथवा यावत्सौक्ष्म्येण युक्तं मक्षिकायाः पत्रं पक्षः तावत्परिमाणः कपालयोरन्तरेण मध्ये आकाशोऽवकाशः यद्विवक्षयेदं सर्वमुक्तम् तेनाकाशद्वारेण तान्पारिक्षितानश्वमेधयाजिनः प्राप्यानिन्द्रः परमेश्वरः योऽश्वमेधे सुपर्णाकारेण चितोऽग्निः स सुपर्णः पक्षपुच्छाद्यात्मकः पक्षी भूत्वा वायवे प्रदत्तवान् स्वस्य स्थूलत्वेनोक्तच्छिद्रद्वाराण्डाद्बहिर्गमनासम्भवाद्युक्तं वायवे प्रदानम् । वायुः पुनस्तान्पारिक्षितानात्मनि स्वस्मिन्धित्वा स्थापयित्वा स्वात्मभूतान्कृत्वा तत्र तस्मिन्गमितवान्यत्र पूर्वेऽतिक्रान्तकालिकाः पारिक्षिता अश्वमेधयाजिनोऽभवन् । एवमिव वै स गन्धर्वो वायुमेव क्रियाशक्तिप्रधानं सूत्रमेव पारिक्षितानां गतिं तुष्टाव । वायुः स्थावरजङ्गमानां भूतानामन्तरात्मा बहिश्च । व्यष्टिरध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यावृत्तिरूपा विविधाष्टिर्व्याप्तिः । समष्टिः समानुगतरूपा केवलेन सूत्रात्मनाष्टिर्व्याप्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ६ ॥

एवं पुण्यपापप्रयुक्तैर्ग्रहातिग्रहैर्गृहीतः पुनः पुनर्ग्रहातिग्रहांस्त्यजन्नुपाददच्च (दश्चा Cod.) ब्रह्मस्थावरपुण्योत्कर्षादप्यविमुच्यमानः (? प्यपिमु Cod. prima manu) संसरत्येवेति ब्राह्मणत्रयेणोक्तम् इदानीं तस्य बन्धमोक्षसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कहोडब्राह्मणमारभ्यते । साक्षादव्यवहितम् अपरोक्षादिति विभक्तिव्यत्ययेनापरोक्षमगौणम् । य आत्मा प्रत्यगात्मा सर्वस्याभ्यन्तरः । तत्र पिण्ड एकस्तस्याभ्यन्तरे लिङ्गात्मा करणसंघातो द्वितीयो यश्च परमात्मस्वरूपस्तृतीयस्तेषु मध्ये कतमः । एवमुक्तज्ञानाङ्गं पारिव्राज्यं वक्तुमाह एतं वै तमिति । पुत्रैषणा पुत्रोत्पत्तिमुद्दिश्य दारसंग्रहेक्षालक्षणा वित्तं द्विविधं मानुषं गवादि दैवं विद्या तस्य कर्मसाधनस्य गवादेरुपादानरूपा इच्छा वित्तैषणानेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोककेवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीतीच्छा लोकैषणा । एवमेकत्वेऽपि लोकैषणायाः साधनमन्तरेणासिद्धेः साध्यसाधनभेदेन द्वैविध्यमाह उभे होति । यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणास्तमेतमात्मानं विदित्वा सर्वस्मात्साधनफलस्वरूपादेषणालक्षणाद्व्युत्थाय दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्साधनं च हित्वा भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म तस्मादद्यतनोऽपि ब्रह्मविद्ब्राह्मण एषणाभ्यो व्युत्थाय पाण्डित्यं शास्त्रोत्था बुद्धिः पण्डा तद्वान्पण्डितस्तस्य कर्म पाण्डित्यं वेदान्तवाक्यविचारलक्षणं श्रवणापरपर्यायं निर्विद्य निःशेषं विदित्वा आत्मविज्ञानं निरवशेषं कृत्वा अनन्तरं बाल्येन तिष्ठासेत् श्रवणज्ञानोत्पन्नाशेषानात्मदृष्टितिरस्कारसामर्थ्यं बलं तस्य भावो बाल्यं तेन बाल्येन बलभावेन (बाल° Cod. !) विषयैरनाकृष्टः सन् तिष्ठासेत् स्थातुमिच्छेत् बाल्यशब्दाभिधेयं मननं कुर्यात् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य निःशेषं कृत्वाथानन्तरं मुनिर्मौनवान् धारावाहिकात्मप्रत्ययप्रवाहवान् तिष्ठासेदित्यनुषज्यते निदिध्यासनं कुर्यादित्यर्थः । एवममौनं चोक्तार्थपाण्डित्यबाल्यशब्दाभिधेयं श्रवणमननाख्यं निर्विद्य मौनं चोक्तार्थमुनिशब्दवाच्यं निदिध्यासनाख्यं च निर्विद्याथानन्तरं ब्राह्मणो निरुपचरितब्राह्मण्यवान् साक्षात्कृतब्रह्मैव स्यात् कृतकृत्यो भवेत् । उक्तं ब्राह्मण्यं प्राप्तवतो ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति स इति अनियतं तस्य चरणमित्युक्त-

रमाह येनेति विहितमाचरतो निषिद्धं च त्यजतः शुद्धबुद्धेः श्रुताद्वाक्यात्सम्यक् धीरुत्पद्यते तस्य च वासनावशाद्व्यवस्थितैव चेष्टा नाव्यवस्थितेति न यथेष्टाचरणप्रयुक्तो दोष इति स्तुत्यर्थं येन केनचिच्चरणेनेति बोध्यम् ॥ १०॥ ४ ॥ ६ ॥

एवं ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोजकं बन्धनमुक्तम् चतुर्थे च कहोडब्राह्मणे बन्धध्वंसि ससंन्यासमात्मज्ञानमभिहितम् साम्प्रतं यो बद्धः संसरति सोऽस्ति नास्ति वेत्यस्तित्वे च किंलक्षणो देहादीनामन्यतमस्तेभ्यो विलक्षणो वेति विमर्शे आत्मनो देहादिभ्यो विवेकेनाधिगमायोषस्तब्राह्मणमारभ्यते । चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः । सर्वाः कार्यकरणसंघातगताः प्राणनादिचेष्टा दारुयन्त्रस्येव येन क्रियन्ते स कार्यकरणसंघातविलक्षणो विज्ञानमयश्चेष्टयितास्ति यतो या खल्वचेतनप्रवृत्तिः सा चेतनाधिष्ठानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । यथा कश्चिद्गामश्वं वा प्रत्यक्षं दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चाद्गच्छत्यसौ गौर्यो वा धावत्यसावश्व इति चलनादिलिङ्गैर्यथा वै निश्चितं ब्रूयाद्व्यपदिशेत् एवमेव ब्रह्म प्रत्यक्षं दर्शयामीति मत्प्रश्नानुसारेण प्रतिज्ञाय प्राणनादिलिङ्गैरेतद्ब्रह्म व्यपदिष्टं भवति त्वया तथा च तद्व्यपदिशतस्ते प्रतिज्ञाहानिरनवधेयवचनता च स्यादिति भावः । दृष्ट्यादिसाक्षिणोऽन्यत्किंचिद्वास्तवं नास्ति अंत एतस्माद्उक्तान्न्पादात्मनोऽन्यदार्तं विनाशि रज्जुसर्पादिवन्मिथ्याभूतम् ॥ १ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पूर्वब्राह्मणयोर्यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इत्यत्र यः सर्वान्तर आत्मोक्तस्तस्य स्वरूपाधिगमाय शाकल्यब्राह्मणात्प्राक्तनं ब्राह्मणत्रयमारभ्यते तत्रानात्मभूतान्सर्वान्पदार्थांस्तावद्गार्गीब्राह्मणे आह । वचक्नोर्दुहिता वाचक्नवी । यदिदं सर्वं भूधरादिकं पार्थिवं धातुजातमप्सूदके स्वकारणे ओतं च दीर्घपटतन्तुवत् प्रोतं च तिर्यक्तन्तुवत्सर्वतोऽन्तर्बहिर्भूताभिरद्भिर्व्याप्तम् अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्विशीर्येत । अन्तरिक्षलोकेषु पक्ष्यादिगतिहेतुभूतेषु प्रजापतिलोकाः विराट्शरीरारम्भकपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकाः ब्रह्मलोकेषु हिरण्यगर्भलोकेष्वपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकेषु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते शेषं सुबोधम् । एवं पूर्ववदनुमानेन सूत्रमपि ब्रह्मलोकाश्रयं पृच्छन्तीं गार्गीं प्रतिषेधति । देवतानां स्वः प्रश्न आगमविषयः तं प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्न आनुमानिकत्वात् स प्रश्नो यासामिन्द्रादिदेवतानां विद्यते ता अतिप्रश्न्याः एतास्तु न अतिप्रश्न्याः अनतिप्रश्न्याः स्वप्रश्नविषया एव केवलागमगम्याः ॥ १ ॥ ६ ॥ ६ ॥

एवं गार्गीब्राह्मणे सूत्रादर्वाक्तनं व्यापकमुक्तमिदानीमागमैकगम्यं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं च निर्वक्तुमन्तर्यामिब्राह्मणमारभ्यते । यज्ञमधीयाना यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः शिष्याः सन्तः ॥१॥ याज्ञिकांश्च तच्छिष्यानस्मान् । संदृब्धानि संग्रथितानि स्रगिव सूत्रे विष्टब्धानि ॥२॥ तं सूत्रान्तर्गतमन्तर्यामिणम् । यमयति नियम[य]ति दारुयन्त्रमिव भ्रमयति स्वं-स्वमुचितं व्यापारं कारयति ॥३॥ व्यस्रंसिषत विस्रस्तान्यभवन् सूत्रापगमे हि मण्यादीनां प्रोतानामवस्रंसनं दृष्टमेवं वायुः सूत्रम् ॥६॥ एष (!) ते तव कार्यकरणसंघातस्य सर्वभूतानां चेत्युपलक्षणार्थमेतत् सर्वेषामात्मा यस्त्वयान्तर्यामी पृष्टः एषोऽमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जितः ॥७॥ चन्द्रश्च तारकाश्च चन्द्रतारकम् ॥१३॥ लोका भोगस्थानानि ॥१७॥ प्राणे घ्राणाख्ये वायुसहिते ॥२१॥ तेजः प्रकाशः शास्त्रीयं ज्ञानम् ॥२७॥ तमसि बाह्ये आवरणात्मके ॥२८॥ आत्मनि जीवात्मनि ॥३०॥ कस्मात्पुनः कारणान्महाभागाः पृथिव्यादिदेवता मनुष्यादिवदात्मनि तिष्ठन्तमात्मनो नियन्तारमन्तर्यामिणं न विदुरित्यत आह अदृष्ट इति ॥३१॥७॥६॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणौ प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां निर्धारितौ सम्प्रति अशनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म वक्तुमक्षरब्राह्मणं प्रवर्तते । विवक्ष्यति विस्पष्टं कथयिष्यति । जातु कदाचित् । ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं प्रति ॥१॥ उग्रपुत्रः शूरान्वयः । उद्यमिति उत् ऊर्ध्वं याति गच्छति विस्तृतं भवतीत्युद्यमवतारितज्याकं धनुश्चापं पुनरधिज्यं कृत्वा आरोपितज्याकं विधाय । बाणशब्देन शराग्रे यो वंशखण्डः संधीयते स उच्यते तेन विनापि शरो भवत्यतो बाणवन्ताविति विशिनष्टि सपत्नातिव्याधिनाविति शत्रोरतिशयेन पीडाकरौ ईदृशौ द्वौ शरौ । उपोत्तिष्ठेदुत्तो: समीपत आत्मानं दर्शयेत् ॥२॥ यत्त्वयोक्तमूर्ध्वं दिव इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्रमाचक्षते तदव्याकृतजगदात्मकं सूत्रमाकाशेऽव्याकृतशब्दवाच्ये नारायणाख्येऽन्तर्यामिणि ओतं च प्रोतं च उत्पत्तौ स्थितौ लये चेत्येवं त्रिष्वपि कालेषु पृथिवीधातुरप्स्विव वर्ततइत्यर्थः ॥४॥ प्रश्नः प्रतिवचनं चोक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते न किंचिदपूर्वमर्थान्तरमुच्यते ॥५॥ द्वितीयं प्रश्नमाह कस्मिन्न्वाकाश इति ॥६॥ न क्षरति न क्षीयते वाक्षरं शुद्धं ब्रह्म । अविद्यमानमन्तरं छिद्रं यस्य अनन्तरम् अबाह्यमपरिच्छिन्नम् । अनात्मव्यक्तीनामानन्त्येन प्रत्येकं निषेधाशक्तेर्भोक्तृभोग्यात्मनैकीकृत्य प्रतिषेधति तदक्षरं कंचन कंचिदपि विषयं नाश्नोति नाश्नाति न भुङ्क्ते ॥८॥ प्रशासने आज्ञायाम् । विधृते हस्तन्यस्तपाषाणादिवत्तिष्ठतो वर्तेते । ददतं दुःखार्जितानोहिरण्यादीन्प्रयच्छन्तं पुरुषं मनुष्याः प्रशंसन्ति । पितरोऽर्यमादयो दर्व्यं दर्वीहोममन्वायत्ताः अनुगताः यो न कस्यचित्प्रकृतित्वेन विकृतित्वेन वा वर्तते स दर्विहोमः दर्वीसाध्यो होमो दर्व्यः ॥९॥ यस्याज्ञानेन नियता संसारोपपत्तिर्यद्विज्ञानेन च संसारविच्छेदस्तदस्त्यक्षरमिति साधयितुं कर्मणामेव मोक्षहेतुत्वमिति पक्षं निराकरोति यो वाऽइति । कृपणः पणक्रीतो दासादिरिव दीनः कर्मफलस्यैव भोक्ता न तु मोक्षस्येत्यर्थः । स ब्राह्मणो ब्रह्मविन्मुक्तः ॥१०॥ अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत्स्वाभाविकमस्याक्षरस्य प्रशास्तृत्वमित्याह तद्वाऽइति ॥११॥ तदेव बहुमन्यध्वं बहुमानविषयं कुरुध्वं प्रमाणीकुरुध्वम् । मुच्याध्वै मुच्यध्वम् । जातु कदाचिदपि ॥१२॥८॥६॥

एवं यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वान्तरत्वनिरूपणद्वारा साक्षीत्वादिकमार्थिकं कहोडादिब्राह्मणत्रयेण निर्धारितम् ततोऽन्तर्यामिब्राह्मणे यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुत्या व्याकृतविषये सूत्रभेदेषु पृथिव्यादिषु नियम्येषु तस्य नियन्तृत्वमुक्तम् इदानीं नियन्तव्यानां देवताभेदानां प्राणान्तसंकोचानन्त्यपर्यन्तविकाशद्वारा प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्त्वापरोक्षत्वेऽअधिगन्तव्येऽइति कृत्वा प्रथमं देवतासंकोचविकाशोक्तिरनन्तरं वस्तुनिर्देश इत्येतदर्थं शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते । शकलस्यापत्यं शाकल्यः । यावत्संख्याका देवा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि उच्यन्ते श्रूयन्ते तावतो देवान्ह किल एतया वक्ष्यमाणया निविदा प्रतिपेदे । निविन्नाम देवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यन्ते । तान्येव निवित्संज्ञकानि मन्त्रपदानि दर्शयति त्रयश्च देवा देवानां त्रीणि च शतानि । इयं त्वेषां मध्यमा संख्या बहुवचनादुत्तमानन्तसंख्याप्युक्तैव वेदितव्या अनन्ता वै विश्वे देवा इति पूर्वमुक्तत्वात् । ओमित्यङ्गीकारे एवमेषां षडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रलक्षणा मध्यमा संख्या सम्यक्तया ज्ञातेत्यर्थः ॥१॥ त्रयस्त्रिंशत् षट् त्रयो द्वावध्यर्ध एक इति देवतासंकोचविकाशविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयस्वरूपं पृच्छति कतमे तऽइति ॥२॥ त्रयस्त्रिंशौ त्रयस्त्रिंशतः पूरणौ ॥३॥ दश प्राणाः ज्ञाने-

न्द्रियकर्मेन्द्रियरूपाः आत्मा मनः ॥५॥ यस्मादेते मासाभिमानिनो देवाः पुनः-पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनामायूंषि कर्मफलं चेतोदं सर्वमाददाना गृह्णन्त उपाददत एव यन्ति ॥६॥ स्तनयित्नुर्मेघनादाभिमानिनी देवतैवेन्द्रः । पशूनां यज्ञसाधनाश्रयत्वात् यज्ञस्याद्रूपत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यते ॥७॥ यस्मादेषु त्रिषु लोकेषु अग्न्याद्याः सर्वे देवा अन्तर्भवन्ति तेन एत एव त्रयो देवा इत्युक्तम् । योऽयं बाह्यो वायुः पवते वाति ॥१॥ यस्मादस्मिन्वायौ सति इदं सर्वं चराचरमधिं आर्ध्नोत् अधिकामृद्धिं प्रापत् । कतम एको देव इति स ब्रह्मेति स इति प्राणः परामृश्यते अष्टाध्याय्यां (११. ६. ३. १०.) तथा दर्शनात् स प्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मकत्वात्सूत्रात्मरूपेण सर्वकार्याणां भरणाच्च कारणभूतो महद्ब्रह्मेत्युच्यते तस्मात्तं प्राणं त्यदिति परोऽक्षाभिधायकेन शब्देनाचक्षते तद्ब्रह्म कथयन्ति प्राणविद इति शेषः साक्षान्निर्देष्टुमशक्यत्वादिति भावः ॥१०॥ तदेवं संकोचविस्तराभ्यां प्राणस्वरूपमुक्तम् इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरष्टधा भेदो ध्यानार्थमुपदिश्यते । आयतनमाश्रयः शरीरम् । लोकयति अनेनेति लोकः आलोकनसाधनम् चक्षुषा लोकयति पश्यतीति सोऽयं चक्षुर्लोकः । मनसा ज्योतिषा संकल्पविकल्पादि कार्यं करोति यः सोऽयं मनोज्योतिः । पृथिवीशरीरश्चक्षुर्दर्शनो मनसा संकल्पयिता पृथिव्यभिमानी कार्यकरणसंघातवान्देव इत्यर्थः । सर्वस्यात्मनः आध्यात्मिकस्य कार्यकरणसंघातस्यात्मनः परमयनं पर आश्रयस्तं परायणं मातृजेन त्वङ्मांसरुधिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य पितृजस्यास्थिमज्जशुक्ररूपस्य करणात्मनश्च परमयनं विद्यात् । पार्थिवेऽंशे शरीरे भवः शारीरो मातृजकोशत्रयरूप इत्यर्थः स एष देवो यस्त्वया पृष्टः । तस्य शारीरस्य देवस्य का देवता किमुत्पत्तिकारणम् अस्मिन्प्रकरणे यो यस्मान्निष्पद्यते स तस्य देवतेति देवताशब्देन सर्वत्रोत्पत्तिकारणमेव विवक्षितम् । स्त्रीभिर्भुक्तस्यान्नस्य रसो हि मातृजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुस्तस्माद्अन्नरसाल्लोहितं निष्पद्यते स्त्रीणां लोहिताच्च त्वङ्मांसरुधिररूपं बीजस्यास्थिमज्जशुक्रात्मकस्याश्रयभूतं शरीरं भवतीति स्त्रीभ्यो निष्पत्तिरिति भावः ॥११॥ रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि । सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषः । तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाचेति चक्षुषो ह्याध्यात्मन आदि[त्यस्याधि]दैवतस्य निष्पत्तिः ॥१२॥ आकाशायतनस्य हि पुरुषस्य विशिष्टमायतनं बाह्यो वायुः । प्राणाद्अध्यात्मनो वायोरधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१३॥ स्त्रीव्यतिकराभिलाषः कामः । कामशरीरः पुरुष इत्यर्थः । कामायतनस्य हि देवस्य चन्द्रो विशिष्टं कार्यम् कामिनां हि चन्द्रे प्रीतिविशेषो जायते । मनसो ह्याध्यात्मनश्चन्द्रस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१४॥ तेजआयतनस्य हि देवस्य अग्नौ विशेषावस्थानम् । वाचो ह्याध्यात्मिक्या अग्नेरधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१५॥ तम इति शार्वराद्यन्धकारः । अध्यात्मं छायामयोऽज्ञानमयः पुरुषः मृत्युरधिदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणम् मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः ॥१६॥ वरुणाद्धि वाप्याद्यपां निष्पत्तिः ॥१७॥ रेतआयतनस्य हि विशेषायतनं पुत्रः । पुत्रमय इति चास्थिमज्जशुक्राणि पितुर्जातानि प्रगृह्यन्ते । प्रजापतिः पितोच्यते पितृतो हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥१८॥ एवमष्टधा देवलोकपुरुषभेदेन त्रिधा-त्रिधात्मानं विभज्यावस्थित एकैको देवः प्राणभेद एवोपासनार्थं व्यपदिष्टः अधुना दिग्विभागेन पञ्चधा विभक्तस्य सर्वस्य जगतो हृदयात्मनि उपसंहारार्थं श्रुतिः प्रवर्तते । अङ्गारावक्षयणम् अङ्गारा अवक्षीयन्ते निरुध्यन्ते यस्मिन्संदंशादौ तत् । त्वमङ्गारस्थानीयेन मया दह्य-

मानमात्मानं न बुध्यसऽइत्यभिप्रायः ॥१९॥ अत्यवादीरित्युक्तवानसि स्वयं भीतास्त्वामङ्गारावक्षयणं कृतवन्त इति । किं ब्रह्म विद्वान्ज्ञानन्सन् एवं ब्राह्मणानधिक्षिपसि । मम दिग्विषयं ब्रह्मविज्ञानं तावदस्तीत्याह दिश इति ॥२०॥ स हि याज्ञवल्क्यो दिक्षु पञ्चधा विभक्तं दिगात्मभूतं हृदयात्मानं तद्द्वारेण सर्वजगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मेति पूर्वाभिमुखो व्यवस्थित आह आदित्यदेवत इति । हृदयमिति बुद्धिमनसीऽएकीकृत्य निर्देशो न तु मांसखण्डविषयः ॥२१॥ श्रद्धा नाम भक्तिसहितास्तिक्यबुद्धिर्दित्सुत्वलक्षणा ॥२२॥ अपां हि वरुणः कार्यम् श्रद्धा वाऽआपः श्रद्धातो वरुणमसृजतेति श्रुत्यन्तरात् । आपश्च रेतसि प्रतिष्ठिताः रेतसो ह्यापः सृष्टा इति श्रुत्यन्तरात् । हृदयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः कामिनो हि हृदयाद्रेतोऽधिस्कन्दति । प्रतिरूपमनुरूपं पुत्रं जातम् सृष्टो विनिःसृतः ॥२३॥ सोमदेवत इत्यत्र सोमलतां सोमदेवतां चैकीकृत्य निर्देशः । दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रीणाति क्रीतेन सोमेनेष्ट्वा ज्ञानवान्सोमदेवताधिष्ठितां सौम्यामुत्तरां दिशं प्रतिपद्यते ॥२४॥ मेरोः समन्ततो वसतामव्यभिचारादूर्ध्वा दिग्ध्रुवेत्युच्यते ॥२५॥ अहल्लिकेति अहनि लीयतऽइति व्युत्पत्तेः नूनं त्वं प्रेतीभूतोऽसीति लक्ष्यते यतो यत्किंचित्प्रेतवद्भाषसऽइति प्रेतनाम्ना शाकल्यं सम्बोधयन्नाह यत्र यस्मिन्काले एतद्धृदयमयस्य शरीरस्यात्मभूतमस्मदस्मत्त एतस्माच्छरीरादन्यत्र क्वचिद्देशान्तरे वर्ततऽइति यदि मन्यासै मन्यसे यत्र यदा एतद्धृदयमस्मदस्मत्तोऽस्माच्छरीरादन्यत्र देशान्तरे स्याद्भवेत्तदा श्वानो वा एनच्छरीरमद्युर्भक्षयेयुः वयांसि वा पक्षिणो गृध्रादय एनच्छरीरं विमथ्नीरन्विलोडयेयुर्विकर्षेरन्निति तस्मान्मयि शरीरऽएव हृदयं प्रतिष्ठितं तच्छरीरमपि नामकर्मरूपात्मकत्वाद्धृदये प्रतिष्ठितमित्यर्थादुक्तमित्यर्थः ॥२६॥ एवं कार्यकरणयोर्हृदयशरीरयोरन्योऽन्यप्रतिष्ठोक्तातस्तेऽअपि कुत्र प्रतिष्ठितेऽइति पृच्छति कस्मिन्नु त्वं च शरीरमात्माच हृदयं चेत्येतौ युवां प्रतिष्ठितौ स्थः । देहात्मानौ ऊर्ध्ववृत्त्यात्मके प्राणे प्रतिष्ठितौ सापि प्राणवृत्तिरपानवृत्त्या चेन्न निगृह्यते तर्हि प्रागेव गच्छेत् स चापानो व्याने मध्यस्थवृत्तिरूपे अन्यथोभयोरूर्ध्वाधोगमनमेव भवेत् स च व्यान उदाने नाभिस्थवृत्तिरूपे कीलकस्थानीये तिस्रोऽपि वृत्तयस्तत्र चेन्न निबद्धाः तर्हि नानागतयो भवेयुः स चोदानः समाने सूत्रात्मशब्दवाच्ये समानप्रतिष्ठा ह्येताः सर्वा वृत्तयः ॥२७॥ सोऽपि समानोऽन्तर्यामिणि सोऽप्यक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणीत्यर्थाद्दर्शितमेवेति मत्वा श्रुतिः स्वयमेव ब्रह्मणः स्वरूपमाह स एष इति यः सूत्राश्रयान्तर्यामित्वकल्पनाधिष्ठानभूतः स परमात्मा एष प्रत्यगात्मैव मूर्तामूर्तब्राह्मणे (५. ३. ११.) नेति नेतीत्येव संकल्पोपाधिनिषेधेन निर्दिष्ट आत्मा । निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति अगृह्य इत्यादिना । असङ्गोऽमूर्तः तथासितोऽबद्धः मूर्तान्तरेण सम्बध्यमानः सज्ज्यते (!) अयं च तद्विपरीतो न सज्ज्यते (!) तथाबद्धत्वान्न व्यथते । अथ पुनः पूर्वामेवाख्यायिकामनुसृत्यायं प्रेतीभूतोऽब्रह्मवित्सन्नेव मां ब्रह्म पृच्छतीति सापराधत्वं सम्पादयितुं याज्ञवल्क्यः पृच्छति एतानीति तान् शारीरप्रभृतीनष्टौ पुरुषान् स यः कश्चिद्ब्रह्मज्ञः आयतनलोकपुरुषेत्येतत्त्रिकभेदेन व्युत्क्रम्य विक्षिप्य लोकस्थितिमुपपाद्य पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण हृदयात्मनि प्रत्युह्योपसंहृत्य पश्चाद्धृदयाद्यात्मत्वलक्षणामपि समानान्तमुपाधिधर्ममत्यक्रामीदतिक्रान्तवान् स्वेनैवात्मना व्यवस्थितः तं ब्रह्मज्ञलक्षणमौपनिषदमुपनिषत्स्वेव विज्ञेयं नान्यप्रमाणगम्यं पुरुषमशनायादिधर्मवर्जितं हे शाकल्य त्वा त्वां ब्रह्मविद्याभिमानिनं

पृच्छामि । ब्रह्मविद्विरोधे (? द्विषेद्वै Cod.) परलोकविरोधोऽपि स्यादिति दर्शयितुमष्टाध्याय्यां (११. ६. ३. ११.) निर्वृत्ताख्यायिकार्थमिह सूचयति तस्य हेति न केवलमसौ मृत एव किं च तस्य शाकल्यस्य अग्निहोत्रेण संस्कारार्थं शिष्यैर्वस्त्रखण्डेन बद्धा गृहान्प्रति नीयमानान्यस्थीन्यपि परिमोषिणस्तस्करा अन्यज्जनमेतैर्नीयतऽइति मन्यमानाः सन्तोऽपजहृतवन्तः ॥२८॥ यस्य ब्रह्मणो नेति नेत्यन्यप्रतिषेधद्वारेण निर्देशः कृतस्तस्यैवेदानीं विधिमुखेन निर्देशः कर्तव्यो जगतो मूलं च वक्तव्यम् ॥२९॥ जगत्कारणं प्रष्टुं तावत्पुरुषवृक्षयोः साधर्म्यं श्लोकत्रयेणाह । यथा लोके वृक्षस्तस्य विशेषणं वनस्पतिरिति तच्च वृक्षस्य महत्त्वमाहेत्यपुनरुक्तिता । अमृषा न मिथ्या सत्यमेवैतत् । उत्पाटिका सर्वापेक्षया बहिर्भूता नीरसा त्वक् ॥३०॥ उत्पटो वृक्षनिर्यासः । आतृन्नाद्धिंसितात् ॥३१॥ शकराणि शकलानि । किनाटं नाम वृक्षस्य शकलेभ्योऽभ्यन्तरं काष्ठसंलग्नं वल्कलरूपमुच्यते । स्नाव अस्थिसंलग्नो धातुविशेषः । तदुभयं किनाटं स्नावं च स्थिरं दृढम् । मज्जाया उपमा मज्जोपमा । मज्जाशब्देनोभयत्रास्थिकाष्ठगतः सार उच्यते ॥३२॥ अथ वृक्षपुरुषयोर्वैधर्म्यकथनपुरःसरं जगत्कारणं पृच्छति । मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमिति युष्मानहं पृच्छामि ॥३३॥ तत्र शङ्कामुद्भाव्य निराचष्टे रेतस इति । यस्माज्जीवतः पुरुषात्तद्रेतः प्रजायते न मृतात् अतो न रेतः कारणम् । यस्तु मृतः स पुनर्नैव जायते जातत्वादेव । धाना बीजं वटकणिकादि तस्याः सकाशाद्रोहतीति धानारुहः उशब्दोऽप्यर्थः न केवलं काण्डरुह एव किंतु बीजरुहोऽपि वृक्षो भवति । प्रेत्य मृत्वा अन्यतः सम्भवः काण्डात् धानातोऽपि प्रेत्य सम्भवो भवेत् । समूलं सह मूलेन धानया वा उद्वृहेयुरुद्धरेयुरुत्पाटयेयुः । तत्र विजज्ञुर्ब्राह्मणा यतो मृतः पुनः प्ररोहति ब्राह्मणैर्जगतो मूलं न विज्ञातमतो ब्रह्मिष्ठत्वाद्याज्ञवल्क्येन गावो हृता ब्राह्मणाश्च जिताः समाप्ताख्यायिका । यज्जगतो मूलं येन च शब्देन साक्षाद्व्यपदिश्यते ब्रह्म यद्याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान्पृष्टवान् तत्स्वेन रूपेण श्रुतिरस्मभ्यमाह विज्ञानमिति विज्ञप्तिर्विज्ञानं कूटस्थचिन्मात्ररूपम् तच्चानन्दं न विषयविज्ञानवद्दुःखानुविद्धं किं तर्हि प्रसन्नं शिवमतुलमनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः । रातेर्धनस्य दक्षिणारूपस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परायणं परा गतिः । एषणाभ्यो व्युत्थाय तस्मिन्नेव मोहातीते ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृदिति तिष्ठमानः तदेव ब्रह्म वेत्तीति तद्वित् ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य ब्रह्मविदश्च परायणम् ॥ ३४ ॥ १ ॥ ६ ॥

एवं शाकल्यब्राह्मणे सच्चिदानन्दं ब्रह्म निर्धारितम् इदानीं तस्यैव प्राणाद्यधिष्ठात्रीषु वाय्वादिदेवतासु (? वाचा C.) ब्रह्मदृष्टिद्वारा निर्णयाय षडाचार्यब्राह्मणं कूर्चब्राह्मणं चेति ब्राह्मणद्वयमारभ्यते । ब्राह्मणद्वयस्य वाख्यायिका आचार्यवता अजादिसम्पन्नेन विद्या लब्धव्येत्याचारप्रदर्शनार्था बोद्धव्या । आसां चक्रे आसनं कृतवान् दर्शनकामेभ्य आस्थायिकां दत्तवान् । अचारीरागतोऽसि । अपवत्तान् सूक्ष्मात्तान्सूक्ष्मवस्तुनिर्णयान्प्रश्नान्मत्तः श्रुत्वा तदुत्तरं वक्तुम् । सम्राट् सार्वभौम सम्राडिति वाजपेययाजिनो लिङ्गम् यद्वा हिमवत्सेतुपर्यन्तस्य देशस्य राजेति सूचितम् ॥१॥ शुल्बस्यापत्यं शौल्बायनः । प्राणो वायुर्देवता ब्रह्म । यस्य पुत्रस्य सम्यगनुशास्त्री माता विद्यते स मातृमान् । आयतनं नाम शरीरम् प्रतिष्ठा नाम त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयस्तम् । एकपादेकः पादो यस्य ब्रह्मणः तदिदं त्रिभिः पादैः शून्यमुपास्यमानमपि फलाय न भवति ॥२॥ एवमुक्तो मुनिराह प्राण एवेति प्राण एव घ्राणेन्द्रियमेव

प्राणदेवस्य ब्रह्मण ऋायतनं शरीरम् ऋाकाशोऽव्याकृताख्यः प्रतिष्ठा तस्योत्पत्तिस्थितिलयका-
लेषु ऋाश्रयः । एतत्प्राणदेवताख्यं ब्रह्म प्रियमित्येतन्नाम्नोपासीत प्रियमितीयमुपनिषद्ब्रह्म-
णश्चतुर्थः पादः चतुर्भिः पादैः पूर्णत्वेन फलदत्वात्प्रियमिति कृत्वा एतद्ब्रह्मोपासीतेति भावः
। प्राणदेवब्रह्मस्वरूपात्प्रियमितीयमुपनिषत्प्रतिष्ठायतनवद्भिन्नाभिन्ना वेति जिज्ञासया पृच्छति
हे याज्ञवल्क्य का प्रियतेति हे सम्राट् प्राण एव प्राणदेवब्रह्मैव प्रियता न ततो व्यतिरिक्ता
प्रियतेति कथं पुनः प्राण एव प्रियतेत्युच्यते प्राणाभिरक्षणार्थाय हि पुमानयाज्यं पतितादिमपि
याजयति तथाप्रतिगृह्यस्योग्रादेः प्रतिगृह्णाति ऋपि च धनाद्यर्थं यां तस्करादिसंकीर्णामपि दि-
शमेति गच्छति तत्र तस्यां दिशि वधशङ्का शस्त्रादिहनननिमित्ता शङ्का भवति तदेतत्सर्वं
प्राणस्यैव कामाय तस्मात्प्राणो वै परमं ब्रह्म । ऋभिक्षरन्ति बलिदानादिभिः संयोजयन्ति ॥३॥
हस्त्यृषभं हस्तितुल्य ऋषभो यस्मिन्गोसहस्रे तदेवंभूतं सहस्रम् । ऋननुशिष्य शिक्षामकृत्वा
शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याज्जनं न हरेत ॥४॥ शिलिनस्यापत्यं शैलिनः । वागभिमानिनी
देवताग्निः । ऋवदतो मूकस्य ॥५॥ ऋयमस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रकर्षेण ज्ञायते । ऋग्वेदादीनि
व्याख्यानान्तानि मैत्रेयीब्राह्मणे (५. ४. १०.) उक्तार्थानि ॥६॥ वृष्णस्यापत्यं वार्ष्णः । चक्षुरिति
तदधिष्ठात्री देवता ऋादित्यः ॥८॥ सत्यमित्यादित्यब्रह्मण उपनिषत् । यस्त्वन्यो ब्रूयादह-
मश्रौषमिति तदनृतमपि क्वचित्स्याद्व्यभिचारात् यत्तु चक्षुषा दृष्टं तदव्यभिचारात्सत्यमेव
भवति ॥९॥ श्रोत्रं तदभिमानिनी दिग्देवता ॥११॥ दिग्भागो हि पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नः
श्रोत्रमित्युच्यतेऽतस्तयोरेकत्वमित्युपपन्नम् तस्माद्दिगानन्त्यमेव श्रोत्रस्यानन्त्यम् ॥१२॥ जबाला-
या ऋपत्यं जाबालः । मनो वै ब्रह्मेति तदधिष्ठात्री चन्द्रदेवता ॥१४॥ मनसा स्त्रियमभि-
हर्यति ऋभिलषति तस्यां स्त्रियां प्रतिरूपः पितृभावनानुरूपः पुत्रो जायते स पुत्र ऋानन्द
ऋानन्दहेतुत्वात् ॥१५॥ हृदयाभिमानिनी देवता प्रजापतिरुच्यते ॥१७॥ यतो हृदयेन सर्वा-
णि भूतानि नामरूपकर्मात्मकानि प्रतितिष्ठन्ति तस्माद्धृदयं परमं ब्रह्म ॥१८॥१०॥६॥

पूर्वस्मिन्षडाचार्यब्राह्मणे कानि चिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्युक्तानि इदानीं तैर्ज्ञेयस्य
ब्रह्मणो जागरादिद्वारा ज्ञानार्थं कूर्चब्राह्मणमारभ्यते । कूर्चादासनविशेषादुत्थायोप समीपमव-
सर्पन् तत्पादयोः पतन् । मुमुक्षवे द्वयं वाच्यं ज्ञानं तत्साधनं च तत्र ज्ञानसाधनं राज्ञोऽस्ती-
ति दृष्टान्तपूर्वकं कथयति । एताभिः प्रियमित्येनदुपासीतेत्याद्युक्ताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मा
संयुक्तात्मा ऋत्यन्तं संस्कृतान्तःकरणोऽसि वृन्दारकः पूज्यः ऋाढ्यश्चेश्वरो न दरिद्रः । धनादि-
सम्पन्नोऽपि सन्नधीतवेदः ऋधीतो वेदो येन । ऋाचार्यैरुक्ता उपनिषदो यस्मै तुभ्यं स उक्तो-
पनिषत्कः । एवं सर्वविभूतिसम्पन्नोऽपि सन्भयमध्यस्थ एवेति यावत्परं ब्रह्म न विदितं
तावदकृतार्थ एवेति बोधयितुं ज्ञानसाध्यां प्रणाड्योपासनफलभूतां मुक्तिं पृच्छतीतो विमुच्य-
मान इति ॥१॥ इदानीं विश्वतैजसप्राज्ञानुवादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तुरीयं ब्रह्म प्रतिपा-
दयितुमादौ वैश्वानराभिन्नं जाग्रदभिमानिनं विश्वं दर्शयति स हेति । इन्धे दीप्यते जागरिते
स्थूलार्थभोक्तृत्वेन सदा स्फुरणादितीन्धो नाम वै प्रसिद्ध एष ऋादित्यान्तर्गतः पुरुषः चक्षुर्वै
ब्रह्मेति पुरोक्तः । ऋधिदेवतं पुरुषमुक्त्वाध्यात्मं तमाह योऽयमिति । परोऽक्षेणेव इन्द्र इत्याच-
क्षते इवशब्दोऽवधारणार्थः परोऽक्षेणैव कथयन्ति । प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्तीति प्रत्यक्षद्विषः
॥२॥ एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासङ्गिकमिन्द्रश्चेन्द्राणी चेति मिथुनं कल्पयति । ऋस्यै-

वोक्तास्येन्द्रस्य भोक्तुर्वैश्वानरस्य एषा विराट् पत्नी भोग्यत्वात् तथा च यदेतन्मिथुनं जागरिते विश्वशब्दवाच्यं तदेवैकं स्वप्ने तैजसशब्देन वाच्यमित्यर्थादुक्तमेव । अत एवास्य स्वप्नावस्थस्य मिथुनस्थानमाह तयोरिन्द्रेन्द्राण्योः स्वप्नावस्थामात्रयोरेष संस्तावः सम्भूय यत्रान्योऽन्यं संस्तवं कुर्वाते स एष संस्तावः य एष प्रसिद्धोऽन्तर्हृदये हृदयस्य मांसपिण्डस्यान्तर्मध्ये आकाशः सुषिः । अन्नं भोज्यं स्थितिहेतुः । प्रथमं तावज्जग्धमन्नं द्वेधा परिणमते तत्र यत्स्थूलं तदधो गच्छति यदन्यत्सूक्ष्मं तत्पुनरग्निना पच्यमानं द्वेधा परिणमते तयोर्मध्ये यो मध्यमो रसः स पाञ्चभौतिकं शरीरमुपचिनोति यः पुनरणिष्ठो रसः स एष लोहितपिण्ड इत्युच्यते लोहित एव पिण्डो लोहितपिण्डः । लोके भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं दृष्टं तथानयोरपि प्रावरणेन भवितव्यम् जालकमिवानेकनाडीछिद्रबहुलत्वाज्जालकवत्प्रतिभासमानम् । इदानीं तयोः स्वप्नाज्जागरितदेशागमनमार्गमाह एषा सती शोभना सृतिर्मार्गः संचरणी संचरतः स्वप्नाज्जागरितमनयेति संचरणी ॥३॥ इदानीं विश्वतैजसयोरन्नविवेको भोक्तुश्च सूक्ष्मतेत्येतत्प्रदर्शनार्थमिन्द्रियाश्रितानां नाड्यन्तराणां परिमाणं सदृष्टान्तमाह । एवं सूक्ष्मा अस्य पुरुषस्य देहसम्बन्धिन्य एताः स्वप्नाज्जाग्रद्गमनादिव्यवहारहेतुभूता नाड्यः सिराः अन्तर्हृदये प्रतिष्ठिताः सन्तीति शेषः हृदयाच्च विप्रनूढास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवद्युगपत्स्थानविशेषेषु प्रसृताः सत्यो व्यवस्थिताः । उक्तनाडीनामुपयोगकथनपूर्वकं सूक्ष्मतमत्वकथनप्रयोजनमाह एताभिरेव एतं देहमास्रवत् गच्छदीरं व्याप्नुवत्पूर्वोक्तं सूक्ष्मतरमन्नं कर्तृ आस्रवति करणान्तःकरणनेत्रजान्देवतारूपान्व्याप्नोति । यस्मान्नाड्याश्रितं सूक्ष्ममन्नं देवताद्वारा भुञ्जानः सन्नयं लिङ्गात्मा करणदेवता (? ताः Cod.) करणान्यन्तःकरणं च लिङ्गाख्यं प्रीणयति राजस्थानीयेन चिदात्मनानधिष्ठितानां भोगे स्वातन्त्र्याभावात् तस्मादेष तैजसः प्रविविक्ताहारतरः शारीरात्स्थूलशरीरोपाधेर्वैश्वानरादात्मनः सकाशात् तस्य हि मूत्रपुरीषादिस्थूलापेक्षया पिण्डोपचयकरमप्यन्नं प्रविविक्तमेव लिङ्गस्थितिकरं त्वन्नं ततोऽपि सूक्ष्मतरम् ॥४॥ विश्वतैजसयोरेव (वं?) श्रुत्या साक्षान्निर्दिष्टत्वात्तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीयब्रह्मात्मनिलयः साक्षादेव निर्देष्टव्य इत्यभिप्रेत्य तुरीये लीनस्य तैजसस्य लयात्प्रागवस्थायां परिच्छेदहेतुभूता ये अध्यात्मं प्राणास्तेषां लयानन्तरसंवृत्तावस्थोपन्यासव्याजेन तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीये लयं दर्शयति तस्येति स एष हृदयभूतस्तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विध्रियमाणः प्राण एव भवति तस्य वै एतस्य पुरुषस्य विदुषः क्रमेण वैश्वानरात्तैजसं प्राप्तस्य तस्य अकार्यकारणाखण्डतुरीयपदाविष्टस्य तैजसस्य ये प्राञ्चः प्राणा नासाद्वारा अग्रतः संचरन्तस्ते प्राची दिगेव संवृत्ताः अध्यात्मादिपरिच्छिन्नाः प्राणाः सर्वासु दिक्षु स्थिताः विदुषस्तुरीयपदं प्राप्तस्य परिच्छेदहेतुनाशात्तस्मिन्नेकीभूताः सन्तस्तत्तद्दिङ्मात्रं संवृत्ताः प्रत्यङ्मात्रे लीना इत्यर्थः । एवं दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणा इत्यादि व्याख्येयम् । तथा चोपाधिभूतानां प्राणानां लयं दर्शयन्ती श्रुतिरुपहितस्याप्यात्मनो लयं कारणात्मनि दर्शितवतीति भावः ॥५॥ एवं सर्वोपसंहारं कृत्वावस्थितस्य पुरुषस्य विदुषः किं स्वरूपमित्यपेक्षायामविद्यातत्कार्यभावाभावसाक्षित्वेन तद्विलक्षणं निःप्रपञ्चं स्वरूपमिति दर्शयति स एष नेत्यादिना । इदानीं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपज्ञापनार्थं ब्राह्मणद्वयात्मको ग्रन्थ उपदिष्टस्तस्य ज्ञानस्यापरोक्षानुभवरूपस्य फलमाह अभयं वाऽइति अभयं जन्ममरणादिनिमित्तभयाभावम् । गच्छतादृच्छतु । इमे विदेहास्तव यथेष्टं भोगाय सन्तु अयं चाहं तव दासभावे

स्थितोऽस्मि यथेष्टं मां राज्यं च प्रपद्यस्व । इदं दक्षिणादानं व्यवहारदृष्टिमवष्टभ्यैवोक्तम् तत्वतस्तु नास्त्येव दक्षिणेति राज्ञोऽभिप्रायः अद्वितीयब्रह्मात्मैक्यमनुभवतः स्वात्मातिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावात् तदुक्तम् अहं ममेत्यविद्याधीः सहेतुर्नाशिता यदा पूर्णात्मनि तदा दृष्टे कः कस्मै किं च दित्सतीति ॥ ६ ॥ ११ ॥ ६ ॥

मधुकाण्डे तावद्बुद्ध्यनुप्रविष्ट ईश्वरोऽविद्ययाकृत्स्नत्वमापन्न इति तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि स इत्यादिनोक्तम् (४. २. १६.) पुनस्तस्यैवाविद्यानिरासेन स्वरूपावस्थानं च आगमप्राधान्येन निर्धारितम् एवं मधुकाण्डे निरूपित आत्मा यत्साक्षादपरोक्षादित्यादिलक्षणो जल्पन्यायमवलम्ब्याखण्डप्रत्यक्षेन निरूपितस्तस्यैव वादन्यायेन स्वरूपनिर्णयाय वागादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारा इन्धो ह वाऽइत्यादिना जागराद्यवस्थविश्वादिप्रदर्शनेन तुरीयं नेति नेत्यादिलक्षणं ब्रह्मात्मतत्वमुपदिष्टम् इदानीं पूर्वोक्ता जागराद्यवस्था अनुसृत्य महता तर्केणानेकविप्रतिपत्तिनिरासद्वारेण देहादिव्यतिरिक्तशुद्धस्वयम्प्रकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षणं पूर्वोक्तमेवात्मानमधिगमयितुं ज्योतिर्ब्राह्मणमारभ्यते । स गच्छन्याज्ञवल्क्यो राज्ञेऽहं किंचिदपि न वदिष्ये इति मेने विचारयामास यद्वा सम् एनेनेति छेदः एनेन राज्ञा अहं संवदिष्ये । अग्निहोत्रे निमित्ते (११. ६, २. १-१०.) । कामप्रश्नमिष्टप्रश्नम् ॥ १ ॥ प्रत्यगात्मचैतन्यस्वरूपं जिज्ञासमानः कार्यकरणसंघातात्मा पुरुषो ज्योतिर्निर्वर्त्यमासनगमनादिकार्यं स्वाभिन्नेनैव ज्योतिषानुगृहीतो निर्वर्तयति किं वा स्वव्यतिरिक्तेनेति संदिहानः पृच्छति हे याज्ञवल्क्यायं पुरुषः कार्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिमान्पिण्डः किंज्योतिः किं ज्योतिरस्य विद्यते येन ज्योतिषानुगृहीतोऽयमासनादिव्यवहारं करोति । तत्किं देहादि तदतिरिक्तं वेति प्रष्टुरभिप्रायज्ञो मुनिरयं हि राजा व्यतिरिक्तं ज्योतिरेव पृच्छतीति तथाविधमेवेतरसर्वज्योतीरहितस्वप्नाद्यवस्थायां विविक्ततया बोधयितुकामो जागरिते तावद्दृष्टान्तभूतान्यादित्यादीनि वागन्तानि ज्योतींष्युपन्यस्यतीति दर्शयति आदित्यज्योतिरित्यादिना आदित्येनैव चक्षुषोऽनुग्राहकेण देहकरणाद्यतिरिक्तेनैवायं प्राकृतः पुरुषः पल्ययते पर्येति गच्छति गत्वा क्षेत्रमरण्यं वा तत्र कर्म कुरुते पश्चाद्विपर्येति भूयो निवर्तते । संघातादिव्यतिरिक्तमेव ज्योतिरासनादिकारणम् ॥ २ ॥ यद्यप्येकेनैवादित्यपर्यायेण व्याप्तिग्रहसम्भवस्तथापि बहवो दृष्टान्ता व्याप्तिं दृढयन्तीति मत्वा प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां ज्योतिःपर्यायान्तराणि दर्शयति ॥ ३ ॥ वाचैवायमित्यत्र वाक्पदेन शब्दः परिगृह्यते नेन्द्रियम् ॥ ५ ॥ स्वप्नसुषुप्त्योरपि बन्धुसंगमवियोगदेशान्तरगमनादेरुत्थानस्य च ज्योतिःकार्यस्य दर्शनाद्भवितव्यं तत्राप्यतिरिक्तेन केनचिज्ज्योतिषेत्यनुमानतो ज्योतिर्मात्रे सिद्धे उपन्यस्तानां ज्योतिषां तत्र योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात्केन ज्योतिषा तदासौ व्यवहारं करोति । आत्मेति कार्यकरणातिरिक्तं तदवभासकमपराधीनप्रकाशं ज्योतिरभिधीयते ॥ ६ ॥ कोऽसावात्मा किंस्वरूप इति प्रश्नार्थः बुद्ध्यवभासकः स्वयमनवभासमान आत्मेति प्रतिवचनमाह । पुरुषो नित्यपूर्ण इत्यर्थः प्राणेष्वति सामीप्यलक्षणा सप्तमी विज्ञानमयस्य तद्व्यतिरेकप्रदर्शनार्था यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्त एव भवति । हृच्छब्दो मांसपिण्डविषयः तात्स्थ्यादत्र हृच्छब्देन लक्षणया बुद्धिरुच्यते हृदि बुद्धावन्तर्वर्तमानं ज्योतिरात्मा । पूर्णो बुद्धिदर्पणाभिव्यक्तः सर्वावभासकः शुभ्रो निरतिशयस्वप्रकाशकस्वभाव आत्मेति वाक्यार्थः । एवमात्मनो नित्यमुक्तस्याविद्यया बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासादेव संसारित्वमिति दर्शयितुं

सूक्ष्मदेहातिरिक्ततया आत्मनः शुद्धत्वप्रदर्शनाय वा स्वप्नं प्रक्रमते । स समानः सन् स्वशब्द-वाच्याया बुद्धेः प्रकृतत्वात्संनिहितत्वाच्च तया समानः सदृशः अन्योऽन्यधर्माध्यासेन तप्तायः-पिण्डवत्तादात्म्यमापन्नः सन्नुभौ लोकौ इहलोकपरलोकावनुक्रमेणोपात्तदेहेन्द्रियसंघातं त्यजन्नन्यं चोपदद्त्संचरति परिभ्रमति आत्मा संचरतीति भ्रमो न तस्य स्वतः संचरणमित्यर्थः । एतदेव प्रत्यक्षेणाभिनीय दर्शयति ध्यायतीवेति यतो ध्यानव्यापारवतीं बुद्धिं तत्स्थेन चित्स्वभावज्योतीरूपेणावभासयंस्तत्सदृश आत्मा ध्यायतीव ध्यानं करोतीव तथा लेलायतीव चलतीव बुद्ध्यादिषु करणेषु प्राणादिषु वायुषु च चलत्सु तदवभासकतया तत्समान आत्मापि चलतीव न तु ज्योतीरूपस्यात्मनः परमार्थतो ध्यानं चलनं वेत्यर्थः । सधीः बुद्ध्यैक्यमापन्नः स्वप्नो भूत्वा स्वप्नाकारपरिणतधीवृत्त्यवभासकत्वेन तदाकारो भूत्वा इमं लोकं जागरितलक्षणं लौकिकशास्त्रीयव्यवहारास्पदं कार्यकरणसंघातमतिक्रामति अतीत्य क्रामति तदभिमानं त्यजति ॥७॥ यथैकस्मिन्देहे स्वप्नजागरिते संचरत आत्मनो देहाद्व्यतिरेकस्तथेहलोकपरलोकयोः संचारोक्त्यापि तस्य तद्व्यतिरेक उच्यतऽइति दर्शयति स वाऽइति । पाप्मभिर्धर्माधर्माश्रयैः कार्यकरणैः संयुज्यते । विजहाति परित्यजति तत्राभिमानत्यागमात्रेणैव तैर्वियुज्यते । अतः संचरणादिकं नात्मनः स्वाभाविकं वह्नेरिवौष्ण्यस्वभावः स्वाभाविके सति परित्यागायोगादिति ज्ञेयम् ॥८॥ एवमुत्क्रामन्म्रियमाणः शरीरमभिसम्पद्यमान इत्यागमवशात्परलोकास्तित्वे सिद्धेऽपि प्रत्यक्षेण न तत्सिद्धं परलोकविषयं च प्रत्यक्षं नास्त्यतो नास्ति परलोक इत्याशङ्क्यास्ति परलोकः प्रत्यक्षसिद्ध इति प्रतिपादनाय तस्मिन्त्संध्ये स्थानऽइत्यारभ्य स यत्रायं प्रस्वपितीत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः प्रवर्तिष्यते प्रथमं तदुपोद्घातत्वेन स्थानभेदं दर्शयति तस्य वाऽइति । संधौ भवं संध्यम् । एतदुक्तं भवति आद्ये वयसि यं स्वप्नं पश्यति तं पूर्वजन्मानुभूतविषयमेव तद्वासनावासितः सन्पश्यति तदानीं बालस्यैहिकपुत्राद्यनुभवाभावात् मध्यमे तु वयसीन्द्रियाणां स्थूलार्थग्रहणसामर्थ्यादिह जन्मन्यनुभूतविषयकमेव स्वप्नं प्रायः पश्यति अन्ते (न्त्ये ?) वयसि पुनः परलोकं यियासुर्विद्याकर्मादिसम्भृतो भाविजन्मविषयकं स्वप्नं प्रायः पश्यति तस्मादन्ते वयस्यादौ चेहजन्मन्यसम्भाव्यमानस्य दर्शनं परलोकसद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणयति ॥९॥ ननु स्वप्नस्थानं गत आत्मा किमाश्रितः सन्केन विधिना परलोकं पश्यतीत्यपेक्षायामाह अथेति । आक्रम आश्रयोऽवष्टम्भो विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणः यादृश आक्रमो यस्य सोऽयं यथाक्रमः । पूर्वमादित्यादिज्योतिरभावेऽपि आसनादिज्योतिःकार्यदर्शनादयं पुमानात्मज्योतिषैव व्यवहरतीत्युक्तम् इदानीमादित्यादिज्योतिर्भिरसंस्पृष्टः चिदात्मा यथा साक्षादेव प्रत्यग्भावेन स्वप्रकाश इत्यवगन्तुं शक्यते तथा प्रदर्शनायाह स यत्रेति संध्याख्यं स्वप्नं प्रतिपद्यमानः किमाश्रयः केन विधिना प्रतिपद्यतऽइत्याकाङ्क्षायामाह अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य स्थूलदेहस्य सर्वावतः सर्वा भूतभौतिकमात्रा अध्यात्मादिविभागयुक्ताः संसर्गकारणभूता अस्य विद्यन्तऽइति सर्ववान् दैर्घ्यं छान्दसम् तस्य मात्रामेकदेशमवयवमपच्छिद्य गृहीत्वा जाग्रद्दृष्टवासनावासितः सन्नित्यर्थः । अत्रैतस्यां स्वापावस्थायाम् आदित्यादेस्तदानीमभावादिन्द्रियाणां चोपसंहृतत्वान्मनसश्च विषयाकारेणैवोपक्षयात्परिशेषादात्मा स्वयंज्योतिरित्यर्थः ॥१०॥ ननु स्वप्नेऽपि सर्वस्यादित्यादेर्दृश्यमानत्वात्कथं परिशेषात्स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धिरित्याशङ्कायां तस्य सर्वस्य वासनामात्रनिर्मि-

तत्वान्तत्रात्मा विविक्तः स्वयंज्योतिरिति निश्चेतुं स्वप्ने बाह्यरथाद्यभावं तावदाह न तत्रेति । रथैर्युज्यन्तऽइति रथयोगा अश्वादयः । मुदः पुत्रादिसम्बन्धनिमित्ता हर्षाः । वेशान्ताः क्षुद्रसरांसि स्रवन्त्यो नद्यः पुष्करिण्यस्तडागाः । हि स यस्मात् आत्मा कर्ता तस्मात्सृजतीति योजना न ह्यत्र कर्तृत्वं वास्तवमात्मनोऽभिप्रेतं किंतु परिणममानवासनासाक्षितामात्रमेव ॥११॥ उक्तेऽर्थे मन्त्राणामपि संमतिरस्तीत्याह तदप्येतऽइति । तत्र स्वप्नप्रवेशतत्साक्षित्वप्रकाशकं मन्त्रार्धं पठति स आत्मा स्वप्नेन स्वप्नभावेन वासनामात्रोपग्रहेण शारीरमिति स्वार्थे वृद्धिः शरीरमभिप्रहत्य निश्चेष्टमापाद्यालुप्तदृक्शक्तिस्वाभाव्यात्स्वयमसुप्तः सन्सुप्तान्वासनाकारणोद्भूतान् (रेणो Cod.) अन्तःकरणवृत्त्याश्रयान्बाह्याध्यात्मिकान्सर्वानेव भावान्स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितानभिचाकशीति अलुप्तया आत्मदृष्ट्याभितः सर्वात्मना पश्यत्यवभासयति । स्वप्नभोगक्षये पुनर्जागरितमेतीति द्वितीयार्धेन दर्शयति शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिन्द्रियादिमात्रारूपं गृहीत्वा पुनः स्वप्नहेतुकर्मोपमरणानन्तरं जाग्रद्भोगहेतुकर्मणा जागरितं स्थानमागच्छति हिरण्मयश्चैतन्यज्योतिःस्वभावः पौरुषः पुरुषः स्वार्थे वृद्धिः एकहंसः एकश्चासौ हंसश्चेत्येकहंसः एक एव जाग्रत्स्वप्नाविहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छति हिनस्तीति वा एकहंस इत्यर्थः ॥१२॥ अपरं निकृष्टमनेकाशुचिसंघातत्वादत्यन्तबीभत्सम् कुलायं नीडं शरीरम् । यत्रकामं यत्र-यत्र विषयेषूद्भूतवृत्तिः कामो भवति तं काममीयते गच्छति प्राप्नोति ॥१३॥ स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने स्वकर्मोद्भासितं वासनामयमुत्कृष्टं निकृष्टं च स्वेनैवात्मना स्वयमीयमानो गम्यमानः प्राप्नुवन् देवो द्योतनात्मकः । जक्षदिव वयस्यादिभिः सह हसन्निव ॥१४॥ एवं स्वप्ने निरूपिते किं पर्यवसितमित्यपेक्षायां तत्रात्मा विविक्तः स्वयंज्योतिः पर्यवसित इति प्रदर्शनाय मन्त्रशेषं पठति अस्यात्मनः आराममाक्रीडनं ग्रामनगरयोषिदन्नाद्ययनमार्गादिलक्षणं वासनानिर्मितमेव पश्यन्ति सर्वे जनाः न तु तमात्मानं तत्र विविक्तदृग्रूपत्वेनाव(भा)सकं कोऽपि पश्यति तस्मादात्मा स्वप्नेऽदृश्य एव सन्नवभासतऽइति सिद्धमात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वमित्यर्थः । किं च स्वप्नं गत आत्मा विविक्त एवेत्यत्र लोकप्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह तं नेति तमात्मानं सुप्तमायतं भृशं न बोधयेदित्याहुः चिकित्सका जनाः जाग्रद्देहगतेन्द्रियद्वारलक्षणाः प्रबोधनाडीः (धंना Cod.) परित्यज्यात्मा स्वप्ननाडीः प्रविष्टो विविक्त एव स्वप्ने वर्तते अत एव नाडीव्यत्यासगमनशङ्कयैव सुप्तं न बोधयेद्भृशम् । सहसा प्रबोधितः कदाचिद्व्यत्यासेनेन्द्रियमात्राः प्रवेशयति ततश्चान्ध्यबाधिर्यादिदोषप्राप्तौ अस्मै देहाय दुःखेन भिषक्कर्म भवति ॥१५॥ इदानीमन्यदीयं मतं स्वयंज्योतिष्ट्वविघातकं दुष्टमित्यस्मान्बोधयितुं स्वमतपरिशुद्धये च तदुपन्यस्यति जागरितदेश एवास्य स्वप्नस्य विषयो न तु संध्यमिदं स्थानान्तरमिहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्तम् । यदि जागरितदेश एवायं स्वप्नो जातस्तदा जागरितऽइव स्वप्नेऽपि कार्यकरणसंघातमिश्रितत्वेन न ततो व्यतिरिक्तः स्वयंज्योतिः सिध्येदिति स्वयंज्योतिष्ट्वं बाधितं स्यात् अयं च पूर्वः पक्षोऽर्थक्रमपरिग्रहेण स यत्रायं प्रस्वपितीत्यतः प्रागेवावगन्तव्यः संध्यस्थानस्य तृतीयत्वाक्षेपत्वेन तत्रोचितत्वात् नैतत्सारम् स यत्रेत्यादिना युक्तितः प्रमाणेन स्वप्नस्य मृषात्वनिरूपणं कृतमित्येतत्सूचयन्ती श्रुतिरुत्तरमाह अत्रायमिति । देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकृतिविलक्षणः स्वयंज्योतिरात्मेति निर्णीय मुनिरुपरतः राजा तु कामकर्मादिसकलसंसारधर्मातीतस्वरूपस्याङ्गीभूतस्य विजिज्ञासितस्य मोक्षस्यानिर्धारितत्वान्निश्च-

FFFFFFF

याय मुनिमपृच्छत्। विशिष्टो मोक्षो भवत्यनेनेति विमोक्षः सम्यग्ज्ञानम् यतः स्वयंज्योतिष्ट्वरूपं मोक्षाङ्गमात्रमेव निर्णीतमतः कारणाद्धर्मसङ्गनिर्णयादनन्तरं विमोक्षायैव मोक्षसाधनभूताद्वितीय-ब्रह्मात्मज्ञानायैव ब्रूहि यथा मोहत्रासादिजनको मृत्युरात्मनः स्वभावो न भवति तथा मा-मुपदिशेत्यर्थः ॥१६॥ एवं राज्ञा नियुक्तो मुनिर्मोहत्रासाद्यभावप्रदर्शनपुरःसरं तत्कारणभूतः कर्मलक्षणो मृत्युर्नात्मनः स्वभाव इति दर्शयितुं प्रवर्तमानस्तावत्स्वप्नस्थानाज्जागरितदे-शागमनमाह य एषः स्वप्ने दर्शितः स्वयंज्योतिः स प्रकृत आत्मा स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने पुनः स्वप्नाद्रर्ध्वं प्रति पूर्वस्माद्गमनात्प्रातिलोम्येन न्यायं निश्चयेनागमनं यथा स्यात्तथा प्रतियोनि जागरितसर्गाय पूर्वगृहीतवासनामयं स्थानं प्रत्यागच्छति बुद्धान्तायैव जागरणायैव जागरणानु-भवायेत्यर्थः। ननु स्वप्नऽआत्मा रत्यादिकं करोति चेत्तत्फलेनापि सम्बध्यते यथा जागरिते कर्म कुर्वंस्तत्फलेन सम्बध्यतऽइत्याशङ्कां वारयति स यदिति। अनन्वागतोऽननुबद्धः। ननु स्वप्ने इन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा क्षरेद्यदि रेतःस्खलननिमित्तप्रायश्चित्तविधानमात्मनः स्वप्ने कर्मसम्बन्धाभावेनोपपद्यतऽइति चेत् नैतत्स्वप्नसम्भोगनिमित्तं प्रायश्चित्तं किंतु सत्या-देवेन्द्रियलक्षणादाधाराद्रेतसः क्षरणनिमित्तं तस्य जागरिते प्रतिपन्नत्वनिमित्तं च अन्यथा पर-नारीसंगमननिमित्तमपि प्रायश्चित्तं विदध्यात् न स्कन्ननिमित्तमात्रम् तस्मान्न स्वप्नकृतेन कर्मणा तत्फलेन न्वात्मा सम्बध्यते। कर्मप्रविवेकस्यापि मोक्षैकहेतुत्वात् ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि ॥१७॥ एवं स्वतन्त्रज्योतिरात्मावस्थाद्वयेऽपि कामकर्मप्रयुक्तस्थानद्वयसंचरणसंसारधर्मैर-संस्पृष्टोऽवशीकृतोऽसङ्गत्वादिति प्रतिपादितम् तत्र संचरन्नपि कथं तेन न वशीक्रियतऽइत्यत्र दृष्टान्त उच्यते यद्वा स्वप्नान्तबुद्धान्तात्मकावस्थाद्वयस्य मिथो व्यभिचारात्तदनुस्यूतस्यात्मनस्त-द्विलक्षणत्वं तद्गतकर्मात्मकादसङ्गान्मृत्योर्विविक्तत्वं च यद्दर्शितं तत्रेदानीं दृष्टान्तमाह। कूले तीरे तटौ॥ अतोऽस्यात्मनः संसारित्वमाविद्यकमेव न स्वतः तस्यां निवृत्तायां तु स्वतः-सिद्धैव तस्य मुक्तिरिति स वाऽअयं पुरुषो जायमान इत्यारभ्य (क° ८.) मत्स्यवाक्यान्तस्य ग्र-न्थस्य समुदायार्थः ॥१८॥ एवं महामत्स्यदृष्टान्तोपन्यासेनावस्थाद्वयेऽपि यद्यपि कार्यकरणा-दिभ्यो व्यतिरिक्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमात्मस्वरूपं दर्शितम् तथाप्येकैकस्मिन्वाक्ये एकैकव्यतिरेकस्यैव प्रदर्शनान्न पुञ्जीकृत्य तथाविधमात्मस्वरूपं दर्शितम् अतः सुषुप्तौ तथाविधमात्मस्वरूपं सकृदेव सुखं प्रतिपत्तुं शक्यमिति तद्वाऽअस्यैतदात्मकाममित्यादिना (क° २१.) तथा दर्शयितुं तथाविधसुषुप्तिप्राप्तौ दृष्टान्तत्वेन श्येनवाक्यं प्रवर्ततऽइति श्रीमतां शङ्कराचार्याणामवतारिकावार्त्तिककृत् अवतारिका तु एवं स्वप्नबुद्धान्तयोः संचरत आत्मनः संसारविलक्षणत्वे महामत्स्यदृष्टान्त उक्तः इदानीं सुषुप्तावपि तद्विलक्षणत्वं दर्शयितुं श्येनादि-दृष्टान्तमाह। श्येनो महाकायो मन्दवेगः पक्षिविशेषः सुपर्णस्तु वेगवत्तरोऽल्पविग्रहः। पक्षौ संहत्य संगमय्य सम्प्रसार्य सल्लयायैव (!) नीडायैव ध्रियते स्वात्मनैव स्वयं धार्यः सम्यक् लीयतेऽस्मिन्निति सल्लयो(!) नीडः आत्मा जाग्रत्स्वप्नयोः परिभ्रमणेन श्रान्तः सन् तत्कृमहानार्थम् जाग्रत्स्वप्नयोरन्तोऽवसानं यस्मिन्नज्ञाते ब्रह्मणि सोऽन्तः तस्मै अन्ताय अज्ञातब्रह्मलक्षणस्वनी-डाय धावति ॥१९॥ ननु जाग्रत्स्वप्नोपाध्यपगमेन सुषुप्तिं गतस्याप्यात्मनो न ब्रह्मैकत्वं त-त्रापि भेदहेतोरविद्यायाः सत्त्वादित्याशङ्क्य न तावदविद्या आत्मनः स्वभावः तथा सति चैतन्यवत्तदतिवृत्तेरमोक्षापत्तेः अस्वभावत्वे तु कामकर्मादिवत्तन्निवृत्तेर्मोक्ष उपपद्यतऽइति

विचारपुरःसरमस्वभावत्वकथनद्वाराविद्याकामकर्मादिहीनतया निरूपितात्मस्वरूपस्य प्रत्यक्षेण
प्रदर्शनेच्छयोत्तरा कण्डिका प्रवर्तते । तिष्ठन्ति अर्थाद्धृदयऽइति गम्यते । एताश्च सूक्ष्मा ना-
ड्यो धातुवैषम्यवशाद्भुक्तान्नरसस्य नानाविधैः परिणामैः पूर्यन्ते तासु चैवंविधासु सकलदेह-
व्यापिनीषु प्रत्यगात्मोपाधिभूतं जाग्रद्दृष्टपदार्थवासनाश्रयं स्फटिकमणिवत्स्वच्छं लिङ्गं ति-
ष्ठतीत्यभिप्रेत्याह शुक्लस्येति । श्लेष्मबाहुल्ये वातपित्तयोर्गुणत्वेन संसर्गाद्भुक्तान्नरसो नाडीस्थः
श्वेतो भवति वातभूयस्त्वे सतीतरयोर्गुणत्वान्नाडीस्थोऽन्नरसो नीलो भवति पित्तबाहुल्यादित-
रयोरुपसर्जनत्वे सति नाडीस्थो रसः पिङ्गलो भवति वातश्लेष्माधिक्येन पित्ते मन्दे सति
नाडीस्थोऽन्नरसो हरितो भवति तेषां च धातूनां साम्ये नाडीस्थो रसो लोहितो भवति एवं-
विधान्नरसव्याप्तानां नाडीनामपि तादृशा वर्णा जायन्ते तदुक्तं सुश्रुते (शारी° अध्या° ७.) अरु-
णाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः सिराः असृग्वहास्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः
सिरा इत्यादि । तथा च तासु नाडीषु पुरुषस्य स्वापकाले धर्मादिनिमित्तवशात्पूर्वोक्तं लिङ्गं
स्वगतचिदाभाससहितं मिथ्यैव नानाकारमवभासतऽइति भावः । भवत्वेवं यथोक्तासु नाडीषु
यथोक्तस्य लिङ्गस्यावस्थितिः कथमेतावता कार्यद्वाराविद्यासिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाह अथ यत्रेति
। अथ मूलाविद्याकार्यत्वादविद्यात्मके पूर्वोक्ते लिङ्गे प्रागुक्तनाडीषु व्यवतिष्ठमाने सति यत्र
यस्मिन्स्वप्नकाले एनं स्वप्नदृशं के चन शत्रवोऽन्ये वा तस्करादयो घ्नन्तीव अन्ये केचिज्जिन-
न्तीव वशीकुर्वन्तीव दासादिरूपेण कदाचिदेनं हस्ती विच्छाययतीव विद्रावयतीव विछ गतौ
गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय इति (पा°३.१.२८.). स्वार्थे आयप्रत्ययः तथा गर्तं जीर्णकूपादिकं प्र-
ति पततीव वस्तुतो हननादिकारकाभावेऽपि मृषैव स्वप्नद्रष्टुरेवंविषयो वासनानिमित्तः प्रत्ययो
ऽविद्याख्यो जायते सर्वत्रेवशब्दप्रयोगादित्यर्थः निकृष्टाधर्मोद्भासितान्तःकरणवृत्त्याश्रयवासना-
वशाद्दुःखात्मक एवंविधः प्रतिभासो भवतीति भावः । एवं स्वप्नस्य मिथ्यात्ववर्णने को
हेतुरित्यपेक्षायामाह यदेवेति यदेव जागरिते भयं भयहेतुं हस्त्यादिकं पश्यति तदेव भय-
कारणमत्रास्मिन्स्वप्नेऽविद्यया वासनात्मिकया मृषैवोद्भूतया आत्मा मन्यते पश्यति अतो
मृषैव स्वप्न इत्यर्थः । एतेन वाक्येन कार्यद्वाराधर्मसहकारिकानात्मस्वभावाविद्या दर्शिता
यतो यदा कदाचिद्विद्यायां तिरोधीयमानायामविद्यायां चोत्कृष्यमाणायामेव घ्नन्तीवेत्यादिनोक्तं
प्रत्यक्षत उपलभ्यतऽइति । इदानीं धर्मसहकारिकां च तां शुभवासनात्मिकामनात्मभूताम-
विद्यां तत्कार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपयति अथाविद्यायामपकृष्यमाणायां विद्यायामुत्कृष्यमाणायां
सत्यां यत्र स्वप्नकाले राजेव देव-इव स्वात्मानं मन्यते पश्यतीत्यन्वयः एतदपि दर्शनं
मृषैव इवशब्दप्रयोगादित्यवगन्तव्यम् । इदानीं सत्येवात्मनि विद्योत्कर्षवशादविद्याया वि-
नश्यमानत्वादपि तस्या अनात्मस्वभावतेत्यभिप्रेत्यात्मविद्योत्कर्षवता सर्वात्मभावलक्षणं मो-
क्षफलमात्मस्वरूपमपि स्वप्ने प्रत्यक्षतोऽनुभूयतऽइत्याह अहमेवेति स सर्वात्मभावोऽस्या-
त्मनः पूर्वोक्तान्लोकानपेक्ष्य परमः पूर्णो लोको विद्यया सम्पादितः इदं तु दर्शनं परमार्थ-
विषयमेव न त्वाविद्यकं पूर्ववदत्रेवशब्दप्रयोगाभावात् अन्यत्सर्वमाविद्यकं तत्रेवशब्दप्रयो-
गादित्यर्थः । उक्तस्य लोकस्य विषयत्वं दर्शयितुं विशेषणद्वयमाह अथ यत्र सुप्त इत्यादिना
॥२०॥ एवमविद्या आत्मस्वभावो न भवतीति निर्णीतम् यः पुनरेकत्र पुञ्जीकृत्य नित्यशुद्ध-
त्वादिलक्षण आत्मा दर्शयितुमिष्टः स पूर्वकण्डिकामध्येऽहमेवेदं सर्वमित्यादिना संगृहीतः

F FFF FFF*

स एवेदानीं (! तमेवे° ?) व्यक्ताविद्याविहीनां सुषुप्त्यवस्थामवलम्ब्य कण्डिकाद्वयेन प्रकटी-कुर्वन्नाह तद्वाऽअस्येति अस्य सर्वात्मभावमापन्नस्यात्मनो रूपं स्वरूपम् । आत्मैव कामो यस्मिन्रूपे तदात्मकामम् परमानन्दरूपब्रह्मैकत्वसम्पत्तौ जागरादाविव स्वात्मव्यतिरिक्तस्य काम्यमानस्य पदार्थजातस्याभावात्सुषुप्तावाप्तकामं रूपम् अकामं कामाश्रयत्वरहितम् । सुषुप्तौ भेदाभावादेव विशेषविज्ञानाभावो न त्वात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वाभावात् तस्मात्स्वयंज्योतीरूपस्यात्मनः सुषुप्तौ सर्वैकत्वमेव विशेषविज्ञानाभावे हेतुरिति वक्तुं तावद्दृष्टान्तमाह तद्यथेति । यो भूतमात्रासंसर्गात्सैन्धवखिल्यवत्प्रविभक्तः सञ्जलादौ चन्द्रप्रतिबिम्बवदिह कार्यकरणे प्रविष्ट इवासीत्सोऽयं शारीरः क्षेत्रज्ञ आत्मा जलाद्यपगमे चन्द्रप्रतिबिम्बस्य चन्द्रैकत्ववत्कार्यकरणेषु स्वकारणे विलीनेषु सत्सु भूतमात्रासंसर्गरहितः प्राज्ञेन निरतिशयपरिपूर्णज्ञानरूपेण परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परंज्योतीरूपेणाविद्यासाक्षिणा सम्परिष्वक्तोऽत्यन्तमेकीभूतः सन् ॥२१॥ एवं सुषुप्तिमुपेयुषः पुरुषस्य विशेषविज्ञानाभावे स्वाभाविकात्मत्वमेव हेतुर्न स्वयंज्योतिष्ट्वाभाव इति दृष्टान्तेनोपपादनान्नात्मनः कामादिवत्स्वयंज्योतिष्ट्वमस्वभाव इति प्रासङ्गिकं परिसमाप्येदानीं प्रकृतं रूपं स्पष्टीकरोति तद्वाऽअस्येति यस्मादयं सुषुप्तौ परमात्मना सहैक्यापत्त्या सर्वात्मा संवृत्तस्तस्मादस्यात्मनः तदेतत्पूर्वप्रकृतं रूपं स्वरूपं वक्ष्यमाणलक्षणम् कीदृशं तदित्यपेक्षायां कामकर्मभयशोकहीनमिति विशेषणचतुष्टयेन विशिनष्टि । छन्दः कामोऽतिक्रान्तोऽस्मात्तदतिच्छन्दः कामवर्जितम् । न विद्यते शोकोऽन्तरे मध्ये यस्य तदशोकान्तरं शोकशून्यम् । सुषुप्तौ विक्षेपकाज्ञानाभावात्कूटस्थमेवात्मरूपमवतिष्ठतऽइत्यर्थः । एवमाविद्यककामादिरहितमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षतः प्रदर्श्येदानीं तद्धेतुभूतकर्माख्याविद्यासम्बन्धरहितत्वमप्यात्मनः सुषुप्तौ प्रत्यक्षमित्याह अत्र पितेत्यादिना । न केवलं शुभकर्मसम्बन्धातीत आत्मा किं तर्ह्यशुभैरप्यत्यन्तघोरैः कर्मभिरसम्बद्ध एव सुषुप्तौ वर्ततऽइत्याहात्र स्तेन इत्यादिना । षोदशमाषपरिमितं कांचनं सुवर्णं तावत्ततोऽधिकं वा ब्राह्मणस्यापहर्ता स्तेनः । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः तस्मात्क्षत्रियायां जातः पुल्कसः पुल्कस एव पौल्कसः । ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातो जात्या चण्डालः चण्डाल एव चाण्डालः । श्रमणः परिव्राट् तापसो वानप्रस्थः । अनन्वागतमिति रूपविषयो नपुंसकनिर्देशः । हृदयशब्दो बुद्धिवचनः शोकशब्द इह कामवाची ॥२२॥ कामकर्मादिवत्सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावान्न स्वयंज्योतिष्ट्वमात्मनः स्वभाव इति चोदिते स्त्रीपुम्परिष्वङ्गदृष्टान्तेनैकत्वापत्तिवशाद्विशेषविज्ञानाभावो न स्वयंज्योतिष्ट्वाभावादिति समाधिरुक्तः तत्र चार्थाद्विशेषाभावादेव विशेषविज्ञानाभाव इत्यपि सूचितम् तदिदानीं चोद्यानुवादपूर्वकमतितरां स्पष्टीकर्तुं प्रवर्तते यद्वै तन्नेत्यादिना तत् तत्र सुषुप्तावात्मा नैव पश्यतीति यज्जानीषे तत्तथा न मंस्थाः यतस्तत्तत्र स्वरूपचैतन्येन सर्वसाक्षित्वात्पश्यन्नेव सन् द्रष्टव्यं पदार्थजातं न पश्यतीत्यपि सम्भवतीति स्वरूपदर्शनं विशेषादर्शनं च प्रतिज्ञायतऽइत्यर्थः । पश्यन्नेवास्तऽइत्यस्यां प्राथमिकप्रतिज्ञायां तावद्धेतुमाह न हीति कूटस्थचिन्मात्रस्य स्वरूपभूता या दृष्टिः तस्या विनाशो न विद्यते अग्निस्वभावभूतौष्ण्यस्येव तस्माज्जाग्रत्स्वप्नवत्सुषुप्तावप्यात्मा स्वयंज्योतिरेवेत्यर्थः अविनाशित्वमपरिणामित्वम् तस्माद्विनाशहेतुभूतपरिणामहीनत्वात् । विशेषविज्ञानाभावप्रतिज्ञायां हेतुमाह न त्विति तत्र द्वितीयं प्रमातृस्वरूपं साभासान्तःकरणलक्षणं न त्वस्ति । ततः आत्मस्वरूपादन्यच्चक्षुरा-

दिलक्षणं न ह्यस्ति यत्पश्येत्प्रमाता प्रमाणेन । तथा च स्वरूपचैतन्यस्य सत्त्वेऽपि (सचेपि Cod.) प्रमातृकरणविषयकृतत्वाद्विशेषदृष्टेस्तेषां च सुषुप्तावभावात्तत्कार्यविशेषदृष्टेरप्यभावः अतो विशेषविज्ञानाभावो नात्मनः प्रकाशाभावकृत इति स्वयंज्योतिष्ट्वं तस्यावधार्यतऽइत्यर्थः ॥२३॥ एवं यद्वै तन्न पश्यतीत्यादिविस्तरेणोक्तरूपस्य प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तस्यात्मनः स्वरूपोपसंहारार्थमाह सलिल इति सलिल-इव सलिलः सलिलवच्छुद्धः अनेन विजातीयसम्बन्धशून्यत्वमुक्तम् । सजातीयभेदव्युदासायैक इति विशेषणम् । यस्मात्सजातीयविजातीयभावस्य दृष्टव्यस्याभावस्तस्मादकारकस्वभावत्वा[द] द्रष्टेति पूर्णात्मकं ज्योतिरभिधीयते द्रष्टेति पदच्छेदे उक्तविशेषणद्वयोपलक्षितस्यात्मनो जडत्वशङ्कावारणार्थं द्रष्टेति विशेषणम् । सजातीयविजातीयभेदरहितत्वेऽपि धर्मधर्मिभावलक्षणः स्वगतो भेदः स्यादित्याशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमद्वैत इति विशेषणम् द्विधा इतं द्वीतं द्वीतस्य भावो द्वैतं तन्न विद्यते यस्मिन्सोऽद्वैत एकरसः । इदानीमत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति यत्पुनःपुनः पृष्टं तस्योत्तरमुक्तवान्मुनिः एष ब्रह्मलोक इति एष सुषुप्त्यवस्थामापन्नः प्रत्यगात्मा ब्रह्मलोकः लोकनं लोकः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः स्वयंज्योतीरूपं ब्रह्मैव । एषास्य विज्ञानमयस्य सुषुप्तौ परमात्मैक्यमापन्नस्य परमा उत्कृष्टा सम्पद्विभूतिः । परमो मोक्षलक्षणो लोकः स्वयंज्योतिःस्वभावो लोकशब्दस्य मुख्यवृत्तिविषयः स्वाभाविकः । परमः स्वरूपानुभवलक्षणो मुख्यो निरतिशय आनन्दः पूर्णानन्दः । किं च वस्तुतो नास्त्येवात्मसुखातिरिक्तं वैषयिकमपि सुखमित्याह एतस्यैव ब्रह्मानन्दस्य मात्रां कलाम् अन्यानि अविद्यया ब्रह्मणोऽन्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि भूतान्युपजीवन्ति उपभुञ्जते तावन्मात्रेणैवानन्दीनि भवन्तीत्यर्थः ॥३१॥ मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तमुत्तरोत्तरशतगुणितातिशयशालिनां परब्रह्मानन्दावयवानां प्रतिपादनद्वारेणावयविनं निवृत्तगणितभेदमनतिशयं ब्रह्मानन्दं दर्शयितुमुत्तरा श्रुतिः प्रवर्तते तत्र तावत्परमां काष्ठां गतस्य मानुषानन्दस्य स्वरूपमाह । भोगक्षमावयवैराध्यात्मिकैः राद्धः संसिद्धः । समृद्धो बाह्यैश्चोपभोगसाधनैः स्रक्चन्दनालङ्कारादिभिः सम्पन्नः । आनन्दानन्दिनोरभेदादेवंविधः पुमानानन्द इति निर्देशः ॥३२॥ पितॄणां दक्षिणमार्गानुयायिनाम् । श्राद्धपिण्डपितृयज्ञादिकर्मभिः पितृतोषणद्वारा जितो लोको यैस्ते यद्वा जिता लोका येषामिति जितलोकाः ॥३३॥ ये अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः ॥३४॥ स्वाभाविकदेवानाम् मनुष्यादिसर्गस्य प्रवृत्तेः प्रागेव ये देवत्वं प्राप्ताः ते आजानदेवा उच्यन्ते ते तु सूक्ष्मव्यापिशरीरधारिणो महात्मान इत्यर्थः । इदानीमाजानदेवेषूक्त आनन्दः तदुपास्त्यधिकारिणा आजानदेवानन्दात्प्राक्तनानन्देषु जातवैराग्यस्याजानदेवाद्यानन्देषु सतृष्णस्य मनुष्यदेहऽएव जीवतः श्रोत्रियस्यापि समान एवेत्याह यश्चेति अर्थज्ञानात्मकशाखाविषयमध्ययनं यस्यास्ति स श्रोत्रियशब्देनोच्यते (पाणि° ५. २. ८४.) । वृजिनं पापं पापरहितः कृत्स्नवेदोक्तकारित्वात् । अकामहतः आजानदेवावधिपूर्वानन्देषु वितृष्णः । एवमुत्तरत्रापि श्रोत्रियाणां पूर्वपूर्वानन्देषु वैराग्यमुत्तरोत्तरानन्देष्वभिलाषश्चेत्युभयं तत्तदानन्दसाम्यप्रयोजनं तत्तदुपासकानामिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्य चेहानन्दोपदेश उपास्योपासकयोस्तुल्यानन्दप्रदर्शनद्वारा परब्रह्मविदस्तदानन्दलाभप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायः ॥३५॥ उपास्येन्द्रादिनिवसतिभूमौ तदुपासके च । देवानां सृष्ट्यादिभूतानां यष्टव्यानां निसर्गसिद्धदेवापेक्षयाप्युत्कृष्टानां लोकः स्थानं तस्मिन् ॥३६॥ गन्धर्व-

लोके तदुपासके च । गार्गीब्राह्मणेऽपि (६. ६. १.) देवलोकानां गन्धर्वलोकेष्वेव ओतप्रोतभाव उक्तस्तथैवात्रापि देवलोकानन्तर्यं गन्धर्वलोकस्य युक्तम् ॥ ३७ ॥ प्रजापतिलोको विराट्शरीरम् तदुपासके च ॥ ३८ ॥ विराडानन्दः शतगुणीकृतो हिरण्यगर्भस्य तदुपासकस्य चैक आनन्दः । ब्रह्मलोको हिरण्यगर्भात्मा तस्मिन् । पूर्वं सलिल इत्युपक्रम्य मात्रामुपजीवन्तीत्यन्तेन (क° ३१.) कार्यकरणविनिर्मुक्तो यः प्रत्यगात्मा निरतिशयानन्दः परिपूर्णः प्रतिज्ञातः स एव स यो मनुष्याणामित्यारभ्य स एक ब्रह्मलोकऽआनन्द इत्यन्तेन प्रतिपादितस्तस्येदानीमुपसंहारमाह एष वितृष्णश्रोत्रियप्रत्यक्षो निरतिशयानन्दो ब्रह्मलोक एतदमृतमिदं मुख्यं मोक्षस्वरूपम् ॥ ३९ ॥ तत्र तद्यथेत्यारभ्य (क° ११.) एतदमृतमित्यन्तं (क° ३९.) वाक्यजातं सुषुप्तिविषयं तथा च सुषुप्तिं प्रविष्ट आत्मा स इदानीं संसाररूपदार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थं जाग्रद्भूमिं प्रापयितव्यः सुषुप्तौ दार्ष्टान्तिकसम्बन्धस्यात्यन्तं स्पष्टयितुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्यात्मनः सुषुप्तिस्थानाज्जागरितस्थानप्राप्तिमाह स वाऽइति । सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति सम्प्रसादः सुषुप्तिस्थानम् । बुद्धान्ताय जागरणाय ॥ ४० ॥ ननु कुतोऽस्य मुनेर्भयं किं वक्तृत्वासामर्थ्याद्धुत राज्ञोऽज्ञानाद्वेत्याशङ्कायां नैतदुभयमस्य भयकारणं सर्वज्ञत्वात् किंत्वयं राजा मेधाविवात्काम प्रश्नव्याजेन मोक्षफलकज्ञानलक्षणं मदीयं सर्वस्वं ग्रहीष्यतीत्येतद्भयकारणमित्येतदाह मेधावीति अन्तेभ्यः प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः उत् औरत्सीत् आवृणोत्पुनःपुनरवरोधं कृतवान् ॥ ४० ॥ ननु किंज्योतिरेवायमित्याद्युक्ताः प्रश्ना आदित्यज्योतिरित्यादिभिर्निर्णीतास्त्वेत्किमनिर्णीतमुद्दिश्यात ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति राज्ञः प्रश्न इति चेत् सत्यम् यद्यपि पूर्वं सहेतुकौ संसारमोक्षौ मुनिनोक्तौ तथापि तत्र या चात्मनः स्वप्नजागरणयोः संचरणोक्तिः सा सर्वा तस्य लोकद्वयसंचरणरूपसंसारदृष्टान्तायैवोक्ता या पुनस्तस्य सम्प्रसादोक्तिः सा तु मोक्षदृष्टान्तार्थेत्येवममन्यत राजा अतो दार्ष्टान्तिकजिज्ञासया अत ऊर्ध्वमिति प्रश्न उपपद्यते । तत्र स अणिमानमित्यारभ्य इति नु कामयमान इत्यन्तो (७. २. ८.) ग्रन्थ उभावन्तावनुसंचरतीत्यादौ (क° १८.) सूचितसहेतुसंसाररूपदार्ष्टान्तिककथनपरो बोध्यः अथाकामयमान इत्यारभ्य (७. २. ८.) आ शारीरकब्राह्मणसमाप्तेः ससाधनमोक्षरूपदार्ष्टान्तिककथनपर इति सामान्यसंगतिः । इदानीं स्वप्नाज्जागरणप्राप्तिवल्लोकाल्लोकान्तरं गच्छत्यात्मेत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं तावदाह स यत्रेति स प्रकृतः शिरःपाण्यादिमान्देहो यस्मिन्काले अणिमानमणोर्भावं कार्श्यं न्येति नितरामतिशयेन एति गच्छति प्राप्नोति । उपतपतीत्युपतपज्जरादिरोगः । ततः कथं शरीरं विमुञ्चतीत्यपेक्षायां दृष्टान्तमाह आम्रं फलम् उदुम्बरं वा फलं पिप्पलं वा फलम् । यस्मिन्फलं रसेन बध्यते तद्बन्धनं वृन्तम् । शरीरे स्थूले भवः शारीर आत्मा लिङ्गोपाधिको लिङ्गदेह एव वात्मप्रकाशितः । पुनर्वारंवारं प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथागतं तथा प्रतियोनि योनिं-योनिं प्रति स्थानविशेषं प्रति विद्याकर्मपूर्वसंस्कारवशादाद्रवति गच्छति । यथा स्वप्नाज्जागरितं ततः स्वप्नमिति पुनःपुनः पुमान्प्रतिपद्यते तथैव पुनःपुनर्देहाद्देहान्तरमिति प्रतिपादनार्थः पुनःशब्दः । प्राणाय प्राणव्यूहायैव प्राणानां स्थानविशेषविन्यासेनावस्थानाय देहान्तरग्रहणाय ॥ ४१ ॥ इदानीं लोकाल्लोकान्तरं गच्छत्यात्मेत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह अनः शकटं सुष्ठु भृशं वा समाहितमुलूखलमुसलशूर्पभाण्डादिगृहोपकरणेनान्नाद्येन च सम्पन्नं भाराक्रान्तं सत् उत्सर्जन्नानाविधं शब्दं कुर्वद्यायाद्गच्छेत् । एवमेवायं शारीरः शरीरे स्थूले भव आत्मा लिङ्गोपाधिकः

स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणाभ्यां कार्यकरणसंयोगवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकानुसंचारी सम्प्राज्ञेन परेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनान्वारूढोऽधिष्ठितोऽवभास्यमान उत्सर्जन् मरणकाले मर्मकृन्तनसम्भूतवेदनपीडितमानसो हिक्किकालक्षणं शब्दं कुर्वन्याति गच्छति । आत्मज्योतिषावभास्यमाने लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिक आत्मा गच्छतीव न तु परमार्थतो निरुपाधिक आत्मा गच्छति ॥४२॥ नन्वस्य मुमूर्षोः कुतो देहान्तरं यदसौ गच्छेत् तत्कर्तुरभावात् न तावत्तत्स्वकृतं स्यात् देहेन्द्रियवियुक्तस्य तन्निर्माणेऽसामर्थ्यात् न चान्यकृतं राज्ञो गृहनिर्मातृभृत्यादिवत् अस्य देहनिर्मात्रन्यासम्भवादिति शङ्कायां स्वकर्मोपार्जितान्येव भूतानि तत्कर्मप्रेरितानि तद्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानुसारतः शुभमशुभं वा देहं कृतकर्मोपभोगार्थं कृत्वा प्रतीक्षन्ते इत्येवं समाधास्यमानेऽर्थे दृष्टान्तमाह । उग्रा जातिविशेषाः यद्वा उग्रे हिंस्रे कर्मणि राज्ञा नियुक्ताः क्रूरकर्माण उग्राः । प्रत्येनसः एनः पापं तद्वानिह एनःशब्देनोच्यते तथा च एन-एनः पापिनं-पापिनं प्रति शासनार्थं नियुक्ताः प्रत्येनस उग्रेभ्यो भिन्नाधिकाराः । सूताः ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाताः संकरजातिविशेषा रथवाहनकोविदाः । ग्रामण्यो ग्रामनेतारः । आवसथैः प्रासादगोपुरतोरणादिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्ते । एवं ह किल एवंविदं कर्मफलवेदितारं संसारिणं सर्वाणि भूतानि पञ्च भूतानि शरीरकर्तॄणि करणानुग्रहीतॄणि चादित्यादीनि संसारिकर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः शरीरादिभिः प्रतीक्षन्ते स्वात्मनि देहाद्याकारपरिणते आत्माभिव्यक्तिं काङ्क्षन्ते इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ चास्माकमायात्यादरेण वदन्तः संसारिणि जीवेऽसंसारिब्रह्मशब्दप्रयोगस्तु तस्य वस्तुतो ब्रह्माभिन्नत्वज्ञापनार्थः । एवंविदमित्युक्तकर्मफलोत्क्रान्तिवेदनस्तुत्यर्थ इति ज्ञातव्यम् ॥४३॥ एवमात्मनो वर्तमानदेहं हित्वा देहान्तरं जिगमिषतस्तन्निर्माणे सहायसम्पत्तिरुक्ता इदानीं गच्छन्तं संसारिणं केऽनुगच्छन्ति अनुगच्छन्तोऽपि किं स्वातन्त्र्येण संसारिकर्मप्रयुक्त्या वानुगच्छन्तीति जिज्ञासायां संसारकर्मप्रेरिता एव वागादयोऽनुगच्छन्तीति निर्णेतुं तावद्दृष्टान्तमाह । राज्ञा सह गमनार्थमनाहूता एव केवलं तज्जिगमिषाभिज्ञाः । एवंविदं कर्मफलवेदितारं संसारिणम् । अनाकारिता एव सन्तस्तत्कर्मप्रेरिताः सह गमनार्थम् । एवमात्मना सह गच्छन्तः प्राणाः स्वाश्रयेणापञ्चीकृतभूतपञ्चकेन शरीरारम्भकीभूतेन सहैव गच्छन्ति ॥४४॥१॥७॥

प्रस्तुते संसारोपवर्णने अयं शारीर आत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्येत्यादिना (७.१.४१.) साकल्येन सम्प्रमोक्षणादि सूत्रितम् तदिदानीं कस्मिन्काले कथं वेति जिज्ञासायां सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्यम् । अबल्यमबलभावमिव दौर्बल्यमिव नीत्य नितरामिवा प्राप्य संमोहमिव संमूढतामिवाविवेकतामिव । आत्मानं करणस्वामिनं प्रति एते प्राणा वागादयः आभिमुख्येन सम्यक् निर्लेपतया स्वस्थानादायन्ति । स प्रकृतोऽविद्वानात्मा तेजोमात्राः तेजःशब्देन भूतपञ्चकमुच्यते मीयन्ते विषया याभिस्ता मात्रा इति व्युत्पत्तेर्विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्राः तेजसो मात्रा अंशास्तेजोमात्राः रूपादिप्रकाशकानि करणानि ताः सम्यक् निःशेषमाभिमुख्येनाददान उपसंहरमाणो मृतिकाले हृदयस्थां बुद्धिमेवान्वागच्छति बुद्धावेवाभिव्यक्तविज्ञानो भवति ॥१॥ एवं हृदि करणोपसंहरणेन स्वात्मोपसंहरणे सति किं स्यादित्यपेक्षायां करणानुग्राहकनिवृत्तिनिमित्तकं रूपाद्यदर्शनं स्यादित्याह । यो भोक्तृकर्मप्रयुक्तो यावद्देहधारणं चक्षुषेऽनुग्रहं कुर्वंश्चक्षुषि वर्तते आदित्यपुरुषः स एव चाक्षुषः

पुरुषः आदित्यांशः स्वप्रयोजकभोक्तृकर्मक्षये सति यस्मिन्काले भोक्तुर्भोगेभ्यः पराङ् विमुखः सन्स्वांशिभूतदेवतारूपं प्रति आ समन्ताद्भावेन परिवर्तते अथ तदा मुमूर्षुः रूपं न जानाति । स्वस्य हृदये लिङ्गात्मन्येकीभाव एव मुमूर्षोररूपज्ञत्वव्यवहारे हेतुर्न तु चक्षुरभावः । अत्र पाठक्रमो नोत्क्रान्तिक्रमाभिधायकः कस्यचित् श्रोत्राद्युत्क्रमणस्यैव प्रथमं दर्शनात् अतोऽत्रानियत एव क्रमः ॥२॥ इदानीं करणेषूपसंहृतेषु सत्सु निष्क्रमणसाधनीभूतो योऽन्तर्व्यापारो भवति तमाह । हृदयच्छिद्रस्य अग्रं नाडीमुखं प्रकाशते । यथा स्वप्नं प्रतिपित्सोर्जाग्रद्वासनादानरूपेण स्वेन भासा चैतन्यज्योतिषा च करणाव्यतिरेकेण हृदये वासनाप्रकाशात्मकं ज्ञानं भवतीति ज्योतिर्ब्राह्मणे श्रुतं (७. १. १०.) तथा मृतिदशायामपि तेजोमात्रादानकृतेन वासनारूपेणात्मचैतन्यज्योतिषा च प्राप्य देहादिविषयबुद्धिवृत्त्यात्मना हृदयाग्रप्रद्योतनं भवति । उक्तप्रद्योतनेन कर्मार्जितं लोकं पश्यन्नात्मा मरणकाले हृदयात्केन मार्गेण निर्गच्छति यद्यस्यादित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात्तदासौ चक्षुषः सकाशान्निष्क्रामति यदि ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात्तदा मूर्ध्नो द्वारा निष्क्रामति॰ तथा यथाकर्म यथाज्ञानमन्येभ्योवाशरीरदेशेभ्यः श्रोत्रादिभ्यः सकाशान्निष्क्रामति । न चात्रानुशब्दः क्रमावद्योतकः किं तु विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतकः लिङ्गावभासकस्यात्मनो लिङ्गस्य चोत्क्रमणे देशकालभेदाभावात् । एवं म्रियमाणस्यार्थसिद्धमर्थमाह संज्ञानमिति यथोत्क्रमणात्प्राक्स्वकर्मानुसारिभाविदेहविज्ञानसहितो भवति तथोत्क्रान्त्यनन्तरं संज्ञानमेव विशेषज्ञानोद्भासितमेव (तामव Cod.) गन्तव्यमनुगच्छति तथा च दुःखहानिमिच्छता मरणकाले स्वातन्त्र्यार्थं तत्साधनोपनिषद्विहितशमादौ यत्नवता भवितव्यम् किं च सर्वशुभकर्मविधायित्वेन अशुभकर्मनिषेधित्वेन च शास्त्रस्येह कर्मभूमौ महानारम्भो दृश्यते सोऽपि मृतिकाले स्वातन्त्र्यार्थं पुण्योपचयकर्तव्यतां दर्शयति अतस्तदपि यथाधिकारं कर्तव्यमिति प्रकरणार्थः । यदुक्तं हृदयाग्रप्रद्योतनं तदेव स्पष्टयति स एष मुमूर्षुरात्मा ज्ञो ज्ञातृस्वभाव एव सन् सविज्ञानः पूर्वप्रज्ञाद्यभावनाप्रधानेन विज्ञानेन सह वर्तमानो भवति । एतच्च सविज्ञानत्वं कर्मवशादेवास्य भवति न स्वतन्त्रतः स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यान्नैव तु तल्लभ्यते तस्मात्कर्मणोद्भाव्यमानेन भाविदेहविषयकान्तःकरणवृत्त्याश्रितवासनात्मकविशेषज्ञानेन सर्वो लोकोऽन्तकाले सविज्ञानो भवतीति भावः । पूर्वं शकटवत्सम्भृतसम्भार उत्सर्जद्यातीत्युक्तं (७. १. ४२.) तत्रेदानीं किं तस्य परलोकाय प्रस्थितस्य पाथेयं शाकटिकसम्भारस्थानीयं परलोकं गत्वा यद्भुङ्क्ते तत्र शरीराद्यारम्भकं च किमिति जिज्ञासायामाह तमिति । प्रमाणादप्रमाणाद्वा जातं सम्यग्ज्ञानसंशयमिथ्याज्ञानसाधारणं संसारहेतुभूतं ज्ञानमात्रमिह विद्याशब्देनोच्यते । शास्त्रतो लोकतो वा स्वभावतो वा यद्दृष्टादृष्टार्थस्वरूपं वाङ्मनःकायसाध्यं तत्सर्वमिह कर्मशब्देनोच्यते । क्रियमाणस्य कर्मणस्तत्फलस्य च भुक्तस्य यः संस्कारो हृदि संश्रितः सा पूर्वप्रज्ञेत्युच्यते । प्राधान्यं तस्याः भुज्यमानस्य कर्मणः परिशेषरूपत्वाज्जायमानस्य मूलत्वाच्च ॥३॥ एवं सम्भृतविद्यादिसम्भारो देहान्तरं प्रतिपद्यमानः कथं तत्प्रतिपद्यतऽइत्यत्रार्थे दृष्टान्तमाह । यथा तृणजलायुका तृणजलूका तृणस्यान्तमवसानं गत्वा अर्थान्तृणान्तरमाश्रित्यात्मानमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरति एवमेवायं पुरुषो यः प्रकृतः संसारी इदं शरीरं पूर्वोपात्तं निहत्य स्वप्नप्रतिपित्सुरिव पातयित्वा अविद्यां गमयित्वा अचेतनं कृत्वा आत्माभिमानत्यागेन

प्रसारितया वासनया अर्थाच्छरीरान्तरं गृहीत्वा आत्मानमुपसंहरति तत्रैवाहमित्यात्मभावं प्रतिपद्यते न पूर्वदेहे इत्यर्थः । एतेनैतदपास्तं यद्वदन्ति पौराणिकास्तृणजलायुकादृष्टान्ताद्देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुञ्चत्यात्मेति स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति यस्माद्देहनिर्गमनात्प्रागवस्थायामेव यथोक्ता हृदयस्था वासना विद्याकर्मनिमित्तं भाविदेहं स्पृशति जीवोऽपि तत्राभिमानं करोति पुरस्तु पूर्वदेहं त्यजतीत्येतस्मिन्नर्थे तृणजलायुकादृष्टान्तः श्रुत्या दर्शितस्तस्मात्पूर्वेदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमित्युक्तमिति ॥४॥ एवं जलूकावद्वासनयैव शरीरान्तरं गच्छत आत्मनस्तदारम्भकाणि पञ्च भूतानीति तद्यथा राजानमित्यादावुक्तम् (७. १. ४३.) तत्र किं नित्योपात्तमेव भूतपञ्चकं पूर्वपूर्वदेहद्वयोपमर्देनान्यद्देहद्वयमारभते किं वान्यदन्यदेव भूतपञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयतीति संदेहे तत्तद्भूतपञ्चकोत्पत्तावपि कारणान्तरस्य मृग्यत्वान्मायायाः सर्वकारणत्वेऽपि तत्तद्देहारम्भसमये तत्तदुपादानभूतपञ्चकोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात्प्रतिदेहारम्भं भूतपञ्चकव्यक्तिभेदे मानाभावाच्च न द्वितीयः पक्षः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य प्रथमपक्षमेवाङ्गीकारयितुं दृष्टान्तमाह । तत् तत्र नित्योपात्तमेव मायामयं भूतपञ्चकं प्रतिदेहारम्भमुपादानमित्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तः । पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य मात्रां पूर्वरचनामपादायापच्छिद्यापमृद्य अन्यत्पूर्वस्माद्रचनाविशेषाच्छिन्नं रूपं तनुते निर्मिनोति (!) । पितृभ्यो हितं पित्र्यं पितृलोकोपभोग्यम् । ब्रह्म हिरण्यगर्भः तल्लोकोपभोग्यम् । प्रजापतिर्विराट् । यथाकर्म यथाश्रुतमन्येभ्यो भूतेभ्यः प्रेततिर्यगादिभ्यः सकाशात् शरीरं तनुते । तस्माद्वर्तमानदेहारम्भकाण्येव भूतानि शरीरान्तरारम्भकाणि तद्वशाच्चास्य संसरणमिति भावः ॥५॥ योऽयमात्मनः संसारसम्बन्धः स वास्तवो न भवति किं त्वौपाधिक एवेति तदुपाधीन्दर्शयितुमात्मनो वास्तवं स्वरूपमाह स वाऽइति स प्रकृतः संसारी अयमविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्तः स्वप्रकाशापरोक्ष आत्मा कूटस्थसाक्षिचिज्ज्ञातुरेवम्भूतः सोऽयमात्मा वै ब्रह्म अशनायाद्यतीतपरमात्मैवास्य संसारिणो वास्तवं रूपमित्यर्थः । ब्रह्मैव सन्नयमात्माविद्ययाब्रह्मत्वप्रतिपन्नः पुनः सम्यग्ज्ञानात्तद्ध्वंसे ब्रह्मैवावतिष्ठतऽइति भावः । इदानीं यत्प्रयुक्त एवंविधब्रह्मात्मनो बन्धस्तानुपाधीनाह विज्ञानमय इति विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयः तत्प्रायः बुद्ध्यैक्याध्यासाद्धि तद्धर्मस्य कर्तृत्वादेरात्मन्यारोपोऽतस्तत्प्रायः अस्मिन्प्रकरणे सर्वोऽपि मयट् प्रायार्थो न तु विकारार्थः । सर्वमयत्वं साधयति तद्यदेति यदा [य]स्मिन्समयेऽयमात्मा गृह्यमाणविषयादिमयः तदा इदंमय इत्यर्थः तथा कार्येणानुमीयमानभावनात्मकविषयादिमयोऽदोमयः तदिति पदं सर्वमयत्वसाधनोपसंहारार्थं तदिदं सर्वमयत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥६॥ पुण्यस्यापयेरेव संसारासाधारणकारणत्वमिति यदिदमुक्तं तत्पूर्वपक्षोक्त्येदानीं कामस्यैव संसारा[सा]धारणकारणत्वमिति सिद्धान्तमभिप्रेत्याह अथो इति कामो विषयादित्सा तन्मयः । न चैवं सत्यविद्यायाः संसारहेतुत्वानुपपत्तिः तस्याः स्वतस्तद्धेतुत्वानुपपत्तेरिष्टत्वात् सहकार्यपेक्षायां तु कामस्यैव प्राधान्यात्काम एवासाधारणं कारणं संसारस्य उक्तयोः पुण्यापुण्ययोरपि तदभावेऽनुदयात् । कया प्रणाड्या कामस्य संसारणत्वमित्यपेक्षामाह स यथाकाम इति । क्रतुर्नामाध्यवसायो यदनन्तरा क्रिया प्रवर्तते काम एव ईषदभिलाषमात्रे यस्मिन्विषयेऽभिव्यक्तो भवति स तस्मिन्विषयेऽविहन्यमानः स्फुटीभवन्क्रतुत्वमापद्यते । तदीयं फलमभिसम्पद्यते प्राप्नोति तस्मात्सर्वमयत्वे कामयत्वं हेतुः ॥७॥ ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रसंमतिमाह अस्योद्भूताभिलाषस्य लिङ्गं सक्तदृशावमनो

यवात्मकं मनःप्रधानत्वान्मनःशब्दवाच्यं यद्वा प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्ष्येण मनसा लिङ्ग्यते तन्मनो लिङ्गमिति तल्लिङ्गं मनो यत्र यस्मिन्गन्तव्ये फले निषक्तं निश्चयेन सक्तं भवति तन्मनः तत् गन्तव्यफलरूपापन्नं सत्कर्मणा फलारम्भकीभूतकर्मणा सह तदेव गन्तव्यं फलमेति गच्छति । तथा च यदभिलाषाद्यत्कर्म कृतवांस्तत्र मनोऽभिषङ्गवशात्तेन कर्मणा सहास्य तत्फलप्राप्तिरिति वाक्यार्थे स्थिते कामो मूलं संसारस्येत्यवगतम् । ननु कामप्रधानः संसरति चेत्कर्मफलभोगानन्तरं कामाभावान्मुक्तिरेव भविष्यतीत्याशङ्कायामाह प्राप्येति कर्मफलभोगसमाप्तिं गत्वा तस्माल्लोकाद्भुक्तभोगादागच्छति अस्मिन्मनुष्यलोके कर्मकरणार्थम् । इदानीमज्ञानकारणकः काम एव संसारासाधारणकारणमित्युक्तमुपसंहरति इति एवं नु खलु कामयमानः संसरतीति शेषः । एवमियता प्रबन्धेनावस्थाद्वयदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः संसारः सकारणको दर्शितः इदानीं योषिदालिङ्गनेनेव पुंसः सुषुप्तिं प्राप्तस्यात्मनः कामादिहीनं रूपं मोक्षदृष्टान्तभूतं यदतिच्छन्दोवाक्येनोक्तं (७. १. २१.) तस्य दार्ष्टान्तिकभूतं सोपायं मोक्षस्वरूपमाह अथाकामयमान इत्यादिना । किमेवंविधस्य भवतीत्यपेक्षायां मोक्ष एव भवतीत्याह न तस्मादिति अत्रैव ब्रह्मस्वरूपऽएव समवनीयन्ते सम्प्रलीयन्ते स चाकामयमानो जीवन्नेव ब्रह्मैव सन्सुषुप्त्यवस्थायामिवापरिच्छिन्ननिर्विशेषाद्वैतालुप्तचिज्ज्योतिःस्वभाव एव सन्ब्रह्म प्राप्नोति ॥८॥ उक्तेऽर्थे मन्त्रमुदाहरति । प्रमुच्यन्ते समूलतो विशीर्यन्ते । मर्त्यो मरणधर्मापि सन्नमृतोऽमरणधर्मी भवति अत्रास्मिन्नेव शरीरे स्थितः सन्ब्रह्मभूतो भवति ब्रह्मभावापत्तिलक्षणो मोक्ष एवामृतत्वं तच्च ज्ञानिशरीरे एव कामनिवृत्त्याभिव्यज्यते स्वतः सिद्धमेवेत्यर्थः ॥९॥ ननु विदुषः सर्वात्मविद्ययात्ममात्रत्वेन प्राणादिषु बाधितेष्वप्यसौ देहे चेद्वर्तते ततोऽस्य पूर्ववद्देहित्वादविद्यावैयर्थ्यमेवेत्याशङ्कायां तन्निराकरणार्थं तावद्दृष्टान्तमाह । अहिः सर्पो यस्यां त्वचि नितरां लीयते सा सर्पत्वगहिनिर्ल्वयनी सा यथा. मृता अहिदेहवियुक्ता सर्पाश्रये प्रतिक्षिप्ता सर्पेणानात्मभावेन परित्यक्ता सती वर्तेत सर्पश्च यथा तत्र निर्गमनप्रवेशौ कुर्वन्नपि निर्ममाहंकृतिको वर्तते एवमिदं शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च सर्पस्थानीयेन मुक्तेन परित्यक्तं मृतमिव सम्बन्धवर्जितं शेते विद्यया सम्बन्धहेतोरविद्यायाः समुच्छेदात् । अथ सकारणस्य देहस्य त्यागाद्यमात्मा आत्मस्वरूपापन्नो विद्वाननस्थिकः अस्थीति मरणधर्मकशरीरगतमज्जास्थिस्नावमांसमेदोऽसृक्त्वचामुपलक्षणम् । अशरीरः अविद्यदृष्ट्या शरीरस्थोऽपि स्वदृष्ट्याशरीर एव । अत एव प्राज्ञः साक्षी । स चैतद्विशेषणविशिष्टो विद्वान्ब्रह्मैव अशनायादिवर्जितः परमात्मैव लोक एव स्वप्रकाश एव । यः पूर्वं मुनिना विमोक्षार्थः कामप्रश्नो वरो दत्तः स यद्यपि सहेतुको बन्धमोक्षार्थलक्षणो दृष्टान्तपूर्वको जनकयाज्ञवल्क्या[ख्या]यिकारूपधारिण्या श्रुत्या सविस्तरो निर्णीतः तथापि मोक्षसाधनात्मज्ञानहेतुसंन्यासस्य पूर्वमसकृदुक्तत्वेऽपि ज्ञानोत्पत्त्यन्तरङ्गभूतशमादीनां तत्रानुक्तत्वात्तैः सह भूयोऽपि संन्यासो विद्यासाधनत्वेन विधातव्य इति वक्तव्यशेषसम्भवात्सहस्रदानमेव राज्ञा स्वजिज्ञासानिवृत्त्यभावं सूचयन्प्रतिजज्ञे न सर्वस्वम् ॥१०॥ अथाकामयमान इत्यादिब्राह्मणेन ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः संक्षिप्तोऽर्थस्तस्यैव विवरणार्थान्श्लोकानुदाहरति । अणुः स्थूलादिनिखिलविशेषातीतत्वात् विततो वितीर्णो विस्तृतः दुर्विज्ञेयत्वादनन्तात्मावगाहित्वाद्वा पुराणः चिरंतनो नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वात् पन्था ऐकात्म्यज्ञानलक्षणो मार्गः मांस्पृष्टः शास्त्राचार्योक्तितो मामनुप्राप्तः यद्वा तृतीयार्थे द्वितीया मया स्पृष्टो

लब्धः मयैव चानुवित्तः अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानतालक्षणा निष्ठाप्राप्तिर्भुजेरिव तृप्त्यवसानता तथा चानुवित्त उक्तलक्षणां निष्ठां प्रापितः । न केवलं मयैवायं मार्गोऽनुवित्तः किं त्वन्येऽपि प्रज्ञावन्तो सदा निर्द्वन्द्वा जीवन्त एव शरीरपातानन्तरं तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण स्वर्गं परमानन्दलक्षणं मोक्षप्रकरणं न तु त्रिविष्टपलक्षणं लोकं स्वप्रकाशमपि गच्छन्ति ॥११॥ तस्मिन्ब्रह्मज्ञानलक्षणे मोक्षमार्गे शुक्लमतिसंशुद्धं ब्रह्मेत्याहुः अपरे शरद्व्योमवद्ब्रह्म नीलम् अन्ये तु वह्निज्वालावत्पिङ्गलम् केचित्पुनर्वैडूर्यमणिवद्धरितम् अपरे तु जपाकुसुमवल्लोहितम् । वस्तुतस्तूपासनामार्ग एवैवंविधो न मोक्षमार्गः उपासको हि नाडीद्वारा आदित्यलोकं प्रतिनिष्क्रामति नाडीनां च शुक्लस्येत्यादिना (७. १. २०.) अनेकवर्णात्मकस्योक्तत्वादुपास्यस्यादित्यादिब्रह्मणः शुक्लादिविशिष्टो मार्ग उपासनामार्ग एव न तु ब्रह्मविद्यालक्षणमोक्षमार्गः निर्गुणश्रुतिविरोधात् तस्मादाप्तकामतया निर्गुणब्रह्मात्मविषयकज्ञानमे[व] मोक्षमार्ग इत्येतदाह एष पन्था इति यथा तैलादिविलये प्रदीपस्य ज्वलनानुपपत्तौ तेजोमात्रे निर्वाणमिष्यते तथा स्थूलसूक्ष्मात्मकस्य सर्वस्यैव कामस्य ज्ञानात्प्रक्षये सति प्रवृत्त्यनुपपत्तौ अत्रैव प्रत्यगात्मनि कार्यकरणानामेकीभावेनावसानमित्येष पन्था ज्ञानमार्गो ब्रह्मणा परमात्मस्वरूपेण ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वैषणेनानुवित्तः पूर्वोक्तनिष्ठां प्रापितः । एवं विप्रतिपत्तिनिराकरणपुरःसरं मोक्षमार्गं निश्चित्य तेन धीरा अपियन्तीत्यत्रोक्तं निगमयति तेनैतीति अन्योऽपि ब्रह्मवित्तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण मोक्षमेति प्राप्नोति । ब्रह्मवित्त्वे हेतुस्तैजस इति तेजसि शुद्धसत्त्वे भवस्तैजसः आत्मप्रवणबुद्धिः । तैजसत्वे हेतुः पुण्यकृदिति इष्टापूर्तलक्षणं पुण्यं कर्म करोतीति पुण्यकृत् ॥१२॥ प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गान्तरं निन्दति । अन्धमदर्शनात्मकं तमो मोहादिपदवाच्यं संसारनियामकम् । सम्भवनं सम्भूतिः तस्या अन्या असम्भूतिः तामव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकाम् । सम्भूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः आसक्ता उपनिषदर्थानपेक्षिणः ॥१३॥ एवं यदि तेऽदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति तर्हि का क्षतिरित्याशङ्कायामाह । असुर्यास्तीव्रदुःखसमन्विताः (°र्यास्तिवदुः Cod.) असुषु रमन्तऽइति व्युत्पत्तेः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुराः तेषां स्वभूता असुर्या निकृष्टाः । अबुधा आत्मावगमवर्जिताः ॥१४॥ न केवलं ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे श्रुतिसम्प्रतिपत्तिरेव किं तु स्वानुभवसंवादो (दा Cod.) ऽप्यस्तीत्याह तदेवेति तदेव तत्रैव प्रसिद्धेऽनेकानर्थसंकुले देहे एवाज्ञानदीर्घनिद्राहिताः सन्तो वर्तमाना वयं तद्ब तदानीमेव कथंचित्कल्मषक्षयात्तद्ब्रह्म भवामो वृर्तामहे अहो कृतार्था वयमित्यभिप्रायः । ब्रह्मभावज्ञाने सति कृतार्थत्वं श्रुत्यनुभवाभ्यामुक्त्वा तदभावे दोषमाह यद्ब्रह्म भवामस्तद्ब्रह्मतत्त्वं न चेद्विहितवन्तः तर्ह्यहमवेदी अविद्वान्भवेयमिति शेषः वेदनं वेदः सोऽस्यास्तीति वेदी न वेदी अवेदी तदा महती अनन्तपरिमाणा जन्ममरणादिलक्षणा विनष्टिर्विनशनं स्यात् ॥१५॥ तदेवं मार्गान्तरनिन्दाव्याजेनात्मज्ञानमार्गः स्तुतः पुनरपि तत्स्तुत्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कायक्लेशराहित्यं दर्शयति । शरीरमनुसंचरेत् अनुसंगच्छेत् शरीरोपाधिकृतदुःखमनु दुःखी स्यात् ॥१६॥ न केवलमात्मरसिकस्य कायक्लेशराहित्यं किं तु कृतकृत्यता चास्तीत्याह । अस्मिन्प्रसिद्धे संदेहे तेजोऽबन्नादिभिर्भूतैः संदिह्यते समुपचीयते इति संदेहो देहः तस्मिन्देहे आध्यात्मिकादीनामर्थानामतिसंकराद्गुणप्रधानभावनपृथक्करणायोग्यतया

G GGG GGG*

गहने दुर्विज्ञेये जलसूर्यवत्प्रविष्ट आत्मा यस्य ब्राह्मणस्य यद्वा येन ब्राह्मणेनानुवित्तोऽनुलब्धः प्रतिबुद्धः अहमस्मि परं ब्रह्मेत्येवं प्रत्यगात्मत्वेन साक्षात्कृतश्च वर्तते स ब्राह्मणो विश्वकृत् विश्वस्य कर्ता कृत्यपूर्णः । तस्य सर्वोऽपि प्रपञ्चो लोक आत्मा सोऽपि सर्वस्य प्रपञ्चस्य लोक एवात्मैव ॥१७॥ किं च विदुषो विहिताकरणादिप्रयुक्तं भयं नास्तीति विद्यां स्तोतुं मन्त्रान्तरमाह । एतं हृदयस्थमात्मानं देवं द्योतनात्मकं यथाकर्मानुरूपं सर्वप्राणिकर्मफलानां दानादेव भूतभव्यस्य कालत्रयस्य स्वामिनमञ्जसा साक्षात्पश्यति अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मत्वेन विजानाति तदानीं न विचिकित्सति न संशयानो भवति अहमस्मि सर्वात्मा परं ब्रह्मेति निश्चितमतिर्भवति ॥१८॥ इदानीमस्यात्मनोऽमृतत्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन साधयति । पञ्चजनाः पञ्चजनसंज्ञकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि यद्वा प्राणादयो वाक्यशेषादिति न्यायेन (क° २१.) प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमन्नं मनश्चेति पञ्चजनाः । आकाशश्च अव्याकृताख्यः ॥१९॥ नन्वीश्वरोऽपि कालावच्छिन्नो न कालत्रयं प्रत्यस्येश्वरत्वसम्भव इत्यत आह अयं संवत्सराख्यः कालः स्वावयवैरहोभिरहोरात्रैः कार्यजातं परिच्छिन्दन्यस्मादीश्वरादर्वागेव परिवर्तते न तमपि परिछिनत्ति एवमीश्वरस्य समस्तविक्रियाहेतुका[ला]तिक्रमणोक्त्या जन्मादिविकाराः प्रतिषिद्धा वेदितव्याः एवम्भूतं तदीश्वरात्मकं ज्योतिषामादित्यादीनामपि ज्योतिरवभासकममरणधर्मकमायुरित्येवं हि निश्चितं देवा आ सामस्त्येन उपासते अनुसंदधते ॥२०॥ पूर्व[त]स्मिन्मन्त्रे पञ्चजनप्रतिष्ठाभूतो ब्रह्मविदमृतो भवतीत्युक्तम् कथं पुनरेवंविधब्रह्मविद्योदयः स्यादित्यपेक्षायां तदुदयप्रकारमाह । प्राणः स्वस्यानात्मत्वजडत्वाभ्यां सत्तास्फूर्त्योः स्वतोऽसम्भवान्नित्यसिद्धस्वप्रकाशात्मज्योतिषावभास्यमान एव स्फूर्तिं कुरुते चक्षुरादीनामपि ब्रह्मप्रकाशक्लेशे (कृत्येशे Cod.) ऽनधिष्ठितानां काष्ठलोष्टादिसमत्वेन दर्शनादिक्रियायामस्वातन्त्र्यात्तदवभासकमात्मज्योतिः । एवं प्राणादिव्यापारानुमितास्तित्वं तद्विलक्षणत्वेन शुद्धं प्रत्यगात्मानं ये विदुः । निचिक्युः निश्चयेन ज्ञातवन्तः । अत एव त्वंपदार्थपरिशोधनप्रकारेण यथोक्तब्रह्मविद्योदयः स्यादिति भावः । एवंविधब्रह्मावाप्तौ श्रवणादिसंस्कृतं मन एव साधनमित्याह उक्तलक्षणं ब्रह्म मनसैवाप्तव्यं प्राप्यं न साधनान्तरेण । नन्वेवमाप्तव्यादिभावेन भेदः स्यादित्याशङ्कायामाह इहावाप्तिविषये किंचिदपि नाना भेदोऽविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण परमार्थतो नास्ति ॥२१॥ इदानीं भेददर्शननिन्दया नानात्वाभावं द्रढयति । इह ब्रह्मणि । मरणात्पुनर्मृत्युमाप्नोति जन्ममरणसंसारचक्रे परिभ्रमति । द्वैताभावे कथमनुद्रष्टव्यमित्यपेक्षायामाह मनसैवेति । अप्रमयमप्रमेयं ध्रुवं नित्यमविचालि ॥२२॥ उक्तं ध्रुवत्वं सोपस्कारमुपपादयति । धर्माधर्मादिलक्षणं रजो विगतं यस्मात्स विरजः । आकाशादव्याकृताख्यात्परो व्यतिरिक्तः । न जायत इत्यजः । महान्परिणामतो महत्तमः । ध्रुवोऽविनाशी । प्रज्ञां वाक्यार्थज्ञानलक्षणामशेषशोकाकाङ्क्षाशान्तिरूपां परमपुरुषार्थहेतुभूतां तत्त्वमस्यादिवाक्यवशां (? शा Cod.) कुर्वीत सम्पादयेत् । बहुशास्त्राध्ययने दोषमाह विग्लापनं विशेषेण ग्लानिकरं श्रमजनकम् ॥२३॥ पूर्वं तदेव सदित्यादिना मन्त्रेण (क° ८.) स यत्रायमित्यादिब्राह्मणेन च (क° ४) कामादिहेतुसहितो बन्धो मुमुक्षूणां हेयत्वेनोक्तः यदा सर्वऽइत्यादिमन्त्रेण (क° १.) अथाकामयमान इत्यादिब्राह्मणेन (क° ८.) च तेषामेवाभिलषितः सम्यग्धीहेतुको मोक्ष उक्तः पुनश्च तत्स्वरूपमणुः पन्था इत्यादिश्लोकैः (क° ११.) प्रपञ्चितम् इदानीं विविदिषावाक्येन ब्रह्मात्मनि कृत्स्नस्य

वेदस्य काम्यराशिवर्जितस्य विनियोगकथनार्थमस्मिन्नध्यायऽउक्तं सफलमात्मज्ञानं स वा
ऽअयमात्मेत्यादिना एषां लोकानामसम्भेदायेत्यन्तेनानूद्यते । सशब्देन ज्योतिर्ब्राह्मणोक्तवि-
ज्ञानमयलक्षणं जीवं परामृश्य तस्य विरजः पर इत्यव्यवहितेन परेणात्मनैक्यमयमिति शब्देन
श्रुतिर्निर्दिशति । सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेः । नन्वेवं शासनाल्लोकवद्धर्माधर्मसंयोग ईश्वरात्मनः
स्यादित्यत आह स नेति । उदकप्रवाहविष्टम्भकः सेतुः विधरणः विधारकः यथा सेतुः
सीमादिव्यवस्थां विधारयति तथा वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारयिता । एषां भूरादिब्रह्म-
लोकान्तानां लोकानामसम्भेदाय (सं)भेदः सांकर्यं तदभवाय ॥२४॥ यदर्थमेषास्मिन्नध्याये
वाचो विग्लापनं हि तदिति श्लोकान्तेन (क° २३.) विहिता सफला ब्रह्मविद्यानूदिता तं
काम्यैकदेशवर्जितस्य कृत्स्नस्य कर्मकाण्डस्यास्यां विद्यायां परम्परया विनियोगं दर्शयति त-
मेतमिति । वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकोऽनूच्यते गुरूच्चारणानन्तरं पठ्यतऽइति वेदानुवचनं वेदा-
ध्ययनम् । विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति । अनाशकेन कामानशनलक्षणेन । मुनिर्मननशीलो
योगी । एतमेव प्रकृतमात्मानं स्वं लोकंमन्तःकरणशुद्धिद्वारा आप्तुमिच्छन्तः ॥२५॥ आत्मलो-
कार्थिनां पारिव्राज्ये कारणमुच्यते ॥२६॥ अस्यात्मलोकस्योत्पाद्यादिविलक्षणत्वेन कर्मासम्ब-
न्धान्न कर्म तदर्थिनानुष्ठेयमित्यभिप्रेत्याह एष नेति । ननु य एवं सर्वैषणाविनिवृत्तः स
एष नेति नेत्यादिलक्षणमात्मानमात्मत्वेनावगम्य तद्रूपेणैव वर्तते तस्य कर्मानारभमाणस्य
ब्रह्मविदः किं स्यादित्यपेक्षायामाह अतः पापमिति इत्येवमुभे द्वे पापपुण्यफले कष्टहर्षरूपे
तं न तरत इति शेषः । लोकः पुरुषार्थो न मीयते न हिंस्यते । ब्रह्मविदः कर्मकार्यसम्ब-
न्धाभावान्न कर्मसम्बन्ध इति तात्पर्यार्थः ॥२७॥ एवमुक्ते ब्रह्मविद्याफले मन्त्रं संवादयति
। तस्यैव महिम्नः त्वम्पदार्थस्य पदवित् पदस्य वेदिता पद्यते गम्यते ज्ञायतऽइति पदं स्व-
रूपम् तत्पदार्थभूतं ब्रह्मैव तस्य पदस्य वेदिता स्यात् मुमुक्षुर्वाक्यार्थज्ञानार्थं तत्पदवेदिता
भवेत् । तं महिमानं स्वरूपं पदं ज्ञात्वा । तर्ह्येतत्पदसाक्षात्कारः कथं स्यादित्यपेक्षायामाह
तस्मादेवंविदिति यस्मादेवमकर्मसम्बन्ध्येष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणस्तस्मा-
त्कारणादेवंवित् आत्मा कर्मतत्फलसम्बन्धशून्य इत्यापाततो ज्ञानन् प्रथमं आन्तः संसारदुःखेन
तप्तः खिन्नो वा उपरतबाह्येन्द्रियव्यापारः अनन्तरं दान्तोऽन्तःकरणतृष्णातो निवृत्तः उपरतः सर्वै-
षणाविनिर्मुक्तो विधिना त्यक्तसर्वकर्मा संन्यासी तितिक्षुर्जीवनविच्छेदहेतुव्यतिरिक्तशीतोष्णा-
दिद्वन्द्वसहिष्णुः श्रद्धावित्तः श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिरेव वित्तं साधनं यस्य स इन्द्रियान्तःक-
रणाचलनरूपव्यापारव्यावृत्त्या तदैकाग्र्यवान्भूत्वा आत्मन्येव स्वे कार्यकरणसंघाते एवात्मानं
प्रत्यक्चेतयितारं पश्येत्साक्षात्कुर्यात् सर्वं समस्तमेनमात्मानं पश्यति नान्यदात्मव्यतिरिक्तं
किमपि पश्यति । सर्वं पाप्मानं कृताकृतलक्षणं सर्वात्मदर्शनरूपवह्निना तपति भस्मीक-
रोति । विगता जिघत्सा अत्तुमिच्छा यस्मात्स विजिघत्सः ॥२८॥ एवं निरुपाधिकब्रह्मज्ञाना-
त्कैवल्यं फलमुक्तम् सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मध्यानादभ्युदयफलं दर्शयिष्यंस्तत्स्वरूपमाह स
वाऽइति । अन्नादः सर्वभूतस्थः सन् सर्वान्नात्ता । वसु धनं भोगसाधनं सर्वप्राणिकर्मफलं
ददातीति वसुदानः । अनया कण्डिकया रातेर्दातुः परायणमित्युक्तस्यैव (६. ९. ३४.) कर्मफल-
स्योपसंहारः कृत इत्यपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् ॥२९॥ इदानीं सफलं विद्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामु-
पदिष्टामुपसंहरति । अभयं वै अविद्याकार्यरहितमेव ब्रह्म परमात्मतत्वं त्वं प्राप्तोऽसि । राजा

तु आत्मीयमशेषविद्यालाभं द्योतयितुं सर्वस्वदानं प्रतिजज्ञे ॥३०॥ इदानीं तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणमित्युक्तस्यैव (६. ९. ३४.) ब्रह्मैक्यज्ञानफलस्योपसंहारार्थमग्रिमा श्रुतिः प्रवर्तते । य इह स वाऽएष महानित्यादिनान्ते संक्षिप्तोऽर्थः स एव सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यः एष एव सर्वस्यास्य शास्त्रस्य तात्पर्यार्थः ॥३१॥२॥७॥

पूर्वमागमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मात्मतत्त्वं निर्धारितम् पुनस्तस्यैव तत्वस्यास्तित्वमुपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा जयपराजयप्रधानजल्पन्यायतो विचारितम् तदेव चास्मिन्नध्याये शिष्याचार्यसम्बन्धेन तत्वनिर्णयप्रधानेन वादन्यायेन सविस्तरं विचार्योपसंहृतम् अथेदानीमस्य निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । यद्वा मधुकाण्डे मैत्रेयीब्राह्मणेनागमबलान्मुक्तिसाधनभूता संन्याससहिता आत्मविद्योक्ता सैवाधुना न्यायप्रधाने मुनिकाण्डेऽपि मुक्तिहेतुत्वेन न्यायतो मन्तव्येत्येतदभिप्रायेणेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते । ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशीला । स्त्रिया उचिता या प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणलक्षणा सैव विद्यते यस्यां सा स्त्रीप्रज्ञैव ॥१॥ अवृतत् अवर्तयंत् वर्तितवत्यसि ॥५॥ आशितमन्नदाननिमित्तं पायितं पेयदाननिमित्तं धर्मजातम् । अयं च लोक इदं च जन्म परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म ॥११॥ अत्रैव प्रज्ञानघने न प्रेत्य संज्ञास्तीति वदन्भगवान्मा मां मोहान्तं मोहमध्यमापीपदत् आपादितवान् संमोहितवान् अतोऽहमिदमात्मतत्वमुक्तलक्षणं नैव विजानामि ॥१४॥ उच्छित्तिरुच्छेदो विकारः अनुच्छित्तिधर्मा अविक्रियः । तर्ह्यात्मनः कथं संसारादिविक्रियासम्बन्ध इत्यत आह मात्रासंसर्गः चक्षुरादिकरणसम्बन्धः मीयन्ते विषया याभिस्ता मात्रा इति विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्राः ॥१५॥ यद्वै तन्न पश्यति इदं कण्डिकाष्टकं ज्योतिर्ब्राह्मणे (७. १. २३.) व्याख्यातम् ॥१६॥ एवमविद्योत्थद्वैते सत्येव विशेषविज्ञानमात्मनस्तदभावे तु तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमात्मनो विशेषविज्ञानमिति दर्शयितुं न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमिति (क° १६-२३.) व्यतिरेको दर्शितः इदानीमन्वयमाह यत्र वाऽअन्यदिवेत्यादिना यस्मिन्नेव जागरिते स्वप्ने वा अन्यदिवात्मनो वस्त्वन्तरमिवाविद्याप्रत्युपस्थापितं भवेत् तस्मिन्नवस्थाविशेषे अन्योऽविद्याकल्पितात्स्वस्वन्तराद्भिन्नमिवात्मानं मन्यमानोऽन्यत्स्वस्माद्विभक्तं स्वाविद्योत्थं वस्त्वन्तरं पश्येत् ॥२४॥ एतावता एतेभ्यो भूतेभ्य इत्यत्र (क° १३.) सूचितो भूताविद्योपाधिकः संसार इति व्याख्यातम् इदानीं महद्भूतमनन्तमपारमित्यादि (क° १३.) सूचितं ब्रह्मदर्शनं व्याख्यास्यन्भूतोपाध्यभावेन विशेषविज्ञानलक्षणसंसाराभाव इति पुनर्व्यतिरेकमाह यत्र त्वस्येत्यादिना । अमृतत्वममृतत्वसाधनमेतावदेव यदेतत्ससंन्यासमात्मपरिज्ञानं न त्वधिकं किंचिदस्ति ॥२५॥ इदानीं याज्ञवल्कीयकाण्डप्रवर्तकगुरुशिष्यपरम्पराकथनाय वंशप्रतिपादकं कण्डिकात्रितयमारभ्यते । प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्तो गुरुः ॥२६॥३॥७॥

तदेवं यद्विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनं स आत्मा निरुपाधिकोऽशनायाद्यतीतो यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरो नेति नेत्यादिलक्षणः काण्डद्वयेन निर्धारितः अधुना तस्यैवोपाधिवैशिष्ट्यमापन्नस्य प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारविषयत्वमुपगतस्याभ्युदयफलानि क्रममुक्तिफलानि कर्मसमृद्ध्यर्थानि चेति त्रिविधोपासनानि पूर्वत्रानुक्तानि वक्तव्यानीत्येतदर्थं खिलकाण्डं प्रवर्तते । पूर्वत्रानुक्तं वक्तव्यत्वेन परिशिष्टं खिलमिति हि खिललक्षणम् । तत्र

सर्वोपास्त्यङ्गभूतान् ओंकारो दमो दानं दयेति पदार्थान्विधित्सन्तो श्रुतिः पूर्वमात्मयाथात्म्य-
विज्ञानप्रसिद्धये मिथ्याभूतकार्यकारणसम्बन्धमाश्रित्य तात्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणः शुद्धं
स्वरूपं पूर्वोपात्तकार्यकारणसम्बन्धस्य हेयत्वं द्योतयितुमनुवदति पूर्णमद इति मन्त्रेण । अद
इति परोऽक्षाभिधायि सर्वनाम पूर्णमिति वा दान्तेत्यादिना (पा° ७. २. २७.) कर्तरि निष्ठान्तं
निपातितम् अदः परोऽक्षं ब्रह्म पूर्णमाकाशवद्व्यापि निरन्तरं निरुपाधिकं चेत्यर्थः अनेन
लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा लक्ष्यं त्वंपदार्थं दर्शयति पूर्णमिदमिति यदिदं नामरूपोपाधिविशि-
ष्टव्यवहारापन्नं तदपि केवलेन स्वेन निरुपाध्यात्मना परमात्मस्वरूपेण पूर्णं व्यापि न
तूपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णम् । एवं लक्ष्यौ तत्त्वंपदार्थावुक्त्वा तावेव वाच्यभूतौ कथयं-
स्त्वंपदार्थस्य पूर्णत्वे हेतुं दर्शयति पूर्णात्कारणात्मनोऽविद्यासहायात्पूर्णमिवोदच्यते उद्रिच्यते
उद्गच्छति । सम्प्रत्यैक्यज्ञानफलमाह पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः पूर्णं पूर्णत्वमादाय गृहीत्वा
आत्मस्वरूपैकरसत्वमापाद्य अविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजं अन्यत्वावभासं विद्यया तिरस्कृत्य
पूर्णमिवानन्तरमबाह्यं प्रज्ञानघनैकरसस्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यते । अधुना ध्यानविधानार्थं
तस्मिन्विनियुक्तं मन्त्रं तावदाह ओं खं ब्रह्मेति इह ध्यानसाधनत्वेनैव ओंकारस्योपदेशः
अत्र ब्रह्मपदमोंकारालम्बनस्य विशेषस्याभिधानम् तस्य ब्रह्मशब्दस्य बृहद्वस्तुसामान्यवा-
चिनः सर्वत्र प्रसक्तौ खमिति विशेषणम् नीलमुत्पलमितिवत्खब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यात्त-
योरेकत्वसिद्धिः तथा च यथा विष्णवङ्गाङ्कितायां शिलादिप्रतिमायां विष्णुबुद्धिः क्रियते तथोंकारे
खब्रह्मणः उपासनं (खंब्रह्मेणः त्युपा° Cod.) कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे खश-
ब्दाद्भौतिकखप्रतीतिर्मा भूदित्यभिप्रायेण मन्त्रविनियोजकं ब्राह्मणं प्रवर्तते खं पुराणमित्यादि
पुराणं चिरंतनं खं परमात्माकाशमिति यावत् तथा च खमिति विशेषणेन बृहदर्थसामान्य-
वाचिनो ब्रह्मशब्दस्यानादिकारणचैतन्यविषयत्वं निश्चितमित्यर्थः । नन्वस्य कारणब्रह्मणो
ऽतीन्द्रियत्वात्कथमोंकारे तदुपास्यमित्यतः कल्पान्तरमाह वायुरं खमिति हेति वायुर्विद्यते य-
स्मिंस्तद्वायुरं खं भौतिकाकाशं तदवच्छिन्नं ब्रह्मोंकारालम्बनम् भौतिकाकाशे खशब्दप्रयोगस्य
बहुलमुपलम्भादिति कौरव्यायणीपुत्र उक्तवान् । एवं सति कारणब्रह्माकाशब्रह्मपक्षयोरुभ-
योरपि श्रौतत्वाविशेषादोंकारे दृष्टिद्वयमैच्छिकमिति भावः । एवमोंकारप्रतीकं कार्यकारणोभय-
विधं ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् । इदानीं प्रणवस्य यथोक्तब्रह्मवाचकत्वं वेति पक्षान्तरमाश्रित्योंका-
रवाच्यत्वेन ब्रह्म ध्येयमित्यभिप्रेत्योंकारस्य वेदत्वनिरुक्त्या ब्रह्मवाचकत्वं साधयति वेदो
ऽयमिति यस्माद्यद्वेदितव्यं प्रकाश्यमानमभिधीयमानं ब्रह्म तद्वेदेनेनोंकारेण वेद साधकः पुमा-
न्विजानाति उपलभते तस्माद्वेदोऽयमोंकार इति ब्राह्मणा विदुरित्यन्वयः । यद्यपि ब्रह्मात्म-
शब्दा ब्रह्मणो वाचकाः सन्ति तथापि श्रुतिप्रामाण्यादोंकारो ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानमतिप्रिय-
तमं नामेत्यवगम्यते । इतरस्यापि वेदत्वं तु वेदितव्यवेदनहेतुत्वादेव तस्माद्विशिष्टोऽयमोंकारो
ब्रह्मोपास्तिसाधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः ॥१॥१॥८॥

एवमाभ्यन्तरं सर्वोपास्तिसाधनमोंकार इत्युक्तम् इदानीं बाह्यं दमादि साधनत्रयं वि-
धातव्यम् तेनापि विशिष्ट एव बाह्याभ्यन्तरशुचिः सन्सर्वोपास्तिष्वधिक्रियतेऽतस्तद्विधानायार्थ-
वादमाह । प्रजापतौ विराडात्मनि पितरि ॥१॥ स्वभावतोऽदान्ता यूयमतो दाम्यत दान्ता
भवत ॥२॥ स्वभावतो लुब्धा यूयमतो दत्त ॥३॥ एवं क्रूरा यूयं हिंसादिपरा अतो दयध्वं

प्राणिषु दयां कुरुत । शिक्षेदुपादद्यात् प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्यमिति मतिं कुर्याद-धुनातनो मनुष्य इत्यर्थः ॥४॥२॥८॥

नन्वेवं दमादियुक्तस्यापि शरीरपाते तु नामृतत्वमाध्यात्मिकवाय्वादिप्रतिबन्धादित्यत आह वायुरनिलमिति । ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते सति तत्स्थोऽध्यात्मिकप्राणरूपो वायुरनिलं बाह्यं वायुममृतमाधिदैविकं प्रति गच्छत्विति शेषः । एतद्वायुग्रहणमन्येषामपि देवानामुपलक्षणार्थम् अन्येऽपि देवाः स्वां-स्वां प्रकृतिं गच्छन्त्वित्यर्थः । नन्वेवं देहस्थदेवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धकत्वान्नामृतत्वसिद्धिरित्यत आह भस्मान्तमिति शरीरमपि भस्मान्तं सत्पृथिवीं प्रति यातु भस्मान्तलिङ्गात्कर्मिण एवैतदुपस्थानं 'न संन्यासिनामिति गम्यते तेषां दाहासम्भवादित्यर्थः । एवमुपस्थानमुक्त्वाग्नेरुपस्थानमाह ओं३ क्रतो स्मर क्लिबे (!) स्मरेति ओमिति क्रतोऽइति चाग्निदेवतासम्बोधनार्थावेव शब्दौ । अवतीत्योमीश्वरः सर्वरक्षकः स च जाठरप्रतीकत्वेनोपासितत्वादग्निः । अग्निश्च क्रतुसाध्यत्वेन क्रतुरित्युच्यते । तथा च हे ओं क्रतो अग्ने स्मर इति इष्टां गतिं जिगमिषता मया स्मरणे त्वं नियुज्यसे अन्तकाले हि त्वया स्मरणे कृते सति इष्टा गतिः प्राप्यतेऽतः प्रार्थ्यसे । क्लिबे (!) क्लृप्ताय लोकाय स्मर । पुनरप्यग्निविषयं प्रार्थनान्तरमाह अग्ने नयेति । वयुनानि प्रज्ञानानि ज्ञानवाचि वयुनपदं कर्मपूर्वप्रज्ञयोरुपलक्षणार्थम् । सुपथा शोभनेनोत्तरेण शुक्लेन मार्गेण पुनरावृत्तिरहितेन । राये धनाय कर्मफलभोगाय । जुहुराणं कुटिलं वञ्चनात्मकं देवयानप्राप्तिप्रतिबन्धकमेनः पापं वियोजय विनाशय । वयं तु देहावसानकालेऽन्यत्कर्तुमशक्ता इदानीं तुभ्यं बहुतमां नमउक्तिं नमस्कारवचनं समर्पयेम ॥१॥३॥८॥

इदानीं सोपाधिकस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकस्वरूपेऽनधिकृतानां ध्यानभेदोक्त्यर्थमुत्तरं ग्रन्थजातं प्रवर्तते । तत्र प्रजापतिर्देवादीनामनुशास्तेति सामान्यतः श्रवणाद्दक्षादिष्वपि प्रजापतित्वशङ्का मा भूदिति प्रजापतिं विशिनष्टि एष इति । हृदयशब्दस्तत्स्थबुद्धिविषयः यस्मिन्हृदये शाकल्यब्राह्मणे किंदेवतोऽस्यामित्यादिना (६. १. २१.) नामरूपकर्मणां दिग्विभागेनोपसंहार उक्तस्तद्यद्धृदयमेष एव देवाद्यनुशास्ता प्रजापतिर्न तु दक्षादिरित्यर्थः । उक्तहृदयस्योपास्यत्वार्थं ब्रह्मत्वमाह एतद्ब्रह्मेति एतद्धृदयं ब्रह्म ज्ञेयजातस्य हृदयेन व्याप्तत्वात् अतो हृदयं ब्रह्मेत्येवं दीर्घकालादरनैरन्तर्येण भावेनोपास्यमित्यर्थः । ननु कथं हृदयस्य प्रजापतिना सहैक्यमुच्यते हृदयस्य सूक्ष्मत्वात्प्रजापतेश्च सर्वात्मकत्वादित्यत आहैतत्सर्वमिति एतद्धृदयं सर्वं सर्वात्मकं शाकल्यब्राह्मणोक्तरीत्यैव । प्रजापतिरपि अन्नब्राह्मणोक्तरीत्या (४. ३. १.) सर्वात्मकः अत उभयोः सर्वात्मकत्वाद्युक्तं तयोरैक्यवचनमित्यर्थः । एवमुपास्यत्वेन सिद्धस्य हृदयस्य स्तुत्यर्थं तन्नामाक्षरैकदेशोपासनमाह तत्त्र्यक्षरमित्यादिना । अस्मै हृदयब्रह्मणे स्वा इन्द्रियाणि अन्ये च विषयाः शब्दादयः स्वं-स्वं कार्यमभिहरन्ति हृदयं च भोक्त्रर्थं स्वविषयसुखादिकमभिहरति तस्माद्धृदयनामाक्षरत्वेन सम्बद्धं हरतेराहरतिकर्मणो हृ इत्येतद्रूपं यो वेद अस्मै विदुषे स्वा ज्ञातयोऽन्ये च सम्बन्धिनोऽभिहरन्ति बलिमिति वाक्यशेषः । यस्मात्पूर्वोक्ताः स्वा अन्ये च हृदयब्रह्मणे स्वं-स्वं वीर्यं ददन्ति ददते प्रयच्छन्ति हृदयं च भोक्त्रे तद्ददाति तस्माद्ददतेर्दानकर्मणो द इत्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन सम्बद्धं यो वेद अस्मै विदुषे स्वाश्चान्ये च स्वं-स्वं वीर्यं ददन्ति प्रयच्छन्ति दद दाने इत्यस्य धातोरात्मनेप-

दिनोऽपि भौवादिकस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं बोद्धव्यम्। यस्मात्स्वा अन्ये च विषया हृदयब्रह्म प्रति यन्ति हृदयं च भोज्यं प्रत्येति तस्माद्धिणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन सम्बद्धम्। तथा च हृदयनामाक्षरैकदेशोपासनादपि विशिष्टं फलं प्राप्नोति किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुत्यर्थमेव नामाक्षरोपासनोपन्यासो न तु नामाक्षरोपासनानि त्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमपरमिति चत्वार्यत्रोपासनानि विवक्षितानीति बोद्धव्यम् ॥ १॥४॥८॥

एतस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनान्तरं विधित्सन्ती श्रुतिराह तद्वै तदेतदेव तदासेति अत्र प्रथमस्तच्छब्दो हृदयाख्यब्रह्मपरामर्शी वैशब्दः स्मरणार्थः तदुच्यते विधान्तरेणेत्येवं हृदयाख्यब्रह्मण एव विधान्तरप्रतिज्ञार्थो द्वितीयस्तच्छब्दः किं तद्विधान्तरमित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणं विधान्तरमेतदेवेत्यनेन शब्देनोक्त्वा तस्य पूर्वोक्तहृदयब्रह्मणा सामानाधिकरण्यप्रदर्शनार्थस्तृतीयस्तच्छब्दः तथा च तद्वै हृदयं ब्रह्म एतदेव वक्ष्यमाणप्रकारं तदासेति पर्यवसितोऽर्थः। कोऽसौ वक्ष्यमाणः प्रकार इत्यपेक्षायामाह सत्यमेवेति यद्ब्रह्म हृदयात्मनोक्तं तत्सत्यमेव सच्च त्यच्च सत्यं पञ्चभूतात्मकमाधिदैविकं तत्त्वं हिरण्यगर्भात्मकमित्यर्थः। तस्य स्वरूपकथनपूर्वकं तद्विज्ञानफलमाह स य इति महद्परिच्छेद्यं महत्त्वात् यक्षं पूज्यम् प्रथमजं सर्वस्माद्विराडादेः संसारिणः सकाशात्पूर्वमेवोत्पन्नम्। यथा सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्मसात्कृतास्तद्वत्। कैमुतिकन्यायेन फलान्तरमाह इन्नु इत्थं यथा सत्येन ब्रह्मणानृतात्मा शत्रुर्जितस्तथानेनाप्युपासकेनासौ शत्रुर्जितोऽसत् अस्तु भवतु तथा च लोका येन जितास्तस्य शत्रुजये किं वक्तव्यमित्यर्थः। कथमीदृग्विधज्ञानादुपासकस्येदं फलमित्यपेक्षायामुक्तोपासकस्यानुवादपूर्वकं हेतुमाह य एवमित्यादि सत्यं ह्येवान्तम् हि यस्मात्सत्यमेव ब्रह्मोक्तरीत्या लोकजिच्छत्रुजिच्च तस्मात्तदुपासकस्याप्युपासनानुरूपमुक्तं फलं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १॥५॥८॥

इदानीं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं तस्य प्रथमजत्वं साधयति आप एवेति। अग्निहोत्रादिकर्मसु हूयमाना आहुतयः पयःसोमादिका अत्रापूशब्देनोच्यन्ते तथा च यथोक्ता आपो जगतो बीजभूता अव्याकृतात्मना अवस्थिता एवेदं सर्वं नामरूपात्मकं विकारजातं जगत् अग्रे सृष्टेः पूर्वमासुः नान्यत्किंचिद्विकारजातमासीदिति वाक्यार्थः। इदानीमप्शब्दोपलक्षितान्मूलकारणात्सूत्रोत्पत्तिमाह उक्तलक्षणाः पुनरापो भूतान्तरसहिताः सत्यं सूत्रात्मकं हिरण्यगर्भं सृष्टवत्यः एतेन सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं सिद्धमित्यर्थः। एतस्य पूर्वोपक्रान्ताद्धृदयसत्यब्रह्मणः सकाशाद्भिन्नत्वशङ्कां वारयति सत्यं ब्रह्मेति। एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं निरूप्य तस्यैव महत्त्वं साधयति ब्रह्म प्रजापतिमिति तत्सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं प्रजापतिं विराजमसृजत तथा च सर्वजगदात्मकविराडात्मस्रष्टृत्वात्सूत्रात्मकं सत्यं ब्रह्म महदित्यर्थः। इदानीं तस्य यक्षत्वं निरूपयितुमुत्पन्नाद्विराडात्मनः सकाशादिन्द्रादिदेवतासृष्टिमाह प्रजापतिर्देवानिति। देवतासृष्टिश्रुतिरपि महत्त्वसाधनायेति वा व्याख्या बोध्या ॥ १॥ अथ यक्षत्वमाह यस्मादेवं सृष्टास्ते देवाः पितरमपि विराजमतीत्य सत्यं ब्रह्मोपासते इत्यतो यक्षं तदित्यर्थः तथा चैवं सिद्धं प्रथमजं महद्यक्षं सत्यं ब्रह्म सर्वात्मनोपास्यमिति भावः। हृदयब्रह्मवदस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं वर्णत्रयात्मकं नामाह तदेतदिति। अक्षरस्वरूपदर्शनानुरूपं फलं कथयितुं तेषां स्वरूपं तावदाह सकारामकारौ सत्यममृतं मृत्युरूपाभावात् मध्यतो

मध्ये वर्तमानं तीत्यक्षरमनृतं मृत्युरूपं मृत्यनृतयोस्तकारसामान्यात् तदेतदनृतं तीकारा-ख्यं (!) मृत्युरूपं सत्येन सकारामकारलक्षणेन परिगृहितं व्याप्तमन्तर्भावितम् अतस्तस्याकिं-चित्करत्वात्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति । एवं सत्यबाहुल्यमनृतस्य मृत्योरकिंचि-त्करत्वं च विज्ञानतः फलमाह इत्थं ज्ञानन्तमनृतं कदाचित्प्रमादोक्तं न हिनस्ति स्वफलदानेन न व्याप्नोति बुद्धिपूर्वकस्यानृतस्य विदुषोऽपि बाधकत्वादित्यर्थः ॥२॥ एवं विशिष्टसत्यो-पास्तिमुक्त्वेदानीं तस्यैवाध्यात्मिकाधिदैविकसंस्थानभेदवैशिष्ट्यं कल्पयित्वा तदुपास्त्यर्थमाह यत्सत्यं ब्रह्म पूर्वोक्तं तदसौ स प्रसिद्धः कोऽसौ आदित्यः कः पुनरादित्यः य एष पुरुषो मण्डलाभिमानी यश्च दक्षिणेऽक्षिणि पुरुषः । ननु प्रदेशभेदवर्तिनोः स्थानभेदादुपासनाभेदः स्यादित्याशङ्कायामाह तावेतावादित्याक्षिस्थौ पुरुषावेकस्यैव सत्यब्रह्मणः स्थानविशेषौ य-स्मात्तस्मादन्योऽन्यस्मिन्नादित्यश्चाक्षुषे चाक्षुषश्चादित्ये प्रतिष्ठितौ अतस्तयोर्भिन्नत्वेनेव प्रतिभा-समानत्वेऽपि वस्तुतो भेदाभावान्नोपासनाभेद इत्यर्थः । कथं तावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितावि-त्यपेक्षायां परस्परोपकार्योपकारकभावेनेत्याह आदित्योऽस्मिंश्चक्षुष्यध्यात्मे रश्मिभिः प्रकाशे-नोपकुर्वन्प्रतिष्ठितः अयं च चाक्षुषः प्राणैश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्मण्डलं प्रकाशयन्नमुष्मिन्नादित्ये ऽधिदैवते प्रतिष्ठितः । इदानीं ज्ञातारिष्टः पुमान्कथं नाम हितमाचरेदित्यभिप्रायवती श्रुति-श्चक्षुरादित्यपुरुषप्रसंङ्गागतमरिष्टदर्शनमाह सोऽस्मिञ्छरीरे भोक्ता विज्ञानमयो यस्मिन्काले प्रा-णांस्त्यक्ष्यन्भवति तदा स विज्ञानमयश्चाक्षुष एतद्रविमण्डलं शुद्धमेव विरश्म्येव केवलं चन्द्रमण्डलमिव पश्यति उत्क्रमणकाले चाक्षुषादित्ययोरदृष्टनिबन्धनोपकार्योपकारकभाव-निवृत्तेरौदासीन्येनावतिष्ठमानत्वादित्यर्थः । संसारिणः परलोकहिताय यत्नकर्तव्यत्वे सावधा-नार्थं प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शनं प्रदर्श्येदानीं प्रकृतयोः परस्परोपकार्योपकारकत्वमुक्तं निगमयति नैनमिति एते रश्मय एनं चाक्षुषं पुरुषं न प्रत्यायन्ति स्वामिकर्मानुरोधेन पूर्वमागच्छन्तोऽपि तत्कर्मक्षये पुनर्नावर्तन्तऽइत्यर्थः ॥३॥ एवं स्थानद्वयसम्बन्धि सत्यब्रह्मणो ध्यानमुक्त्वा त-स्यैव प्रत्येकं व्याहृत्यवयवकत्वेन ध्यानमाह कण्डिकाद्वयेन । प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा पादौ । सुवरिति वर्णविशेषेणेते अक्षरे द्वे । तस्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यब्रह्मणोऽहरित्युप-निषद्रहस्यं नाम येनाभिधानेनाभिधीयमानं ब्रह्म लोकवदभिमुखीभवति तदिदं नामेत्यर्थः उपास्तिफलमाह आङ्पूर्वस्य हन्तेर्जहातेर्वा असुं प्रत्यये कृते ह्रस्वत्वे चोपसर्गस्य टिलोपे च सति सिद्धमहरित्येतद्रूपं हन्तर्जहातेश्चेति यो वेद स पाप्मानं हन्ति च त्यजति चेत्यर्थः ॥४॥ एवमाधिदैविकं व्याहृत्यवयवं ब्रह्मोक्त्वाध्यात्मिकमाह ॥५॥६॥८॥

तस्यैव सत्यब्रह्मणोऽशेषपापध्वंसकमुपासनान्तरमाह विद्युद्ब्रह्मेतीति । मेघान्धकारस्य विदानादवखण्डनाद्विदारणाद्विद्युत् पापहेत्वज्ञानान्धकारस्य विदारणाद्ब्रह्म विद्युदित्यर्थः । एनमुपासकं समस्तात्पापात् विद्यति अवखण्डयति पृथक्करोति ब्रह्मेति शेषः ॥१॥७॥८॥

उपाधीनामनेकत्वात्प्रत्येकमनेकविशेषणत्वाच्च तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्मणो मनउपाधिक-स्योपासनं विधित्सन्ती श्रुतिराह । मनोमयो मनःप्रायो मनस्युपलभ्यमानत्वान्मनसा वोपल-भमानत्वाच्च (भ्य Cod.) मनस्यहमित्यभिमानज्ञानवत्त्वाद्वा । भाःसत्यः भा एव सत्यं स्वरूपं यस्य भास्वरः सर्वार्थावभासकमनोमयत्वादित्यर्थः । तस्य ध्यानार्थमौपाधिकं स्वरूपं कथयन्ती स्थानविशेषमाह तस्मिन्प्रसिद्धेऽन्तर्हृदये हृदयमध्ये योगिभिर्दृश्यते । इदं चौपाधिकं परिमाणं

स्वाभाविकं त्वानन्त्यमेवेत्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह एवमयमिति । एवंविधं मनोमयं ब्रह्मोपा-
सतस्तादृग्रूपापत्तिरेव फलम् ॥१॥८॥८॥

अथ पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयधेनुसम्बन्धेनोपासनं महाफलार्थमाह वाचमिति ।
वाक्शब्देनात्र वेदत्रयी ग्राह्या न तु करणम् तत्स्थानं वा तद्देवता वा तदन्यतमेषु स्वा-
हाकारादीनामसम्भवात् । हन्तशब्दोऽपेक्षितार्थवाचकः । स्वामिभ्यो धेनुः पय-इव वाग्धेनु-
रेतैश्चतुर्भि स्तनैर्देवेभ्योऽन्नं क्षरति । स्वाहावषड्भ्यां (भ्यो Cod.) हि देवेभ्यो हविर्दीयते
हन्तेति हि मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छन्ति स्वधेति हि पितृभ्यः कव्यं ददति । कः पुनरस्याः प्रसू-
तिहेतुः सेक्ता को वा पुन स्तन्यप्रस्रवहेतुर्वत्स इत्यपेक्षायां तावाह तस्याः प्राण इति ।
प्राणेन हि बललक्षणेन वाक् प्रसूयते अप्राणस्य वागुच्चारणादर्शनात् तथा मनसा ह्यालोच्य
वाक् स्वाहाकाराद्यर्थं क्षरति ॥१॥९॥८॥

प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः कौक्षेयाग्नित्वमापन्नस्यापरोक्षत्वं दर्शयितुं पुनरुपासनान्तरमाह अयम-
ग्निर्वैश्वानर इति यदिदमद्यतेऽन्नं तद्येन पच्यते स विराडात्मा प्रजापतिर्जाठरोऽग्निरित्यर्थः ।
तत्सद्भावे किं मानमित्यपेक्षायामाह तस्येति तस्याग्नेरन्नं पचमानस्य एष शब्दो भवति । स
घोषो यथोक्तवैश्वानरसद्भावे प्रमाणमित्यर्थः । एतं वैश्वानरमग्निं प्रजापतिरूपमुपासतः फलं तु
तद्भावापत्तिरेवेति द्रष्टव्यम् प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शनमाह स यदेति सोऽत्र शरीरे भोक्ता ॥१॥१०॥८॥

एवं ब्रह्मोपासनानि कानिचित्सफलान्युक्तानि इदानीमब्रह्मोपासनानि कानिचित्फल-
वन्ति दर्शयति । व्याहितो व्याधियुक्तो ज्वरादिपरिगृहीतः सन् । व्याधिनाभिभूयमानस्तम-
निन्दन्नविषीदंश्च संस्तपस्तप्यते मयेति बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । एवं चिन्तयतः किं फलं भव-
तीत्यपेक्षायामाह परममिति । परमं तपसोऽनुकूलं लोकं प्राप्नोति । तथोपासनान्तरमाह यं
प्रेतं मामृत्विजो ज्ञातयो वारण्यं प्रत्यभिहरन्ति एतद्वै परमं तप इति मुमूर्षावस्थायां चिन्तयेत्
वानप्रस्थवद्ग्रामादरण्यगमनसामान्यात् स तपोऽनुरूपं लोकं जयति । तथा पुनरुपासनान्त-
रमाह यं प्रेतं मां ज्ञातयोऽग्नौ प्रक्षिपन्ति एतद्वै परमं तप इति मरणात्प्रागेव चिन्तयेत् अग्निप्र-
वेशसामान्यात्सोऽग्निप्रवेशानुरूपं लोकं जयति । अत्र परमलोकशब्देन तत्तदुपासनयोग्यफल-
भेदस्य विवक्षितत्वान्नोपासनैक्यशङ्केति भावः ॥१॥११॥८॥

इदानीमस्मिन्प्रकरणे उक्तानां सर्वोपासनानां गतिमनुक्तं फलं च दर्शयितुमिदं ब्राह्म-
णमारभ्यते । स च वायु स्तिमितरूपस्तिर्यग्भूतोऽभेद्योऽन्तरिक्षे तिष्ठंस्तस्मै सम्प्राप्ताय विदुषे
तदर्थं तत्र स्वात्मनि विजिहीते स्वात्मावयवान्विगमयति छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थः या-
वत्प्रमाणं रथचक्रस्य खं छिद्रं तावत्परिमाणेन छिद्रेण स विद्वानूर्ध्वं ऊर्ध्वमाक्रमते उपरि गच्छ-
ति । डम्बरो वादित्रविशेषः । एवमुपर्युपरि गच्छतः कुत्र विश्राम इत्यपेक्षायां विराडात्मनी-
त्याह स लोकमिति ॥१॥१२॥८॥

इदानीं पुनः प्रकृतब्रह्मोपासनमेवानुवर्तयन्ती श्रुतिर्वि रमिति गुणद्वयविशिष्टान्नप्राणो-
पाधिकब्रह्मोपासनं विशिष्टफलकं विधातुमादावेतस्यैवोपास्यत्वनिर्णयार्थां युक्तीराह । एकधा-
भूयमेकधाभावं भूत्वा गत्वा ॥१॥ अन्नप्राणयोरेकत्वेन ब्रह्मदृष्टिः कार्येत्येतमर्थमितिहासोक्त्या
द्रढयति तदेतदन्नप्राणैकत्वब्रह्मदर्शनं विद्वान्ह किल प्रातृदनामा ऋषीश्वरो दृष्टः सन्स्वपितरं
प्रत्याह यथा मया ब्रह्म परिकल्पितमेवं ब्रह्म विदुषे साधु शोभनं पूजां किं स्वित्कुर्यात्
H HHH HHH*

न किंचिदस्य कर्तव्यमिष्यतेऽनेन सर्वस्यापि प्राप्तव्यस्य प्राप्तत्वात् तथा अशोभनं वा न किंचिदपि कुर्यात् लोक इति शेषः अस्य निरस्ताशेषासाधुत्वात् । एवमन्नप्राणयोरेकत्वविज्ञानवतो न साधुकरणेन महत्त्वं नाप्यसाधुकरणेन खण्डितत्वम् किं तु तस्य कृतकृत्यत्वमेवेति पुत्रेणोक्ते सति नैतावन्मात्रविज्ञानात्कृतकृत्यता पुरुषस्य किंवस्ति ज्ञातव्यान्तरमित्यभिप्रेत्य पिता पुत्रं वारयतीत्याह स हेति । हस्तेन वारयन्मैवं वोच इति प्रत्यषेधयत् एनयोरन्नप्राणयोरेकधाभूयं भूत्वा कस्तु को वा विद्वान् परमतां गच्छति न कश्चिदपि तस्मान्नैवं वक्तुमर्हसि कृतकृत्योऽसावितीत्यर्थः ॥२॥ कथं तर्हि ज्ञानात्कृतकृत्यः स्यादित्यपेक्षायामन्नप्राणयोः सशक्तिकयोरेकत्वविज्ञानात्तथा स्यान्न केवलयोरेकत्वविज्ञानादित्याशयवान्पिता तयोः शक्तिभूतं गुणद्वयं क्रमेणोपदिष्टवान् तस्मांऽइति तस्मै प्रातृदाय उ ह किल पिता वि रमित्येतदन्नप्राणयोः क्रमेण गुणद्वयमुवाचोपदिष्टवानिति योजना । सर्वभूताश्रयत्वलक्षणविशब्दवाच्यगुणकमन्नं सर्वभूतरतिलक्षणरमशब्दवाच्यगुणकश्च प्राणस्तथाविधयोरेव तयोरेकत्वमापन्नयोः परमत्वमिति तथाविधमेव ब्रह्मोपासितव्यमिति समुदायार्थः ॥ ३ ॥ १३ ॥ ८ ॥

पुनस्तस्यैव ब्रह्मणः उक्थादिगुणपूगविशिष्टत्वेनोपासनमाह (उत्था॰ Cod.) । महाव्रताख्ये क्रतौ प्रधानभूतं शस्त्रमुक्थशब्दार्थः (मुत्थ Cod.) । किमात्मकं तदुत्थमित्यत (!) आह प्राण इति प्राणो ह्यध्यात्मेषु मुख्य उत्थं (!) च सर्वशस्त्राणां प्रधानमतः प्राण उत्थगुण (!) उपास्य इत्यर्थः । अप्राणस्योत्थानाशक्तेः अतः प्राण उत्थापनादुत्थमित्यर्थः । उत्थवित् (!) प्राणविद्वीरः पुत्रः । उत्थस्य (!) प्राणस्य सायुज्यम् ॥१॥ इदानीं प्राणस्य योक्तृतागुणवत्त्वेनोपासनमाह । प्राणे सति सर्वाणि भूतानि परस्परं युज्यन्ते अतो युनक्तीति यजुरिति योगवशात्प्राणो यजुरित्यर्थः । श्रैष्ठ्याय श्रेष्ठभावायायं नः श्रेष्ठो भवत्वित्यभिप्रायेण युज्यन्ते उद्यमं कुर्वन्ति ॥२॥ इदानीं प्राणस्य सर्वप्राणिसम्यग्गमनहेतुत्वगुणेनोपासनमाह । सम्यगच्छन्ति संगच्छन्ते इति सम्यञ्चि ॥३॥ इदानीं प्राणस्य पालकगुणत्वेनोपासनमाह । एनं देहपिण्डं प्राणो ह क्षणितोः शस्त्रादिहिंसितात्पुनर्मांसपूरणं कुर्वन्यस्मात्त्रायते पालयति तस्मात्क्षतत्राणात्प्राणो वै प्रसिद्धं क्षत्रम् । क्षत्रमात्रं प्राप्नोति प्राण एव भवतीत्यर्थः मात्रं कार्त्स्न्ये ऽवधारणे इत्यमरः यद्वा क्षत्रं प्राणं प्राप्नोति किंविशिष्टम् आ सामस्त्येन त्रायते पालयतीत्यात्रस्तम् ॥ ४ ॥ १४ ॥ ८ ॥

पूर्वं हृदयं सत्यमित्यादिबहूपाधिसमाश्रयं बहुफलकं ब्रह्मोपासनमुक्तम् इदानीं सर्वोपाध्युपसंहारिगायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनं वक्तुमिदं ब्राह्मणमारभ्यते । गायत्रीछन्दो हि सर्वच्छन्दसां प्रधानं तत्प्रयोक्तृवागादिप्राणत्राणसामर्थ्यात्सर्वछन्दःस्वरूपभूतप्राणात्मकत्वाच । किं च ब्राह्मणस्य गायत्रीतो जन्म श्रूयते श्रुत्यन्तरे तस्माद्गायत्र्याः प्रधानभूतत्वात्तदुपाधिकब्रह्मोपासनविधानायाह भूमिरिति । दियौरिति विश्लेषे सति । तत्सवितुर्वरेणियमिति वर्णविश्लेषेण । एकं पदं प्रथमः पादः । गायत्रीप्रथमपादस्य त्रैलोक्यनाम्नश्च संख्यासामान्यप्रयुक्तं कार्यमाह अस्या गायत्र्या एतत्प्रथमपादस्वरूपमु ह खलु एतदेव भूम्यादित्रैलोक्यलक्षणमेवेत्युपासीतेत्यर्थः ॥१॥ एवं प्रथमपादे भूम्यादिलक्षणाशेषरूपराश्युपसंहार उक्त इदानीं द्वितीयपादे नामराश्युपसंहारमभिप्रेत्य तस्य त्रैविद्यात्मकत्वमाह । त्रय्या विद्यया यावत्फलजातमवाप्यते तावद्ध खलु गायत्र्या द्वितीयं पादमेवं विद्वाञ्जयति ॥२॥ अथ तृतीयपादे कर्मोपसंहारमभि-

प्रेत्य तस्य त्रैलोक्यत्रैविद्यात्मकसर्वजगद्विधृतिलक्षणप्राणाद्यात्मकत्वमाह । प्राणः अपानः वियान इति विश्लेषेण । एवं नामरूपकर्मात्मकं जगद्गायत्रीपादत्रयात्मनोपसंहृतम् ॥३॥ इदानीमभिधानरूपायास्त्रिपदाया गायत्र्या अभिधेयभूतादित्यात्मकहिरण्यगर्भाभिधानाय चतुर्थं पादमारभते । अथ शब्दात्मकगायत्रीकथनानन्तरमस्याः प्रकृतायास्त्रिपदाया गायत्र्या अभिधेयभूतमेतदेव वक्ष्यमाणमित्यर्थः । तुरीयादिपदानां गूढार्थत्वात्स्वयमेव तत्तत्प्रतीकग्रहणेन व्याकुर्वती श्रुतिस्तावत्तुरीयपदस्यार्थमाह यद्वाऽइति । अनन्तरं पदं गृहीत्वा व्याकरोति दर्शतमिति एष मण्डलान्तर्गतः पुरुषो हि यस्माद्ददृशऽइव दृश्यते-इव न तु साक्षाद्दृश्यते ईश्वरस्यातीन्द्रियत्वादतस्तद्दर्शतं पदमित्युच्यतऽइत्यर्थः । प्रवृत्तिकारणीभूतः सङ्गात्समुत्पद्यमानो रञ्जनात्मको रागो रज इत्युच्यते यद्वा सर्वे लोका रजःशब्देनोच्यन्ते रज्यमानत्वात् सर्वमेव वै प्रसिद्धं रजोजातमुपर्युपरि हि यस्मादेष सविता तपति रजःशब्दवाच्यात्सर्वस्मादुपरिष्टादेव तपन्वर्ततऽइति यावत् अतो रजसः पर इति परोरजा उच्यतऽइत्यर्थः । श्रियां वसुदोह्या ॥४॥ एवमभिधानाभिधेयात्मिकां गायत्रीं व्याख्यायाभिधानस्याभिधेयतन्त्रत्वमाह सैषा त्रैलोक्यत्रैविद्यसर्वप्राणास्वरूपत्वेनोक्ता त्रिपदा गायत्री एतस्मिन्नुक्तलक्षणे मूर्तामूर्तरसभूते आदित्ये प्रतिष्ठिता । सत्येऽध्यात्मे प्रतिष्ठिता बोद्धव्या । किं पुनस्तत्सत्यमित्यत आह चक्षुरिति । तस्य सत्यत्वं सर्वजनानुभवप्रमाणसिद्धमित्युपपादयति तस्मादिति । सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वाच्चक्षुः सत्यं तस्मिन्सत्ये चक्षुषि त्रिपदा गायत्री प्रतिष्ठितेति वाक्यार्थः ॥५॥ सत्यस्यापि स्वातन्त्र्यं वारयति तदिति । एवं त्रिपदा गायत्र्यधिदैवते आदित्ये प्रतिष्ठिता सा चाध्यात्मं चक्षुर्द्वारा प्राणे प्रतिष्ठितेत्येवं प्रणाड्या गायत्र्याः सूत्रात्मत्वं सिद्धम् अध्यात्ममध्यात्मे सर्वविद्याद्यात्मके सूत्रात्मभूते प्राणे प्रतिष्ठिताऽतोऽध्यात्मप्राणरूपा सती जगत आत्मा ॥६॥ इदानीं गायत्रीनामनिर्वचनेन तस्या जगज्जीवनहेतुत्वमाह । सैषा ईश्वरात्मिका गायत्री । गायन्तीति गयाः । तत्रे त्रातवती रक्षितवती । प्राणा वागादयो गयाः शब्दनिष्पत्तिहेतुत्वात् । एवं गायत्र्याः प्राणजीवनत्वमुक्त्वा तस्या (स्मा Cod.) एव ब्राह्मण्यमूलत्वेन स्तुत्यर्थमाह स आचार्योऽष्टवर्षं माणवकमुपनीय याममूं गायत्रीमेव पादशोऽर्धर्चशः समस्तां चान्वाह अनुवक्ति पच्छोऽर्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्तयन्निति गृह्यवाक्यात् (पारस्कर° २. ३.) सा माणवकायोपदेष्टव्या प्रसिद्धा एषैवोक्तजगत्प्राणात्मिका गायत्र्येव नान्येत्यर्थः । कुत एषा गायत्र्येवेति निश्चय इत्यत आह स गायत्र्युपासक आचार्यः सादरः सन्यस्मै बटवे इमां गायत्रीमन्वाहानुवक्ति तस्य प्राणान्सा नरकादिपतनाद्यस्मात्त्रायते तस्माद्गायत्र्येवेति निश्चयो नात्र संदेहः ॥७॥ मतान्तरं दृष्ट्वा बटवऽउपदेश्या गायत्री इयमेव भविष्यतीति विभ्रमो मा भूदित्यभिप्रेत्य मतान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति । एके शाखिनः तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहीत्यनुष्टुप्छन्दस्कां तां प्रसिद्धां सावित्रीं सवितृदेवताकामुपनीतायान्वाहुरनुवदन्ति । वागनुष्टुबिति तद्य एव वातो महिमेत्यग्निरहस्ये (१०. ३. १. १.) प्रतिपादितवादनुष्टुब्वाक् तस्याश्च वाचः साक्षात्सरस्वतीरूपत्वाद्वागात्मिकानुष्टुबेव बटवे वक्तव्या तत्समर्पणे हि सरस्वती समर्पिता स्याद्अतो वयमेतदनुष्टुब्लक्षणां वाचं सरस्वतीमेवापेक्ष्यमाणां माणवकायानुब्रूम इति वदन्तस्तामेवोपदिशन्ति । तन्मृषैव गायत्रीमेवानुब्रूयात् तदुपदेशे हि सर्वमपि पुमर्थसाधनजातं बटवऽउपदिष्टं स्यात्तस्यास्त्रैलोक्यत्रैविद्यसर्वप्राणात्मकत्वकथनेन

सर्वात्मकत्वस्योक्तत्वात् अनुष्टुब्नुपदेशे तु सरस्वतीमात्रमेवोपदिष्टं स्यात् । एवं प्रसङ्गाद्गायत्रीं निश्चित्येदानीं गायत्रीज्ञानफलकथनाभिप्रायेण तद्धिदं स्तौति यदीति यद्यपि उक्तलक्षणगायत्रीवित् बह्विव प्रतिगृह्णाति तथापि तत्प्रतिग्रहजातं गायत्र्या एकमपि पदं प्रति पादविज्ञानफलं प्रति नैव ह किल पर्याप्तम् दूरतस्तु दोषाधायकत्वं तस्येत्यर्थः ॥८॥ एवं गायत्रीविदः प्रतिगृह्णतः सामान्येन दोषाभावमुक्त्वा विशेषतोऽपि तमाह । प्रथमपादविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यान्न त्वधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः । शेषमेवमेव व्याख्येयम् । तथा च त्रैलोक्यावच्छिन्नस्य त्रैविद्यावच्छिन्नस्य सर्वप्राण्यवच्छिन्नस्य च प्रतिग्रहे पादत्रयविज्ञानफलमेवानेन भुक्तं स्यात् नाधिकदोषभाक्त्वं तस्येति गायत्रीविज्ञानस्तुत्यर्थमेव श्रुत्यैवं कल्पयित्वोच्यते न तु वस्तुत एवं दाता प्रतिग्रहीता वा सम्भवति यद्यप्येवं सम्भाव्यते तथापि नासावस्य प्रतिग्रहोऽपराधक्षम इति स्तुतिसिद्धेः एवं च सति न शूद्राद्युपादानकप्रतिग्रहनिषेधकशास्त्रविरोध इत्यर्थः । यथैवं सम्भावितप्रतिग्रहादिना पादत्रयविज्ञानफलक्षय एवं तुरीयपादविज्ञानस्य फलक्षयः सम्भावयितुमपि न शक्यते तत्फलस्यानन्त्यादित्याह अथास्या इति तत्फलं केनापि प्रतिग्रहादिना नैव प्राप्यं तेन न तत्क्षयः स्यादित्यर्थः चतुर्थपादविज्ञानसमानप्रतिग्राह्यस्य वस्तुनोऽसम्भवात् ॥९॥ एवमुक्तगायत्र्युपासनासंग्रहविषयमेव मन्त्रमैहिकफलविशेषोपायकथनार्थमवतारयति । त्रैलोक्यात्मकपादेनैकपदी भवसि त्रैविद्यरूपपादेन त्वं द्विपदी प्राणाद्यात्मकपादेन त्वं त्रिपदी मण्डलान्तर्गतपुरुषलक्षणेन पादेन त्वं चतुष्पदी । परेण निरुपाधिकेन स्वेनात्मनापदसि पद्यसे ज्ञायसे येन तत्पदं न विद्यते यस्याः सा त्वमपदसि कुतः हि यस्मात् केनापि न पद्यसे न ज्ञायसे नेतिनेत्यादिलक्षणत्वात् तादृग्रूपस्य च चक्षुराद्यविषयत्वात् अतस्त्वमपदसीति । अथ पादत्रयापेक्षया चतुर्थपादस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य तस्य नमस्करणमुच्यते नम इति । एवं नमस्करणमुक्त्वा शेषेण यथोक्तनमस्कारप्रयोजनमुच्यते असौ शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरः अदः पाप्मरूपस्य शत्रोर्यत्त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वं मम तच्च मा प्रापत् मा प्राप्नोतु इतिशब्दः पापक्षयफलोपस्थानमन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । इदानीं प्रवृद्धद्वेषवन्तं प्रत्युक्तोपस्थानमन्त्रे [ऊ]हप्रदर्शनेनाभिचारिकमुपस्थानान्तरमाह असौ शत्रुरमुकनामेति तस्य नाम गृहीत्वा अस्मै अमुकनाम्ने शत्रवे कामोऽभिलषितोऽर्थो मा समर्धि समृद्धिं मा प्राप्नोतु तथा चासावदो मा प्रापदित्यस्य स्थाने असावस्मै कामो मा समर्धीत्यूहं कृत्वा गायत्र्यसीत्यादिपूर्वोक्तेन मन्त्रेणाभिचरन्नुपतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । यस्मै यदर्थमेवमुपतिष्ठते तस्मै शत्रवे । कामिनं प्रत्याभ्युदयिकमुपस्थानान्तरमाह अहमदो देवदत्ताभिलषितं मदभिलषितं वा प्राप्तं प्राप्नुयाम् ॥१०॥ गायत्रीमुखज्ञानमन्तरेण तद्विज्ञानं पूर्णं न भवतीत्यतस्तद्विधानार्थं तत्स्तुतिभूतमर्थवादं तावदाह । यन्नु इति वितर्के हो अहो आश्चर्यमेतत् तदिति यदर्थो यत्त्वं गायत्रीविदस्मीत्यब्रूथा अथ पूर्वापरविरुद्धमिदं तर्हि कथं प्रतिग्रहदोषेण हस्तीभूतो हस्ती भूत्वा वृथाभिमानं वहसि । गायत्रीवित्त्वं 'प्रतिग्रहवहनं चेति परस्परविरुद्धम् । न विदां चकार नाज्ञासिषम् ॥११॥ एवं वदन्तं प्रति राजा मुखमुपदिशति तस्या इति । एवमुक्तस्य गायत्रीमुखविज्ञानस्य फलं सदृष्टान्तमाह एवंविदुपासकः स्वयमग्निमुखगायत्र्यात्मा सन्यद्यपि बह्विव बह्वेव पापं प्रतिग्रहादिदोषं करोति तत्सर्वं पापजातं सम्प्साय सम्यक् भक्षयित्वाग्निवत् शुद्धः पापस्पर्शरहितः पूतश्च प्रतिग्रहजनितपापफलसम्बन्धरहितः सम्भवति ॥१२॥१५॥८॥

ओंकारो दमादित्रयं वाय्वादिदेवतायाचनपूर्वकमग्न्युपासनं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्थावगतिरित्येतेऽर्था अस्मिन्खिलकाण्डे पञ्चमाध्याये निर्वृत्ताः सम्प्रति प्राधान्येन ब्रह्मोपासनानि सफलानि श्रीमन्थादिकर्म च सर्वं वक्तव्यमित्येतदर्थं षष्ठोऽध्यायः प्रवर्तते । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन्काण्डे वक्तव्यम् अस्य खिलाधिकारत्वात् तथा च तद्वक्तुमिदं श्वेतकेतुब्राह्मणमिति सामान्यसंगतिः । पूर्वं ह्वया हेत्युद्गीथब्राह्मणे (४. १. १.) स्वाभाविकज्ञानकर्मलक्षणः पाप्मा सूचितः परं तु तस्येदं कार्यमिति विपाकस्तु नोक्तः । तथा शास्त्रीययोरपि ज्ञानकर्मणोः केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यासहितेन विद्यामात्रेण वा देवलोक इति विपाको ब्रह्मविद्यारम्भप्रयोजकोभूतवैराग्यसिद्ध्यर्थं त्र्यन्नात्मप्रतिपत्त्यन्तेन ग्रन्थेन प्रदर्शितः अस्य तु विपाकस्य प्रतिपत्तिमार्गो नोक्तः स च वक्तव्यः । तथा पञ्चमाध्याये च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा मुमूर्षुणाग्ने नय सुपथेति (८. ३. १.) मार्गयाचनं कृतम् तत्र सुपथेति विशेषणादनेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण प्रदर्शितः एतावन्तः कर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति तु नोक्तम् अतो विहितस्य केवलस्य कर्मणस्तत्सहितस्य च ज्ञानस्य निषिद्धयोश्च तयोः क्रमेण दक्षिणोदगधोमार्गा इति कथनायेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते इत्येका विशेषसंगतिः । एतावदरे खल्वमृतत्वम् अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेत्यत्र (५. ४. २.) कर्मव्युदासेन ज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्युक्तं तत्र हेतुर्नोक्तस्तत्कथनायेदं ब्राह्मणमित्यपरा विशेषसंगतिः । आख्यायिका तु धनं मानं च हित्वा यत्नपूर्वकं वृद्धेन ब्राह्मणेनाब्राह्मणादपीयं पञ्चाग्निविद्या गृहीतेति तस्या स्तुत्यर्थं प्रणीता ॥ पित्रा मत्तः सकाशादधीतविद्यादार्ढ्यार्थं त्वं विद्वज्जनान्प्रति गत्वा परीक्षां कुर्वित्यनुज्ञातः सन् स्वकीयविद्याख्यापनाय विद्वत्सभां पर्यटमानः पञ्चालानां विद्वज्जनविशिष्टत्वेन प्रसिद्धानां देशविशेषाणां सभामाजगाम । आगत्य ब्राह्मणान्विद्योत्कर्षवशाज्जित्वा राजानमपि जेष्यामीति गर्वेण जैवलं जीवलस्यापत्यं पञ्चालानां राजानं परिचारयमाणं स्वभृत्यैरात्मनः परिचर्यां कारयन्तं प्रत्याजगाम । स तु राजा पूर्वमेव तस्य विद्यागर्वं श्रुत्वा शमादिब्राह्मणधर्माद्व्युत्थितत्वात्सन्मार्गप्रवृत्त्यर्थं विनेतव्योऽयमिति मत्वा तमुदीक्ष्योत्प्रेक्ष्यागतमात्रमेव कुमारा३इति बालवत्सम्बोध्याभ्युक्तवान्पुत्रैर्भर्त्सनार्थवाङ्गर्त्सितवान् । यद्यपि भो इति प्रतिवचनमाचार्यं प्रत्येवोचितं न क्षत्रियं प्रति तस्य हीनत्वात् तथापि क्रोधवशात्तथा प्रतिवचनं कृतवान् ॥१॥ प्रयत्यो म्रियमाणाः । नाडीद्वारेण साधारणेन मार्गेणाभ्युदयं गच्छतां यत्र मार्गे द्वैविध्यप्रतिपत्त्या विप्रतिपत्तिस्तद्विप्रतिपत्तिविषयं मार्गं किं जानासि ॥२॥ आपः पुरुषाकारपरिणताः सत्यः पुरुष इति वाक् वाचकभूता यासां ताः पुरुषवाचः पुरुषशब्दवाच्या भूत्वा सम्यगुत्थायोद्भूताः सत्यो यथा वदनादिव्यापारं कुर्वन्ति । प्रतिपद्यतेऽनयेति प्रतिपत्साधनम् किं तत्प्रतिपत्शब्दवाच्यमित्यपेक्षायां श्रुतिः स्वयमेव तदाह यत्क्वेति यत्कर्म कृत्वा ॥३॥ ननु मार्गद्वयमेव नास्ति तत्सद्भावे प्रमाणाभावात्तं तूत्प्रेक्षामात्रेण मद्व्यामोहार्थं पृच्छसीत्याशङ्कायामाह अपि हीति । ऋषेर्मन्त्रस्यापि वचो वाक्यं नोऽस्माकं श्रुतमस्ति । मर्त्यानां मनुष्याणां द्वे सृती द्वौ मार्गौ अशृणवमस्मि तयोर्मध्ये एका पितृलोकप्रापिका द्वितीया तु देवलोकप्रापिका । मध्यमकाण्डे तृतीयप्रपाठकान्त्यब्राह्मणे (१२. ८. १. २१.) द्यावापृथिव्योः पितृमातृत्वमुक्तम् ॥४॥ पुरा समावर्तनकाले । राज्ञः पुत्रा राजन्यास्ते बन्धवो यस्य स राजन्यबन्धुः राजन्याभास इति परिभववचनमेतत् । प्रतीकारिं

मुख्यानि प्रश्ननामेकदेशान् ॥५॥ जीवलस्यापत्यं जैवलिः । पुरोधसा सार्धं मन्त्रपूर्वकमर्घं चकार मधुपर्कं कृतवान् ॥७॥ बहुतरस्यापि हिरण्यस्यापात्तं प्राप्तमस्ति एतत्त्वयापि ह किल विज्ञायते । प्रवाराणां परिवाराणां परिधानानां परिधानयोग्यक्षौमादीनाम् । अन्यस्मिन्नर्थिजने वदान्यो दानशीलो भूत्वा नोऽस्मानेवाभि अभिलक्ष्यास्मान्प्रति अवदान्यः कदर्यो विभवे सत्यदाता मा भूद्भवान् । तीर्थेन उपसदनशास्त्रविहितेन मार्गेण । उपैमि शिष्यत्वेनोपगच्छामि । पूर्वे किल ब्राह्मणा विद्यामर्थयमानाः सन्तः क्षत्रियान्वैश्यान्वा विद्याप्राप्त्यसम्भवावस्थायां शिष्यवृत्त्या वाचैवोपगच्छन्ति स्म नोपायनशुश्रूषादिभिरित्यर्थः ॥१०॥ उपायनमुपगमनं पादोपस्पर्शनं तस्य कीर्त्या कीर्तनमात्रे उक्तवान् नोपायनमकारयदित्यर्थः । तव च पितामहा अस्मत्पितामहेषु यथापराधं क्षमन्ते स्म तथा त्वमपि नोऽस्मान्प्रति मापराधा अपराधं मा कार्षीः अस्मदीयोऽपराधः क्षन्तव्यः पितामहानां वृत्तमस्मास्वपि भवता रक्षणीयमित्यर्थः । सर्वदा क्षत्रियपरम्परयैवेयमागतेति कृत्वा सा स्थितिर्मयापि रक्षणीया यदि शक्यते रक्षितुम् ॥११॥ इदानीं मनुष्यजन्मस्थितिलयानां यतिष्यामित्यादिं चतुर्थप्रश्ननिर्णयाधीनतया तस्य प्राधान्यात्प्राथम्ये सति अर्थक्रममाश्रित्याविवक्षितं पाठक्रमं भङ्क्त्वा चतुर्थप्रश्नस्यैव निर्णयमाह । द्युलोक आहवनीयोऽग्निः । आदित्येन हि द्युलोकः समिध्यतेऽत इन्धनत्वसामान्यादादित्ये समिद्दृष्टिः कार्या । रश्मयो धूमः तयोरादित्यसमिद्भ्यामुद्भवसामान्यात् अहरर्चिरुभयोः प्रकाशात्मत्वसामान्यात् चन्द्रमा मण्डलात्मा अङ्गारः (!) उभयोरुपशान्तत्वसामान्यात् नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गा अग्निकणाः विक्षेपात्मत्वसामान्यादल्पप्रकाशकत्वसामान्याद्वा । तस्मिन्नेवं गुणविशिष्टे द्युलोकाग्नौ देवा इन्द्रादयः श्रद्धां द्रव्यस्थानीयां प्रक्षिपन्ति तस्या आहुतेः सकाशात्सोमः पितृणां ब्राह्मणानां च राजाधिपतिः उत्पद्यते । ननु कथं द्युलोकादेराहवनीयाग्नित्वम् कथं च कर्मानधिकारिणामिन्द्रादीनां होमकर्तृत्वम् कथं वा प्रत्ययरूपायाः श्रद्धाया होम्यत्वम् कीदृग्विधो वा तस्य होमः कश्च पुनः सोमः कीदृशो वा तस्य सम्भव इति । उच्यते । यथा जीवदवस्थायामाहवनीयादिविष्फुलिङ्गान्तैः साधनैर्विशिष्टमग्निहोत्रं हुतं तथैव तदग्निहोत्रम् शरीरपातादूर्ध्वमपूर्वीभूतमव्याकृतावस्थमपि प्रातिस्विकशक्तियुक्तैः सूक्ष्मैस्तैः साधनैर्विशिष्टमेव सत् अस्माल्लोकादमुं लोकमुत्क्रम्य तथैवाहवनीयस्थानीयं द्युलोकमारभते ते वाऽएतेऽआहुती हुतेऽइत्याद्यष्टाध्यायीकाण्डे (११.६.२.६-७) श्रुतत्वात् अतो युक्तमसौ वै लोकोऽग्निरिति द्युलोकस्याहवनीयाग्नित्ववचनमिति । यऽएव जीवदवस्थायां यजमानस्याध्यात्मिकाः प्राणा अग्निहोत्रस्य होतारोऽभूवन् तऽएव तच्छरीरान्ते तत्कर्मफलभोगाय द्युलोकपर्जन्यादिसम्बन्धयोग्याकारेण परिणममाना आधिदैविकरूपमापन्ना इन्द्रादिशब्दवाच्याः सन्तोऽग्निहोत्रकर्मफलपरिणामकाले तद्धोतृत्वलक्षणं तत्र-तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्तऽइति युक्तं देवा जुह्वतीति वचनमिति । तथात्र श्रद्धाशब्देन भूतान्तरसहिता आप एवोच्यन्ते श्रद्धा वाऽआप इति श्रुतेः ताश्च द्रवद्रव्यत्वात्पयःसोमादिलक्षणा एवेत्यवोचाम (८.६.१.) अतो युक्तं श्रद्धाया होम्यत्ववचनमिति । तासां चापां कर्तुः शरीरारम्भाय द्युलोकं प्रति प्रवेशनमेव होम इत्युच्यतऽइति । सोमो नाम चन्द्रमण्डलवर्ती प्रकाशात्मा पुरुषः ननु चन्द्रसोमयोः को विवेक इति चेत् शृणु चन्द्र इत्यप्रकाशस्वरूपं मण्डलमुच्यते चन्द्रशब्दवाच्याभ्रकेण तुल्यरूपत्वात् प्रकाशस्वभावो वृद्धिक्षयधर्मा श्वेतस्तदन्तर्गतो देवः सोम इत्यभिधीयते सोमशब्दवाच्यलतागतवृद्धिक्षयवत्त्वसामान्यात्

अतो मण्डलात्मत्वेन तदन्तर्गतत्वेन च चन्द्रसोमयोर्विवेक इत्यनवद्यम् कृत्स्नपक्षे क्षीयमाणः सोमोऽमावास्यायामादित्यान्तर्गतः संस्तद्गततोयेन शुक्लपक्षे क्रमेणाप्याय्यते तदेतदाप्यायनं सोमलोके कर्तृशरीरात्मकस्य सोमस्य सम्भव इति द्रष्टव्यम् ॥१२॥ स सोमः पर्जन्याग्नौ हुतः सन्वृष्टिरूपेण परिणामतऽइत्याह । पर्जन्यो वृष्ट्युपकरणाभिमानिदेवतात्माग्निः स च आहुत्यावृत्तिक्रमेण द्वितीय आहुत्याधारः । तस्य संवत्सर एव समित् संवत्सरेण हि शरदादिग्रीष्मान्तैः स्वावयवैर्विपरिवर्तमानेन पर्जन्याग्निर्दीप्यते । अभ्राणि धूमः तेषां धूमप्रभवत्व-प्रसिद्धेर्धूमवदुपलक्षकत्वाद्वा । विद्युदर्चिः प्रकाशनसामान्यात् अशनिः प्रकाशाश्रयभूतोऽङ्गारः(!) उपशान्तत्वकठिनत्वसामान्याभ्याम् ह्रादुनयः स्तनयित्नुशब्दा विष्फुलिङ्गाः विक्षेपानेकत्वसामान्याभ्याम् ॥१३॥ एवमुत्पन्ना वृष्टिरस्मिन्लोके हुता सत्यन्नरूपेण परिणामतऽइत्याह । अयं लोकः पृथिव्यभिमानिदेवताया देहभूतः प्राणिजन्मोपभोगाश्रयः क्रियाकारणफलविशिष्टस्तृतीयोऽग्निः । तस्याग्नेः पृथिव्यभिमानिदेवतैव समित् तया ह्ययं लोकोऽनेकप्राणिभोगसम्पन्नतया समिध्यते । वायुर्धूमः उभयोः पार्थिवद्रव्याश्रितत्वेनोत्थानसामान्यात् । रात्रिरर्चिः उभयोः समित्सम्बन्धप्रभवत्वसामान्यात् अग्नेः समित्सम्बन्धेन ह्यर्चिः सम्भवति तथा एतल्लोकरूपाग्नेः पृथिवीरूपसमित्सम्बन्धेन च रात्रिस्तस्याः पृथिवीछायारूपत्वात् । दिशोऽङ्गारा उभयोरुपशान्तत्वसामान्यात् अवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गा उभयोर्विक्षिप्तात्मत्वसामान्यात् ॥१४॥ तदन्नं पुनः पुरुषाग्नौ हुतं सद्रेतोरूपेण परिणामतऽइत्याह । प्रसिद्धः शिरःपाण्यादिमान्पुरुषश्चतुर्थोऽग्निः । तस्य व्यात्तं विवृतं मुखं समित् समिधाग्निरिव पुरुषोऽपि वचनस्वाध्यायादौ विवृतेन मुखेन दीप्यते । प्राणोऽध्यात्मवायुर्धूमः मुखसमिद्धामुत्थानसामान्यात् वाक् शब्दोऽर्चिः उभयोरभिधेयव्यञ्जकत्वसामान्यात् । चक्षुरङ्गारः (!) उपशमसामान्यात्प्रकाशाश्रयत्वसामान्याद्वा । श्रोत्रं विष्फुलिङ्गा विक्षेपसामान्यात् । देवा आध्यात्मिका वागादयस्ते स्वेनाधिदैविकरूपेण देवत्वाद्देवाः ॥१५॥ तत्तु रेतः पुनर्योषाग्नौ हुतं सत्पुरुषाकारेण परिणामतऽइत्याह । योषा स्त्री पञ्चमोऽग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् तेन हि योषित्समिध्यते लोमानि रोमाणि धूमः उभयोरुपस्थसमिद्धामुत्थानसामान्यात् योनिरिन्द्रियाश्रयप्रदेशोऽर्चिः वर्णसामान्यात् यत्कर्म अन्तः करोति मैथुनव्यापाररूपं ते अङ्गाराः ते खल्वग्नेरुपशान्तिहेतवस्तथेदमपि कर्म योषिदग्नेः पुरुषस्य च तेजोवीर्यादिनाशकत्वेनोपशान्तिकरमतस्तस्मिन्कर्मण्यङ्गारदृष्टिर्युक्ता । तस्मात्कर्मण उत्पन्ना अभिनन्दाः सुखलवा विष्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसामान्यात् । एतावता ग्रन्थेन वेत्थ यतिथ्यामिति चतुर्थप्रश्नस्याग्निहोत्रे हुताः पयोघृतादिलक्षणा आपो भूतसूक्ष्मलक्षणा भूतान्तरसहिताः पूर्वोक्ताग्निपरिपाकतः सूक्ष्मत्वं हित्वा करचरणादिरूपेण विपरिणम्य स्थूलतां गच्छन्त्यः पुरुषाख्यां लभन्तऽइत्येतादृशो निर्णय उक्त इत्यर्थः । एवम्भूतस्य स्वाभाविकं व्यापारमाह स जायतऽइति यावत्कालपर्यन्तमस्मिञ्छरीरे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावत्कालं जीवते जीवननिमित्तकर्मक्षये सति यस्मिन्काले म्रियते तदा एनं मृतं पुरुषमग्न्यर्थमन्त्याहुत्यै ऋत्विजो हरन्ति निक्षिपन्ति ॥१६॥ एवं पञ्चाग्निविदो गतिं विवक्षुर्वक्ष्यमाणगत्युपयोगिदेहप्रदर्शनार्थमन्त्येष्टिं निरूपयन्ती श्रुतिरेवमग्निजत्वान्तक्षयत्वाच्च पुरुषस्याहमग्न्यात्मेति ध्यानसिद्धये षष्ठमग्निमन्त्याहुत्यधिकरणं प्रसिद्धमेव प्रसिद्धसमिदादिविशिष्टमनारोपितं दर्शयति तस्याग्निरिति । देवा ऋत्विजः । निषेकादिभिरन्त्याहुत्यन्तैः कर्मभिर्दर्शभास्वरवर्णोऽतिशयदीप्तिमान्सात्त्विकः पुरुषः उत्पद्यते ।

नविशिष्टैः संस्कृतवादयं भास्वरवर्णः केवलकर्मिणां राजसानामुभयहीनानां तामसानां च पित्रादिलोककीटादिदेहप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥१७॥ एवं पञ्चाग्निविदो मृतस्य गतिं वक्तुं मार्गविप्रतिपत्तितत्साधनविषययोः प्रथमपञ्चमयोर्निर्णयार्थमाह । ते ये विदुरिति बहुवचना-त्त्रैवर्णिका गृहस्था एवाधिकारिणः पञ्चाग्निदर्शने तस्य गृहस्थकर्मसम्बद्धत्वात् अत एव ये चामी अरण्ये वानप्रस्थाः अवणाद्यनधिकृता आश्रमधर्ममात्रनिरताः संन्यासिनश्च श्रद्धामितिकर्तव्यत या प्राप्तामनुष्ठाय सत्यं सत्याख्यं ब्रह्मोपासते इति तेषां पृथक्साधनाभिधानम् सम्यग्ज्ञाननि-ष्ठानां परमहंसानां तु न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति (७. २. ८.) श्रुतिप्रामाण्यात्प्राणोत्क्रमणाभा-वेन देवयानमार्गप्रवेशाभावात्तत्साधनेऽनधिकारात् नैष्ठिकब्रह्मचारिणामपि गुरुपरतन्त्रतयोपा-सने स्वातन्त्र्याभावात् तेषां चोत्तरमार्गप्रतिपत्तिस्तु गुरुशुश्रूषापूर्वकगुरुकुलवासादेव सम्भवति । अष्टाशीतिसहस्राणां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् उत्तरेणार्यम्णः पन्थास्ते ऽमृतत्वं हि भेजिरे इति स्मृतेः । अतः परिशेषाद्गृहस्थानामेवाधिकारः । अर्चिःशब्देनात्रार्चिरभिमानिनो देवतोत्तरमार्गलक्षणा गृह्यते न तु ज्वलनात्मनोऽर्चिषो ग्रहणम् तस्यास्थिरत्वात्परिव्राजकानां च साक्षात्तत्सम्बन्धा-भावाच्च । अतोऽर्चिरभिमानिदेवतामेवाभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्तऽइत्यर्थः । ततः क्व गच्छन्तीत्य-पेक्षायामहरादिदेवताप्राप्तिक्रमेणापुनरावृत्तिलक्षणं हिरण्यगर्भलोकं गच्छन्तीत्याह अर्चिष इति । अत्राहरादिशब्दैस्तत्तदभिमानिन्यो देवता एव विवक्षिता न तु कालविशेषाः । अनेन क्र-मेण विद्युद्देवतां प्राप्तांस्तानुपासकान्वैद्युतात्सकाशान्मानसो ब्रह्मणा मनसा सृष्टो ब्रह्मलो-कवासी पुरुषः कश्चिदेत्यागत्य ब्रह्मलोकान्गमयति नयति । ब्रह्मलोकाख्यस्य सूत्रदेहस्य सामान्यविशेषात्मना बहुत्वमपेक्ष्य बहुवचनप्रयोग उपासनातारतम्यात् सायुज्यसमानैश्वर्यसा-लोक्यापेक्षया वा । ते ब्रह्मलोकान्प्राप्ता उपासकास्तेषु ब्रह्मलोकेषु स्वयं पराः प्रकृष्टाः सन्तः परावतः प्रकृष्टान्ब्राह्ममानमितान्संवत्सरान्ब्रह्मायुरवधिकान्शतसंख्याकान्वसन्ति तेषामुपास-कानामिहास्मिन्कल्पे पुनरावृत्तिर्नास्ति कल्पान्तरे त्वावर्तन्तऽएव ॥१८॥ एवं देवयानं मार्गं ससाधनमुक्त्वा पितृयाणं मार्गमाह ये नैवं विदुः केवलकर्मिणः लोकं पितृलोकं जयन्ति प्रा-प्नुवन्ति । पितृलोकशब्दः प्रसिद्धपित्रधिष्ठितलोकविषयः चन्द्रस्तूक्तलक्षणो मण्डलात्मा । ते कर्मिणश्चन्द्रं प्राप्य गत्वान्नं भवन्ति भोग्यतामापद्यन्ते । आप्यायस्वापक्षीयस्वेति न मन्त्रः किं तु आप्याय्याप्याय्यापक्षय्यापक्षय्येति प्रकारप्रदर्शनार्थः तथा च यथा यज्ञे ऋत्विजश्चमसस्थं सोमं पुनःपुनराप्याय्यापक्षय्य ह्रासं कृत्वा भक्षयन्ति तथा तत्र भोगभूमौ प्राप्तांस्तानन्नभूतान्देवाः स्वामिन इवैनान्सोमलोके लब्धशरीरान्कर्मिणा उपकरणभूतान्भृत्यानिव कर्मानुरूपफलदानेन विश्रमाभ्यनुज्ञानलक्षणमाप्यायनं कृत्वा स्वनियोगकरणेनाविश्रामलक्षणमपक्षयं च कुर्वन्तो भ-क्षयन्ति उपभुञ्जते न तु खादन्ति तथा सति चन्द्रलोकप्राप्तेरनर्थार्थत्वेन तत्साधनस्याननुष्ठा-नप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं ते यऽएवमेतदित्यथ ये यज्ञेनेति च दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनो-क्त्या पञ्चमं प्रश्नं निर्णीय तेऽर्चिरभीत्यादिना च दक्षिणोत्तरमार्गप्रदर्शनेन प्रथमं प्रश्नं च निं-र्णीयेदानीमेतल्लोकप्राप्तिप्रकारप्रदर्शनेन द्वितीयतृतीयप्रश्नयोर्निर्णयमाह तेषां यदेति । तेषां कर्मिणां यस्मिन्काले तद्यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म परिगच्छति सर्वात्मना क्षीयते तदा ते इममेव प्रसिद्धमाकाशमभिनिष्पद्यन्ते याभिर्ह्युलोकाग्नौ हुताभिः श्रद्धाशब्दवाच्याभिरद्भिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगायाम्मयं शरीरमारब्धं ताः पुनः कर्मक्षयाद्धिमपिण्ड इवातपसम्प-

र्कात्प्रविलीनाः सत्यः आकाशं प्राप्तास्तद्वदेव सूक्ष्मभावं प्रतिपद्यन्तऽइति भावः । ते पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवाद्यन्नं भवन्ति अन्नभावोऽत्र व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं बोद्धव्यम् । ते पुनरन्नभूता रेतःसिक्पुरुषाग्नौ हुता रेतोभूता योषाग्नौ हुताः पुरुषाख्या अग्निहोत्रादिकर्मानुतिष्ठन्तो म्रियमाणास्तेन धूमादिमार्गेण सोमलोकं गच्छन्ति कर्मफलभोगाय ततः कर्मक्षये सतीमं लोकं पुनरागच्छन्तीत्येवमेव कर्मिणोऽनु वारं-वारं कर्मवायुसमीरिता आ ब्रह्मज्ञानाद्घटीयन्त्रवच्चक्रीभूताः परिभ्रमन्ति । एवं स्थानद्वयमावृत्तिसहितमुक्त्वा स्थानान्तरमाह अथ यऽइति कीटाः गोमयादिकुत्सितस्थानेषु कृमयो जायन्ते पतङ्गाः शलभाः दन्दशूकं दशनशीलं दंशमशकपन्नगादिलक्षणम् । अतोऽस्यां गतौ निमग्नस्य पुनरुद्धारदौर्लभ्यादिमां गतिं जुगुप्सद्भिः स्वाभाविकज्ञानकर्मप्रहाणेन शास्त्रीयज्ञानकर्मणी दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनभूते समाश्रयणीये ततोऽपि परममुक्तिहेतुभूततत्त्वज्ञानाय यत्नः कर्तव्य इति वाक्यार्थः । तथा च द्वितीयः प्रश्न आकाशादिद्वारागमनकथनान्निर्णीतः परलोकं गतानां पुनरावृत्तिकथनेन तृतीयप्रश्नश्च निर्णीतः ॥ ११ ॥ २ ॥ १ ॥

पूर्वं गायत्रीब्राह्मणे सत्स्वपि वागादिषु प्राणस्यैव गायत्र्यात्मकत्वं किमुक्तमित्याकाङ्क्षायां प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिगुणवत्त्वादिति परिहारमभिप्रेत्य तस्यैव ज्येष्ठत्वादिनिर्दिधारयिषयेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते । यद्वा सत्स्वपि चक्षुरादिषूत्थब्राह्मणे (!) उत्थयजुःसामक्षत्रादिभावैः (!) प्राणस्यैवोपासनमभिहितं तत्र हेतुमात्रापेक्षायां ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादिहेतुमात्रकथनायेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते । इह तु स्वतन्त्रमेव प्राणोपासनं विधीयते वक्ष्यमाणप्राणोपासनस्य गुणभेदात्फलभेदाच्च तत्र तावदुपासकसम्पत्त्यर्थं फलं कथयति यो ह वाऽइति । ननु निषेककाले प्राणस्येव वागादीनामपि शुक्रशोणितसम्बन्धस्याविशिष्टत्वात्कथमवधार्यते प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति चेत् सत्यम् तथापि नाप्राणं शुक्रं प्ररोहतीति निषेककालादारभ्य प्राणस्यैव गर्भवृद्धिहेतुतया प्रथमो वृत्तिलाभो न चक्षुरादेरतोऽवगम्यते चक्षुरादिषु प्राणस्यैव ज्येष्ठत्वम् ॥ १ ॥ इदानीं प्राणस्यैव वसिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसम्पत्त्वायतनत्वप्रजातित्वलक्षणाः पञ्च गुणा इति दर्शयितुं प्रथमं तेषामेकैकस्य क्रमेण वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरेतसां गुणत्वमाह । अतिशयेन वासयतीति वसिष्ठा निवासार्थस्य वसे रूपं वाग्मिनो ह्यतिशयेन वसन्ति वासयन्ति चान्यान् यद्वातिशयेन वस्त ऽइति वसिष्ठा आच्छादनार्थस्य वसे रूपं वग्मिनो हि वाचान्यानभिभवन्ति ॥ २ ॥ मनो वाऽआयतनं विषयाणामिन्द्रियाणां च ॥ ५ ॥ रेतःशब्देनात्र प्रजननेन्द्रियं लक्ष्यते ॥ ६ ॥ एवमुक्ता वसिष्ठत्वादिगुणा न वागादिगताः किं तु मुख्यप्राणगता एवेति दर्शयितुं तावदाख्यायिकामधिकरोति । वागादयोऽहंश्रेयसेऽहं श्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं भाषमाणा ब्रह्म प्रजापतिं प्रति गतवन्तः । तत् ब्रह्म विराडात्मकं कर्तृभूतं तान्प्रत्युवाच ॥ ७ ॥ कडाः मूकाः ॥ ८ ॥ रेतः प्रजननेन्द्रियम् ॥ १२ ॥ महांश्चासौ सुहयश्च । सिन्धुदेशे भवः सैन्धवः । पड्वीशाश्च ते शङ्कवश्च ते पड्वीशशङ्कवः पादबन्धनशङ्कवस्तान्संवृहेत् उद्धरेत् परीक्षणायाआरोहे आरूढे सति युगपच्चतुरोऽपि शङ्कूननुत्खनेत् । संववर्ह चिक्षेप स्वस्थानाद्भ्रंशितवान् । बलिं करम् ॥ १३ ॥ वागादयः स्वस्वासाधारण्येनोक्तानेव गुणान्मुख्यप्राणस्य बलित्वेन समर्पयामासुः । यन्मम वसिष्ठत्वं तद्वसिष्ठत्वगुणस्तवैव । एवं वागादिभिर्दत्तं बलिदानमङ्गीकृत्य प्राणः स्वात्मनोऽन्नवाससी पृच्छति तस्योऽइति । भक्ष्यमाणा आपः सर्वास्तव वास

IIIIII*

आच्छादनस्थानीयाः । इदानीं तत्स्तुत्यर्थकमर्थवादमाह न हेति यः एतत्सर्वप्राणिभिरद्यमानं सर्वमन्नमनस्य प्राणस्यैवान्नमित्येवं वेद पश्यति अस्य प्राणान्नविदोऽनदनीयं नैव ह किल भक्षितं भवति यद्यपि कदाचिदनेनाभक्ष्यमपि भक्षितं स्यात्तदासौ तद्दोषेण न लिप्यते । तथा यद्यप्ययमप्रतिग्राह्यं हस्त्यादिकं प्रतिगृह्णाति तदप्यन्नमेव भोग्यं वस्तु प्रतिग्राह्यमनेन प्रतिगृहीतं स्यान्न तत्प्रतिग्रहदोषेण लिप्यतऽइति विद्यैव स्तूयते न वस्तुतस्तस्य दोषाभावः अभक्ष्यभक्षणाप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहयोर्निषिद्धत्वात् ॥ १४ ॥ आपो वास इत्यनेन भक्ष्यमाणास्वप्सु विहितवासोदृष्टेरर्थवादमाह । आचामन्ति अपो भक्षयन्ति । अनं प्राणमुभयतोऽपां भक्षणेनानग्नमाच्छादितं कुर्वन्तः अपोऽशानलक्षणावासोदानेनानग्नं कुर्म इति श्रोत्रिया मन्यन्ते ॥ १५ ॥ २ ॥ १ ॥

एवं प्राणोपासनसाधनीभूते ज्ञानकर्मणी दर्शिते तत्र ज्ञानं वित्तानपेक्षम् कर्म तु दृष्टादृष्टार्थविषयं वित्तसाध्यम् अतो येनोपायेन प्रत्यवायानुत्पादकेन वित्तोपार्जनं कर्तव्यं तदुपायभूतं श्रीमन्थाख्यं कर्म प्रदर्शयितुं ब्राह्मणान्तरमारभ्यते । अधिकारिनिरूपणपुरःसरं सेतिकर्तव्यताकं सम्भारमाह यः कर्माधिकृतो गृही प्राणविन्महत्त्वं प्राप्नुयामित्येवं कामयते स पुण्यदिवसमेवारभ्य द्वादशदिवसपर्यन्तमुपसद्व्रती भूत्वा । उपसदो नाम ज्योतिष्टोमे इष्टिविशेषाः प्रवर्ग्याहस्सु प्रसिद्धाः तासु यद्व्रतं स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं भूमिशयनं ब्रह्मचर्यं वाङ्नियमश्चेति चतुष्टयं यजमानस्य प्रसिद्धं तत्सर्वं स्तनोपचयापचयेतिकर्तव्यताशून्यमत्रोपादीयते तथा ह्युपसत्सु व्रतमुपसद्व्रतं तद्विद्यते यस्य स उपसद्व्रतीति समासः । न तूपसद एव व्रतमिति कर्मधारयः सामान्याधिकरण्यलक्षणः समासः तस्य श्रौतत्वेनेह मन्थाख्ये स्मार्ते कर्मण्युपसद्ग्रहणायोगात् । तस्मात्पयोभक्षणादिमात्रोपसद्व्रती भूत्वा सर्वौषधं सर्वासामोषधीनां समूहं वक्ष्यमाणव्रीह्यादिधान्यदशकमवश्यसम्पाद्यमन्यदपि धान्यविशेषं फलानि चानिषिद्धान्यमादकानि भक्ष्याणि तत्कालतद्देशलभ्यानि अन्यदपि पुष्पादिकं सम्भरणीयं सर्वं सम्भृत्य । पुण्याहे पुण्यदिवसे आत्मनः कर्मसिद्धिकरे पुंसा पुंनामकेन हस्तादिना नक्षत्रेण संयुक्ते व्रतान्त्यदिवसे । परिलेपनादिना दृष्टार्थतया परिशुद्धे देशे स्वगृह्योक्तविधिना परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्येत्यदृष्टार्थतया पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा । तस्मिन्संस्कृते स्थाने अग्निमुपसमाधायेत्यत्राग्नेरेकवचनश्रवणात्स्मार्तमेवावसथ्याग्निं संस्थाप्याग्नेरुत्तरतो वक्ष्यमाणपात्रासादनं दक्षिणतो ब्रह्मासनं च दत्त्वा पवित्रकरणाद्याज्यनिर्वपणावधि स्वगृह्योक्तं सर्वं विधाय । आवृतेतिकर्तव्यतया अस्य कर्मणः स्मार्तत्वात्स्थालीपाकोक्तकर्तव्यतया आज्यं संस्कृत्य स्रुवं च प्रतपनादिना संस्कृत्येध्माधानाघारपर्यन्तं तूष्णीमेव सर्वं स्वगृह्योक्तं विधाय । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति मन्त्राभ्यामाज्यभागौ हुत्वा उदुम्बरवृक्षमये कंसे कंसाकारे वर्तुलाकारे चमसे चमसाकारे वा पात्रे मन्थमुक्तसर्वौषधफलानां पिष्टं दधिमधुघृतैरुपसिच्य वक्ष्यमाणोपमन्थनीद्वयमध्ये एकयोपमन्थन्योपमथ्य संनीय अग्नेः स्वस्य च मध्ये दक्षिणाश्रिते देशे संस्थाप्यौदुम्बरेण स्रुवेण संस्कृतमाज्यं गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयात् ॥ १ ॥ कैर्मन्त्रैराज्यं होतव्यमित्यपेक्षायामाहुतित्रयाङ्गभूतं मन्त्रत्रयं देवताप्रार्थनात्मकं तावदाह । जातं-जातं वेत्ति जाते-जाते प्राणिनि जाठरत्वेन विद्य इति वा जातवेदाः तस्य सम्बुद्धिः त्वयि त्वदधीना यावन्तो देवाः वक्रमतयः सन्तः मम अभीप्सितार्थान्प्रतिबध्नन्ति ॥ २ ॥ भो जातवेदः या देवता तिरश्ची कुटिलमतिर्भूत्वाहमेव विधरणी सर्वस्य धारयित्री इति च

मन्यतऽइति शेषः तां तिरश्चीं देवतां त्वं निपद्यसे व्याप्नोषि । संराधनीं सर्वसाधनीं देवतां तां त्वा त्वामहं यजे । तृतीयाहुतिमन्त्रस्य स्वश्रुतौ विद्यमानत्वात्प्रतीकग्रहणं श्रुत्या कृतम् प्रजापतऽइति । अस्मिन्नाहुतित्रये संस्रवो न धर्तव्योऽश्रुतत्वात् ॥३॥ एवमाहुतित्रयहोमानन्तरं षड्द्वन्द्वाहुतीः प्रतिद्वन्द्वं संस्रवावनयनयुक्ताः कर्तव्या एकाहुतिश्च रेतसे स्वाहेति संस्रवावनयनयुक्तेत्येवं सप्ताहुतयः कर्तव्या इति तत्साधनभूतान्मन्त्रानाह ज्येष्ठायेति । संस्रवं स्रुवावलिप्तमाज्यं मन्थे सिञ्चेत् । अत्र ज्येष्ठश्रेष्ठादेः प्राणलिङ्गात् ज्येष्ठादिगुणकप्राणविद एवास्य मन्थकर्मण्यधिकार इति ध्वनितोऽर्थः ॥४॥ प्रत्येकाहुतिसंस्रवावनयनयुक्ताश्चतस्र आहुतीः समन्त्रिका अनुष्ठेया आह ॥५॥ पूर्वोक्तगुणा एव षडाहुतीराह ॥६॥ एवं चतस्रः ॥७॥ एवं नव ॥८॥ एवमाज्याहुत्यन्ते यत्कर्मणात्यरीरिचमिति वक्ष्यमाणमन्त्रेण (१.४.२४.) स्विष्टकृद्धोमं कृत्वा संस्रवविशिष्टं मन्थद्रव्यमपरयोपमन्थन्या पुनर्मन्थनीयं तस्या अन्यत्र विनियोगादर्शनादित्येतावानितिकर्तव्यताविशेषो बोद्धव्यः । एवं संस्कृतं मन्थद्रव्यं किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह अथैवमालोडनानन्तरमेनं मन्थं मन्त्रं पठन् तदर्थं च स्मरन्सन् हस्तेनाभिमृशति हे मन्थ त्वं भ्रमतीति भ्रम् असि भवसि तव चलनात्मकप्राणदेवताकत्वात्त्वं प्राणरूपेण भ्रमसीत्यभिप्रायः अग्निरूपेण त्वं ज्वलदसि ब्रह्मरूपेण पूर्णम् नभोरूपेण प्रस्तब्धं निःक्रियम् । वा खल्वेका सभा जगदात्मिका सा त्वदात्मिकैवेति त्वमेकसभमसि । यज्ञारम्भे प्रस्तोत्रा यद्धिंकृतम् तेनैव च यज्ञमध्ये हिंक्रियमाणम् यज्ञारम्भे उद्गातृकृतमुद्गीथम् तेनैव च यज्ञमध्ये उद्गीयमानम् अध्वर्युणा श्रावितम् आग्नीध्रेण च प्रत्याश्रावितम् त्वमसि । आर्द्रे मेघोदरे सम्यग्विद्युद्रूपेण दीप्तं संदीप्तमसि । विभूर्व्यापकः भाग्यरूपेण प्रभूः समर्थः भोक्तृरूपेणाग्न्यात्मना ज्योतिः भोग्यरूपेण सोमात्मनावस्थितत्वात्त्वमन्नमसि कारणत्वात्त्वमध्यात्माधिदैवयोर्निधनं लयस्थानमसि वागादीनामग्न्यादीनां च संहरणत्वात्त्वं संवर्गोऽसि ॥९॥ एवं मन्त्रपूतं मन्थद्रव्यं किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां तद्विनियोगमाह । उद्यच्छति हस्ते गृह्णाति । मन ज्ञानऽइत्यस्य धातोराङ्पूर्वस्य कृदन्ते डप्रत्यये टिलोपे च कृते सति आम इत्येतद्रूपं सिद्धम् हे मन्थ त्वमाम आमन्ता आ समन्ताद्भावेन ज्ञातासि भवसि ते तव मय्युपासके आममामननमा समन्ताद्भावेन ज्ञानमस्तीति शेषः यतस्त्वं सर्वज्ञोऽसि अतो मामपि जानासीति वाक्यार्थः । स हि प्राणस्त्वं राजा । एवंगुणविशिष्टः स भवान् मा मामधिपतिं तथाभूतमेव करोतु ॥१०॥ ग्रासचतुष्टयं मन्थस्य कृत्वा पृथक्पृथगवस्थाप्य प्रथमो ग्रासो गायत्रीप्रथमपादमधुमतीप्रथमर्क्प्रथमव्याहृतिरूपं मन्त्रमुच्चार्य भक्षणीयः ॥११॥ एतैः सर्वैः सम्पूर्णैर्मन्त्रैश्चतुर्थो ग्रासो भक्षणीय इत्याह सर्वामिति । अन्ततो भक्षणान्ते शुद्ध्यर्थं स्मार्तमाचमनं कृत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य शुद्धाचमनं विधाय अग्नेः पश्चिमतः प्राक्शिरा रात्रौ शयीत ॥१३॥ ततः प्रातःसंध्यामुपास्य भक्तिश्रद्धाभ्यां प्रातरुदयसमये आदित्यं वीक्षमाणः संस्तदुपस्थानं मन्त्रेण कुर्यात् एकपुण्डरीकमखण्डश्रेष्ठः । तत एतद्विद्योपदेशकाचार्यपरम्पराख्यस्य वंशस्य जपः कर्तव्य इत्याह यथेतमिति ॥१४॥ तं मन्थमेतमुक्तेतिकर्तव्यताकम् । यः प्राणोपासकः एनमुक्तविधया संस्कृतं मन्थम् । किमु वक्तव्यम् अनेन कर्मणा कामः सिध्येदित्यतो ध्रुवफलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतदुक्तमित्यर्थः ॥१५॥ एवं वंशे पठिते सति समाप्तमेतत्कर्म । अथैतत्प्राणदर्शनात्मकस्य मन्थविज्ञानस्य शिष्यः श्रोत्रियो मेधावी धनदायी प्रियपुत्रो विद्यार्थं विद्यादातेति प्रसिद्धेषु षट्सु विद्यासम्प्रदानभू-

तेषु मध्ये द्वयमेव सम्प्रदानमिह भवेदित्याह तमेतं नेति तमेतं मन्थं मन्थविज्ञानम् ॥२०॥ पूर्वं सर्वौषधमिति सामान्येनोक्तम् इदमिदमिति विशेषतो वक्तुमनुक्तं स्रुवादिकं च कथयितुमुत्तरं कण्डिकाद्वयं प्रवर्तते । उदुम्बरस्य वृक्षस्य विकार औदुम्बरश्चतुःसंख्याको भवति ॥२१॥ मन्थोपादानभूतग्राम्यधान्यग्रहणे नियममाश्रित्याह । अणुशब्दवाच्यं धान्यं मोरियं इति गूर्जरदेशे पल्यां प्रसिद्धम् प्रियङ्गवस्तत्रैव कङ्गुशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धाः । खल्वा निष्पावा वल्लशब्दवाच्याः । खलकुलाः कुलत्थाः । तान् व्रीह्यादीन् चुर्णयित्वा पात्रे निक्षिप्य दधिमधुभ्यां सार्धं घृतेनोपसिञ्चति दध्यादित्रयाक्तं करोति अथ स्वगृह्योक्तविधिनाज्याभागान्तं कृत्वा पूर्वोक्ता आज्याहुतीर्जुहोति ॥२२॥३॥१॥

एवं प्राणोपासकस्य वित्तार्थिनः श्रीमन्थाख्यं कर्मोपदिश्य तस्यैव विशिष्टपुत्रार्थिनः पुत्रमन्थाख्यं कर्म वक्तुमुत्तरं ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्रादौ पुत्रोत्पत्तिहेतु रेतो बीजं स्तोतुमाह एषामिति । रसः सारभूता इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वित्युक्तवात् (५. ५. १.) । पृथिव्या आपो रसः सारभूताः यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं चेति (६. ६. १.) अपां पृथिवीकारणत्वस्य गार्गीब्राह्मणे श्रुतवात् । ओषधीनामप्कार्यत्वादोषधयोऽपां रसः ॥१॥ यत एवं सर्वभूतानां सारं तद्रेतोऽतस्तदावापस्थानं प्रजापतिर्विचारपूर्वकं सम्पादितवानित्याह स हेति । प्रजापतिर्विराडात्मा । स्त्रियं शतरूपाख्याम् । अधः प्रदेशे योन्याख्ये उपास्त मैथुनाख्यमुपासनं कृतवान् । श्रीर्गुणाढ्या । अस्मिन्कर्मण्यभ्युदयफलार्थं वाजपेयदृष्टिविधा अतस्तदङ्गे प्रजननेन्द्रिये सोमाभिषवपाषाणदृष्टिं कठिनत्वसामान्यमाश्रित्याह स एतमिति एतं सोमाभिषवोपलस्थानीयं प्रजननेन्द्रियं समुदपारयत् उत्पूरितवान् (!) स्त्रीव्यञ्जनाभिमुखं कृतवान् तेन पाषाणवत्कठिनेनैनां स्त्रियमभ्यसृजत् अभि समन्ततो मुञ्जर्भञ्जः संसर्गं कृतवान् ॥२॥ अवाच्ये देशे वेदिदर्शनमाह अवाच्यदेशस्थलोमसु बर्हिर्दृष्टिम् अवाच्यदेशस्थचर्मण्यानडुहचर्मदृष्टिम् । पुरुषवृषणयोः स्त्रीयोन्यन्तर्गतप्रदेशे च क्रमेणाधिषवणफलकवह्निदृष्टी विदधाति मुष्कौ वृषणौ अधिषवणे सोमाभिषवफलके स्त्रीव्यञ्जनस्य मध्यतो मध्यप्रदेशः समिद्धो दीप्तोऽग्निः । नन्वेवमवाच्ये कर्मणि वाजपेयदर्शने कृते सति किं स्यादित्यत आह स यावानिति । एवमुपासतः फलान्तरमप्याह य एवमिति अधोपहासमवाच्यं कर्म । सुकृतं शुभं कर्म आवृङ्क्ते आवर्जयति स्वीकरोति ॥३॥ अविदुषामतिगर्हितमिदं कर्मेत्यत्रानेकाचार्यसंमतिमाह । ब्राह्मणा अयनं येषां ते ब्राह्मणायनाः ब्राह्मणजातिमात्रोपजीविनो ब्राह्मणाभासाः निरिन्द्रिया विश्लिष्टेन्द्रिया विसुकृतो विगतपुण्याः सन्तोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति परलोकभ्रष्टा अत्यन्तपापहेतुमैथुनकर्मासक्ता नरकं गच्छन्ति ॥४॥ एवं प्राणोपासकस्य श्रीमन्थं कृतवतो न हि यदा कदाचित्पुत्रार्थिनो भार्योपगतिः किं तु ऋतुकाले अतस्तं कालं प्रतीक्षमाणस्य प्रमादाद्रेतःपाते प्रायश्चित्तमाह बह्विति । एवमभिमृष्टमभिमन्त्रितं गृहीतं च रेतः क्व विनियोज्यमित्यपेक्षायां समन्त्रकं तस्य विनियोगमाह पुनरिति । तेजस्त्वग्गता कान्तिः भगः सौभाग्यं ज्ञानं वा । धिष्ण्या अग्नयः शरीराश्रिता देवाः तद्रेतो यथास्थानं स्थानमनतिक्रम्य पुनः कल्पन्तां कल्पयन्तामित्यनेन मन्त्रेण भ्रुवोः स्तनयोर्वा मध्ये निमृञ्ज्यात् लेपयेत् संस्पर्शयेत् ॥५॥ एवमयोनौ रेतस्खलने प्रायश्चित्तमुक्त्वा रेतोयोनावुदके रेतःसिचस्तत्र स्वच्छायादर्शने प्रायश्चित्तमाह । यदि कदाचित्प्रमादतः उदके रेतःसिक्त आत्मच्छायां पश्येत् । इन्द्रियं रेतो मयि अस्त्वित्यध्याहारः

। इन्द्रियस्य रेतसो विशेषणानि विज्ञानं कीर्तिः वित्तं सत्कर्म तादृग्गुणकपुत्रोत्पादनहेतुत्वात् तथा च रेतःस्वरूपे जले स्वदृष्टिकृतापराधसमाधिरित्यर्थः ॥६॥ रेतःसिचो देशकालावतिक्रम्य प्रामादिकोरेतस्खलनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तमभिधायेदानीं प्रकृतेन रेतःसिचा यस्यां पुत्रो जनयितव्यस्तां स्तुवन्ती श्रुतिस्तस्यामृतुकालगमनं विधत्ते । श्रीर्ह्येषा । मलोद्वासा उद्गतमलवद्वस्त्रा तां यशस्विनीं वीर्यवत्पुत्रहेतुत्वात्कीर्तिमतीं वक्ष्यमाणं त्रिरात्रव्रतं कृत्वा चतुर्थेऽह्नि स्नातां सतीम् । तदा एनां स्वपत्नीं वस्त्राभरणभोग्यादिदानेन कामं यथाशक्तिर्विभवमपक्रीणीयाद्वशं नयेत् । यष्ट्या दण्डेन उपहत्य संताड्य कामं यथेष्टं भीतिमुत्पाद्यातिक्रामेत् अभिगच्छेत् । एवं बलात्कारासम्भवे शप्स्यामि त्वां दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्याप्य तामनेन मन्त्रेणोपगच्छेदिति पुनरुपायान्तरमाह । इन्द्रियेण यशसा यशोहेतुना पञ्चमेन्द्रियेण कृत्वा तव यशो यशोभूतं पुत्रोत्पत्तिकरं रेतोऽहं गृह्णामीति मन्त्रेण रुषा शपेत् सा चैवं शप्ता सती अयशा एव अपुत्रैव वन्ध्यैव भवति ॥७॥ एवं भर्तुर्भार्यावशीकरणोपायमुक्त्वा पुरुषद्वेषिण्यास्तस्यास्तद्विषये प्रीतिसम्पत्त्युपायमाह । तस्यां तद्योनौ अर्थं प्रजननेन्द्रियं निष्ठाप्य निक्षिप्य । हे रेतस्त्वं मदीयात्सर्वस्मादङ्गात्समुत्पद्यसे विशेषतश्च हृदयान्नाडीद्वारेण प्रकटीभवसि । एवंविधः स त्वमङ्गानां कषायो रसोऽसि अतो विषलिप्तशरविद्धां मृगीमिव मदीयां भार्यां मयि विषये मादय मद्युक्तां कुरु मद्वशां कुरु ॥८॥ एवं स्ववशमापद्यावाच्यकर्मानुष्ठानदशायामभिप्रायविशेषानुसारेणानुष्ठानविशेषं दर्शयति । रूपभ्रंशयौवनहानिभयात् यां स्वभार्यामिच्छेत् गर्भं न धारयेत् गर्भिणी इयं मा भूदिति । अभिप्राण्यापान्यात् पशुकर्मकाले प्रथमं स्वीयपुंस्त्वद्वारा तदीयस्त्रीत्वे वायुविसर्जनरूपमभिप्राणनं कृत्वा तेनैव द्वारेण ततस्तदादानलक्षणमपाननं च कुर्यात् ॥९॥ पुनर्भर्तुरिव पूर्वोक्तविपरीताभिप्राये उपायान्तरमाह । स्वकीयपञ्चमेन्द्रियेण तदीयपञ्चमेन्द्रियाद्रेतः स्वीकृत्य तत्पुत्रोत्पत्तिसमर्थं कृतमिति मत्वा स्वकीयरेतसा सह निक्षिपेत् ॥१०॥ प्रासङ्गिकमाभिचारिकं कर्म प्रवृद्धरागवन्तं क्रुध्यन्तमधिकृत्याह । आमपात्रे अपक्वे मृन्मयभाजने उदकादिसम्बन्धे सति विशीर्यमाणतया शत्रुभेदनकर्मणि योग्ये परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निमुपसमाधाय एकवचनादुपधानवचनाच्चावसथ्याग्निमेव प्रज्वाल्यास्य कर्मणः प्रतिलोमत्वात्प्रतिलोमं पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं वा यथा स्यात्तथा शरमयं बर्हिः स्तीर्त्वा आस्तीर्य तस्मिन्नग्नौ एताः प्रसिद्धास्त्रिसंख्याकाः शरभृष्टीर्वाणेषीकाः प्रतिलोमाः विपरीताग्राः घृतेनाभ्यक्ताः कृत्वा जुहुयात् । तव आशापराकाशौ आददे फडिति मन्त्रमुच्चार्य मन्त्रान्ते चासावित्यात्मनः शत्रोर्वा नाम गृह्णीयात् आशा प्रार्थना वाचा यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा च नोपपादितं तस्य परीक्षा पराकाशः । एवंविन्मन्त्रकर्मविद्वान्प्राणदर्शी यं ब्राह्मणं (!) शपति स ब्राह्मणो निर्गतेन्द्रियो गतपुण्यकर्मा सन्नस्माल्लोकाद्गच्छति । एवंवित् परदारगमने यथोक्तवक्ष्यमाणदोषवित् श्रोत्रियस्याधीतवेदस्योपासकस्य भार्यया उपहासं नर्मापि न कुर्यात् किमुताधोपहासम् ॥११॥ एवं सफलोऽभिचारः पशुकर्मद्वारा जारप्रसङ्गेनोक्तो न तु प्राधान्येन तस्य सत्पुत्रफलककर्मविरोधित्वात् । इदानीं पूर्वप्रस्तुतऽर्तुकालानुष्ठेयं व्रतकलापमुपदिशति । आर्तवमृतुभावः । दिवसत्रयं कंसे कांस्यपात्रे उदकादिकं न पिबेत् न वाश्नीयात् अनुपहतवासाश्च स्यात् एतत्तु स्नानोत्तरकाले बोध्यम् आर्तवपूर्वकालस्य तु ज्ञातुमशक्यत्वात् वृषलः शूद्रो वृषली तद्भार्यान्यो वा पापकृत्कश्चिदपि स्नानात्पूर्वमनन्तरं वा नोपस्पृशेत् एतत्सम्भाषणादीनामप्युपलक्षणम्

अन्यदपि शास्त्रान्तरोक्तं कर्म कुर्यादित्यर्थः । त्रिरात्रान्ते व्रतसमाप्तौ चतुर्थेऽहनि प्रातःकाले आ-प्लुत्य स्नात्वा पूर्वोक्तविशेषेणाहतवासाः स्यात् तथा चैवमाप्लुतामहतवस्त्रां तां व्रीहीनवघातयेत् चरुश्रपणार्थं व्रीह्यवघाताय भर्ता तामेव विनियुञ्ज्यात् ॥ १२॥ किं पुनरवघातनिष्पन्नैस्तण्डु-लैरनुष्ठेयमित्यपेक्षायां तस्मिन्नेव चतुर्थेऽहनि प्रातश्चरुहोमानन्तरं यथाकामं पक्त्वा भक्षणीयमिति क्रममभिप्रेत्य कामनाविशेषे पाकादिविशेषणे भक्षणप्रभेदं तावदाह । गौरो बलदेववत्कुभ्रः शुभ्रो वा । अनुब्रुवीत पठेत् । सर्वं शतवर्षप्रमितमायुरवाप्नुयात् । क्षीरेणौदनं स्वभार्ययैव पाचयित्वा घृताप्लुतं तमिदनं कृत्वा ॥ १३॥ कपिलो वर्णतः पिङ्गलः पिङ्गाक्षः । दध्यौदनं(!) दध्ना चरुं श्रपयित्वा ॥ १४॥ उदौदनमुदकेनौदनं पाचयित्वा उदकं विनैदनपाकस्यासम्भवेन तस्य प्राप्तावप्युदकग्रहणं क्षीरादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १५॥ दुहितुः पाण्डित्यं स्त्रीणामुचिते गृहकर्मणि कौशलं न तु वेदादिविषयं स्त्रीणां तत्रानधिकारात् । तिलमिश्रमोदनं कृशरमित्यर्थः ॥ १६॥ विविधं गिरोथं प्रख्यातिरस्य स विगिगीथोऽतिप्रख्यातः । समितिं विद्वत्सभां प्रति पूज्यतया गच्छतीति समितिंगमः प्रगल्भः । श्रोतुमीप्सितां वाणीं भाषिता सुसंस्कृतार्थवद्वचनवक्ता । मांसमिश्रितमोदनम् । तन्नियममाह उक्षा सेचनसमर्थस्तदीयं मांसमौक्षणम् ततोऽप्यधिकवया ऋषभस्तदीयं मांसमार्षभम् अयं तु मांसनियमो देशकालविशेषापेक्षयावगन्तव्यः गोमांसस्य निषिद्धत्वात्कृष्णमृगविषयं छागविषयं वोक्षादिवचनमत्र ग्राह्यम् तन्मांसमप्यनुपहतं क्रीत्वा सम्पाद्यं हिंसायाः प्रतिषिद्धत्वात् ॥ १७॥ कदा पुनरित्थमोदनपाकादि कर्तव्यमित्यपेक्षायां व्री-ह्यवघातदिवसे एवेत्यभिप्रेत्य तत्प्राक्कालकर्तव्यमाह । चतुर्थदिवसे प्रातःकालएव स्ना-नाद्यशेषनित्यानुष्ठानानन्तरं भार्ययावघातनिर्वृत्तांस्तण्डुलानादाय स्थालीपाकेतिकर्तव्यतया आज्यं संस्कृत्याधिश्रयणादिसंस्कारं कृत्वा एतच्चर्वादिसंस्काराणामप्युपलक्षणम् ततश्चरुं श्रपयि-त्वेदास्य स्वगृह्योक्तविधानेनाघारादिनित्याङ्गतीर्हुत्वा स्थालीपाकस्येति कर्मणि षष्ठी स्थाली-पाकस्योपघातं स्थालीपाकमुपहत्योपहत्य स्वल्पं स्वल्पं पौनःपुन्येन गृहीत्वा प्रधानाङ्गतीर्जु-होति । इति प्रधानाङ्गतित्रयं हुत्वा स्विष्टकृतं चाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा पश्चात्स्थालीस्थं चरुशेषं पात्रान्तरे उद्धृत्य सर्पिषाक्तं कृत्वा पतिः प्रथमं प्राश्नाति प्राश्य च तदेवोच्छिष्टं पत्न्यै प्रयच्छति ततः शुद्ध्यर्थं स्मार्ताचमनं च कृत्वा उदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेन भार्यां त्रिवारमभ्यु-क्षति । विश्वावसुर्नाम कन्यानामधिपतिर्देवगन्धर्वः भो विश्वावसो देवगन्धर्व त्वं मद्भार्यातः सकाशादुद्गच्छ अन्यां कामपि प्रफर्व्यं प्रथमयुवतिं तरुणीं भर्त्रा सह क्रीडमानामिच्छ फर्वतिर्ग-तिकर्मा प्रकर्षेण फर्व्या गम्या तामिं । अहं पुनर्जायां स्वीयामिमां भार्यां समिति समुपैमीत्य-ध्याहारः तत्रावकाशस्त्वया देय इत्यर्थः ॥ १८॥ एवं गन्धर्वं प्रस्थाप्य यथाकामं क्षीरौदनादि भुक्त्वा स्त्रियमालिङ्गेदिति क्रममभिप्रेत्याह । अहं पतिरमः प्राणोऽस्मि त्वं सा वागसि । कथ-मावयोरुक्तरूपत्वमित्याशङ्क्य वाचः प्राणाधीनत्वं प्राणस्य वागाधीनत्वं च प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्य सा त्वमस्यमोऽहमिति पुनर्वचनम् । तथा अहं सामास्मि त्वं च ऋगसि ऋगाधारं हि साम गीयते अस्ति चावाच्यकर्मसमये मदाधारत्वं तवेत्याधाराधेयभावसामान्यात् । द्यौरहं जनयित-व्यस्य पितृत्वात् पृथिवी त्वं तस्य मातृत्वात् । तावेवां संरम्भमुद्यमं करवावहै एहि त्वमागच्छ सह मिलित्वा रेतोधारणमावाभ्यां कार्यम् पुंस्त्वविशिष्टाय पुत्राय वित्तये लाभाय वीर्यवत्पुत्र-लाभाय ॥ १९॥ विहापयति विश्लेषयति । अवाच्यकर्मान्ते कर्तव्यशेषमुपदिशति त्रिरेणामिति

एनां योनौ प्रक्षिप्तरेतोबीजां भार्यामनुलोमं मूर्धानमारभ्य पादान्तं मन्त्रमुच्चरंस्त्रिवारं पाणिनानुमार्ष्टि । विष्णुः व्यापनशीलो भगवान्नारायणः तव योनिं कल्पयतु पुत्रोत्पत्तिसमर्थां करोतु । त्वष्टा सविता तव मम सुतस्य वा रूपाण्यवयवान् पिंशतु विभागशो दर्शनयोग्यान्करोतु । प्रजापतिर्विराडात्मा मदात्मना स्थित्वा । धाता पुनः सूत्रात्मा त्वदीयं गर्भं त्वदात्मना स्थित्वा पुष्णातु । हे सिनीवाली (!) अन्नवती (!) एतत्संज्ञे वा देवी (!) त्वं निषिक्तगर्भं धारय । पृथुर्विस्तीर्णा स्तुका स्तुतिर्यस्याः सा पृथुष्टुका तदात्मना वर्तमाना तस्या सम्बुद्धिर्हे पृथुष्टुके हे महास्तुते त्वं गर्भं धारय । पुष्करस्रजौ स्वर्णकमलाभरणौ ॥२०॥ हिरण्मयी हिरण्मय्यौ ज्योतिर्मय्यौ अरणी प्रागभूवतुरिति शेषः याभ्यामरणिभ्यां पुरा अमृतरूपं गर्भमश्विनौ निर्मन्थतां निर्मथितवन्तौ तं तथाभूतं गर्भं ते तव जठरे धारयामहे दशमे मासि प्रसोतुम् । इन्द्रेण सूर्येण । अन्ते भर्ता असावहमिति स्वात्मनो नाम गृह्णाति भार्याया वा ॥२१॥ एवं गर्भाधानेतिकर्तव्यताजातमुपदिश्यासन्नप्रसवायां भार्यायां कर्तव्यमुपदिशति । यथा वातः वायुः पुष्करिणीं तडागं समन्ततः समीङ्गयति स्वरूपोपघातमकृत्वैव चालयति । एवा एवमेव । जरायुणा गर्भवेष्टनचर्मणा मांसपेशीरूपेण सह निरैतु । इन्द्रस्य प्राणस्य गर्भस्य वायं योन्यात्मको व्रजो मार्गः सर्गकाले गर्भाधानकाले वार्गडया निरोधेन सह वर्तमानः सार्गडः कृतः सम्पादितः सपरिश्रयः परिश्रयेण परिवेष्टनेन जरायुणा सहितः तं तथाभूतं मार्गं प्राप्य हे इन्द्र प्राण प्रसूतिमारुतात्म त्वं गर्भेण सह निर्जहि निरेहि तन्निःसरणानन्तरं निर्गम्यमानमांसपेशी सावरशब्दवाच्यां तं सावरं च निर्गमय ॥२२॥ पुत्रजनने सति तस्मिन्नेव दिने यत्कर्तव्यं तदाह । अङ्के उत्सङ्गे संस्थाप्य स्वगृह्योक्तमग्न्युपसमाधानादि कृत्वा कांस्यपात्रे दधिमिश्रितं घृतमवस्थाप्य पृषदाज्यस्योपघातं पृषदाज्यमुपहत्योपहत्य स्वल्पं गृहीत्वा जुहोति । अस्मिन्स्वगृहे अहमेव पुत्ररूपेण वर्धमानो मनुष्याणां सहस्रं पुष्यासमनेकपोषको भूयासम् । अस्य मत्पुत्रस्य उपसंद्यां (!) संततौ प्रजया पशुभिश्च सह श्रीर्मा विच्छिन्ना भूत् स्वाहेति होमः । मयि पितरि ये प्राणाः सन्ति तान्पुत्रे समर्पयामि स्वाहा इति प्रधानाहुतिद्वयम् तृतीयाहुति स्विष्टकृद्धोमः इति विवेकः ॥२३॥ तृतीयाहुतिमन्त्रमाह ॥२४॥ जातस्य शिशोरायुष्यकर्मोपदिशति । स्विष्टकृद्धोमानन्तरमस्य जातस्य शिशोरायुषे हितमायुष्यमायुर्वृद्धिकरं कर्म करोति । जातस्य शिशोर्दक्षिणं कर्णमभि अभिलक्ष्य पिता स्वमुखं निधाय तत्र विलक्षणा (त्रयील° ?) वाक्त्वयि प्रविशत्वित्यभिप्रायवान्वाग्वागिति त्रिवारं जपेत् । एवमायुष्यं कर्म कृत्वा नामधेयं कुर्यात् । वेदोऽनुभवः (अनु° Cod.) सैर्वस्य निजं स्वरूपं परमात्मलक्षणमसि । गुह्यं गोप्यमेव स्यान्न तु लोकप्रसिद्धम् । दधि मधु घृतमेकीकृत्य अनन्तर्हितेन वास्वन्तराव्यवहितेन जातरूपेण हिरण्येन । भूरिति व्याहृत्युपलक्षितमृग्वेदं त्वयि दधामि धारयामि भुवं इत्युपलक्षितं यजुर्वेदं स्वरिति सामवेदम् ॥२५॥ इदानीं जातं कुमारं पिता हृदि स्पृशति । अश्मेव पाषाण इव दृढः स्थिरश्च भव । परशुरिव वज्र इव यथा तेजःसंघो वज्रः पर्वतान्भिनत्ति तद्वत्सर्वावयवैरिन्द्रियादिभिश्च दृढः दुरितदुःखदुष्टच्छेदकश्च भव वज्रो वै परशुरिति श्रुतेः (३. ६. ४. १०.) यद्वा परशुः कुठारः सोऽपि लोहमयः । हिरण्यं सुवर्णं यथा अस्तृतम् (!) अच्युतमक्षीणं शुद्धं तेजोमयं तथा त्वमपि अस्तृतो (!) ऽच्युतोऽक्षीणः शुद्धस्तेजोमयश्च भव । आत्मा देहः सन्वै निश्चयेन पुत्रेतिसंज्ञामात्रेण भिन्नोऽसि न तु स्वरूपेण

॥२६॥ इडा भोग्यासि यद्वा इडापात्र्यसि यस्यां पुरोडाशो विभज्यते सा यद्वा इडा पृथिवीरूपा । किं च मैत्रावरुणी मित्रावरुणाभ्यां सम्भूतो मैत्रावरुणो वसिष्ठस्तस्य भार्या मैत्रावरुणी अरुन्धतीत्यर्थः यद्वा मैत्रावरुणीं ऋत्विग्विषयिणी यद्वा मित्रावरुणयोरुत्पन्ना । हे वीरे सम्भूतिके (त्नके Cod. 1: त्तिके 2.) त्वं वीरं पुत्रमजीजनथाः असौषीः ॥२७॥ अथानन्तरं स्वाङ्कस्थं पुत्रं तन्मात्रे प्रदाय तस्याः स्तनं पिता पुत्रस्य मुखे प्रयच्छति । हे सरस्वति यस्ते स्तनवत्शिशुस्थानीयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकवैदिकसुशब्दरूप स्तनः शशयः शशयानस्तव देहे (ह Cod.) वर्तमानोऽन्यैरुपभुक्तः (°रनुप° ?) सुप्त-इवास्ते इति शेषः । तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं स्तनमिह मदीयभार्यास्तने प्रविष्टा सती (सति Cod.) धातवे पानाय अकः कुरु प्रयच्छ धातवऽइति धेट् पाने ॥२८॥ एवं मन्त्रवद्गर्भाधानादिकर्मण्यनुष्ठिते सति किं स्यादित्यपेक्षायां महान्स्तुत्यः पुत्रो भवतीत्याह । बत विस्मये । पितरमतीत्य वर्तसेऽइत्यतिपिता बभूः ॥२९॥ इदानीं समस्तस्यापि वेदस्याध्यापकपरम्परामाह । पूर्ववद्विद्याभेदादतीतस्य काण्डद्वयस्य प्रत्येकं वंशभाक्त्वेऽपि नास्य पृथक्त्वभाविवमस्य (भागित्व° ?) खिलकाण्डत्वेन सर्ववेदशेषत्वात् तथा च समाप्तौ पठितो (°प्तपठीतो Cod.) ऽयं वंशः समस्तस्यैव प्रवचनस्य भवति न व्यवहितखिलकाण्डस्यैव । उक्तवेदार्थविज्ञानस्य साकल्येन प्रतिपत्त्यर्थं सर्वत्र प्रवचनसमाप्तौ वंशः कीर्तनीयः यतः सर्वज्ञानां (नांते Cod.) तेषां स्मरणे सति सम्यक्त्व ज्ञानभानूदयो भवतीति । पुत्रमन्थकर्मणः स्त्रीसंस्कारार्थत्वेनोक्तत्वात्तत्संनिधानदयं वंश स्त्रीप्राधान्येनोच्यते ॥३०॥ आदित्येन सूर्येण प्रोक्तत्वादादित्यानि । वाजिशाखावच्छिन्नानां यजुषां सूर्येणोपदिष्टत्वं याज्ञवल्क्येन प्राप्तत्वं च पुराणेषु प्रसिद्धम् । यद्वा आदित्यात्मत्वादादित्यानीति निरुपचरितेत्यर्थः (?) । आदित्यो हि वेदात्मा हिरण्यगर्भः प्रसिद्धः तत एव हिरण्यगर्भात्सम्प्रदायोक्ततदादिकान्सर्वानेव प्रति पारम्पर्येणागतोऽयं सम्प्रदाय इति युक्तं यजुषामादित्यत्वम् । कथम्भूतानि यजूंषि शुक्लानि शुद्धानि यद्वा ब्राह्मणेनामिश्रितमन्त्रात्मकानि ॥३३॥४॥१॥

इति श्रीविद्वज्जनतिलकद्विवेदश्रीनारायणसूनुना द्विवेदगङ्गेन विरचिता माध्यन्दिनारण्यकव्याख्या मुख्यार्थप्रकाशिका सम्पूर्णा ॥ ॥

VARIOUS READINGS.

To Mr. Thomann of Zürich I am indebted for a collation of E. I. H. 309 (E) concerning several passages in the two first prapâṭhakas, and to my dear and learned friend Dr. W. Pertsch for a very minute collation of M., which beautiful ms. does however not exhibit the whole kâṇḍa — as I have in the Preface (p. IX) erroneously stated — but contains only the Bṛihad-Âraṇyaka portion, beginning with the third prapâṭhaka.

The accentuation of the Bṛihad-Âraṇyaka, especially in its three last adhyâyas, is in a very strange state and offers much cause of perplexity, the accentual signs being frequently either wholly wanting or strangely misplaced. The thorough coincidence of M. with A. (Chambers 15) in almost all these blunders leads me to suspect, that the fault is not exclusively that of the copists, but partly an original one, such as might be ascribed to the later addition of these last chapters to the more ancient body of the work. I feel authorized to this assumption by similar instances in the Pariçishṭas to the several Vedasaṃhitâs as well as in the Nirukti and (as I learn from Dr. Pertsch) in the Taittirîya-Âraṇyaka, and moreover by the fact, that the vançâs which are unquestionably of a late origin particularly abound in such blunders and mistakes (see already the vança at the end of the tenth kâṇḍa p. ८२६.).

The reason of this strange circumstance may be sought for either in a less careful preservation of these portions before their becoming a canonical part of the holy text, or in a partial misapplication of the accentual

rules by *their* authors themselves. I should like to adopt at once both these *views*, as I have no doubt, that the codification as well as the composition of these portions reach in part down to a time, when the language of the Brâhma*n*as was no longer the spoken dialect of the people or even of the Brâhmans, but though in common use with the latter as their medium of disputations and literary pursuit still by them even was only learned by exercise and study.

In consequence of the constant fluctuation of these readings some of which bear the appearence of having been produced by a mingling of the different systems of denotation of the sa*m*hitâsvara and the brâhma*n*asvara I have generally thought myself authorized to remove all evident blunders from my text, yet carefully recording as follows all those anomalies from the common mode of accentuation as might be more than mere mistakes of the copists. The exceptions I have made occur in the va*n*ças which I have given throughout in their original form — in some words which in the same passages are constantly accentuated in the same way, though differently from their usual accentuation, as for instance पाप वेद — and finally in a few others which are also likely to have really fluctuated between different accents.

Adhyâya १. १. १ मखो A. — ६ विष्णुरत्यौ A. — ११ मह्वान्मत A. मह्न्वत E. — ibid. °त्सम्राट् A. — १२ बित्तिं A. sec. h. — २३ नावनुवद्नसिस A. — २५ ? °चेत्ययत्तद्धवा° A. first h. °चेत्ययतत्तद्धवा° sec. h. — २६ तपस्व्यवानुब्रवा A. — ३२ ता इसच्यो A. ताँ सरच्यो E. Read: ताँ सच्यो. — ibid. श्रतिदिशानीति A. — ३३ °तमभिप्रस्नावया A. — ibid. रात्रावह्नीया° A. — २. १ °नित्या चेत्याच्च A. — १० तदनयैनमेतत्स° A. — ११ वराह्वविह्नितं

A. E., but see कात्या° २६. १. ३. — ibid. स्योस्याः पतिः A. — १२ वत A. — १५ ब्रह्मणस्पति°, प्रवर्ग्य° A. — १५ °ह्यत्येव देवा A. — ibid. गोप्त्रे करोति A. first h. गोप्त्रेन्क° sec. h. — १९ यन्निरे A. — २१ अथैनांश्छ्रपयति A. — ibid. पवचमवधाय A. first h. — २३ ह्वीमाल्लोका° A. Initial *l* after final *n* or *m* is in A. almost throughout doubled, and the nasal changed to anusvâra. The latter is very frequently dropped, but as it seems by mistake. — २४ °स्मिल्लोके A. — २६ This ka*n*d*i*kâ returns like a burthen at the end of all the following brâhma*n*as as far as the end of the third adhyâya. — ३. १ यदु वान्य° A. first h. यदु चान्य° sec. h. — २ आस्व A. आश्व E. — ४ सर्वं यत एष A., but see Mahîdhara at वाज° सं ३७. ११. — ६ स्थूणान्निर्ह्रत्य A. Final *m* standing before *n* or any other dental consonant is in A. usually changed into *n*, whereas final *n* in the same case is replaced by anusvâra (see p. 222). — ९ ऊर्जेनवैतमेतद्रसेन A. — १५. १६ The accent of आदीप्त is remarkable as in contradiction to the general rule. Are we perhaps to read उभयतआदीप्ता or उभयतआदीप्ता as a compound? — १६ प्रमुश्नादिति A. — २४ पितृतमह्छत्रया वै A. For the sake of perspicuity I have supplied here (as well as at ३१. and २, १, ११. १४. ३५.) the *galitam* रसा व्यच्चरत्स. — २५ मनुमुह्ह A. — ४. ४ and ५ The Pada reads मत at वाज° सं° ३७, १४. १५. — ९ गोपामनिपद्यमान° A. both times. — १३ मांधवीभ्यामिति A. first hand, both times. —

Adhyâya २. १. २ स्वर्गल्लोकऽ A. — ३ तस्मादेषोऽह्वोरात्राभ्यां परिगृहीत A. — १६ शफवादते A. — २. १ इममत्त रुद्राऽसि A. — ibid. °तत्पुरैवाह्व°

A. — २ ?समुद्रवन्ति A. E. — २० अश्विना घर्मं A. — २१ According to the Saṃhitâ (३८. १२.) the accentuation ought to be thus: हार्द्वानमहर्दिवाभिट्र॰. — २१ प्राङ्विवोद्दु॰ A. — ibid. एष वै धर्मो A. — ३४ The accent of प्रतिरतं is deserving notice. — ३५ and ३८ अङ्कवे॰ A. — ४५ आयुः प्रमायुक्तो A. See आयुर्देवता: १३. ५. २. १०. — ४८ अपवर्ग्योऽथ A. —

Adhyâya ३. १. ३ ॰घामुं कं शुगा॰ A. — ११ यज्ञाश्छरी॰ A. — २२ वृषा पिन्वने A. — ibid. पश्चाद्वृषी A. E. — ibid. प्रवरणीयौ A. — २६ वार्षद्धरं A. — २७ उपावति A. — २९ प्रसूते A. — ३१ सह ब्रह्मणा and सह पय॰ A. — ३३ ॰धर्युनिंक्रामति A. E. but see ११. २. ७. ३२. — २. ४ and ५ तत्सर्वा॰ — ॰मात्मा is wanting in A., supplied by conjecture, confirmed by E. — २८ and २९ यत्किं चि वि॰ A. — २९ ? माल्मया A. मार्त्सया E. मार्त्स्नया is my conjecture, see ६. १. ३. ४. — ibid. दृढ is here paroxytonon! — २५ and २७-२९ यदधिश्रितं! A. —

Adhyâya ४. १. ६ Dvivedagaṅga (D.) derives असक्त from सञ्ज्, instead of सच्. — १७ स चन्द्रमभव॰ A. first h. — २० D. divides erroneously प्रतिप्रति: into two words. — २. ७ सा गौरभवत् A. M. — २८ Read: यद्व ह वा. — २८ मीमांसितं A. M. — ३. ७ प्रशंसा A. M. — १० ह्यात्तमायत्तेषा A. आत्तं seems indeed to be the reading also of D., still on account of the accent I prefer to read अत्तं. — १८-२० ज्योती रूप॰ A. M. The commentary treats these words as a compound, which seems to be demanded also by the sense, but is prohibited by the accent. — २६ अभुनजत्. D. against the accent. — ibid. D. divides अद्भ्यायाकृतं into अद्भ्याया

अकृतं. — २७ तत्तद्भवति AM. — ३३ अधिदैवतं D. (?). — ३४ मृत्युराप्तवदिति A. आप्नुवत् D. — ४. १ and २ बिभर्ति AM. —

Adhyâya ५. १. ३ and १५ पाण्डर° AM. पाण्डुर D. — ७ विषासह्निरिति A. — १५ क्षत्रियामुपेया° A. — १७ अन्तर्हृदयं D. (?!). — १९ यदा निगृह्णाति A. — ११ स्वप्नया D. — २. २ स्थूणा is here oxytonon, whereas at १. ३. ७. paroxytonon. — ६ भरद्वाज, जमदग्निरि°, वसिष्ठकश्यपाव° AM. Read: वसिष्ठकृ°. — ३. ५ अधिदैवतं D. (?). — ४. १ Are we to read उद्यास्यन्वा? — ४ व्याचक्षाणस्य AM. — ५ We expect मैत्रेय्यात्मनो. — ७ भवति? — १० निःश्वसितं D. — ११ स्पर्श is here and ७. ३. १२. oxytonon, whereas paroxytonon at ६. २. १. — ५. १५ समर्थिता A. — २० बैजवापा° R. (*) — ibid. वैष्टपुरे° A. — २१ बैजंवापा° R. — ibid. °जंघनेरौपजंघनि° R. — २२ विदर्भीकौण्डि° A. — ibid. स्वयंभू R. — ibid. ब्रह्मणे नमः AM. The coincidence of both these mss. in all the other strange accentuations of the vaṅça as given in the text is a thorough one: this observation refers also to both the later vaṅças.

Adhyâya ६. १. ६ and ११ कतिभिरय° AM. — १० दीप्यतऽइव AM. — १२ व्यानः शस्या A. — २. २-४ गृह्णीतो unaccented AM. — ६ गृह्णीतस्त्वचा AM. — १४ वैत वेदि A. Read: °वैतस्य वेदि°. — ibid. यद्वूचतुः unaccent.

(*) For the three vaṅças I have made use of the Rishitarpaṇa (R.) in Chambers 736 (see my Verzeichniſs der Berliner Sanscrit-Handschriften nro. 206. p. 46.): though the accents are not given in the ms., the little work is still of some importance as confirming the readings themselves and moreover as showing the importance attached in later times to the vaṅças, whose recital is here forming even a part of the ritual, and the care taken by the Brâhmans to preserve them with their original readings.

AM. — *ibid.* पाप as parox. AM. see ७, १, १७. २२. २, ६. २७. — ३. १ काप्यस्य AM. — ibid. and २ पारिक्षिता unaccented throughout AM. — २ व्यष्टिर्वा° AM. — ibid. The accent shows द्विस्तावत् to be a compound. — ४. १ मृत्युमत्येत्येतं A. — ibid. तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं D. — ibid. मुनिर° unacc. AM. — ५. १ समानिति AM. — ibid. न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं AM. — ६. १ प्रजापतिलोकेषु, प्रजापतिलोका AM. — ibid. We expect मूर्धा व्यपप्त°. — ७. १ काप्यस्य AM. — ४ °गवीरुदजसि AM. — ६ °कुर्व्यसंसिषता° AM. — ७ एष तऽग्रात्मा D. — ७-१५ °न्तर्याम्य° unacc. AM. — १७ वेद oxytonon AM., see ७, ३, ६. ७. and ९, ४, १४. १५. — २६ यस्त्वचि तिष्ठम् AM. — ८. १ and १२ ज्ञातु parox. AM. (oxyt. ९. २. २. २०.). — ३-७ यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते AM. — ५ We expect धारयस्वेति. — ८ °ह्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम° AM. — ibid. °मभयम° parox. AM. see ७, २, ३०. ३१. — ibid. °मविवृतमसंवृत° AM. — ibid. न तदश्नोति AM. — १० गार्गि acc. throughout AM. — ibid. ददाति AM. — ९. २० दिशो वेद AM. — २१-२४ हृदये ह्येव - - भव° AM. Read: भव°. — ibid. and २५ किंदेवतो AM. — २२ ऽस्यां दक्षिणायां AM. — ibid. इति दक्षिणाया° AM. — ibid. ह्येव दक्षिणा AM. — २३ प्रतिरूपं AM. — ibid. सृष्टो parox.! — २५. २६ भवतीति ॥२५॥ अन्वच्छि° AM. — २६ एनद् acc. AM. — २८ न हि गृह्यते - - न सज्यते (सज्जते A.) AM.: thus also at ११, ६ and ७, २, २७. — ibid. त्वौपनिषदं AM. — २९ मा पृच्छ्य AM. D. पृच्छत is my conjecture. — ३० वृक्षो, ऽमृषा, पर्णाणि, वहिः AM. — ३१ त्वच उत्पटः AM. — ३२ and ३३ मज्जोपमा कृता ॥३२॥ यद्वृक्षो वृक्णो - पुनः AM. — ३४ मा वो-

चत, ज्ञात एव, जनयेत्पुनः, धानारुह्, प्रेत्य सम्भवः AM. — १०. १ कश्चिद्ब्रवीत्° A. — २ and ५. ८. ११. १४. १७. ह्वि किं स्यादित्य° AM. — ३ प्राण एवायतन° D. — ibid. प्रतिगृह्णात्यपि AM. — ibid. and ६. ९. १२. १५. १८. वै सम्राट् परमं AM. — ४ and ७. १०. १३. १६. १९. नाननुशिष्य AM. — १२ प्रतिष्ठानन्त इत्येनदुपासीत काननन्ता, गच्छत्यनन्ता ह्वि दिशः AM. — १५ प्रतिष्ठानन्द इत्येनदुपासीत कानन्दता AM. — ibid. सम्राट् स्त्रियमभि° AM. Read: स्त्रियम° see १. ४. २. — १८ स्थिति oxyt.! — ११. १ सम्राएमक्रान्त°, उक्तोपनिषत्क AM. — २ परोऽक्षेणेव A. — ३ सृति paroxyt.! — ६ भगवन्नभयं AM. —

Adhyâya ७. १ १ समेनेन वदिष्य AM. This wrong accentuation is proved as ancient by the interpretation स मेने न given by Çaṅkara (and D.) which appears to be produced by it. — ibid. °ग्निहोत्रे समूदतु° AM. — २ किंज्योतिरयं AM. — ३-६ किंज्योतिरेवायं AM. — ६ शान्ते ऽग्नौ शान्तायां AM. — ७ लोकमतिक्रामति AM. — १० रथान्रथयोगान्पथः AM. — १२ शारीरमभिप्रह्नत्यासुप्तः, पुनरैति, एकहंसः AM. — १३ कुलायं oyxt.! — ibid. बहिष्कुलायादमृत°, एकहंसः AM. — १४ स्त्रीभिः सह AM. — ibid. and २० भय parox.! — १५ आराममस्य पश्यन्ति, बोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते AM. — १८ अनुसंचरति पूर्वं चापरं च AM. — ५९ सम्परायेव AMD., see अह्निक ६, ९, २६. and the note at १. २. २३. — २० नील oxyton.! see ७. २. १२. — अतिच्छन्दोऽपहतपाप्माभयं रूप° AM. — ibid. भ्रूणहाभ्रूणहा पौल्कसोऽपौल्कसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्ता° AM. — २३-३० (and ३, १६-२३. where all the same blunders occur) ऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीय° AM. — २३ यत्पश्येत्, २४ यज्जिघ्रेत्, २५ यद्रसयेत्, २६

यद्वदेत् AM. — २५ (३.१८.) यद्वै तन्न रसयति । विज्ञानन्वै AM. — २६ (३.१९.) यद्वै तन्न वदति AM. — ibid. न हि च कुर्वतो विपरिलोपो A. first hand. न हि वक्तुर्वचो विपरि° A. sec. h. M. (and at ३.१९. AM.). I am at a loss to explain the वचो otherwise than by the assumption of its standing instead of वचसो. Perhaps also we are to read वक्तुर्वाचो? — २७ (३.२०.) यद्वै तन्न शृणोति AM. — २८ (३.२१.) यद्वै तन्न मनुते AM. — २९ (३.२२.) यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्प्रष्टव्यं AM. — ३० (३.२३.) यद्वै तन्न विज्ञानाति । विज्ञानन्वै तद्विज्ञेयं न विज्ञानाति AM. — ३१ भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमुवाचैषास्य AM. — ३२ संपन्नतमः AM. — ३५-३९ श्रोत्रिय oxyt. or parox.! (instead of âdyudâtta). — ३८. ३९ प्रजापतिलोक AM. — ४१ उदरौत्सी° A. — ibid. उडुम्बरं acc.! — ४२ सुसमाहितम् AM. — ४३ (and ४४) उग्र acc.! — ibid. प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्ये°, इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति AM. — ४४ उपसमायन्त्येव AM. — ४. २ न विज्ञानातीत्याहुः AM. — ३ प्राणमनूत्क्रामन्त, संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति AM. — ६ पृथ्वीमयः A. first hand. — ibid. यथाचारी तथा, पापकारी पापो, पापः पापेनेति AM. — ७ तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति AM. — ८ तदेव सक्तस्सह, निषक्तमस्य, तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै, योऽकामो निष्काम, न तस्मात्प्राणा AM. — १० °निर्ल्वयनी AM. D The original reading may have been निर्व्लयनी, see Böhtlingk-Roth, Sanskrit-Wörterbuch sub अहिनिः. — ibid. °नस्थिकोऽशरीरः acc.! — ११ मर्यैव, अपियन्ति AM. — १२ शुक्लमुत AM. — ibid. नील, पिङ्गल acc.! — १३ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपा°, सम्भूत्या रताः AM. — १४ असुर्या नाम ते लोकाः । अन्धेन, तांस्ते

प्रेत्यापिग° AM. — १५ न चेदवेदी महती विनष्टिः AM. see Kenopanishad २. १४. — ibid. °मृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति AM. — १६ स्मीति, किमिच्छन्कस्य A. — १७ यस्यानुवित्तः, विश्वकृत्स, स उ लोक एव A. — १९ तमेव मन्यऽआत्मानं विद्वान्ब्रह्मा° A. — २० °पासते AM. — २१ प्राणस्य प्राणम् । । उत, °श्चक्षुरुत AM. — २२ मृत्युमाप्नोति, °दप्रमयं ध्रुवं A. — २३ महान् D. — ibid. नानुध्याया° AM. — २४ (and ८, ८, २) वशी acc.! — ibid. न साधुना, एवासाधुना AM. — २५ प्रव्राजिनो लोकमी° AM. — २६ न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषान्नो AM. — २७ साधसाधुनी AM. — २८ विजिघत्सोऽपिपासो AM. — २९ न्नादो A. — ३० and ३१ महानज, ऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं AM. — ३. १ भार्ये acc.! — २ Are we to read °जिष्यन्वा? — ५ प्रियां खलु नो भवती, वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य A. — ६. ७ the accent of वेद (in १२ वेद as usually) seems to imply the later addition of the respective passage, which is moreover wanting at ५, ४, ५. ६. — ६ मैत्रेय्या° acc.! — ibid. मते विज्ञात AM. — १३ सैन्धवघनो । अनन्तरो AM. — १६ ऽयमात्मानु° AM. — ibid. भवति acc.! — २४ तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यदभिवदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् AM. — २५ मैत्रेय्ये° acc.! — २६ बैजवा° R. — ibid. वैष्टपुरे° A. वैष्टपुरे° MR. — २७ बलाका° R. — ibid. °पजंघनेरौपजंघनिः साकायनात्साकायनः R., but °जंधनेरौपजंधनिरासुरे° R. — २८ विदर्भाकौण्डि° A. — ibid. स्वयंभू R. — ibid. ब्रह्मणे नमः AM. —

Adhyâya ८. १. १ °मिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत AM. — ibid. ओं ओम् । M. — ibid. पुराणं वायुरं AM., which rea-

ding is to be restituted in the text. — २. २-४ इति व्यज्ञासिष्टा३इति व्यज्ञासिष्मेति, होवाच व्यज्ञासिष्टेति AM. — २ होचुर्दाम्यतेति AM. — ३ and ४ °रमुवाच द इति AM. — ४ दाम्यत दत्त दयधमिति AM. — ibid. शिन्नेद्दमं acc.! — ३. १ वायुरनिलम° AM. — ibid. ओ३म् क्रतो स्मर AM. — ibid. क्लबे A: क्लिबे MD. — ४. १ तदेतत्र्यक्षर७ AM. — ५. १ लोकान्जित AM. Read: लोकान्जित. — ६. २ तदेतत्र्यक्षर७ AM. — ४ and ५ अक्षरे स्वरिति AM. — ७. १ °दानाद्विषुद्विष्यत्ये° AM. — ८. १ वशी acc.! — ९. १ स्वधाकार acc.! — ibid. ऋषभो मनो वत्सः AM. — १०. १ यदेदमघते A. — ११. १ प्रेत acc.! — १२. १ दुन्दुभि acc.! — ibid. शश्वतीः समाः AM. — १३. १ भूत्वा॰परमतां गछतः AM. — २ भूत्वा परमतां गईतीति AM. — ३ वीत्यन्नं वै व्यन्ने, विशन्ते AM. — १४. १ उत्थ throughout D. — ४ त्वणितोः acc.! — १५. ४ एतदेव तुरीयं A. Read: एतदेव। तुरीयं. — ibid. तत्तुरीयं A. — ५ °स्मिंस्तुरीये A. — ७ सा हैषा गयांस्तत्रे AM. — ८ न हैव तद्गायत्र्या एकं चन पदं प्रति AM. — ९ यावदिदं प्राणि AM. — ibid. एतदेव तुरीयं A. Read: एतदेव तुरीयं. — ibid. नैव केन चनाप्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् AM. — १० गायत्र्यस्यैकपदी AM. — ibid. तुरीयाय A. Read: तुरीयाय. — ११ माश्वतराश्विमु° AM. — ibid. तद्गायत्रीविदब्रूथा, मुख७ ह्यस्याः सम्राएन विद्यं AM. —

Adhyâya ६. १. १ स भो३इति AM. The accented syllable preceding a pluta generally retains its accentual sign in the mss. — °शिष्टो न्वसि AM. — २ प्रजाः । प्रयत्यो, प्रयद्विर्न संपूर्यता३ AM. संपूर्यते D. — ३ यतिथ acc.! — ibid. पुरुषवाचो AM. — ibid. देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा, पितृयाणं वा AM. — ४ अपि हि न ऋषेर्वचः

AM. न is taken by D. (and Çankara) erroneously and against the accent for नः, see सप्तऋषि, एकऋषि. — ibid. °स्त्समेति, चेति नाद्रमत AM. — ५ वसति° acc.! — ibid. कुमारः A. — ibid. वाव किल नो भवान्पुरा AM. — ibid. अवोचः acc.! — °रप्राक्षीत्ततो नैकं, इतीमऽइति ह AM. — ibid. प्रतीकान्यु° acc.! — ६ नस्त्वं तात, तत्तुभ्यमवोचं, भवानिव AM. — ७ गौतमः । M. — गौतमो । A. — ८ गौतमाय, यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथा° AM.— १० विज्ञायते ह्यास्ति, भवान्वह्ो° AM. — D. divides अभ्यवदान्य into two words अभि and अव°. — ibid. स वै गौतम AM. The reply of the king beginning with स not with गौतम, this latter ist left unaccented. — ibid. इत्युपैम्यहं, वाचा ह AM. — ११ गौतम मापश्धास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न, तां वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि AM. — १२ देवाः अद्धां जुह्वति AM. — १३ धूमो विद्युदर्चिरश° AM. — ibid. सोमं (म A.) जुह्वति AM. °सोमं राजानं जुह्वति D. — १४-१७ जुह्वति AM. — १७ धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा AM. — १८ य चामी (वामी A.) अरण्ये AM. — ibid. °र्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषो A. — ibid. मासेभ्यो देवलोकं AM. — १९ धूमाद्रात्रिं रात्रेरप°, मासेभ्यः पितृलोकं, तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथे°, वायोर्वृष्टिं वृष्टेः, एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ AM. — २. १ °त्यपि च येषां बुभूषति AM. — यो ह वै प्रतिष्ठां वेद, चक्षुषा हि समे AM. — ६ यो ह वै प्रजापतिं वेद A. — ७ आहंश्रेयसे A. — ibid. पापीयो मन्यते AM. — ८ °र्यथा कडा अवदन्तो वाचा, पश्यन्तश्चक्षुषा AM. — ibid. and ९-१२ °वमजीविष्मेति AM. — ९ °र्यथान्धा अपश्यन्त°, वदन्तो वाचा AM. — १० °र्यथा बधिरा अशृण्वन्तः AM. — ibid. and ११-१२ वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा AM. — ११ °र्यथा मुग्धा अविद्वांसो AM. — १२ °र्यथा क्लीबा अप्रजायमाना AM. — १३

पड्वीशशङ्कूल्संवृह्ये देवꣳ, न वै शद्यामस्त्व° AM. — १४ अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठो, सम्पदस्मि, °यतनमस्मि AM. — ibid. अहं प्रजापतिरस्मि त्वत्तत्प्रजापति° A. — ibid. आ क्रिमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्ते AM. — १५ तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते, तदनमनग्नं कुरुते AM. — ३. १ °मापापद्ने पुण्याह्वे (!) द्वादशाह्व(!)मुपसद्वती भूत्वौडुम्बरे, पुꣳसा, मन्थꣳ (!) संनीय AM. — २ जातवेदः, तृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु AM. — ३ या तिरश्ची निपद्यसेऽहं (अहं M.) विधरणी इति AM. The want of sandhi at the last two words is deserving notice. — ibid. तृतीयां जुहोति AM. — ४ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय, प्रतिष्ठायै AM. — ibid. and ५-८ मन्थे acc.! — ६ ज्वलतु to संदीप्तम् acc.! AM. — ibid. संवर्गोऽसीति AM. — १० °स्यामꣳ हि ते मयि स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानो AM. — १२ नक्तमुतोषसो AM. — १३ पाणी AM. — १४ प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेक° AM. — ibid. यथेतम् acc.! — १५-२० °न्तेवासिन (सिभ्य २०) प्रब्रूयुः AM. — ibid. पलाश acc.! — ibid. The accent of the names is printed in the form given by AM.: याज्ञवल्क्य here and ४. ३३ instead of याज्ञवल्क्य! — १६ Read: °रायस्थूणाः. — २१ औडुम्बरश्चमस औडुम्बरः स्रुव औडुम्बर इध्म औडुम्बर्या AM. — २२ व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो acc.! — ibid. दध्ना मधुना घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य जु° AM. — ४. १ पृथिव्या आपो AM. — ibid. पुष्प acc.! — २ स स्त्रियꣳ ससृजे तस्मास्त्रियमध उपासीत AM. — ३ वेदिरुपस्थो लोमानि, समिद्धो, °मविद्वानधोपहासं चरत्यास्य स्त्रियः AM. — ४ इदमविद्वाꣳसो (सो M.) ऽधोपहासं AM. — ५ यन्मेऽद्य रेतः, °धीरप्यसरद्यदूपः, पुनर्मामैत्विन्द्रियं, धिष्ण्या, °न्नामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्या°, स्तनौ वा भ्रुवौ AM. — ६ सुकृतमिति AM. — ७ एषा स्त्रीणां यन्म°, पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण AM. —

८-१० (and २०) अर्थं, मुखेन मुखं AM. — ८ संधायोपस्थमस्या, °याद्धिजायसे स त्वमङ्गकषायोऽसि AM. — ९ (is left out in A, but merely by chance as the numeration of the ka*nd*ikâs shows) दधीतेति, संधायाभिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण M. — १० दधीतेति, संधायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण AM. — ११ जायाग्नि जारः स्यात् AM. — ibid. मम समिद्धेऽहौषी° AM. throughout. — ibid. य एवंविद्ब्राह्मणः A. यमेवंविद्ब्राह्मणं D. — १२ जायामार्त°, कंसे न पिबेदहत-वासा नैनां वृषलो न वृषल्युप°, व्रीहीनवघातयेत् AM. — १३-१७ पुत्रो मे (दुहिता मे in १६), पाचयित्वा, °मश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै AM. — १३ वेदम-नुब्रुवीत AM. — ibid. क्षीरौदन acc.! — १४ जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत AM. — ibid. दध्यौदनं D.? — १५ त्रीन्वेदाननुब्रु° AM. — १७ शुश्रूषितां acc.! — ibid. जायेत सर्वान्वेदाननुब्रु° AM. — ibid. औक्षण acc.! — १८ स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्यो°, स्वाहानुमतये, पाणी ऽउदपात्रं पूरयित्वा, °ष्ठातो वि-श्वावसोऽन्यामिच्छ AM. — १९ °मभिपद्यते । ऽमो (अमो M.) ऽहमस्मि सा त्वं, सामाहमस्मि ऽऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम्, ताविहि, सह रेतो दधावहै पुंसे पु-त्राय वित्तयऽइति AM. — ibid. Read दधावहै. — २० ऊरू विहापयति AM. — ibid. त्रिरेणामनु° D. — ibid. °र्योनिं कल्पयतु, पिंशतु, °र्धाता गर्भं, सिनीवा-लि, पृथुष्टुके, देवावाधत्तां AM. — २१ देवौ, दधामहे दशमे, पृथिवी, गर्भिणी, वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि AM. — २२ सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति, पुष्क-रिणीं समीङ्गयति (°मीङ्ग° A), एवा ते, सहावैतु, सपरिश्रयः AM. — २३ कंसे, पुंस्यास° AM. — ibid. उपसंस्थां D. — ibid. मा हैत्सी° (हेत्सी° M.), मयि प्राणांस्त्वयि AM. — २४ °र्मणात्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् AM. — २५ आ-युष्यं acc.! — ibid. नामधेयं करोति, °स्यैतद्गुह्यमेव नाम स्या°, दधामि स्वस्त्वयि

AM. — २६ व्हिरण्यमश्नुतं A., °स्तूतं D., °ह्नुतं M. and Pâraskara १.१६. — ibid. आत्मा वै पुत्रनामासि AM. — २७ मैत्रावरुणी, वीरमजीजनथाः, वीरवती भव या° AM. — २८ मात्रे, स्तनं (स्तनं M first hand) AM. — परमां बत (व्रत A) काष्ठां प्रीप, पुत्रो जायतऽइति AM. — ३० वाडेयीपुत्राद्वा° A. बाडेयी-पुत्राद्वा° R. — ३१ वालाक्या A. बालाक्या R. — ibid. वौधीपुत्राद्वौ° A. बौ-धीपुत्राद्वौ° R. — ३२°लंवी°, °लंवा° A. °लंबी°, °लंबा° R. — ibid. जायतीपुत्रा-ज्जायन्ती° A. जायंतीपुत्राज्जायंती° R. — ibid. माण्डुकीपुत्रान्माण्डुकीपुत्रः R. — ३३ आसुरीवासिनः R. — ibid. वाध्यो° A. बाध्यो° R. — ibid. °विर्वाचो! AM. Read °विर्वाचो. — ibid. याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते AM. —

CORRECTIONS OF THE PRESS.

Besides those already noticed I have met with the following ones: Read: preface VII, 27 (9 and 10 twice. 2-5. 7. 8. — VIII, 19 (and X, 19) Ukhâ-sambharaṇa. — ibid. 20 530 k. — XII, 11 Bibl. Indica no's 5 foll.—

४. १६ ऽदृवैतन्नि॰. — ५. ५ ॰द्दापन्नं. — ६. १७ ॰विरि तऽइमे. — ८. २२ वैश्वनीमृचं. — ९. ४ संस्कु॰, संस्कृ॰. — ibid. २१ यज्ञपात्राणि. — १०. ६ वर्षमुक्तेवे॰. — ११. १७ and १९ ॰त्तदुपदधाति. — ibid. २० and २१ ॰स्तदुपदधाति.— १२. ६ क्लिनसात. — ibid. १० दीचीना॰. — १५. १४ तऽउ. — ibid. १९ ॰न्वाह्वार्यं? —. १७. १ मनुष्यो. — २०. ६ संवत्सरो. — २१. १७ संमृड्ढि. — २३. ६ ॰त्यनूच्य. — ibid. १६ ऽयादिति. — २५. ६ ॰दिद्वानीं. — २९. ११ पलाशो. — ३१. १ विधृती नाम. — ३६. १६ त्रिचम॰. — ३९. ७ प्रेप्सति? — ४०. ११ आर्तिमारि॰. — ४६. ११ परावसुर्ह्व. — ibid. १७ and १८ आर्तिर्गा॰. — ४८. ८ ॰त्युनरध॰. — ५०. २० परार्ध्यो. — ५५. ३ and १२ सर्वतो. — ibid. १८ ॰स्माद्ग ह्व. — ५६. २१ पित्रैव. — ५७. ३ षोमीय. — ibid. ६ समार्ध्यत. — ५८. १० ॰वाल्सरैव. — ibid. १७ स ह्वैव. — ५९. ५ संव्लीनः. — ibid. भस्त्रैवं संव्लीनः — ६०. २ वाय्यं. — ibid. ३ एकतमे नैवेद७? — ६३. ४ यथेदं. — ibid. २१ केवलीशेष॰. — ६४. १० ॰वोदितो. — ६६. ५ ॰मिमांलो॰. — ६८. १५ ॰याच्चयायोनौ. — ७०. ७ अह्नास्यह्ना॰. — ७२. २ भाल्लबेयः ।. — ibid. ३ ॰मापदीति? — ७६. ८ ॰मिह्वामि॰. — ibid. १५ यामु मया? — ७७. ६ ॰त्स्मञ्छ्रितया. — ८४. ३ तं नीचैरिव. — ८९. ६ ॰त्युपस्पृशति. — १३४. ५ deleas २१ ॰ह्वातमनसो. — ibid. ७ and ८ deleas १४ साव इ॰?. — ibid. ८ deleas ५ ह्वायते. — ibid. ६ deleas १८ उ. — ibid.